

PRI
LO
ZI

---

institut
za istoriju
sarajevo

prilozi

---

institut
za istoriju
sarajevo

godina IX/I * sarajevo 1973. * broj 9/1

Redakcioni odbor:

Dr ZDRAVKO ANTONIĆ
Dr NIKOLA BABIĆ
Dr AHMED HADŽIROVIĆ
Dr RASIM HUREM
Dr NUSRET SEHIĆ

Glavni i odgovorni urednik
Dr NIKOLA BAČIĆ

Sekretar redakcije
VESELIN MITRASEVIĆ

Izdavač: Institut za istoriju — Sarajevo
Adresa: Prilozi, Sarajevo, Đure Dakovića 9, telefon 38-899
Žiro raču 1010-603-175, poštanski fah 310
Izlazi povremeno

S A D R Ź A J

	Strana
Riječ redakcije — — — — —	9
ČLANCI I STUDIJE:	
1. Đuro Basler: Bosanska crkva za vladavine bana Kulina — — — —	13
2. Dr Bogumil Hrabak: Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV i XVI stoleću — — — —	23
3. Dr Igor Karaman: Problemi ekonomske integracije hrvatskih zemalja u Habsburškoj monarhiji 1850—1918 — — — —	63
4. Mr Tomislav Išek: Seljaštvo Hrvatske krajem XIX i početkom XX stoljeća i pogledi Antuna Radića na njegovu društvenu ulogu — — — —	79
5. Dr Nusret Šehić: Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine — — — —	97
6. Enver Redžić: Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanovište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu — — — —	163
7. Mira Kolar Dimitrijević: Rad Ivana Krndelja u gradskom zastupstvu Zagreba od 1925. do 1928. godine — — — —	227
8. Mr Ibrahim Karabegović: Saradnja Socijalističke radničke grupe »Ujedinjenje« i Oblasnog odbora Socijalističke partije Jugoslavije za BiH (1925—1929) — — — —	243
9. Mile Konjević: Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj 19. maja 1940. godine — — — —	271
10. Mr Rafael Brčić: O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine — — — —	301
PRILOZI:	
1. Pavo Živković: Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića — — — —	319
2. Hamdija Hajdarhodžić: Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom 18. vijeka — — — —	327
3. Todor Kruševac: Listovi don Franje Milićevića — — — —	333
4. Tonči Grbelja: Nemiri seoskog stanovništva na livanjskom području 1906. godine — — — —	365
5. Katica Tadić — Slobodan Kristić: Cenzurom izostavljeni tekstovi u »Glasu slobode« 1919. godine — — — —	373
6. Mr Uroš Nedimović: Fond Zemaljskog izvršnog (glavnog) odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine 1945—1953. godine u Arhivu Bosne i Hercegovine — — — —	399
PRIKAZI:	
1. Đuro Tošić: Nadežda D. Pavlović, Despot Đurađ Branković, »Minerva«, Beograd — Subotica 1973, (str. 275) — — — —	413
2. Cvetka Knapič Krhen: Gerhard Botz, »Die Eingliederung Österreichs in das Deutsche Reich«, Planung und Verwirklichung der politisch administrativen Anschlusses (1938—1940), Linc 1972. — — — —	417

3. Mr Uroš Nedimović: Lukač dr Dušan, Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941, izdavač Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press-Beograd, Beograd 1972, (str. 421) — — — — — 421
4. Dr Dušan Lukač: Dr Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Vojnoistorijski zavod, Beograd 1973, str. 529 — — — — — 431
5. Mr Rafael Brčić: F. V. D. Dikin, Bojovna planina, »Nolit«, Beograd 1973, str. 317 — — — — — 435
6. Vesna Mušeta: Noviji udžbenici o pomoćnim istorijskim naukama, dr Stjepan Jantoljak, Pomoćne istorijske nauke, Kraljevo 1971, (str. 394); Bartol Zmajčić, Heraldika, sfragistika, genealogija, »Školska knjiga«, Zagreb 1971, (str. 81); J. Stipišić, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, »Školska knjiga«, Zagreb 1972, (str. 227) — — — — — 443
7. Ibrahim Tepić: Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XIX, godina 1970—1971, Sarajevo 1973, str. 342 — — — — — 449
8. Mr Uroš Nedimović: International Review of Social History, Volume XVII — 1972, Parts 1—3, izdavač International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam — — — — — 453

OSVRTI:

1. Mr Tomislav Išek: VI kongres istoričara Jugoslavije (Budva, 7 — 10. oktobra 1973) — — — — — 463
2. Mr Ibrahim Karabegović: Deveta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu od 11. do 15. septembra 1973. godine 469

IZ INSTITUTA:

1. Drago Borovčanin: Djelatnost Instituta u 1973. godini — — — — — 477
2. Željka Vrdoljak: Pregled domaćih i stručnih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju u Sarajevu — — — — — 485

CONTENS

- Editorial — — — — — 9

ARTICLES AND STUDIES:

1. Đuro Basler: The Bosnian church during the rule of Ban Kulin — — 13
2. Dr Bogumil Hrabak: Journeymen from Herzegovina and Bosnia in handicrafts, commerce and maritime trade of Dubrovnik in XIV, XV and XVI Centuries — — — — — 23
3. Dr Igor Karaman: Die probleme der wirtschaftlichen Integration der kroatischen Lander im Rahmen der Habsburger Monarchie 1850—1918. 63
4. Mr Tomislav Išek: La paysannerie de la Croatie à la fin du XIXe et au début du XXe siècle et les points de vue d'Antun Radić sur son rôle social — — — — — 79
5. Dr Nusret Šehić: The Muslim Movement for religious and vakuf mearef autonomy in the light of negotiations with the Bosnia and Herzegovina Lands Council of 1901 — — — — — 97
6. Enver Redžić: The preparation, foundation and work of the Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina with a special reiew of its standpoint towards the national problem at the first and second congresses — — — — — 163
7. Mira Kolar Dimitijević: The work of Ivan Krndelj in the Town representation of the town of Zagreb from 1925 to 1928 — — — — — 227

Riječ redakcije

Početakom 1973. godine Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu prerastao je u Institut za istoriju. Time je programska orijentacija ove naučne ustanove znatno proširena, jer je zadatak Instituta da ubuduće istražuje i naučno obrađuje istoriju naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine i Jugoslavije kao i ostalih naroda čija je prošlost vezana za istoriju Bosne i Hercegovine od doseljenja Slovena na ovaj prostor do danas. S tim u vezi i godišnja publikacija Instituta za istoriju »Prilozi« mijenja od ovog broja svoj profil, utoliko, što će objavljivati radove saradnika u skladu sa proširenim naučnim zadacima Instituta. Tako će se sada naša publikacija predstavljati naučnoj javnosti obogaćena sadržajem i brojem saradnika, zadržavajući i dalje svoj raniji naziv.

U dosadašnjim brojevima »Prilozi« su okupili lijep broj saradnika koji su svojim naučnim doprinosom afirmisali našu publikaciju i stvorili solidan osnov da ona u svojoj novoj seriji i sa proširenim krugom saradnika nastavi da objavljuje rezultate naše istorijske nauke u daleko širem obimu.

Ukazujući na ovu promjenu u fizionomiji i orijentaciji našeg časopisa želja nam je da oko njega okupimo još širi krug stručnjaka za sve periode istorije.

Koristimo priliku da se za dosadašnji rad na unapređenju našeg časopisa toplo zahvalimo svim našim saradnicima, posebno višegodišnjem glavnom uredniku »Priloga« Enveru Redžiću.

članci i studije

Bosanska crkva za vladavine bana Kulina

Događaji koji prate Kulinovo banovanje u Bosni predstavljaju u mnogočemu prekretnicu i začetak novih odnosa sa susjednim zemljama. Škrti pisani izvori iz tog doba ne dozvoljavaju da se srži tih zbivanja prate opširnim opisima, čime bi množina riječi dala možda dostojniji okvir njihovom značaju. No, i sa onoliko podataka sa koliko raspoložemo, možemo zaključiti da je u posljednja dva decenija XII, i u početku XIII stoljeća, bio zacrtan politički kurs kojim će se Bosna usmjeriti za sve vrijeme samostalnosti, do uništenja kraljevine 1463. godine.

Ovo razdoblje može se promatrati sa više aspekata. Jedan od njih su problemi vezani za bosansku crkvu.

U Kulinovo vrijeme, naime, bosanski biskup postao je sufragan dubrovačkog nadbiskupa. Pritužbe koje slijede neposredno na ovaj događaj pružaju nam u znatnoj mjeri uvid u prilike u kojima se nalazila Bosna u času kada se prelamala njena sudbina. Iako se u ovoj prilici najviše raspravlja o pravovjernosti bosanske crkve, događaji izazvani njenim subordiniranjem Dubrovniku nose, ipak, prije svega, politički pečat.

I

Bosanski biskup bio je tokom XI i XII stoljeća uglavnom podložan splitskom nadbiskupu kao svom metropoliti. Izuzetno je ovaj odnos bio poremećen intervencijom dukljaskog vladara Bodina,¹⁾ ali je ta veza

¹⁾ Protupapa Klement III podigao je bulom od 8. januara 1089. Bar u čast nadbiskupije. U buli se, među sufraganima, spominje i bosanski biskup.

mogla trajati samo do njegove smrti oko 1101—1102. godine³). Status bosanske crkve u doba prevlasti Manojla Komnena, sedamdesetih godina XII stoljeća, nije nam poznat.

Podložnost splitskom nadbiskupu bila je prirodno opravdana tradicijom veza koje su se temeljile na rasporedu provincija u kasnom Rimskom Carstvu, pa i za vrijeme vladavine Istočnih Gota u našim krajevima. Pomutnju je mogla unijeti jedino promjena političke ravnoteže nakon ugarske infiltracije u Hrvatsku i Dalmaciju u prvim godinama XII stoljeća.

Iako teoretski banovina, dakle u nekom smislu pogranična marka, Bosna je, ipak, tokom XII stoljeća uspijevala da se odupre nadiranjju mađarskih kraljeva utoliko, što je, poštivajući formalno vazalstvo, zadržala relativnu slobodu. Mađarski kraljevi morali su, kako se čini, trpjeti ovakav odnos zbog neprilika na koje su nailazili u Hrvatskoj. Uključivanje Hrvatske u sistem vladanja arpadovskih kraljeva nailazilo je, naime, na izvjesne prepreke zbog prebrođavanja nekih, Mađarima stranih tradicija iz vremena narodnih vladara⁴), među kojima je došlo naročito do izražaja pomanjkanje osjećaja mađarskih kraljeva za duboko uvriježena municipalna prava starih gradova na Jadranu⁵).

Koloman i njegovi nasljednici nisu, dakle, u prvim decenijama vlasti u Hrvatskoj nalazili snage da bi protegnuli svoj autoritet i na Bosnu. Koliko su Beli II bile poznate prilike u zemlji govori i njegovo formalno proglašenje za kralja Rame (1137), jedne malo poznate brdske župe, pa i imenovanje sina Ladislava za bana⁶) Bosne, što je isto tako ostalo samo napisano slovo na pergamentu.

Labilan odnos između Bosne i Ugarske potrajao je sve do posljednje četvrtine XII stoljeća⁷). Ban Kulin nije se, kako izgleda, zadovoljio statusom vazala, makar i u atmosferi praktične nezavisnosti od mađarskog kralja, pa je on učinio nekoliko poteza koji nam otkrivaju njegove namjere u pravcu rješavanja ovog odnosa. To je izuzimanje bosanske crkve iz sufraganaata splitske metropolije, možda oko 1181, i sklapanje trgovačkog ugovora s Dubrovnikom 1189. godine.

Privredne mogućnosti Dubrovnika i Bosne pod konac XII stoljeća jedva su nam poznate u pojedinostima. Mi stoga u sklapanju spo-

²) K. Draganović, **Povijest Bosne i Hercegovine**, Sarajevo 1942, str. 714.

³) L. P., **Kršćani bosanske crkve**, Sarajevo 1953,

⁴) J. Déer, **Die dalmatinische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts**, *Ungarische Jahrbücher* 11, 1931, str. 377—387.

⁵) G. Fejér, **Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis**, sv. II, str. 88.

⁶) Nejasno je pitanje porijekla vlasti kod bosanskih banova. Oni su u početku bili možda imenovani od kralja, kao što je, na primjer, Ladislav 1137. i Borić u drugoj pol. XII stolj., pa možda i oni nepoznati banovi u XI stoljeću. No, već poslije Borića bosanske banove ne imenuje kralj, što znači da u zemlji postoji neko državotvorno tijelo koje vrši taj izbor. Ono možda djeluje na osnovi nekih starih tradicija. Banovi se biraju iz redova jednog roda koji nam je od XIII stolj. poznat pod imenom Kotromanići. Nije moguće ustanoviti da li je Stjepan Kotroman (1290—1314) bio rodočelnik Kotromanića na banskoj časti, ili je ovaj rod davao zemlji i ranije vladare.

menutog ugovora možemo samo nazirati Kulinove tendencije u glavnim potezima, a ni u kom slučaju analizirati njegove praktične efekte. Naša pažnja usredotočena je zato na posljedice što ih izaziva podvrgavanje bosanske crkve dubrovačkom metropoliti.

Nije nam poznato kako je došlo do ove promjene. Čini se da je Kulin u ovom slučaju iskoristio prisustvo ovlaštenog papinog legata 1181. godine, kod kojega se izborio za potčinjavanje bosanskog biskupa dubrovačkom nadbiskupu. Sam postupak mogli bismo rekonstruirati na sljedeći način: nakon III lateranskog crkvenog sabora 1179. godine, papa Aleksandar III poslao je pod konac 1180. godine delegata Tebalda u »Dalmaciju i svu Slavoniju« da sredi otvorene probleme i provede odluke Sabora na istočnoj obali Jadrana. U to doba upravo je prestala kratkotrajna hegemonija Biznata u ovim krajevima, zbog smrti cara Manojla Komnena.

Tebald je stigao u Split negdje u zimu 1180/1181. Za put u Bosnu nije se mogao odlučiti, možda zbog nepogodnog vremena. On zato vladaru Bosne šalje iz Splita poruku pape, uz napomenu da bi ovaj pismeno javio svoje eventualne želje). Odgovor bosanskog bana nije nam poznat, ali možemo pretpostaviti da je Kulin tom prilikom delegatu izrazio želju za izuzimanjem bosanske crkve ispod jurisdikcije splitskog nadbiskupa. To tim prije što je u Splitu toga doba došlo do razmirica u vezi sa postavljanjem novog nadbiskupa. Mađarski kralj, naime, insistirao je na svom kandidatu, po narodnosti Mađaru, dok su se Splićani, navikli na svoju gradsku samoupravu, borili za očuvanje davnih prava slobodnog izbora svog crkvenog predstojnika.

U takvim prilikama ban je kod legata mogao postići podlaganje bosanskog biskupa Dubrovniku. Tebald je, neposredno suočen sa stanjem u Splitu, lako i opravdano odobrio želju Kulina. Osim toga, on je za ove poslove bio ovlašten, pa je svoju odluku mogao i punopravno provesti. Na splitskom provincijalnom saboru 1. maja 1185. godine, naime, bosanski biskup ne nalazi se više među splitskim sufraganima. To izuzimanje se, dakle, moralo provesti negdje između vizitacije legata Tebalda i ovog splitskog sabora. Dokumeti iz nešto kasnijeg vremena, tj. iz 1187. i 1188. godine izričito spominju bosanskog biskupa kao dubrovačkog podložnika. U gradu sv. Vlaha će zbog obaveza pri posvećenju bosanskog biskupa 1195. godine doći čak i do spora između kanonika i ostalog klera.

Ovoj podložnosti nije se niko protivio, no da je bilo ljudi koji se s njom nisu složili, govore pritužbe koje se sa više strana podižu na bosansku crkvu, pa i na metropolita. Te pritužbe stižu od splitskog nadbiskupa, kao i dvojice kraljeva: mađarskog i dukljanskog. Zanimljiva je ona tužba koju papi upućuje »dukljanski« kralj Vukan Nemanjić.

Očito željan da učvrsti svoju vlast, Vukan je oko 1198. godine zamolio papu Inocenta III da pošalje legate koji bi reformirali crkveni život u barskoj nadbiskupiji. Molba je bila opravdana, pa je papa odgo-

⁷⁾ Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, str. 168—169.

vorio na ovu molbu pismom od 8. januara 1199.⁸⁾ godine i odašiljanjem legata koji je uskoro zatim održao sabor⁹⁾). Vukan kao da se nije zadovoljio takvim ishodom misije, jer se nakon sabora ponovno javlja papi pismom u kojem, međutim, između ostalog, optužuje bosanskog bana Kulina zbog hereze koja je ovladala u Bosni¹⁰⁾). Slučaj je, kako izvještava Vukan, bio već poznat i mađarskom kralju, koji je, istina, već intervenirao kod bana, ali su se ljudi u Bosni poslužili falsifikatima, pa im je omogućeno dalje djelovanje. Papa na ovo nije hitno reagirao, na što je Vukan potražio pomoć kod svog saveznika (kralja Emerika. On je tako 1201—1202. godine za kratko vrijeme otjerao iz Raške svoga brata Stevana, i namjestio se za vladara. Emeriku je ovo poslužilo za proširenje vlastite titule novim dodatkom: **rex Rasciae**. Izgledalo je kao da je kralj otpočeo eru mađarske hegemonije na Balkanu, u vakuumu što ga izaziva osinavanje Latinskog Carstva u Carigradu, čiji su interesi bili usmjereni na Aziju, pa je tako Balkan ostao izvan domašaja nekog jačeg političkog centra.

Optužbe protiv bana Kulina stigle su, međutim, u Rim i od splitskog nadbiskupa. Teško je reći da li se bivši bosanski metropolita odlučio na ovaj korak zbog svoje vjerske revnosti, ili ga je na to naveo njegov svjetovni gospodar, kralj Emerik. Nadbiskupova tužba bila je efektivnija, jer papa Inocent III, svojim pismom od 11. oktobra 1200. godine, naređuje ugarskom kralju, kao deklariranom vrhovnom gospodaru Bosne da heretike protjera iz zemlje, a njihova dobra zaplijeni. Ne znamo kako je na to pismo reagirao Emerik. Vidimo tek da se Kulin na to izjašnjava spremnim da udovolji zahtjevu, pa da u Rim pošalje predstavnike bosanske crkve gdje bi se ispitala njihova pravovjernost¹¹⁾). Prijedlog je prihvaćen, pa je kao delegat pošao dubrovački nadbiskup Bernard, arhidiakon Marin i nekoliko članova bosanske crkve. Delegati su zamolili papu da u Bosnu pošalje svoga legata (koji bi na licu mjesta ispitao prilike u zemlji i pravovjernost crkvenog naučavanja.

Papa Inocent III odobrio je prijedlog delegacije. Ovako povoljna ponuda nije se ni mogla odbiti. Slični heretici drugdje u Evropi nisu bili spremni ni za kakve pregovore. Katolička crkva bila je, naime, u to doba znatno pritiješnjenjena mnogim problemima na nekoliko frontova, a Bosna je bila tek jedno od žarišta u tom previranju. Nije na odmet da bacimo makar i letimičan pogled na ove događaje.

II.

Pokreti raznih nazora nicali su i razvijali su se u okvirima katoličke crkve već u XI, ali su se osobito naglo širili u XII stoljeću. To je i prisililo Kuriju da organizira tri sabora u Lateranu (1123, 1139. i 1179), a nešto kasnije i papu Lucija III da svojim dekretom od 4. novembra 1184. godine razgraniči pravovjerje od krivovjerja. No, sve te

⁸⁾ Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, str. 312.

⁹⁾ Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, str. 335.

¹⁰⁾ Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, str. 33.

¹¹⁾ Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, str. 15.

akcije na suzbijanju krivovjerja nisu bile dovoljno sistematizirane, pa tako nije bilo ni znatnijih rezultata. Katolička crkva nije tada imala pravi osjećaj za doktrinarna nijansiranja. U većini slučajeva ona se spočitavala na formalnim razlozima. Tek je Inocent III (1198—1216) učinio u tom pogledu nešto veći, iako nepotpuni preokret. Za razliku od prethodnih papa koji su i sasvim naivne pokrete pojedinih skupina vjernika smatrali otpadništvom u herezu, Inocent III je u svakoj prilici nastojao da disidente bilo koje vrste skloni na saradnju sa Kurijom, odnosno matičnom crkvom. On je zbog toga »promicateljima inih oblika« vjerskog života, tako putujućim propovjednicima i »evangeličkim siromasima«, dakle praktično protivnicima hijerarhičnog ustrojstva crkve, omogućavao djelovanje, uz uvjet da se njihovo naučavanje ne kosi sa postojećim dogmama.¹²⁾ On je, dakle, prije svega, jasno odvajao nastojanja ka novom oblikovanju vjerskog života — pa makar i pod cijenu sasvim osebnih oblika rada — od naučavanja dogmi prema kojima nije dozvoljavao inačenje. Inocent III je tako odmah u početku pontifikata stupio u pregovore sa lombardijskim humilijatima, nakon što su ovi od ranijih papa, a naročito na Trećem lateranskom saboru 1179. godine, i u dekretu od 1184. godine, bili odbijeni, pa i žigosani kao heretici. U tome je i uspio, pa su 1201. godine humilijati uključeni u crkvu. Uzgred je rečeno, njih će kasnije apsorbirati franjevci.

Slična nastojanja prema Valdesu i njegovim istomišljenicima, međutim, nisu uspjela. Za razliku od humilijata koji su bili udruženi u neku vrstu samostana, valdenzi su bili putujući propovjednici bez stalnog boravišta i bez čvrste organizacije. Papini ljudi nisu ih, jednostavno, mogli obuhvatiti. Valdes se na saboru 1179. godine ponudio crkvi kao propovjednik apostolskog siromaštva, ali je u kratkom postupku, pred komisijom koja mu i inače nije bila naklonjena, odbijen. Naknadna nastojanja pape Inocenta III kod biskupa grada Metz, 1199. godine, da se tamošnji valdenzi dobro ispituju, njihova nauka nepristrasno odvaži, pa se ti ljudi privole na zajedništvo, nisu, istina, urodila željenim plodom, ali dovoljno jasno pokazuju nazore ovog pape i njegov način djelovanja, koji se znatno razlikovao od prethodnika.

Iznimnu skupinu i pokret činili su »katolčki siromasi« kao ogranak valdenza koji se nakon velike dispute u Pamiersu, 1207. godine, već sljedeće godine povratio u redove katoličke crkve, zadržavajući svoj ordo. Primjera radi možemo spomenuti i putujuće propovjednike okupljene od Bernarda Prima i Wilhelma Arnaldi, koji su na svoju ruku 1210. zatražili priznanje Kunije, isto kao i Franjo iz Asiza, koji se iste godine, ili približno u sto vrijeme, pojavio kao »putujući siromah«. No, ovaj slučaj, zbog obimnosti građe, ne možemo ovdje analizirati, a ishod nam je dobro poznat.

Promatrano u cjelini, svi ovi pokreti bitno su se razlikovali od organizacije i naučavanja bosanske crkve. Oni su nastojali spontano, u pojedinim skupinama, kao reakcija na trijumfalizam hijerarhične crkve, a svoje vjerovanje osnivali su na Bibliji i djelima apostola. U dogmatском pogledu kod njih nije bilo velikih skretanja.

¹²⁾ H. Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Darmstadt 1970, str. 70 i d.

No, na Zapadu je bilo i takvih pokreta koji su sa bosanskim here-
ticima bili srodni po učenju i običajima. To su katari i albigenzi u
Francuskoj, te razne tajne »Chiese« u gradovima Lombardije.

III.

Već od ranog srednjeg vijeka javljaju se u zapadnoj Evropi po-
jedini ljudi, a možda i skupine, čije je naučavanje vuklo svoje korijenje
još od kasnoantičkih gnostika¹³⁾. Njihova naučavanja kosila su se s teo-
loškim postavkama katoličke crkve. U XI stoljeću oni se organiziraju
kao posebna crkva pod nazivom katara. Šezdesetih godina XII stoljeća
katari postaju brojniji, pa zbog toga glasniji i u svojim stavovima od-
lučniji. Godine 1167. sastaju se na velikom saboru u Saint-Félix-de-Cara-
man, na kome rekapituliraju stanje organizacije. Za nas je zanimljivo da
se na tom saboru, očito s aluzijama na Apokalipsu, između »sedam Crkava
Azije«, spominje i »Crkva Dalmacije«.

Katolička crkva nije tada još u mogućnosti da se energičnije su-
protstavi ovom izazovu. Nju tišti sukob sa njemačkim carstvom, koji će
potrajati sve do 1177. Papa Aleksandar III šalje zato (1178) svoga legata
u centre katarskog pokreta, da bi ih privolio na podlaganje. Akcija ne
postizhe uspjeh. Katari su u sukobu sa lokalnim biskupima vrlo odbojni
i nimalo skloni na kompromise. Godinu dana kasnije održava se, kako
znamo, Treći lateranski sabor, na kome se nastoji riješiti pitanje vjer-
skih pokreta, dakako na manje elastičan način apriorističkim odbijanja-
ma dijaloga sa inomišljenicima. Spomenuli smo već slučaj sa Valdesom.
Nekoliko godina kasnije papa Lucije III izdaje već maločas spomenuti
dekret o metodama za otkrivanje krivovjerja, i o postupku s hereticima.
To je prvi dokument ove vrste na Zapadu. Tek tada je u katoličkoj
crkvi decidirano objašnjen pojam hereze, način njenog otkrivanja i
mjere za kažnjavanje prestupnika¹⁴⁾. Kuriozitetu radi treba naglasiti da
će tek 1190. godine rimska Kurija biti u pojedinostima upoznata sa uče-
njem katara¹⁵⁾. Čini nam se neshvatljivim da je do toga vremena sud o
pravovjerju ili krivovjerju bio *de facto* u rukama pojedinih biskupa u
čijim su se dijecezama javljali pokreti. No, i od tada će proći punih
deset godina da bi Inocent III, odmah nakon svog izbora za papu, poslao
u Francusku kardinala Ivana Colonna¹⁶⁾, da bi se vjerodostojno obavijestio
o prilikama kod katara i albigenza. Rim, dakle, tek sada nastoji da i
ovaj problem riješi na miran način. No, akcija sada već dolazi prekasno.
Na pragu XIII stoljeća to je već bio uzaludan poduhvat: katari i albi-
genzi nisu bili obuzeti samo željom za propovijedanjem apostolskog
siromaštva, nego su, više od toga, svoje naučavanje izgradili na teološkim
konceptijama stare antičke gnose. Po tome su se oni bitno razlikovali

¹³⁾ U Francuskoj se »manihejski krivovjerci« spominju već u X stoljeću: vidi
Gérbert d'Aurillac, *Epistolae*, Nr. 180, Edit. Havet, str. 161 i d.

¹⁴⁾ I. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Venecija
1779—82, vol. XXII, str. 476 i d.; H. Grundmann, *Religiöse Bewegungen im
Mittelalter*, Darmstadt 1970, str. 67.

¹⁵⁾ Arno Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953, str. 117.

¹⁶⁾ H. Grundmann, *Die religiösen Bewegungen...*, str. 130.

od katoličke i pravoslavne crkve, od kojih ih nije — kao humilijate i valdenze — dijelio samo način života i stavovi prema uređenju crkve, nego **credo** koji se u samim temeljima razlikovao od onga što su ga propovijedale službene crkve.

Rat protiv katara otpočet će 1209. godine, a to znači u vrijeme kada će već i bosanska crkva poći svjesno nešto određenijim antikurijalnim putevima.

No, povratimo se prilikama u Bosni.

IV.

Događaji u zapadnoj Evropi, koliko god su ovdje naznačeni tek u najosnovnijim crtama, predočavaju nam prilike koje su u neku ruku uvjetovale atmosferu na dijecezanskom saboru na Bolinu (Bilinu) Polju dne 8. aprila 1203. godine. Jasno nam je da su zbivanja u Bosni u presudnim godinama između optužbi iz Ugarske, Duklje i Splita, oko 1199, i abjuracije 1203. godine, i pored toga što nam se može učiniti kao neka periferna pojava, zapravo jedan dio, svojevrstan isječak iz evropske crkvene povijesti srednjeg vijeka.

Rekli smo da je na katarskom saboru u St.-Eélix-de-Caraman, između »sedam Crkava Azije« spomenuta i »Crkva Dalmacije«. Za ljude u Francuskoj toga doba »Dalmacija« nije bilo samo ono nekoliko gradova i otoka bizantskog temata (Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir i Zadar, te otoci Krk, Rab i Lošinj), nego područje u smislu stare rimske provincije istoga imena¹⁷⁾. Ne vidimo zato razloga da se spominjući heretičku »Crkvu Dalmacije« nije na karamanskom saboru mislilo upravo na Bosnu.

Sa Zadada, međutim, nije ni moglo doći do intervencije, jer će tek 1184. godine biti razgraničeno pravovjerje od krive nauke, a tek oko 1190. će biti Kurija nešto podrobnije upoznata s heterodoksijom dualističkih katara. Optužbe protiv Bosne, možemo mirno reći, vremenski se zapravo poklapaju sa sličnim akcijama u ostaloj Evropi. Razlika je samo u tome što se mi upravo u tim godinama nalazimo u onom ključnom momentu bosanske prošlosti koji će odrediti budućnost zemlje za naredna tri stoljeća.

Znamo da je izborom pape Inocenta III, 1198. godine, u katoličkoj crkvi zavladao za izvjesno vrijeme vrlo pomirljiv duh u odnosu na razne vjerske pokrete. Zbog toga mi moramo u ovom svjetlu promatrati događaje koji se zbivaju u Bosni između 1199. i 1203. godine.

Za rimsku Kuriju mnogo je značio pomirljiv stav predstavnika bosanske crkve¹⁸⁾, za razliku od ratobornih sektaša u Francuskoj, Italiji i ostalim zemljama, koji su vrlo glasno i energično oponirali lokalnim biskupima, pa tako i crkvi u cjelini.

¹⁷⁾ D. Mandić, **Bogomilska crkva bosanskih krstjana**, Chicago 1962, str. 73.

¹⁸⁾ Vidi zaključke dijecezanskog sabora od 8. aprila 1203. god.

Ivan Kazamarski vrlo je dobro znao sa kime će u Bosni pregovarati. To se vidi iz njegovog pisma od 10. juna 1203. godine, pisanog iz Ugarske, u kojem javlja da je »obavio posao sa bivšim patarenima u Bosni«¹⁷⁾. On, dakle, nije bio polovično informiran, pa tako ni odredbe sabora na Bilinu Polju nisu tek površna igra riječi. Legat je, međutim, svjesno računao na vrijeme u kojem je posebnim, mirnim metodama bosansku crkvu trebalo otrgnuti iz vlastite tradicije, i uključiti u shemu katoličke crkve. Ne može se reći da bi kod Kulina i bosanskih crkvenih ljudi nedostajalo dobre volje za kompromis. Po svoj prilici su dva momenta bitno utjecala na pomirljiv stav bosanskih predstavnika. Jedan je što je naučavanje bosanske crkve moglo biti u zemlji uvriježeno od vrlo davnih vremena¹⁸⁾, a drugi što se unutar crkvene organizacije nisu našli ljudi sa protivnim mišljenjima, što znači da se u bosanskoj crkvi nisu stvarali protivnički tabori. Popustljivost je ipak bila samo uvjetovana trenutkom. Politički pritisak na Bosnu iz Ugarske ipak je nalaagao oprez u vlastitim odlukama, a taj je vremenom doveo do odluke da se i pored prvobitno dobre volje, tokom XIII stoljeća nastavi put starim tradicijama. U uvijetima skolastički reformirane katoličke crkve to je značilo povratak u opoziciju. Takav vlastiti put vodio je u akefalnost i pojačanu privrženost gnostičkim idejama po kojima se bosanska crkva temeljito odvajala od katoličke.

Za razliku od ostale Evrope bosanska crkva bila je svojim učenjem jedinstvena dijeceza. Drugim riječima: ovdje u XII stoljeću nije bilo neke redovne katoličke hijerarhije, pored koje bi bujao pokret sektaša¹⁹⁾. Ona je, dakle, bila već kao institucija *in capite et in membris* heretična, očito po tradiciji iz ranijih stoljeća. Njeno naučavanje poznato nam je iz mnogih publikacija objavljenih u novije doba²⁰⁾, pa nema osobitog razloga to ovdje ponavljati. Manje razlike u nazorima pojedinih autora koji su se bavili problemom teoloških doktrina kod bosanskih »krstjana« uglavnom ne krnje **credo** bosanske crkve kao cjeline.

Kada prelistavamo tekstove u vezi sa saborom na Bilinu Polju, pitamo se kako je Ivan Kazamarski mogao javiti u Rim da je uspješno obavio poslove sa »bivšim patarenima« u Bosni, a bilinopoljski dokument izričito govori samo o reformi stege crkvenih ljudi. Kako je to već Kniewald²¹⁾ zapazio, akt sa zaključcima sabora od 8. aprila 1203.

¹⁷⁾ Smičikals, *Codex diplomaticus III*, str. 36.

¹⁸⁾ Đ. Basler, *Gnostički elementi u temeljima naučavanja Crkve bosanske*, Radovi Muzeja Grada Zenice III/1973, str. 267—276.

¹⁹⁾ Đ. Basler, *Bosanska crkva do 1203. godine*, Pregled LXIII/1973, sv. 2—3, str. 297—304; isti, *Gnostički elementi...*, Radovi Muzeja Grada Zenice III/1973, str. 267—276.

²⁰⁾ F. Rački, *Bogomili i Patareni*, Rad JA VII, VIII i X, Zagreb 1869—70; A. V. Solovjev, *Vjersko učenje bogumilske crkve*, Zagreb 1948; D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JA 270; Zagreb 1949, str. 115—276; L. P. Krščani bosanske crkve, Sarajevo 1953; A. V. Solovjev, *Svjedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine V/1953, str. 1—103; A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953; D. Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962; D. Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge 1948.

²¹⁾ D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JA 270, Zagreb 1949, str. 127—129.

godine sadrži u uvodu osnovne postavke naučavanja katoličke crkve, i to sa sasvim jasnom namjerom, jer potpisivanje tako koncipiranog teksta značilo je priznavanje osnovnih dogmi katoličke crkve, ostavljajući bosanskoj strani neke dopustive varijetete u praksi. Ivan Kazamarski nije namjerno poticao na odricanje od nečega što mu možda nije do u pojedinosti bilo poznato, jer su bosanski ezoterici čuvali svoju nauku kao tajnu samo za ljude koji su bili od »njihova zakona«²⁴). Rimsku Kuriju se 1190. godine domogla samo katarskog naučavanja, dok je crkva u Bosni mogla u nekim pojedinostima imati svoje, od katara različito gledište. Uostalom, legat se nije mogao izložiti riziku da, nedovoljno upućen, možda izostavi neku stavku iz teološkog kompleksa bosanskih »krstjana«. Zbog toga je bilo jednostavnije predstavnike Bosne privoljeti na prihvatanje katoličkih dogmi u cjelini. Možda je uputnije bilo ljude u Bosni privesti na crkvenu organizaciju, način života i odijevanja u smislu tadašnjih običaja katoličke crkve, dok se za rektifikaciju osnova vjere mogao kasnije pobrinuti »prelat« iz neke latinske škole, kojeg bi u Bosni izabrali za biskupa kao nasljednika tada već, po svoj prilici, teško bolesnog »djeda«, koji je kratko nakon toga i preminuo.

Kasniji događaji će pokazati da je akcija Ivana Kazamarskog ipak ostala bez željenog rezultata. Za to ne bismo mogli okriviti ni njegovu prividnu popustljivost, a još manje bosanske crkvene ljude optužiti za vjerolomstvo. Slučaj je htio da su u vrlo kratkom roku poslije sabora umrli nosioci upravo one politike koja je dovela do njegovog sazivanja. Jedva dva mjeseca kasnije u Rim stiže vijest o smrti bosanskog »djeda«, a nešto kasnije gubi se s pozornice događaja i ban Kulin. Ugarski kralj bio je ionako protivnik bilinopoljskih zaključaka. On se nije mogao pomiriti sa praktičnim rezultatima Sabora, jer mu oni nisu donosili nikakvu političku prednost, zbog čega su nekoliko godina ranije potekle tužbe u Rim. Kralj, dakle, nije imao razloga da pomaže izvršenje odluka, jer mu u ovako neprikladnoj političkoj konstelaciji nije odgovaralo priklanjanje bosanske crkve zahtjevima Kurije. Za njega je bilo praktičnije bosansku crkvu zadržati u krivovjerju sve dotle dok se ne bi njemu otvorila mogućnost za intervenciju sa, prije svega, političkim efektima.

Događaji u narednim decenijama XIII stoljeća pokazali su da su planovi bana Kulina bili zacrtani na realnoj osnovi, makar je put do njihovog ostvarenja bio vrlo dug i stajao Bosnu mnogo žrtava.

DURO BASLER

THE BOSNIAN CHURCH DURING THE RULE OF BAN KULIN

R e s u m e

In the second half of the 12th. century, perhaps around the year 1181, the Bosnian church was excluded from the dominion of the metropolis of Split and was subordinated to Dubrovnik. This event is pre-

²⁴) Testament gosta Radina Butkovića iz 1466 govori o ljudima »našeg zakona« kada misli na pripadnike bosanske crkve.

scribed to the political activity of Ban Kulin directed towards the liberation of the country from vassal relation under the Hungarian King because the Archbishop of Split was at that time under the domination of the Hungarians. The change in the suzerainty was done legally, most probably by means of the decree of the Pope's legatus Tobaldo, who around 1180 or 1181 was in »Dalmatia and the whole Slavonic country«, in order to bring about the decision of the third Lateran assembly of 1179.

At the turn of the century (1199—1200) a lot of complaints about the heresy of the Bosnian church reached Rome. Ban Kulin rejected all the complaints and sent a delegation to Rome to justify the situation in the country. The Pope was asked to send a legatus to Bosnia to investigate the church's situation on his behalf.

The Pope's legatus Ivan de Casamaris arrived in Bosnia at the beginning of 1203 and on April 8th. held a diocesan assembly at Bolino (Bilino) Polje. In the records of the assembly was entered the orthodox credo and some disciplinary decisions concerning the common life of Bosnian ranks. It had already been decided that the Djeda (Grandfather), who was already fatally ill, should be succeeded by a prelate from the Latin school.

The legatus was aware of the heretic sermon and the altogether special organisation of the Bosnian church, but he preferred to maintain peaceful relations and work towards a gradual reformation of its status. He did this because the heretics in Bosnia were not some separate movement inside the regular church's organisation, but the whole of the church since ancient times had been observing these customs.

During the period which followed the decisions of the assembly were not put into practice. Soon after the assembly had convened Ban Kulin died, which caused the plan for solving the church's conditions to come to a halt. In the first half of the 13th. century the question of reform became a characteristic political problem because the pretensions of the Hungarian Kings became very pronounced. To protect itself from these pretensions the Bosnian church decided to be autocephalous, but this led to division in the organisation of the churches, the »orthodox« connected to the curia in Rome, and the »heretic« carrying on the traditions from the time before the assembly at Bolino Polje. In recent times this church has been called the Bogumil church.

DR BOGUMIL HRABAK

Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV i XVI stoleću

Problem migracije i upotrebe strane radne snage veoma je izražen u južnoj, srednjoj, zapadnoj, pa delom i u severnoj Evropi našega vremena. On je, međutim, postojao i u starijim periodima, iako svakako ne na osnako akutan način, kakav mu karakter daje naše tako historijski intenzivno doba. Ako današnje savršene mašine ne mogu bez ljudskih ruku i čovekovog mozga, taj momenat radnika kao osnovnog činioca privredne delatnosti bio je još kudikamo više prisutan i naglašen u stolicima kad nije bilo automatizovanih ili poluautomatizovanih strojeva. Poznavaoei ekonomskih doktrina prohujale prošlosti setiće se da su pomenuta shvatanja polazila od pitanja naseljenosti i dugovečnosti stanoništva i od potrebe privlačenja radno sposobnog življa sa strane. To stanovište nalazimo i u opisu Dubrovnika sredinom XV veka iz pera poznatog i često navođenog Filipa Dediversisa; on je i uvođenje tkalačke manufakture u Dubrovniku dovodio u vezu sa potrebom povećanja pučanstva, pa i same odbrane slovenske privredne i kulturne metropole na Jadranu.

U slučaju Dubrovnika i njegovog hercegovačkog zaleđa stekli su se pravi i komplementarni uslovi za zapošljavanje strane radne snage: demografski aktivna Hercegovina, inače kamenita i siromašna, lako se i bez štete za vlastitu privredu mogla osloboditi viška radnih ruku, dok je susednom renesansom, privredno veoma radinom gradu sv. Vlaha uvek bio potreban ne samo specijalista iz italijanskih gradova nego i

argat, na kome će u znatnoj meri počivati naglo proširen fizički volumen proizvodnje od 20-ih godina XV stoleća. Ovo srećno upotpunjavanje dve sasvim različite, a susedne regije došlo je do izražaja već u ranije doba, ali je ono bilo osobito приметно upravo od druge četvrtine XV veka. Tada se Dubrovnik nalazio u fazi ekonomske ekspanzije, a u susednoj Hercegovini završavao se proces stalnog nastanjivanja »vlašskog« stočarskog stanovništva. Nekvalifikovana radna snaga dolazila je u Dubrovnik i sa drugih strana, naročito sa juga, iz severne Albanije i sa današnjeg Crnogorskog primorja. Izgleda, čak, da je ona u staru Raguzu dolazila pre nego iz srpskog i bosanskog zaleda, s kojim su često postojale zadjevice i uopšte zbog veće pomorske usmerenosti Dubrovnika u to doba. Ipak, kad je potreba za radnom snagom u Dubrovniku porasla, dodatne radnike mogla je da obezbedi pogranična oblast Hercegovine. Na ovoj prirodnoj i ekonomsko-društvenoj komplementarnosti počiva problematika o kojoj će se niže govoriti.

Pitanje korišćenja radne snage u jugoslovenskim zemljama i oblastima tokom ranije prošlosti dosad je u nauci samo dodirnuto, i to upravo kad je reč o Dubrovniku. O nekoj povesti rada, kakve imaju i neke historiografije susednih država (na primer Italija), zasad ne može biti govora. Za starije periode razvitak i cena ljudskog rada može se u nas stvarno pratiti jedino u primorskim gradovima, gde je u sačuvanim notarsko-kancelarskim knjigama ostala sačuvana potencijalna dokumentacija o tome. Konstantin Jireček u svojoj poznatoj *Istoriji Srba* konstatovao je da je do odlaska mladog sveta u primorske gradove na službu došlo posle seobe iz krajeva iz kojih su dolazili u Dubrovnik i u njegova seoska naselja. »Kod patricija, trgovaca i zanatlija — pisao je on — stupali su mladi ljudi u službu kao sluge (djetić, momak, lat. famulus), glasonoše, pomorci, trgovački pomoćnici, šegrti. Oni behu poreklom kako iz Primorja tako i iz unutrašnjosti«. Slična je situacija bila i sa služavkama, kojima je Jireček više reči posvetio, i koje su dolazile ne samo iz bliže okoline Dubrovnika nego i iz udaljenijih planinskih sela, odnosno i iz dukljanskog primorja i Albanije*). Jedan kratak prilog Stanoja Stanojevića bez naučnog separata malo je šta mogao reći**). Iako je kasnije prikupljao gradu o famulima u Dubrovniku, napis Jorja Tadića iz problematike stručnog osposobljavanja privrednika odnosi se na buduće trgovce s arapskim zemljama i stipendiste u Italiji***). Prvi specijalistički rad iz ove materije dao je R. Samardžić****), kome je to bio i prvi naučni rad. Iako se vrlo dobro snašao i pokazao lep istraživački refleks, ipak nije bio u stanju da pruži adekvatniji odgovor: a) jer nije raspolagao dovoljnom dokumentacijom (s obzirom na to da je samo malo i bez sistema istraživao a prepise dokumenata dobio je delom od prof. Tadića, a delom od svojih kolega studenata); b) što nije

* K. Jireček, *Istorija Srba II*, Beograd 1952, 149—50.

** St. Stanojević, *Naša posluga u srednjem veku, Iz naše prošlosti*, Beograd 1934.

*** J. Tadić, *Reforma vaspitanja dubrovačke mladeži god. 1557*, Novo Doba (Split), br. 79 (4. IX 1926), str. 19.

**** R. Samardžić, *Podmladak dubrovačkih trgovaca i zanatlija u XV i XVI veku, Zbornik studentskih stručnih radova*, Beograd 1948, 64—78.

imao osećanja za privrednu historiju; c) što je suviše olako i na brzinu povukao zaključke, mada je imao smisla za razlikovanje pojava od pojedinih slučajeva; i d) što je bio pod uticajem nacionalistički obojene nauke. U zamasm naše posleratne historijske nauke famuli su češće obrađivani u vezi sa umetničkim zanatima (u radovima Cv. Fiskovića i V. Đurića) i o zanatima u vezi s pravljenjem oružja (u radovima Đ. Petrović). Najamni odnos kao suštinu u radnom položaju posluge obradila je Jelena Cvejić — Danilović****).

Zbog obilja dokumentacije, u ovom radu obuhvatiće se samo famuli iz bosanskohercegovačkog zaleđa, i to u većem vremenskom periodu (XIV—XVI vek), jer samo takvo posmatranje može konkretnije obeležiti razvojnu stranu problematike. Pored ugovora o stupanju na službu, o kojima govori K. Jereček, koji zaista pružaju najviše korisnih elemenata na jednom mestu, postoje i druga arhivska akta koja upućuju na zaključak o stvarnoj ulozi pomenutih momaka u svakodnevnom poslovanju. Obraćajući pažnju na kvantifikaciju varijabli, ovaj rad će se kritički osvrtnati na postojeće rezultate da bi našu socijalističku nauku oslobodio primesa prevaziđenih ideoloških i nacionalno-političkih shvaćanja. Naša historijska nauka, kad je reč o Dubrovniku, došla je do nivoa kad se ne mogu davati paušalne ocene, nego egzaktno treba navesti i brojne odnose pojava.

Bilo je više vrsta poslova na kojima su angažovani momci iz Hercegovine i Bosne — zanati, trgovina, pomorstvo, sluge za rad u kući ili na zemljišnim parcelama. Najpre (do 70-ih godina XIV veka) nalazimo klasičnu poslugu, potom šegrte u zanatima, »male« na brodovima i najzad (od sredine XV stoleća) momke u službi trgovaca. Uslovi njihovog rada, nagrada i stvarni privredni značaj nisu bili isti u svim pomenutim »bransama« famulama. Radi kontrole izvađenih signatura konsultovani su ispisi Mihajla Peterkovića, a za desetak knjiga dobijene su i signature kolege Miloša Blagojevića.

I

BROJ ANGAŽOVANIH HERCEGOVAČKOBOSANSKIH MOMAKA, PROSTORNI I VREMENSKI RASPORED ANGAŽOVANIH I PROCENAT FAMULA IZ BiH U ODNOSU NA ŠEGRTE I POSLUGU SA DUBROVAČKE TERITORIJE

Najčešći dokumenti o momcima koji su uzimani na rad po svom tipu jesu ugovori o sklapanju šegrtskog radnog odnosa sa uzajamnim obavezama. To zaključivanje ugovora, međutim, nije bilo obavezno, i do unošenja pogodaba u notarsko-kancelarske knjige najčešće se obavljalo voljom posloprimca, s obzirom na to da je ugovor predstavljao javnu ispravu o obavezama dečakovim prema principalu i jemčevinu šegrtovih roditelja, rođaka ili prijatelja, ukoliko bi nastale kakve štete. Tek tokom vremena statuti bratovština pojedinih zanata pokazivali su

**** J. Cvejić-Danilović, O najamnim odnosima u Dubrovniku u XIII i XIV veku, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu br. 4/1961, 724—34.

određbu o obaveznom pismenom sporazumu pri uzimanju djetića. Čak početkom XVII veka (ali i kasnije), sasvim je izuzetan slučaj obnovljenog statuta zlatara, koji je imao klauzulu o tome da majstor, pod kaznom od 25 perpera, ne sme uzeti novog učenika ako prethodno s njim, u roku od 15 dana, nije zaključio pismeni sporazum¹⁾. Kad je reč o momcima koji su odlazili u službu trgovaca (i onako više naviknutih na pismeno poslovanje), a naročito onih rodom izvan područja Dubrovačke Republike, i za rad u zemljama Osmanlijskog Carstva. (najčešće u XVI veku), tu je zaključivanje ugovora o najmu bilo kudikamo redovnije. Ipak, ima dokumenata koji predstavljaju izjavu roditelja ili rođaka da su namireni u pogledu zarade i ostavštine djetića umrlih na službi trgovaca iz gradova pod vlašću Turaka, o kojim momcima nema registrovanih radnih sporazuma.

Ovo prethodno obaveštenje dato je da bi se skrenula pažnja na relativnost cifara koje će se niže navesti i da se odmah ustanovi da nije moguće donositi sasvim egzaktne brojne pokazatelje. Ipak, vredno traganje po knjigama osnovnih serija tekućih poslova (**Div. not, Div. canc, Div. for**) omogućuju nam, makar i nepotpuni uvid u pitanja o masovnosti pojave.

Pre sredine XV stoleća, ugovori o stupanju na rad momaka iz Hercegovine i Bosne su retki. Radovan Samardžić, koji očigledno nije raspolagao iole većim brojem dokumenata, naveo je svega jedan slučaj momka iz Neretvanske krajine iz 1412, za Nevesinje jedan iz 1414. i jedan iz 1419. godine, jedan za Miliriloviće iz 1415, jedan za Popovo polje iz 1419. i jedan za »pleme« Riđana iz 1449. godine²⁾. Cvito Fisković je vrlo precizno nabrojao sve momke iz bosanskohercegovačkog područja koji su još od XIV stoleća došli u Dubrovnik na učenje nekih, nazovimo ih, umetničkih zanata. U redovima zlatarskih šegrta on je našao Hercegovce; dvojicu (1374, 1391) iz Rudina kraj Bileća, jednog iz Trebinja (1391), jednog iz Ljubomira (1393), jednog iz Popova polja (1393), dvojicu iz Nevesinja (1395, 1404), jednog iz Dabra (1393); od Bosanaca navedeni su: jedan iz Jaspre (1398), jedan iz Sane (1399), jedan iz Ostrošca, dvojica (1440, 1431) iz neoznačenog mesta Bosne i jedan kod nekog Zagrepčanina nastanjenog u Zadru³⁾. Kao što se vidi, svega njih šest iz Hercegovine iz XIV (počev od 1374. godine) i jedan jedini Hercegovac

¹⁾ Kosta Vojnović, **Bratovštine i obrtne korporacije u Republici dubrovačkoj od XIII XVIII vijeka**, Monumenta historico — juridica Slavorum Neridiodkaliunc, vol. VII. sv. 2 (Dubrovačke obrtne korporacije — cehovi od XIII do XVI v.), Zagreb 1900, str. X. — R. Samardžić, **Podmladak dubrovačkih trgovaca i zanatlija u XV i XVI veku**, Zbornik studentskih stručnih radova, Beograd 1948, 67) pogrešno je protumačio Vojnovićev tekst, tako da bi ispadalo da je pomenuta odredba poticala iz XV stoleća. Možda je ta odredba donesena i kasnije, posle početka XVII stoleća, jer se za početak XVII stoleća vezuju neke pogodbe o trajanju famulata, kao odredbe starog statuta (koji je inače počeo da se stvara u XV stoleću), dok odredba o obaveznom pismenom ugovoru govori u vezi s novijim statutom; tu klauzulu je, uostalom, potvrdila skupština bratovštine 1772. godine (K. Vojnović, *Bratovštine II*, str. X).

²⁾ R. Samardžić, n. n. 64, 65, 71, 75.

³⁾ C. Fisković, **Dalmatinski majstori u srednjevekovnoj Bosni**, Radovi sa simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973, 170 i 171.

u prvoj polovini XV veka, odnosno dva Bosanca iz XIV i tri iz XV stoleća u Dubrovniku uz jednog u Zadru. Karakteristično je da je broj onih iz Hercegovine i Bosne ujednačen, da je Bosanaca čak više u XV veku, da je početna godina tek 1374, da se ne zapaža kasnija dominacija neposrednog hercegovačkog susedstva (Trebinja, Popova) i da se osetniji dolazak tih momaka može ustanoviti tek za 90-e godine XIV stoleća, kad se u porodicama dubrovačkih zlatara, prema Fiskoviću, javljaju i robinje — služavke⁴⁾ iz Bosne. Fisković nije našao nijednog mladog Hercegovca ili Bosanca koji bi u Dubrovniku u XIV ili prvoj polovini XV veka učili zidarski i klesarski zanat; on samo navodi za 1445. godinu jednog Jajčanina u Zadru⁵⁾. Kad je reč o slikarskim šegrtima, Fisković navodi jednog Jajčanina (1423) i jednog i iz Dračevice (1428). Pomenuo je i da je nekoliko Bosanaca i Hercegovaca radilo u radionici sukna Petra Pantele, a da je mladićâ iz Popova, Trebinja i Borča bilo i na krojačkom naukovanju u gradu sv. Vlaha⁶⁾.

Vrlo instruktivnu analizu dolaska omladinaca na izučavanje oružarskih zanata u Dubrovniku do sredine XV stoleća dala je Đurđica Petrović: »Od 1311. pa do 1439. godine, iz kojeg perioda raspolažemo podacima, u Dubrovnik je došlo 18 dečaka da izuče neki od oružarskih zanata. Od njih šestorica su bila iz Konavala, iz vremena kad nije pripadao Dubrovniku, trojica iz Trebinja i Popova, dovjica iz Gacka i po jedan iz Dabra, iz Nevesinja i Cernice, dakle, dečaci i iz bližeg dubrovačkog zaleđa. O dolasku dečaka iz prave Bosne na izučavanje nekog od oružarskih zanata nema pomena. Izuzev dva pomena iz 1311. i 1325. godine, priliv šegrtâ iz današnje Hercegovine kod dubrovačkih oružara započeo je u osmoj deceniji XIV veka da bi dobio šire razmere na samom kraju stoleća i u prvim godinama XV veka. To znači da se interesovanje za izučavanje oružarskog zanata javilo paralelno sa interesovanjima i za druge zanate kao posledica privrednog jačanja Bosne i potreba razjedinjene zemlje za oružjem.«⁷⁾ Karakteristično je da na neposredno zaleđe, što su u pomenuto doba bili Konavli otpada trećina slučajeva. Prema tome, postoji logika neposrednog susedstva, a ne logika da se traži okretan i vitalan hercegovački svet; u pogledu Bosne svakako je takođe bilo razloga što se budući oružari nisu pripremali u ipak dalekom Dubrovniku, u kome je oružje po tipu bilo nešto drukčije nego u užoj Bosni, pravljeno možda i od materijala koji se nije lako mogao nabaviti u pomenutoj kontinentalnoj balkanskoj zemlji. Najzad, Đurđica Petrović pravilno insistira i na ekonomskim, a u slučaju oružara, i drugim potrebama samog hercegovačkobosanskog prostora.

⁴⁾ Isto, 171. — Zanimljivo je da C. Fisković nije naveo Prodana, sina Piskulc iz Vrla (Trebinje), koga je vezao i za 1314. i za 1393. (**Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća**, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 1, Zagreb 1949, 162 i 165).

⁵⁾ C. Fisković, **Dalmatinski majstori**, 159—60; C. Fisković, **Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku**, Zagreb 1947, 42—3.

⁶⁾ C. Fisković, **Dalmatinski majstori**, 183 i 184, 180. — Fisković nije u Hercegovinu tada računao Konavle, odakle je takođe bilo dečaka. Dračevica se pominje u Popovom polju.

⁷⁾ Đ. Petrović, **Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem — XIV i XV vek**, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973, 73.

Zanimljivu sliku daje analiza podataka o pojavi odlaženja na šegrtovanje u obližnji Dubrovnik junoša iz hercegovačkih vlaških skupina do sredine XV stolecâ. Prvi pripadnici hercegovačkih katuna koji su se obreli u Dubrovniku radi službe nisu bili mladići nego devojčice, kao famule, služavkice, i to tek od sredine 70-ih godina (1374), izuzetno od 1364.⁸⁾ Ove curice nisu došle da se prosto prehrane i izbave od gladi (jer bi tada dolazili i dečaci!) nego su u ekonomskom smislu predstavljale suvišak radne snage, što sa njihovim muškim vršnjacima to tada nije bio slučaj. Uopšte, predstojeće predstave o vlasima kao siromašnim i primitivnim stočarima treba izmeniti; socijalne razlike kod vlaha bile su mnogo više moguće nego kod drugog življa Hercegovine, jer su oni bili mnogo bliže tržištu i prometu; ima, čak, podataka o tome da su pojedini vlasi držali i robinje, i to već 1323. godine!⁹⁾ Očigledno da oni koji šalju kćeri da se prehrane u susedni veliki grad ne drže, u isto vreme robinje u kući!

Dečakâ iz vlaških katuna Hercegovine bilo je na službi u Dubrovniku tokom XIV stolecâ samo izuzetno. To su možda bila pomenuta dvojica zlatarskih šegrta iz Rudina, još jedan Rudinjanin (1370) i dvojica vlaha iz neoznačenih katuna kao kućne sluge (1368, 1371).¹⁰⁾

Za prvu polovinu XV veka ima svega nekoliko podataka o vlasima na zanatima u Dubrovniku: jedan je bio iz Pocrnja (1426)¹¹⁾, drugi već pomenuti Riđanin (1440), jedan Mirilović, jedan Bukvić, jedan Gledovac, jedan Burmaz, a za njih dvojicu piše samo da su vlas!¹²⁾ Ženski podmladak iz katuna je i u XV stolecu, naročito u njegovoj drugoj polovini prisutan, u nekim decenijama čak više nego dečaci.

Specijalno izvršeno probno ispitivanje iz knjige *Diversa cancellariae XX—XXV* (godine 1364—83) dalo je sledeće rezultate: 7 Neve-sinjaca¹³⁾, 4 Popovljana¹⁴⁾, 3 Trebinjca¹⁵⁾, 2 Dračevićana¹⁶⁾ i po jedan iz Dabra, iz Cernice, iz Ljubomira, de Moracova, iz Krajine, iz Bosne i sa Drine¹⁷⁾. Dakle, ukupno 23 ugovora, od kojih se jedan odnosi na 1365, dva na 1366, dva na 1381. i svi ostali na 1368. godinu. U svim slučajevima reč je o posluzi koja obično radi samo za hranu i odeću; u jednom se jedan momak daje u službu udovi pekara, u jednom drugom nekom creparu, ali sasvim kratkoročno, a u jednom se pominje neki

⁸⁾ Historijski arhiv Dubrovnika (u daljem tekstu: HAD), Div. not. IX, 73', 100', 121', 122, 124', 196; Div. canc. XXI, 186'; Div. canc. XIX, 98 od 1. XII 1364 (signatura Mih. Peterkovića), XXI, 186' od 24. IV 1368. Udova vlaha u službi popa: Div. not. IX, 104'.

⁹⁾ HAD, Reform. VII, 108; Div. canc. XXI, 167.

¹⁰⁾ HAD, Div. canc. XXII, 93', XXI, 156'; XXIII, 2'.

¹¹⁾ HAD, Div. canc. XLIV, 92.

¹²⁾ HAD, Div. not. XII, 68; XVIII, 96; XXI, 8'; XXI, 127; XI, 86' i XXII, 107.

¹³⁾ HAD, Dic. canc. XXI, 166 (1368), 180 (1368), 185 (1368), 187 (1368); XXII, 33 (1370); XXIII, 32' (1371), 66' (1371).

¹⁴⁾ HAD, Div. canc. XXI, 69' (1368); XXII, 4' (1369); XXIII, 17' (1371), 160' (1372).

¹⁵⁾ HAD, Div. canc. XX, 119' (1366), XXI, 3 (1366); XXV, 64—4' (1381).

¹⁶⁾ HAD, Div. canc. XX, 55 (1365); XXI, 161' (1368).

¹⁷⁾ HAD, Div. canc. XXI, 195' (1368); XXI, 168 (1368); XXI, 27' (1368) XXI, 81 (1368); XXI, 135 (1368); XXI, 18 (1368); XXV, 17' (1381).

majstor, ali se nigde ne beleži učenje zanata. U literaturi je iznesen i slučaj jednog Popovljanina za sredinu 20-ih i jednog Trebinjca za sredinu 50-ih godina XIV veka koji su se u Dubrovniku zaposlili kao kućna posluga, uz više primera služavki¹⁸⁾.

Ispitivanje knjiga druge osnovne serije (**Diversa notarie**) za prvu polovinu XV stoleća (knjige: XI—XXXV, 1402—1451) pruža sledeću sliku: Trebinje — 20 famulskih ugovora,¹⁹⁾ Popovo — 6 ugovora,²⁰⁾ Vrsinje — 6,²¹⁾ Dračevica — 11²²⁾, Dabar — 7²³⁾, Zagorje — 3²⁴⁾, Gacko — 3²⁵⁾, Nevesinje — 13²⁶⁾, Ljubinje — 3²⁷⁾, Vatnica — 6²⁸⁾, Bišće — 2²⁹⁾, Površ — 2³⁰⁾, Neretva — 6³¹⁾, Bosna — 2³²⁾, jedan ugovor pokazuju: Cernica, Stjenica, Visočani, **Biochina**, Viševo, Krajina (neretvanska), Bagina, Bitonja, Hum, Vranica, Onogošt, Drina, Ošlje, Ljubomir, **Boylin** (Bosna) i Mili-
jan dol (Sklavonija)³³⁾. Trebinje je masovnije počelo da daje Dubrovniku mladu radnu snagu počev od 1427. godine, tj. kad je već predstavljalo susedan, pograničan kraj. Češće se sreću i pogranične oblasti Popovo, Dračevica i Vrsinje. Od udaljenijih mesta Nevesinje dominira i u prvoj polovini XV stoleća. Ako bi isto toliko (106) ugovora sadržavala i zbirka **Diversa cancellariae**, onda bi, uz slučajeve odlaženja vlaških momaka na službu u Dubrovnik, bilo oko 220 famula u gradu sv. Vlaha rodom iz Hercegovine i Bosne u razdoblju 1400—1450.

U drugoj polovini XV stoleća postoje sledeći zapisi o momcima iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkoj privredi: Trebinje — 59³⁴⁾, Popovo

¹⁸⁾ J. Cvejić — Danilović, n. n., 724.

¹⁹⁾ HAD, Div. not. XII, 77; XIII, 210; XIV, 147; XV, 119', 178', 188, 192', 216'; XVI, 48', 168'; XX, 183; XXI, 124, 129; XXIII, 18', 125; XXVI, 187'; XXVII 33, 43', 122', 175'.

²⁰⁾ HAD, Div. not. XVIII, 177'; XIX, 140, 255'; XX, 181', 183'; XXIV, 15.

²¹⁾ HAD, Div. not. XIII, 207', 215', 240; XVII, 209', 256; XXXV, 12.

²²⁾ HAD, Div. not. XIII, 4; XIV, 106, 251; XVII, 291, 240; XVIII, 199', XIX, 133'; XXI, 60; XXIV, 139' 154; XXXIV, 55/II.

²³⁾ HAD, Div. not. XI, 150'; XIII, 258; XVIII, 278'; XX, 6', 75; XXI, 84, 95.

²⁴⁾ HAD, Div. not. XI, 90', 96; XX, 177'.

²⁵⁾ HAD, Div. not. XI, 126'; XX, 162, 199'.

²⁶⁾ HAD, Div. not. XI, 94', 113'; XII, 20, 54; XIII, 22'; XIV, 122'; XXI, 44, 105; XXIX, 30', 74, 153, 169; XXXIV, 75'/II.

²⁷⁾ HAD, Div. not. XIII, 225; XIX, 244'; XX, 27.

²⁸⁾ HAD, Div. not. XVIII, 186; XIX, 266; XXI, 41, 43', 92; XXXIV, 26.

²⁹⁾ HAD, Div. not. XV, 125; XX, 103'.

³⁰⁾ HAD, Div. not. XVII, 189; XXI, 91.

³¹⁾ HAD, Div. not. XIII, 204; XX, 110'; XXI, 49', 50'; XXV, 77'; XXVII, 178'.

³²⁾ HAD, Div. not. XVI, 203'; XXX, 10'.

³³⁾ HAD, Div. not. XIII, 13'; XIII, 122; XVI, 72; XVI, 115; XVIII, 126; XVIII, 248'; XX, 9'; XX, 130'; XXI, 95; XX, 77; XXVII 109; XXX, 28; XXXII, 190; XXXIV, 70.

³⁴⁾ HAD, Div. not. XXXVII, 73; XXXVIII, 24, 36; XL, 133'; XLII, 10; XLVI, 118; LIII, 138; LIV, 173'; LV, 22; LXVI, 40; LXV, 67, 136', 156; LXVII, 64', 75, 93', 112; LXVIII, 57', 76'; LXIX, 23, 25', 89', 138, 172, 178; LXX, 5', 12, 155'; LXXI, 87, 111'; LXXII, 75'; LXXIV, 53, 158'; LXXV, 54'; LXXVII, 65, 177'; LXXVIII, 121'; Div. canc. LXIII, 147; LXXI, 23'; LXXII, 46, 132; LXXIV, 165, 178; LXXV, 188; LXXX, 30'; LXXXIV, 26; LXXXV, 41'; LXXXVII, 56, 92', 153'; LXXXVIII, 148; LXXXIX, 121; XC, 47'; XCIIb, 47'; XCIII, 140', 198', 213'; Mob. XVI, 71'.

— 31³⁵), Ljubomir — 7³⁶), Ljubinja — 7³⁷) Dračevica — 16³⁸), Herceg-Novi — 8³⁹), Bobani — 7⁴⁰), Žurovići — 2⁴¹), Pljeske — 4⁴²), Nevesinje — 17⁴³), Gacko — 26⁴⁴), Cernica — 11⁴⁵), Fatnica — 3⁴⁶), Neretva — 2⁴⁷), Dabar — 8⁴⁸), Zadabarje — 2⁴⁹), **Daberga** — 5⁵⁰), Foča — 3⁵¹), Goražde — 5⁵²), Drina — 13⁵³), Bosna — 6⁵⁴), Hvojnica — 2⁵⁵), Srebrenica — 3⁵⁶), Slivnica (kod Trebinja) — 2⁵⁷), Podborač — 2⁵⁸), Vrsinje — 5⁵⁹), Bažani — 2⁶⁰), Male-

³⁵) HAD, Div. not. XLII, 26'; XLVI, 69'; XLVIII, 87'; LIII, 124; LXV, 5; LXVII, 180; LXVIII, 38', 158'; LXX, 6; 155'; LXXI, 22'; LXXII, 14', 83, 93', 116'—7; LXXVI, 30'; LXXVIII, 146'; LXXIX, 40; Div. sanc. LXXII, 22'; 48; LXXXVI, 155, 180b; LXXXVII, 25', 38, 69; LXXXVIII, 126', 155', 156'; LXXXIX, 55'; XCIIb, 11', 164'.

³⁶) HAD, Div. not. XXXVII, 27'; XLV, 39; LXIX, 41; LXX, 122; LXXIX, 57'; Div. sanc. LXXXII, 166; XC, 142'.

³⁷) HAD, Div. not. XXXVIII, 18'; LIV, 35'; LXXXV, 103'; Div. sanc. LXXII, 124'; LXXXIV, 18'; LXXXVI, 200; LXXXIX, 92'.

³⁸) HAD, Div. not. XXXVII, 12; XXXVIII, 15'; LXII, 143'; LXV, 16', 30, 155; LXVI, 180; LXXII, 111'; LXXVI, 59; LXXVIII, 185; Div. sanc. LXXVII, 9; LXXXVIII, 163; LXXXIX, 2; LXXX, 29'; LXXXI, 184; XCI, 47'.

³⁹) HAD, Div. not. LII, 131; LXIII, 47'; Div. sanc. LXXVII, 184'; LXXVIII, 177'—8; LXXIX, 87, 89, 187; LXXXIII, 48'.

⁴⁰) HAD, Div. not. XXXVIII, 88; XLI, 161; LXXI, 163', LXXVI, 120; Div. sanc. LXXXVII, 32', 63'; XCIIa, 42'.

⁴¹) HAD, Div. not. XXXIII, 75; XLII, 31.

⁴²) HAD, Div. not. XXXVIII, 154; LXVII, 154; LXXI, 122'; Div. sanc. LXXXV, 71'.

⁴³) HAD, Div. not. XXXVII, 122'; XXXVIII, 37', 40, 80', 80', 87', 95', 117', 141'; XXXIX, 19'; XLIX, 1'; LIII, 24', 113'; Div. sanc. LXXII, 51, 52, 105; XCIIa, 52'.

⁴⁴) HAD, Div. not. XXXVII, 40, 69'; XXXVIII, 97', 101', 104', 129', 161, 166, 169'; XL, 69'; XLVIII, 47, 48', 92; XLIX, 22, 24'; LIX, 89; LXIX, 42'; LXXII, 173; LXXXIII, 184; Div. sanc. LXXII, 51', 52, 74', 103; LXXXIV, 56.

⁴⁵) HAD, Div. not. XLII, 6; XLVI, 75; LXIII, 93'; LXVI, 154; LXIX, 75; LXIX, 196; LXX, 30'; LXXII, 48; Div. sanc. LXXII, 65', 74; LXXXVIII, 164'.

⁴⁶) HAD, Div. not. XXXVIII, 145, 151', 174.

⁴⁷) HAD, Div. not. LXIX, 56; Div. sanc. LXXVII, 37'.

⁴⁸) HAD, Div. not. XLVI, 152; LXXI, 121; LXXII, 120', 1; LXXIII, 100; LXXV, 123; LXXIX, 30; Div. sanc. LXXV, 48'; LXXXVIII, 187.

⁴⁹) HAD, Div. not. XXXVIII, 160', 176'.

⁵⁰) HAD, Div. not. XXXVIII, 104; 145'; 162; 163; LIII, 119'.

⁵¹) HAD, Div. not. LXIII, 139; Div. sanc. LXXXVIII, 163'; LXXXIX, 88'.

⁵²) HAD, Div. not. XXXVIII, 57; LXIII, 113'; LX, 67'; Div. sanc. LXXVIII, 73; LXXXVII, 36'.

⁵³) HAD, Div. not. XXXIX, 114; LXXI, 140; LXXII, 138', LXXVI, 69'; Div. sanc. LXXII, 64', 65, 105; LXXXVI, 156', 162'; LXXXVIII, 171; LXXXIX, 32', 47, 55.

⁵⁴) HAD, Div. not. XXXVII, 78; XXXIX, 15; LXXIV, 59', LXXVII, 24, 48; XCIIb, 162'.

⁵⁵) HAD, Div. not. LXX, 33; Div. sanc. LXXXIX, 96.

⁵⁶) HAD, Div. not. LXIV, 105'; Div. sanc. LXXXVI, 183'; XCI, 193'.

⁵⁷) HAD, Div. not. LXX, 149'; Div. sanc. LXXXV, 72.

⁵⁸) HAD, Div. not. XXXVIII, 59', 183.

⁵⁹) HAD, Div. not. XXXVIII, 19', 164'; LXI, 38'; Div. sanc. LXXXVI, 42; LXXXIX, 110.

⁶⁰) HAD, Div. not. XLVII, 142'—3; LXVII, 192'.

ševci — 5⁶¹), Drobnjaci — 2⁶²), Nenkovci — 2⁶³), Vragovići — 3⁶⁴), Grepci — 3⁶⁵), Rudine — 3⁶⁶), Orahovo — 2⁶⁷). Po jedan slučaj zaključivanja ugovora o famulitu registrovani su za: Orahovac⁶⁸), Humsku zemlju i Hum⁶⁹), Vrle⁷⁰), Podblagaj, Podklobuk, Podjeleč i Podmičevac⁷¹), Hranjevo Selo⁷²), **de Vlatco**⁷³), Dubrava (u Bosni)⁷⁴), Krajina⁷⁵), Beljak⁷⁶), Ledeni-ce⁷⁷), Onogošt⁷⁸), Kapavica⁷⁹), Pocrnje⁸⁰), Babovište⁸¹), Vlađevići⁸²), Hrasno (Popovo)⁸³), Burmazi⁸⁴), Vlahovići⁸⁵), Preradci⁸⁶), Ridani⁸⁷), Zupci⁸⁸), Piva⁸⁹), Bukvići⁹⁰), Kutlovići⁹¹), Vlađevići⁹²), Dudojevići⁹³), Zagorje⁹⁴), Predolje⁹⁵), Olovo⁹⁶), Rogatica⁹⁷), Bileće⁹⁸), Orahov Dol (kod Trebinja)⁹⁹), Lug (Popovo)¹⁰⁰). Kao što se vidi, broj mesta iz kojih su dolazili momci znatno je povećan, ali se ta nova mesta javljaju sa svega jednim ili sa dva famula, što je za polustoleće ipak krajnje malo. Ako se saberu iskazani brojni navodi,

⁶¹) HAD, Div. not. LXIX, 18; Div. canc. LXXXVII, 26', 37'; LXXXIX, 100', XCIIb, 83'.

⁶²) HAD, Div. not. XXXVIII, 32; Div. canc. LXIII, 190.

⁶³) HAD, Div. not. LXXIII, 150; LXXVIII, 143.

⁶⁴) HAD, Div. not. LXXI, 3; LXXIII, 128; Div. canc. LXXXVII, 76'.

⁶⁵) HAD, Div. not. LXXIII, 11'; Div. canc. XCIII, 7, 165.

⁶⁶) HAD, Div. not. XXXVIII, 20; LXV, 157'; LXIX, 153'.

⁶⁷) HAD, Div. canc. LXXXV, 102'; LXXXVIII, 162'.

⁶⁸) HAD, Div. not. XXXVIII, 12'.

⁶⁹) HAD, Div. not. XXXVIII, 35 i XXXVII, 20.

⁷⁰) HAD, Div. not. XXXVIII, 127'.

⁷¹) HAD, Div. not. XXXVIII, 48; LXIII, 53'; LXVIII, 117'; LXIII, 24'.

⁷²) HAD, Div. not. LIII, 24.

⁷³) HAD, Div. not. XXXVIII, 177.

⁷⁴) HAD, Div. not. XLII, 154.

⁷⁵) HAD, Div. not. LV, 121'.

⁷⁶) Isto, 115.

⁷⁷) HAD, Div. not. LVIII, 186.

⁷⁸) HAD, Div. not. LXIII, 34.

⁷⁹) HAD, Div. not. LXVII, 26.

⁸⁰) Isto, 55.

⁸¹) HAD, Div. not. LXVIII, 194.

⁸²) HAD, Div. not. LXXIX, 42'.

⁸³) HAD, Div. canc. LXIII, 183'.

⁸⁴) HAD, Div. canc. LXXXVII, 70'.

⁸⁵) HAD, Div. canc. XCIIb, 44'.

⁸⁶) HAD, Div. not. LXXII, 83.

⁸⁷) HAD, Div. not. XLVII, 120.

⁸⁸) HAD, Div. not. LXIII, 22'.

⁸⁹) HAD, Div. canc. LXXII, 74.

⁹⁰) HAD, Div. not. XLVII, 81.

⁹¹) HAD, Div. not. LXIX, 137'.

⁹²) HAD, Div. not. LXXIX, 42'.

⁹³) HAD, Div. not. LXVI, 154.

⁹⁴) HAD, Div. not. LXVI, 11'.

⁹⁵) HAD, Div. not. LXVII, 55.

⁹⁶) HAD, Div. not. LXXIV, 123.

⁹⁷) HAD, Div. canc. LXXXVI, 19'.

⁹⁸) HAD, Div. not. LXXIII, 53 (katun)

⁹⁹) HAD, Div. not. LXXII, 115'.

¹⁰⁰) HAD, Div. not. LXIII, 36'.

dobila bi se cifra od 331 mladića koji su stupili u najamni odnos učenika u privredi i slugu. To dođe tačno 50% više nego u prvoj polovini stoleća. Ako bi se razvoj prikazao po godinama, videlo bi se da najveći broj slučajeva pada na poslednje tri decenije, kad su glavna osmanlijska osvajanja već bila prošla.

Prva polovina XVI stoleća pokazuje najviše domete. Iz Trebinja je otišlo u dubrovačku službu 117 momaka¹⁰¹⁾, iz Popova — 99¹⁰²⁾, iz Ljubinja — 20¹⁰³⁾, iz Ljubomira — 28¹⁰⁴⁾, iz Bobana — 29¹⁰⁵⁾, iz Žurovića — 33¹⁰⁶⁾, iz Pljesaka — 12¹⁰⁷⁾, iz Luga — 25¹⁰⁸⁾, iz Slivnice (Trebinje)

¹⁰¹⁾ HAD, Div. not. LXXX, 25; LXXXII, 81, 106', 149; LXXXIV, 37, 113'; LXXXV, 58—8', 115', 162, 164; LXXXVI, 46; LXXXVII, 179'; LXXXVIII, 130'; LXXXIX, 110, 174, 195; XC, 195; XC, 68', XCI, 65', 212; XCII, 188; XCIII, 44', 139', 164, 154', 197; XCV, 101, 112; XCVI, 60; XCVII, 101', 127—7', 249; XCVIII, 302—3; XCIV, 15', 64', 77; CI, 193; CIII, 6', 118', 173, 198, 217; CIV, 24, 66—6', 114', 131'; CV, 17; CVI, 241; CVII, 137—7', 235', 266; CVIII, 35', 301; CX, 8', 124', 180—0'; Div. canc. XCIV, 46', 72, 153', 156; XCV, 38, 52'; XCVI, 9, CI, 21', 135', 138', 176; CII, 19, 30', 32', 114; CIII, 54', 80', 141'; CIV, 89', 171, 206; CV, 15', 191; CVI, 123, 129; CVII, 71, 154, 156', 186'; CIX, 129, 212; CX, 204; CXII, 54; CXIII, 103'—4; CXIV, 118, 196; CXVII, 36—6', 150'; CXVIII, 37'; CXX, 164'; CXXI, 128'; CXXI, 193', 266'—7'; CXXII, 190'; CXXIII, 91; CXXIV, 86; CXXV, 17; CXXVIII, 43'; CXXVIII, 106', 223; CXXIX, 75—5', 189, 240'; CXXX, 94, 206', 261'; CXXXI, 7, 102'; CXXXIII, 168—8'; CXXXIV, 24.

¹⁰²⁾ HAD, Div. not. LXXX, 18, 115'; LXXXI, 43'; LXXXIV, 195; LXXXV, 129'; LXXXVII, 44; LXXXIX, 103; XC, 53; XCIII, 79, 164, 189'; XCIV, 145', 187, 192'; XCVII, 81, 101'; CI, 114; CII, 105', 125; CIII, 75', 161; CIV, 115'—6, 109, 113; CV, 250; CVI, 152', 186'; CVII, 13', 43, 108, 114, 155, 209', 237', 249—9', 250', 260; CVIII, 10, 28'—9, 190, 221, 225; CIX, 187; CX, 91, 164, 243'; Div. canc. XCVI, 27', 153', 220'; C, 63'; CII, 26; CIV, 195'; CVII, 55; CXI, 105'; CXII, 190; CXIII, 29; CXV, 188; CXVII, 236'; CXVIII, 30, 37, 114; CXIX, 21', 35', 36, 50', 108'; CXX, 10', 21'; CXXII, 164', 195'—6, CXXIV, 67'; CXXVIII, 1, 98, 112', 170, 221'; CXXIX, 27—7', 30'—1, 139'—40, 236, 240', 241, 251, 270'—1; CXXX, 3'—4', 4', 7', 8, 302'—3; CXXXI, 88', 170; CXXXII, 24, 63, 251; CXXXIII, 5', 70, 231, 256', 259; CXXXIV, 34', 203'—4.

¹⁰³⁾ HAD, Div. not. LXXX, 34', 39, 39', 52', 77, 104'; LXXXV, 197'; LXXXIX, 114'; XCI, 112'; XCII, 30'; XCIX, 70; C, 186'; Div. canc. XCIV, 192', 203; CIII, 163'; CIV, 144', 237; CXXIV, 117', CXXIX, 49', 71.

¹⁰⁴⁾ HAD, Div. not. LXXXV, 197'; LXXXVIII, 69; XCII, 65'; XCIII, 7; XCIV, 196; XCIX, 57', 76; CIV, 74; CV, 43', 127; CVII, 131, 233; CIX, 269'; CXII, 67—7; CXIII, 208; Div. canc., CXX, 21', 43; CXXIII, 101'; CXXIX, 71, 112', 284; CXXX, 16'—7, 125'—6, 255; CXXXI, 149; CXXXII, 59'; CXXXIII, 262; CXXXIV, 129.

¹⁰⁵⁾ HAD, Div. not. LXXIX, 94'; LXXX, 64', 76'; LXXXI, 69'; LXXXVI, 164; LXXXVII, 37', 100; LXXXIX, 62, 78', 197'; XCIII, 219; XCIX, 82, 208'; CVII, 260'—1; CVIII, 103'; CIX, 93'; CX, 108'; Div. canc. XCVII, 177; CI, 65'; CIV, 135'; CXV, 36; CXXI, 205'—6, CXXIV, 217'; CXXVIII, 77—7'; CXVIII, 227—8; CXVIII, 228; CXXIX, 28'; CXXX, 58; CXXXIII, 17.

¹⁰⁶⁾ HAD, Div. not. LXXXIII, 79', 103; LXXXIV, 47'; LXXXVII, 160'; XCI, 5'; XCII, 3'; XCIII, 113'; XCVII, 195'; CIV, 111'; CVII, 33; 72, 72—2', 267'; CIX, 77'; CX, 188—8'; Div. canc. XCVII, 48'; CI, 135; CV, 232'; CXVI, 228; CXXVIII, 50', 57', 145', 246, 248; CXXX, 146—6', 147', 251', 252'; CXXXI, 105', 123, 127; CXXXIII, 36; CXXXIV, 74'.

¹⁰⁷⁾ HAD, Div. not. LXXX, 47; LXXXIII, 94', 124'; XC, 33; XCVII, 338; CVII, 17, 54', 55', 291'; CIX, 204', CIX, 275; CX, 173'.

¹⁰⁸⁾ HAD, Div. not. LXXXI, 159'; LXXXIII, 86, 118'; LXXXVI, 172'; LXXXVII, 151'; XC, 43, 121; XCVII, 102; XCVIII, 113'; CVIII, 64; CIX, 9'; Div. canc. C, 92; CIV, 206'; CVIII, 159; CXVI, 176; CXVII, 111', 112; CXIX, 27'; CXX, 92—2'; CXXIII, 158'; CXXX, 215'; CXXXI, 245'; CXXXIII, 7'—8, 10', 55.

— 3¹⁰⁹), iz Stjenica (Bobani) — 3¹¹⁰), iz Orah — 3¹¹¹), iz Orahova — 3¹¹²), iz Dračevica — 27¹¹³), iz Herceg-Novog — 11¹¹⁴), Vrsinja — 2¹¹⁵), Rudina — 2¹¹⁶), iz Jasenice (Bobani) — 2¹¹⁷), iz Prosjeka (Bobani) — 3¹¹⁸), iz Banjana — 3¹¹⁹), iz Ugaraka — 2¹²⁰), iz Nenojevića (Nenkovaca) — 4¹²¹), iz Kresojevića — 3¹²²), iz Zubaca — 3¹²³), iz Cerovca — 2¹²⁴), Dabra — 4¹²⁵), iz Gacku — 2¹²⁶), Bileća — 3¹²⁷), iz Cernice — 3¹²⁸), iz Mostara — 3¹²⁹), iz Nevesinja — 4¹³⁰), iz Bosne — 5¹³¹), iz Vrhbosne — 2¹³²), i iz Srebrnice — 7¹³³). Jednim pomenom javljaju se još naselja: Kapavica¹³⁴), Hum¹³⁵), Uskoplje¹³⁶), Kremen Dol¹³⁷), Morlačka (oblast)¹³⁸), Rapani¹³⁹), Železnik¹⁴⁰), Slanska¹⁴¹), Torica¹⁴²), Plještica¹⁴³), Krivodol¹⁴⁴), Jelino Kole¹⁴⁵),

¹⁰⁹) HAD, Div. not. CVII, 108; CIX, 275; Div. canc. CXXX, 215.

¹¹⁰) HAD, Div. not. CVIII, 103', 231'; Div. canc. CIII, 166'—7.

¹¹¹) HAD, Div. not. XCIII, 131; XCV, 134; CVII, 25'.

¹¹²) HAD, Div. canc. XCIV, 91'; XCVI, 180; CXXVIII, 111—1'.

¹¹³) HAD, Div. not. LXXXII, 28; XC, 118; XCII, 63, 172'; XCIV, 93'; XCIX, 49; CI, 32; CV, 369'—70; CVI, 193; CX, 70, 184—4'; Div. canc. C, 64; CIII, 120'; CXII, 51; CXVI, 203; CXVII, 32', 93—3'; CXXVIII, 22; CXXIX, 24, 66, 75; CXXX, 317'; CXXXI, 200', 220'; CXXXIV, 34', 112'; Mob. ord. XXIII, 42.

¹¹⁴) HAD, Div. not. XC, 72'; XCV, 159'; CVI, 111, 241'; CVIII, 177; CIX, 77'; Div. canc. CII, 59', CXIX, 120; CXXX, 236', 286, CXXXII, 59.

¹¹⁵) HAD, Div. not. XCIII, 191; Div. canc. CVI, 88'.

¹¹⁶) HAD, Div. canc. CVII, 179; CXXII, 108'.

¹¹⁷) HAD, Div. not. LXXXIV, 119—9'; Div. canc. CXV, 36.

¹¹⁸) HAD, Div. not. XCIX, 93; CI, 44; CVIII, 227.

¹¹⁹) HAD, Div. not. LXXXII, 43'; Div. canc. CXVII, 108'—9; CXXIX, 48'.

¹²⁰) HAD, Div. not. XCIII, 81; Div. canc. CV, 222'.

¹²¹) HAD, Div. not. LXXXVIII, 142; Div. canc. CI, 58; CXXIX, 243'; CXXX, 210—0'.

¹²²) HAD, Div. not. XCI, 97'; XCIV, 145'; CIX, 167'.

¹²³) HAD, Div. not. LXXX, 149; LXXXI, 164; XCII, 63'.

¹²⁴) HAD, Div. not. CIV, 137; Div. canc. CXXII, 220'.

¹²⁵) HAD, Div. not. LXXXI, 124'—5; XCIV, 42'; XCVI, 86; Div. canc. CXVI, 202.

¹²⁶) HAD, Div. not. LXXX, 81'; LXXXVI, 107.

¹²⁷) HAD, Div. canc. XCV, 65; CXXIV, 170'; CXXVII, 250—0'.

¹²⁸) HAD, Div. canc. XCII, 62; 175'; XCIV 186'.

¹²⁹) HAD, Div. not. LXXXI, 161; LXXXVI, 149; LXXXVII, 154'—5.

¹³⁰) HAD, Div. not. LXXX, 78, 102; LXXXVII, 77'; Div. canc. XCIV, 108.

¹³¹) HAD, Div. not. CXVII, 30', 37'; CV, 114; Div. canc. XCVI, 111; CXXV, 208.

¹³²) HAD, Div. not. LXXIX, 125; LXXX, 62'.

¹³³) HAD, Div. not. XCII, 2; CVIII, 132; Div. canc. CIX, 225'; CXXII, 166'; CXXIV, 85; CXXX, 258', 258'—9.

¹³⁴) HAD, Div. not. CVII, 71'.

¹³⁵) HAD, Div. not. CVI, 151.

¹³⁶) HAD, Div. canc. CXXX, 121'—2.

¹³⁷) HAD, Div. canc. CIX, 175.

¹³⁸) HAD, Div. canc. CVII, 240'.

¹³⁹) HAD, Div. canc. CXXXIV, 121'.

¹⁴⁰) J. Tadić, **Građa o slikarskoj školi**, 10 i 13 (isti momak).

¹⁴¹) HAD, Div. not. CVIII, 295'.

¹⁴²) Isto, 293'.

¹⁴³) Isto, 268'.

¹⁴⁴) Isto, 99'—100.

¹⁴⁵) HAD, Div. not. XCII, 84'.

Uskoplje¹⁴⁶), Zavala¹⁴⁷), **Hermlia**¹⁴⁸), Berojevići¹⁴⁹), Vragovići¹⁵⁰), Maleševci¹⁵¹), Vlahovići¹⁵²), Mirilovići¹⁵³), Pocrnje¹⁵⁴), Primiilovići¹⁵⁵), Ridani¹⁵⁶), Piva¹⁵⁷), Borilović¹⁵⁸), Đadevići¹⁵⁹), Fatnica¹⁶⁰), Grahovo¹⁶¹), Rama¹⁶²), Konjic¹⁶³), Foča¹⁶⁴), Goražde¹⁶⁵), Visoko i Podvisoko¹⁶⁶), Drina¹⁶⁷), Hvojnica¹⁶⁸), i Olovo¹⁶⁹). Ako se saberu sve navedene brojne vrednosti, izlazi da je u prvih pet decenija XVI veka u službu dubrovačkih privrednika stupilo 509 momaka sa područja Hercegovine i Bosne. To predstavlja uvećanje od 54% u odnosu na prethodno polustoleće, ili opet 1% godišnjeg povećanja. Ovo stanje predstavlja ujedno i kulminacionu situaciju u pogledu zapošljavanja mlade radne snage iz dubrovačkog najbližeg, užeg i šireg zaleđa. Ono što veoma pada u oči jeste veliko angažovanje pograničnih krajeva i naglo opadanje dolaska mladića iz ostale Hercegovine i Bosne, jer na neposredno susedno opada više od polovine zaključenih ugovora o famulatu.¹⁷⁰)

Druga polovina XVI stoleća donela je uz opšte smanjenje broja zaključenih ugovora dalje promene u strukturi posmatrane pojave. Iz Trebinja se pominju 33 momka u dubrovačkom famulatu¹⁷¹), iz Popova

¹⁴⁶) HAD, Div. not. LXXXV, 175'.

¹⁴⁷) Isto, 173'.

¹⁴⁸) HAD, Div. not. CIV, 224.

¹⁴⁹) HAD, Div. not. CVIII, 240.

¹⁵⁰) HAD, Div. canc. XCV, 67.

¹⁵¹) HAD, Div. not. LXXX, 129'.

¹⁵²) HAD, Div. not. LXXXIX, 204.

¹⁵³) HAD, Div. not. LXXXI, 76.

¹⁵⁴) HAD, Div. canc. CXXV, 81.

¹⁵⁵) HAD, Div. canc. CXV, 32.

¹⁵⁶) HAD, Div. not. CVI, 30'.

¹⁵⁷) HAD, Div. not. XCVI, 83.

¹⁵⁸) HAD, Div. not. CIV, 143.

¹⁵⁹) HAD, Div. not. LXXXI, 76.

¹⁶⁰) HAD, Div. not. LXXXVIII, 88.

¹⁶¹) HAD, Div. canc. CXXVIII, 66.

¹⁶²) HAD, Div. not. XCV, 156'.

¹⁶³) HAD, Div. not. CVII, 114'.

¹⁶⁴) HAD, Div. not. CVIII, 123'.

¹⁶⁵) HAD, Div. not. XCIV, 207.

¹⁶⁶) HAD, Div. canc. CXXIX, 43 i XCIV, 113.

¹⁶⁷) HAD, Div. not. CVII, 160.

¹⁶⁸) HAD, Div. not. CX, 142'.

¹⁶⁹) HAD, Div. canc. XCV, 70'.

¹⁷⁰) Ovde je moguće da neki podatak nije uključen, ali to ne menja iskazane srazmere.

¹⁷¹) HAD, Div. not. CXI, 121'; CXII, 113, 125, 192, 200', 222, 223; CXIII, 130, 241—1'; CXIV, 3', 11', 67'; CXV, 48; CXVII, 37', 39, 63'—4, 102', 180, 194, 200; CXVIII, 65, 114; CXXII, 171', 189'; CXXIII, 9; CXXVIII, 67', 85'; Div. canc. CXXXVI, 126'—7'; CXLIV, 24'; CLXIX, 68, 79; CLXX, 27, 68'—9.

— 40¹⁷²⁾, iz Ljubomira — 4¹⁷³⁾, iz Žurovića — 11¹⁷⁴⁾, iz Bobana — 2¹⁷⁵⁾, iz Luga (Popovo) — 6¹⁷⁶⁾, Slivnice — 2¹⁷⁷⁾, iz Stjenice (Bobani) — 3¹⁷⁸⁾, Orahova — 2¹⁷⁹⁾, Oraha (Zupci) — 2¹⁸⁰⁾, iz Herceg-Novog — 2¹⁸¹⁾, iz Dračevice — 2¹⁸²⁾, iz Pljesaka — 2¹⁸³⁾, Bogia (Bosia) — 2¹⁸⁴⁾, Trnovica (prema Gackom)¹⁸⁵⁾, Neretva¹⁸⁶⁾, i iz Bosne — 2¹⁸⁷⁾. S jednim zaključenim sporazumom javljaju se: Bobovišta¹⁸⁸⁾, Žakovo (Popovo)¹⁸⁹⁾, Dobromir¹⁹⁰⁾, Glavska¹⁹¹⁾, Hutovo¹⁹²⁾, Drvenik¹⁹³⁾, Dupci¹⁹⁴⁾, Štedrica¹⁹⁵⁾, Zupci¹⁹⁶⁾, Cerovac¹⁹⁷⁾ i Srebrnica¹⁹⁸⁾. Kad se saberu navedene cifre, izlazi da je u drugoj polovini najsajajnijeg stoljeća dubrovačke povesti iz bližeg i daljeg zaleđa stupilo u službu dubrovačkih privrednika svega 126 momaka. To nije ni puna četvrtina (24,7%) onog obima stupanja u radni odnos koji je zabeležen u prethodnom poluveku. Za ovaj nagli pad zaposlenosti ima više razloga: Dubrovčani su već tada počeli da se izvlače iz poslova i proizvodnje u rentu, domaće dubrovačko selo se više uključilo u neagrarne aktivnosti, dubrovački trgovci po neseobinama, izgleda, da su počeli da se više služe i

¹⁷²⁾ HAD, Div. not. CXII, 231, 270; CXIII, 117'—8; CXIV, 109; CXVII, 94, 184—4'; CXVIII, 20'; CXIX, 104, 132; CXX, 76; CXXI, 85'—6, 94; CXXIII, 105—5'; CXXV, 104—4'; CXXVII, 12—2', 127—7'; CXXVIII, 73; CXXIX, 45, 146; Div. canc. CXXXV, 8', 22'—3, 24'—5, 179; J. Tadić, Dubrovačka arhivska građa o Beogradu (Beograd 1950) 20, 70, 71, 82—3, 146—7; Div. canc. CXXXVI, 49'; CXXXVII, 14', 86, 198; CXXXVIII, 165'; CLXIX, 118', 130'; CLXX, 33at, 66at, 89'at; CLXXI, 33, 66.

¹⁷³⁾ HAD, Div. not. CXII, 67—7'; CXIII, 208; Div. canc. CXXXV, 147'; CXLIX, 236'.

¹⁷⁴⁾ HAD, Div. not. CXI, 33; CXII, 24, 28, 162', 255'—6; CXIII, 64, 141'; CXX, 68'; Div. canc. CXXXV, 193', 220; Div. canc. CXIX, 5'.

¹⁷⁵⁾ HAD, Div. not. CXXII, 24'; Div. canc. CXXXVI, 199.

¹⁷⁶⁾ HAD, Div. not. CX, 237'; CXXI, 31; CXXII, 11; Div. canc. CXL, 66'; CLVI, 17; CLXIX, 124'.

¹⁷⁷⁾ HAD, Div. not. CXX, 13', 61.

¹⁷⁸⁾ HAD, Div. not. CXIX, 148; Div. canc. CXXXV, 203'; CXL, 75.

¹⁷⁹⁾ HAD, Div. not. CXII, 136', 140'.

¹⁸⁰⁾ HAD, Div. not. CXIX, 144—4'; CXXIX, 131.

¹⁸¹⁾ HAD, Div. not. CXVII, 200'; CXXIV, 110'.

¹⁸²⁾ HAD, Div. not. CXIX, 148—8'; CXXIX, 149.

¹⁸³⁾ HAD, Div. not. CXI, 225, CXIII, 31'.

¹⁸⁴⁾ HAD, Div. not. CXVIII, 95', CXIX, 169.

¹⁸⁵⁾ HAD, Div. not. CXXIV, 53; CLXXXI, 45'—6'.

¹⁸⁶⁾ HAD, Div. not. CXIV, 82'; CXVIII, 205'.

¹⁸⁷⁾ HAD, Div. canc. CXXXIV, 203'; CLXII, 158.

¹⁸⁸⁾ HAD, Div. not. CXVII, 88.

¹⁸⁹⁾ HAD, Div. not. CXI, 40.

¹⁹⁰⁾ Isto, 7.

¹⁹¹⁾ HAD, Div. canc. CXXXV, 96'.

¹⁹²⁾ Isto, 4—4'.

¹⁹³⁾ J. Tadić, **Građa o Beogradu**, 83.

¹⁹⁴⁾ Isto, 143.

¹⁹⁵⁾ HAD, Div. not. CXXV, 253'.

¹⁹⁶⁾ HAD, Div. not. CXIV, 106'.

¹⁹⁷⁾ HAD, Div. not. CXXII, 16.

¹⁹⁸⁾ HAD, Div. not. CXXVIII, 188'.

radnim uslugama domaćeg sveta i lično. Karakteristično je da je Popovo (sa znatnim katoličkim svetom) preteklo (pravoslavno) Trebinje i da su vlaške skupine gotovo potpuno iščilele, mada su spadale u pogranični pojas naselja, uvek najaktivniji u regrutovanju najamne radne snage u gradu sv. Vlaha. Od ove pojave još je teže objasniti povlačenje mladića iz nešto udaljenijeg dela Hercegovine već početkom XVI stoleća.

Slučajevi zaključivanja famulata s dečacima iz Hercegovine i Bosne u Dubrovniku XVII stoleća su sasvim retki¹⁹⁾.

Neujednačeno pritićanje radne snage u Dubrovnik pokazuju podaci o osnovnim izvorištima ove za period dinamizirane proučavane problematike. To pokazuju sledeća tabela:

	Trebinje	Popovo	Ljubinje	Ljubomir	Bobani	Žurovići	Pljeske	Dračevica	Herceg- Novi	Nevesinje	Gacko	Cernica	Dabar	Drina	Bosna
1480.	12							2							
1481.	1							1							
1482.								1				1			
1483.				1											
1484.									1						
1485.	1		1												
1486.	2	1						1				1			
1487.	4	2					1								
1488.	2	1													
1489.	4	4	1	1	1						1	1		2	
1490.	7	2			1										
1491.	1	3		1											
1492.	4	4			1		1	1				1	2	4	
1493.	2	3									1		1	1	
1494.	2										1		1		
1495.	2		1	1									1		
1496.		1			1			2						1	1
1497.	3	2			1										
1498.	1									1					
1499.	4	2						1					1		
1500.	5	1	5		1		1			1					
1501.	2	1	3		2					2	1				
1502.	1	1			1			1					1		1
1503.	2	1				1									
1504.	1	2				2	1								
1505.	1	2				1									
1506.	4	1	1	1											

¹⁹⁾ HAD, Div. canc. CXC VIII, 235' (Trebinje); Div. not. CXXX, 15', 16' i CXXXIII 137 (Popovo); Div. not. CXXXII, 46 (Zagord); Div. for. XXIV, 159 (Ravno) Mob. ord. CXXXV, 10 (Mostar).

	Trebinje	Popovo	Ljubinje	Ljubomir	Bobani	Žurovići	Pljeske	Dračevica	Herceg- Novi	Nevesinje	Gacko	Cernica	Dabar	Drina	Bosna
1507.	1	1						1			1				
1508.	1	2				1				1	1				
1509.	4	1		1		1									
1510.	4	1	1						1	Lug					
1511.	4	1	1		2			1							
1512.	2	1			1		1	1	1	2					
1513.	4	1	1		1	1					Srebrenica				
1514.	2		2			1					1				
1515.	1		1	1		1		1				1			
1516.	4	1						1				1			
1517.	7	3		1	1	1	1						1		
1518.	1							1							
1519.		3		1						1		1			
1520.	4								1		1				
1521.	1												1		
1522.	1	1													2
1523.	3	1				1		1		1					
1524.	1	2								1					
1525.	3														
1526.	4		1	2	2		1	1							
1527.		1													
1528.					1			1					1		
1529.	2	2	1			1		3		2					
1530.	2	3													
1531.		7		1						1					
1532.	1								1						
1533.	1	1													
1534.	2	1			1										
1535.	3	4									1				
1536.	6	3		2		1									
1537.	2	1	1												
1538.	1			2	1										1
1539.		1						1							1
1540.															

Kao što se vidi, bilo je godina kad je iz jednog užeg kraja uzima-
no više momaka (na primer, 1490. i 1500. godine iz Trebinja, 1500. iz
Ljubinja ili 1537. iz Popova), ali i niza godina kad ni iz najfrekvent-
nijih centara nije dolazio nijedan dečak. Pored toga, neke godine su
iz svih indikativnih naselja bile obilnije novim zaključenim famulati-
ma (na primer, 1489. godine sa 15 slučajeva iz obuhvaćenih mesta, 1492.
sa 18, 1500. sa 14, 1501. sa 11, 1517. sa 15, 1526. i 1529. sa
11, 1536. sa 12). Tu nije moguće postaviti neku zakonitu pojavnost koja
bi imala obavezan red i tendenciju.

Posle navedenih brojnih odnosa koji daju jedan stvaran prikaz pritanja mlade radne snage sa hercegovačkobosanskog područja, treba se osvrnuti na neke ishitrene zaključke u vezi s tim. Radovan Samardžić u jednom od prvih pasusa svog prvog (još studentskog) rada utvrđuje »da je oduvek najveći broj dečaka koji su stupali u službu kao šegrti dolazili u Dubrovnik iz njegove bliže okoline«, u koju on ubraja i Popovo i Trebinje. Iz navedenih cifara za XIV i prvu polovinu XV stoleća jasno se vidi da to ne bi bio slučaj sa Popovim i Trebinjem sve do 1427, od koje godine tek Trebinje staje na čelo liste-odašiljača budućih šegrti i posluge u gradu sv. Vlaha; za Popovo to vredi tek za drugu polovinu XV stoleća. Samardžić se drži zdravorazumskog rezona da je reč o siromašnim selima i o susednom gradu gde se uvek mogla naći zarada. Svoj zaključak koji počiva na pomenutim čvema osnovama on potom modifikuje i u stvari menja nastavljavajući da je u onim vremenima bila »redovna pojava« da mlad svet silazi u Dubrovnik »iz udaljenijih krajeva Hercegovine«²⁰⁾. Ako u ovoj pojavi koja je eternizirana postoji kakva dinamika i promena, toga ima zbog »mučnih prilika koje su vladale u našim zemljama u XIV i XV veku« i zbog pojava gladi. Drugim rečima, veća navalica u šegrte nastajala je zbog turskih provala i pustošenja u pomenutim krajevima, kad je narod u masama prelazio na dubrovačku teritoriju i da se mladi naraštaj sačuva da ne propadne od gladi. Ta konstatacija se, međutim, opet koriguje navodom Filipa Dediversisa o potražnji radne snage u Dubrovniku sa osnivanjem tkačke manufakture (od 20-ih godina XV veka), dakle jednim čisto ekonomskim i tržišnim elementom²¹⁾. Analizirani podaci osporavaju tvrdnju da je najviše famulskih ugovora bilo u doba turskih upada; stupanja u radni najam zbog gladi bilo je, ali to su pojedinačni slučajevi, tim pre što Dubrovnik pre 20-ih godina XV stoleća i nije predstavljao veću pijacu najamne radne snage, te svaki bednik sa strane i nije mogao da se zaposli u svakom trenutku. Za razumevanje famulskih ugovora bitan je momenat ekonomski, i to ne samo u vidu potrebe dubrovačke strane nego i potreba hercegovačkobosanskog prostora.

Da bi se stekao realni uvid o udelu i značaju hercegovačkobosanske radne snage u dubrovačkoj privredi, mora se preciznije ustanoviti odnos hercegovačkobosanskih i domaćih šegrti. Sve do 20-ih godina XV stoleća učenici u privredi iz bližeg i daljeg zaleđa su sasvim retki, reč je o pojedincima, a samo je nešto zapaženija nekvalifikovana posluga koja i nema trajniji boravak u Dubrovniku. Neka se broju od 220 momaka u prvoj polovini XV stoleća doda još 20% toga broja (jer je možda koji zapis u arhivskim knjigama izmakao očima istraživača, a neki možda nije ni registrovan), ipak se ne dobija iole značajniji kvantum kad je reč o više radnih pokolenja u ono vreme kad je ljudski vek bio tako kratak. To je, međutim, doba punog uspona dubrovačke ekonomike. Izričitu mogućnost poređenja daju zbirke prof. Jorja Tadića o dubrovačkim slikarima i dubrovačkim trgovcima u Beogradu. Na 85 famulskih ugovora kod slikara u XV veku samo se dva slučaja odnose

²⁰⁾ R. Samardžić, n. n. 64.

²¹⁾ Isto, 64—65.

na Hercegovinu; u XVI stoleću na 19 domaćih dečaka dolaze dva Hercegovca²⁰²). Među šegrtima koji su povedeni u Beograd Hercegovci su činili 6,59% (7 na 46 momaka)²⁰³). U Kruševcu 1480—1555. godine poime- nično je zabeleženo 12 djetića, od kojih nijedan nije bio rodom iz kame- nitog dubrovačkog susedstva²⁰⁴). Analiza zapisa u četiri knjige serije *Diversa Cancellariae* 169—172, koje obuhvataju period od prvog januara 1582. do kraja marta 1585. pokazuje sledeće odnose: od ukupno 80 re- gistrovanih ugovora, momaka iz Trebinja bilo je 4, iz Popova 6, iz Luga, Herceg-Novog i Mostara po jedan, po jedan iz Crne Gore, Maina i Alba- nije, 33 je bilo iz Dubrovnika, Gruža i bez oznake, a 41 iz Konavala, Župe, Primorja i sa otoka²⁰⁵) (dvojica sa Mljeta i jedan sa Lastova). Dakle, Hercegovci čine 16,5%. To je ujedno i najveći procenat koji se može utvrditi. Nešto više (do 20—25%) Hercegovaca i Bosanaca bilo je među dubrovačkim učenicima u privredi, tj. na zanatima, u trgovini i na brodo- vima jedino u prvoj polovini XVI veka. Od XVII stoleća taj će pro- cenat biti znatno manji.

Iz citiranog članka R. Samardžića stiže se, međutim, drukčiji uti- sak: kao da su Hercegovci najbitnije uticali čak i na stvaranje bogatstva, pa i moći Dubrovačke Republike («Primorci i Hercegovci, koji su dola- zili u službu dubrovačkih pomoraca, trgovaca i zanatlija i unosili u po- slovanje svoju bistrinu i vitalnost, bili su oni koji su dali najvećeg udela u stvaranju bogatstva i moći Dubrovačke Republike»²⁰⁶). Takvo njihovo delovanje ne bi bilo samo rezultat njihovog brojnog prisustva nego pre svega njihove bistrine i vitalnosti! Razume se da se takve tvrdnje ne mogu dokazati naučnim sredstvima već predstavljaju robovanje starim predstavama. Takva klišeja mogla su biti razumljiva u poetska vremena Vuka Karadžića, ali nisu prihvatljiva za sredinu i drugu polovinu XX stoleća.

Kad je reč o prostoru sa koga dolaze momci na zaradu u Dubrov- nik (a potom i na brodove i u naseobine Dubrovčana u balkanskim zem- ljama i u Podunavlju), mogle bi se ustanoviti tri zone: a) neposredno susedstvo (Trebinje, Popovo, Dračevica i Herceg-Novoi, Bobani, Žuro- vići i susedne vlaške skupine); b) dublja Hercegovina (Ljubinje, Lju- bomir, Neretva, Dabar, Gacko, Cernica, Bileća, Nevesinje, Onogošt i udaljenije vlaške skupine kao Banjani, Drobnjaci, Donji Vlasi i drugi); c) Bosna u užem smislu.

Ove zone, ograničene nepravilnom krivuljom koncentričnih kru- gova povučenih oko Dubrovnika, nisu stalno u proporcionalnim odno- sima bile zastupljene u dubrovačkom famulatu, od sredine XIV do po- četka XVII stoleća. U ranija vremena, s obzirom na to da je Dubrovnik

²⁰²) Vid.: J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII—XVI v.*, knj. I—II, Beograd 1952 (prema registru).

²⁰³) Vid.: J. Tadić, *Dubrovačka arhivska građa o Beogradu*, knj. I, Beograd 1950.

²⁰⁴) Vid.: B. Hrabak, *Dubrovačka trgovačka naseobina u Kruševcu pod Turcima do sredine XVI stoleća*, Naučni prilozi studenata Filozofskog fakulteta, Beograd 1949, 95—112.

²⁰⁵) Ostrvljane je R. Samardžić isključio iz svog vidokruga.

²⁰⁶) R. Samardžić, n. n., 65.

bio više orijentisan na more nego na kopno, najamna radna snaga je češće regrutovana iz Zetskog primorja i severne i srednje Albanije nego iz zaleđa. Do 1370. godine došljaci sa kopna mogli su se zaposliti gotovo jedino kao nekvalifikovana posluga; tek posle tog vremena oni su češće primani i na zanat i retko na brodove. Sve do prvih decenija XV stoleća broj mladića iz Hercegovine (i bliže i dalje) i Bosne je ujednačen, a Trebinje i Popovo koji tada nisu bili neposredno zaleđe ne dominiraju kao kasnije. Nevesinjaca je, prema analizi za godine 1364—83, bilo koliko Trebinajca i Popovljana zajedno! Iz vlaških skupina na rad tada češće dolaze devojčice, jer dečaci nisu predstavljali suvišak radne snage; tek tokom prve polovine XV veka propozicije se nešto menjaju u korist muškog pola. Tokom prve polovine XV veka Trebinje izbija na prvo mesto, ali je Nevesinje još uvek dvostruko više zastupljeno nego Popovo, a gotovo isto tako i Dračevica. U celini, dublja Hercegovina je bar isto toliko zastupljena koliko i pogranični pojas. Tih desetleća uža Bosna se gotovo potpuno gubi.

Tek po turskom zauzeću Hercegovine do Neretve (60-ih godina XV stoleća), uz Trebinje i Popovo i vlaške skupine uz dubrovačke mede dolaze do izražaja. No i tada je Nevesinje po broju podataka na četvrtom mestu, ispred ranije nepravедno u literaturi zapostavljene Dračevice (sa Herceg-Novim²⁷⁾). Uz Nevesinje zastupljeniji su i Ljubinje sa Ljubomirom i naročito Gacko sa Cernicom; Gacko je po broju na trećem mestu, svega sa 20% manje slučajeva od Popova. Tek u uslovima osmanlijske vlasti pogranične oblasti Hercegovine prema Dubrovniku stekle su izražajniju prednost. Krajem XV i početkom XVI veka dolazi do presušivanja izvora radne snage iz dublje Hercegovine. Gacko se poslednji put javlja 1501, Nevesinje i Mostar 1508, Cernica 1519. Izuzev Vrhbosne (pod kojim pojmom treba razumeti i većinu podataka o »Bosni«) i osim Srebrnice, ni ranija rudarska mesta Bosne nisu slala svoj muški podmladak na zanate u Dubrovnik; zatajili su i trgovački vrlo aktivni predeli istočne Bosne: »Drina« je (izuzev jednog slučaja 1544) poslednji put navedena 1496, a Goražde 1519.

Ima više razloga zbog kojih je prestao ili se radikalno smanjio dolazak momaka iz dalje Hercegovine i uže Bosne. Na tom prostoru u označeno vreme iz ranijih trgovišta niču prva prava varoška naselja sa razvijenim zanatima, kao svuda u orijentalnim sredinama. Potencijalni šegrti postajali su tako potrebni i u zavičaju. Dečaci upravo u vreme stupanja na posao podlegali su svakih nekoliko godina pregledu i kupljenju za devširmu (danak u krvi); pri tom kupljenju roditelji su često sa dečacima odlazili u šume, te bi, bez kontrole Turaka, dobežavali i u Dubrovnik. Iako je stanje pravno bilo isto i u graničnom pojasu, tu je ipak bilo više mogućnosti da se državni organi izigraju. Dakle, pored potreba za radnom snagom u procesu urbanizacije Bosne i Hercegovine, treba pretpostaviti da su i turske vlasti sprečavale sultanovim podanicima da napuštaju svoja naselja.

²⁷⁾ Ovu oblast R. Samardžić uopšte ne pominje.

Sredinom XVI stolecā Popovljani se izjednaĉuju sa Trebinjcima da bi ih krajem stolecā, svakako kao katolici u katoliĉkom Dubrovniku, i potisli. Pojedina mesta, kao Lug ili pojedine susedne vlaške skupine, kao i Źuroviĉi i Bobani, prosto su postale centrale za regrutovanje dubrovaĉkih djetića; za njih tada i ne piše u dokumentima da pripadaju Popovu i Trebinju. Takva dalja rejonizacija svakako je bila uslovljena viškom radne snage i manjom turskom kontrolom, ako nije bilo i pojedinaca koji su, za nagradu, prevodili momke u primorski grad.

II

STRUKTURA ZANIMANJA MOMAKA, DUŹINA UĀENIĀKOG STA- ŹA I VISINA NAGRADE. USLOVI FAMULSKIH UGOVORA

Radne obaveze u koje su stupili dovedeni deĉaci mogle bi se razvrstati u ĉetiri grupe: zanati, pomorstvo, trgovina i posluga (liĉna, kuĉna, na poljoprivrednim dobrima). Veĉ je reĉeno da su se proporcije vremenom menjale: XIV stolecē predstavljeno je poslugom, XV zanatima, XVI trgovinom; stupanje Hercegovaca i Bosanaca kao »malih« na brodove uvek je bilo neznatno, ĉak i u doba ekspanzije dubrovaĉkog pomorstva. Za ilustraciju brojnih odnosa posluŹimo se analizom podataka knjiga 169—772 serije *Diversa Cancellariae* (1582—85). Od 80 famula za njih 20 reĉeno je da ĉe sluŹiti trgovce (ili nije reĉeno ništa, ali principalj im nisu bili ni zanatlije ni stranci nego poslovni ljudi), njih 4 je pošlo na brodove, jedan je trebalo da sluŹi stranca, a 55 je stupilo na zanate. IzraŹeno procentima — trgovina je apsorbovala 25%, pomorstvo — 5%, posluga 1,25%, a ostalo zanati. Od 13 pomenutih Hercegovaca u toj grupi, njih 7 pošlo je koŹuharima, njih 3 zlatarima, dvojica u trgovinu i jedan krojaĉu.

PoloŹaj omladine koja se primala posla posluge bio je vrlo teŹak, bitno drukĉiji nego poloŹaj Źegrta. Kao i momak na zanatu, sluga je ulazio u gospodarevo domaćinstvo, ali u mnogo teŹi oblik zavisnosti i podreĉenosti nego uĉenik u privredi. Gospodar je u odreĉenim sluĉajevima imao pravo da raspolaŹe svojim slugom, bez njegovog posebnog pristanka, mogao ga je dati drugom u sluŹbu, pa ĉak i da ga zatvori i otuĉi. Najamni odnos je tu trajao od dve do 20 i više godina, a ponekad je bio i doŹivotan. Od momenta zakljuĉenja ugovora ugovorne strane prestale su da budu ravnopravne. Sluga je morao da obavlja sve poslove koje mu gospodar naredi i da ĉuva principalovo dobro, a gospodar je slugu hranio i odevao te eventualno mu je dao neku manju svotu u novcu. Zato su beŹanja slugu uĉestala, te su sredinom XIV stolecā izdani propisi o postupanju u takvom sluĉaju¹⁾.

Ordredbe Dubrovaĉke Republike o statusu posluge i uĉenika u privredi nisu ĉeste, jer su stvarni odnosi više bili regulisani obiĉajnim pravom. Kod posluge posebno su osuĉivani i kaŹnjavani kraĉa i napuŹtanje gospodara pre isteka ugovorenog roka. Prema odluci od 1334.

¹⁾ J. Cvejiĉ-Daniloviĉ, n. n., 730—33. — O karakteru obiĉajnog prava u Dubrovniku kad je reĉ o najamnim odnosima. Isto, 725.

godine, svi kmetovi su mogli ući u odnos famulata, tj. postati poljoprivredne sluge. Prema jednoj odredbi od 1373, čak su i stranci kažnjavani ako bi skrivali kakvu osobu ili sluškinju na bilo kakvom brodu ili u kući u namjeri da te osobe povedu sobom van Dubrovnika³⁾.

Registrovani ugovori mladih Hercegovaca o stupanju u odnos sluge iz druge polovine XIV stolecja govore o ugovoru na godinu dana (31,79% slucaja), na dve godine (22,7%), na tri (13,62%), na pet (9,08%), a na cetiri, šest i sedam godina ispod 5% slucajeva. Bilo je prihvatanja toga statusa na svega nekoliko meseci, a u nekim se ne govori o vremenu, što bi moglo da znači da su oni bili sluge dok to gospodar bude hteo. U svim slucajevima sami mladići su zaključivali ugovor sa svojim gospodarom, što bi ukazivalo da su po godinama bili stariji. U jednom delu ugovora kao nagrada predviđani su samo hrana i odelo. Kad je davana i nagrada u novcu, ona je obično iznosila 4 do 6 perpera godišnje, ali je ta nagrada mogla iznositi i svega dva ali i 3 pa i 10 perpera; najnižu nagradu trebalo je da primi jedan Cerničanin koji se dao na posao ženi jednoga pekara — za svega 20 groša godišnje. Kratkoročni posao je bolje plaćen, čak dukat mesečno. Tu se svakako radilo o težim, sezonskim radovima; jedan Trebinjac, na primer, bio je od aprila do letnjeg sv. Luke kod crepara. Jedan drugi Trebinjac prihvatio se da radi u vinogradu i u kući gospodara, što je uključivalo i čuvanje vinograda. Jedan tako kratko angažovan Popovljanin trebalo je da prima posebnu nagradu od jednog perpera, ako bi za principala polazio na put. Pravi famulski ugovori su retki; na primer jedan Popovljanin trebalo je da kod jednog krojača provede na učenju zanata sedam godina. U nekim ugovorima javlja se i jemac, jer je bilo slucajeva bežanja posluge. U to vreme za prave učenike u privredi radije su uzimani domaći dečaci sa dubrovačke teritorije.

Nasuprot stanju u XIV stolecju, od 60-ih godina XV stolecja sluge koje su bile vezane za gospodara lično, za njegovu kuću ili za njegove zemljišne parcele predstavljaju neznatan procenat angažovane radne snage iz zaleđa, i to češće iz vlaških skupina (Banjani Bobani i jedan Krasojević — čuvar terena) nego iz starih sela (samo jedan slucaj — iz Nevesinja). U 80 analiziranih ugovora iz 1582—85. nije bio izričito nijedan takav slucaj. Ipak možda bi stupanje u službu stranaca na kraći rok (jedan mladić iz dubrovačkog Osaonića na 4 meseca) ukazivalo na obično služenje, mada je bilo i pravih famula među onima koji su pošli u Italiju (jedan za Brindizi na 4 godine).

U literaturi (D. Roller) je izneseno mišljenje da su, po uzoru na zapadnu buržoaziju i radi otmenijeg načina života, predstavnici vlastele i obogaćenih građana u Dubrovniku tokom XVI veka povećali broj posluge u svojim kućama i letnjikovcima. Arhivska dokumentacija ne bi

³⁾ V. Bogišić — K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, 224; A. Solovjev — M. Petrović, *Istorijsko-pravni spomenici* (Liber omnium reformativuum civitatis Raguse), Beograd 1936, 31, 76—77, 146. — Odredbe dubrovačkog statuta koje se tiču posluge izložio je D. Roller u knjizi *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.

potvrđivala ovo paušalno izneseno mišljenje. Jedino je tačno da je i u XVI stoleću bilo slučajeva služenja dečaka i naročito devojčica bez nagrade u novcu³⁾.

Od poslednjih decenija XV pa tokom XVI stoleća mogu se utvrditi tri vida služenja mladića iz hercegovačkobosanskog zaleđa u Dubrovniku — lični, kućni i agrarni sluga. Sluge vezane za određenu ličnost služile su strancima, dubrovačkim popovima i nekim dubrovačkim činovnicima. Markantan je podatak o jednom 14-godišnjem dečaku, Banjaninu iz Pive, koga je otac dao u službu jednom denovljanskom patriciju na 10 godina, (kako u Denovi tako i drugde; nagrada bi bila novo odelo i ono što bude gazda smatrao da treba da da⁴⁾. Pored Italijana⁵⁾, kao patroni javljaju se i Grci⁶⁾ pa i sultanovi sklavi⁷⁾). Toj kategoriji bi pripadao jedan Italijan, dubrovački konzul u Draču, koji je kao svog slugu, odnosno kavaza uzeo jednog 20-godišnjeg Dubrovčanina na godinu dana⁸⁾. Opat samostana sv. Jakoba od Višnjice uzeo je u 4-godišnju službu jednog momka iz Luga za samo stan, hranu i odelo, ali uz naziv famula⁹⁾. Jedan kanonik, Firentinac iz Ankone, punomoćnik dubrovačkog nadbiskupa, uzeo je 1497. godine za svog djetića na dve godine sina jednog dubrovačkog slikara, s tim da s njim ide i u Italiju, ali uz obavezu da ga uči pismenosti¹⁰⁾. Kustos sv. Srđa uzeo je jednog Popovljana na godinu dana uz novčanu nagradu od 8 perpera, a dubrovački kancelari 1489, 1498. i 1499. godine unajmili su jednog Bobana i dvojicu iz Grebaca; prvi kao famul u Dubrovniku i van njega, jedan Grebac na godinu dana a drugi na jednogodišnji rad u vinogradu na Koločepu i u Kotoru¹¹⁾. Bilo je i zanatlija koji su uzimali najamnenu radnu snagu, a ne famula na kraći rok¹²⁾. Sličan slučaj predstavljali su mlađi ljudi koji su se najmili da rade koji mesec kod pojedinih Dubrovčana¹³⁾. Bili su to prvi predstavnici prave najamnene radne snage.

Kućne sluge su obično nešto duže bile sa svojim gazdom: na primer jedan Mostarac na tri godine, koji je bio sa principalom i na puto-

³⁾ D. Roller, n. d., 163.

⁴⁾ HAD, Div. not. XLVII, 142' od 15. II 1464; R. Samardžić, n. n. 64.

⁵⁾ Na primer, jedan Manfredonjanin koji je 18. IX 1510. uzeo u jednogodišnju službu Trebinjca (HAD, Div. canc. CII, 114).

⁶⁾ HAD, Div. canc. CIV, 56, 12. II 1513. (nekadašnji starešina stratiota, rodom iz Korona, na tri godine jednog mladića iz sela Marnjića).

⁷⁾ HAD, Div. canc. CXVI 150' od 22. IX 1528. (Mustajbeg na godinu dana uz 600 akči nagrade uzima jednog dubrovačkog mladića).

⁸⁾ HAD, Div. for. CXXX, 36' od 17. II 1698 (nagrada: 15 reala od 8')

⁹⁾ HAD, Div. canc. C, 92 od 11. I 1508.

¹⁰⁾ J. Tadić, *Građa o dubrovačkoj slikarskoj školi II*, 339—40.

¹¹⁾ HAD, Div. not. LXVIII, 158' od 21. IX 1488; Div. canc. XCIII, 7 i 165.

¹²⁾ Jedan iz Luga na jednogodišnjem radu kod jednog dubrovačkog kožuhara za 13 perpera (HAD, Div. not. LXXXVII, 151' od 22. VIII 1508). Tu bi spadao četrnaestogodišnji Popovčanin, koji je za nadnicu od 20 padvola dnevno radio kod Petra Pantele 1419. godine (Div. not. XIII, 29; R. Samardžić, n. n., 71).

¹³⁾ Jedan Nevesinjac radio je od kraja februara do uskrasa 1501. za svega 18 akči u gotovom novcu kod jednog brata, a potom šest meseci kod drugog (HAD, Div. not. LXXX, 78 i 102).

vanjima, te je na završetku službe preko dubrovačkog suda tražio platu od $2 \frac{1}{2}$ dukata mesečno, o kom navodnom dogovoru nije mogao podneti dokaza; ili jedan Banjanin dve godine u Dubrovniku za 12 perpera i novo odelo, odnosno jedan sa Drine koji se pogodio da služi kod jednog gostioničara koliko se ovome bude svidelo i to bez ikakve finalne nagrade¹⁴⁾.

Poljoprivredne sluge bile su neki Trebinjac, koji je za 70 akči plate u novcu obrađivao posed jednog dubrovačkog obučara u Slanom, jedan drugi Trebinjac, koji je u toku proleća (1503) radio zemlju jednom Kotruljeviću, jedan iz Žurovića koji je postao famul za obradu zemlje u Ombli jednom Nalješkoviću, jedan Popovljanin koji je godinu dana radio na posedu brata dubrovačkog kancelara na Lopudu, odnosno jedan Humljanin koji se pogodio da dve godine radi kod jednog Brgačanina¹⁵⁾. Neki Hercegovci, pre svega vlasi, na sličan način postali su koloni nekih patricija, ali i pučana¹⁶⁾.

Položaj famula na zanatu obično je rešavan odredbama matrikule zanata ili običajem koji se u zanatu u vezi s tim ustalio, a obično se sastojao u davanju novog odela i osnovnog alata po isteku ugovorenog roka naukovanja. Međutim, i kod odela nije uvek davano isto i od iste vrste tkanina, a i kod alata nije baš bilo tačno ustanovljeno šta je majstor dužan da dá. Bilo je zanata čije su esnafske odredbe izričito zahtevale zaključenje pismenog sporazuma pri stupanju na zanat. Famuli su postojali kako dečaci od 8 ili 10 godina tako i odrasli mladići. Element koji je pri tome bio najviše varijabilan bilo je vreme famulata; ono je moglo iznositi od svega dva meseca do 12 godina¹⁷⁾. U nekim slučajevima šegrt zanatlije odlazio je s majstorom u koju veću naseobinu na Balkanu, naročito u XVI stoleću.

Šegrt nije bilo u svim zanatima; negde je do toga dolazilo da se ne bi otkrila proizvodna tajna (navodno bojadisari), a u nekim zanatima same radne operacije nisu zahtevale veću obuku; bilo je, najzad, slučajeva da izučeni šegrt pređe kao famul i u neki specijalizovan zanat, sličan njegovom ranijem, na primer, kovač kod oklopara. Zbog toga se dešavalo da su se kod pomenutih obrtnika nalazili odrasli mladići kao najamni radnici, pa nekad i ljudi iz zaleđa, na primer Hercegovci¹⁸⁾. Kao i u većini italijanskih gradova, u Dubrovniku nije postojala ustanova kalfe, tako da su šegrti posle svršenog naukovanja sticali pravo

¹⁴⁾ HAD, Mob. ord. CXXXV, 10, od 22. III 1695; Div. not. LXVII, 192', 27. IX 1487 (famul!); Div. not. LXXI, 140, 28. III 1492.

¹⁵⁾ HAD, Div. not. CVII, 266, 28. III 1544; Div. not. LXXXV, 106; Div. canc. CXXX, 146—6', 1544; Div. canc. CXXXII, 24, 14. XII 1546. (famul, za $3 \frac{1}{2}$ dukata); Div. not. CVI, 151, 18. I 1541. (za 300 akči i dve košulje).

¹⁶⁾ HAD, Div. not. CI, 97' od 10. I 1514. (Krasojević, Čuvanje terena kod Rijeke); CXV, 76 od 2. V 1546. (Petrovo Selo); Div. canc. LXXXVI, 174, 1489 (iz Pocrnja u Gružu).

¹⁷⁾ D. Roller, n. d. 3; o šegrtima u pojedinim zanatima vidi: K. Vojnović, **Bratovštine i obrtne korporacije u Republici dubrovačkoj od XII do konca XVIII vijeka**, Monumenta historico Slavorum Meridionum, vol. VII, sv. II, Zagreb 1900.

¹⁸⁾ D. Roller, n. d., 59, 50 i 52, 97, 44 i 52.

da sami otvore svoju radionicu. U nekim zanatskim organizacijama (bratovštinama) i šegrti su bili njihovi članovi, dok su u nekim drugim isluženi učenici bili dužni da uplate članski ulog, pa da steknu mogućnost da vode radnju. Kod oslobođenih šegрта osnovno pitanje pri otpočinjanju samostalne egzistencije bilo je kako doći do sredstava da se uzme u najam lokal i nabave potrebne sirovine i strojevi, jer su od svog ranijeg majstora dobijali samo najnužniji alat¹⁹⁾. Mlade zanatlije sprečavane su da uvećaju konkurenciju svojim ranijim majstorima i njihovim esnafskim drugovima pre svega na taj način što je već u XVI stoleću produženo vreme naukovanja. Izgleda da to više vredi za one zanate koji su se više cenili i omogućavali su veću akumulaciju nego kod manje cenjenih i dohodnih obrta. Dugotrajno šegrtovanje, na primer, bilo je osobeno kod kožuhara — krznara, gde je ono u XVI veku iznosilo 6 do 12 godina, dok su samo stoleće ranije ugovori preko 6 godina služenja bili retkost. Kod brijača, koji su u srednjem stoleću bili i ranarnici te zamenjivali lekare, naukovanje je prosečno iznosilo 6 godina, ali je bilo slučajeva da su po godinama mlađi učenici uzimani i na duže vreme, na primer dečaci od 10 godina na 13 godina učenja; ponekad su berberski šegrti morali da obrađuju zemlju, ako ju je principal imao, odnosno da majstoru plaćaju za podučavanje »hirurgiji«; članski ulog za ulazak u bratovštinu u ovom zanatu (od jednog dukata) postojao je od 1467. godine²⁰⁾. Kod zlatara je slična odredba o uplati kao uslov za otvaranje radnji potvrđena tek 1504. godine; rok naukovanja utvrđen je na najmanje 7 godina, a zaključivanje ugovora bilo je obavezno. U najstarijem i najopštijem srednjovekovnom zanatu — kod kovača, došlo je do smanjivanja obaveznih godina učenja: u XV stoleću šegrti su služili 6 do 8 a u XVI 5 do 7 godina²¹⁾. Momci koji su se spremali za potki-vače konja služili su kod majstora oko 6 godina; bilo je, međutim, slučajeva da su principal uzimali na službu odrasle ljude s tim da su ih plaćali kao najamne radnike, uz obavezu da ih uče zanatu²²⁾. Iako zidarski poziv u XVI veku nije bio dobro plaćen, djetići su obično služili oko 8 godina i na kraju kao nagradu dobijali čekić, zidarsku kašiku, ravnalo, šestilo i kutnik; majstori koji su radili sa šegrtom dobijali su 50% veću nadnicu²³⁾. Kod obućara naukovanje je trajalo prosečno 5 a kod grebenara sukna svega 4 godine; kod ovih poslednjih oko 1425. šegrtovalo se i svega dve godine²⁴⁾. Kod klesara još početkom XV stoleća stupalo se na zanat i sa 10 godina, a naukovanje je u XVI veku trajalo oko 8 godina²⁵⁾.

¹⁹⁾ Roller, 3; R. Samardžić, n. n., 69.

²⁰⁾ Roller, 151 i 164—5.

²¹⁾ Roller, 113, 94. — K. Vojnović, n. d. II, 42, 54, 67 i dr. — Za zlatare vid. i: C. Fisković, *Dubrovački zlatari od XII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta ser. III, sv. 1 (1949), 160—63 (u XIV stoleću ima naukovanja i do 15 godina).

²²⁾ Roller, n. d., 95. — O tim »mareskalcima« posebno je pisao Zdravko Šundrica.

²³⁾ Roller, n. d., 127. — Vid. i: C. Fisković, *Dalmatinski majstori*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura«, 159—60.

²⁴⁾ Roller, n. d., 146 i 69.

²⁵⁾ C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV, XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947, 42—3.

Ponekad je dubrovačka država bila zainteresovana za veći razmah nekih zanata, te je subvencionirala naukovanje. Na primer, 1365. godine donesena je odredba da će kalafati i marangoni, tj. majstori koji su gradili brodove, za one šegrte koje bi primali, mimo onih koje su već sami držali (a koji bi morali imati najmanje deset godina a bili su uzimani na 5 godina), dobijati od opštine svake godine po 10 perpera²⁶). Majstorima su ponekad (na primer kod slikara, urara, berbera — hirurga, zlatara) plaćali i sami učenici²⁷).

Uslovi rada šegrta krajem XVI stoleća mogu se videti iz analize famulskih ugovora iz knjiga 169—172 serije **Diversa Cancellariae** (1582—85). Od 80 učenika na rad kod kožuhara stupilo je njih 20 (25% ukupnog broja!), kod obućara 7, kod brijača 6, kod krojača 5, kod zlatara 4 (5% ukupnog broja), kod marangona 4 i po jedan kod podstrigivača tkanina, kod kalafata, zidara, drvodelje, kalajdžije (stagnarius), kod bačvara, kod sajđžije ali za bravarski i kovački zanat te kod bombardera za kovački zanat. Dakle, ukupno 54 ili 63,5% od svih momaka koji su stupili na naukovanje. Pada u oči uzimanje na učenje dečaka, ali ne na svoj nego na drugi zanat i u uslovima kad osnovni principi nisu imali svoje radnje²⁸); možda je rad oko satova takođe spadao u red specijalnih zanata, kod kojih su poslovne operacije čuvane kao tajna. Od 19 ugovora kod kožuhara (jedan nije završen) jedan je zaključen na 12, dva na 10, dva na 9, jedan na 8, šest na 7, pet na 6 i dva na 5 godina. Za sedam Hercegovaca se ne može reći da su bili diskriminisani, jer su služili stvarno manje nego što je iznosio prosek (7,1 godina), tj. Trebinjci 6 i 9, popovljani 6 i 7 godina, a jedan Lužanin 6 (prosek 6,9 godina); u isto vreme jedan majstor je uzeo svog brata na nauk na 9 godina²⁹). Kod obućara (kod kojih nije bilo momaka iz zaleđa) prosek je iznosio 7 godina (pet na 7, jedan na 6 i jedan na 8 godina), kod berbera 5,17 godina (tri na 5 i po jedan na 3,6 i 7), kod krojača 5,6 godina (dva na 6 i po jedan na 4, 5 i 7), kod zlatara 9 godina (sa povoljnijim uslovima za Hercegovce: Trebinjac na 9 i Popovljanin na 8), kod marangona po pravilu 9 (u tri slučaja i izuzetno u jednom $3\frac{1}{2}$

Za pravni položaj šegrta (za razliku od položaja slugu) rečeno je da je on »posledica razvijene robnovčane privrede; suština najamnog odnosa je tu u prodaji radne snage poslodavcu bez umanjene lične slobode radnika«, dok kod slugu postoje »odnosi vezanosti za poslodavca i lične zavisnosti koji su karakteristični za feudalno društvo«³⁰). Ipak, to

²⁶) A. Solovjev — M. Peterković, n. d., **Liber omnium reformationum civitatis Ragusii**, 79. — Poseban slučaj u tom smislu predstavljale su strane zanatlije, koji su po ugovoru o službi bili dužni da u svom zanatu podučavaju domaće dubrovačke momke (R. Samardžić, n. n., 71—2; J. Tadić, **građa o slikarskoj školi u Dubrovniku I**, Beograd 1952, 34—5, 35)

²⁷) J. Tadić, **Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku I**, 118—9 (plaćanje majstoru prve godine); C. Fisković, **Dubrovački zlatari**, 162.

²⁸) HAD, Div. canc. CLXXV, 53; bombar; Div. canc. CLXXI, 52. — Posedovanje radnje bio je jedan od uslova za uzimanje famula. (K. Vojnović, n. d. II, 95; R. Samardžić, n. n., 67).

²⁹) HAD, Div. canc. CLIX, 79, 79; 118', 124', 130'; CLXX, 68'—9; CLXXI, 33.

³⁰) J. Cvejić — Danilović, n. n., 734.

nije bila redovna najamnina, jer obično nije primana nikakva naknada u novcu, nego je učenik dobijao stan, hranu, odelo i lečenje u slučaju bolesti, uz nagradu na kraju ugovorenog roka; ako famul ne bi odradio predviđeno vreme, ne bi dobio ništa, što je ponekad izričito stavljano u ugovor²¹⁾). Zanimljivo je da na položaj šegrta nisu pozitivno delovale povoljne okolnosti sa dubrovačkim zanatima počev oko 1420. godine, kad su mnogi tkački, kožuharski, zlatarski, staklarski i drugi proizvodi traženi u balkanskim zemljama; te prosperitetne uslove iskoristili su bogatiji principali, koji su mogli dovesti i stručnije radnike iz Italije. Posledice tog rascvata zanata bile su: naglo uvećanje broja zanatlja, nepostojanje esnafskih ograničenja i zabrana kao u Nemačkoj toga vremena, nepostojanje striktnih i strogih esnafskih normi, nego se običajno pravo moglo slobodnije i elastičnije pa i od slučaja do slučaja primenjivati, pre svega u pitanju godina famulata i finalne nagrade. Kad su ti povoljni uslovi počeli da nestaju, već od poslednjih decenija XVI a naročito u XVIII stoleću esnafske odredbe bile su mnogo strožije i striktnije sa nizom očiglednih ograničavanja zanatlje slabijeg društveno-ekonomskog položaja; tada se i duže služilo pa i ranije stupalo na zanat, a vezanost za principala je efektivno bila veća; u to vreme često je nepostojanje određenijih državnih i esnafskih odredaba značilo otežavajuću okolnost, jer elastičnije običajno pravo moglo se rigoroznije podešavati na štetu mladih²²⁾).

U pogledu socijalnog porekla, momci na zanatu su u najvećem broju slučajeva bili seoski momci. Ako su bili iz Dubrovnika, iz rudarskih mesta na Balkanu ili iz primorskih mesta Albanije, bili su to sinovi puka, sitnog radnog sveta građa, deca zanatlja i siromašnih prodavaca potrošne robe, svirača, nosača i uopšte fizičkih radnika. U ugovorima za njih se kaže: **famula**, **garzonus**, **servitor**, retko **discipulus**, a na jeziku Dubrovčana **momak**, kasnije **djetić**. Najčešći negativni momenti koji se pominju u ugovorima u vezi s famulima jeste krađa i bežanje.

Ne bi se moglo ustanoviti da su momci iz pojedinih mesta hercegovačkobosanskog prostora dolazili u Dubrovnik isključivo ili čak i pretežno da izuče i da se bave samo jednom vrstom zanata. Na osnovu radova Cv. Fiskovića, ipak bi se moglo zaključiti da su relativno češći šegrta kod zlatara mladići iz uže Bosne, posebno iz rudničkih mesta; zlatarski i oružnički zanati su i inače nešto više privlačili ljude iz bliže ili dublje unutrašnjosti. Trebinjci i Popovljani su nešto češće odlazili u kožuhare-krznare, a kasnije svakako i u kožare (tabake), mada ih je u XVI stoleću mnogo privlačila i trgovina. Na osnovu uspostavljenih veza sa dubrovačkim obučarima ili zbog kojeg drugog subjektivnog razloga, 80% famula rodom iz Zubaca spremali su se za obučarski zanat. Rad sa vunom i kožom češći je i kod nekih drugih momaka iz hercegovačkih vlaških skupina, jer su, posebno vunu, obrađivali za Dubrovčane

²¹⁾ R. Samardžić, n. n., 67—8.

²²⁾ U tom smislu pisao je, na osnovu objavljenih bratovština R. Samardžić (n. n., 69—70). Jedna od smetnji esnafa i u XV stoleću bilo je sprečavanje da majstor uzme i drugog famula na službu. Vid.: J. Tadić, **Građa o slikarskoj školi I**, 293—4 od 21. VI 1490).

vласи i u svojim katunima. Kod Gačana u drugoj polovini obučari čine 50% famula, kod Cerničana preko trećine čine podstrigivači tkanina, kod mladića iz Dabra češći su kožuhari (30%), kod onih iz Slivnice obučari (30%), kod momaka sa Gornje Drine obučari (39%) kod onih koji su označeni da su iz Bosne kožuhari (20%), kod Srebrničana zlatari (30%).

Poseban slučaj predstavljaju momci iz zaleđa koji su pre svog stupanja na zanat ili trgovinu postali stanovnici Dubrovnika, obično preseljeni sa porodicom³³). Bilo je i polunaseljenih, tj. mladića čiji su ujaci i stričevi prešli na dubrovačku teritoriju, pa ih odveli na zanat u grad³⁴).

Za period od 60-ih godina XV do kraja XVI stoleća može se ustanoviti broj angažovanih momaka Hercegovine i Bosne u pojedinim zanatima u Dubrovniku. Kožuhara je bilo 86, najviše iz Popova (23), Trebinja (20), Bobana (7) i Ljubomira (16). Momci su služili od 4 do 10 godina, najviše po šest (27) i sedam (22), odnosno u proseku 6,56 godina. Poslednjih decenija XV stoleća bila su zaposlena svega četiri Hercegovca u tom zanatu u proseku od 5,5 godina naukovanja; u prvoj polovini XVI stoleća bilo je 45 tih mladića sa lepezom od 4 do 10 godina služenja, a sa prosekom od 6,09 godina. Kao što se vidi, povećanje godina služenja nastalo je u drugoj polovini XVI veka. Nema slučajeva da je finalna nagrada davana i u novcu.

Dubrovački obučari zaključili su ugovor o famulatu sa 81 momkom iz bližeg i daljeg zaleđa. Njih je najviše bilo iz Trebinja (15), Popova (9), Luga (u Popovu) (5), Dračevice (9) i Gacka (5); koncentracija je, kao što se vidi, manja nego kod kožuhara. Učenici su služili od tri do 9 godina, a izuzetno i samo jednu, i to najčešće šest (35) i 7 (20) godina, odnosno prosečno 5,95 godina. Ti momci bili su nekad i nešto odrasliji; postoji izričiti podatak o 14-godišnjem Novljaninu i o 13-godišnjem Popovljaninu. Od 60-ih godina do kraja XV stoleća bilo je primljeno na posao 29 dečaka sa obavezom služenja od 4 do 7 godina (izuzetno jednu), i sa prosekom radnog staža od 5,87 godina; u prvoj polovini XV veka na famulat je primljeno njih 43, i to na 3 do 8 godina, odnosno prosečno 6,12. Izlazi da je kod obučarskih šegrta u drugoj polovini XVI veka, iako se radni staž povećao i na 9 godina (samo jedan slučaj), kao i u drugim zanatima, ipak je on u proseku bio nešto niži nego u prvoj polovini. Ni ovde nema finalne nagrade u novcu, ali je u slučaju jednog Trebinjca (1487), uz dve košulje i delove donjeg rublja dato 14 perpera, umesto alata i ostalih delova odela.

Kovački šegrta u Dubrovniku rodом iz Hercegovine i Bosne bili bi na trećem mestu, sa 77 predstavnika u označenom vremenu. Najviše

³³) HAD, Div. not. LXX, 122, 1491 (Banjanin), LXXVI, 130', 1496 (Orahovo), XCVII, 30, 1522. (Bosanac); Div. canc. LXXXIV, 47', 1505. (Žurović u Župi); Div. not. LXXXIX, 78, 1511. (Boban); Div. canc. XCIV, 156', 1500. (Trebinjac u Župi); Div. not. LXXI, 121, 1492. (Dabranin); Div. not. XCII, 175', 15. 6. (Cerničanin); Div. not. LXXII, 115', 1493. (Orahov Dol); Div. not. LX, 111, 1485. (Zagorje); Div. not. LXXII, 43', 1502. (Popovo); Div. not. XCIV, 139', 1517. (Trebinje); Div. not. LXXVII, 177', 1497. (Trebinje).

³⁴) Jedan slučaj: Stric Dračevičana u Konavlima: HAD, Div. canc. CXVII, 93'—3 (1529).

je bilo Popovljana (23), Trebinjaca (10), Bobana (6), Šurovića (5) i iz Luga u Popovu (5). Služili su od tri do osam godina, ali je tri ugovora glasilo na jednu, a jedan na dve i po godine; u proseku naukovanje je trajalo 5,82 godine, a najviše 6 (29) i 7 (46). Poslednjih desetleća XV stoleća stupilo je na posao njih 12, uz prosečnu radnu obavezu od 5,4 godina; u prvoj polovini XVI stoleća bilo ih je kod dubrovačkih majstora 57, sa prosečnim famulatom od 5,69 godina. Ostaje, dakle, da je uvećanje staža nastalo u drugoj polovini XVI stoleća. Nema slučajeva da je na kraju obaveznog roka davan novac umesto novog odela i alata ili umesto njega; u slučaju jednog Trebinjca (1496) principal je uz novo odelo i alat obećao i 80 libara gvožđa, što je retko, jer se sirovine za rad nisu davale.

Kod podstrigivača tkanina u Dubrovniku učilo je od 60-ih godina XV veka 39 učenika, i to najviše iz Trebinja (9), Popova (5) i Cernice (4). Radili su od tri do osam godina, najviše šest (16) i pet (11) godina, a u proseku 5,37 godina. U ovom tekstilnom obrtu bilo je dosta šegрта iz zaleđa u poslednje četiri decenije XV stoleća (18), kad se naukovalo od tri do sedam godina, ili prosečno 5,58 godina; sledećeg polustoleća čak se nešto smanjio broj učenika (17), a prosečni šegrtski staž smanjen je na 5,3 godina, mada je u jednom slučaju bilo ugovoreno i osam godina. Dakle, kod neperspektivnih i nekonjunktivnih zanata ne otežavaju se, u proseku, radni uslovi. Kod ovog zanata je karakteristično i to što je u novcu plaćano zalaganje djetića: nekad čak i godišnje (sa 2 dukata, 1543), nekad na kraju, sa prosečnim godišnjim iznosom od dva i po perpera do 3,3 dukaa. U dva slučaja (1474, 1490) predviđen je i rad van Dubrovnika; kasnije je podstrigivača bilo i stalno nastanjenih po dubrovačkim naseobinama u balkanskim zemljama.

Šegрта zavičajem iz Hercegovine i Bosne bilo je među krojačima (25), zlatarima (24) i berberima (25). Tu su bez premca dominirali Trebinjci (11), dajući 44% ukupnog broja šegрта iz zaleđa. Naukovanje je trajalo od četiri do devet godina, najčešće šest (40%), ili prosečno 6,4 godina. U prvoj posmatranoj vremenskoj kategoriji bilo ih je 9, sa prosečnim šegrtskim vekom od 6,44; u drugom periodu bilo ih je 13 sa stažom od prosečno 6,23 godina. Opet smanjenje, ali u sledećem poluveku opet i izvesno povećanje. Mnogi krojači su svoju poslovnu perspektivu upravo u prvoj polovini XVI stoleća videli u balkanskim naseobinama, gde su mnogi ostali verni svom zanatu, a drugi su se bavili i trgovinom ili samo trgovinom. U jednom slučaju (1550) majstor je obećao da će učenika upućivati i u obućarski zanat; veza između ta dva zanata je češća i u drugim gradovima toga vremena, na primer u susednom Koturu. U finalnoj nagradi nikad ne figuriše novac u gotovu.

Najčešći momci iz unutrašnjosti na radu kod dubrovačkih zlatara bili su pored Trebinjaca (4) i Popovljana (4) Srebrničani (3) i Novljani (3). Uobičajne godine radnog najma bile su osam (7) i sedam (6), ali uz veliku lepezu od dve do deset godina; prosek je iznosio 6,5. U poslednje četiri dekade XV stoleća tih djetića je bilo 7, sa prosečnim stažom od 5,14 godina, dok ih je u sledećem polustoleću bilo 12, sa prosekom obaveze od 6,5 godina; u drugoj polovini XVI veka naukovanje je dalje

nešto produženo. U jednom ugovoru za dečakove godine rečeno je da ih je 12. U slučaju jednog Goraždanina, posle dve godine trebalo je da primi 9 dukata; tu je, svakako, reč o zrelijem mladiću, koji je dosta dobro poznavao zlatarski zanat. U slučaju jednog Banjanina (1543), uz obavezu od 10 godina nije predviđena nikakva nagrada, čak ni novo odelo ili alat. Uopšte, izgleda da su bolje tretirani momci iz udaljenijih trgova nego vlasii iz bližeg susedstva. Zlatarima su bili najbliži istanji-vači zlata (batiauri), kasnije naročito poznati u Đenovi. Takvih šegrta iz unutrašnjosti bilo je u godinama 1504—1538. tri (dvojica iz Bobana!), sa prosečnim naukovanjem od 5,33 godina, dakle manje nego zlatarski momci u to doba.

Šegrta brijači rodod iz Hercegovine i Bosne najčešće su služili 5 godina (6), a u proseku 5,12, a bili su najčešće (40%) iz Trebinja (10); njihovo služenje iznosilo je od dve do osam godina. Njih je u prvoj posmatranoj vremenskoj kategoriji bilo 8, sa prosečnim stažom od 4,75, a ostatak pripada prvoj polovini XVI stoleća sa produženom radnom obavezom; u drugoj polovini toga stoleća ih nije bilo. Jednom Bosancu (1502) koji je već bio izučen berberin pripalo je u toku tri godine po 20 perpera godišnje u novcu. Jedan Dabranin (iste godine) ugovorio je 30 perpera nagrade i nabrojane delove odela posle pet godina šegrtovanja. Najzad, jedan Trebinjac (1495), očigledno stariji momak (čim je uzet na svega dve godine) primio je obavezu da na svom naukovanju i putuje, tj. obavlja poslove po nalogu i van Dubrovnika.

Zidari su bili nešto manje zastupljeni (19), opet najviše došljaci iz Trebinja (6). Najčešće godine najma bile su osam (6) i sedam (6), a u proseku 6,5, u rasponu od dve do devet godina. U poslednje četiri decenije XV veka došlo ih je šest, sa prosečnim stažom od 6 godina; u drugoj polovini XVI stoleća javlja se samo jedan sa obavezom od sedam godina, a svi ostali otpadaju na prvu polovinu XVI stoleća, sa nešto produženim stažom u odnosu na raniji period. Opet postepeno otežavanje radnih uslova. Samo u jednom slučaju (Onogoštanin, 1478), uz samo dve godine primljena je nagrada od 20 perpera; opet, očigledno, stariji momak, najamni radnik.

Vunarskih šegrta Hercegovaca-Bosanaca bilo je u označeno vreme deset; samo dvojica su pripadala XVI stoleću, a posle 1519. ih nije više bilo. Među njima bilo je i zrelijih mladića, na primer jedan Trebinjac od 16 godina (koji je primao po 8 perpera godišnje nagrade). Njihovo naukovanje trajalo je od godine i po do osam godina, a u proseku 4,4. Poslednji od ovih famula, jedan Cerničanin, trebalo je da posle petogodišnjeg rada primi pet dukata. Jedan momak, rodod iz vlaške skupine Vragovića, bio je dužan da (1494) radi i van Dubrovnika.

Zanat kod dubrovačkih kamenara u vremenu od 1464. do 1514. godine učilo je osam momaka iz bližeg i dubljeg zaleđa, između kojih tri Trebinjca. Iz najdublje pozadine bio je jedan Fojničanin (1514). Posle tog polustoleća, više se ne javljaju u tom obrtu. Šegrtovanje je trajalo od tri do osam godina ili u proseku 6,6 godina. U slučaju jednog dečaka iz Podklobuka uzetog (1478) na devet godina bila je predviđena i novčana kompenzacija od 9 dukata, tj. po dukat godišnje.

Iz grupe zanata koji se mogu smatrati i umetničkim bilo je četiri slikarskih famula u godinama 1471—1502; posle toga ih nije dolazilo iz unutrašnjosti na taj zanat. Jedan trebinjski monah uzet je na svega godinu dana, uz nagradu majstoru u iznosu od šest dukata, a ostala trojica na prosečno šest godina. Toj skupini obrtnika su samo delimično mogli da se pridruže proizvođači staklenih predmeta i stakoleresci, čijih je šegrta u vremenu od 1500. do 1545. godine bilo tri iz Popova i Trebinja. Služili su prosečno sedam godina, a za jednog od njih izričito je rečeno da je imao 12 godina kad je stupio na rad. Dvojica od ovih radili su kod Luke Ivanovog, poznatog izvoznika staklarske robe. U ugovoru s momkom 1545. stajalo je da će nakon šest godina službe dobiti ukupno 12 dukata, ali bez ičeg drugog.

U struci koja je radila metalom treba pomenuti mačare i jednog udicara (uzetog 1529. na šest godina). Mačara je ukupno uzeto na posao četiri, i to čak i 1599. godine. Prosečni učenički staž iznosio je 6,5 godina.

Drvom su radili bačvari, marangoni i drvodelje. Bačvarskih šegrta bilo je ukupno pet u vremenu od 1505. do 1565. godine, od kojih je četiri bilo iz Trebinja. Prosečni staž iznosio je 6,75 godina, osim u slučaju jednog svakako odraslijeg Trebinjca, uzetog na svega pet meseci, uz relativno pristojnu nagradu od dva dukata mesečno; iako je nosio naziv famul, pomenuti momak bio je stvarno najamni radnik. Šest marangona iz bližeg hercegovačkog susedstva u godinama 1500—1545. radilo je prosečno po 7 godina. Drvodelja, pak, uzet je 1546. na pet godina naukovanja.

Manju samostalnu grupicu predstavljali su klobučari i kapari. Na prvom od pomenutih zanata bilo je pet Hercegovaca (trojica Trebinjaca), i to samo u poslednjih 15 godina XV stoleća, sa prosečno pet godina šegrtovanja. Kapar (1562) je, međutim, služio svega dve godine.

Sa tkaninama su radila i dva Dračevićanina, bojadisarska djetića (1496, 1507), od kojih je jedan uzet na dve godine, a drugi je pobeгаo posle dve godine a pre isteka ugovorenog roka. Ovi podaci demantuju navedeno mašljenje D. Rollera da u tom zanatu nije bilo šegrta.

Mladi Hercegovci se nisu mnogo opredeljivali da u Dubrovniku uče zanat u vezi sa pripremanjem hrane, jer u njihovim selima te je poslove obavljao svaki domaćin ili domaćica. Zbog toga nalazimo svega dva momka na pekarskom (1544. i 1549. Popovo, pet godina) i jednog na kasapskom zanatu (1487, Pljeske). Obradi loza, međutim, posvetilo se četiri dečaka od kojih trojica u godinama 1551—52; bili su iz neposrednog dubrovačkog susedstva. Njihov radni staž iznosio je 4,25 godina i na ime finalne nagrade uvek su primali gotov novac, od pet perpera do tri dukata po godini.

U grupu uslužne delatnosti, ali smatrani još uvek zanatima, spadali su **aromatarii** i **speciarii** (apotekari) i prlabući (trgovčiči, prodovci prehrambenih artikala). U godinama 1542—1577. radila su tri djetića (dvojica iz Trebinja) kod dubrovačkih aromatarara, uz 2,33 godine šegrtskog staža, a i s novčanom naknadom od 4 dukata godišnje u jednom

slučaju. Učenje kod speciariusa ugovoreno je na pet godina (1517), uz finalnu naknadu od ukupno 15 perpera. Trebinjac kod prlabuća (1490) radio je tri godine; jedan vlah — Vragovića kod drugog prlabuća (1497) tri godine, za nagradu u novcu. Jedan Ljubinjanin stupio je 1500. godine na dvogodišnji posao kod majstora crnog sapuna (uz 18 perpera finalne nagrade).

Prilikom zaključivanja ugovora, principalj su tražili jemce u licu roditelja, braće ili sestara, odnosno rođaka, prijatelja, seljana ili uopšte lica koja su posredovala pri stupanju u službu. Nije u svim decenijama ni kod momaka iz svih oblasti pa ni kod svih zanata podjednako bio zastupljen jemac. Kod slikara i zlatara, na primer, on je bio, redovniiji nego kod zanata koji je bio manje na ceni. U prvoj polovini XVI stoleća kad je famulskih ugovora bilo najviše, najređe je tražen taj vid garancije. Jemstvo je zapaženo u 95 ugovora, tj. u 21% slučajeva. Jemčio je najčešće otac, ređe ujak, stric ili majka, a u tri slučaja je zabeležena sestra. Uz jemstvo ponekad je u ugovor unesena klauzula po čijoj saglasnosti dečko stupa na posao. To je primećeno u svega 4,5% ugovora, uz pojavljivanje onih istih koji su i garantovali dobro držanje budućeg šegrta. Bilo je i slučajeva samojemčenja, tj. kad se kandidat izričito obavezao da će naplatiti štetu koju bi pri naukovanju izazvao³⁵).

Prva stvar koja se postavlja kad je reč o radnim uslovima momaka iz Hercegovine i Bosne u Dubrovniku jeste pitanje da li su oni stupali u odnose famulata u lošijim uslovima nego domaći kandidati. Podrobno pretreseni ugovori pokazuju da nikakve diskriminacije nije bilo prema dečacima sa strane; čak, u nekim ugovorima, zato što su djetići sa strane bili nešto stariji po godinama, staž je bio nešto kraći. Ako je staž bio isti, to je za nešto starije momke bio jedini negativni poen. Ugovori koji su u istom zanatu sklapani iste godine, pokazivali su iste pogodbe. Možda su u grupi Hercegovaca i Bosanaca nešto gore prolazili dečaci iz vlaških skupina nego oni iz trgovišta i rudnika, svakako zato što su na početku šegrtovanja delovali primitivnije i manje otresito. Bilo je i sporazumnog raskida radnog odnosa, ponekad posle bežanja šegrta. Bežanje učenika bilo je više kod došljaka nego kod domaćih, jer je sredina i način života mogao zbuniti i odbiti mlade planince. Datumi kasiranja ugovora, međutim, ne retko pokazuju da su momci ostali i duže kao famuli, nekad tačno dvostruko ugovoreno vreme³⁶).

Drugo pitanje od historijskog značaja bilo bi: da li su se isluženi šegrti vraćali u svoja sela i trgovišta ili su ostajali u Dubrovniku. U tom pogledu mišljenja su podeljena, što delimično zavisi i od vrste zanata. Za oružare Đ. Petrović je zaključila da »se može pretpostaviti da su se oni vratili u rodni kraj i nastavili da izrađuju iste tipove oružja, kao i u gradu svoga školovanja³⁷«. Cvito Fisković, pišući o kamenarima

³⁵) Jedan slučaj: HAD, Div. canc. LXXXVI, 21' 9', 1 i 89, Rogatićanin.

³⁶) Jedan primer: Momak kod prlabuća 13. maja 1490. stupio je na tri godine a ostao je do 10. novembra 1496 (HAD, Div. not. LXX, 12).

³⁷) Đ. Petrović, n. n., 73.

i zidarima, pretpostavio je da su se u ranija vremena izučene zanatlije vraćale u zavičaj, no kasnije, u doba razvijene renesanse, ostajali su u Dubrovniku³⁸). Moglo bi se uzeti da se isluženi šegrti uglavnom nisu vraćali svojim kućama, gde su, naročito u slučaju vlaških skupina, očigledno bili višak stanovništva, nego su se potpuno uključili u dubrovačku privredu.

To uključivanje je imalo i svoju simboličnu stranu. Naime, pravoslavni momci bi po dolasku u Dubrovnik obično prelazili na katoličanstvo i primali novo ime (u ugovoru se navodi i staro, »pre krštenja«).

Ponekad su izvesni majstori uzimali dečake iz unutrašnjosti i učili ih drugom zanatu (na šta je već ukazano) ili su ih bar finalno nagrađivali prema odredbama kakvog drugog zanata³⁹). U jednom slučaju (1517), jedan dubrovački patricije uzeo je na službu jednog Popovljanina uz uobičajeno plaćanje u zlatarskom zanatu⁴⁰), što bi moglo da bude da je patricije finansirao rad kakvog zlatara koji se prema šegrtu nije pojavljivao kao principal, jer je radnja zavisila od kapitala pomenutog patricija. Već je saopšteno da su ponekad dubrovački famuli prema ugovoru bili dužni da rade i van Dubrovnika. Kod nekih od zanata (krojači, podstrigivači) reč je bila o principalu koji je u isto vreme bio i trgovac i zanatlija. Ponekad su pravi trgovci uzimali na famulat islužene podstrigivače, krojače i kožuhare, da u njihovim radnjama po naseobinama (ili izuzetno i u Dubrovniku) rade svoj zanat kao najamni radnici⁴¹).

Nije bilo retko uzimanje dečaka iz hercegovačkobosanskog zaleđa na višenedeljnu probu. Ta se pojava razaznaje po tome što se u ugovoru stavlja da radni odnos počinje od nekog datuma ranije, tj. i proba se uključuje u ugovoreni staž. Probni period je obično iznosio do pola godine, izuzetno i više — u jednom slučaju (1493—95) punih 16 meseci⁴²). Zanimljivo je da je taj probni rad primenjen i na jednog Ljubomirčanina, koji se (1546) pogodio s jednim patricijem da mu (kao famul!) radi u vrtu na Pilama⁴³). U jednom slučaju posle šestomesečne probe jednom mladom Novljaninu je jedan dubrovački aromatar odredio visoku nagradu od prosečno 4 dukata godišnje i staž od tri godine⁴⁴).

³⁸) C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovekovnoj Bosni*, 160.

³⁹) Neki slučajevi: HAD, Div. not. LXXIX, 94', 1500, Boban, XCVII, 101', 1523. Trebinjac; Div. canc. XCV, 38, 1501. Trebinjac.

⁴⁰) Na primer: jedan Popovljanin kod podstrigivača ugovorio je 1519. da bude plaćen po običaju kožuhara (HAD, Div. not. XCIV, 145'). Prema istim odredbama, trebalo je da bude nagrađen i jedan momak iz Ljubinja na radu kod trgovca, prema ugovoru od 1514. godine. (Div. not. XCI, 112).

⁴¹) HAD, Div. not. XCIII, 189'.

⁴²) Jedan slučaj: HAD, Div. canc. LXXXVII, 36', 1589, Bratut Gradojević uzeo je Goraždanina podstrigivača na tri godine, ali je prekid sporazumno nastao već posle nepunih 10 meseci. — Jedan dubrovački podstrigivač uzeo je 1491. jednog kožuhara da radi njegovoj braći u Skoplju.

⁴³) HAD, Div. not. LXXI, 158' (Trebinjac, kožuhar) radi 13 godina (Div. canc. LXXXVIII, 26, 1491); LXX, 33, (Hvojničanin, Zlatar); XCIII, 164, 1514. (Popovljanin, kovač).

⁴⁴) HAD, Div. not. CXXXI, 149'.

⁴⁵) HAD, Div. not. LVI, 241, 1542.

Isluženi famuli, ako ne bi mogli otvoriti svoju radnju, ostajali su kod gazde, obnavljajući famulski ugovor. Tako je jedan Popovljanin posle 12-godišnjeg šegrtovanja kod staklara Luke Ivanova 1527. godine zaključio novi 7-godišnji ugovor, uz nagradu od 13 dukata⁴⁰). To je bio vrlo slabo plaćeni stručni najamni radnik, odnosno kalfa.

Uslovi zanatskih šegrta po nasebinama na Balkanu bili su lošiji nego u Dubrovniku. Zbog toga je, aprila 1489, bio poništen ugovor za brijački famulat u Srebrnici, jer prvi ugovor nije predviđao nikakvu finalnu nagradu, dok je drugi saobražen običaju berberskog zanata u Dubrovniku, tj. dodati su alat i novo odelo⁴¹). Ponekad je registrovanje ugovora u kancelariji prekidano u gotovo završenom ugovoru, kad je trebalo precizirati nakandu po isluženom roku⁴²).

Plaćanje famula iz godine u godinu, što nije bio redak slučaj u trgovini, u zanatstvu se javlja sasvim izuzetno. U jednom ugovoru (1502) jedan kovač je obećao mladom Miriloviću, uzetom na pet i po godina, da će mu poslednjih šest meseci, pored novog odela i alata, dati i novčanu nagradu, koliko odrede dvojica imenovanih procenitelja⁴³). Bilo je zanata u kojima je jednim ugovorenim novčanim ekvivalentom zamjenjivano uobičajeno davanje na kraju službe. Bilo je, međutim, zanata gde se to nije praktikovalo, ali gde je, na primer, odevanje tokom famulata padalo na račun roditelja⁴⁴).

U pojedinim ugovorima umesto jemstva predviđena je fiksirana novčana kazna za djeticeve prestupe⁴⁵), dakle u prvom redu za bežanje i krađu i za nešto veću štetu pri naukovanju.

Ima jedan specifičan slučaj da mladići iz zemalja pod osmanlijskom vlašću stupaju na zanat u Dubrovniku. Reč je o kupljenim, pa u Dubrovniku oslobođenim robovima koji i nisu morali biti rodnom iz Bosne i Hercegovine, odnosno susednih zemalja. Neki Ivan, bivši rob patricija Lovra Mih. Lukarevića stupio je 1545. kao famul kod jednog dubrovačkog krojača na šest godina⁴⁶).

Mladi Hercegovci i Bosanci nisu bili tako često zastupljeni na dubrovačkim brodovima kao »pikoli«. Svaki osrednji ili veći brod imao je »malog«, koji je bio lice zavisno od patrona broda, i ovaj je za njega ubirao polovinu vrednosti rada člana posade. Razume se, to nisu bile čete na brodu ili mladići koji bi se ploveći po raznim morima,

⁴⁰) HAD, Div. canc. CXV, 188.

⁴¹) HAD, Div. canc. LXXXVI, 183. — U izvesnim slučajevima za rad u Turskoj moglo je da se plati i znatno više, kao jednom isluženom kožuharskom momku 1526. po 7 dukata godišnje (Div. canc. CXIV, 175').

⁴²) Jedan slučaj: HAD, Div. not. LXXVI, 120, 1496, Boban.

⁴³) Povlastica nije iskorišćena, jer je ugovor sporazumno prekinut posle 19 $\frac{1}{2}$ meseci službe (HAD, Div. not. LXXXI, 76).

⁴⁴) HAD, Div. not. XCII, 84', 1515, krojač, Jelino Kole.

⁴⁵) Jedan slučaj: HAD, Div. canc. CVII, 179, 1517, Rudinjanin, bačvar.

⁴⁶) HAD, Div. canc. CXXX, 314'.

upućivali u prekomorsku trgovinu⁵³), nego prava fizička radna snaga, posluga. Prema dubrovačkom statutu (od 1272. godine) svaki brod preko 600 modija morao je imati pisara. Što se tiče trgovačkih »dečaka« na brodu, nijedan od njih nije smeo nositi sanduk na brodovima koji bi isplovili iz Dubrovnika, a bili bi iznajmljeni od dubrovačkih trgovaca⁵⁴). Pitanje trgovačkog famula na brodu, koji je sprovodio robu (kao i famula u karavanima koji su sprovodili robu na kopnu), treba razlikovati od pravih brodskih »pikola«.

Ima svega sto davdeset ugovora sa Hercegovcima, koji su plovili na dubrovačkim lađama kao pravi brodski famuli, osam iz perioda 1463—1500. i deset iz godina prve polovine XVI veka⁵⁵). Dominirali su Popovljani. Radna obaveza je prosečno iznosila tri godine. Nagrada je isplaćivana isključivo u novcu, na dukat i po do četiri dukata. Izuzetan je jedan ugovor koji je predvideo 30 dukata za tri godine⁵⁶). Njegova plata je često utvrđivana kao i mornara, od pojedine plovidbe, na primer sa žitom sa Levanta. Posle tog roka »mali« je postajao pravi mornar.

Po vremenu svoje pojave poslednji je bio oblik famulata u trgovini. On je možda historijski najvažniji jer je pružio mogućnost najefikasnijeg uspona na društvenoj lestvici, ali je bio skopčan s teškim i po život opasnim uslovima rada pri praćenju karavana, odnosno po gradovima u kojima su kuga i druge zaraze bili stalni neprijatni i neželjeni gosti. Bilo bi posebno pitanje koliko je momaka, Dubrovčana i ostalih, umrlo za vreme famulata po balkanskim naseobinama. Kod uzimanja šegrtu u trgovini nije bilo nikakvih esnafskih ograničenja, tako da je isti trgo-

⁵³) Pisari na brodovima su tokom XVI stoleća bili mladi članovi patricijske kaste. Što se tiče školovanja budućih prekomorskih trgovaca, dubrovačka vlada je jednom odredbom od 1557. godine predvidela da se dva puta godišnje iznajmljuje po jedan brod koji bi pošao u Aleksandriju sa po deset mladića; ovi bi dobijali iz republičine blagajne akontaciju od 200 dukata (s rokom vraćanja od godine dana) da sa tom svotom trguju u udaljenoj levantinskoj luci. Inače, za izdržavanje stipendista u Italiji uvedena je dodatna carina od 1/4% na svu robu iz Aleksandrije (J. Tadić, *Reforma vaspitanja dubrovačke mladeži god. 1557*, Novo doba (Split) br. 79 (4. IX 1926) str. 19; (R. Samardžić, n. n., 74).

⁵⁴) V. Bogišić — C. Jureček, *Liber Statutorum civitatis Ragusii compositos anno 1272*, Zagreb 1904, Liber VII, cap. 2, p. 151—2 i cap. 10, p. 155; Z. Sundrica, *Prijevod sedme knjige Dubrovačkog statuta*, Dubrovnik 1972, 24.

⁵⁵) HAD, Div. not. XLVII, 120 (1463, Riđanin); LXIV, 40 (1479, Trebinje); LXXVI, 30' (1496, Popovo); LXXIX, 40' (1499, Popovo); LXXXIV, 84 (1505, Popovo); LXXXVI, 164 (1507, Bobani); XCIV, 145 (1519, Kresojevići); XCVII, 21' (1522, Dračevica); CVII, 99'—100 (1542, Krivodol); CX, 89 (Lug) i 164 (Popovo); Div. canc. LXXXIV, 18' (1485, Ljubinje); LXXXVII, 25' (1489, Popovo); LXXXIX, 32 (1492, Drina), 110 (1493, Vrsina); XCVII, 27' (1503, Popovo); CIX, 129 (1520, Trebinje); CXXVIII, 50 (1542, Žurovići); CXXXIII, 70 (1548, Popovo).

⁵⁶) HAD, Div. not. LXXXIV, 195, 1505, Popov⁴janin.

⁵⁷) Jedan primer: HAD, Div. not. CXXXII, 168', 12. I 1608.

vac u toku godine mogao uzeti na najam više momaka. To su neki od njih i praktikovali⁵⁷⁾, tako da pojava novih momaka u poslovanju kakvog balkanskog trgovca Dubrovčanina znači i njegovo snaženje.

Praćenja trgovačkih tovara (»salmi«) bila je jedna od prvih dužnosti trgovačkih momaka, i to se nekad i izričito pominje u ugovorima⁵⁸⁾. U nekim ugovorima je dužnost trgovačkog momka označena kao rad u kući, dućanu i u trgovačkim poslovima (van dućana⁵⁹⁾. Nekad je famul mogao biti uzet na posao ad hoc, da sprovede kakve tkanine do određenog mesta⁶⁰⁾, što bi sa povratkom trajalo svega nekoliko meseci. Nekad je tim famulima poveravan dućan u kakvoj osmanlijskoj varoši⁶¹⁾, naročito ako bi principal prešao da živi u Dubrovniku. Ako bi takav momak bio nesavestan ili grabljiv, na njegov račun padale su žalbe i tužbe⁶²⁾. Ponekad je na famul podizana tužba, jer kiridžijama nisu isplatili punu ugovorenu cenu za prenos robe⁶³⁾. Često su oni kao punomoćnici ubirali potraživanja svojih principala, čak i u Dubrovniku, kao famul lokalnih knezova⁶⁴⁾. No, i sami su određivali punomoćnike da za njih isteraju ono što ih sleduje⁶⁵⁾, ponekad i svoje principale⁶⁶⁾. Razume se, i tuđi punomoćnici su od njih potraživali tuda dobra⁶⁷⁾. Ponekad tuže i trgovce (ne svoje principale⁶⁸⁾). U svakom slučaju, vode svu trgovinu, čak se manje snažni trgovci označavaju u ironiji momcima⁶⁹⁾. Bilo je

⁵⁷⁾ Na primer, Orsat Umfija je za sebe i brata uzeo u toku 1542. godine četiri momka za službu u Beogradu (B. Hrabak, *Dubrovački trgovci u Beogradu pod Turcima 1521—1551*, godine, Godišnjak grada Beograda XIII (1966), 33. To isto važi iste godine i za Miha P. Milutinovića u Beogradu, (Isto, 35). Jedan skopski trgovac poveo je odjednom dva famula (Div. canc. CLXXXIX, 134, 1601).

⁵⁸⁾ HAD, Div. not. LXX, 155', 1491, Popovljanin; LXXVIII, 185, 1499, Dračevica; LXXX, 62', 1501. — Sprovođenje karavana s tkaninama, Mob. ord. XX, 89', 1506.

⁵⁹⁾ HAD, Div. canc. CLX, 73, 1575, Sarajlija za rad u Novom Pazaru. — Famuli u trgovini su se obično zvali momci (ferute) i serviter. (Jedan primer Div. not. LXXXIX, 115', 1511).

⁶⁰⁾ HAD Div. canc. XCIIb, 153' 1498 (sprovođenje 8 salmi tkanina za Sofiju).

⁶¹⁾ HAD, Div. canc. CXIII, 37, 1524: čuvaće gazdina dobra tom in dogagua li commissa fueret quam alibi ubique (36 dukata za 3 godine). — Ponekad u ugovoru stoji: čuvanje dobara od lopova (Div. canc. CXIII, 29, 1524).

⁶²⁾ Jedan primer: HAD, Lam. for. LXI, 61'; 1497, momak ostavljen u dućanu u Sofiji.

⁶³⁾ Jedan primer: HAD, Mob. ord. XXIV, 228', 1518, prenos kordovana Gacko — Dubrovnik.

⁶⁴⁾ Jedan slučaj: HAD, Proc. not. XIX, 132', 1549, falija lopudskog kneza.

⁶⁵⁾ Jedan primer: HAD, Proc. not. XVII, 72'—3, 1540. (za Barletu). — Famulov punomoćnik da se žali zbog batina famulu: Proc. not. XVIIIb, 72', 1515.

⁶⁶⁾ HAD, Proc. not. IX, 125', 1494: famulus et serviter Dinko S. Košević, trgovci u Skoplju.

⁶⁷⁾ HAD, Proc. not. XIX, 274', 1551.

⁶⁸⁾ Jedan slučaj: HAD, Proc. not. XIV, 41—1', 1525.

⁶⁹⁾ Prilikom jednog isleđivanja kojom prilikom su i momci ispitivani kao svedoci, ustanovljeno je da je neki dubrovački trgovac u Sokobanji 1512. godine rekao da su u Nišu samo momci, a u Kruševcu su trgovci (HAD, Proc. not. XIIIb, 3').

gazda koji su svojim momcima u testamentu zaveštali i desetak dukata⁷⁰⁾, svakako za njihovu vernu i primernu službu. Ponekad su i famuli pozajmljivali po nekoliko dukata pojedinim sitnim poslovnim ljudima⁷¹⁾. Štaviše dešavalo se da udove u Dubrovniku sekvestruju dobra momaka svojih pokojnih muževa⁷²⁾. Bilo je prirodno da oni skupljaju zaostavšinu svojih umrlih gazda⁷³⁾.

Ako su famuli po balkanskim naseobinama samostalno vodili trgovačke radnje, za njih su uzimani u Dubrovniku oni pravi famuli, tj. najamna radna snaga⁷⁴⁾. Trgovački momci mogli su, uz saglasnost svog ranijeg gazde, preći novom principalu⁷⁵⁾. Izgleda da momcima koji su služili po kolonijama prelazak na katoličanstvo nije morao biti striktan uslov, jer ih ima sa imenima uobičajenim u istočnoj crkvi, mada i tu kad tu ima više indikacija o proveradanju⁷⁶⁾.

Od 60-ih godina do konca XV stoleća odlazak mladića iz zaleda u dubrovačku naseobinsku trgovinu, pa i na rad kod poslovnih ljudi u Dubrovniku nije bila česta pojava. Primitivan seljak je tada još uvek više cenio zanat. Stupanja u trgovinu bilo je oko 30-ak, i to od jedne pa do devet godina; ipak, najviše na tri i četiri. Pravi momci su bili oni koji su uzimani na veći niz godina i njihova finalna nagrada, uvek u novcu, nije bila zavidna. Jedan angažovan na 9 godina trebalo je da primi 500 akči, tj. tek nešto više od dukata godišnje; jedan mladić primljen na 6 godina trebalo je da primi i manje — po 0,75 dukata godišnje. Najbolje plaćen djetić, primljen na veći broj godina, dobijao je 3,6 dukata godišnje. Prosek je često bivao 4 do 5 perpera, tj. oko dukat i po. Jednogodišnjim i dvogodišnjim famulima, reč jesvakako o odraslijim i iskusnijim mladićima, nagrada je bila veća: jedan za službu na godinu dana trebalo je da primi 10 dukata. Najniža plata djetića uzetog na dve godine iznosila je tri i po perpera, a najviša 7 dukata godišnje. U jednom slučaju pored plaćanja u novcu, momak je trebalo da dobije i nešto od odelu.

Uopšte treba zapaziti da su momci iz untrašnjosti koji su se ođavali trgovini preko Dubrovčana bili nešto stariji — od 15 do 16 godina. Ova okolnost, međutim, nije umanjivala zahtev za jemcima, nego obrnuto: u slučaju trgovačkih momaka jemci su češći nego kod onih u trgovini. U pogledu zavičajne pripadnosti, dominacija Trebinjaca i Popovljana tu je još mnogo očiglednija nego u zanatstvu.

⁷⁰⁾ HAD, Mob. ord. CVII, 99' (tužba protiv patrona testamenta jednog kožuhara).

⁷¹⁾ Jedan slučaj: HAD, Div. for. LXXIX, 129, 10. II 1651, famul beogradska trgovca kao verovnik i jedan iz Rodosta (Trakija) kao dužnike; zaduženje je izvršeno na Pločama, ispred Dubrovnika.

⁷²⁾ Jedan primer: HAD, Div. for. XLIX, 21, 1630, Prokuplje.

⁷³⁾ B. Hrabak, *Dubrovačke naseobine u Srbiji od pada despotovine pod tursku vlast do kraja XVI stoleća*, Beograd 1950, (rukopis), Diplomski rad br. 27 Katedre za istoriju u Beogradu, str. 80, (Trepča).

⁷⁴⁾ Jedan slučaj: HAD, Div. canc. CXXIX, 8', 1542 (Sofija).

⁷⁵⁾ HAD, Div. canc. CLXXVI, 137', 1588. (Sofija).

⁷⁶⁾ Trebinjac Manojlo Markov za jednog trgovca u Bosni (Sarajevo) 1564: HAD, Div. not. CXVII, 37'. Proveravanje izvršeno: Div. canc. LXXII, 74' (1465. Gačanin); LXXXIX, 121 (1493, Trebinjac).

Oko dve trećine (možda i 70%) podataka o famulima u trgovini otpada na prvu polovinu XVI stoleća. Tu je lepeza godina šegrtske službe još proširena, te se javljaju i ugovori sa 12, pa i 15 godina famulata⁷⁾. Stanje je slično kao u prethodnom periodu: manje godina donose veće plate, tako da su oni uzeti na jednu godinu primali po 12 i 13 dukata, a oni sa 15 godina ukupno ni punih 27 dukata, tj. godišnje oko 5 perpera. Najčešći su bili ugovori sa 3, 4, 5 i 6 godina famulata, dakle u celini znatno manje nego u zanatstvu. Kod onih uzetih na dve godine najmanja nagrada bila je dva dukata godišnje (samo dva puta) a najviše 10 dukata (tri puta); u proseku 4,4 dukata godišnje. U jednom slučaju jedan uzet na dve godine nije trebalo da primi ništa a jedan uzet na jednu godinu imao je da dobije samo tri dukata. Onaj uzet na dvanaest godina primao je prosečno po 6 dukata godišnje, na osam po 2,5 dukata, a onaj na sedam godina po prosečno 2,35 dukata. U masi momaka, uzetih na 3 do 6 godina, razlike su velike, i svakako su zavisile od raznih okolnosti. Ima onih uzetih na tri godine sa 10 dukata godišnje, mada je prosek niži. Oni uzeti na pet godina (njih preko 30) primali su prosečno nešto ispod 6 dukata na godinu; jednom je obezbeđeno čak 70 dukata za 5 godina, tj. po 14 dukata godišnje, što bi, ujedno, bila i plafonska nagrada.

U drugoj polovini XVI stoleća (njih do 30) famulat se kretao samo od tri do osam godina, sa prosekom oko 5,2 godine. Najveća prosečna nagrada zapažena je kod jednog famula uzetog na tri godine sa 20 dukata godišnje, što bi nominalno bila najveća nagrada, no realno verovatno nije bila zbog gubitka vrednosti novca u to doba. Ostali famuli uzeti na tri godine primali su 5,9 dukata godišnje, na četiri godine nešto ispod 4 dukata, na pet godina 4,5, na šest godina po 5 dukata. Oni koji su isplaćivani u akcama bolje su prošli, čak i bez obzira na smanjenje vrednosti akće.

U prvoj polovini XVII stoleća raspon godina famulata iznosio je od tri do deset, ili prosečno 5,55 godina. Dakle, i tu se staž, kao i kod većine zanata, povećava. Dok je jedan famul uzet na tri godine trebalo da primi 10 dukata godišnje, jedini na devet godina je mogao računati samo na 6 dukata, a u stvari i manje, jer je novac primao na kraju, tako da se tu nalazila i vrednost kamata. Oni uzeti na pet godina su u proseku primali po 4 dukata, manje nego pre stoleća i tek nešto više nego u ranijem poluveku.

U svakom slučaju, vreme kraćeg famulata trgovačkih momaka je više cenjeno i takav djetić mogao je računati da će nešto novca izvući i ako bi ranije otišao od svog principala.

Neke pojave u položaju trgovačkih momaka bile su iste kao kod zanatlijskih, ali je nekoliko momenata bilo i novih. Probni rad je u trgovini bio sasvim izuzetak, tako da o tome govori samo jedan dokument. Tu je češći prelaz novom principalu, jer su trgovci više umirali

⁷⁾ HAD, Div. not. LXXXVI, 46 (1507, za 80 perpera); Div. canc. CXXXIV, 24 (12 x 6 dukata).

od zanatlija. Nekad je davan mali deo nagrade unapred, pri stupanju na rad, i često bi ga odnosili famulovi roditelji. Kod nagrada, isključivo u novcu, nije se toliko insistiralo na ispunjavanju roka službe, nego se tačno znalo što nosi godina dana famulske službe s obzirom na fiksiran ugovor. U jednom ugovoru (1575, Slivničanin u Sofiji) važila je usmena nesaopštena pogodba o nagradi, a u drugom ugovoru (1542, Žurović) to je prepušteno nahođenju principala. Jedan ugovor pozvao se na običaj sa famulima (1501, Olovac), iako ovaj nije postojao za momke u trgovini u celini. Jedan drugi dokument (1618) polazi od »secundum usum aliorum mercatorum Belgradi«⁷⁶⁾ tj. ukazivao je na lokalne kriterije o nagradi. Neke veće razlike u nagradi djetića po naseobinama teško je izričito ustanoviti. Ipak, kao da su momci u Sofiji u prvoj polovini XVI stoleća više dobijali nego oni u Beogradu. U celini momci u trgovini bolje su živeli nego oni u zanatstvu.

Ta konjunktura se može potvrditi nekim primerima. Rudničko mesto Srebrnica ranije je naročito bilo zainteresovano za zlatarski poziv. Godine 1535. tri brata iz Srbrnice dovedena su u Dubrovnik i sva trojica su stupila na rad kod trgovca (smederevskih)⁷⁷⁾. Krajem XV stoleća i vunari uzimaju čisto trgovačke momke da im dogone toware s vunom i vode druge trgovačke poslove⁷⁸⁾. Isluženi šegrti podstrigivački odlaze u naseobine i tu ponovo rade kao famuli, ali sada trgovački⁷⁹⁾. Isluženi famuli ili ponovo postaju momci drugog gazde, ili kao »bivši famuli« (olim famulus) postaju posebna kategorija poslovnog međusloja, koja vodi agentske trgovačke poslove. Karakterističan je slučaj jednog Trebinjca, koji je, postavši trgovački momak dao izjavu da se odvaja od brata, tj. ne deli s njim svoju zaradu⁸⁰⁾. To su obično činili pravi trgovci. Mnogi dubrovački trgovci postali su iz redova famula i rodom Dubrovčana i rodom Hercegovaca. Ti Hercegovci su se potpuno integrisali među dubrovačke podanike po naseobinama. Od dubrovačkih trgovaca rodom Hercegovaca posebno treba istaći neke Žuroviće i Dračevićane, manje Trebinjce i Popovljane. Žurovića trgovaca bilo je i u Smederevu i u Erdelju, a Dračevićana u Skoplju, Užicu i Novom Pazaru⁸¹⁾. U Smederevu još 1462. godine jedan famul postao je član sudijskog kolegija⁸²⁾, što predstavlja najveći društveni položaj do koga je došao jedan famul. Ti »bivši famuli« postajali su kompanjoni svojih bivših principala i tako se podizali i na poslovnoj i na društvenoj lestvici⁸³⁾.

⁷⁶⁾ HAD, Div. canc. XCV, 70' i CXCIX, 183.

⁷⁷⁾ HAD, Div. canc. CXXX, 258'.

⁷⁸⁾ HAD, Div. not. LXX, 155' i LXXII, 126—6'.

⁷⁹⁾ HAD, Div. not. LXVIII, 139—9' (1488, Sofija); Hrabak, **Dubrovačke naseobine**, 41 (1492, Smederevo), 48 (svršeni berberin u Smederevu 1492).

⁸⁰⁾ HAD, Div. canc. CXXX, 206', 1544.

⁸¹⁾ B. Hrabak, Beograd, 39; Hrabak, **Dubrovačke naseobine**, 77.

⁸²⁾ HAD, Div. not. LXXXV, 75' (1550); LXXXIV, 281 (1549) i 153 (1547). — Popovljanin — dubrovački trgovac u Sofiji (Proc. not. IX, 212', 1496) i Beogradu (Div. not. CXXIX, 81'—2, 1598).

⁸³⁾ B. Hrabak, **Dubrovačke naseobine**, 29.

⁸⁴⁾ Jedan primer: B. Hrabak, Beograd, 38.

Ipak, redovnija perspektiva tih mladića iz Hercegovine je bila da ne dočekaju starost, nego da često sklope oči još za vreme famulata, mnogo pre nego što se domognu vlastite trgovačke firme. Posebno će biti potrebno utvrditi procenat umrlih momaka još za vreme famulata, jer registrovanih slučajeva ima i koja desetina.

Prilikom nagrađivanja, ponekad je ugovarana diferencijalna nagrada po godinama. Prema jednom ugovoru iz 1493, za prvu godinu davalo se tri a za drugu godinu službe pet dukata; jedan ugovor godinu dana kasnije predvideo je za prvu godinu pet perpera a za drugu deset; godine 1499, prema jednom sporazumu, prva godina donosila bi dva, druga tri, a treća pet dukata; tog razlikovanja je bilo i 1469. i 1531. godine. Takvi sistemi nagrađivanja bili su često izvor raznih zahteva od strane famula, često i mnogo posle odsluženih godina⁸⁹).

U svakom slučaju i oni hercegovačko-bosanski momci koji su uz dubrovačke trgovce zakoračili u svet trgovine bili su izgubljeni za svoj zavičaj; oni su samo, donekle, osvežili dubrovačka poslovanja u episi početnog povlačenja Dubrovčana iz poslova u rentu. Međutim, nedostatak kapitala nije omogućio ovoj svežoj krvi da dođe do izražaja. Ovi bivši dubrovački famuli neće se pridružiti bosanskim trgovcima koji su se podigli na bazi ranijeg razvitka rudarstva, te su svoju trgovinsku mrežu razapeli od Budima i Smederava do Barlete i Venecije. No, to je tema za sebe.

DR BOGUMIL HRABAK

JOURNEYMEN FROM HERZEGOVINA AND BOSNIA IN HANDICRAFTS, COMMERCE AND MARITIME TRADE OF DUBROVNIK IN XIV, XV AND XVI CENTURIES

Summary

The problem of the migration of man-power was present also in earlier times, when the factor of human work was by far more emphasized than it is today, in the century of automatized machines. In the case of Dubrovnik and its Herzegovinian hinterland there was a genuine coincidence of complementary conditions for the employment of foreign labour: demographically active Herzegovins, but rugged and poor, could easily and without any prejudice to its own economy get rid of the surplus of working hands, whereas the town of St Blasius, situated in the neighbourhood and economically very active, was always in need not only of specialists from Italian towns, but also of manual labour on which was founded, to a great extent, the rapidly increased volume of production and trade since the introduction of manufacturing method

⁸⁹) HAD, Div. not. LXXII, 116'—7' (Popovljanin); LXXX, 100 (stalna putovanja), Dabranin); LXXVIII, 121' (1499, Trebinjac); Div. canc. LXXIV, 59' (Bosanac); CXIX, 120 (Novljanin).

⁹⁰) Jedan Novljanin je 23 godine posle isluženog famulata postavio punomoćnika da istera njegov interes iz famulske nagrade.

of work (in the twenties of the XV century). Unskilled labour came to Dubrovnik also from other sides, particularly from the South, from North Albanis and the present-day Montenegrin Littoral, even, as it seems, before the flow from Bosnian and Serbian hinterland had been formed; however, when the needs increased to a considerable extent, only the adjacent area was able to secure the additional workers.

In the course of the XIV century there came from Herzegovina and Bosnia chiefly older bachelors, who found employment as personal, domestic or agricultural servants. They usually worked for board, lodging and clothing and only rarely for money, and engaged themselves for quite a short time or entered even a lifelong service. They were entirely subordinated to their master who tried them and could cede them to other people. The young men who came to serve their apprenticeship at a handicraft were not very numerous and they became a little more noticeable about 1370. They were coming in almost equal numbers from Herzegovina and from Bosnia in the strict sense.

In the first half of the XV century there were altogether 220 of such young men and most of them went exclusively to learn handicrafts. Since 1427, Trebinje, as the limitroph region, predominates by the number of its journeymen (*famulus*) (about 10 p. c. of the total number), and more represented were also the regions of Nevesinje (in the interior of Herzegovina) and of Dračevica (region adjacent to Herceg Novi). This number increased, in the second half of the XV century, by 50 p. c. (about 330 boys in all), with the absolute dominance of Trebinje (almost 20 p. c. of this number), Popovo (almost 10 p. c. of this number), Nevesinje (5. 5 p. c.) and Dračevica (5 p. c.). The young men coming from the Bosnia in the strict sense begin to disappear.

In the first half of the XVI century, the employment of young men from the hinterland reached the highest level. Since the sixties of the XVI century they began to enter the trade, particularly the one the merchants of Dubrovnik carried on in Balkan countries; in the XVI century their work was the most important precisely in this Balkan trade. In this half century over 500 young men contracted work, which means that the increase in relation to the period 1450—1500 amounted to 1 p. c. yearly. The boys from Trebinje and Popovo made over 20 p. c. of this number, whereas the localities from the interior of Herzegovina almost do not appear at all; at that time there was also a marked affluence of boys from the Walach groups inhabiting the borderlands, in the first place from Žurovići and Bobani, and adjacent localities, such as Lug, were sending to Dubrovnik one young man on an average every second year. In the second half of the XVI century the number of young men from Bosnia and Herzegovina fell to a quarter of the number which had been recorded in the period 1500—1550, for various reasons; it was the prevalence of the chiefly Roman-Catholic Popovo to the detriment of the Orthodox Trebinje.

In the XVII century these young men were rare. In the maritime trade their number was never of any importance.

The boys from Herzegovina and Bosnia gave from 15 to 25 p. c. of the total number of famuli, which could not corroborate former nationalistically oriented statements (R. Samardžić) that clever and vital Herzegovinians »had given the greatest contribution to the creation of wealth and power of Dubrovnik«.

In the second part of his treatise, the author sets forth the professional structure of these young men, the duration of their apprenticeship and the amounts of their average wages; he also recorded special conditions stipulated in some contracts. On the whole (basing the estimate on the analysis of the eighties of the XVI century), commerce absorbed 25 p. c., maritime trade 5 p. c., 1.5 were engaged as servants and the rest in various handicrafts. This applies to all famuli. As to the Herzegovinians in this period, 50 p. c. went to the furriers, 25 p. c. to the goldsmiths, 15 p. c. to the commerce and 10 p. c. to other handicrafts. These percents show a different picture if we consider the entire period of the XV and XVI centuries, but even in that case there results that most apprentices were serving at the furriers, bootmakers (this craft enjoyed a great popularity in some localities of Herzegovina) blacksmiths and little less at cimators, tailors, goldsmiths and barbers. The length of apprenticeship with such crafts as had more favourable prospects, eas increased, particularly in the second half of the XVI century.

The young men engaged in commerce served a shorter time, but their work was much more dangerous, for they often died of epidemics and were also killed by the robbers, considering the fact that their main duty consisted in escorting the caravans with merchandise. Some of these journeyman (particularly from Dračevica and Žurovići and to a less extent from Trebinje and Popovo), when the term of their service had expired, became first business agents and partners of their former masters, and afterwards also independent dealers, which were entirely included into the order of Dubrovnik merchants in their Balkan settlements. If a famulus were left in the settlement to carry on business on behalf of his master, he could be given a younger famulus to help him with his work and as legal subject he was authorized to appear before the court, to have mandatories and agents of his own, to incur debts, etc.

DR IGOR KARAMAN

Problemi ekonomske integracije Hrvatskih zemalja u Habsburškoj monarhiji 1850—1918.

Uvodna napomena:

Na Međunarodnoj konferenciji o problemima ekonomske integracije i dezintegracije Austro-Ugarske Monarhije, koja je održana u univerzitetskom centru Marburg a. d. Lahn (Savezna Republika Njemačka) od 10—15. jula 1972. referirao sam o osnovnim obilježjima privrednih integracionih nastojanja u Hrvatskoj u razdoblju od 1850—1918. Referati i drugi materijali spomenute konferencije bit će uskoro objavljeni na njemačkom jeziku. No, čini mi se korisnim da izvorni tekst svojeg izlaganja stavim također našem čitaocu na uvid i diskusiju.

★

Sredinom 19. st. započinje u socijalno-ekonomskoj povijesti Hrvatske novo razdoblje, koje bi se sažeto moglo označiti kao doba konstituiranja građanskog društva i izgradnje kapitalističke ekonomike. Revolucionarna zbivanja 1848. uzrokovala su dalekosežne promjene na cjelokupnom području Habsburške Monarhije, omogućila uklanjanje bitnih elemenata dotadašnjih feudalnih odnosa i otvorila put novom društveno-ekonomskom sustavu. Ti događaji našli su neposrednog odjeka i u Hrvatskoj, premda je razvitak u hrvatskim pokrajinama bio znatno usporeniji nego li u drugim dijelovima habsburške države.

Nove, opće pojave, karakteristične za početno doba oblikovanja industrijske privrede, bile su u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. st. tek manjim dijelom rezultat djelovanja domaćih snaga; one su, naprotiv, u daleko većoj mjeri izazvane utjecajem napredujućih kapitalističkih odnosa u razvijenijim regijama Monarhije. Tek na prijelazu stoljeća i u godinama do prvog svjetskog rata unutrašnji faktori utjecat će znatnije na socijalno-eknomske prilike u hrvatskim zemljama.

Problem integracije predstavlja u Hrvatskoj neobično kompleksan fenomen, koji je veoma snažno prisutan kako u privrednom i društvenom, tako u političkom i kulturnom razvitku Hrvata. U ovom osvrtu bit će, dakako, riječ samo o procesu ekonomske integracije hrvatskog prostora. Potrebno je, ipak, ukratko označiti osnovna obilježja upravno-političkog položaja Hrvatske u Monarhiji, zbog utjecaja koji tradicionalna rascjepkanost Hrvatske i njena podređenost različitim vanjskim snagama vrši tokom čitavog razmatranog razdoblja — na privredni razvitak tih krajeva.

Premda su se hrvatski krajevi već početkom 19. st. (tj. nakon Bečkog kongresa 1815) našli okupljeni u granicama habsburške države, bila je Hrvatska u vrijeme revolucije 1848. još uvijek u upravno-političkom pogledu vrlo rascjepkana. Uslijed prethodnog višestoljetnog povijesnog razvitka (kad su pojedini dijelovi Hrvatske u stvarno veoma dinamičnom procesu naizmjenice podvrgavani vlasti Habsburgovaca, Mletačke Republike ili Turskog Carstva) ostaje unutrašnja podvojenost Hrvatske jedna od bitnih karakteristika socijalno-ekonomskog i kulturno-političkog života njenog stanovništva sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije¹⁾.

Sadašnje područje SR Hrvatske ulazilo je znatnim dijelom u sastav ugarske polovine Monarhije, dok su poluotok Istra i pokrajina Dalmacija bile pod izravnom ingerencijom Bečke vlade²⁾. Dugotrajna mletačka vladavina na primorskom pojasu Istre i Dalmacije ostavila je duboke tragove u privrednoj i društvenoj strukturi tamošnjeg pučanstva.

Hrvatsku državno-pravnu tradiciju i kontinuitet čuvala je sjeverna Hrvatska, gdje je domaće plemstvo — a zatim i građanstvo — uspjelo (makar u ograničenom opsegu) zadržati izvjesnu samostalnost političkog odlučivanja. No, ni krajevi sjev. Hrvatske (koji u osnovi pripadaju Translajtaniji) nisu sve do potkraj prošlog stoljeća sačinjavali jedinstveni prostor, bilo u političkom ili privrednom pogledu.

Tri osnovna zadatka, koja je u sjev. Hrvatskoj trebalo riješiti na putu prema stvarnoj integraciji, bila su:

¹⁾ Usp. I. Karaman, *Das kroatische Handelsbürgertum. Seine sozial-wirtschaftliche Rolle zur Zeit der nationalen Wiedergeburt* (Oesterreichische Osthefte 2, Beč 1969, str. 85—94).

²⁾ Brojno stanje stanovništva pojedinih područja iznosilo je sredinom 19. st.:

(1840) civilna uža Hrvatska i Slavonija	847.630
(1840) Hrvatsko-slavonska Vojna krajina	758.100
(1840) Dalmacija	390.381
(1841) Istra	216.557

M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata* (Zagreb 1939).

— ukloniti podvojnost između vodećih domaćih snaga uže sjeverozapadne (civilne) Hrvatske i (civilne) Slavonije, uvjetovanu naročito različitim nastankom i razvitkom kasnofeudalnog društva u ovim područjima (nakon 1700);

— objediniti ukupno civilno i vojničko područje sjeverne Hrvatske u organsku ekonomsko-socijalnu cjelinu, što je bilo moguće tek nakon ukidanja Vojne krajine i njene reinkorporacije 1881;

— osigurati tom širem sjeverohrvatskom prostoru grad Rijeku kao izlaz na Jadransko more (i dalje prema Sredozemlju), budući da se ova važna morska luka nalazila kao »corpus separatum« pod izravnom političkom i ekonomskom dominacijom Ugarske vlade.

Rješenje tih važnih pitanja bilo je do raspada Monarhije gotovo posve nemoguće, što je ujedno otežavalo uspješnije djelovanje gospodarskih faktora sjev. Hrvatske na intenziviranju privrednih veza s Dalmacijom i drugim područjima. Zadržat ćemo se stoga nešto detaljnije na objašnjenju tih problema s ekonomsko-historijskog gledišta.

Osnovno jezgro sjev. Hrvatske čini onaj teritorij između rijeke Drave i jadranske obale, koji je u 16—17. st. izbjegao gospodstvu Turaka — tj. uski koridor pred slovenačkim pokrajinama Kranjskom i Štajerskom, što se prema istoku proteže do Vojne krajine. U državno-pravnom pogledu toj se tzv. Banskoj Hrvatskoj pridružuje početkom 18. st. netom oslobođena Slavonija sa Srijemom. No, postanak i razvitak kasnofeudalnih veleposjeda na slavonskom području zbiva se bez ikakvog utjecaja domaćeg plemstva Banske Hrvatske — nasuprot — pod izravim zahvatanjem bečkog Dvora i vladajućih krugova Ugarske. Posljedica je bila duboka i osjetljiva podvojnost aktivnih snaga u društveno-gospodarskom životu ovih dvaju dijelova sjev. Hrvatske. Uz to se u slavonskim gradovima razvija također utjecajno njemačko i mađarsko graađinstvo.

Zbog svega toga osjećaju se veoma oštro nepovezanost i jake suprotnosti domaćih snaga uže Hrvatske i Slavonije sve do potkraj 19. st.³⁾ Tome je nesumnjivo pridonijela i činjenica da su ove dvije regije

³⁾ Nedovoljne prometne veze i regionalna ograničenost privredne djelatnosti onemogućavaju šire uočavanje zajedničkih interesa uže Hrvatske i Slavonije, što se održava ponekad i u pogledima istaknutih ličnosti ekonomskog života na tom području. Dugogodišnji tajnik osječke Trgovačko-obrtničke komore dr Josip Posner (koji uspješno vodi ovu ustanovu od 1853. do 1885) napisao je tako u jednoj promemoriji iz 1854. u vezi s pitanjem da li bi bilo korisno spajanje zagrebačke i osječke Komore: »Spajanje dvaju komorskih okružja smjelo bi se težiti samo tamo gdje su narodnogospodarstvene prilike oba dijela, a po tome također njihovi interesi i potrebe, identični ili barem najvećim dijelom analogni, te gdje između oba dijela postoji živ naizmjenični promet. To međutim nikako ne vrijedi s obzirom na Hrvatsku i Slavoniju. Odnosaji pučanstva, produkcije i trgovine obiju zemalja različiti su, prirodni pravci obiju zemalja su drugi. Između Hrvatske i Slavonije vlada samo ograničeni trgovinski promet, između Zagreba i Osijeka uopće nikakav. A budući da nije projektirana nikakva željeznička pruga između oba grada, niti ih povezuje neki vodeni put, to jedva da će on (trgovinski promet) ikad porasti do nekog značenja«.

I. Karaman, **Počeci industrijske privrede u Slavoniji, 1850—1860** (Radovi Odjela za povijest Filozofskog fakulteta 6, Zagreb 1968, str. 97—109).

više od jednog i pol stoljeća nakon oslobođenja od turske moći ostale međusobno fizički odvojene jednim dijelom vojno-krajiškog teritorija (koji se već nakon 1699. našao udaljen od granica s Turskim Carstvom te izgubio svoju izvornu obrambenu svrhu).

U predindustrijskom razdoblju susrećemo u nekim krajevima civilne sjev. Hrvatske pokušaje osnivanja manufakturnih pothvata, bilo od strane pojedinih vlastelina na njihovim posjedima ili pak od strane trgovaca i drugih poduzetnika u gradu i na selu (radionice raznih vrsti tekstila, više manufaktura stakla i dr.). Državne vlasti također su u duhu merkantilističke ekonomske politike ponegdje poticale razvitak prerađivačke privrede, uglavnom na komorskim posjedima i u Vojnoj krajini; posebna pažnja posvećivana je od kraja 18. st. širenju svilarstva. Na sjeverohrvatskom Primorju, a napose u gradu Rijeci, javljaju se manufakturni pogoni vezani uz jedrenjačko brodarstvo (brodogradilišta, radionice platna i užeta). Tokom prve polovine 19. st. nastoje plemićki zemljoposjednici i njihovi trgovački partneri nadopuniti opsežnu izveznu trgovinu žitom s preradom žitarica u većim mlinovima na vodeni pogon, a također se širi eksploatacija drvne građe iz vlastelinskih šuma i njena obrada u pilanama (na vodama-tekućicama).⁴⁾

Svi ovi pokušaji osnivanja manufaktura u užoj Hrvatskoj i Slavoniji zanimljivi su kao izraz progresivnih nastojanja domaćih krugova, ali njihova uloga u privrednom razvitku tog područja veoma je ograničena. Osnovni razlog tome (koji je također onemogućavao širenje i jačanje obrtničke djelatnosti u gradovima i selima sjev. Hrvatske) leži u izvanredno skućenom unutrašnjem tržištu. Sve do ukidanja feudalnih odnosa prevladava kod seljačkog, podložničkog stanovništva naturalna privreda, čemu je veoma mnogo pridonijelo dugotrajno održanje institucije tzv. kućne zadruge. (Usput rečeno: istu pojavu zapažamo u Vojnoj krajini, gdje vojne vlasti brinu oko očuvanja ove patrijarhalne seoske ustanove.) Dioba kućnih zadruga, kao izraz uvlačenja sela u tržišne odnose, veoma je polagan i dugotrajan proces, koji ni do početka 20. st. nije još bio potpuno završen. Stanovništvo gradova, pak, predstavlja u sjev. Hrvatskoj neznatnu manjinu ukupnog pučanstva, a uski krug plemstva i bogatog građanstva podmiruje svoje potrebe za manufakturnim proizvodima uglavnom uvozom iz razvijenijih zemalja.⁵⁾

Nedostatak tradicije i iskustva u prerađivačkoj djelatnosti vrlo je usporavao i afirmaciju tvorničkog poduzetništva u sjev. Hrvatskoj nakon 1848. U prvom periodu oblikovanja industrijske privrede (do krize 1873) javljaju se brojniji mlinovi i pilane na parni pogon, a nastoji se proširiti i proizvodnja drugih artikala.⁶⁾ No, ovo domaće hrvatsko-sla-

⁴⁾ Usp. R. Bićanić, **Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, 1750—1860** (Zagreb 1951).

⁵⁾ U sjev. Hrvatskoj živjelo je još 1910. u sedamnaest naselja gradskog karaktera (bez grada Rijeke) svega oko 220.000 stanovnika — tj. samo 8,5% ukupnog pučanstva. Osim toga, u socijalno-ekonomskoj strukturi tih gradova slabo je zastupana industrijska djelatnost, a često veoma znatan dio gradskog pučanstva živi od poljoprivrede. Slične odnose nalazimo tada i u ostalim hrvatskim zemljama.

⁶⁾ Usp. M. Despot, **Industrija građanske Hrvatske 1860—1873.** (Zagreb 1970).

vonsko poduzetništvo, izraslo na oskudnoj bazi prethodnog razvitka i ostavljeno bez nužne podrške državne ekonomske politike, nije se moglo održati u konkurenciji s razvijenijim krajevima Monarhije. U posljednjim decenijama 19. st. daljnje širenje industrijske (napose veleindustrijske) privrede u sjev. Hrvatskoj pretežno je rezultat djelovanja vanjskih snaga. Strani kapital bio je, međutim, naročito zainteresiran za iskorištavanje dragocjene drvene građe iz prostranih hrastovih šuma — posebno u Slavoniji; to dovodi do izgradnje brojnih većih ili manjih šumskih poduzeća i parnih pilana, pretežno za proizvodnju hrastovih bačvarskih dužica koje se izvoze u Francusku i Njemačku.⁷⁾

Jednostrana usmjerenost na drvno-prerađivačku industriju, izrasla na zajedničkim interesima slavonskih šumskih veleposjednika i stranih poduzetnika, deformirala je strukturu industrijske ekonomike sjev. Hrvatske, a napose usporila razvitak tvornica i tvorničkog radništva u gradskim naseljima.⁸⁾

Slavonski veleposjedi (nastali još u kasnofeudalno doba, tokom 18. st.) pripadali su uglavnom malobrojnoj grupi magnatskih obitelji, povezanih u društvenom životu jače uz vodeće ugarske krugove nego uz mlado građanstvo uže Hrvatske. Konzervativni po svojim socijalnim, ekonomskim i nacionalno-političkim pogledima, utjecajni slavonski velikaši bili su oslonac onih nastojanja vladajućih faktora Ugarske koja su usmjerena na ograničavanje privredne snage domaće buržoazije, okupljene u gradu Zagrebu i nekim drugim gradovima sjeverozapadne Hrvatske.

U sastavu nacionalnog građanstva (uz građansku inteligenciju) naročito značenje pripada sloju trgovačkih poduzetnika, koji su se još u preindustrijsko doba izdigli na temelju posredničke robne razmjene

⁷⁾ Opseg i teritorijalni smještaj industrije sjev. Hrvatske od 1890—1910. pokazuju ovi podaci:

Područje	1890.		1900.		1910.	
	Pothvati	Radnici	Pothvati	Radnici	Pothvati	Radnici
Uža Hrvatska						
Drvena industrija	20	1290	37	3071	38	2326
Ostala industrija	31	2581	55	5266	107	8707
Zajedno	51	3871	92	8337	145	11033
Slavonija						
Drvena industrija	40	4640	76	6690	63	6285
Ostala industrija	19	1381	45	3772	63	6286
Zajedno	59	6021	121	10462	126	12571
Ukupno						
Drvena industrija	60	5930	113	9761	101	8611
Ostala industrija	50	3962	100	9038	170	14993
Zajedno	110	9892	213	18799	271	23604

I. Karaman, *Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom, 1868—1918.* (Zbornik Histojskog instituta Slavonije 4, Slav. Brod 1966, str. 283—374).

⁸⁾ Isti, *Ekonomsko-socijalne prilike u Slavoniji u drugoj polovini 19. stoljeća* (Zbornik: Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama — Osijek 1867, Slav. Brod 1969, str. 11—23).

između Podunavlja i Jadrana; oni ujedno postaju pokretači osnivanja novčarskih ustanova (štedionica i banaka), nastoje oko izgradnje željeznica, regulacije rijeka, razvitka jedrenjaštva i zatim parobrodarstva itd. Glavni putovi tranzitne trgovine preko krajeva sjev. Hrvatske leže uz plovne rijeke, pa se utjecajne grupe trgovačkih poduzetnika okupljaju napose u vojno-krajiškim komunitetima uz tok Save, kao i u gradovima uz cestovne magistrale koje vode do luka sjev. Jadrana.⁹⁾

U drugoj polovini 19. st. postupna izgradnja željeznica izmijenila je tokove tranzitnog prometa na sjeverohrvatskom području, pa je daljnji napredak građanskog društva i kapitalističke privrede ovisio o industrijalizaciji zemlje. Budući da je domaća buržoazija uže Hrvatske bila nosilac borbe za nacionalno-političku emancipaciju i integraciju hrvatskih zemalja, nužno se morala sukobiti s velikomađarskim težnjama vladajućih klasa Ugarske. Kao eksponent tih aspiracija koristio se ban Károly Khuen-Héderváry u 80-im i 90-im godinama prošlog stoljeća naročito tradicionalnom podvojenosti uže Hrvatske i Slavonije; podupirući slavonski regionalni separatizam, kočio je integracione tendencije u sjev. Hrvatskoj.¹⁰⁾

Potrebno je, međutim, naglasiti da se prirodni tokovi ekonomskog razvitka nisu mogli zaustaviti; tako, npr., zbog interesa slavonske veleindustrije drva i tamošnjih veleposjednika morala je Khuenova uprava poduprijeti izgradnju željezničkih pruga regionalnog i lokalnog karaktera, što je stvarno pridonijelo ekonomskom povezivanju sjeverohrvatskog prostora. Na prijelazu stoljeća zapažamo tako znatno ubrzaniji proces akumulacije domaćeg kapitala u bankama i štedionicama, porast industrijske prerade u više grana (naročito u prehrambenoj i tekstilnoj proizvodnji), a napose širenje tvorničkog poduzetništva u gradovima sjev. Hrvatske.¹¹⁾

Naročitu i osjetnu teškoću pri težnji oko integriranja sjeverohrvatskog prostora predstavljala je izravna ingerencija središnjih bečkih oblasti nad Vojnom krajinom. U stoljećima turskih ratova počinje izdva-

⁹⁾ Isti, *Das krotische Handelsbürgertum ...* n. dj.; to su bili gradovi uz Savu; Zemun, Mitrovica, Brod, Sisak i Zagreb, zatim Karlovac na Kupi, pa primorske luke Rijeka i Senj.

¹⁰⁾ Usp. K. Firinger, *Prva osječka gospodarska izložba g. 1889.* (Osječki Zbornik VII, Osijek 1960, str. 147—164).

¹¹⁾ Promjenu udjela gradova u industrijskoj privredi uže Hrvatske i Slavonije od 1900—1910. pokazuje ova tablica:

Područje	1900.		1910.	
	Pothvati	Radnici	Pothvati	Radnici
Grad Zagreb	41	3665	79	5984
Ostali gradovi	36	2242	65	5516
Zajedno	77	5907	144	11500
Izvan gradova	136	12892	127	12104
Ukupno	213	18799	271	23604

I. Karaman, *Osnovna obilježja društveno-ekonomske i nacionalne strukture gradskog stanovništva u sjev. Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. st.* (Jugoslavenski historijski časopis 4, Beograd 1969, str. 129—136).

janje pojedinih zemljišta ispod nadležnosti hrvatskog bana i Sabora, a time se postupno oblikuje jedna posebna teritorijalna cjelina. U 18—19. st. obuhvatala je Hrvatsko-slavonska krajina čitavo područje uz tok rijeke Save, kao i druge krajeve u Srijemu i na zapadu. To područje, na kojem susrećemo specifičnu socijalno-ekonomsku strukturu krajiškog stanovništva, bilo je također — kao što je rečeno — veoma značajno za tranzitni trgovinski promet preko sjev. Hrvatske.¹²⁾ Formalna reinkorporacija razvojačene Krajine izvršena je konačno 1881. Stvarno stapanje bivšeg krajiškog teritorija i žiteljstva sa susjednim hrvatskim krajevima bilo je, dakako, dugotrajan proces. Pozitivne posljedice objedinjavanja civilne i vojne sjev. Hrvatske očigledne su u njenom privrednom razvitku od kraja 19. st. do prvog svjetskog rata, što jasno ukazuje na veliko značenje krajiškog pitanja u hrvatskoj povijesti.

Uz prikazanu razdvojenost uže Banske Hrvatske i civilne Slavonije, te između ukupnog civilnog i vojno-krajiškog područja sjev. Hrvatske potrebno je ovdje također naglasiti da je grad Rijeka — kao najvažnija luka i pomorski izlaz za sjeverohrvatski prostor na Jadranu — ostao sve do raspada Monarhije podvrgnut centralnim oblastima Ugarske, a time u političkom i ekonomskom pogledu odvojen od svog neposrednog zaleđa.¹³⁾

Dok je područje sjev. Hrvatske, razdvojeno u više upravno-političkih jedinica, bilo ipak okupljeno u granicama Translajtanije, ostale hrvatske zemlje, tj. Dalmacija i Istra nalazile su se, dapače, u drugoj, austrijskoj polovini Austro-Ugarske Monarhije. Dalmacija se u modernom opsegu formirala još pod mletačkom vladavinom, tokom ratova za oslobođenje od turskog gospodstva u 17—18. st.; nakon prijelaznog doba francuske okupacije početkom 19. st., ušla je nekadašnja mletačka Dalmacija — zajedno s ukinutom Dubrovačkom Republikom — u sastav habsburških zemalja. Premda je državopravna pripadnost ove pokrajine Hrvatskoj bila priznata, stvarno je ujedinjenje južne i sjeverne Hrvatske ostalo gorućim pitanjem integracije hrvatskog prostora sve do propasti Monarhije. Dualistička podjela habsburške države postavila je, naime, naročito čvrstu pregradu između Dalmacije i njenog zaleđa.¹⁴⁾

Jednako tako nalazio se je istarski poluotok u granicama Cislajtanije. Talijanski veleposjednički i građanski krugovi u nekadašnjim venecijanskim zapadnoistarskim obalnim gradićima težili su, dakako, prema svojoj matičnoj zemlji; kod hrvatskog stanovništva ostalog dijela Istre prevladavao je seljački elemenat — što je otežavalo i usporavalo proces socijalno-ekonomske integracije s ostalim hrvatskim zemljama.

¹²⁾ Usp. M. Valentić, *Osnovni problemi u ekonomici Hrvatsko-slavonske Vojne krajine* (Historijski Zbornik XVIII, Zagreb 1965, str. 89—102).

¹³⁾ Usp. I. Karaman, *Privredni razvitak grada Rijeke pod nagodbenim sistemom do prvog svjetskog rata* (Jadranski Zbornik VII, Rijeka—Pula 1969, str. 39—58).

¹⁴⁾ Isti, *Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća* (Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972, str. 11—36).

Hrvatski prostor bio je, dakle, u razmatranom razdoblju cijelim nizom upravno-političkih granica raznovrsnog karaktera rascjepkan u brojne teritorijalne jedinice. S gledišta ekonomske povijesti, postavlja se pitanje: nije li jedinstveni okvir habsburške države mogao hrvatskim zemljama ipak pružiti osnovu za prevladavanje njihove razdvojenosti bar u privrednim odnosima? Ne smije se, međutim, pri tome previdjeti činjenica, da su pojedini veći ili manji dijelovi Hrvatske bili podvrgnuti različitim ekonomskim interesima odlučujućih društveno-političkih faktora Monarhije: pokrajine Dalmacija i Istra pod izravnom upravom Austrijske vlade; grad Rijeka pod isključivim, a sjev. Hrvatska znatnim uticajem ugarskih vlasti; Vojna krajina izložena suprotnosti interesa Beča i Budimpešte (jednako kao i susjedno područje Bosne i Hercegovine nakon okupacije 1878).

Sve to, dakako, pretvara unutrašnje upravno-političke granice u snažne ekonomsko-političke barijere, a tako onemogućava napose realizaciju integracionih težnji i ostvarenje redovnih veza između hrvatskog kontinentalnog zaleđa i jadranske obale. Skromne privredne snage domaćeg građanskog, kapitalističkog poduzetništva ostale su uslijed tih prilika uglavnom zatvorene u uskim regionalnim okvirima, što je znatno usporilo proces izgradnje moderne industrijske ekonomike u Hrvatskoj.

Ovdje bismo detaljnije ukazali na ona pitanja koja su neposredno vezana uz oblikovanje moderne kapitalističke ekonomike kao mogućeg instrumenta u prevladavanju rascjepkanosti hrvatskih zemalja. Potrebno je ocrtati neke osobenosti privrednog razvitka na tom području, a napose zavređuje pažnju proces okupljanja domaćeg kapitala u novčarskim ustanovama Hrvatske, kao i naponi oko povezivanja hrvatskih regija suvremenom prometnom tehnikom (tj. željeznicama). U tim oblastima ekonomskog života postignuti su početkom 20. st. izvjesni (djelomični) uspjesi u integracionim kretanjima, što je našlo odraza i u društveno-političkom životu hrvatskih zemalja.

Djelovanje domaćeg industrijskog kapitala ostaje u čitavom razmatranom razdoblju najvećim dijelom zatvoreno u regionalnim ili još užim okvirima, a pretežno se uspjeva afirmirati u malim ili srednjim tvorničkim pothvatima (tj. u pogonima koji zapošljavaju nekoliko desetina radnika). Ovo se poduzetništvo ponajviše koristi lokalnim izvorima agrarnih sirovina, pa tako nalazimo, npr. u sjev. Hrvatskoj brojnije trgovačke mlinove i pivovare, zatim ciglane i manja šumska poduzeća, u nekim obalnim gradovima Dalmacije tvornice alkoholnih pića, a na otočnom području pogone za preradu morske ribe (soljena riba i riblje konzerve). Domaći privrednici na Jadranu bili su također nosioci brodograđevne i brodske djelatnosti u vrijeme jedrenjaka — ali ti su dragocjeni kapitali propali potkraj 19. st. uslijed prodora željeza i pare u pomorsku privredu.¹⁵⁾

¹⁵⁾ Usp. R. F. Barbalić, **Brodarstvo Rijeke prije i nakon Austro-ugarske nagodbe** (Anali Jadranskog instituta 2, Zagreb 1958, str. 381—396);

Isti, **Regeneracija brodarstva Rijeke s obzirom na propadanje brodova na jedra duge plovidbe** (Jadranski Zbornik IV, Rijeka—Pula 1959—1960, str. 183—196).

Veleindustrija je bila u svim krajevima Hrvatske uglavnom djelo stranog kapitala, odn. vanjskih faktora. Uz već spomenutu drvenu eksploataciju u sjev. Hrvatskoj (napose u Slavoniji), treba istaći udio stranog tj. talijanskog i austro-njemačkog kapitala u krupnim pogonima za proizvodnju cementa i kemijskih produkata u Dalmaciji (praćenim izgradnjom prvih hidrocentrala), na početku 20. st. Još ranije podižu se na izdvojenom području grada Rijeke učešćem mađarskog i s njim povezanog stranog kapitala neki veleindustrijski pothvati (npr. rafinerija nafte, ljuštionica riže, kasnije i brodogradilište), dok je u gradu Puli, na krajnjem jugu istarskog poluotoka, za potrebe austrougarske ratne mornarice podignuto veliko ratno brodogradilište (tzv. Arsenal). Brodograđevna djelatnost za trgovačku flotu nije više u vrijeme prevladavanja parobroda na hrvatskoj obali imala neko veće značenje; u parobrodarskoj pomorskoj plovidbi također padaju domaće snage pod prevladavajući utjecaj vodećih faktora Monarhije: pomorski poduzetnici sjeverohrvatskog Primorja u korist parobrodarskih društava mađarskog kapitala sa sjedištem u Rijeci, a pomorci dalmatinsko-istarskog područja u korist tršćanskog »Austrijskog Lloyd«.¹⁶⁾

Već iz ovog sumarnog pregleda vanjskih učesnika u veleindustrijskoj privredi na hrvatskom području vidljivo je da se i pri tome — u skladu s općom rascjepkanošću Hrvatske — radi o veoma različitim faktorima, s nejednakim (a često i suprotnim) interesima. Zbog toga je cjelokupna industrijska djelatnost u hrvatskim zemljama ostala, uglavnom, bez izravnog pozitivnog utjecaja na njihovo međusobno uže povezivanje.

Povoljnije prilike susrećemo od kraja prošlog stoljeća u hrvatskom novčarstvu. Prva grupa štedioničkih i bankovnih ustanova nastaje u sjev. Hrvatskoj i Dalmaciji uglavnom u 60-im i početkom 70-ih godina 19. st., u vrijeme općeg početnog poleta kapitalističkog poduzetništva u tim krajevima. Nakon krize 1873. nastupa dugotrajna stangancija, pa se tek na prijelazu stoljeća (napose u sjev. Hrvatskoj) obnavlja proces ubrzanog širenja kreditnih ustanova i jačanja njihove financijske snage.¹⁷⁾

Suštinski uzroci ove pojave nisu na žalost još dovoljno istraženi, ali ona je nesumnjivo odraz temeljnih unutrašnjih socijalno-ekonomskih promjena koje se zbivaju u posljednjim decenijama 19. st. Konačno,

¹⁶⁾ Usp. O. Fijo, **Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1918** (Zadar 1962).

¹⁷⁾ Kretanje novčanih ustanova (banaka i štedionica) u sjev. Hrvatskoj do prvog svjetskog rata pokazuje ova tablica:

Godina	Novčane ustanove			Godina	Novčane ustanove		
	Banke	Štedionice	Zajedno		Banke	Štedionice	Zajedno
1865.	—	2	2	1895.	12	50	62
1870.	2	8	10	1900.	19	75	94
1875.	6	32	38	1905.	33	97	130
1880.	5	33	38	1910.	52	137	189
1885.	6	39	45	1913.	61	146	207
1890.	7	41	48				

+++ , Statistički atlas kralj. Hrvatske i Slavonije 1875—1915 (Zagreb 1915).

ukidanje podvojenosti sjev. Hrvatske na civilni i vojni teritorij u 1881. omogućilo je stvaranje znatno šireg i jedinstvenijeg privrednog prostora, te uklapanje ekonomskog potencijala bivše Vojne krajine i tamošnjeg stanovništva u razvitak susjednog građanskog područja. To je ujedno ubrzalo raspad preživjele seoske ustanove — kućne zadruge, dovelo do intenzivnijeg uvlačenja dotadašnjeg krajiškog stanovništva u robno-novčane odnose, a time znatno pridonijelo širenju unutrašnjeg tržišta.

Potrebno je, međutim, naglasiti da je u procesu rasta hrvatskog novčarstva, tj. bankovnih i štedioničkih ustanova, a napose pri užem povezivanju financijskih snaga pojedinih krajeva Hrvatske, istaknutu ulogu u godinama pred prvi svjetski rat imao češki kapital. U svojim nastojanjima da se afirmiraju nasuprot austro-njemačkim i mađarskim faktorima, usmjerili su vodeći češki privredni i politički krugovi naročitu pažnju prema slavenskom Jugu.¹⁶⁾

U sjev. Hrvatskoj povezuje se tako s češkim kreditnim ustanovama »Prva hrvatska štedionica« i Srpska banka« u Zagrebu; u slavonskim gradovima Osijeku i Brodu pomaže češki kapital također financijsko jačanje nekih bankovnih zavoda. U tim nastojanjima najaktivnije učestvuju dvije velike praške banke: »Živnostenská banka pro Čechy a Moravu« i »Ustredni banka českých sporitelů«, koje od početka našeg stoljeća proširuju svoje djelovanje u svim slavenskim zemljama Monarhije. Poslovanje domaćih kreditnih zavoda, s osloncem na vanjski kapital, manjim je dijelom bilo usmjereno na industrijske investicije, a pretežno se radi o posredovanju pri osiguranju mjeničkih zajmova za trgovačke poduzetnike, što posrednicima donosi visoke profite.¹⁷⁾

Češki bankarski krugovi unapređuju ujedno i povezivanje novčarskih ustanova sjev. Hrvatske s dalmatinskim i istarskim područjem, što se često odvija posredstvom slovenačkih i tršćanskih banaka — npr. posredstvom »Kreditne banke« u Ljubljani ili »Jadranske banke« u Trstu. Ovi zavodi djeluju putem svojih podružnica ili učešćem u nekim dalmatinskim bankama, kao što je, npr., »Hrvatska vjeresijska banka« u Dubrovniku. Vodeće ličnosti novčarskih zavoda koji posluju u partnerstvu sa češkim kapitalom pripadale su krugu istaknutih nacionalnih političara Hrvatske (i Slovenije), pa je ocrtana uloga čeških financijskih faktora u godinama pred prvi svjetski rat vrijedna pažnje ne samo s gledišta ekonomske povijesti.

Veoma poučan primjer odlučujućeg negativnog utjecaja vanjskih političkih snaga na ekonomsko-integracione procese u hrvatskim zemljama pruža, međutim, nastajanje modernih prometnih veza tj. tok željezničkih gradnji. U predindustrijskom razdoblju imala je trgovinska djelatnost znatnu ulogu u svim krajevima Hrvatske; uostalom, ove su zemlje još od srednjeg vijeka bile posrednikom u robnoj razmjeni Podunavlja i Balkana s jadranskim i sredozemnim područjem — ali u 18—19. st. usmjerenost te trgovine nije pogodovala njihovom međusobnom zbli-

¹⁶⁾ M. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907.* (Beograd 1960).

¹⁷⁾ I. Karaman, *Privredni položaj Slavonije...* n. dj.

žavanju. U sjev. Hrvatskoj, kao što je spomenuto, plovni riječni tokovi dunavskog sliva služe kao putovi izvoza agrarnih proizvoda kontinentalne unutrašnjosti prema sjeverojadranskim lukama. Dalmacija je, pak, područje preko kojeg bosansko-hercegovačko zaleđe ostvaruje važan dio svoje izvozno-uvozne trgovine; nepovoljni cestovni spojevi na tom pravcu ograničavali su razvitak dalmatinskih luka, a robni promet odvija se do duboko u drugu polovinu 19. st. još uvijek tradicionalnim karavanama tovarnih konja.

Tehnička revolucija u kopnenom prijevozu, odnosno pojava željeznica u susjednim razvijenijim zemljama Monarhije potakla je i privrednike u Hrvatskoj na konkretnije formuliranje osnovnih načela moderne prometne politike i željezničkih gradnji. Nova tehnika otvarala je mogućnost da se (u cilju uspješnijeg povezivanja kontinentalne unutrašnjosti s jadranskom obalom) prevladaju nepovoljni geografski preduvjeti — visoki planinski lanci — na pravcu prema moru. No, izgradnja željeznica zahtijevala je veoma opsežna financijska sredstva, pa je stoga realizacija projekata ostala sasvim izvan dohvata domaćih privrednih krugova.

Osnovni ciljevi prometne politike u sjev. Hrvatskoj formulirani su na konferenciji istaknutih predstavnika javnog i privrednog života, održanoj u Zagrebu 1862. Premda je razmatrana i nužnost povezivanja sjevernih i južnih krajeva Hrvatske, naročito je istaknut zahtjev da se tradicionalnoj trgovinskoj magistrali sjeverne Hrvatske na pravcu istok-zapad osigura moderna prometno-tehnička baza izgradnjom pruge od Zemuna do Rijeke.

Interesi odlučujućih faktora u habsburškoj državi bili su, međutim, drugačiji. U dazdoblju do austro-ugarske nagodbe izgrađeni su tako u sjev. Hrvatskoj samo odvojci glavne južne željezničke magistrale Monarhije (pruga »Društva južnih željeznica«), koja vodi od Beča do Trsta sa ciljem da se na ovu luku pod isključivim austrijskim utjecajem privuče (preko Zagreba i Siska) sav tranzitni promet hrvatsko-slavonskog područja.

No, kad nakon dualističke podjele države 1867. taj prostor potpada pod dominaciju vodećih faktora Ugarske, mijenja se u skladu s osnovnom koncepcijom mađarske prometne politike i sudbina željezničkih gradnji u sjev. Hrvatskoj. Ta je politika nastojala da glavni grad Budimpeštu poveže zvjezdastom mrežom pruga s vanjskotrgovačkim izlazima i susjednim zemljama; tako u slijedećih 15—20 godina nastaju na hrvatsko-slavonskom prostoru samo neke nepovezane dionice pruga koje vode od ugarske metropole do Rijeke (1873), do Bosne i Hercegovine (1878) te do glavnog grada Srbije Beograda (preko Zemuna, 1883).²⁰⁾

Za privredni žavot sjev. Hrvatske bila je od izvjesnog značenja samo budimpeštansko-riječka pruga, koja je Zagreb i uži zapadni pojas

²⁰⁾ Isti, **Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa, 1849—1873** (Zbornik: Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, str. 7—25).

povezala s morem. Negativna tarifna politika »Ugarskih državnih željeznica« napose je otežavala trgovinsku djelatnost na tradicionalnom pravcu od Zemuna do mora. Tek je potkraj 19. st. uspjelo domaćim privrednim krugovima izgradnjom kraćih vicinalnih pruga ostvariti taj magistralni spoj, ali je nepovoljna željeznička tarifa i nadalje ograničavala njegov doprinos ekonomici sjev. Hrvatske.²¹⁾

Potrebno je s tim u vezi naglasiti napose da je veoma znatan izvor prikupljanja potrebnih investicionih kapitala za vicinalne željezničke gradnje bilo područje reinkorporirane Vojne krajine. Riječ je o financijskim sredstvima tzv. Krajiške investicione zaklade, koja je raspolagala prihodima iz eksploatacije prostranih šumskih kompleksa u tim krajevima. Naime, prilikom ukidanja krajiškog sustava pripala je polovina tamošnjih šuma lokalnom stanovništvu (putem imovnih zajednica), dok je drugu polovinu zadržala država sa svrhom da se postupnom prodajom raspoložive drvne mase pribave novčana sredstva za gradnju saobraćajnica i za druge neophodne investicione zahvate od općeg interesa. Budući da su prirodni pravci međusobnog ekonomskog zbližavanja hrvatsko-slavonskog područja prolazili ranijim krajiškim teritorijem, to je autonomna uprava ispunjavajući zadatke Krajiške investicione zaklade ujedno mogla dati vrijedan doprinos ovim integracionim tendencijama, a time barem donekle ublažiti posljedice mađarske prometne politike na sjeverohrvatskom prostoru.²²⁾

Povezivanju poluotoka Istre sa sjev. Hrvatskom putem željezničkih spojeva ispriječile su se, uz političke faktore, u daleko većoj mjeri prirodne prepreke. Uostalom, istarska ekonomika općenito je bila uglavnom usmjerena na susjedne sjeverne zemlje, a željezničke gradnje na tom poluotoku ostaju u osnovi ograničene na spoj ratne luke Pula sa cislajtanskim zaleđem. Nasuprot tome, pitanje željezničkog povezivanja sjev. Hrvatske s Dalmacijom (uključujući veze s bosansko-hercegovačkim

²¹⁾ Isti, **Privredni položaj Slavonije ... n. dj.**

²²⁾ Tok izgradnje željeznica u sjev. Hrvatskoj do prvog svjetskog rata pokazuju slijedeći podaci:

Grupa pruga	Dužina pruga u km.		
	1890.	1900.	1910.
Pruge »Mađ. drž. željeznica« i »Društva južnih željeznica«	932	935	980
Vicinalne željeznice	142	589	826
Industrijske željeznice	122	226	315
Ukupno	1196	1750	2121

Iz gornjeg pregleda vidljivo je da su pruge »Mađ. drž. željeznica« uglavnom izgrađene do 1890, dok je sustavno povezivanje njihovih fragmentarnih dionica na hrvatsko-slavonskom području od kraja 19. st. palo u zadatak domaćim snagama.

krajevima) bilo je sve do propasti Monarhije jednim od osnovnih neriješenih zadataka u nacionalnim političko-ekonomskim stremljenjima na hrvatskom prostoru.²³⁾

Kao što je spomenuto, projekti željezničkih gradnji na pravcima između sjevernih i južnih krajeva Hrvatske razmatrani su također na konferenciji u Zagrebu 1862. Trgovci i pomorci Dalmacije nastojali su naročito oko povoljnijih prometnih veza preko Bosne i Hercegovine (napose do Slavonije i dalje prema istoku).²⁴⁾ Za trajanja turske vlasti nad ovim pokrajinama onemogućavali su vanjskopolitički obziri ostvarivanje tih težnji; ali ni okupacija 1878 — od koje su dalmatinski privredni krugovi mnogo očekivali — nije donijela u tom pogledu nikakvo poboljšanje. Cjelokupna željeznička mreža u Bosni i Hercegovini pod austro-ugarskom upravom izgrađena je, naime, na uskotračnom kolosijeku, uslijed čega je ovo područje ostalo gotovo posve odvojeno od susjednih hrvatskih krajeva na sjeveru, zapadu i jugu, a ujedno je spriječeno ekonomsko i prometno zbližavanje Dalmacije i sjev. Hrvatske preko bosanskohercegovačkih pruga.

Drugi, zapadni pravac izravnog povezivanja sjeverozapadne Hrvatske s dalmatinskim lukama Zadrom, Šibenikom i Splitom (mimo bosanskog područja), bio je također od samog početka razmatranja željezničke problematike podržavan od strane hrvatskih privrednih krugova — ali sukob interesa vodećih političkih faktora Austro-Ugarske osujetio je realizaciju i tog projekta. Ukupni rezultat širokotračnih željezničkih gradnji u Dalmaciji pod austrijskom upravom bila je izolirana pruga od Splita do Knina s odvojkom prema Šibeniku (dovršeno 1888), uz neke kraće uskotračne pruge dalje na jugu.²⁵⁾ Granična linija dualističke podjele habsburške države ispriječila se kao neprelazna barijera između pojedinih hrvatskih zemalja, pa one ostaju sve do raspada Monarhije nepozevane u jedinstvenu željezničku mrežu.

★

Na kraju ovih sažetih razmatranja o pitanjima ekonomske integracije hrvatskih zemalja do prvog svjetskog rata trebalo bi naglasiti još slijedeće:

²³⁾ Razmatrajući u svom izvještaju početkom 60-ih godina 19. st. negativnu trgovačku bilancu Dalmacije, naglasio je tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Splitu dr Kosta Vojnović neophodnu potrebu uskok privrednog povezivanja pokrajine sa susjednom Bosnom i Hercegovinom: »... Dalmacija je samo odvojak mnogo šireg područja, plodnijeg i obdarenijeg po prirodi, koje joj stoji za leđima; odvojak, koji otcijepljen od ostalog ne može živjeti punoćom svojih ekonomskih snaga, ne može u sebi samom naći snage da popravi svoje slabo stanje, kao što grana odvojena od svog stabla ne može više ispunjavati svoje životne funkcije. Tek će najuža ekonomska veza Dalmacije sa susjednim slavenskim provincijama Turske pokazati u pravoj mjeri kakve su mogućnosti ove pokrajine...«. C Vojnović, *Cenni statistico-economici sul Circolo di Spalato con speciale riguardo al quadriennio 1857—1860.* (Split 1864).

²⁴⁾ Usp. I. Karaman, *Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva...* n. đ.

²⁵⁾ Usp. Z. Jelinović, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi* (Zagreb 1957).

Znanstveno istraživanje prikazane problematike u hrvatskoj historiografiji tek je na početku. Upravno-politička rascjepkanost Hrvatske, odnosno podložnost njenih pojedinih dijelova veoma različitim vanjskim faktorima urodila je time da se na ovom području vrlo izravno i živo reflektira borba snaga u Monarhiji. Time zbivanja u Hrvatskoj dobivaju izvjesno šire značenje, ali je ujedno potpunije osvjetljavanje spomenutih pojava i odnosa moguće samo u uskoj povezanosti za zbivanjima u razvijenijim zemljama habsburške države i napose s ekonomskom politikom njenih odlučujućih krugova. U tom smislu vidimo mogućnost, dapače neophodnost međusobne suradnje naučnih radnika koji istražuju pitanja ekonomske integracije i dezintegracije Austro-Ugarske Monarhije.

Dr Igor Karaman

DIE PROBLEME DER WIRTSCHAFTLICHEN INTEGRATION DER
KROATISCHEN LÄNDER IM RAHMEN DER HABSBURGER
MONARCHIE 1850—1918.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das Integrationsproblem stellt in Kroatien zur Zeit des Werdens der bürgerlichen Gesellschaft und des Ausbaus der kapitalistischen Wirtschaft bis zum. J. 1918 in allgemeinem ein sehr komplexes, vielseitiges Phänomen dar, das ausserordentlich stark sowohl in der sozial-ökonomischen als auch in der politischen oder kulturellen Entwicklung der kroatischen Länder gewirkt hat. In der vorliegenden Übersicht wird gewiss nur über den Prozess der ökonomischen Integrierung gesprochen. Es war aber doch notwendig auch den verwaltungspolitischen Zustand der kroatischen Gebiete kurz anzudeuten, denn die langwierige Spaltung Kroatiens und seine Unterordnung unter verschiedenen äusseren Kräfte hat noch im ganzen betrachteten Zeitabschnitt den wirtschaftlichen Entwicklungsgang dieser Länder in bedeutendem Masse beeinflusst.

Vom Standpunkt der Wirtschaftsgeschichte aus stellt sich dabei die Frage, ob der einheitliche Rahmen der Habsburger Monarchie nicht trotzdem eine Basis zur Überwindung der Spaltung der kroatischen Ländern wenigstens im wirtschaftlichen Leben bieten konnte. Man darf aber keineswegs die Tatsache übersehen, dass die einzelnen grösseren oder kleineren Teile Kroatiens den sehr verschiedenen ökonomischen Interessen der entscheidenden sozial-politischen Kräfte in der Monarchie unterlagen. Dies hat natürlich die inneren verwaltungs-politischen Grenzen in kräftige ökonomisch-politische Barrieren umgewandelt und dadurch besonders die Realisierung der Integrations bestrebungen und Verwirklichung der normalen Beziehungen zwischen dem kroatischen kontinentalen Hinterlande und der adriatischen Küste verhindert.

Die wissenschaftlichen Forschungen bezüglich der erwähnten problematik werden in der kroatischen Geschichtsschreibung erst begonnen; dabei wäre eine vollständigere Erläuterung der angedeuteten

Erscheinungen und Verhältnisse nur in tieferer Verbindung mit den Ereignissen in den entwickelteren Ländern der Monarchie sowie unter Berücksichtigung der Wirtschaftspolitik deren führenden Faktoren zu erfassen. Bei dieser Gelegenheit werden diejenigen Fragen berührt, welche unmittelbar mit der Bildung der modernen kapitalistischen Wirtschaft als einem möglichen Mittel zur Überwindung der Spaltung der kroatischen Gebiete verbunden sind. Es wurden einige Besonderheiten des ökonomischen Entwicklungsganges in diesen Ländern bezeichnet, dabei die Aufmerksamkeit auf die Bestrebungen zur Verbindung der kroatischen Länder durch die moderne Verkehrstechnik d. h. durch die Eisenbahnen und auf den Prozess der Akkumulation des einheimischen Kapitals in den Geldinstituten Kroatiens gelenkt. In diesen wirtschaftlichen Zweigen haben am Anfang des 20. Jhs die Integrationsbestrebungen zu gewissen — wenn auch nur teilweisen — Erfolgen geführt, was dann auch auf das sozial-politische Leben in Kroatien zurückgewirkt hat.

MR TOMISLAV IŠEK

Seljaštvo Hrvatske krajem XIX i početkom XX stoljeća i pogledi Antuna Radića na njegovu društvenu ulogu

Malo boljem poznavaoču istorijata Hrvatske seljačke stranke, najveće građanske političke partije hrvatskog naroda do drugog svjetskog rata, lako će pasti u oči da među dosad obrađivanim pitanjima nema priloga u kojem se na naučno prihvatljiv način tretiraju njeni ideološki korijeni i osnove. Upravo zbog toga se još niko dosad nije prihvatio tog obimnog zadatka, a u istoj razmjeri i zbog naučne potrebe da »ab ove« priđe istraživanjima pretpostavki njene pojave, izvjesna obrađena pitanja, a još više sumarne i najčešće »en passant« date ocjene ne mogu da izdrže ozbiljniju naučnu kritiku.

Dulje vremena baveći se jednom komponentom istorije Hrvatske seljačke stranke, njenom djelatnošću u Bosni i Hercegovini do 1929. godine, osjetio sam neodloživu potrebu da se vratim na početke njenog stvaranja, pa još i dalje na društveno-ekonomske odnose sredine u kojoj se javila ideja o potrebi političkog organiziranja seljaštva Hrvatske. Drugim riječima, to je značilo približe se upoznati sa ličnošću i djelom Antuna Radića, sa idejnim inspiratorom njene pojave. Do sada je ta ličnost izazivala određen interes¹⁾, ali gotovo svim tekstovima nedostajao

¹⁾ Murgić dr Božidar, *Život, rad i misli dr-a Ante Radića*, Zagreb, Hrvatska politička biblioteka, 1937, svezak drugi, 176 + 142 str.; Kranjčević Stjepan, *Antun Radić — Život, rad i misli*, 1940; Tasić F., *Socijalna ideologija i nacionalizam Antuna Radića*, Beograd, Biblioteka »Politika i društvo« — 30, 1939. godina.

je kritički prilaz sa pozicija istorijskog materijalizma. Uzrok tome je, svakako, u samim istraživačima i njihovoj idejnoj orijentaciji. Nužnost obraćanja mislima i djelu ideologa hrvatskog seljaštva tim je veća što je pojava i djelatnost Hrvatske pučke seljačke stranke neodvojiva od brata mu Stjepana, koji je neizmijenjenu bit Antunovog učenja u cjelini ugrađivao u stranku do kraja svoga života. Stoga se, tako reći nijedno pitanje koje proizlazi iz stranačke djelatnosti ne može objasniti niti razumjeti bez Antunovih pogleda o prošlosti, o onovremenom trenutku ili budućnosti hrvatskog sela i seljaštva.

Na ovo mi je svojevremeno skrenuo pažnju i prof. dr Vaso Čubriović. Naknadna istraživanja i obrada prikupljene istorijske građe o djelatnosti H(P-R)SS samo su potvrdila potrebu da se ista ocjenjuje u najužoj vezi sa Antunovim opservacijama.

Ovom prilogu uopšte nije cilj da daje neke zaokružene i konačne ocjene o problemu koji tretira. Svrha mu je više da ukaže na značaj preispitivanja svega onoga do čega je Antun Radić došao u izučavanju hrvatskog sela i seljaštva i što je dovelo do osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke.

Po načinu proizvodnje, Hrvatska se krajem XIX i početkom XX stoljeća nije mnogo razlikovala, ni na širem, ni na užem geografskom području, od niza ostalih zemalja. Poljoprivredna proizvodnja bila je dominantan način sticanja dohotka, a sljedstveno tome, poljoprivrednici su činili uglavnom najveći broj stanovništva.²⁾ Društveno-ekonomski položaj stanovništva Hrvatske bio je uslovljen nizom faktora, od kojih je većina proizlazila iz prirode austro-ugarsko-hrvatskih odnosa. Ovdje je namjerno izostavljen treći dio poznate složenice — politički, jer seljaštvo, uopšte, nije predstavljalo objektivno nikakav politički faktor. Hrvatski seljaci se po svom položaju nisu razlikovali od miliona drugih širom Evrope, kojima su osnovna sredstva za proizvodnju bili plug i motika. Pojednostavljeno rečeno, na jednoj strani su bili koncentrisani, u malom broju ruku, veliki posjedi, a na drugoj strani sitna gazdinstva, koja su se umnožavala geometrijskom progresijom. Sitni posjed umnožavao se porastom stanovništva i kao posljedica ubrzanog siromašenja seljaštva.³⁾

²⁾ »Mi smo Hrvati seljački narod: od stotinu ima nas 90 seljaka!« Antun Radić, **Sabrana djela**, VII, str. 44; »Pod konac XIX v. u Hrvatskoj se 90% naroda bavilo poljoprivredom, 10% otpadalo je na trgovinu, obrt i činovništvo«. Dr B. Stojsavljević, **Seljaštvo Jugoslavije** (1918—1941), Zagreb 1952. 17.

³⁾ Prema podacima statističkog ureda u Zagrebu iz 1895. g. broj posjeda Hrvatske i Slavonije ispod 5 jutara iznosio je 44,23% tj. gotovo polovinu svih seljačkih gospodarstava. S druge strane, taj broj posjeda obuhvatao je svega 8,4% od ukupne površine svih posjeda, a samo 0,14% posjeda preko 200 jutara zauzimalo je 26,12% od ukupne površine. Prema B. Stojsavljeviću u o. c. 14—15.

V. Landwirtschaftliche Statistik der Länder ungarischen Krone, t. IV, Budapest, ss 10 i 15; prema V. I. Frajdzon, **Razvitje kapitalizma u Horvatiji v konce XIX — načale XX v.** Učenje zapiski Instituta slavjanovedenija, 1964, XX 84

Bez obzira na promjene koje je usloвила prva faza kapitalističke proizvodnje, na društvene perturbacije manjeg ili većeg obima »osnovica materijalne strane narodnoga života kroz sva minula stoljeća... nije se bitno promijenila.«⁴⁾ Ali je zato njen opseg, od koga je ovisila i opšta društvena pozicija seljaštva, bio u totalnoj ovisnosti od stanja u sferi sveukupnih društveno-političkih kretanja. Iako se kapitalizam u pogledu proizvodnje i produkcionih odnosa, u evropskim razmjerama, približavao svom najvišem stadijumu u Hrvatskoj »postojali su jaki tragovi feudalnog sustava ili čak dominantna uloga feudalizma, stvarni feudalizam u agrarnim odnosima.«⁵⁾ Kakvo šarenilo i kolika iznizansiranost je vladala u oblasti poljoprivrede vidi se po karakteru, npr., slavonskog feudalizma koji je bio »agrarno-stacioniran... ekspanzivno kapitalistički, kapitalističko-poduzetnički i spekulartski ulazio u trgovinu na veliko, u industriju i u financiranje kao financijski kapital.«⁶⁾

Društveno-ekonomski i, posebno docnije, politički život u Hrvatskoj ne bi bilo moguće objasniti i shvatiti ako bismo zanemarili činjenicu da su »živeći u sklopu kapitalističkog gospodarstva Austro-Ugarske, sjeverni i zapadni krajevi Jugoslavije bili jače uvučeni u kapitalističko gospodarstvo financijskih i industrijskih središta Beča i Budimpešte nego južni i istočni krajevi«⁷⁾. S druge strane, konstatirati samo postojanje tog odnosa, a ne ukazati, barem marginalno, na njegovu suštinu i posljedice — bilo bi nedostavno za poimanje jaza između novonastajuće hrvatske krupnije buržoazije i mase seljaštva u nacionalno-kulturnoj i političkoj sferi života na čijem će uklanjanju pokušati da porade braća Radići sa nekolicinom istomišljenika.

Od kapitalnog značaja za tempo i opseg ekonomskog razvoja hrvatskog područja u okviru Austro-Ugarske je njegova apsolutna potčinjenost i zavisnost od interesa kapitala iz oba dijela Monarhije. Svi elementi ekonomske politike bitni za reprodukciju i akumulaciju bili su koncentrisani u njenim političkim centrima. Poblize određujući tu realciju, treba spomenuti da je mađarska buržoazija, zbog jedinstvenog hrvatsko-mađarskog ekonomskog područja imala i koristila se svim mogućnostima za potpuno onemogućavanje ili retardaciju razvoja proizvodnih odnosa u Hrvatskoj. Sitna trgovačko-obrtnička buržoazija, koja je devedesetih godina davala ton političkom životu Hrvatske, dobivala je početkom XX stoljeća, u skromnim razmjerama, pandan u krupnoj i finansijskoj buržoaziji. Proces razvoja domaće buržoazije bio je, prema ekonomski razvijenijoj buržoaziji oba dijela Monarhije, u zakašnjenju više decenija, što je dolazilo kao logična posljedica totalne ovisnosti hrvatske privrede od strane ugarskih vladajućih klasa. Premoć buržoazije iz ugarskog di-

⁴⁾ Mirković M., **Ekonomska historija Jugoslavije**, Zagreb, Ekonomski pregled, 1958, str. 21.

⁵⁾ Mirković M., **Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941**, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, str. 9.

⁶⁾ Mirković M., **Ekonomska struktura**, 9; V. Karaman I., **Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom 1868—1918**. Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 4. 1966, str. 283—374.

⁷⁾ Mirković M., **Ekonomska struktura** 10.

jela Monarhije na teritoriji Hrvatske postepeno, ali sigurno, gubila je društveno-ekonomsku, pa i političku pozadinu usljed djelovanja zakona kapitalizma. Ekonomska baza te, kvalitativno nove faze razvoja kapitalizma ovog dijela Monarhije bila je akumulacija kapitala. »Taj napredak u akumulaciji domaćeg kapitala velikim dijelom je rezultat intervencije češkog kapitala... (koji) budući da su mu austro-njemački i mađarski kapital konkurenti, djeluje u (tom) pravcu...«⁸⁾. Lišena finansijskog kapitala industrijske koncentracije, nemajući u svojim rukama ni carine, ni poresku politiku, ni željezničku tarifu, njena ekonomska subordiniranost iz godine u godinu je realno bivala sve veća. Ali ta veza krupnih veleposjednika i sitnog plemstva sa partnerima iz ugarskog dijela Monarhije ipak je do izvjesnog stepena privredno jačala njihove pozicije.

U strukturalnim promjenama koje su zahvatile selo u Hrvatskoj, porodične zadruge i uopšte mala gazdinstva su propadali, a srednji i krupniji posjed »se povezuje s trgovačkom buržoazijom u lokalnim trgovačkim središtima koja je akumulirala dobit iz unutrašnjeg prometa, a znatan je profit vukla iz lihvarskog poslovanja na selu. Taj proces (...) stvara veleposjed, a na drugoj strani seljačkog poluproletera...«⁹⁾. Viši, a kvantitativno slabi slojevi buržoazije u Hrvatskoj, objektivnim društveno-istorijskim tokom i tempom razvoja, došli su u jedan evolucionirani raskorak. U dualističkim okvirima, oni su, prema privilegiranom položaju ugarske buržoazije, gubili korak u privrednom razvoju. U samoj Hrvatskoj privredna moć i politička pozicija ove kapitalističke klase bile su izuzetno velike i čvrste. Ona je bila ta koja je isključivo ubirala dio profita, bez obzira na to da li se radilo o uvozu ili izvozu, da li je njegovo porijeklo bilo finansijske, trgovinske, industrijske ili agrarno-poljoprivredne prirode.

Seljaštvo u Hrvatskoj uključeno u kapitalistički način proizvodnje bilo je osuđeno na neumitni proces proletarizacije. To je, prije svega, proizlazilo iz opštih zakonitosti poljoprivredne proizvodnje u kapitalizmu, gdje je tražena vrijednost jednake količine rada znatno niža, a shodno tome i dohodak, nego u bilo kojoj drugoj oblasti privredivanja. S druge strane, da bi se stekla opšta slika položaja seljaštva u Hrvatskoj, posljednjih decenija XIX stoljeća, treba, bar marginalno, voditi računa o tome da je hrvatsko selo, pored nepovoljnih klauzula hrvatsko-ugarske nagodbe, drastično bilo zahvaćeno opšteevropskom agrarnom krizom (od 70-tih godina do 1895. god.). Dok su, s jedne strane, padom cijena žitarica seljački prihodi padali, dotle je, s druge strane, godišnji prihod poreznih organa u Hrvatskoj i Slavoniji rapidno rastao (1872—74. iznosio je 10,131.000, a 1893—95. 22,901.000 forinti). Posljedica tog trenda bilo je nominalno povećanje opterećenja seljaštva za dvije decenije za 100%, a stvarno za 500%, jer je seljak morao prodavati znatno više robe, da bi dobio ekvivalentni novčani iznos za porez, zaduženje, kamate i

⁸⁾ Sidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda 1878—1914*. Zagreb, »Školska knjiga«, 1968, str. 224—225.

⁹⁾ Sidak, i dr., *Povijest hrvatskog naroda*, 129.

dr.¹⁰⁾ Relativno vrlo spor razvitak industrije u Hrvatskoj posredno se održavao na karakter fluktuacije stanovništva sa sela.¹¹⁾ U ono nešto postojećih tvornica nije bilo gotovo uopšte mjesta za nove radnike sa sela. Proces pauperizacije bio je tako brz i osebujan da ni postojeća veća gazdinstva, crkvena ni plemićka, nisu mogla da apsorbiraju veći broj novostvorenih paupera. Prirodna posljedica bio je neprekinuti proces emigracije u razne evropske, a naročito prekookeanske zemlje.¹²⁾ »Ako uzmemo u obzir da je sveukupno stanovništvo Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1910. iznosilo 2,6 miliona osoba, onda to znači da je samo u prvom deceniju XX stoljeća zemlja izgubila oko 6% stanovnika zbog emigracije. **Stvarni postotak morao je biti znatno veći zbog ilegalnih emigranata koji nisu u taj broj uključeni.**«¹³⁾ Svi navedeni podaci, osim ekonomskog značenja, sadržavaju u sebi isto tako nezaobilazne socijalne i političke implikacije koje su, svaka za sebe, i sve zajedno izuzetno teško pogodale hrvatsko društvo u cjelini.

Među preparatnim pojavama privrednog slabljenja koje je vršio kapitalizam na hrvatskom selu putem stranog kapitala spomenimo i zaduženost privrede. Usporedba zaduženosti poljoprivrede za jednu deceniju, (1900—1910) ilustrativno pokazuje pravac kojim je išlo hrvatsko selo.¹⁴⁾

Zadugarstvo je jedna od onih institucija koje neizostavno idu uz svaki tretman seljaštva. Nekoliko sumarnih podataka iz te oblasti još će bolje učvrstiti utisak u opštem trendu hrvatskog sela.

Jedna od najstarijih ustanova tog tipa »Hrvatsko gospodarsko društvo«, koje datira iz perioda ilirskog pokreta, bilo je, razmjerno broju podružnica i članova, u stalnom usponu, izuzimajući 1904. godinu. Ali,

¹⁰⁾ V. opširnije Sidak i dr., **Povijest hrvatskog naroda**, 128—129.

¹¹⁾ Prema Ljubici Vuković, odnosno Frajdzonu, porast gradskog stanovništva, kojemu je poticaj dat naročito u periodu 1880—1890, bio je brz, »Za to desetljeće mnogo seljaka ušlo je u grad i porast naselja išao je 2 2/3 puta brže nego rast naselja uopšte (grada za + 40%, svih naselja + 15%)«. Iz Lj. Vuković, **Hrvatski seljački pokret**. Beograd 1940, 26.; Frajdzon, **Razvitije kapitalizma v Horvatii v konce XIX-načele XX v.** Učeniye zapiski Instituta slavjanovedenija 1964., XX, 79.

¹²⁾ Prema Lakatoševim podacima, stanovništvo Hrvatske iseljavalo se između 1900—1906. ovako:

1900.	39.829
1901.	38.208
1902.	49.603
1903.	50.331
1904.	33.565
1905.	48.531

Lakatoš Joso, **Narodna statistika**, Zagreb 1914, 64. Mirković M. navodi da se u vremenu od 1901—1905. iz Hrvatske i Slavonije preko okeana iseljavalo u prosjeku 11.000 ljudi godišnje, a samo 1905. broj onih koji je ušao u SAD zinosio je 22.000. **Ekonomska historija Jugoslavije**, 242.

¹³⁾ »**Povijest hrvatskog naroda od 1878—1914**«, 227.

	1900	1910
¹⁴⁾ mjenični dugovi	110,507.000	284,784.000
hipot. zajmovi	53,850.000	114,138.000
zajmovi na obvez	6,808.000	34,265.000

Komadinić Milan, **Problem seljačkih drugova**, Beograd 1934, 14.

broj onih koji su bili članovi u hrvatskom selu predstavljao je »kap u moru«. To Društvo nije moglo da izbjegne ekonomsko-socijalna previranja karakteristična za tu fazu razvoja kapitalizma na selu, i njegove podružnice su »početkom XX v. bile najvećim dijelom, na papiru«¹⁵⁾.

Na inicijativu peštanskih krugova došlo je do osnivanja »vjeresijskih zadruga«, koje su zakonski regulirane 1898. Zadatak im je bio omogućavanje prodora tzv. nacionalnog kapitala na selo — dakle identično djelatnosti banaka u gradu. »Podmirivanjem kreditnih potreba sela preko vjeresijskih udruga, koje je osnivala upravna vlast, trebalo je u kapitalističkoj privredi ne samo ekonomski već, u krajnjoj liniji, i politički povezivati selo za Peštu«¹⁶⁾ (spac. I. T.)

Seljak, njegova porodica, imanje, poljoprivreda u cjelini postajali su sve više »gladni« novca. Mali posjed, nerentabilna proizvodnja, pad cijena osnovnom proizvodu — žitu od 18,80 na 5,60 forinti neumitno je vodio ka kreditu kao uslovu daljeg opstanka. Početkom XX st. osnovana je »Poljodjelska banka«, koja je »držala pod okriljem one i onakve zadruge koje su, prije svega, odgovarale njenim bankarskim ciljevima« i bile su »u stvari organi banke koji su poslužili u eksploataciji hrvatskog radnog seljaštva od strane hrvatskog klera.«¹⁷⁾

Antun Radić je vrlo jednostavno okvalificirao ovu banku i, indirektno, sve slične pokušaje da se »pomogne seljaku«: »I baš zato, što banka nije drugo, nego banka, baš je zato grieh trubiti, da je ova ili ona banka za narod, da će spasiti narod itd. Banka je banka.«¹⁸⁾

Ovom čisto klasno-nacionalnom faktoru treba pridodati i ulogu nacionalnih suprotnosti između dijela buržoazije u Hrvatskoj i masenih ratara, stočara, vinogradara i dr. Brojno ne tako jak, ali privredno snažan sloj buržoazije činili su doseljeni Nijemci, Mađari, a donekle Italijani i Francuzi »koji su u toku historijskog procesa centralizacije Austro-Ugarske potisli uz pomoć habsburške dinastije autohtono neposlušno plemstvo, ili su bili u tom istom procesu odnarođeni domaći plemići...«¹⁹⁾. Najočividnije njihova snaga se ispoljavala u političkim odnosima. Opšte-društvene protivrječnosti dobivale su na ovom planu još jednu dimenziju. Ogromna masa stanovništva Hrvatske bila je, zbog izbornog cenzusa, lišena opšteg i jednakog izbornog prava kroz cijeli taj period i poslije prvog svjetskog rata.²⁰⁾

¹⁵⁾	Godina	Podružnica	Članovi
	1899	50	8.067
	1900	83	14.919
	1904	79	15.852
	1907	97	13.609

Prema Stojsavljević dr Bogdanu, **Seljaštvo Jugoslavije (1918—1941)**, Zagreb 1952, god. 111.

¹⁶⁾ Ib. 112.

¹⁷⁾ Ib. 116.

¹⁸⁾ Sabrana djela **Antuna Radića**, (?): Stojsavljević dr B. pogrešno navodi izvor. Ne radi se o »Seljaškom nauku« VII, 28; V. Stojsavljević. o. c. str. 116, bilj. 226.

¹⁹⁾ Mirković M., **Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941**, 11.

²⁰⁾ Frajdzon, o. c. 119.

Na prijelazu XIX u XX stoljeća sve evidentnije su se ispoljavale protivrječnosti oko uloge i mjesta osnovnih društvenih klasa u Hrvatskoj. Državno-pravna shvatanja u potpunosti su apstrahirala seljaštvo kao faktor istorijskih zbivanja. Njegova privredna djelatnost, njegove privredne i društvene ustanove nisu nikog interesirale, niti je ko o svemu tome vodio računa. »Narod« u političkom pogledu, to su bili ostaci feudalaca, kapitalistički skorojevići, školovani ljudi. Ogromna većina produktivnog stanovništva bila je kroz vijekove samo **objekat** u istorijskim procesima bez **svoje** istorije. O interesima tog dijela stanovništva niko nije vodio računa. Na osnovi podjele rada u dužem istorijskom procesu iz ogromne seljačke mase izdvojen je tanki sloj feudalaca i feudalne aristokratije, a zatim i buržoazije. Kao posjednici novih proizvodnih snaga i nosioci novih produkcionih odnosa svjesno i na posredan način mijenjali su način života, sve više se udaljujući od narodnih masa, tj. odnarođujući se. Sve one suprotnosti klasične za novovjekovne odnose eksploatora i eksploatisanih u Hrvatskoj druge poslovine XIX stoljeća i početkom XX odvijale su se između seljaštva s jedne, i buržoazije s druge strane enormno producirajući neravnomjernost ekonomskog i političkog razvitka.

Iz ovog prikaza obilježja klasno-socijalne i nacionalne slike odnosa hrvatskog društva mogu se nazirati uzroci i motivi pojačanog interesa za sudbinu hrvatskog seljaštva.

Posljednjih godina XIX stoljeća društvene snage u Hrvatskoj sve su se intenzivnije polarizirale. Prodirući kapitalizam je u svom sve ubrzanim nastupu ostavljao dublje i dublje tragove. Društvo se, plastičnije rečeno, približavalo tački raspolučenja. Na jednoj strani su odnosima prema sredstvima za proizvodnju, po samom mjestu u procesu proizvodnje, uložili u političkom životu, kulturnoj djelatnosti bili oni koji su raspolagali tim sredstvima: feudanci, veleposjednici, svećenici, malobrojni vlasnici tvornica, bankari, sitne zanatlije, trgovci, profesionalni političari, inteligencija, birokratija itd. Na drugoj mnogobrojno seljaštvo živjelo je i radilo na malim parcelama najčešće nedovoljnim da ishrani višečlanu porodicu, osuđeno na neumitno siromašenje i novoformirajući industrijski proletarijat lišen svega, osim svojih deset prstiju... Prisustvo građanske klase, koja se tek nalazila u prvoj fazi svoga razvoja, sve se intenzivnije osjećalo i u političkom i u kulturnom životu hrvatskih gradova. Ali ta je ekspanzija bila uvjetovana veoma izraženom ekonomskom zavisnošću njenih nosilaca kako u odnosu na konkurentsku ugarsku buržoaziju, tako još više njihovom istorodnom inferiornošću prema domaćem svećenstvu i veleposjednicima. Inteligencija, po porijeklu vrlo raznorodna (regrutirala se iz redova svećeničke i plemićke aristokratije, ali i iz radničkih i seljačkih slojeva), u odnosu na broj stanovnika gra-

dova²¹⁾ relativno brojna, postojala je u Hrvatskoj na prelazu stoljeća sve ekskluzivniji predstavnik građanskog nacionalizma, smatrajući sebe isključivim nosiocem ekonomske i političke borbe. Kapitalistička proizvodnja radala je postupno i »četvrti stalež« — proletarijat, koji je tada tek kročio na pozornicu društveno-ekonomskog i političkog života Hrvatske.

Hrvatsko društvo pod kraj prošlog stoljeća, u cjelini gledano, nalazilo se u procesu podvajanja. Najznačajnija komponenta tog procesa bilo je spomenuto diferenciranje na klasno-nacionalnoj osnovi.

Stvarni izraz te komponente bili su politički odnosi. Za razumijevanje političkog života u Hrvatskoj nužno je ponoviti istorijski značajnu činjenicu da je mnogo više od tri četvrtine Hrvatske, zbog izbornog cenzusa, bilo lišeno mogućnosti i prava da učestvuje u njemu, da dá izraza svom političkom subjektivitetu. Formu tom izrazu davale su postojeće političke stranke.²²⁾ Ni kod mađarskonog, ni obzoraškog, ni pravaškog vodstva »nije bilo nikakve bitne razlike u političkoj metodi (...) jer je i prvo i drugo i treće vodstvo s narodom računalo samo kao s masom, koja ima služiti nekim višim interesima, za koje i ne zna i kojih ne razumije«²³⁾. Za njih se nije postavljalo uopšte pitanje: »tko smije utjerivati poreze i daće, tko smije zatvoriti i pustiti, tko smije kazniti i pomilovati, tko smije zabraniti i dopustiti«, a upravo »to je ono razkršće, gdje se pučka politika odvaja od 'gospodske'...«²⁴⁾. Ne pokušavajući ni sumarno markirati opštu političku situaciju u Hrvatskoj za period koji je neposredno prethodio pojavi Antuna Radića u javnosti, indikativno bi bilo, barem na posredan način, odrediti položaj seljaštva u političkom životu Hrvatske do 90-tih godina prošlog stoljeća. Ako pođemo od činjenice da je u tom periodu pravaštvo bilo »najjači politički pokret u cijeloj Hrvatskoj... pokret srednjih slojeva sa osloncem

²¹⁾ Prema popisu iz 1910 — osim Rijeke — gradovi u Hrvatskoj imali su:

Zagreb	79.038 stanovnika
Pula	59.041 stanovnika
Osijek	31.338 stanovnika
Split	21.407 stanovnika

Više od 10.000 stanovnika imali su: Zadar, Šibenik, Karlovac, Vinkovci, Varaždin, Dubrovnik, Trogir, Slavonski Brod, Vukovar. Više od 5.000, a manje od 10.000: Valpovo, Rab, Korčula, Vis, Bjelovar, Koprivnica, Virovitica, Đakovo, Našice, Slatina, Petrinja, Sisak, Sv. Ivan Zelina, G. i D. Stubica, Ogulin, Plaški, Slunj, Sl. Požega. Prema Mirković M., *Ekonomska historija Jugoslavije* 244.

²²⁾ Bogdanov V., *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918*. Zagreb, NIP, 1958, 794.

²³⁾ S. Radić, *K osnivanju hrvatske seljačke stranke*. HM, III, sv. 10, str. 582.

²⁴⁾ S obzirom na to da kada je riječ o ideolozima hrvatske seljačke politike braći Radićima i stranci, uopšte, ima i previše nerazumijevanja prilikom upotrebe termina »gospodski«, »pučki« ili »seljački« — treba istaći distinkciju koju npr., Antun Radić pravi upotrebljavajući termin »gospodska politika«. Pod »gospodom« podrazumijevajući uvijek samo one koji imaju vlast u rukama i vladaju u ime »puka«, on u »Uvodu« u program HPSS detaljnije analizira sadržinu »stare« — konzervativne, »nove« — liberalne ili prave gospodske politike«. (V. *Sabrana djela*, IX — 191—214. Antun Radić, *Pučka politika*. Dio »Uvoda« u program HPSS. Hrvatska misao, god. IV, sv. 6, 254.

u gradskoj sitnoj buržoaziji, te da je pre imao ideje nego organizaciju, pristalice i politički značaj u društvu»²⁵). (Podvukao T. I.) onda dolazimo do zaključka da je seljaštvo Hrvatske, kao najmnogobrojniji dio društva, ostajalo lišeno mogućnosti da postane njegovim subjektom. Objašnjenje tog privrednog paradoksa krije se, između ostalog, i u tome što je »obilježje Stranke prava... radikalna propaganda, ali ne i revolucionarna akcija«. Iako se pravaši interesiraju za socijalne probleme širih slojeva, »ti se problemi gotovo i ne pojavljuju u njihovoj isključivo državno-pravnoj politici.«²⁶)

Prema A. Radiću, glavna odrednica »stare« politike, u kojoj je glavnu riječ od francuske revolucije u svijetu, a u Hrvatskoj do sredine XIX stoljeća vodila kršćanska crkva, bio je odnos prema vlasti. Vlast nad zemljom i nad narodom, nadzor i tutorstvo nad svakim, gdje se bez gospodarevog odobrenja niko nije smio udaljiti sa imanja npr., a ni pomisliti da se suprotstavi gospodskoj volji ili mišljenju (str. 256). Znači totalna ovisnost puka od gospode. Antun Radić shvata i iznosi protivrječnosti tih odnosa: nemogućnost daljeg razvoja proizvodnje pri vezanosti seljaka (voljom gospodara) za zemlju ni održivost crkvenih dogmi u oblasti razvoja naučne misli. Ali i odmah utvrđuje da od plodova »nove« liberalne politike, ustava ili »konstitucija« po kojima vladari neće vladati sami nego s narodom, a narod će birati zastupnike u Sabor, koji će izglasavati zakone, narod — puk neće imati ništa. (258)

Analizirajući »novu gospodu«, on ističe proširenje njene socijalne osnove. »Staroj gospodi« (plemićima i svećenicima) pridružuje se i »nova«: novi bogataši, tj. tvorničari, bankari, školovani ljudi, prije svih pravници i novinari. Za politiku »nove« gospode nalazi dosta toga i pozitivnog (u pogledu nauke i prosvjete, zatim prometa i veza) i negativnoga (odnarođivanje gospode — prosvjetom i čistoćom, udobnošću života!), ali opšti mu je zaključak »da se u glavnoj stvari nova gospodksa politika od stare ne razlikuje: jedna i druga daje na koncu konca vlast samo gospodi« (261 podvukao T. I.). Dublje sagledavanje ove »analize« navešće na jednu konstataciju bez koje bi shvatanje suštine učenja Antuna Radića, programa HPSS i aktivnosti Stjepana Radića, istorijskog mjesta i uloge HSS-a i hrvatskog seljačkog pokreta bilo nemoguće.

Naime, Antun Radić je s v o j i m shvatanjem uloge osnovnih društvenih činilaca (ne može se reći klasa, jer ih on nije ni uočavao ni tretirao kao takve) — gospode i puka odredio programatski ciljeve puka, tj. hrvatskog seljaštva, te metod njihovog ostvarenja.

Apstrahirajući posljedice koje je »proizvodio« narastajući kapitalistički način proizvodnje, on je bio duboko ubijeđen da su »novi političari za kratko vrijeme stvorili bezbroj zakona... Osim toga pisani su ti zakoni takvim čudnim nekakvim gospodskim i učenjačkim jezikom,

²⁵) *Istorija Jugoslavije*. Beograd, Prosveta, 1972, 312; Opširnije o pravaštvu u najnovijoj studiji M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb, Institut za Hrvatsku povijest, 1973, 451.

²⁶) Sidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda*, 130.

da toga obično čovjek nikako ne može razumjeti. I baš ovi toliko i tako nejasni zakoni — oni su uzrok da je nova politika prešla posve u gospodske ruke, tako... da je nova politika postala kao njeka tajna gospodska čarolija, koje nitko ne razumije«. (spac. T. I. — str. 260).

Ovaj eksurs je bio nephodan, jer nas поближе upućuje na zaključak da je Antun Radić kao rijetko koji javni radnik u Hrvatskoj uočio i bio svjestan sve veličine i značaja perturbacija hrvatskog društva s kraja XIX stoljeća.

Dr Antun Radić je od 1897. do 1899. uređivao izdanje Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti »Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena«, a kao produkt te njegove djelatnosti proizašla je značajna »Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«, kojom je postavio temelje etnografskoj nauci u Hrvatskoj, odnosno osnove na kojima se docnije razvijao hrvatski seljački pokret.

Kao profesor, književnik, naučnik, čovjek koji je znao i služio se sa više stranih jezika imao je veoma širok dijapazon interesovanja. Od posebnog su značaja njegovi pokušaji da pored rada na čisto empirijskoj nauci temeljito prouči kulturu uopšte »pitanja odnosa kulture i civilizacije, te inteligencije i seljaštva napose... s naročitim obzirom na koristi odnosno štete koje bi od toga nastajale za mali narod kao što je hrvatski«. ⁷⁾

Zahvaljujući svom porijeklu, vaspitanju i obrazovanju ⁸⁾, bio je, kao i brat mu, za razliku od ogromne većine školovanih savremenika, u stanju da osjeti svu težinu opšteg položaja seljaštva i smogne, uprkos raznovrsnim teškoćama i zaprekama, snage da pokuša pronaći neka rješenja koja će bitnije utjecati na sudbinu, prije svega svih onih Hrvata koji su do tada bili objekt politike. Osnovna društveno-politička pitanja koja su se postavljala bila su: kako promijeniti temelje politike, kako neutralizirati narastajući jaz između »gospode« i »puka«, kako, učiniti subjektom javnog života, na kakvim osnovama i u kakvim okvirima organizirati hrvatsko društvo. Kao pionir na jednom, potpuno neistraženom području, kao što je bila moderna etnografija, stvarajući u Hrvatskoj u kojoj se sa mnogo više sumnje nego dobronamjernosti odnosilo prema sličnim otkrićima, i nesvjesno je potpao pod uticaje i sa zapada i sa istoka, nalazeći u njihovim autoritetima potporu i potvrde svojih istraživanja. Spomenućemo ruske pisce, odnosno, grupu narodnjaka, znamenitog francuskog kulturno-istorijskog pisca Mišlea. Dok se o uticaju narodnjaka može suditi posredno, A. Radić u

⁷⁾ Murgić B., *Život, rad i misli Antuna Radića*. Zagreb, Hrvatska politička biblioteka, svezak II, 1937, 47.

⁸⁾ Horvat Josip piše o braći Radićima da se »... stekavši školsko zvanje... ušavši u građanski svijet, nijesu... 'pogospodili' ostali su čisti seljaci, naime u gradu im je živjelo samo tijelo, duh im je ostao povezan sa zemljom«. *Stranke kod Hrvata i njihova ideologija*. Beograd, Politika, 1939, 67.

Murgić B., *Život, rad i misli Antuna Radića*. Zagreb, Hrvatska politička biblioteka, svezak 2, 1937, str. 47.

raspravi »Narod« sam piše: »U uvodu u svoju Osnovu nijesam ja ni iz daleka postavio narod na onu visinu, na koju ga je pred po stoljeća postavio Michelet...«²⁷⁾.

Mišle i njegov sljedbenik Antun Radić proučavali su narod, njegovu prošlost, pronalazili i pronašli suštinu svih oblika njegovog unutarnjeg i spoljnog života. Obojica su istražujući, Mišle općenito, istoriju grčko-rimskog naroda i kulture, a Antun Radić, konkretno, analizirajući kulturu hrvatskog naroda tj. oblike njegovog života, došli do zaejdničkog zaključka: narod je sačuvao čistotu svoje autohtone kulture u onoj srazmjeri u kojoj je sačuvao svoj patrijarhalni način življenja. I jedan i drugi zaključili su da se nacija sastoji iz dva dijela, činioca: gospode i naroda.

Za Antuna je to bilo otkriće koje je stvarnost Hrvatske primjerom **potvrđivala**. Nauka i život za njega našli su se na istoj razini. Postojanje jaza dokazivala je i nauka i empirija. Gdje su njegovi korijeni, uzroci? Kako ih prevazići? Na koji način će seljaštvo doći do »riječi« u javnom životu? Ta su pitanja mučila Antuna Radića. U kratkom uvodu svoje »Osnove« on je eksplicite naznačio cilj svojih umnih napora: otkriti uzrok tom jazu. Analizom utvrđuje da razlikama nije uzrok znanje jednih i neznanje drugih (škola), bogatstvo ili siromaštvo, u umnoj ili fizičkoj djelatnosti (radu), u seljačkom ili građanskom načinu odijevanja (odijelo), nego u kulturi.²⁸⁾ U toj tuđinskoj kulturi, kao produktu internacionalne civilizacije koju je »gospoda« objeručke prihvatila i koja je ovladala njihovom dušom i tijelom, on vidi onu iskru koja je rasplamsala podvojenost kod Hrvata. Stari patrijarhalni autohtoni život (tj. kultura života) od strane gradske civilizacije bio je grubo i prezrivo napušten²⁹⁾. Opsjednut mišlju da u njegovo vrijeme »narodi vriede toliko koliko vriede u kulturi«³⁰⁾ ne može se ophrvati viziji koja »otvara mračan pogled, kad pomislimo, da bi se vremenom mogla u naš narod useliti ova kultura; kad bismo imali posla s onom bezprincipnošću, onim pomanjkanjem poštenja i svake obiteljske bilo rodoljubne, bilo čovječije svetinje, koja se opaža u mnogim slojevima drugih 'kulturnih' naroda.«³¹⁾ Istražujući genezu hrvatske kulture i našavši ishodište problema savremene Hrvatske u onoj drugoj kulturi, on se žarom apostola angažirao u radu za očuvanje autohtonih elemenata te hrvatske kulture. Tu se on sukobio sa novim problemima. Prihvatajući Mišleovu koncepciju o negativnom utjecaju grčko-rimske kulture na očuvanje autohtone hrvatske kulture, bio je svjestan da su to novi izvori mogućih nespora-

²⁷⁾ Zbornik III. Zagreb 1898, str. 183—189 — Prema Murgić, o. c. 14.

²⁸⁾ »Prava je razlika — druga kultura (podvukao T. I.) gospoda imaju svoju, narod svoju kulturu. A kad kažemo kultura, mislimo baš ono što je zadaća, da se u Zborniku sabere: »Život, način života«. A. Radić, »Iz osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«. Akademijim »Zbornik za narodni život i običaje«. Zagreb 1897, str. 1 — prema B. Murgiću, o. c. 8/II.

²⁹⁾ »Koliko je u nas ljudi, koji se upravo bore, da izgrube sve, što ih veže s narodom, iz kojega su jučer nikli, da zametu svoj trag!« Iz rasprave »Narod«, Zbornik III, Zagreb 1898 — prema Murgiću, o. c. 15/II.

³⁰⁾ Sabrana djela, XVI, 19.

³¹⁾ Sabrana djela, XVI, 11—21.

zuma, jer je taj stav za mnoge mogao da ima značenje potpunog negiranja svega što je civilizacija ugradila u život Hrvata.³⁴⁾ Duboko je bio svjestan činjenice »da se širenjem kršćanstva širila i evropska kultura, upravo civilizacija«³⁵⁾ ne rijetko je isticao da proces nastajanja hrvatske savremene kulture vuče svoje korijene iz ćelija autohtonog patrijarhalnog života hrvatskih pagana, ali da je vrlo duboko prožet i zapadnoevropskim katoličkim utjecajima. Svojim tretmanom mjesta i uloge kršćanstva, odnosno katoličanstva u životu hrvatskog naroda, on je, i direktno i posredno, izvanredno mnogo utjecao na odnos hrvatskog seljaštva, stranke i pokreta prema katoličanstvu i vjeri uopšte. Okrenuvši se kršćanskoj nauci, on se još više uvjerio da je nepodnošljivi položaj seljaštva u hrvatskom društvu u savršenom neskladu sa njenim načelima.

Vidjeli smo da su Antunove analize od samog početka nailazile na negiranje, nerazumijevanje i neshvatanje.

Apstrahirajući subjektivnost ocjena, istorijski je značajno da je Antun otkrio suprotnosti u Hrvatskoj s kraja XIX stoljeća i istakao neodrživost socijalno-političkog stanja hrvatskog seljaštva. Iz analize suprotnosti hrvatskog društva toga vremena rađa se i njegovo originalno objašnjenje postojećih protivrječnosti sela i grada — tuđinskom kulturom. Utvrdivši da je kultura grada import, da ta kultura nije i ne može biti konstitutivni element hrvatske nacije, on je vodio perspektivu hrvatskog društva u oživljavanju autohtone kulture hrvatskog sela. Prema njemu, seljaštvo, taj najmnogobrojniji i najzapostavljeniji dio hrvatskog društva, ono koje živi od svojih deset prstiju, »pluga i motike«, trebalo je da zauzme odgovarajuće mjesto i ulogu u budućem razvoju hrvatskog društva. Ono najpozitivnije iz nepatvorene hrvatske seljačke kulture svakodnevnog života trebalo je savremeno hrvatsko društvo objeručke da prihvata kao uslov svog opstanka, a i daljeg napretka. Radeći na »Osнови za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«, on je postao duboko ubijeđen da neiskvareni odnosi koji su vladali među seljacima u njihovim porodicama, na stoljećima izgrađivan i ustaljen i od svijuju poštovan red među starijim i mlađim, ženskim i muškim dijelom porodice, običaji svakodnevnog života i rada, jednom riječju opšte vrline seljaštva, treba da budu sačuvane od svih natruha čovjekove civilizacije i »gospodske politike«. Ne samo da treba da budu sačuvani nego da ti raznovrsni oblici seoskog života treba da čine temelj cjelokupnog društva. I nakon formaliranja tih postavki, nakon osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke, pisao je da »kulture, nema bez doma, bez rada, bez poštovanja ili kulta onoga, što su nam stariji ostavili — a civilizacija

³⁴⁾ »Pa što sam upazio?« — piše 1898. godine A. Radić. »U ono malo pismene kritike opazio sam bojazan: da sam evropsku kulturu stavio ispod narodne barbarštine. A usmena je kritika, koliko sam mogao čuti, s jednakim nezadovoljstvom osudila ono moje više naslućivanje nego otvoreno kazano mišljenje o nekom superioritetu 'naroda' nad 'gospodom'. Prema Murgiću, o. c. 14/II.

³⁵⁾ A. Radić, **Kako čovjek postaje čovjek**. Prema Murgiću 4/II.

sve to briše.«³⁶) Na drugom mjestu dopunjava i, tako reći, brani svoje stanovište: »Ne bismo htjeli, da nas tko krivo shvati. Nismo laudatores temporari acti, ne hvalimo bezuvjetno 'starih dobrih vremena' kao da onda nije bilo nikakve prevare«³⁷). U stvari, on je bio i ostao uvjeren da »poštovanje narodnih hrvatskih tradicija ima (rad Hrvata) biti vrsta rodoljublja koja mora da ide za tim, da se zbaci utjecaj tuđinski«³⁸).

Seljaštvo i njegova kultura postaju za A. Radića jedini faktor i temelj prevazilaženja protivrječnosti hrvatskog društva koje je sve više bilo zahvatano kapitalističkom proizvodnjom i novim društvenim odnosima. Za njega je to što se dešavalo bilo sukob »tradicije« i novovjekle »civilizacije, a sve ono što civilizacija sa sobom donosi u pravilu je više dobro, da postojeću domaću samoniklu kulturu u njezinom razvoju spriječi, pače i uništi«³⁹).

Antun Radić učenjak, književnik, intuitivni filosof, kome je istorijski materijalizam bio potpuno stran, pošavši od seljaštva, tragaajući za temeljima na kojima bi se i »gospoda« i »puk« mogli prestrojiti i dalje organizirati život — vratio se seljaštvu, tj. ostao na osnovama njegove (seljačke) kulture života. Time je zatvorio krug istorijskog zbiivanja. Cijelu svoju ideologiju gradio je na primarnoj društveno-istorijskoj ulozi seljaštva u Hrvatskoj u etapi definitivnog prelaza feudalizma u kapitalizam. Antunova osuda gospode, njegova ocjena seljaštva, kao najpozitivnijeg dijela hrvatskog društva, i vizija seljačke države i vlade nisu po V. Bogdanovu nešto originalno u novovjekovnoj hrvatskoj istoriji. »Mnogo prije braće Radića te je principe zastupao Ante Starčević«⁴⁰) Ali je, nema sumnje, originalan Antunov pristup u izučavanju savremene problematike hrvatskog društva i njegovo »otkriće« o ulozi kulture u poremećenim društvenim odnosima Hrvatske s kraja XIX i početkom XX stoljeća.

Imajući pred sobom rezultate od kojih je došao Antun Radić, istražujući prošlost i tadašnji trenutak Hrvatske, može se reći da je njegovom pristupu i analizi apsolutno nedostajao istorijsko-materijalistički aspekt prilaza. Da je on polazio s tih pozicija, otkrio bi jaz između »gospode« i »puka«. Samo kultura se ne bi pojavila kao u zrokoj, realno i objektivno, postojećoj protivrječnosti osnovnih društvenih snaga, nego kao jedna od mnogobrojnih posljedica odnosa istih u sistemu sve intenzivnije kapitalističke proizvodnje, kao posljedica neumitnih klasnih razlika. Ovako je ta sfera ljudske djelatnosti, u tumačenju A. Radića, istraživana i ocjenjivana sa čisto idealističkog stanovišta. I samo zbog toga je on i upao u zabludu da može i treba »zaustaviti točak istorije«, »spasiti« Hrvatsku pomoću autohtone kulture njenog sela.

³⁶) *Sabrana djela*, VIII, 73, *Kako čovjek postaje čovjek*, »Božićnica« 1910. Zagreb 1909.

³⁷) *Sabrana djela*, XVI, 11 — *Dva društva*.

³⁸) *Sabrana djela*, XVI, 8 — u povodu II sveske »Zbornik za narodnu život i običaje« — *Obzor* 1898, br. 53.

³⁹) *Sabrana djela*, XVI, 171 — *Kultura u našoj pokrajini*.

⁴⁰) V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, 788.

Istorijski materijalizam on je apodiktički odbacivao, jer je rušio ono što je, po njemu, bilo početak i kraj prebrođavanja jaza između grada i sela: tradicije čovječanstva i naroda.⁴¹⁾ Ni socijalizam, a ni komunisti po njegovim krajnje uprošćenim shvatanjima, nisu mogli garantirati ono što je, u buržoasko-kapitalističkom društvu, razvijenom ili nerazvijenom — bitno: imetak, privatnu svojinu. »Socijalizam je, prema A. Radiću, nauka po kojoj bi ljudi imali nastojati da **imetak (podvukao T. I.) bude zajednički svim drugovima, a pojedinac da nema nikakvog imetka...**«⁴²⁾ Za oba brata može se reći da su socijalizam i socijaliste ocjenjivali sa nivoa sredine u kojoj su živjeli, što znači s primitivnog i zaostalog stanovništva. Antun je iskreno pisao da su, oko 1898, za njega socijalisti bili »njekakvi strašni ljurdi, po prilici kao razbojnici«. Iako je već 1903. promijenio to mišljenje o njim kao ljudima, ipak je, upoznavši se sa socijalističkom literaturom, izjavio: »ne slažem se sa socijalistima i (.) njihova nauka ne valja.«⁴³⁾ Ne može se reći da Antun nije vidio i neke značajne posljedice koje je izazivao kapitalistički način proizvodnje u Hrvatskoj⁴⁴⁾. On nije ni mogao, ni htio, objektivno, zbog svog idealističkog pogleda na svijet da se otrgne od svojih originalnih temeljnih misli ugrađivanja svega onog pozitivnog iz života hrvatskog seljaka u život cijelog hrvatskog društva XX stoljeća.

Ali je zato pokušao subjektivno, riječju i djelom, da rezultate svojih istraživanja praktično realizira i primjeni. Završivši 1897. »Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«, a 1898. zaokruživši, pod uticajem Mišlea i ruskih narodnjaka, svoju teoriju o ulozi i značaju autohtone hrvatske kulture, počeo je svoj pionirski i misionarski rad na »Domu« — »Listu hrvatskom seljaku za razgovor i nauku«. Jedna studija o sadržajnoj vrijednosti priloga izašlih od prvog broja (15. 12. 1899) do osnivanja stranke — pod kraj 1904, kada je **Dom** dobio »zamjenu« u **Hrvatskom narodu** — potvrdila bi doslovce dosljednost Antunove orijentacije isključivo prema seljaštvu, koja je bila zacrtana i u Prvoj riječi čitaocu.⁴⁵⁾ Prvi put u historiji hrvatsko seljaštvo dobilo je novine koje su stvorene isključivo za njega i koje su učinile, biranom pisanom riječju, takav revolucionarni utjecaj, kakav su ostvarili poslije toga samo još svjetski ratovi. Na stranicama **Domića**, kako ga je Antun volio zvati, sve su se češće mogli da pročitaju tekstovi koji su bili politički intonirani, ali u kojima je, dosta stidljivo, počela

⁴¹⁾ **Sabrana djela, I, 179.**

⁴²⁾ **Sabrana djela, VII, 152.**

⁴³⁾ »Dom«, IV, br. 4 od 26. 2. 1903; **Sabrana djela, V, 49—50.**

»Socijalizam je Stjepan Radić apriori odbijao, a djela naučnog socijalizma iz principa nije čitao« — veli Vasa Bogdanov. (**Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, 786**).

⁴⁴⁾ »Istina je: hrvatski seljaci su danas velikim dielom bogci i prosjaci... Kako je dakle (hrvatski narod) postao bogac i prosjak? **Ne možemo, ne smijemo odgovoriti, kako bismo htjeli...** (podvukao T. I.) sad treba pomoć, — ako se može, i ako tko — hoće!«. **Dom, god. II, br. 5; Sabrana djela III, 83.**

⁴⁵⁾ »Ovaj se list piše i izdaje za onaj naš hrvatski sviet, koji znade samo čitati, a nije učio nikakvih većih škola... (jer), mi Hrvati **dosad nemamo lista, koji bi jednakom korišću i jednako rado mogli čitati svi seljaci i seoski ljudi**«. (**Podvukao T. I.) Dom I, br. 1; Sabrana djela II, str. 1.**

da provijava jedna sasvim nova tendencija — trasirana je jedna aktivistička politika naspram »gospode«, koja je trebalo da bude prožeta seljačkim životom⁴⁶⁾). Taj list, u vlastitom izdanju, bio je za Antuna poligon na kome je pokušao, i u cjelini uspio, da za buduće organizaciono okupljanje hrvatskih seljaka, prosvjeđivanjem politički i kulturno priprema to seljaštvo, čije je sposobnosti djelovanja u budućnosti vizionarski osjećao. U tom **Domiću** stvarno se izgrađuje ideologija buduće seljačke stranke⁴⁷⁾). Poslije prvih početnih teškoća (i koju godinu nakon osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke), hrvatski seljaci su u potpunosti slijedili Antunovu poruku: »To neka budu prave seljačke novine! Tu neka se čuje seljačka riječ, tu neka se vidi seljačka tuga i žalost i ciela seljačka duša. To neka bude štono gospoda kažu seljački forum⁴⁸⁾). Gotovo uporedo sa naporima da hrvatsko seljaštvo vaspitava i osvješćuje u nacionalno-socijalnom duhu, da ih ujedinjuje riječju oko samo njihovih zajedničkih elemenata (seljaštvo naspram »mađarona«, »gospode«), Antun je od početka izdavanja **Doma** permanenteno i vremenom sve češće operirao sa mogućnostima i potrebama organiziranja seljaštva na osnovama tih zajedničkih elemenata. Godine 1901. on je samo postavljao uopšteno pitanje: »Hoće li se i seljaci skoro dići, da i oni 'čuvaju' i brane svoje interese? To bi bio najveći i najjači 'ceh' na svijetu.«⁴⁹⁾ Antun Radić je, duboko ponirući u bit seljaštva uopšte, svoje opservacije i refleksije o hrvatskom seljaštvu prenosio na stranice **Doma**, koji je to isto seljaštvo primalo kao svoju novu religiju. Taj zatvoreni krug »hrvatsko seljaštvo — Antun Radić — hrvatsko seljaštvo« je nezaobilazan u tretmanu faktora koji su prethodili pojavi HPSS. Svakodnevni život i sudbina tog seljaštva bili su osnovno vrelo svih njegovih misli i ocjena koje su nalazile, baš u tom seljaštvu, najpogodnije tlo za svoju reinkarnaciju. Karakterističan je stav A. Radića prema »staleškoj borbi«⁵⁰⁾ koji je formuliran mnogo prije nego što je i bilo pomena o političkoj stranci hrvatskog seljaštva, a to isto seljaštvo ga je konsekvnetno sprovodilo više od četiri decenije. Uostalom, istovetan slučaj bio je gotovo sa svim ostalim temeljnim Antunovim mislima: o socijalnom miru, pravdi, seljačkoj državi, čovječnosti, vjeri u boga... Isključiva orijentiranost na seljaštvo kao osnovnu polugu društva rezultirala je, indirektno, u introvertnosti tog najbrojnijeg dijela hrvatskog stanovništva prema svim ostalim društvenim snagama naših zemalja u XX stoljeću. Ideolog hrvatskog seljaštva otišao je u drugu krajnost. Dok su sve postojeće, tzv. »gospodarske« građanske stranke potpuno zanemarivale kulturni i socijalni rad među seljaštvom, ne ispoljavajući ni minimum sluha i osjećanja za najbrojniji faktor društva u Hrvatskoj, dotle se A. Radić isključivo posvetio radu

⁴⁶⁾ »Hodite ovamo k nama, mi smo jedini pravi i čisti Hrvati!«. U takvu se politiku »Dom« nije ni malo miešao, ali pokazati, što nas tare i bije, otvarati oči da narod vidi malo dalje od nosa... — to ne škodi, mislim ja. »Dom«, II, br. 15; **Sabrana djela III**, 266.

⁴⁷⁾ Horvat J., **Stranke kod Hrvata i njihova ideologija**, 69.

⁴⁸⁾ **Dom III**, br. 9; **Sabrana djela**, IV, 142.

⁴⁹⁾ **Dom**, II, br. 5, od 8. 3. 1901; **Sabrana djela**, III, 86.

⁵⁰⁾ »Reći ću vam, proti čemu je 'Dom:' 'Dom je proti svakoj borbi među staležima«. **Dom**, II, br. 20 od 25. 10. 1901; **Sabrana djela**, III, 352.

na formiranju njegove samosvijesti i izgradnji političke samostalnosti. Tako je hrvatsko seljaštvo i dalje, teorijski i praktično, ostalo izolirano kao činilac savremenih kretanja.

U članku »'Pravaši' i 'nagodbjenjaci'« piše da Hrvatima (tu uvijek misli na seljaštvo koje »guta« sve ostalo) nije mjesto ni kod jednih ni kod drugih, ali gdje onda? Budući da je svjestan stepena svijesti Hrvata — seljaka u tom trenutku, on umiruje i sebe i svoje čitaoce (seljake) riječima: »malo bolje na tanko razložiti ću vam to drugi put, — i ako se mnogi srde, što ja na prvi put nikad do kraja ne dođem. Ali niesam ja tomu kriv. Da je tako počeo 'Dom' barem prije 20 godina, — ono bi bio 'prvi put', a ja bih sad mogao odmah krenuti na 'drugi put'⁵¹⁾. Tačno godinu dana kasnije Antun je konkretnije pisao o potrebi da seljaci već krenu tim »drugim putem« i »uzmu stvari u svoje ruke«. Bio je siguran da se taj početak neumitno približava, ali je istovremeno i otvoreno računao sa nerazumijevanjem i otporima. Gospodsku politiku trebalo je da smijeni »seljačka«, koju bi vodila »hrvatska seljačka stranka«. U zamišljenom dijalogu »pro et contra« njemu je prebačeno: »Tko je vidio, da seljak, muž i prostak vodi politiku?! To je bio i bit će posao za inteligenciju, za gospodu. . . Idi, bježi ća i sa seljačkom strankom i sa seljačkom politikom! . . . Šta zna seljak u politici?!«, a Antun odgovara: »... neću ni ja seljaka učiti 'politike' . . . — jer, da vam pravo kažem, prvo: ja malo držim do politike kakva je danas kod nas; a drugo: onakve politike, na koju vi mislite, — takve politike. . . seljak. . . i ne može razumjeti. . . Pustimo za sada na stranu i seljačku politiku i seljačku 'stranku', pa recimo ovako: Vreime je već, da se i seljaci sami za sebe postaraju. . . Ne pazeći mnogo na gospodsku tugu i njihove zdravice narodu. Ne moraju se seljaci složiti protiv takvoj ili bilo kakvoj drugoj gospodi. . ., ali seljak neka vazda i uvijek misli ovako: Dobro i hvala ti gospodine, što si mi i ti prijatelj; . . . Najprvo ću ja sam gledati za se, . . . Kad tako počnu misliti hrvatski seljaci, to će biti početak hrvatske seljačke 'stranke'. Ali još nisu počeli ni misliti. . .⁵²⁾).

Mr Tomislav Išek

LA PAYSANNERIE DE LA CROATIE À LA FIN DU XIXe ET AU DÉBUT DU XXe SIÈCLE ET LES POINTS DE VUE D'ANTUN RADIĆ SUR SON RÔLE SOCIAL

Parmi les travaux où l'on a jusqu'à maintenant parlé des problèmes concernant le Parti paysan croate, on ne trouvera pas une approche qui traite ses racines idéologiques d'une manière scientifique satisfaisante.

L'article ne représente qu'une partie d'un plus large ensemble et son auteur n'y a pas de prétentions d'un jugement plus approfondi sur le problème en question.

⁵¹⁾ Dom II, br. 6, od 22. 3. 1901; **Seljački nauk**, III, 93—94.

⁵²⁾ **Dom**, III, br. 5, od 13. 2. 1902; **Sabrana djela**, IV, 69—71.

La paysannerie de la Croatie a été, dans la période mentionnée, pratiquement exclue de la réalité sociale, quoiqu'elle représentât la majorité des habitants (90%). La position sociale et économique de la paysannerie a été conditionnée par un grand nombre de facteurs dont la plupart provenaient de la nature même des relations austrohongroises-croates. La paysannerie croate, faisant partie de la masse exploitée dans le capitalisme, a été soumise à une prolétarianisation inévitable. La composante la plus importante de la société a été sa différenciation à la base nationale et à celle de classes. Des relations politiques ont été l'expression réelle de cette composante. Le cens législatif a ôté à plus de trois quarts des habitants la possibilité et le droit de donner l'expression à sa subjectivité politique.

A. Radić voit bien que les changements sont nécessaires. Il étudie la «vieille seigneurie» (fabricants, banquiers, hommes cultivés), et il constate que «la nouvelle politique seigneuriale ne diffère pas de la vieille, car les deux ne donnent le pouvoir qu'à la «seigneurie». En analysant les facteurs fondamentaux de la société, la «seigneurie» et le «peuple», il ne les traite pas en produit de classes, car la notion de la «lutte de classes» lui était absolument inconnue. Il a constaté que **«les lois peu claires étaient la cause** du fait que la nouvelle politique s'est trouvée définitivement dans les mains de la seigneurie». Malgré sa non-compréhension du fond même de la première phase du développement du capitalisme, il s'est rendu compte de l'importance des perturbations de la société croate vers la fin du XIXe siècle.

La chose très importante dans l'oeuvre d'A. Radić est l'analyse «du rapport entre la culture et la civilisation, . . . , du point de vue de leur utilité, c'est-à-dire de leur inutilité pour le peuple croate». De toute la force de son être, il s'est adonné au travail qui lui donnerait la réponse aux questions telles que: comment changer les fondements de la politique, comment neutraliser l'abîme de plus en plus grand entre la «seigneurie» et le «peuple», comment transformer le peuple en créateur de la vie publique, sur quels fondements organiser la société croate?

En pionnier dans le domaine de l'ethnographie croate moderne, il a été influencé par le groupe des écrivains russes «Intellectuels du peuple» («Narodnjaci») et par l'historien et l'écrivain Michelet. En analysant la culture du peuple croate, notamment celle des paysans, les formes de leur vie, il a constaté que le peuple avait gardé la culture autochtone dans la même proportion que sa manière de vie patriarcale. En cherchant les racines de l'abîme, il les trouve dans la culture importée, comme produit de la civilisation. Une telle culture ne pouvait pas,

d'après lui, être l'élément constitutif de la nation croate. Il trouvait la perspective de la société croate dans le renouvellement de la **culture autochtone du village croate**. Il soulignait que la paysannerie et sa culture étaient le seul facteur du dépassement des différences existantes. Son originalité consiste non tellement en priorité qu'il attribue à la paysannerie qu'en »découverte« du rôle de la culture du village croate. Il ne pouvait pas comprendre que la culture n'était pas la cause des différences sociales, mais seulement une de nombreuses conséquences des rapports dans la système de la production capitaliste croissante. C'est sur cette base fausse qu' A. Radić a commencé à se préparer avec son frère Stjepan à la fondation du Parti paysan croate.

Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine

Pokret Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju ostao je do danas nedovoljno analiziran i osvjetljen. Autori koji su se do sada bavili ovim pitanjem činili su to u okviru jedne šire obuhvaćene problematike istorije Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom upravom (Ferdinand Schmid: **Bosnien und die Hercegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns**, Leipzig 1914; Todor Kruševac: **Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878—1918**, Sarajevo 1960). Direktnije se ovim pitanjem bavio Osman Nuri Hadžić. (Vladislav Skarić, Osman Nuri Hadžić i Nikola Stojanović: **Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom**, Beograd 1938; Osman Nuri Hažić: **Muslimanska versko-prosvetna autonomija u BiH i pitanje halifata Gajret**, Sarajevo, IX/1925). Hadžić kao savremenik u izvjesnoj mjeri i kao učesnik u tim događajima, dao je dosta vrijednih podataka, ali on, ipak, nije bio u mogućnosti da šire i u zavisnosti od niza okolnosti analitički osvjetli sve komponente ovog pokreta.

U novije vrijeme vrijedan doprinos osvjetljavanju problematike autonomnog pokreta bosanskohercegovačkih Muslimana, svakako, predstavlja prilog Ferde Hauptmanna objavljen u Predgovoru knjige građe: **Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-merifsku autonomiju**. U poređenju sa navedenim autorima, on donosi neke nove momente zahvaljujući temeljitijem uvidu u službenu građu austrougarske provenijencije.

U dosadašnjoj literaturi o autonomnom pokretu Muslimana posebno je izostala šira i iscrpnija analiza događaja koji su prethodili pregovorima, kao i analiza samog toka pregovora koje je civilni adlatus baron Hugo Kučera, kao zastupnik ministra Benjamina Kalaja i kao predstavnik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, vodio sa predstavnicima vođstva pokreta prvih mjeseci 1901. Taj momenat, kao i činjenica da otpočinjanje pregovora označava jednu novu etapu u razvoju pokreta Muslimana opredijelili su nas da to pitanje detaljnije osvijetlimo.

Događaji koji su prethodili samim pregovorima, a tu prvenstveno mislimo na akcije muslimanske opozicije, izražene najviše u njihovim predstavkama i žalbama na svoj položaj i upućivanim bilo na adresu Zemaljske vlade u Sarajevu, Zajedničkog ministarstva finansija u Beču ili, pak, lično na adresu cara Franje Josipa I, kao i sami pregovori omogućili su da se jasno iskristališe programska osnova pokreta Muslimana, i to prvenstveno u sferi njihovih vjerskih i vakufsko-mearifskih zahtjeva. S obzirom na to da su u ovom pokretu odlučujuće mjesto imali muslimanski zemljišni posjednici, oni su u ovo isto vrijeme formulisali u tom programu i neke svoje zahtjeve koji tretiraju agrarno-imovinsku problematiku. Kada je vođstvo muslimanskog pokreta stupilo u pregovore sa Zemaljskom vladom, ono je tada imalo svoj program koji je bio sadržan kako u memorandumu tako isto i u »Nacrtu statuta za autonomno uređenje muslimanske vjeroispovijedi i vakufsko-mearifske zaklade u Bosni i Hercegovini«, koje su zajedno uručili ministru Kalaju 19. decembra 1900. u Sarajevu.

Odluka austrougatskih političkih faktora da stupe u pregovore sa predstavnicima vođstva muslimanskog pokreta značila je da su se akcije muslimanske opozicije počele s njihove strane shvatati kao ozbiljna pojava i da više nije moguće kao ranije ignorisati njihovo značenje. Pitanje Muslimana pod austrougarskom upravom u Bosni i Hercegovini postepeno je preraslo u širi problem koji je počeo zaokupljati pažnju političke javnosti Monarhije i postalo važan elemenat u kritici Halajevog režima od strane opozicionih partija unutar austrijskog i ugarskog parlamenta. Ono će se kao takvo još više nametnuti kada je vođstvo muslimanskog pokreta nastojalo da u svojim političkim akcijama dobije neposrednu podršku tih istih političkih krugova i u Beču i u Pešti.

U svjetlu, tih kao i nekih drugih okolnosti, može se onda razumjeti iznenadna spremnost Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu da pregovara sa predstavnicima pokreta, čijim je akcijama do nedavno pridavala efemeran značaj i čijeg je vođu Ali Fehmi Džabića, nekoliko mjeseci ranije, smijenila sa položaja mostarskog muftije.

Istraživač ove problematike sada je u položaju da, zahvaljujući publikovanoj građi o pokretu Muslimana koju je sabrao i priredio Ferdo Hauptmann, bolje i temeljitije sagleda pozadinu rafinirane političke igre austrougarskih nadležnih faktora da se cio pokret stavi pod njenu kontrolu, a njeni istaknutiji akteri ili diskredituju u očima šire muslimanske javnosti ili stave u službu okupacione uprave. Osim toga, sačuvani

zapisnici svih održanih sjednica obje pregovaračke strane pružaju mogućnosti da se detaljnije i daleko bolje analizira cio tok pregovora nego na osnovu drugih do tada pristupačnih dokumenata. Isto tako, oni nam omogućuju da bolje sagledamo u kojim pitanjima su partneri u pregovorima bili krajnje nepopustljivi, a u kojima su opet bili spremni na ustupke. Posebno je vrijedno da se na osnovu zapisnika sjednica može spoznati duh koji je prožimao obje pregovaračke strane, kao i oni njihovi skriveniji ciljevi, koji su, naročito u kritičkim momentima vođenja pregovora, dolazili do izražaja.

Za zvanične austrougarske faktore općenito je karakteristično da su niz godina živjeli u uvjerenju da akcije muslimanske opozicije nemaju veći značaj, da opozicija okuplja uži krug nezadovoljnika i da njihove žalbe na okupacionu upravu nemaju širu podršku Muslimana, koji su u svojoj većini po njihovoj ocjeni lojalni novoj vlasti. I Benjamin Kalaj u svojstvu zajedničkog ministra finansija i ujedno poglavara Bosne i Hercegovine označio je pojavu muslimanske opozicije, koja se devedesetih godina prošlog stoljeća jasno nazirala kao vjesnik jednog ozbiljnijeg pokreta, kao jednostavan izraz partikularističkog duha muslimanskog plemstva, koji je zahvatio i ostale slojeve muslimanskog stanovništva. Cilj je akcije muslimanske opozicije, kako on to misli, da se pokrenu Muslimani i ubijede da i oni nešto predstavljaju, kao što je to bilo u vrijeme prije austrougarske okupacije.) Ali, takve separatističke tendencije, ispoljene u prvim godinama austrougarske okupacije, potpuno su, po njegovoj ocjeni, iščezle, zahvaljujući prvenstveno konsekvantnom stavu Vlade u čuvanju državnog autoriteta i interesa svih slojeva i staleža stanovništva. Kalaj polazi tada od jedne ocjene da je najveći dio Muslimana u BiH potpuno lojalan novoj upravi i da usvaja pozitivne tekovine koje su sa okupacijom prodrle u Bosnu i Hercegovinu²⁾.

I u svojoj studiji pod naslovom **Položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini**, koja je objavljena u Beču 1900. i koju istraživač muslimanskog pokreta toga vremena ne može zaobići, (mnoge okolnosti ukazuju da je upravo pokret Muslimana toga vremena i podstakao Kalaja da napiše ovu studiju i u njoj formuliše svoje poglede kako prema Muslimanima uopšte, tako i prema tom pokretu posebno) Kalaj je označio

¹⁾ **Borba Muslimna Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju** — Arhiv SR Bosne i Hercegovine. Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijeka). Tom III. Sabrao i uredio Ferdo Hauptman, Sarajevo 1967. (Dalje samo: Hauptmann, Borba Muslimana). Kalajev podnesak caru o pokretu travničkih begova, Beč, 3. oktobra 1891. dokument br. 3. str. 61—62. Zanimljivo je da Kalaj tom prilikom ukazuje na sličan partikularistički duh i kod pripadnika drugih konfesija u Bosni i Hercegovini. On iznosi primjer franjevačkih svećenika koji su se predstavljali kao zastupnici katoličkog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva i željeli da fungiraju kao vlast s obzirom na njihovo nastojanje da isključe neposredan kontakt katolika sa predstavnicima austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Kalaj je tom prilikom iznio i primjer vojvode Zimonjića, koji je prvih godina okupacije predlagao austrougarskim vlastima u BiH da se njemu prepusti uprava u gatačkom srezu i da se svi zvanični službenici vlasti povuku s toga s tog područja. — Isto, str. 62.

²⁾ Isto, str. 62—63.

prve simptome pokreta kao obična trvenja, razumljiva u jednoj zemlji, gdje žive zajedno pripadnici različitih konfesija³⁾. Tragovi pokreta, po njegovoj ocjeni, vode u stari vezirski grad Travnik, zatim u Bos. Novi. Ovaj posljednji bio je u vrijeme otomanske vlasti granična tvrđava i kao takva igrao je važnu ulogu. Okupacijom BiH 1878. on gubi tu ulogu i zbog toga počinje da rapidno zaostaje i opada. A pokret u Hercegovini, započet akcijom muftije Džabića i njegovih pristalica, Kalaj nastoji da objasni posebnim mentalitetom Hercegovaca, koji su vatreni i istovremeno tvrdoglavi i uopšte neobuzdani i kojima je slava njihovih predaka udarila u glavu⁴⁾.

Zanimljivo je da Kalaj u navedenoj studiji, a ni u ostalim dokumentima, a posebno u svojoj prepisci sa baronom Kučerom ne datira akcije muslimanske opozicije od druge polovine 1899. tj. od predaje memoranduma mostarskih Muslimana predvođenih muftijom Džabićem caru Franji Josipu i njemu, kao ministru Zajedničkog ministarstva finansija, kao što je to inače uobičajeno u literaturi. On mu nazire početke prvih godina posljednje decenije prošlog stoljeća kada su muslimanski zemljišni posjednici u više predstavljeni i žalbi izrazili svoje ozbiljne progovore na svoj položaj i na pogoršanje svojih agrarno-imovinskih pozicija, i uopšte stavili akcenat na privredni aspekt austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine^{4a)}. I kada pokret Muslimana od konca devedesetih godina, konkretnije od 1899. sve više dobija formu borbe za vjersku i vakufsku-mearifsku autonomiju, čemu je znatan podsticaj i povod dao slučaj konverzije Muslimanke Fate Omanović iz okolice Mostara, on ga tada ocjenjuje, pored ostalog, i kao nastojanje muslimanskih velikih zemljišnih posjednika da svoje interese prikažu identičnim interesima islama, pa shodno tome svoje imovinsko zaostajanje i siromašenje kao opšte slabljenje bosanskohercegovačkih Muslimana.

Da zvanični austrougarski faktori, pa i lično B. Kalaj nije u prvo vrijeme pridavao veći značaj prvim počecima pokreta Muslimana, pokazuje i taktika koju su vlasti primijenile u njegovom suzbijanju. Jedna od tih mjera bila je akcija na prikupljanju pismenih izjava lojalnosti od uglednijih i imućnijih Muslimana. Time se željelo diskreditovati akciju muftije Džabića i njegovih drugova. I kada je takvu izjavu dao prvo travnički muftija Korkut, a zatim i reis-ul-ulema Azabagić, B. Kalaj je insistirao posredstvom civilnog adlatusa barona Kučere da se akcija u tom pravcu nastavi na oprezan i neupadljiv način⁵⁾. Ali, prve

³⁾ Die Lage der Monammedaner in Bosnien von einem Ungarn. Zweite unveränderte Auflage. Wien 1900. (Dalje: Die Lage der Mohammedaner) str. 92.

⁴⁾ Isto, str. 93, 97.

^{4a)} I Hamdija Kreševljaković pomjera početak pokreta znatno ranije. Po njegovoj ocjeni, predstavka caru i kralju iz 1886. u kojoj Muslimani traže vakufsku samoupravu značila je »... početak latentne borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju...«. Hamdija Kreševljaković, **Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)** Sarajevo 1969, str. 39.

⁵⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, Kalajevo telegrafsko naređenje Kučeri od 7. jula 1900. Dok br. 15, str. 103. Vidi i: Osman Nuri Hadžić u radu: **Borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju**, objavljen u knjizi **BiH pod austro-ugarskom upravom**, Izdanje Geca Kon—Beograd. Ostali autori: Vladislav Skarić i Nikola Stojanović, str. 67.

vijesti iz pojedinih okruga nisu bile otpimističke, premda je Kučera svog ministra uvjeravao i podgrijavao u njemu nadu da započeta akcija u tom pravcu ima izgleda na uspjeh, samo da treba biti strpljiv i sve prethodno u tom pravcu oprezno pripremiti. Ipak, ta akcija sa ciljem da se ugledniji Muslimani putem pismenih izjava lojalnosti distanciraju od akcija muslimanskog pokreta i istovremeno izraze svoju lojalnost i podršku politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini nije imala dublji odjek u širim muslimanskim slojevima, pa su takvi nepovoljni izvještaji sa terena prisilili Kalaja da izda novu instrukciju, u kojoj se preporučuje tiha likvidacija akcije sa pismima lojalnosti. Istovremeno, porasla je bojazan u austrougarskim krugovima da jedna dalja akcija u tom pravcu ne proizvede obrnut efekat, odnosno da ne da podsticaja muslimanskoj opoziciji i ne podgrije raspoloženja za sličnu akciju s njihove strane, koja bi imala protuvladin karakter. Zbog svega toga cijela akcija u tom pravcu bila je obustavljena.⁶⁾ Međutim, ni ta činjenica nije još bila dovoljan elemenat da austrougarski politički faktori sagledaju i shvate sav značaj i dimenzije pokreta Muslimana, koji je sada bio intoniran uglavnom kao akcija za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Na to ukazuje i podatak da se živjelo u uvjerenju da se pokret Muslimana lako može suzbiti, a muslimanska opozicija u svom vođstvu lako pocijepati ako se zadovolje lični interesi uglednijih aktera pokreta. Kalaj s tim u vezi ističe da »mnogi malkontenti« slijede svoje egoističke ciljeve ili zastupaju isključivo lokalne interese.⁷⁾ Treba, doduše, istaći da se za cijelo vrijeme trajanja borbe Muslimana za vjersko-školsku autonomiju nije ni odustajalo da se izazove rascjep među vođstvom muslimanskog pokreta na taj način što bi se potkupili ili na sličan način pridobili za austrougarsku politiku pojedini istaknutiji akteri pokreta. U pojedinim slučajevima to je okupacionim vlastima i uspijevalo, o čemu postoji dovoljno podataka.⁸⁾ Kako se olako ocjenjivao značaj pokreta Muslimana, ilustruje i podatak da je sam Kalaj gajio iluziju da bi se cio pokret mogao lako neutralisati ako bi se »sujetnom« i »ambicioznom« muftiji Džabiću ponudio položaj reis-ul-uleme, na što on opet ni pod koju cijenu ne bi mogao dati svoju saglasnost.

I način kako su od strane zvaničnih austrougarskih faktora, počevši od Zemałjske vlade u Sarajevu, pa preko Zajedničkog ministarstva finansija i lično od strane cara Franje Josipa tretirane i konačno rješavane predstavke i žalbe bosanskohercegovačkih Muslimana od devedesetih godina pa zaključno do 1900. na svoj način potvrđuju našu ocjenu da se cjelokupnom pokretu bosanskohercegovačkih Muslimana nije pridavao ozbiljniji značaj niti su se realno sagledavale njegove političke represije. Sve predstavke, žalbe i sl. dokumenti koje su muslimanski pravci upućivali austrougarskim vlastima za navedeno vrijeme bile su obavezno odbijane kao neopravdane i neosnovane. U sličnom duhu pisana je i pomenute Kalajeva studija. Čitalac treba da stekne utisak kako se austro-

⁶⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 15, str. 103—104.

⁷⁾ Isto, dok. br. 16 od 9. jula 1900. str. 105.

⁸⁾ Isto, dok. br. 16, str. 105; dok. br. 22 od 31. decembra 1900. Str. 118, dok. br. 24 od 6. januara 1901. str. 119—120.

ugarske vlasti gotovo majčinski odnose prema interesima Muslimana. A na sve to Muslimani uzvraćaju sa nezahvalnošću, pa Kalaj stoga konstatuje kako njima nedostaje osnovno osjećanje pravičnosti.⁹⁾ Stalno se kao refren naglašavalo kako je muslimanski pokret rukovođen od neko-licine »malkontenta« koji su podsticani bilo iz Carigrada bilo od strane Srba u BiH, koji u isto to vrijeme vode borbu za svoju crkveno-školsku autonomiju.

Kako je već istaknuto, prve ozbiljnije pritužbe od strane muslimanskog plemstva na sistem austrougarske okupacione uprave odnosile su se na pitanja iz domena agrarno-imovinskih odnosa. U tim žalbama tretiraju se i pitanja vakufa, i uopšte pitanja iz oblasti vjerskih odnosa, ali ona, ipak, tada još nisu u prvom planu. Treba s tim u vezi napomenuti da, premda nova okupaciona uprava u BiH nije inaugurisala sistem radikalnih mjera iz oblasti agrarno-imovinskih odnosa, ipak je sam čin austrougarske okupacije BiH uticao da se baš u toj sferi odigraju određene promjene. Za to nam daju potvrdu, pored ostalog, žalbe zemljišnih posjednika, begova, a i na određen način i izvještaji zemaljskih vlasti Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču. Uglavnom se isticalo da vlada preferira prava kmetova na štetu zemljišnih posjednika; kmetovi izbjegavaju da ispunjavaju svoje obaveze prema zemljišnom posjedniku; zemljišni posjednici posebno teško su oštećeni u pogledu šumskih parcela, koje im državni organi uzurpiraju. I u pogledu korištenja šuma, kmetovi su po navodima ovih žalbi preferirani. Vlada je i najveći dio općinske zemlje prisvojila. U pogledu vakufa i njegove imovine žalbe su se usmjerile prvo na kritiku organizacije vakufskih komisija, kao i uopšte na kritiku vakufske uprave, koju je ustrojila okupaciona uprava, koja joj obezbjeđuje da na takvoj osnovi postavlja svoje ljude, pa je najzad sve to uslovalo jadno stanje tih institucija. U sličnom stanju, po navodima žalbi, nalazio se i mearifski fond¹⁰⁾ (školski fond).

Ni u jednom pitanju koja su bila predmet ovih žalbi austrougarski zvanični faktori nisu nalazili opravdanost i osnovanost. Sve te predstavke i žalbe po pravilu su bile odbijene s obrazloženjem da je njihov smisao da se tim putem inscenira manifestacija nezadovoljstva, a nipošto da se tim traži stvarna pomoć za rješavanje teškoća u kome se našlo muslimansko plemstvo.¹¹⁾

Analiza pokreta Muslimana, svakako, ukazuje da je od 1899. posebno potkraj iste godine pokret dobio u svom intenzitetu i širini, čemu je u znatnoj mjeri poslužio kao povod navedeni slučaj konverzije Fate Omanović. Inicijativa i vodstvo u ovoj fazi pokreta, kada se on organizaciono konstituiše obrazovanjem odbora dvanestorice u Mostaru na čelu sa muftijom Ali Fehmi ef. Džabićem, bila je u rukama jednog dijela vodećeg muslimanskog sveštenstva i plemstva. Pitanja iz domena agrarno-imovinskih odnosa, iako nisu potpuno potisnuta, ipak od tada jedno

⁹⁾ *Die Lage der Mohammedaner*, str. 87—89.

¹⁰⁾ *Hauptmann, Borba Muslimana*, dok. br. 4 od novembra 1895. str. 63—68; dok. br. 7 od 11. novembra 1898. str. 81—82.

¹¹⁾ Isto, str. 82, napomena br. 1.

određeno vrijeme imaju sekundaran značaj. Ne može se osporiti da je aktivnost u ovom momentu prvenstveno mostarskih Muslimana, predvođenih muftijom Džabićem, a vođenoj pod parolom da je islam ugrožen, pa je s tim u vezi dostavljen caru Franji Josipu i ministru Kalaju memorandum sa statutom o uređenju vjersko-prosvjetnih pitanja Hercegovine, izazvala određenu pažnju austrougarskih političkih faktora, ali sa još nedovoljnim s njihove strane sagledavanjem punog značaja širine nastupajućeg pokreta. Kao što su navedeni memorandumima iz 1899, pa i podneseni statut iz iste godine tretirali pitanja iz domena vjersko-vakufskih i mearifskih odnosa, to je bio slučaj i sa sličnim memorandumima, koje su muslimanski prvaci podnijeli bilo Zajedničkom ministarstvu finansija, bilo na ličnost cara i kralja Franje Josipa u toku 1900, 1901. i 1902. godine.

Potrebno je, prije nego što analiziramo memorandum i statut koji su podnijeli predstavnici mostarskih Muslimana caru i Zajedničkom ministarstvu finansija 1899, napomenuti da je predaji ovih dokumenata prethodila intenzivna akcija istaknutijih Muslimana Hercegovine, pa stoga slučaj konverzije Fate Omanović treba i cijeliti u kontekstu jedne šire pripremane djelatnosti, kojoj je taj slučaj poslužio samo kao dobar povod da se općenito pitanje organizacije islamske vjerske zajednice uključujući u njega i pitanje vakufa i mearifa postavi kao jedan problem koji iziskuje svoje temeljito rješenje. Povod za to bio je i odgovor Zemaljske vlade na prvu predstavku mostarskih Muslimana u povodu konverzije Fate Omanović od 13. juna 1899. kada im je rečeno da taj slučaj, kao i slične slučajeve, treba cijeliti kao rezultat slabog vjerskog odgoja Muslimana.¹²⁾ Upravo u svojoj predavci caru od 9. oktobra 1899. predstavnici mostarskih Muslimana pozivaju se na takvu ocjenu Zemaljske vlade, pa ističu da slabo stanje muslimanskih vjerskih institucija uslovalo je pored ostalog »... zapuštenost učenja islamske vjere i islamskog vjerskog odgoja«. To je onda bila dobra prilika da se uz memorandum koji je 14. oktobra 1899. godine predan B. Kalaju priključi i Statut o uređenju vjersko-vakufskih i prosvjetnih pitanja u Hercegovini.¹³⁾

Memorandum B. Kalaju od oktobra 1899. analizira vjerske prilike Muslimana Hercegovine i ističe da za slab islamski odgoj dobar dio krivice snosi »... nemarnost i nenastojanje za tu svrhu pozvanih i mjerodavnih faktora kao što su Medžlisi ulema i Vrhovno vakufsko povjerenštvo za Bosnu i Hercegovinu«. ¹⁴⁾ Time je izrečena kritika vjersko-vakufskih institucija, koje je austrougarska uprava uz podršku određenog broja svojih pristalica među Muslimanima ustrojila nekoliko godina poslije uspostave svoje vlasti u Bosni i Hercegovini. Dalje se konstatuje da je za potrebe vjerske nastave veoma nedovoljna postojeća mreža mekteba i medresa. Uz to najveći broj vjerskih nastavnih institucija nalazilo se u gradovima. Nastavni kadar i opće stanje u mекtebima i

¹²⁾ Štampano u: **Spisi muhamedanske narodne deputacije iz Hercegovine 1899.** Predstavka zastupnika i predstavnika naroda Hercegovine podnesena ministru Kalaju 14. oktobra 1899. u Beču, str. 22. Gazi Husrefbegova biblioteka, Sarajevo.

¹³⁾ Isto, str. 29.

¹⁴⁾ Isto, 22.

medresama bilo je nezadovoljavajuće. Nedostajao je nadzor nad radom tih ustanova od strane mjerodavnih faktora, pri čemu se mislilo na rukovodeća tijela islamske vjerske zajednice. Slično stanje bilo je i u pogledu udžbenika, literature, a nije postojao jedan utvrđen raspored izvođenja ojerske nastave. Sve se nalazilo u rukama muderisa koji su svoj posao obavljali bez ikakvog nadzora. Posebno je na udaru navedenog memoranduma rad »sarajevskog ulema medžlisa«, čiji sastav nije odgovarao »... svrhi niti duhu vremena, pošto se članovi imenuju od strane te Visoke vlade bez ikakvog direktnog utjecaja...«¹⁵⁾. Memorandum zagovara obrazovanje duhovnog sabora za Hercegovinu kao najvišeg organa islamske vjerske zajednice, biranog od naroda putem svojih povjerenika. Prema tome, on pledira za jednu autonomnu vjersku i vakufsko mearifsku organizaciju Muslimana Hercegovine, što će predloženim statutom koji je bio prilog memorandumu, a još više memorandumom Muslimana Bosne i Hercegovine i Nacrtom stauta iz decembra 1900. daleko preciznije biti fomulisano. U memorandumu se kritika stanja vakufa koncentrisala na nezadovoljavajuću njenu organizaciju, jer onemogućava u njenom djelovanju utjecaj članova islamske vjerske zajednice.^{15a)} Vrhovno vakufsko povjerenstvo nekontrolisano je trošila sredstva vakufa. Najmanje su se sredstva vakufa trošila na unapređenje vjere i vjerskih institucija, a najviše za gradnju hotela, kuća, kafana i za plate činovnika vakufa. Prigovaralo se da je Hercegovina, premda posjeduje »ogroman vakufski imetak« zastupljena samo sa dva delegata u Vrhovnom vakufskom povjerenstvu, i to opet od onih lica koje je »visoka vlada odredila«.

Autori memoranduma smatrali su da je potrebno da posebno obrazlože neke paragrafe predloženog statuta. Tako se potreba da carigradski mešihat (kancelarija šejh-ul-islama) bude najviša instanca bosansko-hercegovačkih Muslimana obrazložene činjenicom da pravoslavni dio bosanskohercegovačkog stanovništva ima u tom pogledu carigradsku patrijaršiju, a katolici opet rimskog papu. S obzirom na to da je statutom Hercegovina dobila tretman zasebne oblasti, koja u vjerskom pogledu predstavlja jednu cjelinu sa svojim najvišim organom vakufsko-mearifskim saborom sa sjedištem u Mostaru, razumljivo je da su autori ovog dokumenta nastojali da što uvjerljivije obrazlože taj svoj prijedlog. Hercegovina je, po njihovoj ocjeni, fungirala kroz istoriju kao posebna provincija, pa je u dosta prilika i više povlastica imala od Bosne »... i zbog toga sasvim opravdano — naglašava se u memorandumu — da se mi brinemo samo za svoju užu domovinu Hercegovinu i da samo za nju tražimo odobrenje primitog statuta.«¹⁶⁾

Statut o uređenju vjersko-prosvjetnih pitanja u Hercegovini, koji je podnesen zajedno sa prethodno analiziranim memorandumom od 14.

¹⁵⁾ Isto, str. 24.

^{15a)} O instituciji vakufa u našoj zemlji vidi pobliže u: Mehmed Begović: **Vakufi u Jugoslaviji**. Izdanje Srpske akademije nauka Odjeljenje društvenih nauka knjiga 44, Beograd 1963.

¹⁶⁾ Isto, str. 32.

oktobra 1899. utvrđuje prava i djelokrug islamske vjerske zajednice.¹⁷⁾ On je koncipiran tako da isključuje gotovo svaku ingerenciju okupacione vlasti u pogledu izbora organa vjersko-vakufskih i mearifskih institucija, a takođe i svaki uticaj tih organa na njihov rad. Prvi dio statuta odnosi se na pitanja vakufa. Tu se utvrđuje način upravljanja vakufsko-mearifskim zakladama. Predviđeno je da u svakom kotaru postoji vakufsko-mearifsko povjerenstvo i glavna skupština kao organi upravljanja. Najvišu instancu ovakve organizacije vakufa čini vakufsko-mearifski sabor sa sjedištem u Mostaru. Vakufsko-mearifska povjerenstva broje 8, odnosno u Mostaru 12 članova, od kojih su obavezno polovina iz redova hodža, a druga polovina iz redova građanstva. Odluke ovih organa ne podliježu potvrdi ili odobrenju vlasti. Njihove odluke su pravovaljane kada ih donese većina prisutnih članova. Kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva staraju se uopće o unapređenju islama, o nastavi u mektebima i drugim vjerskim zavodima, o pribavljanju sredstava za održavanje postojećih kao i podizanje novih džamija, zatim mekteba, medresa. Oni predlažu saboru u Mostaru osnivanje konvinkta (đačkih domova) za učenike mekteba, medresa; dostavljaju takođe istom organu prijedloge za postavljanje vakufskih činovnika; zatim prijedloge za prodaju i kupovinu nekretnina vakufsko-mearifskih zaklada. U cjelokupnom radu kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava uticaj vlasti sveden je samo na mogućnost da one upute na sjednice vakufsko-mearifskih povjerenstava svog »povjerenika«, koji, opet, ima zadatak da pazi da se odluke ovog organa donose u skladu sa utvrđenim i odobrenim statutom. Uz to zemaljske vlasti imaju pravo da traže izvještaje vakufsko-mearifskih povjerenstava o njihovom radu, o rukovanju sredstvima vakufskog fonda da bi tako stekle uvid da se sredstva fonda troše u svrhe koje su utvrđene statutom.

Nadzor nad radom kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava vrši glavna skupština članova vakufsko-mearifskih zaklada. Ona bira svake treće godine članove kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava, ispituje račune blagajne, predlaže saboru u Mostaru promjene i dopune statuta i ispituje opće materijalno stanje zaklada. I rad glavnih skupština je bez uticaja vlasti. Sjednicama ovog organa mogu prisustvovati »povjerenici zemaljske vlasti«, ali bez prava da učestvuju u raspravama. Njihov je zadatak da se brinu da se rad sjednica odvija u skladu sa odobrenim statutom.

Najviši organ ovako koncipirane organizacije vakufa i vjersko-školskih institucija je vakufsko-mearifski sabor u Mostaru, kome statut utvrđuje pravo nadzora nad radom kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava i njihovih glavnih skupština. On broji 24 člana, odnosno svaki kotar upućuje u ovaj organ po dva svoja predstavnika, a grad Mostar 8. I u saboru zastupljen je jednak broj predstavnika hodža i predstavnika ostalog građanstva. Saborne odluke su pravovaljane ako ih je izglasala prisutna većina članova, što drugim riječima treba da znači da vlasti nemaju ingerencija na rad ovog najvišeg organa. One

¹⁷⁾ Spisi muhamedanske narodne deputacije Hercegovine 1899. Nacrt statuta o uređenju vjersko-prosvjetnih pitanja u Hercegovini str. 35—61.

samo mogu uputiti svog »povjerenika« da prisustvuje sjednicama, bez prava uješća u raspravama. Njegov je zadatak da nadzire da sabor svoje odluke donosi u skladu sa postojećim statutom.

Vakufsko-mearifski sabor sa svojim sjedištem u Mostaru upravlja cjelokupnom imovinom vakufa, odlučuje o rušenju i gradnji džamija, mekteba, medresa, tekija (derviška zgrada pr. i moja), harema i dr. Vrši pregled izvještaja predračuna, završnih računa pojedinih kotarskih povjerenstava, imenuje činovnike, službenike zaposlene u zakladama, određuje im plaće, nagrade, razne honorare; odlučuje o promjeni i dopuni statuta, o proširivanju, odnosno skraćivanju nastavnih programa u mektebima, medresama i drugim vjerskim zavodima; odlučuje o osnivanju mekteba, medresa, konvikta i odgajališta za »islamsku sirotinju«. I kao što statut predviđa da član kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva ne može biti osoba koja je u državnoj ili vojničkoj službi ili pak u nekoj drugoj »neislamskoj službi«, osim muftija i kadija, to isto važi i za članove sabora.

U statutu je predviđen i duhovni sabor, čiji je zadatak da nadzire nastavu u medresama, mektebima i drugim vjerskim zavodima, kao i u svim državnim školama gdje se izvodi vjeronauka. Duhovni sabor čine četiri člana. To su tri hodže i četvrti muftija u svojstvu predsjednika. Duhovnom saboru je najvažniji zadatak u tome da se stara o odgoju omladine u islamskom duhu i da vodi brigu o nastavnom kadru u vjerskim školama. Stoga je njegov zadatak da posreduje kod zemaljskih vlasti ukoliko se neki vjerski propisi dovode u pitanje od strane pojedinih organa vlasti ili se obredi zanemaruju ili zabranjuju. Paragraf 53 statuta utvrđuje prava carigradskog mešihata kao najviše instance u »prevažnim vjerskim stvarima«. On je nadležan da daje tumačenje nejasnih vjerskih dogmi i donosi konačnu odluku u slučaju nesporazuma između islamskog duhovnog sabora i »sarajevskog ulema medžlisa«.

Statut je obavezao sve članove islamske vjerske zajednice da svoju mušku i žensku djecu šalju u mektebe. Predviđene su bile i kazne u slučaju neispunjavanja ove obaveze. Muslimanska djeca koja prethodno nisu završila nastavu u mektebima (ibtidaije) ne mogu pohađati nastavu u nekoj državnoj školi niti u nekim školskim zavodima. Statut, koji vakufsko-mearifskom saboru određuje kompetencije u smjenjivanju i postavljanju muderisa sa, detaljno utvrđuje prava i dužnosti muderisa kao i sistem nastave u medresama.

Odnos državne vlasti prema islamskoj vjerskoj zajednici statut je precizirao u posebnom poglavlju pod naslovom »Obće ustanove«. Zemaljske vlasti se obavezuju da garantuju »stvarna prava i slobode« islamskom stanovništvu i vakufsko-mearifskoj zakladi kao što to čini pripadnicima drugih religija. Zemaljske vlasti treba da dostavljaju svoje subvencije srazmjerno broju stanovništva, i to neposredno vakufsko-mearifskom saboru »za hercegovački islamski narod«. Takođe plaće hodža, muderisa i drugih vjerskih službenika, sem muftija, neposredno se dostavljaju vakufsko-mearifskom saboru, koje on zatim po svojoj uvidavnosti isplaćuje navedenim vjerskim službenicima. Sve nekretnine

vakufsko-mearifskih zaklada oslobođene su ovim statutom plaćanja poštanskih pristojbi. Takođe, sve nekretnine vakufsko-mearifske zaklade oslobođene su plaćanja uobičajenog državnog ekvivalenta. Pri utvrđivanju ovog stava polazilo se od toga da vakufska dobra nikada prije okupacije nisu plaćala poreski ekvivalent ili nešto tome slično i da su ona humanitarne institucije, pa je razumljivo da su oproštene državnih poreza i općinskih nameta. Nova uvakufljenja postaju pravovaljana čim se »izvrše ustanove šerijata«, što je značilo da za to nije bila potrebna dozvola bilo sa koje strane. Statut je utvrdio da se zapisnici svih sjednica, korespondencija sa zemaljskim vlastima i »inovjernim tijelima« vodi na »slavenskom jeziku«, a objave, knjige, pozivi, časopisi, »tursko-arapskim pismom«. Dok se na jednoj strani isključuje uticaj vlasti, kako u pogledu konstituisanja vakufsko-mearifskih tijela, tako i u njihovom djelovanju, statutom se, ipak, nastoji obavezati vlasti da pomognu da se zaključci, odredbe i naredbe vakufsko-mearifskih tijela sprovedu u život i da se pri tome koristi aparat prinude državnih organa. Odmah poslije toga slijedi stav da se na području Hercegovine ne mogu donositi, pa ni od strane vlasti, odredbe ili naredbe koje bi bile u koliziji sa statutom. Isto tako, nikakva rješenja vlasti ili kakve odredbe ne mogu biti prihvaćene dok ih ne usvoje odgovarajuća kompetentna vakufsko-mearifska tijela. Statut nije predviđao potpuno kidanje veza sa »sarajevskim ulema medžlisom« jer utvrđuje da se imenovanja ili otpuštanja vjerskih činovnika i službenika na prijedlog duhovnog sabora dostavljaju ulema medžlisu u Sarajevu, koji o tome daje svoje odobrenje. Međutim, ono je ipak uslovno, jer ukoliko to odobrenje ne uslijedi u roku od 50 dana, smatra se da je prijedlog prihvaćen. Ali, statut ne precizira kako će se postupiti ukoliko u utvrđenom roku ulema medžlis ne odobri prijedloge za imenovanje ili otpuštanje određenih činovnika. A svoj odnos prema Vrhovnom vakufskom ravnateljstvu u Sarajevu regulisao je tako što se vakufsko-mearifski sabor u Mostaru obavezao da ovom organu samo »radi znanja« dostavlja konačne zaključne račune cjelokupne vakufsko-mearifske zaklade u Hercegovini. Statut nije precizirao ko je nadležan da statut potvrdi nego se kaže da on stupa na snagu »... kada bude od kompetentne strane sankcioniran«.¹⁹⁾

Iz analize statuta proizilazi da je organizacija vakufsko-mearifskih tijela i institucija bila postavljena na principu njihove autonomije i samostalnosti, što je bilo u koliziji sa onim što je austrougarska uprava nizom svojih naredbi već stvorila u tom pogledu u Bosni i Hercegovini. Već 1882. ona je svojom Naredbom o ustrojstvu medžlis-uleme i imenovanju reis-ul-uleme počela sa stvaranjem hijerarhijski organizirane islamske vjerske zajednice. Inicijativu u tom pravcu ona je, navodno, poduzimala po želji istaknutnijih muslimanskih prvaka, koji su uvidjeli potrebu za stvaranjem hijerarhijski organizirane islamske vjerske za-

¹⁹⁾ Isto, par. 114 str. 60—61.

jednice, jer je okupacija Muslimana zatekla bez takve organizacije.¹⁹⁾ Zbog toga su Muslimani zaostajali, po njihovom mišljenju, u poređenju sa pravoslavnim i katoličkim dijelom bosanskohercegovačkog stanovništva, koji su imali svoju takvu organiziranu crkvenu zajednicu. 1883. objavljena je Naredba o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova²⁰⁾, zatim o postavljenju zemaljske vakufske komisije, a 1884. obrazovana su privremene kotarske vakufske komisije²¹⁾. Zadatak privremenih vakufskih komisija bio je da utvrde stanje vakufa, da nadziru vakufske službenike i da dostavljaju izvještaje Zemaljskoj vakufskoj komisiji. Članovi kotarske vakufske komisije bili su imenovani od strane austro-ugarske uprave, a sačinjavali su je kadija u svojstvu predsjednika, dva člana uprave medžlisa, jedan imam i jedan muderis ili hodža. 1885. objavljena je Naredba o kompetenciji šerijatskih sudova u vakufskim stvarima²²⁾. Administrativni poslovi vakufa spadali su u kompetenciju vakufskih komisija, a pravni sporovi koji se tiču vakufa spadali su u kompetenciju šerijatskih sudova, dok su privredno-pravni sporovi ostali u nadležnosti redovnih sudova.

Postavljanje vakufskih službenika utvrđeno je bilo Naredbom o podjeljivanju vakufskih službenih mjesta iz 1886²³⁾. Vjersko-znanstvene službenike, kao i mutevelije (upravitelj vakufa) postavljao je reis-ul-ulema na prijedlog Zemaljske vakufske komisije. Međutim, ako se radilo o plaćenim mjestima iz državne dotacije, onda ih je postavljala Zemaljska vlada. Niža upravna i druga mjesta u vakufskoj službi popunjavala je samo Zemaljska vakufska komisija. Na taj način okupaciona uprava ostvarivala je i obezbjeđivala kontrolu i nadzor nad radom vakufa. Pre-

¹⁹⁾ Muslimanima Bosne i Hercegovine nedostajao je po uspostavi austrougarske uprave najviši vjerski poglavar pošto su najviši duhovni funkcioneri bile muftije čije su se kompetencije prostirale samo na područje sreza, odnosno okruga. I samo na »spontanu želju« Muslimana Bosne i Hercegovine, koji su tražili najvišeg svog duhovnog poglavara donesena je odluka cara Franje Josipa 17. oktobra 1882. o postavljenju reis-ul-uleme i uspostavi ulema medžlis. Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 13. od 12. decembra 1899. str. 96. — Hamdija Kreševljaković navodi da se je još 1879. 27 sarajevskih Muslimana obratilo Zemaljskoj vladi predstavkom u kojoj traže za BiH postavljenje vjerskog poglavice... »koji će voditi brigu o vjerskim stvarima islamske zajednice i da se povjeri jednom Muslimanu nadzor nad upravom vakufa«. — Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)*. Sarajevo 1969, str. 39.

²⁰⁾ Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1883. Sarajevo 1883. Naredba o ustrojstvu i djelovanju šerijatskih sudova, str. 538.

²¹⁾ Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 13, str. 96—97.

²²⁾ Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1885. Naredba o kompetenciji šerijatskih sudova u vakufskim stvarima, str. 83.

²³⁾ Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu 1886. Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o podjeljivanju vakufskih službenih mjesta, str. 505.

ma instrukciji iz 1888, utvrđeno je bilo da se svi prihodi vakufa dostavljaju posredstvom poreznih ureda Zemaljskom vakufskom povjerenstvu na pohranu i čuvanje.²⁴⁾

Naredba Zajedničkog ministarstva u Beču od 10. jula 1894. o vakufskoj upravi u Bosni i Hercegovini značila je u neku ruku konačnu dogradnju onog sistema vakufsko-mearifске uprave koja se počela konstituisati od 1882.²⁵⁾ Ovom naredbom utvrđuju se kao stalne instance vakufske uprave Zemaljsko vakufsko povjerenstvo i Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo. Zemaljsko vakufsko povjerenstvo imalo je u svojoj kompetenciji upravu i nadzor bosanskohercegovačkih vakufa, a Vakufsko ravnateljstvo dobilo je značaj njegovog izvršnog organa. Zemaljskom vakufskom povjerenstvu potčinjena su kotarska vakufska povjerenstva i upravitelji pojedinih vakufa mutevelije. Istom naredbom utvrđen je Središnji odbor zemaljskog vakufskog povjerenstva, koji je imao kompetenciju da u hitnim slučajevima odlučuje o predmetima koja su spadala u nadležnost Zemaljskog vakufskog povjerenstva. Vladin povjerenik prisustvovao je sjednicama kako Zemaljskog vakufskog povjerenstva, tako i sjednicama Središnjeg odbora. On je učestvovao u raspravama na sjednicama, ali nije glasao. I zaključci Središnjeg odbora podlijegali su odobrenju Zemaljske vlade. Zemaljsko vakufsko povjerenstvo bilo je obavezno da djeluje u sporazumu sa Vladom i da je o svom radu redovno obavještava. Kompetencije vladinog povjerenika išle su tako daleko da je on po sopstvenom nahođenju mogao obustaviti sprovođenje odluka Vakufskog ravnateljstva. Konačnu odluku donosila je Zemaljska vlada. Navedenom naredbom obrazovana su bila kotarska povjerenstva, osim u Sarajevu. Članove kotarskog povjerenstva imenovala je Zemaljska vlada. Kompetencije kotarskih vakufskih povjerenstava bile su ograničene. Dostavljali su Zemaljskom vakufskom povjerenstvu svoje prijedloge u pogledu upotrebe sredstava zemaljske vakufske zaklade. Ranije njihovo ovlašćenje da mogu slobodno raspolagati sa 200 forinti za potrebe gradnje, ovom naredbom bilo je ukinuto. Mutevelije koje su upravljale vakufima bili su ovlašćeni da raspolažu novčanim sredstvima u okviru planiranih sredstava od strane Zemaljskog vakufskog povjerenstva. Mogli su putem Kotarskog vakufskog povjerenstva dostavljati prijedloge Zemaljskom vakufskom ravnateljstvu kako u pogledu izmjeni predračuna, tako i u pogledu upotrebe sredstava zemaljske vakufske zaklade. Zemaljsko vakufsko povjerenstvo u pogledu svoje odgovornosti prema organima vlasti bilo je stavljeno u jednak položaj sa ostalim zemaljskim činovnicima, odnosno bilo je potčinjeno tim organima kao i ostali zemaljski činovnici. Činovnici i službenici Zemaljskog vakufskog ravnateljstva, kao i službenici kotarskih povjerenstava subordinirani su bili predsjedniku Zemaljskog vakufskog povjerenstva. Duhovni i znan-

²⁴⁾ Knjiga zapisnika sjednica o pregovorima predstavnika Zemaljske vlade sa predstavnicima pokreta Muslimana za vjersku i vakufsku autonomiju, koji su vođeni od februara do aprila 1901. Biblioteka Arhiva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo. Prva sjednica od 2. februara 1901. str. 14. (Dalje: Zapisnik sjednica). Knjiga zapisnika sjednica ima preko 900 stranica teksta.

²⁵⁾ Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu 1894. Naredba Zemaljske vlade za BiH od 10. jula 1894. o vakufskoj upravi u Bosni i Hercegovini.

stveni službenici vakufa bili su subordinirani reis-ul-ulemi. U njihovom ovlaštenju bilo je izricanje disciplinskih kazni. Otpuštanje iz službe bilo je, međutim, u kompetenciji Zemaljske vlade.²⁶⁾

I površnim upoređivanjem onog što se tražilo memorandumom i statutom koje su podnijeli mostarski Muslimani 1899. u pogledu organizacije islamske vjerske zajednice i vakufsko-mearifskih zaklada sa već postojećom organizacijom kako islamske vjerske zaednice, tako i organizacijom vakufsko-mearifskih zaklada, mogu se zapaziti velike razlike između kojih je bilo teško utvrditi dodirne tačke. Iako se formalno i u prijedlozima predstavnika mostarskih Muslimana respektovala, uglavnom, postojeća struktura, prije svega vjerskih vakufsko-mearifskih organa, ipak njihovi prijedlozi pledirali su za jednu potpuno autonomnu vlastitu organizaciju islamske vjerske zajednice i vakufsko-mearifskih zaklada. Njome se tražilo potpuno eliminisanje svakog uticaja organa okupacione vlasti. Iako su i memorandum i predloženi statut imali sudbinu ranijih sličnih predstavki opoziciono raspoloženih Muslimana i kao »neosnovani« i »neopravdani« bili odbijeni, ipak ne može se osporiti da su zemaljske vlasti u Sarajevu sa mnogo pažnje pratile akcije mostarskih Muslimana i o tome detaljno obavještavale nadležno ministarstvo u Beču. Zemaljske vlasti se više ne dvoume da je slučaj sa Fatom Omanović tako vješto iskorišten da daje elemente za zaključak da cijela akcija ozbiljno utire put prerastanju u pokret. Zemaljska vlada u cijeloj akciji vidi i umiješane prste mostarskih Srba, pa se i predloženi statut po svojoj koncepciji, osobenosti stila upotrebi pojedinih riječi upoređuje sa »Jeftanović-Šolinim« statutom za crkveno-školsku autonomiju bosansko-hercegovačkih Srba i u tom pogledu nalaze određene sličnosti²⁷⁾. Gotovo svi navodi u memorandumu mostarskih Muslimana ocjenjuju se

²⁶⁾ Fehim Spaho: **Pedeset godina vakufske uprave u Bosni i Hercegovini**. Kalendar Narodne uzdanice za 1933. god. I. Sarajevo. Zemaljsku vakufsku komisiju sačinjavali su: predsjednik, vakufski nadzornik, tajnik, četiri člana ulema međžlisa, dvojica sudija vrhovnog šerijatskog suda i 12 imenovanih članova iz redova uglednijih Muslimana, odnosno po dva iz svakog okruga. Prva tri člana, tj. predsjednik, vakufski nadzornik i tajnik bili su istovremeno vakufski činovnici i kao takve imenovali ih je Zajedničko ministarstvo finansija u Beču. Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo sačinjavali su: predsjednik (on je ujedno i predsjednik Zemaljske vakufske komisije), vakufski nadzornik i tajnik i ostalo potrebno osoblje. Činovnike koji nisu članovi Zemaljske vakufske komisije imenovala je Zemaljska vlada. Službenike Zemaljskog vakufskog ravnateljstva plaćala je Zemaljska vakufska zaklada. Kotarske vakufske komisije sačinjavali su: šerijatski sudija (kadija) u svojstvu predsjednika, imam tamošnje džamije, muderis ili hodža i dva istaknuta građanina iz redova Muslimana. Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 10. jula 1894. o vakufskoj upravi u Bosni i Hercegovini. Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu 1894.

²⁷⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. 13, od 12. decembra 1899. str. 91. — Riječ je o nacrtu Ustava crkvene i školske samouprave srpskog pravoslavnog naroda u Bosni i Hercegovini objavljenom u Novom Sadu. Srpska štamparija dr Svetozara Miletića 1898.

kao neosnovani i neprihvatljivi.²⁶⁾ Izneseni su i podaci o mjerama vlasti i ostvarenim rezultatima usmjerenim ka osnivanju i unapređenju mreže vjerskih škola, prvenstveno reformisanih mekteba, tzv. mektebi ibtidaije, ka osnivanju učiteljske škole tzv. Dar-ul-mualimin.²⁷⁾ Istaknuto je da se osnivanje i finansiranje mekteba vršilo iz sredstava vakufa, a i zemaljske vlasti su svojim sredstvima u određenoj mjeri pomagale ove akcije. Mektebi ibtidaije bili su prema navodima zemaljskih vlasti »... u didaktičkom i administrativnom pogledu pod ingerencijom vakufske uprave, koja je u sporazumu sa reis-ul-ulemom vršila najpotpuniji nadzor i kontrolu nastave, postavljala i otpuštala učitelje i vodila evidenciju i statistiku.«²⁸⁾ O zapostavljanju mostarskog okruga kako u pogledu razvojne mreže reformisanih mekteba, tako i u pogledu troškova njihovog održavanja, ponajmanje se moglo govoriti i ističe se da posebno Mostar ima najmanje povoda da se u tom pogledu žali. Kao potvrda ovoj tvrdnji navode se podaci.²⁹⁾ Neopravdanim se čini zemaljskim vlastima tvrdnja

²⁶⁾ U vrlo detaljnom izvještaju Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija od 12. decembra 1899. o predstavi i prijedlogu Statuta mostarskih Muslimana ukazano je na neosnovanost oba navedena dokumenta — Hauptmann, dok. br. 13, str. 90—101. — A u pismu Kalaju od 27. 3. 1900. Kučera je razmatrao sljedeće mjere u vezi sa akcijom mostarskih Muslimana: odbijanje predstave i prijedloga statuta; smjenjivanje muftije Džabića; reformu medresa koja momentalno nije oportuna. Kučera je bio protiv toga da se u okviru džamije u Travniku osnuje više islamsko učilište, jer bi to moglo povrijediti muftiju Korkuta, koji se deklarirao kao vladin pristalica. Zajedničko ministarstvo finansija izrazilo je svoju saglasnost sa Kučerininim prijedlozima. Smjenjivanje mostarskog muftije uslijedilo je u aprilu 1900. — Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 14, od 1. februara 1900. — napomena 1 i 2. na str. 103.

²⁷⁾ Isto, dok. 13, od 12. decembra 1899, str. 98—99.

O vierskim početnim školama Muslimana BiH sibjan-mektebi i mektebi-ibtidaije pod austrougarskom upravom vidi detaljnije u: **Vojislav Bogićević, Istorija razvitka osnovnih škola u BiH u doba turske i austro-ugarske uprave (1463—1918)**. Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo 1965, str. 227—240. — Prije nego je uslijedilo osnivanje reformiranih mekteba tzv. mekteb-ibtidaije Zemaljska vlada odobrila je osnivanje »Dar-ul-mualimin« (preparandija). Po navodima dr Hajrudina Čurića, »Dar-ul-mualimin« što znači »Dom učitelja« odnosno učiteljska škola, osnovao je u Sarajevu 1869. valija Safvet-paša. Osnovni smisao osnivanja ove ustanove bilo je obrazovanje učitelja za mektebe u kojima je pored nauke o vjeri i dužnostima Muslimana trebalo da se »predaje i pisanje, čitanje i osnovni realnijih nauka«. Stoga se iziskivalo veće obrazovanje onih koji su izvodili nastavu u mektebima. — Vidi detaljnije u: Dr Hajrudin Čurić, **Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878**. Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umjetnosti, knjiga CCCXXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 50, str. 161—153. — Međutim Vojislav Bogićević u svojoj knjizi **Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463—1918**, iznosi da je na zahtjev vakufske uprave u Bosni i Hercegovini 1891. Zemaljska vlada u Sarajevu izdala odobrenje za osnivanje »Dar-ul-mualimina« i prva takva ustanova počela je sa radom 1892. Bogićević ne spominje da je takva ustanova već ranije postojala u Sarajevu. Pored vjerskih, u ovoj školskoj instituciji izvođena je i nastava jezika (bosanski jezik) krasnopis, aritmetika, geometrija, geografija i istorija, prirodne nauke i fizika i pedagogija. Po završenoj nastavi, učenici su sticali zvanje mualima. Detaljnije, navedena knjiga V. Bogićevića str. 233.

²⁸⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 13, od 12. decembra 1899, str. 94.

²⁹⁾ Isto, str. 97.

o beznadežnom stanju medresa, iako se ne poriče da naslijeđena organizacija medresa iz otomanskog vremena ne odgovara zahtjevima i potrebama koje takve institucije moraju da imaju. Same austrougarske vlasti sa svoje strane nisu se željele upuštati u temeljitije reforme ovih vjerskih zavoda pretpostavljajući da bi time izazvale ili dale povoda za fanatičan otpor Muslimana. Zahtjev mostarskih Muslimana za izdvajanje Hercegovine kao posebne cjeline u pogledu vjersko-vakufske i mearifске organizacije ocijenjen je kao separatizam i na ignorisanje interesa svih bosanskohercegovačkih Muslimana. Organizacije islamske zajednice i vakufsko-mearifskih institucija koje su predmet kritike, a koje su po navodima austrougarskih nadležnih faktora stvorene na molbu i inicijativu »muslimanskog plemstva« i određenih islamskih krugova svojim dotadašnjim postojanjem i djelovanjem opravdale su i dokazale svoju misiju. Iste niske pobude, kao što su zavist i niska mržnja, koje su motivirale potpisnike memoranduma da kritikuju ulogu institucije ulema medžlisa i reis-ul-uleme, potakle su ih, po ocjeni Zemaljske vlade, da napadaju poslije okupacije stvorenu organizaciju vakufa. S tim u vezi Zemaljska vlada konstatuje da je vakuf već i prije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske bio doveden u jedno stanje, pa je ona, polazeći od otomanskih zakona, pristupila njegovoj organizaciji i 1883. obrazovala Zemaljsku vakufsku komisiju sa zadatkom da reguliše vakufska pitanja u Bosni i Hercegovini. Zemaljskoj vakufskoj komisiji bile su subordinirane kotoarske vakufske komisije. Djelatnost ovih komisija, čiji je rad bio stavljen pod »razumljivu« kontrolu države, dale su, po navodima Zemaljske vlade, bogate rezultate. Ostvareni su zavidni prihodi vakufa koji su opet trošeni za potrebe vakufskih zaklada. Vakufima i vakufskim komisijama rukovodili su, po njenom mišljenju, najugledniji i najimućniji Muslimani i vodilo se računa da to ne budu ljudi iz reda državnih činovnika. Nizom podataka nastojalo se dokazati da postojeća organizacija vakufa predstavlja »pravi blagoslov« za Muslimane.³²⁾ Za mostarski okrug se kaže da poslije travničkog raspolože s najmanje vakufa, ali ipak u poređenju sa drugim vakufima na trećem je mjestu po visini prihoda, jer je upravo Zemaljska vakufska komisija krajnje brižljivo posvećivala pažnju potrebama mostarskog okruga, pa čak i na štetu drugih dijelova zemlje.³³⁾

Odbijajući sve prigovore mostarskih Muslimana kao neosnovane, Zemaljska vlada svoj prijedlog Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču da se i memorandum i statut ne prihvate, obrazložila je sljedećim momentima: prvo, postojeća organizacija muslimanskih vjerskih institucija »besprijekorno« djeluje, a funkcioneri vakufa na uspješan način obavljaju svoje zadatke; elaborat mostarskih Muslimana izrađen je pod uticajem Srba i njegovi sastavljači pri tome manje su računali na njegov uspjeh, a više imali u vidu političku demonstraciju; odbačen je kao bezuman zahtjev da islamski duhovi odbor postavlja vjeroučitelje, pa čak i u državnim školama; neprihvatljiv je dalje zahtjev da se kalifa, odnosno šejh-ul-islam prizna kao najviši duhovni funkcioner bosansko-

³²⁾ Isto, str. 98—99.

³³⁾ Isto.

hercegovačkih Muslimana, s obzirom na to da šejh-ul-islam ne vrši isključivo vjersku funkciju, nego je i službenik Porte, a poslije velikog vezira drugi je po rangu državni službenik. Uz to on nije od svih muslimana izvan otomanske države ni priznat kao najviši vjerski autoritet. S tim u vezi je neosnovano i pozivanje na 2 član Novopazarske konvencije iz 1879. i neprihvatljivo je direktno općenje »... ovdašnjih Muslimana sa pomenutim otomanskim dostojanstvenikom.«³⁴⁾ Rezimirajući svoje mišljenje o žalbi i statutu mostarskih Muslimana, Zemaljska vlada je zaključila da je memorandum u cjelini neosnovan, a zahtjevi u statutu dijelom neispunjivi i neostvarljivi, a dijelom pretjerani. Cio podneseni elaborat djelo je, po njenom mišljenju, »neprijateljskog duha« i predstavlja običnu krpariju mostarske muslimanske opozicije koja zanemaruje cjelovite interese Muslimana i traži za sebe jedan neopravdano poseban položaj i prevlast ne samo u cijelom upravnom području nego i u mostarskom okrugu.³⁵⁾

U studiji **Položaj Muslimana**... Kalaj dosta opširno analizira memorandum i statut mostarskih Muslimana o uređenju vjersko-vakufskih i mearifskih pitanja u Hercegovini. On smatra da je muftija Džabić vješto iskoristio slučaj konverzije Fate Omanović za okupljanje Muslimana i učvršćenje svog položaja »pastira« mostarskih Muslimana, jer je razvio tim povodom takvu kampanju kao da su svi Muslimani dovedeni u položaj da budu pokatoličeni. Ipak, po njegovoj ocjeni, Džabić je u svojoj akciji pošao od pogrešnih pretpostavki, jer je cio slučaj oko Fate Omanović neistinito prikazao i svoju akciju gradio na moralnom i materijalnom »izdvajanju Muslimana Hercegovine iz državne zajednice«. Upravo ono što je svojevremeno Ali paša Rizvanbegović tražio na političkom planu za Hercegovinu, to je ovog puta po njegovoj ocjeni na religijskom planu tražio Džabić.³⁶⁾ Memorandum mostarskih Muslimana morao je stoga biti odbijen i za to on navodi dva razloga: prvo, jer je tvrdnja da je islam u Bosni ugrožen, neosnovana, i drugo, jer bi organizacija islamske vjerske zajednice na način kako su preporučivali Džabić i njegovi drugovi protivječila interesima Muslimana³⁷⁾. Dokazujući neosnovanost memoranduma mostarskih Muslimana, Kalaj ističe da ne postoji nijedno takvo područje na kome žive stanovnici različitih konfesija, kao što je to slučaj u BiH, a sa tako malo slučajeva promjene vjeroispovijesti. On to nastoji dokumentovati podacima.³⁸⁾ Po njegovom mišljenju, svaki slučaj promjene vjeroispovijesti predstavljao je za sebe mali roman i najčešći razlog konverzije su udaja, odnosno ženidba. U svim onim slučajevima gdje se je moglo utvrditi da je u pitanju prinuda ili otmica, vlasti su strogo postupile. Po njegovom mišljenju pod otomanskom vlaš-

³⁴⁾ Isto, str. 100.

³⁵⁾ Isto, str. 100—101.

³⁶⁾ *Die Lage der Mohammedaner*, str. 103—104.

³⁷⁾ Isto, str. 106.

³⁸⁾ Isto, str. 106—108. Kalaj konstatuje da je u toku dvadeset jednogodišnje austrougarske uprave u BiH od ukupno 1,568.092 stanovnika Bosne i Hercegovine svega 144 lica promijenilo religiju, što u prosjeku godišnje iznosi 7 osoba. Isto, str. 107

ću bilo je daleko više nego tada slučajeva da Muslimani napuštaju svoju vjeru, odlazeći bilo u Srbiju ili Dalmaciju. On široko analizira carevu naredbu od 30. juna 1891. kojom se regulisalo pitanje prelaženja iz jedne u drugu vjeroispovijest. Smisao austrougarske politike u tom pogledu on vidi u konzerviranju balkasknih religija, pa konstatuje kako su gotovo sve mjere austrougarske vlasti usmjerene u tom pravcu.³⁹⁾ U svojoj analizi statuta o samoupravi u islamskim vjerskim pitanjima i islamskim vakufima u Hercegovini Kalaj pravilno ocjenjuje da je on tako koncipiran da Vlada preda na upravu vakufski fond jednoj posebnoj vakufsko-mearifskoj komisiji, a muslimanskom elementu obezbjeđuje se učešće u njegovoj upravi na nivou općine. Takva polazna osnova njemu se čini neprihvatljivom, jer nijedna vlada ne bi bila spremna da preda vakufe koje je spasila od njihovog propadanja. Za njega je statut u cjelini neprihvatljiv i s tim u vezi izražava u vidu pitanja svoje čuđenje da li igdje postoji vlada u svijetu koja bi tako nešto mogla sacionisati. On ni u memorandumu, a ni u predloženom statutu ne uočava »prihvatljivo jezgro« za ostvarivanje sporazuma. Prihvatanje predloženog statuta od strane Vlade bilo bi ravno odricanju od suvereniteta. Time bi se istovremeno priznalo »jadno stanje« dvadeset jednogodišnje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, ispunjene inače »čestitim namjerama«. Zbog svega toga Kalaj smatra da je bilo neizbježno da se i memorandum i statut odbiju kao neprihvatljivi dokumenti.⁴⁰⁾

S obzirom na sve navedene momente, prirodno je bilo da Zajedničko ministarstvo, na čijem čelu je B. Kalaj, prihvati prijedlog Zemaljske vlade u Sarajevu da se i memorandum i statut, koji su dostavili predstavnici muslimanske opozicije iz Mostara predvođeni muftijom Džabićem, odbiju kao neprihvatljivi i neopravdani. Zajedničko ministarstvo u svom dopisu Zemaljskoj vladi od 2. februara 1900. saglasilo se s tim prijedlogom i dalo nalog da se takva odluka saopšti podnosiocima navedenih dokumenata istovremeno sa sličnim carevim rješenjem.⁴¹⁾ Daljnja konsekvencija ovakvog stava zvaničnih austrougarskih političkih faktora prema akciji mostarskih Muslimana bila je naređenje Zemaljske vlade o raspuštanju muslimanske čitaonice u Mostaru (Kiraethana), jer se ona smatrala kao centar, odakle su započete akcije mostarskih Muslimana i odluka da se Ali Fehmi ef. Džabić kao eksponirani vođa pokreta smijeni sa položaja mostarskog muftije i na njegovo mjesto postavi Hadži Abdulah Riđanović, dotadašnji muderis jedne mostarske medrese⁴²⁾.

Međutim, pokret Muslimana time nije bio suzbijen, nego je, na protiv, još podstaknut i proširen na ostalo područje Bosne i Hercegovine. Posebno je travnički okrug postao značajno uporište u cjelokupnoj akciji muslimanskog plemstva i dijela sveštenstva. Zemaljska vlada nastojala je stoga u travničkom okrugu da preferira travničkog muftiju Kor-

³⁹⁾ Isto, str. 108—109.

⁴⁰⁾ Isto, str. 114.

⁴¹⁾ Kao napomena 28.

⁴²⁾ Džabića pokret i daljnji razvoj političkih prilika. Spomenica dvadeset pete godišnjice »Gajreta« 1903—1928. Izdao Glavni odbor »Gajreta« u Sarajevu 1928. Uredio Hamza Humo, str. 43—54.

kuta i da okupi oko njega širi krug pristalica. Slični pokušaji činjeni su i posredstvom reus-ul-uleme Azabagića u Sarajevu.⁴³⁾ Posebno je od značaja već pomenuta akcija sa prikupljanjem potpisa, kako bi se na taj način dokazalo da su pripadnici islamske vjerske zajednice u pogledu vjerskih prilika potpuno zadovoljni i da posjeduju sve potrebne vjerske škole. Međutim, ni te a ni druge mjere, koje su dobile i represivan karakter, nisu postigle željeni cilj. Pokret je dobio još više u svojoj širini i intenzitetu. Neosporna potvrda tome je i odluka ministra Kalaja da u decembru 1900. godine primi u Sarajevu delegaciju Muslimana koju je predvodio Ali ef. Džabić, koja mu je predala memorandum i Nacrt statuta o vjerskoj i vakufsko-mearifskoj autonomiji i odluku da predstavnik Zemaljske vlade, konkretno baron Kučera, otpočne početkom februara 1901. godine pregovore sa vođstvom muslimanskog pokreta.

Pregovori između predstavnika pokreta Muslimana za vjersko-vakufsku i mearifsku autonomiju, koje je predvodio Ali Fehmi ef. Džabić, i barona H. Kučere, koji je predstavljao Zemaljsku vladu, koji su počeli 2. februara 1901. vođeni su na bazi memoranduma muslimanske opozicije podnesenog B. Kalaju 19. decembra 1900. i Nacrtu statuta za autonomno uređenje islamske vjeroispovijesti i vakufsko-mearifske zaklade u Bosni i Hercegovini. Memorandum je veoma iscrpan i u svom uvodnom dijelu detaljno opisuje događaje koji su neposredno prethodili austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, poziva se na proklamaciju barona Filipovića, zapovjednika austrougarskih trupa koje su okupirale Bosnu i Hercegovinu »... da svi sinovi ove zemlje uživaju jednaka prava po zakonima; da svi oni budu štice u svom životu, u svojoj vjeri...« i ukazuje na član 2 Novopazarske konvencije od 21. aprila 1879. da će se osigurati potpuna sloboda vjere »... naročito potpuna sloboda u saobraćaju sa njihovim duhovnim šefovima...« Zatim se konstatuje da je dotadašnja uprava Bosnom i Hercegovinom pokazala da se Austro-Ugarska ne pridržava proklamovanih principa, jer se na svakom koraku vide »... porušene džamije, razorana i razgrađena islamska groblja, (a) uništene zadužbine pobožnih muslimana džamije prerusene u katoličke crkve...« Za to su navedeni u memorandumu konkretni podaci⁴⁴⁾. Dalje se konstatuje na sličan način, kao i u onom dokumentu od oktobra 1899, koji su podnijeli predstavnici Muslimana iz Mostara, loše stanje vjerskog odgoja Muslimana, da u BiH ima svega 40 mekteba i da su oni pretežno locirani u gradovima; kritikuje se ustanova za naobrazbu hodža tzv. Dar-ul-mualimin osnovana 1892. a zamišljena kao svojevrsna preparandija, jer se u njoj ne obavlja nastava islamskih vjerskih predmeta, a ne izučavaju se ni arapski ni turski jezik, iako je cjelokupna islamska nauka na pomenutim jezicima. Najviše institucije postojeće organizacije islamske vjerske zajednice ulema međžlis na čelu sa reis-ul-ulemom, a isto tako i tadašnja organizacija vakufskih i mearifskih zaklada, prema

⁴³⁾ Isto.

⁴⁴⁾ Predstavka Muslimana Bosne i Hercegovine podnesena ministru Kalaju 19. decembra 1900. godine u Sarajevu. — Spisi islamskog naroda Bosne i Hercegovine u stvari vjersko-prosvjetnog uređenja i samouprave. Izdanje Društva »Rada«. Miletićeva štamparija, Novi Sad, 1903. str. 92, 111—122. (Dalje: Spisi islamskog naroda).

ovoj ocjeni, doprinijele su nazadovanju islama u Bosni i Hercegovini. Iznosi se zatim tvrdnja da je katolicizam u Bosni i Hercegovini postao agresivan i da pri tome nije »odlučan samo broj pokatoličenjaka« nego i »duh i tendencija cijele akcije katoličke propagande, po kojima možemo spoznati njene namjere i ciljeve«. Pokatoličuju se malodobnici i pravno i aktivno nesposobni ljudi.⁴⁵⁾ U uskoj vezi s akcijom pokatoličavanja »... uporedo ide i grubo vrijeđanje svih vjerskih, porodičnih i bračnih svetinja islamskog naroda Herceg-Bosne«. ⁴⁶⁾ Razlog iseljavanja Muslimana u Tursku autori memoranduma nalaze u povredama islamskih svetinja, koje se manifestuju u pretvaranju islamskih grobalja u privatna dobra i što se na vakufskom zemljištu grade javne zgrade, zatim u pretvaranju medresa u kotarske ispostave i sl. U isto to vrijeme reis-ul-ulema, koji bi trebalo da se stavi u zaštitu interesa islama, traži od Muslimana pismene izjave lojalnosti vladinoj politici.⁴⁷⁾ Slično kao u dokumentu mostarskih Muslimana kritikuje se i praksa da se vakufskim novcem grade kuće za iznajmljivanje. Navedeni su slučajevi da se vakufski pašnjaci uvode u erarno zemljište, da se grade državne zgrade na vakufskom zemljištu i kao primjer se ističe zgrada Zemaljske vlade, koja je sagrađena na dijelu vakufskog zemljišta zvanom Musala i dr. Svi navedeni primjeri sugerirali su autorima memoranduma jedan zaključak da sve uredbe i naredbe okupacione vlade, a tiču se »islamskog naroda« u Bosni i Hercegovini »... nisu osigurale njegov vjerski opstanak u starodrvеноj mu otadžbini, nego naprotiv te uredbe dovele su njegovu vjeru i vjerske mu svetinje do iverice propasti«. Za takvo stanje oni nalaze uzroke u činjenici »... da okupaciona vlada po svom sastavu i vjerskom pogledu katolička, nije mogla sprovoditi vjersku slobodu i ravnopravnost prema pretežnoj i ogromnoj većini naroda Herceg-Bosne, koji je po vjeri islamski i pravoslavni, ako se pri tome nije strogo držala načela nemiješanja u upravu vjerski poslova muslimana i pravoslavnih«. Upravo suprotno, ona se miješala i te kako u vjerska pitanja muslimana i pravoslavnih i upravu ovim vjerskim zajednicama uzela u svoje ruke.⁴⁸⁾ To se, međutim, nije desilo sa katoličkom crkvom u Bosni i Hercegovini, jer istom rukovodi »rimski Vatikan«, pa je iz toga slijedila »... užasna anomalija, da je okupaciona vlada svemoćna u vjeri islamskoj i pravoslavnoj, a nemoćna u katoličkoj vjeri«. ⁴⁹⁾ Sve

⁴⁵⁾ Spisi islamskog naroda, str. 98—99.

⁴⁶⁾ U svojoj predstavi zastupnici bosansko-hercegovačkih Muslimana ističu kako je izvjesno vrijeme poslije stupanja na snagu Uredbe Zemaljske vlade od juna 1891, kojom se regulisalo pitanje prelaza iz jedne vjere u drugu, bila obustavljena propaganda katolicizma da bi opet novom snagom uskrnula. Uredbom je regulisano da prelaznik u drugu vjeru mora biti punoljetan i umno zdrav; da mora svoju namjeru o promjeni vjere najaviti svom vjerskom starješini i s njim se posavjetovati. A ukoliko je odlučan u svojoj namjeri, treba da zatraži od svog vjerskog starješine potvrdu o svojoj odluci s kojom se prijavljuje okružnoj vlasti da ona »... sa naročito pozvanim povjerenstvom o vjerskom prelazu konačno odluči« — Isto, str. 99. O pomenutoj Uredbi piše i Kalaj u svojoj studiji *Die Lage der Mohamedaner na* str. 108—109.

⁴⁷⁾ Spisi islamskog naroda, str. 120.

⁴⁸⁾ Isto, str. 124. i 127.

⁴⁹⁾ Isto, str. 128.

to, opet, ima svoju krajnju konsekvencu da je rimska crkva sebi obezbijedila superioran odnos i prema islamskoj i pravoslavnoj vjeri. Naglašavanje u memorandumu da se pravoslavna crkva našla okupacijom 1878. BiH u sličnom položaju sa islamskom vjerom svakako je novi momenat, koji se u ranijim predstavkama Muslimana nije isticao. U memorandumu mostarskih Muslimana naglasak je isključivo bio na nepovoljnom statusu islamske vjere, a kada se tražilo da se Muslimanima očuvaju njihove veze sa mešihatom, odnosno veze sa kalifom u Carigradu, onda se pri tome polazilo od činjenice da je pravoslavnom dijelu bosanskohercegovačkog stanovišta obezbijeđena veza sa carigradskom patrijaršijom, a katolicima u BiH opet njihove veze sa rimskim papom. S obzirom na tretman koji je dobila islamska vjerska zajednica pod novom okupacionom upravom, koji joj ne samo ne obezbjeđuje ravnopravnost nego je stavlja u potčinjen odnos, autori memoranduma smatrali su da ni ulema međžlis, a ni vakufska povjerenstva »... ne mogu biti i nisu islamske vjerske korporacije nego su činovnički organi inovjerne vlade«. S obzirom na katolički karakter Austro-Ugarske Monarhije, razumljivo je bilo, po ocjeni autora memoranduma, da je izuzetno pod njenom »inovjernom vladom« islamska zajednica stavljena u takav položaj da ta Vlada upravlja njenom vjerskom imovinom. A to se nije desilo nigdje tamo gdje je islam bio u situaciji da određuje svoj odnos prema hrišćanskim vladama. Za to se nalazila potvrda u statusu pripadnika islamske vjere u Rusiji, Tesaliji, Rumuniji, Bugarskoj na otoku Kipru. S tim u vezi se konstatuje da se samo u okupiranoj Bosni i Hercegovini prekinula u potpunosti duhovna veza pripadnika islama sa najvišim njihovim poglavarom, sa njihovim kalifom »... a uprava sa islamskom vjerom i vjerskim imanjenjem pridržana inovjernoj vladi...«⁵⁰⁾ U zaključku memoranduma njegovi potpisnici, koji sebe ističu kao ovlaštene zastupnike Muslimana Bosne i Hercegovine, nalaze glavni uzrok, pored već navedenih, u »vjerskim neprilikama islamskog naroda u Herceg-Bosni«, u postojećoj vjerskoj organizaciji islamskog naroda kakvu je stvorila »inovjerna vlada«.⁵¹⁾ Neosporno da kao značajan i nov momenat u ovom dokumentu, za razliku od memoranduma mostarskih Muslimana iz 1899, treba istaći da su se kao potpisnici ovog dokumenta pojavili predstavnici Muslimana svih okruga Bosne i Hercegovine, a takođe i predloženog Nacrta statuta o autonomnom uređenju, ali su njegovi inspiratori u svakom slučaju bili mostarski Muslimani.⁵²⁾

Zajednički istup muslimanskih predstavnika Bosne i Hercegovine objasnio se doslovno riječima: »Zajednička vjerska opasnost, koja prijete islamskom narodu Bosne i Hercegovine uništila je onaj antagonizam, koji je vjekovima dijelio Bosnu od Hercegovine.«⁵³⁾

⁵⁰⁾ Isto, str. 130.

⁵¹⁾ Isto, str. 131.

⁵²⁾ Predstavku su potpisali: za okrug Mostar, — Džabić Ali Fehmi i Komadina Mujaga; za okrug Sarajevo — Bićakčić Hadži Salihaga i Henda Ahmedaga; za okrug Travnik — Hasanašić Hamdibeg i Firdus Alibeg; za okrug Donja Tuzla — Prčić Hadži Osman Efendi i Tuzlić Bakirbeg; za okrug Bihać — Kulenović Skenderbeg; za okrug Banja Luka — Džinić Hadži Mahmudbeg i Cerić Hadži Sulejmanbeg. — Navedena predstavka.

⁵³⁾ Spisi islamskog naroda, str. 134.

Nacrt statuta za autonomno uređenje islamske vjeroispovijedi... koji su sada podnijeli predstavnici vođstva pokreta za područje cijele BiH⁵⁴⁾ polazi u bitnim elementima od istih principa kao i statut koji su dostavili Zajedničkom ministarstvu finasija u Beču i predstavnici mostarskih Muslimana u oktobru 1899. To znači da se i ovdje pošlo od stanovišta da su vakufsko-mearifske zaklade svojina islamskog naroda, pa u skladu s tim, njima treba da upravljaju članovi ovih zaklada. Prihvaćena je, doduše zatečena, odnosno postojeća organizacija vakufskih povjerenstava za cijelo područje BiH, ali se sastav i izbor tih organa povjerava Muslimanima da ih biraju putem glavnih skupština vakufsko-mearifskih kotareva. Članovi kotarskih vakufskih povjerenstava odgovaraju za svoj rad glavnim skupštinama kotara, odnosno organu koji ga je birao. Iz redova članova kotarskih vakufskih povjerenstava biraju se predstavnici u Zemaljskom vakufskom saboru u Sarajevu čiji je djelokrug rada istovetan postojećem Zemaljskom vakufskom povjerenstvu. Isto tako predviđeni saborski odbor po novom statutu ima istu funkciju kao tadašnje Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo u Sarajevu. Članove saborskog odbora, odnosno postojećeg Vakufskog ravnateljstva bira sabor kao svoje stalne činovnike vakufsko-mearifskih zaklada. Zemaljskoj vladi omogućeno je pravo kontrole nad »imovinskom upravom«, zatim njen povjerenik ima pravo da prisustvuje kotarskim glavnim skupštinama, sjednicama vakufskog kotarskog povjerenstva i sabora. Postojeće institucije, kao što su ulema medžlis sa reis-ul-ulemom su zadržane, ali je na njihov izbor obezbijeđen uticaj vakufsko-mearifskog sabora. Pri tome nisu krnjene ingerencije zemaljske vlasti u pogledu postavljenja reis-ul-uleme i muftija.⁵⁵⁾ Ovaj Nacrt statuta, kako je već naglašeno, gotovo ni u čemu ne odstupa u pogledu načina organizacija vakufsko-mearifskih zaklada od one koja je tada bila na snazi. To je, u stvari, koncept jedne centralistički zasnovane organizacije po kome su njene najniže instance u kotarevima vakufsko-mearifske glavne skupštine i od nje izabrani kao njeni izvršni organi kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva. Najviše instance ove organizacije su vakufsko-mearifski sabor i saborski odbor kao njegov izvršni organ. Svaki od ovih organa djeluju prema utvrđenim kompetencijama samostalno, ali je on, ipak, u stvarima uprave, sudstva, discipline potpuno podređen neposredno višem organu, a vrhovne vakufsko-mearifske vlasti rješavaju u posljednjoj instanci u svim slučajevima, dok niže vakufsko-mearifske vlasti »... samo utoliko u koliko im je odluka označena kao konačna.«⁵⁶⁾ Svaki pri-

⁵⁴⁾ Nacrt statuta za autonomno uređenje muslimanske vjeroispovijedi i vakufsko mearifske zaklade u Bosni i Hercegovini. — Nedostaje godina izdanja, ali se iz uvodne napomene izdavača može pretpostaviti da je to bilo 1905, jer motiv publikovanja Nacrta statuta oni doslovno fomuliše ovako: »Na ovaj korak nas natjera posljednji odgovor zajedničkog ministarstva, dat preko bos. hercegovačke vlade od 14. maja 1905. godine, na našu predstavku odaslanu iz Sl. Broda«. Potpun tekst Nacrta statuta nalazi se i u: Knjiga zapisnika sjednica pregovora predstavnika Zemaljske vlade i vođstva muslimanskog pokreta koji su vođeni od februara do druge polovine aprila 1901. u Sarajevu. Biblioteka Arhiva SR Bosne i Hercegovine. (Dalje: Nacrt statuta).

⁵⁵⁾ Pitanje postavljanja reis-ul-uleme regulisano je paragrafom 96. Nacrta statuta, a postavljenje muftija paragrafom 110 istog dokumenta.

⁵⁶⁾ Nacrt statuta par. 11, str. 8.

padnik islamske vjere obavezno mora biti član jednog vakufsko-mearifskog kotara, odnosno onog u kome stanuje. Glavnu skupštinu kotarske vakufsko-mearifске zaklade biraju članovi vakufsko-mearifskih zaklada na tom području, koji su navršili 24 godine života. U glavnu skupštinu mogu biti izabrani samo oni članovi zaklada koji su položili račun »o vakufskom dobru«. Izričito se onemogućuje izbor u ovaj organ sluzi ili »čeljadi koji stoje u javnoj ili privatnoj službi«. ⁵⁷⁾ Isključuje se svaki uticaj vlasti na rad vakufsko-mearifskih organa. Sjednicama glavnih skupština u kotaru može prisustvovati predstavnik vlasti, ali bez prava da utiče na njen rad. Sjednicama glavne skupštine rukovodi predsjednik kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva.

Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo je u funkciji izvršnog organa glavne skupštine kotara. On ostvaruje zaključke tog organa; ono ima 5 članova u kotarskim mestima, a u okružnim 9 članova, koje glavna skupština bira na tri godine. U djelokrugu rada kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva spadaju, uglavnom, isti zadaci kao što je to utvrdio statut mostarskih Muslimana iz 1899. ⁵⁸⁾

Vakufsko-mearifski sabor po statutu je vrhovna vlast cjelokupne bosanskohercegovačke zaklade, koji nadzire rad kotarskih glavnih skupština i kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava. Zadaci ovog organa formulisani su slično kao i u statutu mostarskih Muslimana za 1899. On odlučuje i upravlja cjelokupnom imovinom zajedničke zaklade. ⁵⁹⁾

⁵⁷⁾ U djelokrugu rada Kotarske glavne skupštine spadalo je: izbor članova Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva; kontrola rada nadležnog povjerenstva; predlaganje Vakufsko-mearifskom saboru promjena i dopuna statuta; briga o načinu odrezivanja vakufsko-mearifskog prireza i s tim u vezi skupština utvrđuje ključ po kome se razrezuje prirez, kao i godišnje proračune svih vakufsko-mearifskih potreba dotičnog kotara. Nacrt štatuta, par. 42, str. 18.

⁵⁸⁾ Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo stara se o unapređenju islama i islamske vjere, pazi i nadzire da se u školama, bolnicama, u vojsci, zatvorima i drugdje poštuju institucije muslimanske vjere, da se ostvaruje plan vjerske nastave utvrđen od strane ulema medžlisa za mektebe, medrese i druge vjersko-školske ustanove; stara se o kupovini vakufskih nekretnina, podizanju novih džamija, medresa, mekteba i dr.; predlaže vakufsko-mearifskom saboru u Sarajevu osnivanje mekteba, medresa i konvikta; bira unutar članova vakufskog povjerenstva delegate za zasjedanje Vakufsko-mearifskog sabora; predlaže Saboru činovnike i službenike vakufskih zaklada; predlaže prodaju dobara vakufsko-mearifске zaklade, kao i kupovinu nekretnina za vakufsko-mearifsku zakladu; dostavlja prijedloge za dodjelu stipendija učenicima medresa i drugih vjerskih zavoda; upravlja imovinom zaklada u kotaru i stara se o održavanju džamija i drugih vjerskih institucija; nadzire rad vakufskih činovnika, mutevelija; određuje vrijeme održavanja redovne i glavne skupštine kotara; predsjednik kotarskog Vakufsko-mearifskog povjerenstva ujedno je i predsjednik glavne skupštine kotara. Nacrt štatuta, par. 60, str. 23—25.

⁵⁹⁾ Vakufsko-mearifski sabor sa sjedištem u Sarajevu brine se o očuvanju slobode vjeroispovijesti; obezbjeđuje ravnopravnost sa drugim vjeroispovijestima; utvrđuje pravila o upravi, kontroli i nadzoru svih dobara vakufsko-mearifskih zaklada; raspravlja i odlučuje o osnivanju fondova i nabavci dobara u vakufsko-mearifске svrhe; raspolaze prihodina cjelokupne vakufsko-mearifске zaklade i svih njenih pojedinih fondova u interesu tih zaklada i utvrđuje proračun o tim potrebama; raspušta vakufsko-mearifске glavne skupštine u kotaru i bira članove vakufskog saborskog odbora; o svemu navedenom sabor odlučuje samostalno, i nezavisno, izuzev kada je riječ o promjeni, dopuni ili preinačenju statuta, jer u takvom slučaju potrebna je saglasnost Zemaljske vlade. — Nacrt štatuta, par. 79, str. 30—32.

U Nacrtu statuta predviđen je, kako je već pomenuto, kao poseban organ saborski odbor, kome je namijenjena funkcija postojećeg Zemaljskog vakufskog ravnateljstva. Sastavljen je od četiri člana, koje bira sabor kao svoje stalne činovnike. Sabor im određuje plaće. On je, u stvari, izvršni organ vakufsko-mearifskog sabora. Statut mostarskih Muslimana nije ovakav organ predvidio. Kao izvršni organ sabora, saborski odbor ima zadatak da saziva i priprema sjednice sabora, vodi brigu da se zaključci sabora sprovedu u život, dostavlja sve prijedloge saboru, podnosi mu izvještaje i sl. U posebnom poglavlju pod nazivom »Duhovna zvanja«, statut je formulisao ulogu i funkciju najviših vjerskih instanci, kao što su ulema medžlis, reis-ul-ulema i muftija.

Funkcija ulema medžlisa slična je zadacima duhovnog sabora koji je bio predviđen u Statutu mostarskih Muslimana. On je kao najviši organ islamske zajednice za vjerska pitanja imao zadatak da organizuje i vrši nadzor nastave u medresama, mektebima, zatim vjerske nastave u svim zemaljskim školama kao i pravo nadzora u domenu religije. Sjedište mu je u Sarajevu i ima pet članova, koje vakufsko-mearifski sabor bira iz redova hodža. Od pet izabranih članova ulema medžlisa, Zajednički ministar finansija imenuje jednog za položaj reis-ul-uleme uz prethodnu saglasnost carigradskog mešihata. Izabrani reis-ul-ulema je sarajevski muftija i ujedno predsjednik ulema medžlisa. Stalno sjedište ulema medžlisa je u Sarajevu. Kako je već rečeno, briga za unapređenje islama i islamske nauke glavni je zadatak ulema medžlisa. On se stara o razvojnoj mreži islamskih vjerskih institucija mekteba, medresa i drugih vjerskih zavoda. Ulema medžlis određuje pravila o disciplini i kaznama nastavnog osoblja vjerskih škola tj. muderisa hodža, hajib, (propovjednik) vaiza, mujezina (džamijski službenik) i dr. On fungira kao njihova disciplinska vlast. Stara se da se nastava u vjerskim školama i drugim zavodima odvija po rasporedu; nadzire da se u školama, bolnicama, u vojsci i dr. ne povređuju islamske vjerske ustanove; imenuje i otpušta vjerske službenike, kao što su hodže, vjeroučitelji u državnim školama, imenuje i otpušta nastavnike medresa — muderise; vodi računa da se naredba ili propis zemaljskih vlasti ne kosi sa interesima islama i islamskim vjerskim ustanovama; kontroliše literaturu i udžbenike u školama i zavodima sa ciljem da se pazi da one ne budu u suprotnosti sa načelima islamske vjere. Izdaje šehadetname (svjedožbe) učenicima medresa koji se školuju u zemlji kao i onim učenicima koji se školuju u Carigradu u svrhu oslobođenja od vojne službe.⁶⁰⁾

Nacrtom statuta se određuje da u svakom okružnom sjedištu postoji muftija koga imenuje Zemaljska vlada na prijedlog ulema medžlisa. Međutim, sarajevskog muftiju, koji je ujedno reis-ul-ulema, potvrđuje Zajedničko ministarstvo finansija uz prethodnu saglasnost carigradskog mešihata. Zadaci muftije kreću se u domenu vjerskog službenika posredstvom kojega ulema medžlis ostvaruje svoje zadatke. Muftija vrši nadzor nad džamijama, mektebima, medresama, tekijama, odnosno nad muderizima, hodžama i imamima. Njegov zadatak je da unapređuje i širi

⁶⁰⁾ Nacrt statuta, par. 95—109. str. 36—40.

islamsku vjeronauku i on to ostvaruje pod neposrednim nadzorom ulema medžlisa. Statut ne samo što utvrđuje da se najvišim dostojanstvenicima islamske vjerske zajednice plaće isplaćuju od strane Zemaljske vlade nego utvrđuje i njihov iznos, što svakako, ne treba da određuje jedan takav dokument. Plaće su uračunate u svom ukupnom iznosu kao potpora (subvencija) koju Zemaljska vlada dodjeljuje vakufsko-mearifskom saboru. Ovdje je, ipak, akcenat na činjenici da Zemaljska vlada navedene dostojanstvenike ne plaća izravno nego preko vakufsko-mearifskog sabora.⁴¹⁾ Opoziv reisa vrši Zajedničko ministarstvo finansija, ali sa pri volom carigradskog mešihata i na prijedlog vakufskog-mearifskog sabora. Članove ulema medžlisa opoziva takođe Zajedničko ministarstvo finansija na prijedlog sabora, ali muftije smjenjuje Zemaljska vlada na prijedlog ulema medžlisa. Prema tome, ni u jednom slučaju nisu obezbjeđena potpuna prava i ingerencije vlasti.

U posebnom poglavlju Statuta pod naslovom »Naučni zavodi« utvrđuje se profil i fizinomija vjerskih škola muslimana i drugih zavoda. Prije svega, svi pripadnici islamske vjerske zajednice obavezni su da šalju svoju djecu u mektebe, a ako to ne čine, statut predviđa u tom slučaju određene kazne. Tako vakufsko-mearifsko povjerenstvo može novčano da kazni roditelje. U slučaju da se tom mjerom ne postigne željeni efekat, onda se zemaljske vlasti smatraju dužne da to ostvare putem svojih organa prinude.

Statut posebnim paragrafima propisuje nastavni rad u mektebima, u kojima nastavu isključivo mogu da izvode pripadnici islamske vjerske zajednice, tj. hodže, dok nastavu u medresama izvode muderisi, kojima je to jedini posao. Nastavu u medresama traje deset godina. Sve nastavne propise utvrđuje ulema medžlis. Učenici medresa oslobođeni su vojne obaveze i ta odredba se odnosi i na učenike medresa van zemlje tj. u Carigradu i drugim mjestima Turske.⁴²⁾ Sve izdatke za potrebe mekteba, medresa i drugih vjerskih zavoda podmiruje zajednička vakufsko-mearifska zaklada. Statutom je predviđeno osnivanje konvikta u kojima se siromašnim učenicima obezbjeđuje besplatan boravak, dok djeca imućnijih roditelja plaćaju određenu naknadu.

U pogledu subvencije koju zemaljske vlasti određuju pojedinim konfesijama, Statut predviđa da se ona dodjeljuje islamskoj vjerskoj zajednici srazmjerno broju islamskog stanovništva i da se njen cio iznos neposredno dostavlja vakufsko-mearifskom saboru. Nijedan vjerski službenik ne može izravno od zemaljskih vlasti primati plaću nego cjelo-

⁴¹⁾ Isto, par. 110—113, str. 40—42.

⁴²⁾ Isto, par. 116—133. Isti zahtjev postavili su i mostarski Muslimani u svome Nacrtu statuta iz 1899. i o tome je Zemaljska vlada u svom izvještaju Zajedničkom ministarstvu finansija dala svoj sud. Muslimani koji su pohađali nastavu u medresama u Carigradu i drugim gradovima Turske bili su sve do careve naredbe od 10. decembra 1895. oslobođeni vojne obaveze. Od 1895. takvu povlasticu nisu više imali. Vjerovatno rukovođena idejom da svede na minimum veze bosanskohercegovačkih Muslimana sa Carigradom donesena je takva odluka austrougarskih političkih faktora. — Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 13, od 12. dec. 1899. str. 100.

kupna isplata vrši se posredstvom vakufsko-mearifskog sabora. Visinu subvencije svake godine utvrđuje vakufsko-mearifski sabor u sporazumu sa Zemaljskom vladom. Vakufsko-mearifski sabor dužan je Zemaljskoj vladi staviti na uvid sve podatke o utrošku primljene subvencije namijenjene isključivo za vjerske svrhe. Sva nejasna mjesta u Statutu ili pak, ona pitanja koja statut nije formulisao, može samo vakufsko-mearifski sabor mjerodavno tumačiti. Posebnim paragrafima je određeno da se nekretnine vakufsko-mearifskih zaklada oslobađaju plaćanja zemaljskih i općinskih poreza, a službene pošiljke upućene na adresu organa vlasti ili vakufsko-mearifskih tijela oslobođene su plaćanja poštanskih pristojbi.

Autonomnost vakufsko-mearifskih tijela ogleđa se i u tome što njihove odluke postaju pravovaljane kada su donesene, izuzev ako se prethodno ne iziskuju odluke glavne kotarske skupštine, odnosno vakufsko-mearifskog sabora ili ulema medžlisa. I za nova uvakufljenja nije potrebna nikakva dozvola vlasti. Ona postaju pravovaljana »čim se izvrše ustanove šerijata«. ⁶⁹⁾ Statut propisuje da se sve isprave vakufsko-mearifskih organa pišu na tursko-arapskom pismu, a samo zapisnici sjednica i korespondencija sa organima zemaljskih vlasti »slavenskim pismom«.

Nijedna naredba ili odredba, pa makar je donijeli i organi vlasti, ako je u opreci sa normama koje je statut utvrdio, nisu pravovaljane. I sve one odredbe ili rješenja vlasti, koja se tiču vakufsko-mearifskih zaklada i islamske vjere ne važe dok ih ne odobre nadležna tijela vakufsko-mearifske zaklade, odnosno institucije islamske vjere. Statut utvrđuje da sva ona lica koja su u službi organa vlasti ili u vojnoj službi ili kojoj drugoj javnoj službi ne mogu biti članovi vakufsko-mearifskih povjerenstava ili drugih nekih tijela. Izuzetak su samo kadije i muftije.

Odluka carigardskog mešihata prema Nacrtu statuta je konačna kad se radi o posebno važnim stvarima i u slučajevima tumačenja nejasnih vjerskih dogmi.

U posebnom poglavlju Nacrta statuta regulisani su odnosi organa zemaljske vlasti prema instituciji vakufa, mearifskih zaklada i uopće islamske vjerske zajednice. To pitanje tretira se na sličan način kao i u statutu Muslimana iz Mostara. Organima zemaljske vlasti omogućuje

⁶⁹⁾ Nacrt statuta, par. 153. — Pitanje novih uvakufljenja kako je to regulisao statut bilo je veoma sporno u toku pregovora koje će Zemaljska vlada voditi sa predstavnicima vodstva muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Baron Kučera, koji je predstavljao Zemaljsku vladu u tim pregovorima smatrao je da za uvakufljenja bilo mulka ili erazi mirije treba dozvola vlasti, jer samimi činom uvakufljenja imetak se pretvara u javno dobro. I prema otomanskim zakonima, po navodima vladinog podtajnika Paula, koji je prisustvovao pomenutim pregovorima, nova uvakufljenja bila su skopčana sa nizom formalnosti, pa je i njegova realizacija zavisna od odobrenja vlasti. U skadu s tim, i nova uprava u Bosni i Hercegovini vodila je računa o zatečenim ustanovama pa je za svako novo uvakufljenje tražila odobrenje vlasti. — Knjiga zapisnika sjednice pregovora predstavnika Zemaljske vlade sa delegacijom muslimanskog pokreta. Biblioteka Arhiva Bosne i Hercegovine.

se da upute svoje »povjerenike« na sjednice pomenutih tijela, ali bez prava da utiču na tok rasprave i da odlučuju. Vladin »povjerenik« ima samo ovlaštenje da sačini zapisnik o donesenim odlukama, koje izlaze iz okvira statuta i isti zapisnik podnese Zemaljskoj vladi. On ne može, međutim, tražiti da se obustavi dalji rad sjednice. Dalja ovlaštenja zemaljske vlasti odnose se na njeno pravo da traži od kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenika izvještaje o njihovom radu, posebno o rukovanju vakufskim sredstvima da bi stekle uvid da se ta sredstva troše u skladu sa odredbama statuta. Dok su s jedne strane lišene prava da utiču na rad organa vakufsko-mearifskih tijela, s druge strane obavezne su da pomognu sprovođenje u život odluka, odredaba i naredaba svih vakufsko-mearifskih tijela i ulema medžlisa. Po potrebi, one treba da se za tu svrhu koriste i prinudom. Na to se zemaljske vlasti ovim statutom obavezuju i kada se prikupljaju vakufsko-mearifski prihodi, prirezi i druga potraživanja.⁴¹⁾

Ministar Kalaj ocijenio je da se u taktici vodstva muslimanskog pokreta nešto izmijenilo kada su se oni svojim najnovijim memorandumom i Nacrtom statuta izravno obratili njemu. To je, vjerovatno, bio razlog da on 5. januara 1901. piše civilnom adlatusu baronu Kučeri da odustaje od namjeravnog savjetovanja sa okružnim predstojnicima u Bosni i Hercegovini, koje je planirao za početak januara iste godine.⁴²⁾ On je istovremeno tražio od barona Kučere da mu dostavi svoje mišljenje o predloženom Nacrtu statuta, u kome će naznačiti sve ono što se može prihvatiti, kao i sve ono što je po njegovom mišljenju neprihvatljivo. Kalaj takođe želi da se utvrdi »modus procedendi« za najavljene pregovore sa predstavnicima pokreta Muslimana. U želji da izbjegne svaku pre nagljenu ocjenu i odluku, on je također sugerisao baronu Kučeri da prethodno održi savjetovanje sa okružnim predstojnicima na kome treba da prisustvuje baron Benko, kao i drugi članovi vlade. Na savjetovanju treba razmotriti stanje u muslimanskom pokretu. Tom prilikom bi se izdale instrukcije okružnim predstojnicima kakav stav treba da zauzmu prema njemu i posebno na koji način će vladi »odane Muslimane« ohrabriti da ona računa na njih i da će voditi računa o njihovom mišljenju i stavu. Sve to, po Kalajevom mišljenju, treba da se učini prije nego što sami pregovori otpočnu. To će i njemu pomoći da definitivno formuliše svoj stav.⁴³⁾ Kalaj je, civilnom adlatusu baronu Kučeri u cilju njegove bolje pripremljenosti za pregovore a i na njegovu traženje dostavio informaciju o položaju Muslimana u Rusiji, pošto su predstavnici muslimanskog pokreta u svom memorandumu ukazali na drugačiji tretman pripadnika islamske vjere u nekoliko balkanskih zemalja (Rumunije, Bugarske, na otoku Kipru) i naglasili da je samo bosansko-hercegovačkim Muslimanima onemogućeno da održavaju redovnu vezu sa svojim najvišim vjerskim poglavarom u Carigradu. Kalaj u svojoj informaciji ističe da pripadnici islamske vjere u Rusiji ne održavaju nikakvu vezu sa šejh-ul-islamom u Carigradu i da su u svojim

⁴¹⁾ Nacrt statuta, par. 173—181. str. 54—56.

⁴²⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 23, od 5. januara 1901, str. 118—119.

⁴³⁾ Isto.

religioznim stvarima pod nadzorom i kontrolom vlasti. A u slučaju da se obrate Carigradu, odnosno šejh-ul-islam, to mogu učiniti samo do-
zvolom ruske vlasti.⁶⁷⁾

Prije nego su počeli pregovori između predstavnika Zemaljske
vlade i muslimanskih predstavnika, Kalaj je izložio civilnom adlatusu
Kučeri i svoje mišljenje i ocjenu predloženog Nacrta statuta. Tu je,
zapravo, formulisao njegov gotovo načelan stav prema tom dokumentu.
On konstatuje kako predloženi Nacrt statuta sadrži s jedne strane ono
što Muslimani žele od vlade, tj. njenu saradnju u upravi vakufima
i u stvarima vjere, odnosno njeno ograničeno odlučivanje u tome, s dru-
ge strane statut sadrži opću deklaraciju, koja daleko prevazilazi okvire
vlastitih želja Muslimana i očigledno je usmjeren na to da se obrazuje
nacionalno-političko jedinstvo Muslimana, čak sa administrativnom
podjelom. Drugim riječima Muslimani treba da postanu politički faktor,
tako reći država u državi. Tako nešto on kategorički ne prihvata. Stoga
je bio mišljenja da se statut mora ograničiti na ono što vlada može odo-
briti u pogledu organizacije vakufske i konfesionalne školske uprave
Muslimana. Iz statuta zato treba isključiti, po njegovom mišljenju, »de-
klarativne odredbe« i »opšte teoretske teze«. U skladu s tim već u pa-
ragrafu 1. Statuta treba da ostane samo odredba o sudjelovanju, even-
tualno autonomnom učešću Muslimana u upravi vakufa i škola, ali opet
u skladu sa postojećim zakonima i statutom. Poslije toga treba da slijede
konkretne odredbe o upravi u kotaru i Vakufsko-mearifskom saboru.
Pažnju treba, nadalje, orijentisati da se važnost postojećih zakona ne
ignoriše, prema kojima, po njegovom mišljenju, odredbe statuta stoje
u koliziji. Isto tako treba voditi računa da izvjesne institucije koje su
oživotvorene u interesu Muslimana ne budu negirane ili eventualno uki-
nute. Njemu se čini neprihvatljivim da se državi ovom novom vakufsko-
školskom organizacijom jednostavno nametnu obaveze a da se istovre-
meno u tom pogledu njoj ne daju i određene kompetencije. Neprihvat-
ljiva mu je postavka da su zaključci vakufsko-mearifskih organa onog
časa pravovaljani čim ih ti organi donesu. On nije propustio da već
ovom prilikom izrazi svoje apsolutno neslaganje sa onim odredbama
Nacrta statuta kojima se regulišu pitanja postavljanja reis-ul-uleme i
biranja, odnosno imenovanja ulema medžlisa. Iako naglašava da svoje
mišljenje ovom prilikom ne iznosi kao konačnu zvaničnu ocjenu Nacrta
statuta, Kalaj, ipak, u vidu načelne instrukcije, upozorava H. Kučeru
da bi se u toku pregovora sa muslimanskim predstavnicima morala paž-
nja usmjeriti na ono što se Muslimanima može odobriti, a to je striktna
autonomija uprave u pitanjima vakufa i mearifa. Istovremeno treba iz-
bjeći sve ono što prelazi te okvire i što bi moglo utirati put k obra-
zovanju »jednog političkog muslimanskog naroda« (doslovno: »was da-
rüber hinausgehend zur Bildung eines politischen muhamedanischen Na-
rod führen könnte«.⁶⁸⁾

⁶⁷⁾ Isto, dok. br. 25. od 11. januara 1901. str. 121.

⁶⁸⁾ Isto, dok. br. 26, od 13. januara 1901. str. 121—123.

O predloženom Nacrtu statuta Kalaj je izložio svoje mišljenje još u nekoliko navrata u toku pregovora između Zemaljske vlade i predstavnika pokreta Muslimana, a takođe i kada su pregovori prekinuti. On je ulazio u razmatranje vrlo delikatnih pojedinosti i stavki statuta i nastojao tim putem da utiče na tok i konačan ishod pregovora.

Predstavnik Zemaljske vlade u pregovorima sa predstavnicima Muslimana baron Hugo Kučera, od onog časa kada su pregovori sa Muslimanima počeli, redovno je Kalaju dostavljao zapisnike pojedinih sjednica. On nastoji da svog ministra stalno obavještava o svemu što se odnosilo na pregovore. Jedan njegov izvještaj od 8. februara 1901, tj. kada su bile već održane četiri sjednice pregovarača, posebno je zanimljiv stoga što sadrži, odnosno otkriva, taktiku koju je Kučera primjenjivao u pregovorima. Konstatujući da pregovori dosta teško teku i da je vrlo mučno od predstavnika vodstva pokreta Muslimana postići i najmanju koncesiju, Kučera ističe da su njegova nastojanja usmjerena u pravcu odugovlačenja pregovora, čime želi svoje partnere izmoriti i njihov interes za pregovore oslabiti. On ističe da tako mora postupiti stoga što želi da paralizira uticaj ekstremnih predstavnika u muslimanskom pokretu, koji nisu neposredno prisutni na pregovorima, ali koji forsiraju skoro rješenje u jednom ili drugom smislu, jer se oni ne mogu stalno zadržavati u Sarajevu i insistiraju da se vrate u svoj zavičaj. Kučera nije isto tako siguran da i predstavnike Muslimana u pregovorima neće strpljenje u toku pregovora izdati i da neće tražiti da Vlada što prije objavi svoje prigovore i primjedbe na Statut, što bi po njegovom mišljenju bilo jednako prekidu pregovora. Zbog svega toga on nastoji da preko onih ljudi iz redova Muslimana koji uživaju povjerenje vlade utiče na pojedine muslimanske predstavnike u pregovorima na popustljivo držanje. Odugovlačenje pregovora imalo je i taj smisao da se među muslimanskim predstavnicima izazovu i prodube neslaganja na što je Kučera izgleda računao kao na jednu realnost.⁶⁹⁾ Dvolična uloga pojedinih muslimanskih prvaka bila je važna stavka za Kučeru i

⁶⁹⁾ Isto, dok. br. 27. od 8. februara 1901. str. 123—124 Baron Kučera u istom dopisu obavijestio je Kalaju da ga je posjetio Bakirbeg Tuzlić, koji je član muslimanske pregovaračke delegacije i da ga je uvjeravao da on u toku pregovora na sjednicama oštro istupa protiv Vlade kako ne bi postao sumnjiv u očima svojih kolega da održava vezu sa Vladom. Tuzlić je istom prilikom izražavao svoju apsolutnu odanost okupacionoj vladi i povjerio se Kučeri da ukoliko se sporazum sa Vladom ne ostvari, to neće biti njegova krivica, ali će to uticati da on istupi iz Odbora i držaće se ubuduće po strani. On je upozorio Kučeru da Dervišbeg Miralem, Ahmetbeg Hafizadić i Šerif Arnautović, kao predstavnici ekstremne opozicije u muslimanskom pokretu, održavaju veze sa vođstvom srpskog pokreta u Bosni i Hercegovini za crkveno-školsku autonomiju i sa izvjesnim krugovima u Carigradu. Po njegovom mišljenju oni rade na razbijanju pregovora. — Isto, str. 123—124.

pobuđivala je u njemu nadu da postoje elementi da se Muslimani pocijepaju i tako cio pokret, ako ne konačno suzbije, a ono bar neutralizira.⁷⁰⁾

Pregovori muslimanske delegacije sa predstavnicima Zemaljske vlade, koje je predvodio civilni adlatus baron H. Kučera, počeli su 2. februara 1901. u Sarajevu. Sjednice su održavane svakog drugog ili trećeg dana u sedmici i trajale su bez prekida do 23. aprila 1901. Ukupno je održano 30 sjednica. Pitanja, koja su bila predmet rasprave, razmatrana su bez nekog posebnog reda i sistema. Doduše, prema instrukciji Kalaja, trebalo je izbjeći da se razmatraju u toku prvih sjednica veoma sporna pitanja i u pregovorima treba aktuelizirati ona pitanja koja se čine lakše rješivim. Zbog toga se stiče utisak da su pojedina pitanja u toku pregovora nabacivana bez određenog sistema, a ukoliko su iskršavala i pitanja koja su izgledala kao posebno teška, ona su razmatrana u toku više sjednica. Imao se utisak da ni muslimanska strana u pregovorima nije žurila da odmah pokreće teže rješiva pitanja, kao što je na primjer pitanje mešihata. U našoj analizi pregovora nastojaćemo da slijedimo njihov tok onim redom kako su pojedina pitanja stavljana na dnevni red do njihovog konačnog rješavanja.

Na prvoj sjednici, koja je održana u privatnom stanu civilnog adlatusa, baron Kučera je održao neku vrstu uvodnog govora u kome je nastojao opovrći navode memoranduma Muslimana od 19. decembra 1900. o »žalosnim prilikama« islamske vjerske zajednice. On je svoje mišljenje nastojao dokumentovati podacima, pa je iznio, pored ostalog, da je od vremena austrougarske okupacije izgrađeno 150 novih džamija, a od tog broja 75 u mjestima gdje ranije džamija uopće nije bilo. Spomenuo je primjer Bugarske u kojoj je u njenom glavnom gradu prije ruske okupacije bilo 70 džamija, a od tog broja ostale su do tada svega 5 džamija. Inače, treba ovdje istaći da su austrougarski zvanični politički faktori veoma često naglašavali izuzetno povoljan tretman islamske vjerske zajednice pod njihovom upravom i obično upoređivali to stanje sa položajem pripadnika islamske vjere u Rumuniji, Srbiji, Grčkoj, Rusiji, odnosno uopće tamo gdje su oni ranije živjeli u okvirima Osmanjske Imperije. Život pripadnika islamske vjerske zajednice u navedenim zemljama bio je, prema tim ocjenama, krajnje nepovoljan zbog čega su se oni iz tih zemalja morali iseliti. Baron Kučera je u duhu takvog mišljenja zvaničnih faktora Austro-Ugarske Monarhije odbacio svaku

⁷⁰⁾ Kalaj je smatrao da su Muslimani u vodstvu pokreta prvenstveno zainteresirani da zadovolje svoje lične zahtjeve, pa je u skladu sa takvim mišljenjem sugerisao Kučeri da čini ponude u tom pravcu pojedinim istaknutijim akterima pokreta. U tom smislu činjeni su određeni pokušaji sa Bakirbegom Tuzlićem, vođeni su razgovori sa Alibegom Firdusom, a Kalaj je smatrao da ne treba u tom pogledu zaobići ni one po njegovoj ocjeni »intrasigentne« predstavnike muslimanskog pokreta, kao što je to, na primjer, bio Šerif Arnautović — Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. 28, od 13. februara 1901. str. 125—126; dok. br. 30. od 18. februara 1901. str. 128. O Šerifu Arnautoviću pisao je Kalaj baronu Kučeri 13. februara 1901. sljedeće: »Bei Arnautović scheinen allerdings Rücksichten pekuniären Natur ausschlaggebend zu sein, welche vielleicht mit Erfolg benützt werden könnten, wie Sie es übrigens selbst schon in Aussicht genommen haben«. — Isto, Dok. br. 28 od 13. bef. 1901. str. 125.

odgovornost zemaljskih oblasti u Bosni i Hercegovini za nepovoljno stanje muslimanskih vjerskih institucija, posebno vjerskih škola. On je u svom uvodnom govoru na prvoj sjednici pregovarača, a tako isto gotovo i na svim ostalim sjednicama bio vrlo kategoričan u svojoj tvrdnji da su teške prilike u muslimanskim vjersko-školskim institucijama zatečene iz perioda osmanske uprave u Bosni i Hercegovini i da je vlada bila krajnje suzdržana u pogledu svojih inicijativa da se u toj oblasti stanje izmijeni, jer se bojala da time ne izazove otpor Muslimana i njihovo nezadovoljstvo.^{70a)} Time se u većini na prvoj sjednici nametnula rasprava o islamskim vjerskim institucijama.

Predstavnici Muslimana u pregovorima pobijali su navode barona Kučere, posebno što se tiče izgradnje novih džamija. Oni su istakli da je veći broj džamija koje su izgrađene od uspostave austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini podignute po selima, i to mahom sredstvima seljaka i uz potporu vlade. Ali, u tom pogledu Zemaljska vlada je, po njihovoj ocjeni, daleko više davala u slične svrhe drugim vjeroispovijestima. U navedenoj Kučerinoj statistici o broju novopodignutih džamija treba, po njihovom mišljenju, uključiti i one džamije koje su u isto to vrijeme porušene ili su bile pretvorene u druge objekte. Oni su istakli da je daleko gore samo jednu džamiju porušiti nego stotine drugih novih izgraditi. Međutim, muslimanski predstavnici su smatrali da su za njih momentalno daleko važniji problemi vjerske škole i drugi školski zavodi u kojima je stanje izuzetno teško. Konsolidovanje stanja u mektebima i medresama smatrali su kao prioritetan zadatak.⁷¹⁾ U Bosni i Hercegovini, prema njihovim podacima, bilo je ukupno 70 reformiranih mekteba (tzv. mektebi ibtidaija). U Tuzli je, na primjer, postojao samo jedan mekteb ibtidaija; u stvari, tu je ukinuta medresa i pretvorena u mekteb. U Goraždu je stanje isto. Postojao je jedan mekteb koji je radio samo u jednoj prostoriji. U Čajniču, u kojem je, prema podacima koje su iznijeli muslimanski predstavnici u pregovorima, živjelo 12.000 Muslimana, bila je samo jedna medresa.

Općenito je mreža mekteba i drugih vjerskih zavoda u BiH bila nerazvijena. To je posebno karakteristično bilo za selo, gdje je inače bilo malo hodža. Bilo je kotareva gdje uopće nije bilo mekteba ibtidaija.⁷²⁾

^{70a)} Vidi opširenije o muslimanskom školstvu u BiH pod osmanskom vlašću u XX stoljeću u navedenoj studiji dr Hajrudina Čurića.

⁷¹⁾ Analiza pregovora predstavnika muslimanskog pokreta za Zemaljskom vladom, koju je zastupao baron Kučera, izvršena je na osnovu zapisnika svih održanih sjednica od početka februara 1901. do 23. aprila iste godine. Knjiga zapisnika čuva se u Biblioteci Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Knjiga zapisnika, prva sjednica od 2. februara 1901. str. 11.

U pregovorima su sa muslimanske strane učestvovali: Ali Fehmi Džabić, bivši mostarski muftija, Komadina Mujaga, Karabeg Ahmet, Alajbegović Hadži Salih, Bičakčić Hadži Salihaga, Hasanpašić Hamidbeg, Firdus Alibeg, Džinić Hadži Mahmudbeg, Čirikinagić Omer, Bahtijarević Hadži Hifzi, Cerić Sulejmanbeg, Prčić Hadži Osman, Tuzlić Bakirbeg; od strane Zemaljske vlade pregovorima su prisustvovali: Baron Hugo Kučera, građanski doglavljanik, Đuro Treščec, dvorski savjetnik, Otto Paul, vladin podtajnik, Atif Bahtijarević, kotarski predstojnik, Zuhdi Bakarević, upravitelj Kotarske ispostave i Osman Nuri Hadžić askultant.

⁷²⁾ Isto, zapisnik druge sjednice od 3. februara, str. 6, 7, 8.

Krivicu za takvo stanje najvećim dijelom muslimanski predstavnici pripisivali su postojećoj organizaciji islamske vjerske zajednice. Ulema medžlis, reis-ul-ulema i muftije, iako su bili nadležni, nisu kontrolisali rad vjerskih škola, prvenstveno mekteba i medresa. Vladini predstavnici sa svoje strane iznijeli su kako je rad vjerskih škola i sličnih zavoda skopčan sa mnogo finansijskih troškova i kako narod opterećenja takve vrste teško podnosi. Zuhdi ef. Bakarević, upravitelj kotarske ispostave u Rudom izjavio je, na primjer, doslovno, da je narodu... najpreče da si osigura goli život i nepada mu na um mearif«. ⁷³⁾ Inače održavanje postojećih mekteba koštalo je godišnje 100.000 kruna i od tog iznosa prikupljano je od stanovništva 36.000, a 72.000 plaćala je Zemaljska vakufska komisija. ⁷⁴⁾ Kučera je istako da u redovima Muslimana ne postoji raspoloženje da se višak prihoda vakufa (tzv. fazla) koncentriše na jedno mjesto. On navodi da se od fazle prikupi iznos od 149.000 kruna i da se njegova polovina daje za potrebe mekteba ibtidaija ⁷⁵⁾. Muslimanski predstavnici u pregovorima pledirali su za objedinjavanje tih sredstava (fazle). Sredstva bi se trošila po utvrđenim stavkama. Oni su istakli da su mnoga pitanja iz te oblasti regulisana predloženim Nacrtom statuta i tražili su njegovo usvajanje.

Kao izvore sredstava vakufsko-mearifske zaklade, Statut je utvrdio sljedeće: imetak i prihodi vakufa u Bosni i Hercegovini; vakufsko-mearifski prirez islamskog naroda i zemaljske subvencije; dobrovoljni prilozi i darovanja i drugi dohoci. Po jednoj odredbi Statuta, svako kotarsko-vakufsko-mearifsko povjerenstvo, da bi podmirilo sve potrebe, ima pravo da raspiše prirez uz odobrenje više vjerske vlasti. ⁷⁶⁾ Još u toku druge sjednice, koja je održana 3. februara, obje strane u pregovorima složile su se da se poslovi vakufa i mearifa objedine, da fazla ide za potrebe mearifa i da se posebna pažnja koncentriše na izgradnju mreže mekteba ibtidaija. ⁷⁷⁾ Međutim, iskršlo je kao sporno pitanje raspisivanja prireza, a takođe i pitanje subvencioniranja islamske vjerske zajednice od strane zemaljske vlasti. Muslimanski predstavnici obrazložili su prirez kao mjeru kojoj će se pribjeći kada se izdaci islamske vjerske zajednice ne mogu izmiriti redovnim sredstvima vakufsko-mearifske zaklade i dobrovoljnim priložima; prirez se raspisuje na sve grane poreza i na desetinu od 1—3 godine. Osnovu za konkretnu raspravu o ovom pitanju činio je prijedlog Alibegu Firdusa da se prirez može raspisati na razne grane poreza od 5—10% a od desetine 2—5%. Po potrebi, prirez utjeruju organi zemaljske vlasti putem ovrhe. ⁷⁸⁾ Tako formulisan prijedlog civilni adlatus baron Kučera u pregovorima nije prihvatio. Prvo, nije se saglasio da se prirez može raspisati na području jednog kotara i, drugo, tražio je da svako raspisivanje iziskuje odobrenje

⁷³⁾ Isto, str. 5.

⁷⁴⁾ Isto, str. 7.

⁷⁵⁾ Isto, str. 11.

⁷⁶⁾ Nacrt Statuta, par. 14, str. 8.

⁷⁷⁾ Kao napomena 72, str. 13.

⁷⁸⁾ Zapisnik osme sjednice od 16. februara, str. 2 i zapisnik sedme sjednice od 14. februara 1901, str. 34—35.

zemaljskih vlasti, jer se pošlo od stanovišta da je pravo raspisivanja poreza državno pravo. Po njedgovoj ocjeni, prirez može dobiti podršku stanovništva samo tada ako se zna za kakve konkretne potrebe se raspisuje i zato se prirez mora ograničiti samo na kasabu, odnosno selo u kome su takve potrebe došle do izražaja. Za pripadnike islamske vjerske zajednice, smatra Kučera, neprihvatljivo je raspisivanje prireza na cijelom kotaru ako se džamija i mekteb grade u nekom selu ili kasabi. Uz to vladin predstavnik je isticao da postoji bojazan od prevelikih poreskih opterećenja. S obzirom na to da bi vlasti putem ovrhe bile obavezne da taj prirez prikupljaju onda bi omraza muslimanskog stanovništva pala na nju. Predstavnici Muslimana pozivali su se, s druge strane, na solidarnost svih »islama« koja bi u jednoj takvoj akciji morala doći do izražaja. A to je, izgleda, Zemaljska vlada baš željela da izbjegne. Drugi momenat koji su istakli predstavnici Muslimana u pregovorima bila je činjenica da bi sredstva prikupljena od prireza na jednom malom terenu, kakvo je jedno selo ili kasaba, bila krajnje nedovoljna.

Poslije druge rasprave koja se vodila na više sjednica, tek je na 23. sjednici od 23. marta Kučera pristao da se vjerski prirez može raspisati od strane kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva, i to tek tada pošto se određene potrebe ne mogu izmiriti raspoloživim sredstvima vakufsko-mearifске zaklade, i to na desetinu u visini od 2—5% a na dohodarinu, kućarinu, zemljarinu i kirije 5—10%. Konačno, odobrenje za to daje Zemaljska vlada, i to u roku od dva mjeseca. Ako Vlada odobri raspisivanje poreza »... podjeljuje mu se time i ovršivost uz državnu pripomoć.«⁷⁹⁾

U najužoj vezi sa pitanjem finansiranja islamske vjerske zajednice bile su državne subvencije za vjerske svrhe. Nacrtom statuta bilo je utvrđeno da se državna subvencija dodjeljuje srazmjerno broju Muslimana, a cio iznos treba da se dostavlja vakufso-meariskom saboru.⁸⁰⁾ Zemaljska vlada je i inače davala određenu potporu svim konfesijama u Bosni i Hercegovini. Po navodima Kučere, ona je godišnje raspolagala za te potrebe sumom od 100.000 forinti od čega je otpadalo na islamsku vjersku zajednicu oko 30.000. Pored paušala za džamije, koji je iznosio 10.000 forinti, potpora se davala za mektebe ibtidaije i za plaće hodža. Zemaljska vlada nije bila sklona da u takvom načinu subvencioniranja bilo šta mijenja. Ona je bila za to da se subvencija islamskoj vjerskoj zajednici dodjeljuje kao i ostalim vjeroispovijestima u zemlji, tj. direktno sveštenicima i direktno za određene potrebe.⁸¹⁾ Svaj zahtjev da se državne subvencije dodjeljuju vakufsko-mearifskom saboru da on njima raspolaze, kako to iziskuju potrebe islamske vjerske zajednice, predstavnici Muslimana objasnili su činjenicom da je sabor nadležan da izradi budžet svih potreba zajednice. Međutim, Kučera je bio protiv toga da se subvencije zemaljske vlasti jednoj vjerskoj zajednici tretiraju kao jedan stalan prihod. Drugim riječima, Vlada je bila spremna da finansira neke akcije kao, na primjer, gradnju džamija, mekteba i sl. ali nije saglasna

⁷⁹⁾ Zapisnik 23. sjednice od 23. marta, str. 6.

⁸⁰⁾ Nacrt statuta, par. 144, str. 142.

⁸¹⁾ Zapisnik 18. sjednice od 12. marta, str. 31.

da se cio iznos ispostavlja vakufsko-mearifskom saboru. Vakufsko-mearifski sabor može da izradi samo prijedlog potreba islamske vjerske zajednice i da ga dostavi Zemaljskoj vladi, a ona će onda potporu neposredno dostaviti kome je ona namijenjena. Potreba isklamske vjerske zajednice za državnim subvencijama dala je povoda Kučeri da ironizira stalno naglašavanje predstavnika Muslimana autonomnog karaktera organizacije vakufsko-mearifske uprave. Po njegovoj ocjeni malo ima mješta za autonomnu upravu, jer ako je »... vlada rekao bi kao hisedar (suvlasnik) u prihodu ona hoće biti također i hisedar u raspravljanju«. On je to izrazio i riječima...« ako mi budemo ortaci u prihodu onda mora da budemo ortaci i u rashodi. To je kao jedan širket⁸²⁾ (zajednica).

Zanimljivo je konstatovati da se Kučera na svaki način nastojao predstaviti kao prijatelj Muslimana i kao čovjek živo zainteresiran za unapređenje islama. On se i ponašao kao da je domaći čovjek. Ne samo da je dobro poznao naš jezik nego se naprosto razmetao turcizmima i arapskim izrekama. Time je, pored ostalog, nastojao stvoriti što povoljnije raspoloženje u toku pregovora. Ravnopravno je mogao ulaziti u raspravu vrlo delikatnih pitanja iz oblasti islamskih dogmi.

Prijedlog koji je u pogledu subvencija islamskoj vjerskoj zajednici Kučera podnio na 23 sjednici, kao da je značio izvjesno odstupanje od prvobitnog krajnje nepopustljivog stava Vlade. Prema njemu potpore za gradnju vjerskih zavoda, odnosno za njihovo državanje izdaju se na prijedlog vakufsko-mearifskog sabora, prema okolnostima saborskom odboru, kotarskom vakufskom povjerenstvu ili pojedinim džematima.⁸³⁾ Vlada je bila, međutim, protiv toga da se subvencije daju u potpunom iznosu vakufsko-mearifskom saboru. Subvencija direktno treba da se dodijeli pojedinim vjerskim institucijama i osobama. Kučera je bio mišljenja da se Vladi ne može uskratiti pravo da ona daje subvencije tamo gdje ona smatra da je potrebno. Drugim riječima, sabor može da formuliše prijedlog potreba, ali Vlada utvrđuje šta može od tih prijedloga prihvatiti, a šta opet ne. I kada se pretpostavljalo da ne samo u tom pitanju nego i u nekim drugim nema mogućnosti da se ostvari sporazum između predstavnika Muslimana i Zemaljske vlade, Kučera je, valjda suočen sa mogućnošću prekida daljih pregovora, predložio na pretposljednjoj 29. sjednici od 20. aprila 1901. da se u paragraf 144. Statuta kojim se reguliše pitanje državnih subvencija islamskoj vjerskoj zajednici unese formulacija da će Vlada u pogledu dodjele svoje potpore voditi računa da ona bude koliko je moguće srazmjerna broju islamskog stanovništva. Zatim u par. 146. da će se dozvoljene potpore za gradnje, odnosno za održavanje vjerskih zavoda biti doznačene saborskom odboru. To je bio neosporno izvjestan ustupak onom stavu kako je on bio formulisan u Nacrtu statuta.⁸⁴⁾ Međutim, to ipak nije imalo svog neposrednog efekta, jer se u nekim drugim pitanjima, o čemu ćemo nešto dalje govoriti, moglo jasno nazrijeti da Vlada stvarno nije bila spremna da

⁸²⁾ Isto, str. 17—30.

⁸³⁾ Kao napomena 79, str. 18.

⁸⁴⁾ Zapisnik 29. sjednice od 20. aprila, str. 23—24.

prihvati onakav koncept autonomne islamske vjerske zajednice kako se to predviđalo Nacrtom statuta. Odbijanje vladinih predstavnika da se planirane subvencije Vlade islamskoj vjerskoj zajednici izravno dostavljaju vakufsko-mearifskom saboru, kao najvišoj instanci islamske vjerske zajednice, bilo je u skladu sa svim njenim potezima da se onemogućí autonomnost islamske vjerske zajednice. Neposredno plaćanje vjerskih službenika, na čemu je ona i dalje insistirala, smatrala je ona razumljivo efikasnim sredstvom da ostvaruje svoj uticaj na islamsku vjersku zajednicu.

Na više sjednica Kučera je podvrgao oštroj kritici stanje vjerskog odgoja Muslimana. On je to ilustrovao konkretnim primjerima. Smatrao je da nije najsretnije uređeno pitanje trajanja nastave u mektebima, koja je počinjala u sedmoj godini života, a završavala se u desetoj godini, pa su stoga muslimanska djeca za razliku od djece drugih vjeroispovijesti završavala tek u trinaestoj godini osnovnu školu. To se odražavalo i na školovanje muslimanskih đaka u srednjim školama koju su oni u dvadesetoj godini morali prekinuti da bi regulirali vojnu obavezu. On se u tom pitanju nastojao maksimalno prikazati prijateljem Muslimana, pa je na jednoj sjednici našao za potrebno da izjavi sljedeće: »Ja ne mogu ovaj kabahet (krivicu) na sebe uzeti da muhamedanska mladež zaostaje«⁶⁵).

Odredbu Nacrta statuta koja propisuje da su »... svi muslimani u mjestima gdje postoje mektebi obavezni (su) svoju mušku i žensku djecu slati u mektebe...«⁶⁶) ocijenio je kao suviše kategoričnu i predlagao da se ublaži na taj način što će se reći da »... treba nastojati« da djeca pohađaju mektebe. Smatrao je neprihvatljivom i odredbu Nacrta statuta prema kojoj se roditelji kažnjavaju od strane vakufskih povjerenstava ako ne upućuju svoju djecu u mektebe. Vlada nije sama imala propis o kažnjavanju roditelja čija djeca ne pohađaju osnovnu školu, pa prema tome zemaljske vlasti nisu bile u mogućnosti da prihvate onaj stav u Statutu kojim su bile obavezne da svojim organima prinude roditelje da šalju svoju djecu u mektebe.⁶⁷) Muslimanski predstavnicí u pregovorima u takvoj situaciji predlagali su da se kadijama da ovlaštenje o kažnjavanju takvih prestupa, što se od predstavnika Vlade nije isključilo kao jedna mogućnost, ukoliko bi oni sa svoje strane pristali da kadije budu predsjednici kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava.⁶⁸) Konačno se našlo rješenje o tome na takav način što je kotarskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima ostavljena mogućnost da u vidu opomene, pouke ili savjeta upozore roditelje čija djeca ne pohađaju mekteb. A ako to ne bi imalo efekta, može se u tom slučaju zatražiti pomoć »... kod nadležne zemaljske vlasti, koja će prema obstojećim propisima i koliko to zahtjevaju interesi javnog morala i poredka pružiti potrebitu pomoć«.⁶⁹) Zemaljska vlada posredstvom barona Kučere nije

⁶⁵) Zapisnik 14. sjednice od 2. marta, str. 11. i str, 28.

⁶⁶) Nacrt statuta, par. 116, str. 42.

⁶⁷) Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 21—22.

⁶⁸) Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 15—17.

⁶⁹) Kao napomena 79, str. 9—10.

mogla prihvatiti ni onu odredbu u Nacrtu statuta u kojoj se govori o kompetenciji određenih vakufsko-mearifskih organa da osnivaju vjerske škole i zavode ako se u tim nastavnim institucijama izvodi nastava nekih »svjetovnih predmeta«. U konkretnom slučaju to se odnosilo na ruždije gdje se iziskuje odobrenje zemaljske vlasti.⁹⁰⁾

U prilikama kakve su bile u Bosni i Hercegovini, gdje je bilo kotareva u kojima nije bilo uopće mekteba ibtidaija Vladi je bila neprihvatljiva odredba Nacrta statuta da muslimanska djeca ne mogu pohađati osnovnu školu ako ne dokažu da su završila mekteb ibtidaije ili ako za tu svrhu ne donesu odgovarajuću dozvolu od ulema medžlisa.⁹¹⁾ Predstavnici Muslimana u pregovorima branili su pomenutu odredbu statuta polazeći od shvatanja da muslimanska djeca moraju prvo da se »... u dijanetu (religiji) npr. utvrde a onda neka idu u školu«. U ovom pitanju pronađeno je obostrano prihvatljivo rješenje na taj način što je utvrđeno da u mjestima gdje postoje mektebi ibtidaije, djeca tek po njihovom završetku moraju da pohađaju nastavu u osnovnoj školi, a tamo gdje takvih mekteba nema, djeca su obavezna da polažu ispit pred nadležnim vjeroučiteljima na osnovu čega bi se utvrdilo da ona mogu pratiti nastavu vjeronauke u osnovnoj školi.⁹²⁾ Što se tiče prava imenovanja vjerskih službenika, ona su bila tako razgraničena što je ulema medžlis imao ovlaštenje da postavlja imame, hatibe, vaize, ali je postavljanje vjeroučitelja u osnovnim i drugim školama bila u kompetenciji Vlade. Time je na izvjestan način korigovan Nacrt statuta, jer po njegovim odredbama, sve vjerske službenike kako u mektebima, tako i u komunalnim školama i svim drugim školama i zavodima, imenuje

⁹⁰⁾ Ruždije su bile prve državne svjetovne škole u BiH otvorene prije austro-ugarske okupacije i pristupačne pripadnicima svih vjeroispovijesti u BiH. BiH. One su odgovarale rangu građanskih škola ili niže realke. U njima su se učenicima posvećivala se učenju turskog, arapskog i perzijskog jezika i krasnopisu. Nije zapostavljeno ni učenje svjetovnih predmeta, kao što su istorija, zemljopis, račun i geometrija. — Vidi detaljnije u navedenoj studiji **dr Hajrudina Čurića** str. 139—157. — 7. od austro-ugarskom okupacijom ruždije su u rangu osnovnih škola i Kućera je stoga smatrao da je za njihovo osnivanje potrebno odobrenje Vlade. Po Džabićem mišljenju u ruždijama se uče neki svjetovni predmeti ali u tim školama treba da se isključivo uče arapski i turski. Stoga i svjetovni predmeti kao na primjer geografija, treba da se uče na turskom jeziku. Kućera je opet bio mišljenja da se u tim i slični predmeti uče na bosanskom jeziku, jer je ruždije tretirao kao osnovne škole i stoga one treba da pripreme učenike za nastavu u srednjim školama. U toku daljih pregovora muslimanski predstavnici nisu odhvalili mogućnost da se »svjetovni predmeti« uče na bosanskom jeziku. Kućera je, međutim, insistirao da se za osnivanje ruždija pa i medresa, ukoliko i one uvedu u nastavu »svjetovne predmete«, obavezno traži odobrenje Zemaljske vlade. Muslimanski predstavnici nisu to prihvatili. — Zapisnik 11. sjednice od 23. februara, str. 2.

⁹¹⁾ Zapisnik 14. sjednice od 23. februara, str. 13. — Nacrt statuta, par. 105, str. 38.

⁹²⁾ Zapisnik 14. sjednice od 2. marta, str. 18. i Zapisnik 16. sjednice od 7. marta, str. 13—14.

⁹³⁾ Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 3. i Zapisnik 16. sjednice od 7. marta, str. 13—14.

ulema medžlis.⁹⁴⁾ Inače muderise, koji su izvodili nastavu u medresama, imenovao je i otpuštao ulema medžlis na prijedlog vakufsko-mearifskog sabora. U toku pregovora pojedini članovi muslimanske delegacije dozvoljavali su mogućnost da u mektebima i u medresama po potrebi nastavu određenih predmeta mogu da izvode i ona lica koja nisu Muslimani.⁹⁵⁾

Nacrtom statuta koncipirana je, kako smo to već istakli, takva organizacija islamske vjerske zajednice, u kojoj je onemogućen uticaj zemaljskih vlasti ili je njen uticaj sveden do krajnjeg minimuma. To se na svoj način izrazilo i u ustrojstvu organa vakufsko-mearifskih zaklada. Razumljivo je, stoga, da su predstavnici Zemaljske vlasti posebnu pažnju posvetili kritici takve organizacije i nastojali da na određen način obezbijede uticaj zemaljske vlasti i u pogledu sastava tih organa i u pogledu njihovog odlučivanja. Princip utvrđen za izbor kotarskih organa vakufsko-mearifskih tijela koji je mobilisao sve odrasle Muslimane i podsjećao ih na biranje nekog političkog, a ne vjersko-vakufskog organa predstavnici Vlade u pregovorima podvrgli su kritici kao vrlo komplikovan i skup. Baron Kučera tražio je da se ti organi biraju na »stari način« tj. kako je bilo u praksi još pod turskom vlašću u prisustvu hodža i muktara, i to aklamacijom.⁹⁶⁾ Nakon dosta mučnih pregovora, jer su predstavnici Muslimana uporno branili odredbe Nacrta statuta o tom pitanju, ostvareno je kompromisno rješenje na taj način što je sada novoj instanci tzv. džematskom medžlisu, koja nije bila predviđena Nacrtom statuta, data ovlaštenja da bira članove za glavnu skupštinu kotarsko-mearifske zaklade, i to na tri godine.⁹⁷⁾

U sjedištima kotarske vlasti džematski odbori nisu predviđeni nego se na 250 lica bira član za glavnu skupštinu kotara. U pogledu sastava kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva, koji je, prema Nacrtu statuta u okružnim centrima brojao 9, a u kotarskim centrima 5 članova, baron Kučera je sugerirao da se zadrži raniji princip da pola članova bude iz redova hodža, a druga polovina iz redova građanstva.

⁹⁴⁾ Nacrt statuta, par. 109, član. 5 str. 39.

⁹⁵⁾ Nacrt statuta, par. 122, str. 43. — Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 30—31. Da se i o tom pitanju teško mogla ostvariti saglasnost, potvrđuje i stav Alibega Firdusa, koji je dobio podršku ostalih muslimanskih delegata u pregovorima. On je na 22. sjednici izrazio sljedeće mišljenje: »Obzirom na islamske običaje i na šerijatske propise glede ženske djece, treba da budemo oprezni. Zbog toga ne možemo primiti inovjerske učiteljice. Za moderni ručni rad, koja bi predavala učiteljica, ako možemo naći islamsku učiteljicu, dobro, primit ćemo je.« — Zapisnik 22. sjednice od 21. marta str. 28.

⁹⁶⁾ Zapisnik 3. sjednice od 5. februara 1901. str. 11. — Kučera je predlagao da u selima budu obrazovani tzv. ihtijari medžlisi koji će u Kotarsku vakufsko-mearifsku spuštinu slati po dva člana iz svakog džemeta te tako bi otpala potreba »... da sela idu u velikom broju na skupštinu...« — Zapisnik 4. sjednice od 9. februara, str. 23.

⁹⁷⁾ Kučera je insistirao da se definiše šta se podrazumijeva pod džematom. Po njegovom mišljenju, džemat se ne može shvatiti bez džamije, što muslimanski predstavnici nisu mogli prihvatiti s obzirom na to da ima raštrkanih naselja gdje uopšte nema džamije. Prihvaćeno je da se pod pojmom džemat podrazumijeva naselje sa najmanje 50 kuća. — Zapisnik 5. sjednice od str. 2 i str. 5.

U početku on je insistirao da kadije obavezno budu predsjednici kotarskih povjerenstava, a kada je u tom pogledu naišao na vrlo energičan otpor predstavnika muslimanske strane u pregovorima, on je pokušao da obezbijedi da kadije budu bar članovi ovog organa. On se bojao, kako se doslovno izrazio, da kotarska povjerenstva ne dobiju karakter jednog »laičkog odbora« koje nedostaje šerijatska podloga.⁹⁸⁾ Rad kadija ocijenjen je, inače, od strane muslimanskih predstavnika vrlo negativno. Nisu kontrolirali nastavu u mektebima, nedomaćinski su upravljali vakufskim zgradama i sl. Istaknuto je, takode, da ako bi kadije bili predsjednici kotarskih povjerenstava, ovi organi bili bi potčinjeni političkoj vlasti. Time je jasno iskazano nepovjerenje prema njima.⁹⁹⁾ Muslimanski predstavnici nisu bili protiv toga da kadije budu članovi povjerenstava, ali su zauzeli stanovište da se kadije i muderizi podvrgnu izboru, kao i ostali članovi koji će biti birani.¹⁰⁰⁾

Što se tče predloženog sastava vakufsko-mearifskog sabora, osnovna intencija Zemaljske vlade bila je da svojim prijedlozima obezbijedi pravo zemaljskim vlastima da imenuje određen broj članova. Prvobitno je Kučera tražio da to bude 12 članova koje će Vlada imenovati, zatim je taj broj smanjio na 8 i, nazjad, na 6 članova. Imenovani članovi sabora imali bi zadatak da u njemu djeluju »umirujuće i izmirujuće«, jer je Kučera smatrao da će sabor biti poprište sukoba i trvenja. Uz to vakufi predstavljaju javne fondove nad kojima Vlada mora obezbijediti svoj nadzor, što u krajnjoj kosekvenci, po mišljenju vladinih predstavnika, samo može služiti interesima islama. Najzad, islamska vjerska zajednica u mnogim pitanjima biće upućena na Vladu, pa je i to dovoljno opravdanje za njen zahtjev da imenuje određen broj članova u saboru.¹⁰¹⁾ U obrazloženju ovog vladinog zahtjeva Kučera je ispoljio i strpljivost i pomirljivost. Dobijao se na momenat utisak kao da moli muslimanske predstavnike da se prihvate njegovi zahtjevi.¹⁰²⁾

⁹⁸⁾ Zapisnik 3. sjednice od 5. februara str. 20—21. Jedan muslimanski delegat na pregovorima rekao je u povodu Kučerina prijedloga da kadije budu predsjednici kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava doslovno sljedeće: »Ja mislim ako budemo vezani da kadije budu predsjednici, da će to biti ubitačno po narod«. Isto, str. 21. — 21.

⁹⁹⁾ Zapisnik 4. sjednice od 5. februara, str. 9—10. — 10.

¹⁰⁰⁾ Isključivanje kadija kao eventualnih predsjednika kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava Kučera je, prema vlastitoj izjavi, teška srca prihvatio. On je smatrao to jedinim od svojih najznačajnijih ustupaka muslimanskoj delegaciji. Na preposljednjoj sjednici on je, govoreći o vladinim ustupcima u vezi sa kadijama, rekao sljedeće: »Mi smo došli do sporazuma gledajući izbornu skupštinu i kotarskih vakufskih komisija i u tome dali smo Vam naša našeg gledišta velikih koncesija. Među njima i jednu koja mu je mnogo muke stajala, pošto mislim da nije u interesu stvari i da je malo protiv šerijata, ali pošto ste to htjeli, dali smo Vam to.« Zapisnik 29. sjednice od 20. aprila, str. 9. — 9.

¹⁰¹⁾ Pitanje konstituisanja vakufsko-mearifskog sabora raspravljano je na nekoliko sjednica, i to šestoj od 12. februara, sedmoj od 14. februara, osmoj od 16. februara, devetoj od 19. 1901. godine. — Zapisnik 7. sjednice od 14. februara.

¹⁰²⁾ Zapisnik sedme sjednice od 14. feb. str. 7—8. — 8.

Predstavnici Muslimani energično su odbijali vladin zahtjev da ona imenuje određen broj članova sabora. Kučera je zatim predlagao da to budu virilni, a ne imenovani članovi, što je u suštini isto, i da se pored muftija u sabor imenuju načelnici u sjedištima okružne oblasti.¹⁰³⁾ Svi ti zahtjevi su odbijeni. Konačno je na 16 sjednici od 7. marta 1901. Kučera istupio sa prijedlogom koji je bio prečutno prihvaćen od muslimanskih predstavnika. On se sastojao u sljedećem: vakufsko mearifski sabor treba da se sastoji od 5 muftija i jednog hodže koga imenuje reis-ul-ulema. Hodža ne smije biti iz redova ulema medžlisa. Ovom broju priključuju se još 24 člana koje biraju komisije, koje se u tu svrhu sastaju u okružnim centrima. Svaki okrug šalje u sabor 4 člana, a četvrti je obavezno iz redova hodža. Iz okruga se može birati i više hodža.¹⁰⁴⁾

Treba posebno istaći da svugdje, gdje je to bilo moguće, Kučera je nastojao da u pojedinom organu obezbijedi što više hodža. On je jedanput otvoreno izrazio svoje mišljenje da mu je izričito do toga stalo. Time je, pored ostalog, želio da onemogućí svjetovni karakter pojedinih tijela vakufsko-mearifskih zaklada, a posredstvom hodža računao je da će lakše ostvariti vladin uticaj. Time je pitanje sastava vakufsko-mearifskog sabora bilo skinuto s dnevnog reda i Kučera je suočen sa energičnim i jedinstvenim stavom muslimanskih predstavnika u ovom pitanju odustao od svog prvobitnog prijedloga. Potrebno je napomenuti da je on u nekoliko navrata izričito naglasio da je Vladi bilo veoma važno da može imenovati određen broj članova sabora i da u tom pitanju ne može činiti ustupke.¹⁰⁵⁾

Dok se za pitanje načina izbora članova vakufsko-mearifskog sabora našlo određeno sporazumno rješenje, u pitanju statusa ulema medžlisa, posebno u načinu njegovog konstituisanja, došlo je do ozbiljne konfrontacije gledišta između obje pregovaračke strane, koje nisu mi poslije iscrpne rasprave mogle biti izmirene. Predstavnici Muslimana u pregovorima, koji su u početku branili odredbe Statuta o ovom pitanju, polazili su od stanovišta da ukoliko se vakufsko-mearifskom saboru ne dodijeli pravo da on bira ulema medžlis »... onda oni nisu ništa postigli u sporazumjevanju sa vladom«. ¹⁰⁶⁾ A Džabić, s tim u vezi, doslovno se o tome izrazio na sljedeći način: »Ako nam to ne bi učinili ne bi nam ništa učinili«. ¹⁰⁷⁾ Polazna osnova u okvarkom njihovom stavu bilo je mišljenje da je ulema medžlis izrazito islamska vjerska institucija i zbog toga niko ne bi mogao birati ovaj organ osim vakufsko-mearifskog sabora. S druge strane, predstavnici Zemaljske vlade, konkretno baron

¹⁰³⁾ Zapisnik 9. sjednice od 19. februara str. 13—14.

¹⁰⁴⁾ Zapisnik 16. sjednice od 7. marta str. 6.

¹⁰⁵⁾ Kučera se o tome doslovno ovako izrazio: »Kako sam već prije rekao ja od toga da i vlada pojedine članove imenuje odustati nemogu i baš mi se čini, da bi dobro bilo da u početku i u budućnosti vlada i ovo zastupstvo složno rade. Zapisnik sedme sjednice od 14. feb. str. 9.

¹⁰⁶⁾ Zapisnik 10. sjednice od 21. feb. str. 11.

¹⁰⁷⁾ Isto, str. 11.

Kučera, isticali su da je Zemaljska vlada obrazovala ulema medžlis 1882, da ona plaća njegove članove i stoga je razumljivo da ona treba da ima upliv na njegovo konstituisanje.¹⁰⁸⁾

Prvi i osnovni razlog zašto se predstavnici Vlade nisu mogli saglasiti da ulema medžlis bira vakufsko-mearifski sabor bilo je shvatanje da sabor ima »svjetovan karakter«, pa se nije željelo da ulema medžlis bude biran od organa koji nema isključivo religiozno obilježje. Muslimanski predstavnici u pregovorima, suočeni sa takvim kategoričnim stavom predstavnika Vlade, a riješeni, ipak, da se iznade neka solucija u ovom pitanju, istupili su sa prijedlogom da se ulema medžlis bira od jedne izborne kurije sastavljene isključivo od članova sabora iz redova hodža. To je bio s njihove strane nesumnjivo određen ustupak s obzirom na to da su tim prijedlogom odstupili od one odredbe Nacrta statuta koja to pitanje reguliše na drukčiji način.¹⁰⁹⁾

U načelu vladini predstavnici prihvatili su ovaj prijedlog i zbog toga, jer su bile intencije austrougarskih političkih faktora u Bosni i Hercegovini da u svim organima islamske vjerske zajednice obezbijede najjači uticaj islamskog sveštenstva. Baron Kučera formulisao je konačno vladin prijedlog za izbor ulema medžlisa, kojim se uvažava sugestija muslimanskih predstavnika da taj organ bude biran od članova vakufsko-mearifskog sabora iz redova hodža, i to na posebnoj tajnoj sjednici. Ali, po ovom principu vršio bi se izbor samo za upražnjeno mjesto u ulema medžlisu, a ni u kojem slučaju ne dolazi u obzir izbor cijelog ulema medžlisa. Izborna kurija, sastavljena od hodža, bira tri kandidata i predlaže ih Zemaljskoj vladi na potvrdu. Izabrani kandidati moraju biti iz redova hodža. Predloženo je, takode, da ulema medžlis broji 4 redovna člana i 8 počasnih članova, koje sve skupa biraju hodže — članovi vakufsko-mearifskog sabora. Reis-ul-ulemu imenuje, prema istom prijedlogu, car između svih izabranih i redovnih i počasnih članova ulema medžlisa. Prema ovako formulisanom prijedlogu, proizlazilo je da predstavnici Vlade nisu bili saglasni za izbor kompletnog ulema medžlisa, jer su u takvom izboru vidjeli »revolucionaran čin«. U istom prijedlogu sadržana je sugestija da sve izdatke ulema medžlisa, kao što su plaće službenika i drugog osoblja, zatim kiriju, paušale i dr. podmiruje Zemaljska vlada. Sve ostale izdatke snosi vakufsko-mearifski sabor u sporazumu sa ulema medžlisom dostavlja u godišnjem proračunu Zemaljskoj vladi.¹¹⁰⁾

Ovako formulisanom prijedlogu od strane Vlade muslimanski predstavnici suprotstavili su nov prijedlog koji je značio dalje odstupanje od onog što se tražilo predloženim statutom. Drugim riječima, oni su svoje zahtjeve proširili. Prvo, oni su tražili da ulema medžlis ima 5 članova, odnosno peti član je reis-ul-ulema, koji je ujedno i predsjednik tog organa. Drugo, reis-ul-ulemu bira vakufsko-mearifski sabor i time se važnost ovog zvanja podiže na viši stepen. Utvrđuju se i uslovi

¹⁰⁸⁾ Zapisnik 25. sjednice od 11. aprila, str. 2.

¹⁰⁹⁾ Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 1—2.

¹¹⁰⁾ Zapisnik 16. sjednice od 7. marta, str. 7. 15.

ko može biti biran za reisa.¹¹¹⁾ Biraju se, zapravo, tri kandidata za to mjesto od kojih car imenuje jednog. Izbor četiri člana ulema medžlisa vrši se od strane jedne kurije, u stvari svojevrsnog duhovnog sabora koji čine isključivo sveštenici izabrani od strane kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava. On broji 30 članova, u taj broj uključeno je 5 muftija. Prema tome, izbor ulema medžlisa povjerava se jednom tijelu, koje je izvan vakufsko-mearifskog sabora i koje sada čini neku vrstu duhovnog sabora. U njemu je zastupljen svaki okrug, jer svako vakufsko-mearifsko povjerenstvo bira jednog, a u sjedištu okruga 2 kandidata. Ovo tijelo, čiji mandat traje tri godine, bira, pošto se konstituiralo, članove ulema medžlisa, najdalje za tri mjeseca i redovno vrši izbor članova u upražnjenim mjestima u ulema medžlisu. Kandidovanje za izbor ulema medžlisa vrši se na tajnoj sjedici, i to tako što jedan član ovog tijela zajedno sa još trojicom drugih može predlagati više lica. Neposredan izbor vrši jedan izborni odbor iz sastava ovog duhovnog sabora koji broji 5 članova u prisustvu vladinog povjerenika. Izabrane članove ulema medžlisa potvrđuje Zemaljska vlada.¹¹²⁾

Novi prijedlozi značili su dopunu ranijim i u neku ruku proširenje zahtjeva koja su utvrđena predloženim Nacrtom statuta, naročito u pitanju načina izbora reis-ul-uleme. To je pobudilo barona Kučera da konstatuje kako se prijedlozi muslimanske delegacije u toku pregovora stalno mijenjaju i ujedno izrazi svoj pesimizam u pogledu daljeg njihovog toka. Dok je Kučera s jedne strane bio saglasan da se izbor ulema medžlisa povjeri duhovnoj kuriji, sastavljenoj isključivo iz redova islamskog sveštenstva, mada se prvobitni prijedlog da se ona obrazuje iz redova članova sabora njemu činio prihvatljivijim, on s druge strane nije bio za to da reis-ul-ulemu bira vakufsko-mearifski sabor.¹¹³⁾ Obajšnjavajući nesvršishodnost posebnog izbora reis-ul-uleme od ostalih članova ulema medžlisa, Kučera je istakao da je reis član medžlisa i njegov predsjednik i ovlašten je da radi samo ono što spada u djelokrug rada ulema medžlisa. Drugim riječima, reis nema onaj značaj kao što je to slučaj u drugih konfesija, gdje je u takvo zvanje uključen i liturgički čin, odnosno vršenje obreda.¹¹⁴⁾

Pitanje načina izbora reis-ul-uleme i posebno stav barona Kučere u tome dao je povoda u toku pregovora za šira i veoma zanimljiva objašnjenja od strane muslimanske delegacije. Predloženim načinom izbora reis-ul-uleme Muslimani su željeli naročito da naglase istaknuto vodeće mjesto reisa u islamskoj vjerskoj zajednici. Izbor reisa od strane »islamskog naroda« treba da naglasi i želju Muslimana za njihovom čvršćom

¹¹¹⁾ Za reis-ul-ulemu može biti birana ličnost koja je vjerski obrazovana, poveljnog vjerskog i moralnog vladanja sa navršenom 30 godinom života i da nije starija od 70 godina; da nije sudski kažnjavana radi zločina i da nije pod optužbom za takvo krivično djelo. I najzad da nije pod tutorstvom. — Zapisnik 17. sjednice od 9. marta, str. 4.

¹¹²⁾ Isto, str. 6—7.

¹¹³⁾ Isto, str. 10.

¹¹⁴⁾ Isto, str. 2.

organizacijom, jer kako su oni to otvoreno izložili u uslovima života »... među raznim religijama i elementima« ne mogu njihov napredak i budućnost biti obezbijeđeni sve »... dok ne budemo izravnani sa drugim elementima i dok ne budu udovoljena naša vjerska i naravna prava«. ¹¹⁵⁾ U daljem obrazloženju svog stava oni ističu da je njihov zahtjev za čvrsto organiziranom islamskom zajednicom utoliko opravdaniji pošto »... u našoj pokrajini vladaju dvije struje sa vrlo čvrstom propagandom, to jest srpstvo i hrvatstvo; a obe su vrlo nezgodne po islamski narod, jer te obe struje zamišljaju sebi muslomanski narod kao pusti plijen«. ¹¹⁶⁾ U okviru jedne autonomne vjerske i vakufsko-meairfske organizacije žele oni da se »učvrste i ograde« da bi Muslimani svim »možebitnim strujama i budućim promjenama svoju budućnost i napredak osigurali« i očuvali »... svoje ime i potomstvo u ovim pokrajinama...« ¹¹⁷⁾

Očigledno da se u ovako obrazloženim zahtjevima Muslimana za njihovom autonomnom vjersko-školskom organizacijom otkrivaju širi ciljevi pokreta Muslimana tog vremena. U nedostatku jedne društvene i političke organizacije koja bi organizaciono okupila sve bosansko-hercegovačke Muslimane i tako ih učinila jednim faktorom s kojim je tadašnja okupaciona uprava morala računati, vođstvo muslimanskog pokreta nastojalo je to ostvariti u okvirima autonomne vjersko-školske organizacije proširujući joj kompetencije i dajući joj neosporno određeno društveno-političko obilježje. Drugo je pitanje što se cio pokret gradio na jednom dosta konzervativnom programu u kome su u centru stajali problemi vjersko-školske problematike. Postavlja se uopće pitanje da li su snage koje su stajale na čemu pokreta i koje su pokret nosile mogle u to vrijeme i istupiti sa nekim drugim programom.

Austrougarski politički faktori nisu sumnjali u to da su pokret Muslimana, a takođe i pokret Srba koji su u to vrijeme paralelno tekli, politički motivisani. Oni su, doduše, imali svoju ocjenu kako o pokretu Srba, tako i o pokretu Muslimana. Pokret Srba u Bosni i Hercegovini vjeran je, prema njihovom mišljenju, velikosrpskoj ideji i stoga svoj konačan cilj vidi u priključenju Bosne i Hercegovine budućoj velikoj Srbiji. S druge strane, pokret Muslimana se ocjenjuje kao izraz nezadovoljstva nekada vladajućeg elementa u Bosni i Hercegovini, koji je svjestan da je izgubio svoje ranije dominantno mjesto u zemlji, a koji je istovremeno neposoban da se prilagodi ideji moderne uprave, kakva je okupacijom u Bosni i Hercegovini počela da se uspostavlja. On je prema istoj ocjeni istovremeno opterećen i religioznim fanatizmom i stoga gaji jednu averziju prema svim modernim institucijama nove uprave.

Baron Kučera u konkretnoj raspravi o motivima muslimanskih predstavnika da obrazuju svoju što čvršću vjersku organizaciju izbjegao je da se upušta u pitanja koja su se nametnula ovim novim zahtjevima Muslimana, a posebno nije htio da govori o uticaju srpske ili hrvatske ideologije na Muslimane. On je samo napomenuo kako Zemaljski

¹¹⁵⁾ Isto, str. 14.

¹¹⁶⁾ Isto, to.

¹¹⁷⁾ Isto, to.

ska vlada slijedi ideju ravnopravnosti konfesija i da se svako može nazivati kako hoće: Srbinom ili Bošnjakom. Međutim, on je, ipak, ukazao na izvjesne specifičnosti katoličke i pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini koje nemaju obilježja »svjetske vlasti«, odnosno poglavari katoličke i pravoslavne vjere nemaju nikakve »svjetske vlasti« i vlada može s njima sklopiti jedan ugovor na osnovu koga se može postići obostrano razumijevanje. Međutim, kod Muslimana poglavar vjere je ujedno politički faktor i glavar jedne države. Stoga se je sa Turskom morala ostvariti konvencija koja ima i vjerski i svjetovan značaj.¹¹⁸⁾ Time se dotaklo i pitanje mešihata, o čemu ćemo kasnije nešto detaljnije pisati.

U skladu sa taktikom odugovlačenja pregovora, Zemaljska vlada je izbjegavala da se određeno izjasni o najvažnijem prijedlogu muslimanskih predstavnika koji se odnosi na pitanja načina izbora ulema medžlisa i načina imenovanja reis-ul-uleme. To je, uostalom, bilo u duhu Kučerine taktike vođenja pregovora. Kučera se opravdavao za ovo taktiziranje kako nije cjelokupno pitanje još dovoljno proučavao, ali se u pozadini toga krilo jedno uvjerenje da se sa objavljivanjem vladinog stanovišta ne treba žuriti, jer ukoliko ga ona prije objelodani, utoliko postoji mogućnost da se pregovori brže prekinu. Naime, Vlada je bila odlučna da nekim zahtjevima muslimanskih predstavnika ne izađe u susret. To se odnosilo i na pitanje načina konstituisanja ulema medžlisa i procedure oko biranja reis-ul-uleme. Na 23. sjednici pregovora od 23. marta predstavnici Zemaljske vlade su izjavili da akceptiraju prijedlog u pogledu izbora i kompetencija duhovnog sabora, odnosno duhovne izborne kurije, ali su taj prijedlog dopunili time što četiri člana tog duhovnog sabora mogu da predlažu neograničen broj kandidata za članove ulema medžlisa. Lista kandidata se, zatim, dostavlja Zemaljskoj vladi da briše one kandidate koji joj ne odgovaraju, odnosno da označi one kandidate čiji izbor može potvrditi. Ukoliko bi se, međutim, desilo da Zemaljska vlada u tri navrata odbije listu izabranih kandidata, onda ona ima pravo da sama popuni upražnjena mjesta u ulema medžlisu.¹¹⁹⁾

Muslimanskim predstavnicima ovakav prijedlog Vlade nije bio prihvatljiv. Pogotovo da Vlada vrši eliminaciju izabranih kandidata za ulema medžlis, a da za to ne navodi razloge. Isto tako, i način izbora reisa nije bio prihvatljiv. Reis je trebalo da se bira između članova ulema medžlisa na taj način što ga car imenuje, a ostale članove ulema medžlisa potvrđuje Zajedničko ministarstvo finansija. S druge strane, dok su Muslimani izložili svoje kriterijume u pogledu kvalifikacija za izbor članova ulema medžlisa, Vlada to, naprotiv, nije učinila.¹²⁰⁾

Kučera je mislio da su se ipak gledišta obje pregovaračke strane u tom pitanju približila, pa je najavio da će Vlada dostaviti svoje uvjete za izbor članova ulema medžlisa. To je on u nekoliko navrata činio stalno dopunjujući, po instrukciji ministra B. Kalaja svoj prijedlog da bi najzad precizirao konačni stav Zemaljske vlade. Uslovi da neko može

¹¹⁸⁾ Isto, str. 17.

¹¹⁹⁾ Zapisnik 23. sjednice od 23. marta, str. 4—5.

¹²⁰⁾ Zapisnik 24. sjednice od 25. marta str. 5—6.

biti biran u ulema medžlisa bili su po vladinom prijedlogu sljedeći: kandidat za ulema medžlis ne smije biti sudski kažnjavan za zločin i ne smije biti pod optužbom; da nije pod tutorstvom; da je lojalan, politički korektan i da je njegovo građansko vladanje takvo da odgovara ovom važnom zvanju. Lista kandidata podnosi se, zatim, Zemaljskoj vladi da ona na osnovu ovih propozicija potvrđuje ili odbija kandidata. Vlada je, naime, stala na stanovište da pravo Vlade da potvrđuje predloženi spisak kandidata, istovremeno uključuje u sebi i njeno pravo da istu listu odbaci. I, najzad, u obzir dolazi izbor članova ulema medžlisa samo na upražnjena mjesta, a nikako izbor ulema medžlisa u cjelini.¹²¹⁾

Predstavnicima Muslimana ovakav prijedlog nije bio prihvatljiv. To se posebno odnosilo na vladinu kvalifikaciju za biranje člana ulema medžlisa, i to naročito kada se tražilo da kandidat treba da je lojalan i politički korektan. Zatim klauzula o građanskom ponašanju. Za sam pojam lojalnosti rečeno je da je vrlo rastegljiv i da se tako prepušta svakom vladinom činovniku da ga na svoj način tumači. Džabić je s tim u vezi rekao: »Mi nismo kazali na priliku, da hoćemo da bude član makar bio i nelojalan i nekorektičan u politici ili npr. da more da bude u Carigradu navršio nauke. To nismo metnuli. Mislim, da ne bi trebalo da mećete da bude lojalan i politički korektičan.«¹²²⁾

Obje strane isticale su da su činile ustupke i da više to ne mogu činiti. Očigledno se nazirao prekid daljih pregovora, na što su ukazivali i neki drugi momenti u kojima se nije mogla postići saglasnost. Kučera je, na primjer, izjavio da »... koliko se ja Vama približujem utoliko idete Vi više natrag«, i dalje: kao da Vlada treba da bude »sadorski rob i što sabor zapovijeda vlada treba da izvrši, da plaća danak i da potvrdi isto tako«.¹²³⁾

U toku pregovora iskrslu je kao sporno i pitanje načina imenovanja muftije. Nacrtom statuta bilo je utvrđeno da muftije imaju svoje sjedište u svakom okružnom centru Bosne i Hercegovine i da ih imenuje Zemaljska vlada na prijedlog ulema medžlisa.¹²⁴⁾ Vladin predstavnik u pregovorima tražio je da se tome prijedlogu doda stav da se Zemaljskoj vladi treba da predlože tri kandidata pri izboru svakog muftije, jer se može desiti da Vlada ne usvoji iz određenih razloga predloženog kandidata. Muslimanski predstavnici u početku su se suprotstavili ovom prijedlogu obrazlažući svoj stav time da oni nemaju dovoljno kandidata za takva mjesta, da zbog toga proizilaze sve teškoće. Oni su ukazali na mogućnost da se Vladi predlože dva kandidata od kojih bi ona jednog imenovala.¹²⁵⁾

U toku daljih pregovora muslimanski predstavnici su svoj prijedlog o načinu imenovanja muftija ponovo izmijenili, jer su tražili da u pet okružnih mjesta muftije bira ulema medžlis »... koji izbor imade

¹²¹⁾ Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila str. 2.

¹²²⁾ Zapisnik 29. sjednice od 20. aprila, str. 2.

¹²³⁾ Zapisnik 27. sjednice od 16. aprila, str. 10.

¹²⁴⁾ Nacrt statuta, paragraf 110, str. 40.

¹²⁵⁾ Zapisnik 14. sjednice od 2. marta, str. 40—41.

zajedničko ministarstvo uvijek potvrditi«.¹²⁶⁾ Ovaj prijedlog vladin predstavnik je shvatio kao pooštavanje prvobitnog prijedloga, kako je on formulisan u Nacrtu statuta, pa ga je ocijenio kao neprihvatljiv.¹²⁷⁾ On je insistirao na svom ranijem prijedlogu, tj. da ulema medžlis predloži za svako upražnjeno mjesto muftije tri kandidata, od kojih bi onda Vlada jednog imenovala. Aludirao je tom prilikom na mogućnost da na muslimanske predstavnike utiče neko sa strane, pa oni stoga još više pooštavaju svoje zahtjeve i s tim u vezi doslovno je rekao: »... Nemojte se zbuniti dati s druge strane kao da vlada hoće Vama nešto prikratiti... Mi treba da imademo obzir na cijelu zemlju, ne samo na muhamedance nego i na druge«.¹²⁸⁾ Ukazao je na teškoće pri imenovanju pojedinih muslimanskih vjerskih dostojanstvenika, jer ne postoji njihova hijerarhijski stvorena organizacija koja bi svojim pravilima propisivala ko i na osnovu kojih kriterija može zauzimati određeno mjesto u strukturi te organizacije.

Izmjene u prijedlogu muslimanskih predstavnika u pogledu imenovanja muftija, a koji je po ocjeni vladinog predstavnika bio manje prihvatljiv od prvobitnog prijedloga, imale su, ipak, određenog efekta, jer je sada Kučera izrazio mišljenje da mu se prijedlog o tom pitanju u Nacrtu statuta čini prihvatljivijim od kasnije modificiranog prijedloga i ukazao je na mogućnost da bi se prijedlog o dva predložena kandidata za zvanje muftije mogao prihvatiti.¹²⁹⁾ Muslimanski predstavnici nastojali su da o ovom pitanju sa vladinim predstavnikom ostvare kompromis, pa su predložili da se utvrde kriterijumi za izbor u zvanje muftija. Tako bi onda otpala potreba da se Vladi predlažu tri kandidata.¹³⁰⁾ Međutim, Kučera se kasnije opet vratio na svoj prijedlog da se Vladi od strane ulema medžlisa predlože tri kandidata za položaj muftije, a ako je to za njih ne prihvatljivo »... neka ostane tako, da na prijedlog medžlis uleme vlada imade pravo kazati jest ili ne, a ako ne, da će se natrag vratiti medžlis-ulemi, dok će doći do sporazuma«.¹³¹⁾ Tako se to pitanje razvlačilo s očiglednom namjerom vladinog predstavnika da se ne prihvati ni stav u Nacrtu statuta, a ni kasnije modificirani prijedlog koji je dopuštao mogućnost da se vladi predlože dva kandidata za mjesto muftije od kojih bi ona jednog imenovala.

Neosporno najteže i svakako najdelikatnije pitanje u toku pregovora bilo je pitanje mešihata, u stvari pitanje odnosa islamske vjerske zajednice prema kalifi, odnosno šejh-ul-islam u Carigradu. U Nacrtu statuta donošenje nekih važnih odluka u životu islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini činilo se ovisnim od konačne odluke carigradskog mešihata. Obje strane u pregovorima bile su svjesne težine njegovog rješenja i imao se utisak kao da one namjerno potiskuju nje-

¹²⁶⁾ Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 7.

¹²⁷⁾ Isto, str. 9.

¹²⁸⁾ Isto, str. 8.

¹²⁹⁾ Isto, str. 8—9.

¹³⁰⁾ Zapisnik 16. sjednice od 7. marta, str. 21.

¹³¹⁾ Zapisnik 22. sjednice, od 21. marta, str. 20.

govo stavljanje na dnevni red. Baron Kučera je i imao instrukciju svog ministra da to pitanje sa svoje strane i ne postavlja na dnevni red, a ako druga strana insistira na njegovom razmatranju da objasni da ni Zemaljska vlada, a ni predstavnici muslimanskog pokreta nisu ovlaštene da to pitanje raspravljaju, jer ono predstavlja diplomatski problem s obzirom na to da zadire u međudržavne odnose Monarhije i Turske.¹³²⁾ Zanimljivo je istaći da se u toku pregovora o problemu mešihata relativno malo raspravljalo, pogotovo ako se ima u vidu da se u nekim drugim dokumentima muslimanske opozicije tom pitanju posvećuje daleko veća pažnja.

U Nacrtu statuta kompetencije carigarskog mešihata odnose se na pitanje načina imenovanja reis-ul-uleme, zatim u slučaju njegovog opoziva, i konačno u tumačenju nejasnih islamskih propisa. U toku rasprave o ovom pitanju, koje se pokrenulo tek na 13. sjednici od 28. februara, muslimanski predstavnici su ga nastojali prikazati kao čisto vjersko pitanje, odnosno kao pitanje podjele investiture reus-ul-ulemi. Istaknuto je da su Muslimani u pogledu svog odnosa prema najvišem duhovnom poglavaru kalifi u Carigradu u nepovoljnijem položaju u poređenju s ostalim konfesijama u Bosni i Hercegovini tj. oni su odvojeni od te svoje najviše duhovne vlasti i uskraćeno im je pravo »... da mogu barem birati svoju najvišu duhovnu vlast« dok je okupaciona uprava »... ostavila (je) ostale vjeroispovjesti u svezi sa njihovim oblastima.«¹³³⁾

Ovo pitanje, o kome je, kada je prvi put pokrenuto, izostala diskusija, raspravljalo se u još nekoliko navrata u sličnom kontekstu. Predstavnici Muslimana pozivali su se u zahtjevu za podjelom menšure reis-ul-ulemi na carevu proklamaciju koju je objelodanio general Filipović 1878. u povodu okupacije Bosne i Hercegovine, u kojoj se garantuje državna zaštita u pogledu slobode vjeroispovijedanja zatim su se pozivali na Novopazarsku konvenciju od 21. aprila 1879, i to na njen član 2. u kome se takođe garantuje Muslimanima sloboda vjere, kao i potpuna sloboda u saobraćaju sa njihovim poglavarem.¹³⁴⁾ Za barona Kučeru, međutim, Novopazarsku konvenciju je međunarodni ugovor, pa stoga je bio mišljenja da ni on kao predstavnik Zemaljske vlade, a ni muslimanski predstavnici nisu ovlaštene da o tome raspravljaju. Predstavljajući se kao odličan poznavalac Novopazarske konvencije, jer, kako je sam naveo, devet mjeseci radio je na koncipiranju tog dokumenta, on je istako da je Novopazarskom konvencijom sultan sebi zadržao samo pravo hutbe, (propovijed imama u džamiji petkom i o bajramima) a o mešihatu, tj. o potvrđivanju poglavara islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini nije ništa rečeno, jer je on predao austrougarskoj upravi ovlaštenja za postavljanja« ... ne samo političkih činovnika ... «.¹³⁵⁾ On je takođe naglasio da status bosanskohercegovačkih Muslimana u

¹³²⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 30, od 18. feb. 1901; str. 127—128; dok. br. 32, od 25. feb. str. 134.

¹³³⁾ Zapisnik 13. sjednice od 28. feb, str. 10.

¹³⁴⁾ Spisi islamskog naroda, str. 90.

¹³⁵⁾ Zapisnik 17. sjednice od 9. marta, str. 15—16.

pogledu njihovog odnosa prema carigradskom kalifi nije nikakav izuzetak, pa je s tim u vezi spomenuo primjer Tunisa, Egipta, Rumunije i Rusije, gdje prema tamošnjim pripadnicima islamske vjere Carigrad nema nikakve ili gotovo nikakve ingerencije.¹³⁶⁾ Već smo istakli kako je Kučera prije, i u toku pregovora sa Muslimanima, nastojao da se obavijesti o statusu Muslimana u pojedinim zemljama, posebno o njihovom odnosu prema Carigradu, što očigledno nije slučaj bio sa muslimanskom delegacijom, koja se zbog toga nije s njim ni mogla upuštati u širu diskusiju o ovom pitanju. U kasnijim raspravama oni su ispoljili u tom pogledu i nesigurnost i nepoznavanje¹³⁷⁾.

U daljoj raspravi o kompetencijama carigradskog mešihata prema Muslimanima Bosne i Hercegovine muslimanska strana u pregovorima nastojala je u izvjesnoj mjeri da ublaži svoj zahtjev u poređenju sa onim kako ga je formulisala u Nacrtu statuta. Oni su sada pitanje mešihata tumačili samo kao pitanje punomoći koju kalifa, odnosno šejh-ul-islam podjeljuje ulema medžlisu, dok se potvrđivanje ovog organa smatra kao neosporno pravo austrougarskih državnih organa.¹³⁸⁾ Kučera je, međutim, menšuru kvalifikovao kao dekret imenovanja, mada se ogradio rekavši da on u vjersku stranu tog problema lično nije upućen.¹³⁹⁾ Tako se rasprava o ovom pitanju nastavljala sa istim argumentima i protuargumentima. Ostajalo se na onim pozicijama sa kojima se i ušlo u pregovore. To posebno važi za vladinu stranu u pregovorima. I kada su muslimanski predstavnici gotovo prije prekida pregovora pokušali to pitanje da pomjere s mrtve tačke, predstavnici Vlade nisu u tom pogledu ničemu izmijenili svoj osnovni stav. Kučera je, čak, izrazio svoju sumnju da muslimanski predstavnici uopće znaju pravo značenje menšure. On je istakao da gotovo 250 miliona pripadnika islamske vjeroispovijesti u cijelom svijetu, izuzev područja Turske, ne znaju za menšuru i nisu obavezni da je primjenjuju, pa ipak vatreno ispovijedaju svoju vjeru.¹⁴⁰⁾ Međutim, muslimanski predstavnici u prego-

¹³⁶⁾ Isto, str. 18.

¹³⁷⁾ U polemici sa Kučerom Džabić je pokazao nesigurnost kada je tvrdio da je prvom reis-ul-ulemi u BiH Mustafi Hilmi ef. Omeroviću podijeljena menšura, pa u skladu s tim i svim kasnijim njegovim nasljednicima to se moralo činiti. Kučera je to kategorički pobijao, ali na to je izostala Džabićeva opomenica. Tek na jednoj drugoj sjednici Džabić je predočio Kučeri jedan spis za koji je tvrdio da predstavlja prijepis menšure za reis-ul-ulemu Mustafu Hilmi efendiju Omerovića. Kučera je, međutim, tvrdio da taj dokument ne predstavlja menšuru, nego muraselu i odnosi se na muftiju, a ne na reis-ul-ulemu. Na tome se diskusija i završila, a da se to pitanje nije razjasnilo. — Zapisnik 18. sjednice od 12. marta, str. 1—2. i Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 4.

¹³⁸⁾ Zapisnik 18. sjednice od 12. marta, str. 21.

¹³⁹⁾ Zapisnik 17. sjednice od 9. marta, str. 21.

¹⁴⁰⁾ Isto, str. 14. — Prema Skaljiću, menšura predstavlja carski dekret koji se izdaje visokim državnim ili vjerskim funkcionerima kao ovlašćenje da mogu obavljati povjerenu im dužnost. Murasela, prema njegovom objašnjenju, znači poslanica, odnosno službeno pismo kadije upućeno kao pozivnica ili kao nalog. — Abdulah Skaljić: **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku.** »Svjetlost« Izdavačko preduzeće, Sarajevo 1966. str. 458, 475.

vorima ostali su pri svom stanovištu da je za njih menšura »šart« (osnovna stvar), pa su se pregovori u razmatranju tog pitanja i završili da je svaka strana ostala na svom gledištu.

Problem mešihata u pregovorima između predstavnika Zemaljske vlade i predstavnika bosanskohercegovačkih Muslimana spadao je u ona pitanja u kojima obje pregovaračke strane nisu bile sklone na ustupak. Nepopustljivost austrougarskih političkih faktora i u nekim drugim pitanjima ukazuje da pitanje mešihata ipak nije bilo presudno na kome su se pregovori razbili. Treba uz to imati u vidu da je Zemaljska vlada i stupila u pregovore svjesna da će njeni stavovi za drugu stranu biti neprihvatljivi. Kako inače shvatiti vladinu taktiku odugovlačenja pregovora. I sam je Kučera, kako smo već pomenuli, jednom prilikom u pismu Kalaju istakao da ukoliko bi vladini predstavnici odmah izložili svoj stav prema bitnim pitanjima koje tretira posljednji memorandum Muslimana i Nacrt statuta, oni bi time doveli u pitanje dalje vođenje pregovora.

U duhu ranije pomenute Kalajeve instrukcije baron Kučera nastojao je u toku pregovora sa vođstvom muslimanskog pokreta da eliminiše sve »deklarativne elemente« iz predloženog Nacrta statuta, posebno one iz kojih bi se nazirala tendencija Muslimana da svojom borbom za vjersko-školsku autonomiju izraze sebe kao politički narod i svojoj vjerskoj organizaciji daju elemente političkog pokreta. Ponekad su se takve tendencije vidjele i tamo gdje ih stvarno nije bilo.

U paragrafu 2 Nacrta statuta, gdje se utvrđuje da »centralne bosansko-hercegovačke vakufsko-mearifске zaklade« sačinjavaju »područnoj vakufsko mearifске zaklade kotarevi« baron Kučera je bio protiv naziva »kotarevi«, jer, kako on doslovno ističe, ne postoje vakufsko-mearifски kotarevi nego samo zaklade u jednoj ili drugom kotaru¹⁴¹. On je takođe tražio da se iz paragrafa 4. izbace izrazi »zakonodavna vlast« koju prema dotičnom paragrafu vrši vakufsko-mearifски sabor i umjesto toga predložio je da se stavi »upravna vlast«¹⁴²). Iz paragrafa 5, u kome se utvrđuje da »centralna bosansko-hercegovačka vakufsko-mearifска zaklada... samostalno rješava...« Kučera je tražio da se zadrži samo ono mjesto u istom paragrafu gdje se kaže da »rješava... u granicama ovog statuta...« I u drugim paragrafima, kao na primjer u paragrafu 8, gdje se pojavljuje izraz »samostalno« predstavnik Zemaljske vlade tražio je da se on izostavi. U paragrafu 9. traženo je da se umjesto riječi »oblast« stavi »tijelo« kako se ne bi pomišljalo na organe vlasti.¹⁴³) Iz paragrafa 11, gdje se ističe da je svaki organ »u djelima uprave, sudstva i discipline postupno podređen višem... nadležnom organu« vladin predstavnik tražio je da se izostavi riječ »sudstvo«.

Posebno su duge rasprave u toku pregovora bile o paragrafu 79, i to o njegovom članu 14. u kome se o djelokrugu vakufsko-mearifskog

¹⁴¹) Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 38.

¹⁴²) Isto, str. 39.

¹⁴³) Nacrt statuta, par. 9, str. 7.

sabora, između ostalog, ističe da se on brine da očuva »slobodu veroispovijesti, ravnopravnost sa drugim vjeroispovijestima, cjelokupnost vakufsko mearifске zaklade i narodna vakufsko-mearifска autonomija«; zatim da sabor raspravlja o svim prijedlozima koji se tiču »ravnopravnog položaja islamske vjere u zemlji«, posebno o njenom odnosu prema drugim vjeroispovijestima, nadalje o povredama autonomnih prava koja su zajamčena islamskom narodu, kao što je pravo da podnosi ... »predstavke zemaljskoj vladi, zajedničkom ministarstvu i Njegovom Veličanstvu«¹⁴⁴⁾. Kučera je svoje mišljenje o citiranom članu statuta ovako formulisao: »Kako je ovdje rečeno je veoma strogo ja bi rekao drsko«¹⁴⁵⁾. On je smatrao da su time granice vakufsko-mearifskog sabora prekoračene, jer sabor kao najviše tijelo odlučuje samo o mearifu i vakufu.¹⁴⁶⁾ Nije se prihvatao ni izraz »islamski narod«, jer po ocjeni vladinog predstavnika to je »suvušno«, jer ne spada ni u vakuf ni u mearif.¹⁴⁷⁾ Zbog svega toga vladin predstavnik predložio je da član 14 par. 79. treba da glasi kako slijedi: »Brine se (misli na vakuf-mearif. sabor — pr. moja) da očuva cjelokupnost vakufsko-mearifске zaklade i vlastan je podnositi zemaljskoj vladi svoje predstavke, molbe, žalbe i pritužbe u svim poslovima vakufsko-mearifске uprave i u pogledu ovim štatutom zajamčenih autonomnih prava«.¹⁴⁸⁾

Očigledno je vladinim predstavnicima smetao izraz »islamski narod«, a kada se još u paragrafu 86. Statuta, između ostalog, navodi da vakufsko-mearifски sabor« ... predstavlja prema zemaljskim vlastima i drugim vjeroispovijestima vakufsko-mearifску zakladu i islamski narod, te kao takav ima pravo da neposredno ... svim zemaljskim vlastima i zakonodavnim tijelima pa i Njegovom Veličanstvu podnosi svoje predstavke, zahtjeve, molbe, žalbe i pritužbe«, baron Kučera je rekao da se time već prešlo u »veliku politiku«.¹⁴⁹⁾ Neprihvatljivo je bilo vladinom predstavniku da sabor »ima pravo« da podnosi predstavke, žalbe caru i da se to posebno štatutarno utvrđuje. Konstatujući da u Monarhiji postoje zakonodavna tijela, i to parlament i delegacije, vladin predstavnik je naglasio da takva zakonodavna tijela ne postoje nigdje više.¹⁵⁰⁾ Kako su muslimanski predstavnici insistirali da »vakufsko-mearifска autonomija jest pravo cijelog naroda« a vakufsko-mearifски sabor organ koji zastupa cio narod, pa je u skladu s tim »izražaj cijelog naroda«, vladin

¹⁴⁴⁾ Isto, par. 79, član 14, str. 31.

¹⁴⁵⁾ Zapisnik 25. sjednice od 11. aprila, str. 16.

¹⁴⁶⁾ Zapisnik 10. sjednice od 21. feb. str. 15.

¹⁴⁷⁾ Isto — 17. okt. 1901. Kalaj je dostavio svoje primjedbe na Nacrt štatuta i o pojmu »islamski narod« sljedeće napisao: »Ich würde es vorziehen, den Ausdruck »islamski narod« zu eliminieren, um auch den Anschein zu vermeiden, als würde es sich um eine politische Korporation handeln. Da andererseits unter »islamski narod« tatsächlich nur die Gemeinschaft aller Mohammedaner in Bosnien und der Hercegovina verstanden wird und auch verstanden kann, so habe ich, falls die Mohammedaner auf den Ausdruck »islamski narod« besonders Gewicht legen, schliesslich nicht dagegen, dass derselbe beibehalten werde«. — Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. 58, 17. okt. 1901.

¹⁴⁸⁾ Zapisnik 23. sjednice od 23. marta, str. 16—17.

¹⁴⁹⁾ Zapisnik 10. sjednice od 21. feb. str. 15.

¹⁵⁰⁾ Isto.

predstavnik se tom suprotstavio sa tvrdnjom «da bi bilo krivo shvaćeno, ako bi se kazalo da je sabor izražaj islamskog naroda».¹⁵¹⁾ Ako je vlada pristala, objašnjavao je baron Kučera, da vakufsko-mearifska tijela bira narod, ona je to učinila kako bi pomogla da se unaprijedi rad tih organa ali »... zbog toga (ali) ne mogu ga još priznati kao jednu političku vlast koja zastupa narod».¹⁵²⁾ Sporan je za vladinog predstavnika bio i paragraf 144. Statuta, gdje se navodi, pored ostalog, sljedeće: »Sva lična i stvarna prava slobode i koristi ujamčuje se od strane zemaljske vlasti prema vakufsko-mearifskoj zakladi i islamskom narodu»¹⁵³⁾. Za Zemaljsku vladu takva formulacija bila je neprihvatljiva, pa je Kučera s tim u vezi rekao: »Mi ovdje ne govorimo o jednoj političkoj slobodi ili ustanovi za to čini mi se ne može se kazati, da treba ovaj paragraf u ovoj formi usvojiti».¹⁵⁴⁾

Paragraf 182. Nacrta statuta, kojim se utvrđuje da se sprovođenje u život statuta povjerava »... neograničeno narodnim predstavnicima i punomoćnicima sve dotle, dok se konačno ne uspostave sva vakufsko-mearifska tijela« neprihvatljiv je bio za predstavnika Zemaljske vlade, jer, kako je on objasnio, ne može se jednom tijelu koje zakonito ne postoji dati »administrativno i egzekutivno pravo«. Po ocjeni vladinog predstavnništva, cio postupak poslije usvajanja Statuta u kompetenciji je organa vlasti, a ne pojedinih osoba ili medžlisa. To treba da se provede »zakonitim načinom a to može samo vlada učiniti».¹⁵⁵⁾

U toku pregovora nisu se mogla zaobići i neka pitanja iz oblasti agrarno-imovinskih odnosa. Ona su inicirana predstavkom koja je zajedno sa Nacrtom statuta uručena 19. decembra 1900. godine ministru Kalaju. U posljednjem poglavlju predstavke o tome se govori na sljedeći način: »Islamski narod i njegov vjerski imetak oštećuje se s time, što su nepokretnosti koje su po svojoj naravi mulk (privatna svojina, pr. moja) u gruntovnici naznačuju kao erazi mirija, (zemljišna nekret-nina. Vrhovno vlasništvo na nju pripada državi, pr. moja). Islamski narod želi, da se u gruntovnim uredima ureda radi sprovode glede takovih nekret-nina brisanje njihovog pravnog svojstva, kao erazi mirije, te da im se njihovo pravno svojstvo označi kao mulk, što one i jesu. Islamski narod traži to glavno stoga, što se grupnom oznakom mulka kao erazi mirije, vrijeđaju šerijetske ustanove i nasljedstva vakufa i vasijeta, (nešto što je oporučeno, pr. moja), a i u protuslovlju je sa zakonom od 7. ramazana 1274« (21. maj 1858).¹⁵⁶⁾

Iako se u ovako formulisanom zahtjevu ne govori direktno o pitanju kmetskih selišta, muslimanski predstavnici su smatrali da se i to pitanje pod tim podrazumijeva, pa su tražili da se i ono razmotri. Oni

¹⁵¹⁾ Zapisnik 12. sjednice 26. feb. str. 19.

¹⁵²⁾ Isto.

¹⁵³⁾ Nacrt statuta, par. 144, str. 48.

¹⁵⁴⁾ Zapisnik 17. sjednice od 9. marta, str. 17.

¹⁵⁵⁾ Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 36—37.

¹⁵⁶⁾ Spisi islamskog naroda, str. 137.

su, naime, tražili da se na kmetskim selištima kućište sa dvorištem i baštom upisuje u gruntovnicu kao mulk, a ne kao erazi mirija, kao što se to praktično činilo.

Potrebno je istaći da je vladin predstavnik nastojao da se izbjegne razmatranje tih pitanja obrazlažući to potrebom da se rasprave ona pitanja koja su inicirana Nacrtom statuta. Uz to pitanje kmetskih selišta i ne pominje se u predstavci, pa stoga i ne treba, po njegovom mišljenju, da se o njemu vodi rasprava.¹⁵⁷⁾ Međutim, na insistiranje, prvenstveno Ali-bega Firdusa, i nekih drugih muslimanskih predstavnika, otvorena je debata o tom pitanju i na nekoliko sjednica obje pregovaračke strane izložile su vrlo detaljno o tome svoja gledišta. Ovdje ćemo samo naznačiti neka bitna pitanja.

Kako je već rečeno, problemi iz domena agrarno-imovinskih odnosa u toku ovih pregovora nisu imala prvorazredan značaj i tek će u drugoj fazi pokreta kada na njegovom čelu bude stajao Ali-beg Firdus dobiti daleko veći značaj. U toku pregovora, kada su se razmatrala pojedina specijalna pitanja, vladina delegacija obavezno je pribjegavala praksi da na sjednice poziva svoje stručnjake za pojedine oblasti. Tako je bilo i prilikom razmatranja pitanja koja su se odnosila na agrarno-imovinske odnose. Vladino stajalište o tom pitanju izložio je i branio dr Žarnovski, inače vladin savjetnik. On je vrlo kompetentno izložio vladin stav i poglede koji su se odnosili na agrarno-imovinske odnose. On je obrazložio politiku okupacione uprave u sferi agrarno-imovinskih odnosa na premisi da »... u pravnoj naravi zemljišta nije se ništa promijenilo i otomanski zakoni, koji se odnose na pravnu narav zemljišta, ostali su i nadalje u svojoj krieposti.«¹⁵⁸⁾ U skladu s tim na osnovu zakona od 7. ramazana 1274. ustrojene su gruntovnice u koje se upisuju »sva kućišta sa avlijom kao tetimmeji sukjna (jedna vrsta okućnice pr. moja) i bašće kao mulk; samo kod kmetskih selišta upisuju se kućišta sa avlijom i baščom, samo ona kao mulk, ako postoji mulkovna tapija, inače upisuju se kao erazi mirija, kao sastojina mirijskog posjeda, jerbo... nisu kmetovska kućišta tetimmeji sukjna, koja bi se imala u smislu paragrafa 2. zakona od 7. ramazana 1274. kao mulk smatrati.«¹⁵⁹⁾ Međutim, zahtjev muslimanskih predstavnika bio je da se i kućišta sa avlijom i baštom na kmetskom selištu upisuju u gruntovnicu kao mulk. Ramazanski zakon iz 1274, kako ga je objašnjavao vladin predstavnik, određuje svojim paragrafima 81, 82 i 83, da ako se na erazimirijskom zemljištu uredi voćnjak, vinograd ili se podignu zgrade i dr. zemljište, ipak ostaje erazi mirija, dok vinograd, voćnjak i zgrade ostaju mulk. Bilo je, međutim, slučajeva da su prili-

¹⁵⁷⁾ Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 35.

¹⁵⁸⁾ Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila, str. 11.

¹⁵⁹⁾ Isto, str. 11—12. U Gruntovnom zakonu par. 14. stoji: »Što se pak tiče onih zemalja na kojima su kmetovska selišta, ima se kuća i kućište sa baštom samo u tom slučaju upisati kao mulk, ako vlasnik zemlje doprinese mulk — tapiju, dočim kotarski ured, ako ne bude tapija doprinesešena, ne smiju izdati dozvolu obzirom na pravnu narav kmetskog odnošaja« — Zapisnik 27. sjednice od 16. aprila, str. 19 — Zbornik zakona i naredaba 1886. Gruntovački zakon.

kom uvođenja gruntovnice u nekim srezovima izdavane mulkovne tapije na kućište sa avlijom i bašćom kmetskog selišta. To je vladin predstavnik ocijenio kao propust koji ne predstavlja pravilo. Pored toga što se u tretiranju ovog pitanja pozivao na otomanske zakone, vladin predstavnik je smatrao da se zahtjev muslimanskih predstavnika da se kućišta sa avlijom i bašćom na kmetskom selištu upisuju u gruntovnicu kao mulk okvalifikuje kao neprihvatljiv i iz sljedećih razloga: za mulkovnu i erazimirijsku svojinu postojalo je različito nasljedno pravo, pa ukoliko bi se usvojio zahtjev muslimanskih predstavnika, moglo bi uslijediti poslije smrti posjednika mirijske zemlje razbijanje ranijeg jedinstvenog vlasništva. Prilikom ostavinske rasprave, zemljište erazi mirije nasljeđivali bi mirijski nasljednici, a ono što je označeno kao mulk, tj. voćnjak, vinograd i zgrade mulkovni nasljednici. Tako bi se desilo da bi brojne čestice koje su označene kao mulk nasljeđivane od drugih osoba dok bi livade, oranice tj. mirijska zemlja nasljeđivana opet od drugih lica. To bi stvorilo priličnu pometnju i imalo svoju krajnju konsekvencu razbijanje cjeline zemljišnog posjeda. S obzirom na to da su kuće na kmetskom selištu bile izgrađene od trošnog materijala, a bilo je slučajeva da su se i prenosile s jednog mjesta na drugo, to je onda krilo u sebi tendenciju da se stalno povećava broj mulkovnih čestica na erazimirijskom zemljištu. Teškoće bi nastale i u tome što bi se morali preko erazimirijskog zemljišta da svake mulkovne čestice urediti putevi. Komplikacije bi nastale i u pogledu gradnje i popravke kmetskih kuća. Po Saferskoj naredbi kuće izgrađuje i popravlja mirijski nasljednik¹⁶⁰⁾, ali ako bi kuće stajale na mulkovnom zemljištu, onda bi razumljivo izdatke za izgradnju i popravak zgrada snosio ovaj posljednji, iako korist od kmeta koji stanuje na selištu ima mirijski nasljednik.¹⁶¹⁾

Muslimanski predstavnici u pregovorima obrazlagali su svoj zahtjev pozivajući se takođe na otomanske zakone. Oni su pri tome dali svoje tumačenje tih zakona i posebno su isticali zakon od 7. ramazana 1274. i naredbu otomanske vlade od 2. šubata 1291. (11 mart 1874)¹⁶²⁾. Oni su istakli da je otomanska uprava u Bosni i Hercegovini naredbom od 23. šubata 1291. obavezala vlasti da vlasnicima izdaju »... na takova

¹⁶⁰⁾ Vladin stručnjak za agrarno-imovinske odnose dr Žarnowski tumačio je da su kmetske kuće spadale u kategoriju poljoprivrednih zgrada u kojima kmet boravi. Članom 10. Saferskog zakona iz 1859. zabranjuje se da u kmetskoj kući stanuje sahibija. Ali u slučaju da kmet odseli ili umre, zemljište na kome se kuća nalazila obično se preore ili pretvori u livadu. Isto se dešava u slučaju da kmet svoju kuću prenese na neko drugo mjesto. Međutim, po mišljenju Žarnovskog, drukčije je stvar stajala sa kućom, odnosno kućištem u varošima gdje su one tamo obavezno mulk, i vlasnik kućom i zemljištem raspolaže kao sa mulkovnom svojinom. Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila, str. 16 i 17.

¹⁶¹⁾ Vidi detaljnije: Ferdo Hauptmann, **Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća**. Godišnjak Društva istoričara BiH god. XVII, 1966—1967, Sarajevo 1969.

¹⁶²⁾ I sam vladin stručnjak dr Žarnowski priznao je da razlika u mišljenju u tretiranju agrarno-imovinskih odnosa »... leži u raznom shvaćanju zakona« — Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila str. 12.

zemljišta redovne i definitivne mulkovne tapije, odnosno da se može-bitne isprave tog posjeda zamijene takovim tapijama¹⁶³). Međutim, po njihovom mišljenju, događaji koji su uslijedili izbijanjem bosanskohercegovačkog ustanka 1875. omeli su sprovođenje u život pomenute naredbe i »...pojmljivo da u takoj burnim prilikama nije bilo moguće ni vlasnicima dobara, a ni otomanskom hukumetu (državnoj vlasti) ni pomišljati, da se navedena mulk dobra provide sa odnosnim mulk tapijama.«¹⁶⁴) I događaji neposredno po okupaciji Bosne i Hercegovine nisu išli na ruku da se pomenuta naredba oživotvori. Stoga su muslimanski predstavnici gruntovni zakon od 1884. ocijenili inkompatibilnim sa naredbom od 23. šubata 1291. jer po tom zakonu su samo ona zemljišta mulk nekretnine za koje se može dokazati mulk tapijom.¹⁶⁵) Njima su bili neprihvatljivi i ostali razlozi koje su vladini predstavnici naveli da bi opravdali svoje mjere koje su inaugurisane gruntovnim zakonom. Oni su istakli da različit princip u pogledu nasljeđivanja mulkovne i mirijske svojine »...nikad nije dalo povoda kakovim zamršajima i neprilikam, nego je to uvijek teklo svojim normalnim tokom bez ikakvih poteškoća«¹⁶⁶). Oni su odbacili kao neprihvatljivo obrazloženje vladinih predstavnika da se kmetaska selišta ne mogu priznati kao mulkovna svojina, pošto su kuće kmetova njihova privremena prebivališta i pri tom su se pozivali na Saferski zakon po kome ako kmet iz kuće, koja je njegovo vlasništvo i prebivalište, namjerava da iseli, spahija je dužan da istu otkupi pa tako ona »...i nadalje ostaje mulkom, jer se nalazi na mulkovom tlu.«¹⁶⁷)

Muslimanski predstavnici insistirali su da se u gruntovne knjige upisuju kućno zemljište, bašta, dvorište na kmetovskom selištu kao mulk, jer su uz kmetasko selište bašta, šljivik ili vinograd predstavljali znatno vredniji dio imanja od obične livade ili oranice. U tom smislu je i Hamdibeg Hasanpašić, kao član pregovaračke delegacije naveo primjer iz

¹⁶³) Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 6.

Prvi paragraf Gruntovnog zakona utvrđuje »... da se pravna narav nekretina, koje se imade upisivati u gruntovnicu kao i pravna narav zgrada, građevina i stabala nalazećih se na iste, imade promatrati po propisima Zakona od 7. ramazana 1274. dočim se u 6 paragrafu toga zakona veli, da zgrade, građevine i stabla, koja se nalaze na erazi miriji, nisu sastojina zemljišta, nego sačinjavaju posebno mulkovno vlasništvo — Zapisnik 28. sjed. od 18. aprila, str. 11.

Gruntovnički zakon za Bosnu i Hercegovinu (Odobren previšnjom odlukom od 13. septembra 1884). Zbornik zakona i naredaba za BiH. Godina 1886, str. 60. Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 6.

¹⁶⁴) Naredba od 23. šubata 1291 (11. mart 1874). objašnjena je od strane vladinog stručnjaka samo kao dokument kojim se razrađuje zakon od 28. redžeba 1291 (10. sept. 1874). Istim zakonom se opet propisuje popis mulkovnih tapija. Pomenuta Naredba za BiH proglašena je 10. safera 1293 (7. mart 1876). S obzirom na to da su u BiH postojala sela sa raštrkanim kućama, Naredbom se utvrdilo da se uz ovakve kuće pola dunuma zemlje smatra kao mulk. Ali se zbog toga, po mišljenju vladinog stručnjaka, time nije ništa bitno mijenjalo u pojmu mulka, pošto je Otomanska vlada u tom pogledu ostala na svojim osnovnim načelima (Zapisnik 22. sjednice od 21. marta str. 14).

¹⁶⁵) Isto, str. 6.

¹⁶⁶) Isto, str. 6—7.

¹⁶⁷) Isto, str. 7.

koga slijedi da »...jedna zemlja koja postoji bez stabla mora se prodati dunum 3—4 for, a na kojem imade stabla sa 50 for. Ako dobije tlo u onom čitluku imade i pravo na put«. ¹⁶⁸⁾ On navodi i drugi primjer da ako jedna njiva vrijedi momentalno 50 forinti, za nekoliko godina, ako se ona obradi kao bašta, ona će vrijediti 1000 forinti. ¹⁶⁹⁾ Pored toga, muslimanski predstavnici otvoreno su isticali da se mulkovnom svojnom slobodnije raspolaže, a muški nasljednici nasljeđuju dvostruko više od ženskih.

U jednom svom podnesku caru u povodu memoranduma travničkih begova iz novembra 1895. ministar Kalaj izrazio je negativno mišljenje o pozadini zahtjeva muslimanskih zemljišnih posjednika da se na kmetskim selištima kmetske kuće, pored dvorišta i bašte kvalifikuju kao mulk. On je ukazao prvenstveno na privredni aspekt toga zahtjeva i istakao da kuće, dvorišta bašte, njive i livade obrazuju jedno domaćinstvo i formalno su takva domaćinstva u zemljišne knjige zavedena kao jedna cjelina. Ipak se zahtjevima muslimanskih veleposjednika izašlo u jednom pravcu ususret. S obzirom na to da se po šerijatskom pravu može na mirijskoj zemlji naći mulkovni objekat, odnosno mogu kuće, stabla ili inače bašta da bude mulk na erazimirijskom zemljištu, Zemaljska vlada je naredbom od 28. juna 1895. utvrdila da se u takvom slučaju vlasniku mulka određuje nadoknada od mirijskog zemljišta. ¹⁷⁰⁾ Prema tome, Kalaj govori u ovom slučaju samo o obeštećenju zemljišnih posjednika, jer je on cjelokupnu akciju muslimanskih zemljišnih posjednika shvatio samo kao jedan od prvih koraka da oni nad svojim kmetovima ostvare veća prava. On je istakao da se doslovnom zahtjevu muslimanskih zemljišnih posjednika ne može nikako udovoljiti. ¹⁷¹⁾

U toku pregovora 1901. nešto se u tom pogledu stvar izmijenila, jer je akcenat, prema vladinom tumačenju otomanskog zakona od 7. ramazana 1274, stavljen na pitanje mulkovnog karaktera zemljišta na kome se nalaze kmetska kuća i okućnica i svugdje gdje se tapijom mogao dokazati mulkovni karakter kuće, dvorišta i bašte na kmetskom selištu u gruntovnim knjigama se to i obilježavalo kao mulk.

Pregovori o agrarno-imovinskim pitanjima, konkretno o kmetskim selištima završeni su, a da nijedna strana u ovom pitanju nije odstupila od svog načina tumačenja otomanskih zakona. Baron Kučera je na kraju izjavio da Vlada sada ima bolji uvid u pogledu traženja muslimanskih zemljišnih posjednika, ali će se vidjeti kasnije »...šta možemo učiniti, te ćemo vidjeti, je li to izvršivo ili ne«. ¹⁷²⁾ Vladin predstavnik smatrao je, uostalom, da to pitanje i nije na dnevnom redu pregovora i da, prema tome, o njemu i ne treba donositi konačnu od-

¹⁶⁸⁾ Isto, str. 10.

¹⁶⁹⁾ Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila, str. 19.

¹⁷⁰⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. 5, od 19. decembra 1895. str. 71.

¹⁷¹⁾ Isto, str. 71—72. Vidi i navedeni članak F. Hauptmana, str. 33—34.

¹⁷²⁾ Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila, str. 32.

luku. A što je ono, ipak, razmatrano, posljedica je upornog insistiranja pojedinih muslimanskih predstavnika u pregovorima, na što je vladin predstavnik inače nerado pristao.

Taktika odugovlačenja pregovora, o kojoj smo već nešto govorili, Zemaljska vlada primjenila je na taj način što je akcenat stavljala na nebitna pitanja ili je ponovno pokretala ona pitanja o kojima je rješenje u toku pregovora već iznađeno i zaključci o tome već doneseni. Trebalo je takođe stvoriti utisak kako je Vladi posebno stalo da se predloženi tekst Nacrta statuta što više poboljša i stoga se insistiralo na objašnjavanju pojedinih odredbi. Takva taktika Zemaljske vlade izgleda da je preko potrebne mjere iscrpila strpljenje muslimanske delegacije kod koje je sve više raslo nestrpljenje i nervoza i jedna želja da se pregovori privedu kraju bez obzira na konačan ishod. Na sve češće insistiranje muslimanske delegacije da se pregovori okončaju i o bitnim pitanjima donese odluka, sa vladine strane odgovaralo se obično da je za rješavanje složenih pitanja, kakvo je i pitanje reforme vakufsko-mearifске organizacije, potrebno dugo razmatranje, nakon čega se napredak u pregovorima ostvaruje korak po korak. Drugim riječima, samo se iscrpnim pregovorima mogu divergentna pitanja uskladiti i konačno ostvariti zadovoljavajući rezultat. Takav postupak, prema riječima ministra Kalaja, koji je uobičajen u »civilizovanom svijetu«, utoliko prije se mora primijeniti u Bosni i Hercegovini u kojoj egzistiraju neizgrađeni odnosi i gdje ne postoji razvijeno javno mišljenje da bi o takvim važnim pitanjima moglo izraziti svoj sud. Smatralo se da je najveći dio muslimanskog stanovništva vrlo malo ili gotovo nikako obaviješten o sadržaju Nacrta statuta, pa je razumljivo da ono nije imalo mogućnosti da o tom dokumentu formulira svoj stav.¹⁷³⁾

Veoma dugo izbjegavao je vladin predstavnik baron Hugo Kučera da iznese konačno vladin stav o onim pitanjima koja su se ispoljila kao posebno sporna, kao što je problem oko konstituisanja i imenovanja najviših vjerskih i vakufsko-mearifskih organa. Iz sjednice u sjednicu on se opravdavao da još nije u mogućnosti da konačno formuliše vladin stav i tek na 23. sjednici od 23. marta, kako smo ranije istakli, on je izložio mišljenje u pogledu načina konstituisanja i imenovanja ulema medžlisa, reis ul-uleme, na pitanja raspisivanja vjerskog prireza iz čega se moglo nazrijeti da obje pregovaračke strane nisu u mogućnosti da ostvare sporazum o najvažnijim spornim pitanjima. To je, svakako, uticalo na to da muslimanska strana u pregovorima postane još nervoznija, da poraste raspoloženje u njenim redovima da se pregovori okončaju i, najzad, uticalo je da radikalnije raspoloženi članovi muslimanske delegacije istupe sa novim prijedlozima, koji su po shvatanju vladinog predstavnika značili dalju radikalizaciju muslimanskog stava i proširivanje zahtjeva, koji izlaze iz okvira predloženog Nacrta statuta i podnesenog memoranduma. Tu mislimo, prije svega, na prijedlog da se reis-ul-ulema bira od strane vakufsko-mearifskog sa-

¹⁷³⁾ Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. 31, od 19. feb. 1901. str. 130.

bora, iako Nacrt statuta to drugačije utvrđuje, zatim na zahtjev da Zajedničko ministarstvo finansija obavezno potvrđuje imenovanje muf-tija i, konačno, sve češće aktueliziranje pitanja mešihata.

Jasno se naziralo da je prekid pregovora na pomolu, a ispoljilo se nestrpljenje i kod vladinog predstavnika, koji je izrazio misao da muslimanska strana nema granice u isticanju sve novih i novih zahtjeva kojima Vlada ne može udovoljiti. On je, s tim u vezi, doslovno izjavio: »Mi smo Vam dali u svakoj mjeri sasvim savršenu autonomiju što se tiče vjerske uprave i uprave mearifskih stvari. Vi ste dakle dobili, što je u memorandumu i više i skoro sve ono što je u Statutu, ali ipak niste zadovoljni s time, već hoćete ići još dalje i hoćete izim ove auto-nomije i upravu državnih poslova. Ja to od moje strane ne mogu pre-pustiti.«¹⁷⁴⁾ Kučera se isto tako našao pobuđen da istakne kako mu se čini »... da oni pravo imaju, koji su mu već u početku rekli, da ako Vam i cijeli statut dademo, da nećete biti zadovoljni, pošto imade — ne kažem među Vama, ali među Vašim pristašama — takovih, kojima nije do toga stalo da bude sporazumka.«¹⁷⁵⁾ U više navrata, pa i ovom prilikom, vladin predstavnik govorio je o uticaju drugih činilaca sa strane na muslimanske delegate u pregovorima, koji žele pokretu pod svaku cijenu da daju obilježje političkog pokreta.¹⁷⁶⁾ Odlučnost vlade da ne odstupa od svog stava u pregovorima najbolje ilustruju sljedeće riječi njenog predstavnika: »... Ako bi ovim putem dalje išli, poslije heftu dana (sedam dana) iskati ćete još i postavljenje doglavnika i valije.«¹⁷⁷⁾ Drugim riječima, to onda ne znači reformu vakufa i mearifa već inicira, kako se on doslovno izrazio, »prevratne težnje«. U konkret-nom slučaju i zahtjev da se istovremeno bira cio sastav ulema međžlisa predstavlja za njega jednu takvu »prevratnu težnju«. Ispoljila se tom prilikom, kod Kučera, a u više navrata isticana i od strane Kalaja, bo-jazan kako su prijedlozi muslimanske delegacije usmjereni na to da se

¹⁷⁴⁾ Zapisnik 29. sjednice od 20. aprila, str. 9.

¹⁷⁵⁾ Isto, str. 9—10.

Teško je utvrditi na koga je Kučera direktno mislio kada je tako nešto konstatovao, ali se ovdje nameće potreba da se istakne da je posebno pred-stojnik travničkog okruga Rukavina Mihajlo bio od onih ljudi koji su sma-trali da pokret Muslimana za vjersku i vakufso-mearifsku autonomiju ima dalekosežnije ciljeve nego što to na prvi pogled izgleda. A mišljenje Rukavine B. Kalaj je posebno respektovao i ono je imalo uticaja na formulisanje nje-gove taktike u borbi sa muslimanskim pokretom. U jednom svom memo-randumu o političkim prilikama u Bosni i Hercegovini od 24. jula 1901. Ru-kavina, između ostalog, piše da bi bila teška zabluda ako bi se povjerovalo da se u pokretu Muslimana radi o regulisanju njihovih religioznih pitanja pošto njihova nastojanja, zaodjevena u religioznu formu, prikrivaju njihove potpuno drugačije želje koje austrougarska uprava i pored najbolje volje jedva da bi bila u mogućnosti da udovolji. Konstatujući da bi se musliman-ska opozicija primirila ako bi se njihovi zahtjevi, fiksirani u njihovom Nacrtu statuta realizovali, Rukavina misli da bi se time istovremeno njihov prestiž uvećao, a ne isključuje mogućnost da bi ti isti ljudi istakli još nove zah-tjeve, koji s obzirom na »zdrav državni rezon« ne bi mogli biti prihvaćeni. — Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 44, od 24. jula 1901. str. 157.

¹⁷⁶⁾ Isto, str. 10.

¹⁷⁷⁾ Isto, str. 177.

Zemaljska vlada dovede u položaj »... pukog izvršujućeg organa jednog vjerskog tijela koje je izvrgnuto neprestanom mijenjanju i kojekakvim momentanim strujama.«¹⁷⁸⁾

Iako su o zahtjevima muslimanskih predstavnika u pregovorima izrečene od strane predstavnika Vlade oštre ocjene, pa bi se gotovo stekao utisak da su već zbog toga dalji pregovori zapali u ćorsokak i necjelishodno ih je dalje nastavljati, ipak Zemaljska vlada nije željela njihov prekid iz više razloga. Prije svega, samo vođenje pregovora umrtvljavalo je dalje akcije vođstva pokreta, pružalo mogućnost da se unutar njegovih redova posije razdor i prodube suprotnosti i istovremeno široj javnosti u Monarhiji daje dokaz da austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini iznalazi načine da zadovolji traženja bosansko-hercegovačkih Muslimana. I stoga je razumljivo Kučerino nastojanje do zadnjeg časa da se pregovori ne prekinu i insistiranje da se oni nastave na taj način što će se teško rješiva pitanja ostaviti privremeno po strani, a sve one odredbe statuta, o kojima je već donesena odluka i ostvaren sporazum, redigovati kako bi se izbjeglo da se ponovno stavljaju na dnevni red uvijek u novoj formulaciji.¹⁷⁹⁾ Time se aludiralo na najnovije prijedloge »radikalno raspoloženih« muslimanskih predstavnika. Međutim, brižljivijom analizom toka pregovora može se zaključiti da se upravo vladin predstavnik u pregovorima kao po pravilu vraćao na pitanja o kojima je na prethodnoj sjednici već donesena odluka i ostvarena saglasnost ili se istupalo sa novoformulisanim prijedlogom. To je, uostalom, bio sastavni dio njegove taktike iscrpljivanja pažnje pregovarača sa tendencijom da se u suprotnom taboru na svaki način ostvari, a po mogućnosti i produbi jaz. I na posljednjoj tridesetoj sjednici Kučera je stavljao muslimanskim delegatima u izgled neke svoje nove prijedloge koje je navodno i spreman da izloži za nekoliko dana. A ukoliko oni, ipak, to ne prihvataju, on skida odgovornost sa Zemaljske vlade za dalju sudbinu pregovora, a vođstvo muslimanskog pokreta time sa svoje strane samo će potvrditi da im nije stalo ozbiljno »do reforme i uređenja islamskih stvari« već da je njihova djelatnost inicirana ličnim motivima i podsticana sa strane.¹⁸⁰⁾

Nastojanja vladinog predstavnika da se pregovori na svaki način nastave sukobila su se sa vrlo odlučnim stavom većine muslimanskih

¹⁷⁸⁾ Zapisnik 30. sjednice od 23. aprila, str. 2. — Ne odustajući od svog mišljenja da muslimanski pokret svojim zahtjevima inicira »prevratne težnje«, baron Kučera je s tim u vezi izrazio misao »... da je prevrat vazda i posvuda tako započet da se tobože stoga, što su nužne nove institucije, nezadovoljni elementi izradili da se odstrane postojeće institucije, naročito neke ličnosti«. Isto, str. 2—3.

¹⁷⁹⁾ I Kalaju i Kučeri bilo je i te kako stalo da se u javnosti Monarhije stekne utisak da odgovornost za prekid pregovora snosi muslimanska strana. Još 25. februara Kalaj u jednom dopisu Kučeri računa sa mogućnošću da se pregovori prekinu, pa u tom smislu izdaje instrukcije šta bi sve trebalo učiniti da se eventualnoj akciji opozicije u Monarhiji efikasno može suprotstaviti. Prekid pregovora trebalo je iskoristiti i za pridobijanje »ultra radikalnih« Muslimana za vladinu politiku. Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. 32, od 25. feb. 1901, str. 133.

¹⁸⁰⁾ Zapisnik 30. sjednice od 23. aprila, str. 3.

predstavnik, koji su ukazali na neobjektivnost njihovog daljeg nastavljanja. Oni su odbacivali odgovornost sa sebe za takav njihov konačan neuspjeh, a Džabić je to izrazio riječima da »...ako se narodu neudovolji mislim da nezadovoljstvo neće biti s nas, nego što se nije došlo do svoje prave«. ¹⁸¹⁾ Ne želeći da se pregovori dalje razvlače, muslimanski predstavnici su zaključili da Vlada nije spremna da njihovim zahtjevima izađe u susret. Oni nisu mogli od njih odstupiti niti su bili spremni da čine Vladi nove ustupke. Naglasli su kao imperativ potrebu stvaranja čvrste autonomne vjerske i vakufsko-mearifске organizacije bosanskohercegovačkih Muslimana i to objasnili izuzetnim njihovim položajem u tom smislu da oba »...druga elementa što su u zemlji, tj. katolici i pravoslavni imadu u monarhiji tolik broj naroda koji im olakšuje i budućnost njihovu sasvijem jasno i bolje, nego li šaćici od pol milijuna Muslimana«. ¹⁸²⁾ Oni smatraju da bez autonomnog uređenja vjerskih i vakufsko-mearifskih pitanja Muslimana Bosne i Hercegovine »...neće biti moguće da islamski narod sebi i svojem potomstvu u tim zemljama za dugo vremena osigura opstanak uz druge«. ¹⁸³⁾ Oni su isto tako energično odbacili prigovore o, navodno, njihovim pretjeranim zahtjevima, posebno o nepopustljivosti u pogledu statusa najviših vjerskih i vakufsko-mearifskih tijela, a svoje insistiranje na predloženom načinu izbora i imenovanja ulema međžlisa objasnili su time da taj organ ima važnu ulogu, pa u skladu s tim u njemu treba da budu ljudi »...koji će shvatiti i razumjeti svoj djelokrug i da u svakim okolnostima budu na čelu vjere ljudi, koji su pozvani da je brane i da nastoje za daljim razvićem«. ¹⁸⁴⁾ Muslimanski predstavnici su istakli da će neposredna posljedica neuspjeha pregovora biti povećano iseljavanje Muslimana iz BiH i smatrali su kao svoju moralnu obavezu da sa svoje strane učine i poduzmu odgovarajuće korake da se tako nešto ipak ne dogodi.

Na posljednjoj tridesetoj sjednici pregovora, koja za predstavnika Vlade očigledno nije značila »posljednju«, jer je na kraju sjednice pozvao delegate da prisustvuju narednoj sjednici, ispoljio se posebno odlučan i decidan stav i držanje Džabića, koji se, inače, nije mnogo eksponirao u toku samih pregovora. Daleko veću aktivnost ispoljili su A. Karabeg i Omer Ćirkinagić, koji su vodili gotovo prave dijaloge sa predstavnikom Vlade. ¹⁸⁵⁾ Džabićevo prisustvo na sjednicama osjećalo se u važnijim trenucima i on se nenametljivo osjećao kao neprikosnoven vođ. Njegov stav bio je presudan i za one članove muslimanske delegacije koji su svojim pasivnim držanjem u toku pregovora ispoljavali

¹⁸¹⁾ Isto, str. 4.

¹⁸²⁾ Isto, str. 4—5.

¹⁸³⁾ Isto, str. 5.

¹⁸⁴⁾ Isto, str. 5—6.

¹⁸⁵⁾ I Kalaj je, stalno informisan o toku pregovora, stekao takav utisak, jer u jednom dopisu Kučeri piše da mu se čini da je pravi vođ muslimanske opozicije A. Karabeg, jer je upravo on najtačnije i najviše izložio »argumente« opozicije. Kalaj je tom prilikom postavio pitanje Kučeri da li održava privatne odnose sa Karabegom. — Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 28. od 13. februara 1901. str. 126.

svoju »umjerenost«, pa su i oni prihvatili bez pogovora odluku da se dalji pregovori obustave. Džabiću je bilo jasno da su pregovori došli do onog stepena kada je izlišno da se dalje nastave i on je najavljeno privremeno odgađanje pregovora na nekoliko dana shvatio kao njihov stvaran prekid. On je izrazio misao da, kada nastupi određen trenutak, treba reći da je kraj nastupio.¹⁶⁶⁾

Iako su pregovori obustavljeni a da se uopšte nije moglo pretpostaviti kada će biti obnovljeni, ipak su zvanični austrougarski politički faktori gajili nadu da su oni, ipak, samo privremeno obustavljeni i da predstoji njihova skora obnova. To potvrđuje i intenzivna prepiska gotovo u toku cijele 1901. godine između ministra Kalaja i civilnog adlatusa barona Kučere, u kojoj su u centru analize modaliteti za rješavanje vjerske i vakufsko-mearifske autonomije, vrlo detaljne analize Nacrta statuta, koji je bio predmet prethodnih pregovora. Ne želimo se upuštati u širu analizu te korespondencije, ali ovdje treba samo istaći da ona otkriva da zvanični austrougarski politički faktori nisu bili spremni, ni na eventualno obnovljenim pregovorima, da čine ustupke u onim pitanjima koja su ostala kao sporna u pregovorima 1901.¹⁶⁷⁾ To na svoj način dokazuje da su muslimanski predstavnici, predvođeni Džabićem, dobro ocijenili kada su odlučili da prekinu pregovore. Oni su tada zaključili da Vlada nije spremna da njihovim tadašnjim zahtjevima izađe u susret. Drugo je pitanje u kojoj mjeri je uopšte program borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju odgovarao interesima širih slojeva bosanskohercegovačkih Muslimana. Za jednu takvu ocjenu pokreta u cjelini potrebna je analiza u svim njegovim fazama s obzirom na to da je on trajao s većim ili manjim prekidima nešto manje od dvije decenije.

Kako smo već ranije konstatovali, konzervativno vođstvo, kakvo je bilo muslimansko, moglo je istupiti samo sa konzervativnim programom u kome se naglasak stavljao na očuvanje njihovih vjerskih obilježja i očuvanja klasnih pozicija, jer je većina u vođstvu pokreta bila iz redova imućnijih sveštenika i iz redova zemljišnih posjednika. Imajući u programu stvaranje organizaciono čvrste vjerske i vakufsko-mearifske organizacije, oni su istovremeno realno ocijenili da su se Muslimani na tom prostoru našli kao jedna oaza okruženi većinom hrišćanskog stanovništva i zato su očuvanje svoje vjerske zajednice vidjeli u čvrstoj i homogenoj organizaciji. Iako je vođstvo pokreta u svojim predstavkama austrougarskim vlastima hipertrofiralo pojedine slučajeve konverzije do te mjere da su to predstavljali gotovo kao pojavu, oni su, ipak, u toku samih pregovora s predstavnikom Zemaljske vlade sve te slučajeve realnije ocjenjivali, izražavajući samo bojazan da se tako nešto uopšte ispoljava kao tendencija, s obzirom na sudbinu islamskog stanovništva u većini zemalja Balkanskog poluostrva, odakle su se morali ili iseliti ili su protjerani. Ne može se stoga osporiti da je u re-

¹⁶⁶⁾ Zapisnik 30. sjednice od 23. aprila, str. 11.

¹⁶⁷⁾ Ukazujemo samo na Kalajeve instrukcije Kučeri nakon prekida pregovora od 2. maja 1901. (dok 35. str. 138—140) i 5. maja 1901. (dok. br. 36, str. 141—6.) objavljene u Hauptmannovoj knjizi građe.

dovima većine muslimanskog stanovništva živio latentan strah od jedne šire akcije u tom pravcu i na tlu Bosne i Hercegovine (u tome, uostalom, treba pored ostalih razloga tražiti uzrok općenitoj pojavi iseljavanja iz Bosne i Hercegovine s uspostavom austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini), što su opet vođi pokreta znali da vješto iskoriste i time stvore širu društvenu osnovu za svoje akcije.

U literaturi se susrećemo sa mišljenjem da je insistiranje vođstva muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju na mešihatu bilo kobno za realizovanje jednog programa o autonomnom uređenju njihovih vjerskih i vakufsko-mearifskih pitanja. Drugim riječima, da su oni iz svog programa takav zahtjev eliminisali, odnosno da su oni u tom pitanju bili popustljiviji, usvojen bi bio, prema tome, od strane austrougarske uprave i njihov koncept autonomne vjerske i vakufsko-mearifske organizacije. Međutim, analiza dokumenata iz perioda Kalajeve uprave nakon prekida pregovora pokazuje da austrougarski politički faktori nisu bili spremni u to vrijeme da prihvate jedan takav koncept njihove autonomne organizacije koji bi ozbiljnije isključilo njihove ingerencije. To je mislimo potpuno jasno. Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini bila je spremna na neke manje nebitne izmjene u postojećoj, vjerskoj i vakufsko-mearifskoj organizaciji Muslimana koju je sama stvorila. U tome treba tražiti glavni uzrok za neuspjeh pregovora.

Insistiranje muslimanskih vođa pokreta na očuvanju veza sa Carigradom i u uslovima austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, i to bar u vidu obavezne podjele menšure od strane šejh-ul-islama reis-ul-ulemi u Bosni i Hercegovini svakako je bilo krupno sporno pitanje u pregovorima. Zvanični austrougarski politički faktori dali su mu, kako je već rečeno, karakter diplomatskog pitanja, koje zadire u međudržavne veze Monarhije i Turske. Po mišljenju muslimanskih predstavnika, ono bi možda i dobilo karakter diplomatskog pitanja ako bi oni tražili da Carigrad imenuje reis-ul-ulemu. S druge strane, za shvatanje onih koji su se našli na čelu pokreta bilo je nerazumljivo i neprihvatljivo radikalno kidanje svih veza sa Carigradom, koje su se stoljećima održavale po svim linijama, logikom zajedničkog života u jedinstvenoj Osmanskoj Imperiji. To je doprinijelo osjećanju o jedinstvenosti interesa pripadnika islamske vjere. Oni su i Novopazarsku konvenciju tako protumačili da su im zagarantovane dalje veze sa carigradskim kalifom. Modifikujući svoj prvobitni prijedlog utvrđen u Nacrtu statuta u pogledu prava carigradskog mešihata prema islamskoj zajednici bosanskohercegovačkih Muslimana, svodeći ga zapravo na pravo šejh-ul-islama u pitanju podjele menšure reis-ul-ulemi, vođe muslimanskog pokreta nakon prekinutih pregovora sa Vladom u svom memorandumu od 10. juna 1901, u kome su šire objasnili razloge neuspjeha pregovora sa predstavnikom Vlade, istakli su da ako je Muslimanima putem njihove islamske zajednice omogućeno da utvrđuju ko može biti biran u zvanje reis-ul-uleme, onda je carigradski mešihat nadležan da istome da ovlaštenje za vršenje te službe. Pošto su smatrali da je nemoguće da se ovlaštenje takve vrste daje u nadležnosti jednom državnom organu

austrougarske vlasti, muslimanski vođi pokreta su istakli da ukoliko se ne bi putem menšure dalo ovlaštenje reis-ul-ulemi da vrši svoju dužnost, samim tim on bi bio lišen prava da daje ovlaštenja za vršenje službe njemu podređenih vjerskih organa. Neposredna konsekvenca takvog shvatanja jeste da reis-ul-ulema bez menšure mešihata »...neima vjersko-pravne vrijednosti ni krijeposti« za vršenje vjerske službe i obavljanje svoje dužnosti.¹⁸⁹⁾ Svoj zahtjev za podjelu menšure reis-ul-ulemi oni obrazlažu isključivo vjerskim motivima dok mu, po njihovom mišljenju, politički kvalifikativ utvrđuju austrougarski politički faktori. Stavljanje naglasaka i tada u pomenutom memorandumu na pitanje mešihata značilo je da bosanskohercegovački Muslimani nisu bili spremni u to vrijeme da od tog svog zahtjeva odustanu, čime se samo smanjivala mogućnost za obnovu pregovora.

U procjenjivanju stava vođstva muslimanskog pokreta svakako je važno da se ima u vidu i uticaj koji je na njega vršen sa strane Carigrada i takođe vođa pokreta Srba za vjersko-školsku autonomiju, a neosporno preko njih i srpske vlade u Beogradu. Mora se imati u vidu i uticaj političkih faktora u Ugarskoj. Kučera je često govorio o tom uticaju »sa strane« i svaka akcija Muslimana nastojala se objasniti i tim elementima. Smatramo da se uticaj carigradskog faktora ne smije isključiti. Tu mislimo i na Portu, a takođe i na dosta brojnu emigraciju bosanskohercegovačkih Muslimana u Carigradu. Ovdje to pitanje nije sada predmet naše obrade, a ono iziskuje inače posebno brižljivo istraživanje i analizu. Treba samo istaći da su veze sa Carigradom bile česte i tijesne. Iz Carigrada su stizali i pojedini povjerljivi ljudi, čije misije nisu dovoljno osvijetljene.¹⁸⁹⁾ Nisu nepoznate takođe veze vođstva muslimanskog pokreta sa vođstvom srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju. I to pitanje zaslužuje da se temeljito ispita i obradi.¹⁹⁰⁾ Posebno značajno pitanje predstavlja ispitivanje veza pojedinih muslimanskih vođa sa Beogradom. Austrougarskim vlastima nisu bile nepo-

¹⁸⁸⁾ Spisi islamskog naroda, Memorandum predstavnika i zastupnika islamskog naroda podnešen Njegovu Veličanstvu caru i kralju Francu Josifu I. od 10. juna 1901. u Beču, str. 45—86.

¹⁸⁹⁾ U Carigradu je živjela brojna muslimanska emigracija iz BiH. 1902. emigraciji se priključio i Džabić sa nekoliko svojih bližih saradnika. Hauptmann je u svojoj zbirci građe objavio u njemačkom prevodu memorandum jedne grupe Muslimana emigranata iz BiH podnesen Porti. — Dok. 1. iz decembra 1894. str. 49—56. U napomeni na str. 56. navedeno je, navodno, orijentaciono putovanje Mujage Kubeta, povjerljivog čovjeka velikog vezira Derviš-paše po Bosni.

¹⁹⁰⁾ Još u oktobru 1900. Zemaljska vlada saznala je da je dr Nikola Đurđević, advokat iz Slavenskog Broda u vrlo bliskim vezama sa vođama muslimanskog pokreta, da je isti preuzeo na sebe sastavljanje memoranduma i statuta Muslimana da se primio posredovanja oko zblizavanja Muslimana i Srba. Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. 22, od decembra 1900. Napomena 1. str. 118. — Dr Emilio Gavriilo bio je takođe u bliskim vezama sa vođama pokreta Muslimana i u svojoj kancelariji u Budimpešti pomagao im savjetima i po njihovom ovlaštenju izdao Spise islamskog naroda BiH. Postoje indicije da je i Srpska vlada preko Jeftanovića i dr Gavriila vršila određen upliv i na muslimanski pokret — Muhamed Hadžijahić, **Borba Bosanskih muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju**, Časopis Pregled br. 3, 1968, Sarajevo.

znate inicijative muslimanskih aktera pokreta za održavanje ovih veza i stoga su sa podozrenjem pratili sve ove akcije. One su im obavezno davale političko obilježje. Ističemo sve ove momente više u vidu teza da bismo istakli teškoće da se pokret Muslimana Bosne i Hercegovine sagleda u svojoj kompleksnosti.

U djelatnosti muslimanskog pokreta bila je unutar vođstva prisutna podvojenost i odsustvo jedinstva što im je sa izvjesnih strana i prigovoreno za neuspjeh njihovih tadašnjih nastojanja na realizaciji programa u sferi vjersko-školskih pitanja. Uočljive su struje »umjerenih« i »radikalnih« u pokretu. U toku pregovora sa predstavnikom Zemaljske vlade to i nije bilo toliko prisutno, ali se ne može osporiti da su »umjereni« bili prilično pasivni i izbjegavali su zaoštavanje sa Vladom. Za razliku od »umjerenih« koji su izbjegavali zaoštavanje odnosa sa okupacionom upravom u BiH i bili spremni na kompromis, a pojedini iz ovog kruga održavali diskretne odnose sa predstavnicima austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, »radikalni« su otvorenije istupali, održavali i podržavali veze sa pokretom Srba u Bosni i Hercegovini i istovremeno zagovarali čvršće kontakte sa Carigradom. Zbog svega toga ispitivanje struja u muslimanskom pokretu važan je element za razumijevanje pokreta u cjelini. Okupaciona uprava je kalkulisala sa ovim činiocem u muslimanskom pokretu, na mahove ga precjenjivala dovodeći i sebe u zabludu, iz čega su proizilazili njeni ponekad pogrešni potezi.

Ocjena austrougarskih političkih faktora da se bosanskohercegovački Muslimani posebno teško prilagođavaju novoj okupacionoj upravi, a time i svemu onom što ona sobom nosi, svakako su bile tačne. Inercija ranijih veza sa Carigradom, a posebno položaj koji je muslimanski dio stanovništva zauzimao u Osmanskoj Imperiji u odnosu na ostale dijelove bosanskohercegovačkog stanovništva, svakako su tome doprinijeli. Tome treba dodati i već tradicionalan negativan odnos prema svemu onom što su oni obilježavali kao »novotarija«, što nije teklo bez otpora, pa i u vrijeme kada su one svojevremeno dolazile iz Carigrada. Uperno nastojanje vođstva muslimanskog pokreta da se muslimanska djeca prvenstveno vjerski obrazuju i da se u vjerske škole i zavode ne izvodi nastava svjetovnih predmeta, svakako je dokaz njihovog konzervativizma i istovremeno pokazatelj njihovog nerazumijevanja procesa savremenog razvitka. Postojao je jasan strah da će muslimansko stanovništvo, usvajanjem tekovina savremenog razvitka, posebno svega onoga što je nudio tadašnji školski sistem izgubiti svoje obilježje, svoj identitet. U skladu sa takvim shvatanjem je i zahtjev da u muslimanskim školama nastavu onih predmeta koja nisu vjerska, na primjer, nastava domaćinstva, ne može izvoditi nastavnik koji nije pripadnik islamske vjere. Takav konzervativan program uticao je negativno na opšti društveni razvoj Muslimana u odnosu prema ostalim dijelovima bosanskohercegovačkog stanovništva. Poseban je opet problem što je i nastava u čisto vjerskim školskim institucijama prožimao duh konzervativizma, i što su je izvodile hodže čije obrazovanje nije bilo na zadovoljavajućem nivou. Reforma nastave, koja je došla do izražaja u reformiranom mektebu tzv. mekteb-ibtidaija, bila je u suštini palijativna.

U fazi pokreta koji smo analizirali vidjeli smo da pitanja iz sfere agrarno-imbivinskih odnosa nisu bila u prvom planu, ali i iz onih zah-tjeva muslimanskih zemljišnih posjednika koja su u tom pogledu u ovo vrijeme došla do izražaja, jasno se daje zaključiti da su ona bila usmjerena na očuvanje i osiguranje njihove dotadašnje posjedovne struk-ture. U svjetlu te činjenice važno je naglasiti da su muslimanski zem-ljišni posjednici bili integrirani u pokret za vjersko i vakufsko-mearif-sku autonomiju i u njemu zauzimali vodeće mjesto.

Okupljanje bosanskohercegovačkih Muslimana u pokretu za vjer-sku i vakufsko-mearifsku autonomiju vršilo se, prema tome, na jednom programu koji je sadržavao u sebi konzervativne elemente. Ali se on istovremeno gradio i na otporu austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini i zbog toga nalazio dodirne elemente sa analognim pokretom bosanskohercegovačkih Srba. Borba Muslimana za vjersko-školsku au-tonomiju koja se odvijala gotovo u formi jedne političke akcije, utirala je put ka njihovom modernijem organizovanju, koje će u svojoj kraj-njoj konsekvenci dovesti do stvaranja prvih političkih organizacija Mus-limana. U svjetlu svih navedenih momenata pokret za autonomiju neo-sporno je sadržavao u sebi i jedno nastojanje da se izrazi indentitet bosanskohercegovačkim Muslimanima. Nužno, je, stoga, i uvažiti i ovaj značajan momenat u njegovoj ocjeni.

Dr Nusret Šehić

THE MUSLIM MOVEMENT FOR RELIGIOUS AND VAKUF MEAREF AUTONOMY IN THE LIGHT OF NEGOTIATIONS WITH THE BOSNIA AND HERZEGOVINA LANDS COUNCIL OF 1901

Resu me

The work contains an analysis of the most important events which led to negotiations between the Lands Council for Bosnia and Herzegovina and the Leaders of the Muslim Movement for Religious and Vakuf Mearef Autonomy in Sarajevo from 2nd. February 1901 until 23rd. April of the same year. The »Proposition for the statute for the autonomous organization of the Islam Religion and Vakuf Mearef foundations in Bosnia and Herzegovina« was presented in detail, as the »Presentation of the Leaders of the Muslim Opposition« from 19 th. December 1900, because at that time these documents represented the fundamental programme for the Muslim Movement and the bases for negotiations. In the work it is especially emphasized that the decision of the Lands Council to centre negotiations with the Leaders of the Muslim Movement presents an indisputable political success for the latter, because by then, all the actions taken by the Muslim Opposition were obligatorily ignored by official Austro Hungarian political factors and treated as short lived occurrences not followed by the majority of Muslim inhabitants but only by a small dissatisfied group and all re-

quests made in previous presentations and complaints to the Common Ministry of Finance in Vienna they regarded as unjustified and groundless.

The »Proposition for the Statute for the Autonomous Organization of the Islam Religion and Vakuf Mearef Foundations in Bosnia and Herzegovina was conceived in such a way that the intervention of the occupying government in the election and the work of the Religious and Vakuf Mearef Organization for Muslims from Bosnia and Herzegovina was limited to the smallest possible amount. The Leaders of the Muslim Movement had the programme of literally making an autonomous organization of the Islamic Religious Society, which was the direct opposite of the existing Religious and Vakuf Mearef Muslim Organization created by the occupying government where it had direct influence on its electoral organs just as it did in the functioning of the religious and Vakuf Mearef services.

Following instructions from Vienna, the Lands Council entered into negotiations with the leaders of the Muslim Movement with the intention, essentially, of not granting any concessions which would disturb the existing Religious and Vakuf Mearef Organization of Muslims. The Austro-Hungarian side was especially interested in preserving the influence of the occupying government in elections and in the functioning of the highest Religious and Vakuf Mearef organs of the Islamic Religious Society. In the course of the negotiations the representatives of the Lands Council used delay tactics and avoided coming to any precisely formulated conclusions, with the intention of exhausting the patience of the Muslim representatives, and at the same time causing a split amongst them. The Lands Council entered the negotiations hoping to gain support for its policy from some of the Muslim representatives, (Mujage Komadine, Ali-Bega Firdusa, Bakir-Bega Tuzlića and others), but the representatives of the Lands Council face very energetic and undivided attitudes from the Muslim representatives who were defending »Propositions for the Statute« and insisted on their concept of the Religious and Vakuf Mearef Organization of the Islamic Religious Society. This attitude forced the Lands Council to make certain minor concessions, especially when negotiating the method of constituting lower religious and Vakuf Mearef organs. The Muslim side also made certain minor concessions to show good will and to bring the negotiations to a successful conclusion. The Lands Council did not hide their fear that hidden in the concept of Religious and Vakuf Mearef organization suggested by the leaders of the Muslim Movement was a tendency towards using it to constitute the Muslims as special people, politically speaking. Because of this, the Lands Council tried to eliminate all elements suggesting this tendency from the suggested »Propositions for the Statute«. The Lands Council insisted on limiting the competencies of the assembly, because, in their judgement, the formulations in the »Propositions for the Statute« suited a more political rather than religious organization. They asked for a majority of priests' ranks in the highest religious and Vakuf Mearef organs. The Lands

Council, besides other things, was against the use of the expression »Muslim People«. In the question of 'Mešihata', neither side in the negotiations wanted to back down from their viewpoints, because for the Lands Council, it was a question of piercing the international relationships between Turkey and the Monarchy, and for the Muslim negotiational party it came down to a question of giving authorization to the Reis ul Ulema to attend his religious function. As negotiations continued it became clear that they were not going to reach a successful conclusion and that recesses were on hand. Their stubborn insistence on a strong and autonomous Religious and Vakuf Mearef Organization the Muslim representatives justified by the exceptional position of the Muslims in Bosnia and Herzegovina inside a Monarchy dominated in number by the Christian element. They emphasized that Muslims were squeezed between two nationalistic forms, Serbian and Croatian, neither of which harboured the best of intentions towards Muslims. Because of all this they were of the opinion that Muslims could preserve their customs and identity within an organized and autonomous islamic religious society.

During the course of negotiations questions of land property relations were examined, primarily the question of 'serf land' and the owner's rights to it, but these had marginal importance in the negotiations and no conclusions were reached about them.

Initiative on the recesses of negotiations came from the Muslim representatives amongst whom matured the conviction that the Lands Council was not ready to fulfill their requests which they, in the course of the negotiations, had partly softened and there again others sharpened. On the contrary, the representative of the Lands Council's Civilian adlatus, Hugo Kučar, tried until the last moment to extend negotiations so that they ended without any formal decision about recess. The events following the negotiations confirmed that the Muslim delegation had been right in calling for a recess, because the Austro Hungarian political factors in the disputable questions were not then ready to give any concessions to the Muslim negotiators. The Muslim movement for religious and Vakuf Mearef autonomy and therewith the negotiations with the Lands Council on the previously analysed and mentioned work, took place in very complicated political relationships. The Muslim movement was influenced by different sides, Istanbul, Belgrade and Vienna. It took place at the same time as the Serbian Movement in Bosnia and Herzegovina for church and school autonomy. The main supporters of the Muslim Movement were mostly landowners and part of the populace. This fact was decisive in giving to the whole movement a tone of conservatism; it could not be denied that muslim landowners were trying to use the acute status problem of Muslim religious organizations under the Austro Hungarian government to insure and strengthen their public positions. The movement contained a combat element because it was based on the resistance to the occupying government and in this way had points in common with the Serbian Movement for church and school autonomy.

ENVER REDŽIĆ

Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanovište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu

U prvu deceniju davdesetog vijeka radništvo Bosne i Hercegovine ušlo je sa veoma skromnim iskustvom u svome klasnom organizovanju i vođenju klasne borbe, koja se odvijala u okvirima ekonomskih radničkih zahtjeva ne prelazeći na teren političke akcije. To je bio koliko izraz stanja bosanskohercegovačkog radničkog pokreta, u kome je dominiralo još uvijek malobrojno radništvo iz prve generacije, čija je društvena svijest neizbježno nosila snažan pečat seljačkog porijekla, koje mu je, pored ostalog, ostavilo u nasljedstvo maksimalni analfabetizam, toliko i posljedica smišljene politike austrougarske uprave koja je znala da radničke organizacije vješto drži izvan tokova političkog života, u kome je sila vlasti bila neosporni i najvažniji faktor. Ipak, snažan zamah industrijalizacije, koji je nastavljen, tražio je novu radnu snagu, koja je u novim pogonima drvne, hemijske i drugih grana industrije nalazila zaposlenje, dok je zanatan broj nezaposlenih morao da traži rada u Njemačkoj ili da se seli u Ameriku. Sa napretkom industrijalizacije i porastom zaposlenih, povećavao se i broj radničkih društava i organizacija, koje su svojim praktičnim rezultatima, ma koliko oni bili sitni, u sve većem broju privlačili domaće radništvo.

Pod uticajem intenzivnijih kretanja u prvoj polovini prve decenije novog stoljeća, broj radničkih društava u BiH bio je već toliki,

da se na dnevni red postavilo pitanje njihovog strukovnog povezivanja, pa je tako do polovine 1905. godine bilo osnovano pet strukovnih sindikata. To su bile radničke organizacije obrazovane po uzoru na sindikalne organizacije u Austriji.¹⁾ Formiranjem Glavnog radničkog saveza (GRS) 27. avgusta 1905. godine, bila je završena prva etapa organizacije radničke klase BiH. U njemu je ona dobila svoju opštu sindikalnu organizaciju, svoj sindikalni pokret, koji će u svojim redovima okupljati radnike svjesne da udruženim i ujedinjenim snagama mogu da uspješno vode borbu za poboljšanje svoga ekonomskog i društvenog položaja. Pojava GRS-a došla je kao kruna plodnog rada socijalističkih agitatora iz reda stranih radnika, od kojih su domaći radnici dobili prva saznanja o socijalizmu, ali je ona bila i rezultat isto tako predane aktivnosti naprednih radnika iz jugoslovenskih zemalja Monarhije, prije svega Hrvatske i Slavonije, među kojima su značajnu ulogu u razvijanju i organizovanju bosanskohercegovačkog radničkog pokreta imali Martin Zrelec, Ivan Kralj, Josip Lipert, Rudolf Fatner i drugi.²⁾ Nesumnjivo značajan doprinos organizovanju radničkog pokreta u BiH dali su i socijalistički agitatori iz Srbije, koji su se, tražeći rada, našli u BiH. Svojom velikom aktivnošću među njima su se posebno istakli Jerotije Plavšić i Milan Dragović, poznati socijalistički borci, koji se svrstavaju u red zaslužnih organizatora i osnivača socijalističkog radničkog pokreta u BiH. Zbog veoma vještog i uspješnog socijalističkog djelovanja, Jerotije Plavšić je predstavljao posebnu brigu za okupacionu vlast, koja ga je konačno protjerala iz zemlje uoči same osnivačke skupštine GRS-a.³⁾ Međutim, stvarni pokretači i neposredni organizatori zbora od 27. avgusta 1905. godine, na kome je stvoren GRS za BiH bili su domaći radnici na čelu sa Mićom Sokolovićem.⁴⁾ Karakteristično je da su u organizovanju radničkog pokreta u BiH, u pripremanju i formiranju Glavnog radničkog saveza, zajednički učestvovala tri značajna faktora: internacionalni, predstavljen u stranim radnicima, doseljenim iz Monarhije; jugoslovenski, oličen u radnicima iz jugoslovenskih zemalja Monarhije i Srbije i bosanskohercegovački, predstavljen u naprednim domaćim radnicima. Ovaj momenat zaslužuje da bude istaknut zbog toga što je u njemu na svojevrstan način izraženo jedinstvo nacionalnog i internacionalnog karaktera socijalističkog radničkog pokreta u BiH, koje će imati određenog značaja u njegovom daljem razvoju. Nije riječ ovdje prvenstveno o prostom prisustvu i preplitanju nacionalno različitih fenomena u nastanku organizovanog radničkog pokreta u BiH, što je već samo po sebi veoma interesantna pojava, već o činjenici da ovaj pokret od ranog svog početka, samim načinom svoga

¹⁾ **Sindikalni pokret 1903—1912 u Srbiji, Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni i Hercegovini** — Preveo s njemačkog Mihailo Todorović — Izdanje »Rad« — Beograd — 1950, str. 107.

²⁾ Vitomir Korać: **Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji** — knjiga treća — Zagreb — 1933, str. 328—9.

³⁾ V. Bogićević: **Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1875—1905**. Sarajevo — 1956. Dokument br. 282, str. 281.

⁴⁾ Arhiv Komunističke Partije Bosne i Hercegovine — tom II — Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini 1905—1919 — Sarajevo — 1951, str. 9.

nastanka, svojom cjelokupnom klasnom i idejnom strukturom, čitavim svojim bićem nosi istovremeno nacionalni, jugoslovenski i internacionalni pečat. U njemu je bez sumnje izražena originalnost ovoga pokreta, njegova specifičnost, kojom se on, jače ili slabije, razlikuje od socijalističkog radničkog pokreta u drugim jugoslovenskim zemljama. U borbi koja mu predstoji on će morati da dokazuje kako svoj »nacionalni«, tj. bosanskohercegovački, tako i svoj jugoslovenski i internacionalni karakter i da u potvrđivanju svega toga trostrukog karaktera vodi računa o potrebi da u procesu istorijskog razvoja ne dođe do narušavanja jedinstva ova tri momenta.

Sve veći porast štrajkova u kojima su učestvovali rudari, metalski i stolarski radnici, tipografi, zidari, tesari, radnici Tkaonice ćilima u Sarajevu i drugi, koji su često završavali usvajanjem radničkih zahtjeva, pokazivao je da je radnički pokret BiH prerastao u snagu o kojoj se mora voditi računa. Posmatrano u tom svjetlu, formiranje GRS-a značilo je neosporno veliki događaj u organizovanju radničke klase BiH. To se može zaključiti i na osnovu odnosa okupacione vlasti prema GRS-u i pokretu koji je on predstavljao. Svjesna, naime, da se politički karakter radničkog pokreta nalazi u samoj njegovoj društvenoj, klasnoj prirodi, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu je insistirala da se u Pravila GRS-a unese posebna odredba kojom se »isključuje svaki politički značaj« njegov.⁵⁾ A u dopisu Zajedničkom ministarstvu finansija, upućenom svega nekoliko dana po obrazovanju GRS-a, Zemaljska vlada za BiH naglašava da je »radničko pitanje postalo sada ovdje aktuelno«, pa zatim kaže »da Vlada nije činila smetnji organizaciji koja se nalazi u začetnom stvaranju, ukoliko bi trebalo da postigne isto ekonomske i socijalne ciljeve.«⁶⁾ U ovom dokumentu data je koncizna formulacija politike koju će Zemaljska vlada za BiH (ZVBiH) i drugi organi uprave, njoj potčinjeni, sprovesti prema radničkom pokretu i ubuduće u težnji da ga što je moguće dublje izoluju i ograde od političkih strujanja u BiH, u kojima je stalno bio prisutan nacionalni protuaustrougarski smjer.

Da nije bilo moguće obuzdati radnički pokret i držati ga isključivo na ekonomskom kolosijeku i tako u njemu uništiti njegovo klasno i političko biće, pokazali su događaji u 1906. godini. Pokretanje generalnog štrajka, tačnije niza velikih štrajkova, koji su počeli u Sarajevu 4. i 5. maja, a zatim se produžili u drugim značajnijim industrijskim centrima, došlo je kao nezadržljivi izraz spontanog protesta sarajevskih radnika zbog ubistva trojice učesnika radničkih demonstracija 3. maja. Demonstracije su održane u znak protesta protiv uvredljivog ponašanja predstavnika okupacione gradske uprave prema radničkim delegatima prilikom pregovora o zahtjevima duvanskih radnika. U toku 4. i 5. maja, kada je u Sarajevu u svim pogonima i radnjama bio obustavljen rad, održane su dvije velike radničke skupštine — prvoj je prisustvovalo 10.000, a drugoj 15.000 radnika — na kojima su postavljeni sljedeći radnički zahtjevi: uvođenje 10-satnog radnog vremena, regulisanje najam-

⁵⁾ Ibidem, str. 11.

⁶⁾ V. Bogičević, n. dj. Dokument br. 288. str. 520—1.

nina, odobrenje pravila radničkih udruženja, sloboda udruživanja itd.⁷⁾ 6. maja, pošto je Zemaljska vlada usvojila ove zahtjeve, proglašen je završetak generalnog štrajka. Postignuti uspjeh štrajka plaćen je visokom cijenom — u Sarajevu i drugim industrijskim centrima poginulo je više radnika, a preko 100 radnika bilo je kažnjeno zatvorom do godinu dana. Poslije pobjede u Sarajevu, štrajkački pokret se prenio u više mjesta BiH — Banju Luku, Mostar, Ljubuški, Vareš, Zenicu, Travnik, Zavidoviće i Tuzlu — u kojima je takođe postignuto usvajanje istaknutih radničkih zahtjeva. Osim toga, poslije majskih štrajkova, pod uticajem njihovih rezultata, sindikalni pokret se brže širio među radnicima, stvarane su nove podružnice u preduzećima i pogonima gdje ih ranije nije bilo, a organi uprave su znatno brže nego do tada odobravali pravila radničkih stručnih udruženja. Međutim, iako su najveći štrajkovi održani u maju, oni su se, u nekim mjestima, kao eho generalnog štrajka, javljali sve do kraja 1906. godine, a manjih pokreta bilo je i početkom 1907. godine.

Već u samom toku generalnog štrajka i zatim neposredno poslije njegovog završetka, organi okupacione uprave, od lokalnih do najviših — Zemaljska vlada za BiH i Zajedničko ministarstvo finansija, živo su pratili njegov tok, analizirali njegove uzroke i posljedice, kao i karakteristične pojave, da bi ocjene o njegovom značaju ugradili u svoju politiku prema radničkom pokretu, za čiji je budući razvoj generalni štrajk imao veliki značaj. U njihovim analizama došli su do izražaja sljedeći stavovi i momenti: uzroci štrajka nalaze se u niskim najamninama i prekomjerno dugom radnom danu, štrajk je pokazao da je na radnički pokret BiH jak uticaj izvršio socijalistički pokret iz Monarhije⁸⁾; u štrajku u Sarajevu osjetilo se prisustvo radikalnih srpskih elemenata, koji su pokušavali da pokret radnika iskoriste za svoje političke ciljeve. U tom pogledu svojim aktivnim djelovanjem u štrajku naročito su se izdvajali Stjepan Kobasica, Petar Kočić, dr Lazar Dimitrijević i dr.⁹⁾ U Hercegovini se u štrajkačkom pokretu takođe osjetilo prisustvo građanskih političara svih nacionalnih opredjeljenja, a naročito Hrvata na čelu sa Đurom Džamonjom.¹⁰⁾ U rezolucijama pojedinih skupština, kojima su uz radništvo prisustvovali takođe i seljaci i građanstvo, pored zahtjeva za rješavanjem radničkih pitanja, traži se sloboda štampe, jednako pravo glasa, ukidanje kululka¹¹⁾, zatim opštinska autonomija, uklanjanje strane konkurencije i protekcionaške privrede i sl.¹²⁾; među srpskim »ultrašima« bilo je znakova da generalni štrajk prenesu u sarajevski srez među seljaštvo i razviju agrarni pokret za ukidanje kmetских odnosa¹³⁾; srpski poslovni ljudi u Hadžićima nasto-

⁷⁾ Arhiv KP BiH, tom II — Izvještaj tajništva Glavnog Radničkog Saveza za II redovni kongres Glavnog radničkog saveza, str. 34.

⁸⁾ Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine — Izbor redakcija i prevod Kasim Isović — tom II — knjiga prva — Sarajevo 1963, str. 548.

⁹⁾ Ibidem, str. 465.

¹⁰⁾ Ibidem, str. 675.

¹¹⁾ Generalni štrajk 1906, tom II, knjiga druga, Sarajevo 1966 — str. 74—5.

¹²⁾ Ibidem, str. 432.

¹³⁾ Generalni štrajk... , knjiga prva, str. 554.

jali su da utiču na radnike srpske narodnosti da ne stupaju u radničke organizacije zato što su po svome programu socijalističke i da ih ne izgube za stvar srpske nacionalne ideje;¹⁴⁾ radnici su se suprotstavljali pokušajima pojedinih građanskih političara da među njima agitiraju za ciljeve svojih nacionalnih stranaka izjavljujući da se svi radnici osjećaju kao braća i da kod njih religija i nacija ne igraju nikakvu ulogu¹⁵⁾; neki žandarmerijski oficiri čije su jedinice u štrajku imale specijalne zadatke smatrali su da u težim prilikama domaće jedinice ne bi bile pouzdane u održavanju reda, mira i sigurnosti, dok bi, po njihovom mišljenju, bosanskohercegovačke jedinice bile za svaku upotrebu izvan domaće grude.¹⁶⁾ Brojni izvještaji najviših funkcionera organa okupacione vlasti, koji se osvrću na majske štrajkove 1906. godine, sadrže ocjenu da su se izabrani predstavnici radništva čitavim tokom štrajka »sasvim ozbiljno ponašali«, dok su, naprotiv, sa srpske strane činjeni napor i »da se radništvo pridobije za političke devize u srpskom radikalnom smislu« i »od radničkog pokreta iskuje oružje protiv vlade«.¹⁷⁾

Tokom štrajka u Zenici, demonstrirajući pred Željezom, radnici su izražavali svoje ogorčenje i protiv austrougarske okupacije BiH uopšte, izbacujući i prihvatajući parole kao što je »Napolje Švabe! i sl.«¹⁸⁾

Majski štrajkovi su pokazali da su oblici eksploatacije radnika postali toliko oštri i grubi, a ponižavanja i vrijeđanja ljudskog dostojanstva način svakodnevnog ponašanja kapitalističkih vlasnika firmi i organa okupacione vlasti prema radnicima, da je erupcija nezadovoljstva i ogorčenja radnika imala snagu prave spontane bune protiv eksploatatora i ugnjetača. Radnike nisu zaplašila ni ubistva, već naprotiv, ona su samo povećavala njihovu ogorčenost i učvršćivala riješenost da izdrže u borbi za ostvarenje postavljenih zahtjeva. Bez organizacije u pripremanju i vođenju, majski štrajkovi pokazali su kako se velike revolucionarne energije nalaze u mladoj radničkoj klasi BiH, koja je tek bila dobila svoju sindikalnu organizaciju sa malim brojem radnika u njima. Ovakav prolom radničkog nezadovoljstva nije predviđao Glavni radnički savez, osnovan osam mjeseci prije velikih štrajkova, a nisu ga očekivali ni organi okupacione vlasti, vjerujući da radnički pokret drže pod dovoljno jakom kontrolom i da on nije sposoban za takve metode i oblike borbe kao što je generalni štrajk. Karakteristično je da su organi uprave cijenili korektnost ponašanja radničkih delegata sa kojima su vodili pregovore i da su sa naročitom pažnjom tokom štrajka pratili djelovanje radikalnih nacionalnih elemenata, posebno srpskih. Bez obzira na to što nije postavio političke zahtjeve i zadatke i prerastao u političku manifestaciju protiv austrougarske okupacije BiH, generalni štrajk je nesumnjivo imao politički značaj. Po zahtjevima i

¹⁴⁾ Generalni štrajk — knjiga druga, str. 572.

¹⁵⁾ Kao pod 9.

¹⁶⁾ Generalni štrajk... , knjiga druga, str. 487—8.

¹⁷⁾ Generalni štrajk... , knjiga prva, str. 554.

¹⁸⁾ Spomenica 30-godišnjice rada i borbe građevinarskih radnika u Sarajevu — Prilog istoriji radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini — Uredio Franjo Raušer — Sarajevo — 1935, str. 16.

parolama koje je istakao, protivnicima kojima se suprotstavio, žrtvama koje je dao, načinu kako se odvijao, podršci društvene sredine koju je dobio, uspjeh koji je postigao, generalni štrajk je u klici sadržavao mnoge političke zahtjeve radničke klase i progresivnih snaga za društvenu i nacionalnu emancipaciju BiH. Iako još nerazvijena, dostižući jedva 50.000 zaposlenih¹⁹⁾, tek na stepenu ekonomske organizacije, ni sa 10% zaposlenih radnika okupljenih u sindikatima, mlada radnička klasa BiH potvrdila je svoje značajne političke mogućnosti u borbi za društveni progres i preobražaj.

Uspion radničkog pokreta povećao je ne samo interesovanje organa uprave za pravac razvoja i njegovo mjesto u bosanskohercegovačkom društvu, koje mu je namijenila politika faktora nadležnih za BiH, već je takođe izazvao i pojačao interesovanje nacionalnih predstavnika građanskog političkog života za probleme radnika i njihovo okupljanje na platformi odgovarajuće nacionalne politike. U toku štrajka, prvenstveno u njegovim centrima, pojedini srpski i hrvatski politički prvaci činili su pokušaje da pokret stave pod svoj uticaj, a poslije štrajka nacionalne političke grupacije i vjerski faktori otpočinju sistematsku aktivnost među radnicima da ih privuku i okupe oko svojih nacionalnih političkih programa. Dok su u tom pogledu, u toku štrajka, veću aktivnost ispoljavali srpski politički prvaci, naročito oni sa ljevice, poslije generalnog štrajka neosporno veći uspjeh postigli su predstavnici hrvatske politike, naročito krugovi oko nadbiskupa Štadlera i **Hrvatskog dnevnika**.

Tako je u Sarajevu već sredinom 1906. godine osnovana i počela sa radom »Organizacija radnika Hrvata«,²⁰⁾ iz Pravila organizacije vidi se njen politički karakter i cilj. Prvi zadatak organizacije sastoji se u tome da među radnicima Hrvatima razvija hrvatsku »narodnostnu« misao, dok u pogledu radničkih pitanja treba da gaji solidarnu vezu sa postojećim radničkim društvima u BiH, odnosno u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Poslije osnivanja organizacije u Sarajevu, počele su od druge polovine 1906. i u 1907. da niču ove organizacije i u nekim drugim mjestima, u kojima je među zaposlenima bilo brojnije zastupljeno radništvo hrvatske narodnosti. Zemaljska vlada za BiH pružala je podršku ovoj tendenciji, pa je povodom osnivanja Organizacije radnika Hrvata u Varešu tražila od Zajedničkog ministarstva finansija ovlaštenje da može odobriti Pravila vareške organizacije pošto su identična Pravilima sarajevske organizacije.²¹⁾ Iza ove aktivnosti stajao je nadbiskup Štadler sa **Hrvatskim dnevnikom**, koji je među radnicima hrvatske narodnosti vodio kampanju da se organizuju na nacionalnoj osnovi. U tom pogledu **Hrvatski dnevnik** savještovao je radnicima da se obrate svome župniku koji će im dati uputstva (kako treba da se organizuju²²⁾).

¹⁹⁾ V. Bogićević, n. dj. str. 524.

²⁰⁾ ABH — ZMF — No $\frac{7088}{BH}$ praes. 25. VI 1906.

²¹⁾ ABH — ZVBH — No $\frac{31445}{I-K}$ /1907.

²²⁾ ABH — ZVBH — No 1389.

Ali, stvaranje nacionalnih radničkih organizacija pomagali su i poslodavci sa težnjom da u svojim preduzećima podvoje radnike i tako lakše na eksploataciji radnika ostvaruju napredak firme i uvećavaju svoje bogatstvo.²³⁾

U istom pravcu djelovali su među radništvom i srpski i muslimanski političari, smatrajući da pripadnost svakog pojedinog radnika Srbina, odnosno Muslimana socijalističkoj radničkoj organizaciji znači cijepanje snaga srpskog nacionalnog pokreta, odnosno razbijanje muslimanskog jedinstva.²⁴⁾ Sa te pozicije vodeći srpski i muslimanski listovi razvijali su kampanju protiv socijalističkog radničkog pokreta, pri čemu su imali izvjesnog uspjeha koji se ogledao u tome što su zaostali dijelovi radništva, pod uticajem vjerske i nacionalne propagande, bili više skloni čuvanju jedinstva srpsko-pravoslavnog, odnosno muslimanskog tabora, nego što su bili sposobni da shvate i izgrađuju jedinstvo radničke klase i radničkog pokreta. Pa ipak, srpskim i muslimanskim političarima i njihovim listovima nije pošlo za rukom da, po uzoru na Organizaciju radnika Hrvata, stvore srpske i muslimanske radničke organizacije.

Iako je podvajanje radničkog pokreta BiH na nacionalnoj i vjerskoj osnovi odgovaralo političkim potrebama okupacione vlasti u BiH i njenim političkim metodima, ona nije imala iluzija o dubini toga procesa, pa se stoga u svojoj radničkoj politici nije ni orijentisala na otvoreno protežiranje tendencija vjerskog i nacionalnog cijepanja radničkog pokreta. Kada bi se negdje pojavila Organizacija radnika Hrvata (a drugih nacionalnih radničkih organizacija nije ni bilo), organi uprave su dosta brzo odobravali njena pravila, ali dalje od toga nisu išli. Austro-ugarskoj upravi u BiH bilo je prvenstveno stalo do toga da kontroliše radnički pokret u cjelini, naročito njegov glavni, socijalistički dio. Iskustvo sa socijalističkim pokretom u Monarhiji išlo je u prilog takvom odnosu, jer prava opasnost za nju dolazila je od buržoaskih nacionalnih pokreta, koji su težili samostalnim državama, nezavisnosti i izdvajanju iz sklopa Monarhije, a ne od socijalističkog pokreta, koji je proklamovao preuređenje Austro-Ugarske u saveznu državu u duhu nacionalnog programa prihvaćenog još na Kongresu austrijske socijalne demokratije u Brnu 1899. Štaviše, opasnost od nacionalnih pokreta mogla je za Monarhiju da postane još veća, ukoliko bi i radnička klasa pojedinih nacija bila zahvaćena talasima separatizma. Prevedeno na jezik bosanskohercegovačke stvarnosti, podrška tendencijama za otvaranjem i jačanjem nacionalnih radničkih organizacija u BiH mogla je, sasvim prirodno, da se uklopi u mehanizam igre na nacionalnim suprotnostima, kojima su organi austrougarske uprave veoma vješto baratali u svojoj bosanskohercegovačkoj politici, ali je, istovremeno, svako jačanje nacionalnih pokreta u BiH bilo uvijek bremenito narastanjem snaga koje teže ujedinjenju BiH sa slobodnom i nezavisnom Srbijom, odnosno Hrvatskom, ili ostvarenju autonomnog položaja BiH. A obuzdati te težnje,

²³⁾ Arhiv KP BiH, tom II, str. 36.

²⁴⁾ Nedim Šarac, **Sindikalni pokret u BiH do 1919 godine**, Sarajevo 1955, str. 33.

bio je prvenstveni zadatak, alfa i omega austrougarske politike u BiH, princip koji je formulisao Benjamin Kalay, neosporni tvorac strategije Austro-Ugarske Monarhije u BiH, riječima: »Mi nismo došli u Bosnu da sprovodimo ni srpsku, ni hrvatsku politiku, već politiku Austro-Ugarske Monarhije.«²⁵⁾ Ovu politiku u suštini i bez kolebanja nastavili su svi Kalayevi nasljednici na položaju zajedničkog ministra finansija. To je bio pravi razlog što su odgovorni politički organi tražili modus vivendi sa radničkim pokretom u BiH uprkos njegovom socijalističkom kursu i opredjeljenju.

Principijelno stanovište Zemaljske vlade za BiH prema radničkom pokretu u osnovnim stavovima izloženo je u raspisu, koji je pri samom kraju 1906. godine — pošto su već bile završene analize o generalnom štrajku — civilni adlatus baron Benko uputio svim organima uprave u BiH²⁶⁾. Tu se, pored ostalog, konstatuje da je razvoj industrije u BiH uslovio brojno jačanje domaćeg radništva, zatim stalni porast težnji ka zajedničkom stanovištu, kao i prilično žive veze sa inostranim radničkim krugovima doveli su u redovima domaćeg radničkog elementa, prije svega među inteligentnijim pomoćnim radnicima, do saznanja o nužnosti i prednosti radničke organizacije. Tako je u Sarajevu osnovano više radničkih udruženja, koja obuhvataju razne struke radnika, zatim Organizacija hrvatskih radnika i napokon Centralni savez radnika. U pogledu odnosa vlasti prema ovim organizacijama, nema razloga, naglašava baron Benko, da se ugnjetava ovakav pokret dok se kreće u okvirima zakona. Naprotiv, organi vlasti treba da mu izlaze u susret sa liberalnošću i dobrom voljom. Ali tamo, gdje se napušta zakonski put, gdje se primijete terorizam i druga nedopuštena sredstva pritiska, dužnost je organa vlasti da prema izvršiocima prestupa postupe sa svom strogošću. Poželjno je, takođe, da ove organizacije, čiji se rad odvija u zakonskom okviru, dobiju legalnu formu, jer na taj način vlast ima mogućnost ne samo da se najlakše obavijesti nego i da pokret, u saradnji sa njegovima vođama, vrati u zakonski kolosijek, ukoliko bi pošao pogrešnim putem. Pošto se ovi savezi bave isključivo radničkim pitanjima, to im nije dozvoljena politička djelatnost. Dopušteno im je, međutim, da održavaju uzajamne odnose sa sličnim austrijskim i mađarskim savezima, dok je isključeno priključivanje inostranim radničkim savezima, tj. savezima izvan Monarhije. Ovaj posljednji stav dobio je svoje puno razjašnjenje u izvještaju koji je Zemaljska vlada za BiH uputila Zajedničkom ministarstvu finansija u Beč 21. aprila 1907. godine u vezi sa odobrenjem Pravila banjalučkog prosvjetnog radničkog društva, koje je na osnivačkoj skupštini 10. decembra 1905. dobilo naziv »Međunarodno prosvjetno radničko društvo u Banja Luci«. Naime, Zajedničko ministarstvo finansija bilo je saglasno da se Pravila društva odobre s tim da se iz naziva odstrani oznaka »međunarodno«, jer je u takvom obilježavanju sadržana ideja priključenja internacionalnom radničkom pokretu u inostranstvu, a to je zabranjeno posebnim raspi-

²⁵⁾ O tome opširnije — E. R.: **Prilozi o nacionalnom pitanju**, str. 46—53.

²⁶⁾ ABH — ZVBH — Nr. 2284 — Res — 25. XII 1906.

som Zajedničkog ministarstva finansija.²⁷⁾ To je praktično značilo da je Glavni radnički savez za BiH mogao uspostavljati odnose i saradivati samo sa sličnim savezima unutar Austro-Ugarske Monarhije, dok mu je svako direktno povezivanje sa radničkim organizacijama izvan Monarhije bilo uskraćeno. Naime, politički vrhovi Monarhije, nadležni za poslove BiH, očekivali su, polazeći od lojalnog držanja socijalne demokratije u Austriji i Ugarskoj, da će i saradnja radničkog pokreta BiH sa socijalističkim radničkim organizacijama unutar Austro-Ugarske djelovati u smislu njegove lojalnosti prema politici Monarhije u BiH. S druge strane, vodeći faktori u Zajedničkom ministarstvu finansija nisu bili sigurni kakav sadržaj, smisao i karakter mogu da dobiju veze bosanskohercegovačkog radničkog pokreta sa radničkim organizacijama izvan Monarhije i zbog toga su takvo povezivanje zakonski onemogućili.

Oslanjajući se na uspjehe radničkog pokreta u majskim štrajkovima 1906. godine, Glavni radnički savez mogao je sada da pristupi podizanju novih organizacija, njihovom širenju, razvijanju i usmjerenju na najvažnija pitanja, koja su pred radnike postavljali teški uslovi rada, kao što su niske najamnine, problemi zaštite na radu, jeftine ishrane, osiguranja, smještaja itd. Sa dobrim razlozima mogao je radnički pokret BiH da računa na svoju dalju afirmaciju i potvrđivanje u predstojećem razdoblju. Istovremeno, organi okupacione uprave, pouzdajući se u svoju dobro proučenu i pripremljenu taktiku prema radničkom pokretu, liberalnu dok se kreće u tijesnom kolosijeku zakona, a neumoljivo strogu pri pokušaju da krene širim putem, smatrali su da, zbog svoje male snage i društvenog uticaja, radnički pokret ne može postati opasan za politiku Monarhije u BiH.

Uspjeh radničkog pokreta imao je snažnog odjeka i u krugovima kapitalista, koji su pred očima imali u prvom redu postizanje što većih profita putem maksimalnog iscrpljivanja radne snage i minimalnih najamnina, a događaji od 4. i 5. maja 1906. pokazali su da stopa profita zavisi od odnosa snaga obadva faktora proizvodnje, vlasnika produkcioni sredstava i radnika, neposrednih proizvođača, a ovaj odnos je često nestabilan i promjenljiv. Uspjeh radnika u majskim štrajkovima probudio je i među poslodavcima potrebu da stvore svoju organizaciju kao instrument za zaštitu svojih interesa pred rastućom snagom organizovanog radničkog pokreta.²⁸⁾ Tako je u januaru 1907. osnovano »Društvo poslodavaca BiH«, što je predstavljalo ozbiljno upozorenje GRS-u da radnički pokret očekuje nove i oštre borbe sa neuporedivo jačim klasnim protivnikom.

Pod rukovodstvom svojih sindikalnih organizacija, radnici su nastavili borbu u preduzećima za učvršćenje uspjeha majskih štrajkova i za dalje poboljšanje uslova rada. U mnogim pogonima radilo se za

²⁷⁾ ABH — ZVBH — Nr $\frac{54.200}{I-K}$ 21. april 1907.

²⁸⁾ Arhiv KP BiH, tom II; Izvještaj tajništva Glavnog radničkog saveza za II redovni kongres, str. 36.

niske najamnine i dalje dnevno preko 10 sati, kao, npr., u drvnoj i metalnoj industriji. Zahvaljujući štrajkovima i drugim oblicima borbe tokom 1907. i 1908. godine, u mnogim fabrikama i preduzećima uvedeno je 9-satno radno vrijeme — u rudarstvu, željeznicama, pivarskoj industriji, grafičkim preduzećima i dr. Štaviše, radnici Duhanske tvornice u Sarajevu i radnici na pećima u Tvornici karbita u Jajcu postigli su 8-satno radno vrijeme.²⁹⁾ Pokret je tražio uspostavljanje 9-satnog radnog dana i u drugim proizvodnim granama i pogonima, a na dnevni red postavljeno je i pitanje osnivanja okružnih bolesničkih blagajni radi osiguranja i zaštite radnika u slučaju bolesti. Početkom 1908. godine, sarajevski radnici istakli su zahtjev opšteg prava glasa za izbore Gradskog vijeća, jer su smatrali da je, zbog ekonomskih pitanja kojima se bavi, rad ovog gradskog tijela veoma značajan sa stanovišta radničkih interesa. Isto tako, na konferenciji 24. januara koju je sazvao GRS data je inicijativa da se pristupi pripremama za pokretanje stalnog radničkog lista za kojim je pokret u usponu osjećao veliku potrebu, a nju je tada pokrивao dobavljanjem i rasturanjem **Slobodne Riječi**, organa Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije³⁰⁾. Pored toga, Izvještaj za II kongres GRS-a mogao je konstatovati da su sredinom 1908. godine bila 3.772 sindikalno organizovana radnika i da je u prvomajskim proslavama u BiH uzelo učesća preko 6.000 radnika. Međutim, zanimljiva je ocjena u izvještaju prema kojoj je »ovogodišnja majska proslava radničkog praznika 1. maja prošla mirno i dostojanstveno, što je znak, da je radništvo shvatilo modernu borbu za boljitak cjelokupnog podjarmljenog proletarijata«, iz čega se vidi da su u Glavnom radničkom savezu BiH u to vrijeme vladali pogledi koji su, po uzoru na socijalistički pokret u Monarhiji, u prvom redu u Austriji, lišeni svakog prevratničkog duha i u kojima su dominirali lojalnost i oportunitet vodećih ljudi GRS-a prema vladajućim političkim faktorima u BiH.

Novi uspjesi radničkog pokreta nisu izazvali zabrinutost kod organa okupacione uprave. Naprotiv, oni su nastavili da smireno prate i analiziraju pojave i tendencije u redovima radništva, prvenstveno u velikim preduzećima i pogonima. Treba naglasiti da ove njihove ocjene potvrđuju da su na čelu kotarske i okružne administracije stajali izrazito sposobni ljudi, koji su znali da zauzmu najbolje stanovište svoje klase i da aktivno učestvuju u izgradnji radničke politike najodgovornijih organa Monarhije u BiH. U tome smislu može kao primjer da posluži izvještaj kotarskog predstojnika u D. Tuzli Wagnera o štrajku radnika u Lukavcu u kome on daje svoje mišljenje o radničkom pokretu u BiH i odnosu okupacione vlasti prema njemu. U vezi sa ovim štrajkom kotarski predstojnik Wagner nalazi da su radnike, koji su »dobri i poštteni«, zaveli profesionalni podstrekači, pa je dužnost vlasti da ih zaštite od pokušaja zavodačenja. To ona može postići primjenom strogih mjera prema profesionalnim buniteljima i na taj način odvojiti poštene radnike od njih. »Stvari koje potpuno vrijede za engleske i njemačke radnike, apsolutno ne vrijede za bosanske radnike, koji se

²⁹⁾ Ibidem, str. 39.

³⁰⁾ Ibidem, str. 41.

regrutuju iz zemljoradničkog stanovništva. Kada ovdašnji radnici pođu u škole i steknu potrebno specijalno stručno znanje, tada će se oni izjednačiti sa ostalim radnicima. Dotle mora proći još jedna generacija i oni treba da budu pod starateljstvom i samo korak po korak dobijaće samostalnost... Vlast koja je takoreći do sada bila staratelj stanovništvu, sigurno će sa najvećom objektivnošću zastupati pravedne želje radništva i svjesna svoje dužnosti, odgoja i obrazovanja stanovništva, stvoriće između radništva i poslodavaca sporazume i odnose, koji će obadvije strane učiniti zadovoljnim...«³¹

Bez obzira na slabosti koje je u svome razvoju nužno ispoljavao, radnički pokret, zahvaljujući postignutom napretku, nije prestao da izaziva interesovanje nacionalnih političkih krugova i organizacija. Njima nikako nije išlo u prilog cijepanje nacionalnih snaga, pa su iznova pokušavali da oko nacionalne političke platforme okupe što više radnika iz reda svoje nacije.

U srpskim političkim krugovima razmatrala se ideja o osnivanju nacionalnog srpskog radničkog udruženja, a s tim u vezi bilo je u socijalističkoj radničkoj organizaciji nagovještaja da se priprema secesija srpskih radnika. Ovu tendenciju ocjenjivali su organi austrougarske uprave pozitivno, smatrajući da će kao protuteža raznim nacionalnim aspiracijama u radničkom pokretu doći do jačanja internacionalne radničke organizacije.³²) Ova nastojanja srpskih političkih krugova bila su predmet posebnog izvještaja koji je Zemaljska vlada za BiH uputila Zajedničkom ministarstvu finansija početkom juna 1908. u kome se tvrdi da srpsko radništvo koje pripada socijaldemokratskim savezima stoji pod uticajem radikalnih srpskih elemenata okupljenih oko **Srpske Riječi, Naroda, Musavata** i ranije **Otadžbine**. To je, po ocjeni Zemaljske vlade, pokazao najnoviji pokret među radništvom željezničkih radionica, jer su domaći radnici, pretežno srpski, podržavali stanovišta koja su otežavala svako pregovaranje i sporazume.³³)

I muslimanski politički krugovi činili su takođe nove napore da u redovima radnika Muslimana ostvare što veći uticaj i okupe ih na ideji opštemuslimanskog jedinstva. S tim u vezi početkom marta 1908. održana je skupština radi osnivanja muslimanske zanatlijske i radničke organizacije, na kojoj su naročito aktivni bili predstavnici opozicione struje među muslimanskim političarima Šerif Arnautović, Mahmud-beg Fadilpašić i Mustaj-beg Halilbašić³⁴). Na završetku svoga rada, ova skupština je izabrala članove muslimanskog egzekutivnog komiteta za počasne članove udruženja, čime je pokazala da briga o opštemuslimanskim interesima, čiji su neodvojivi dio i posebni interesi muslimanskih zanatlija i radnika, treba isključivo da pripada feudalnom muslimanskom političkom vrhu.

³¹) ABH — ZMF — GZ 1802 — 8. II 1908.

³²) ABH — ZVBH — No 1135 res — 11. III 1908.

³³) ABH — ZVBH — No 2824 — res. 6. juni 1908.

³⁴) ABH — ZVBH — No 1016 — res. 6. III 1908.

Radnički pokret BiH nosio je, bez sumnje, na sebi pečat osnovnih protivrječnosti bosanskohercegovačkog društva, ispoljavajući težnju da, u skladu sa sopstvenim snagama, utiču na rješavanje životnih pitanja radništva. Pri tome on se koristio svim oblicima borbe koje mu je nudio njegov realni položaj. Proslava 1. maja 1908. bila je prilika da se pokaže koja su pitanja zaokupljala radništvo i kakav su uticaj imala radnička udruženja i savezi na radnike. Po odobrenju vlasti, održani su radnički zborovi u Sarajevu i drugim radničkim centrima i svi su protekli, prema izvještajima upravnih organa i na njihovo zadovoljstvo, bez incidenata i policijskih intervencija. Vlada je imala primjedbe samo na zbor radnika u Sarajevu, na kome je govorio zagrebački student Rudolf Cistler. U izvještajnom telegramu koji je Zemaljska vlada uputila Zajedničkom ministarstvu finansija navodi se da je Cistler u svome govoru austrougarsku vlast nazvao gnusnom državnom reakcijom, koja u Bosni provodi politiku tamnice, pa stoga dosljedni revolucionari moraju da se suprotstave bosanskim tiranima, koji su, po njemu, odgovorni što je stanje u zemlji mnogo gore nego za vrijeme turske vlasti. U telegramu se zatim kaže da su majske svetkovine hrvatskog radništva protekle u uzornom redu.³⁵⁾ Iscrpan izvještaj o prvomajskoj proslavi podnio je Zemaljskoj vladi početkom juna, vladin komesar za grad Sarajevo i u njemu se pretežno zadržao na izjavama radnika u kojima oni ističu da postojeća Vlada ne valja i da radnici treba sami da vladaju, da država mora dati jednaka prava svima građanima, radnicima kao i bogatašima; u svijetu će se ostvariti mir kada narodi budu sami sabom vladali; vojska mora biti socijalistička, pa neće pucati na radnike itd. Na osnovu ovih parola, koje su kružile među radnicima, vladin komesar za grad Sarajevo zaključio je da su radnike obuzele revolucionarne i prevratničke ideje i da, po njegovom mišljenju, stvari Monarhije u BiH od toga prijeti ozbiljna opasnost, da zemlja ide u susret ozbiljnim vremenima i sl. Međutim, iako je, po njemu, situacija bila bremenita opasnošću, on smatra da bi bilo pogrešno ići na raspuštanje radničkih organizacija, jer one u BiH moraju proći ovaj proces, kao što su ga ranije prošle radničke organizacije u drugim zemljama. Sada je važno da se radnički pokret obuzdava pomoću statuta radničkih udruženja i saveza, a vlast za eventualna odstupanja ima odgovorne ličnosti, koje moraju nastojati da radničke organizacije ne dođu u sukob sa vlašću. Raspuštanjem organizacija, uprava bi se odrekla ovih prednosti, a tada bi, mjesto organizacija koje stoje pod njenom kontrolom, vlasti imale posla sa tajnim, nekontrolisanim i neodgovornim podstrekačima.³⁶⁾ Pošto se obavijestio o radničkim prvomajskim zborovima i manifestacijama i pogledima Vladinog komesara za grad Sarajevo o radikalnim tendencijama u radničkom pokretu, zajednički ministar finansija Burijan u dopisu Zemaljskoj vladi za BiH izrazio je svoju saglasnost sa ocjenom da agitacija u duhu socijalističkih ideja očigledno u radništvu ima uspjeha, ali pri tome on upozorava Vladu na iskustvo

³⁵⁾ ABH — ZVBiH — No 646 Pr. BiH 1908.

³⁶⁾ ABH — ZVBiH — Präs.; No $\frac{2824}{res.}$ a, 6. 6. 1908.

da radničke organizacije u prvom razdoblju svoga postojanja nastupaju većinom radikalno, dok pod uticajem realnih odnosa ne dođu do saznanja o nedostižnosti njihovih ideala i svoju politiku ne počnu da prilagođavaju onome što je ostvarljivo. Pošto je ukazao da takav razvoj treba očekivati i u socijalističkom radničkom pokretu BiH, tj. njegovo prilagođavanje realnim odnosima, Burijan je izrazio veliko interesovanje prema nacionalnom fenomenu i njegovom uticaju u radničkom pokretu i u toj vezi tražio od Vlade da prati sve važnije događaje i karakteristične pojave u radničkom pokretu.³⁷⁾

Drugi kongres Glavnog radničkog saveza trebalo je da se održi 7. i 8. juna 1908. u Sarajevu na koji su kao gosti bili pozvani i delegati radničkih saveza Austrije, Mađarske, Hrvatske i Srbije. Međutim, organi uprave vratili su Vitomira Koraća i Luku Pavićevića preko granice ne dozvolivši ni da uđu u Sarajevo.³⁸⁾ Ovaj postupak Vlade prema gostima Kongresa silno je ogorčio delegate i oni su u svojim istupanjima i protestima oštro napadali upravu optužujući je da je odgovorna što se, po prilikama koje u njoj vladaju, BiH može upoređivati sa Azijom, a ne sa kulturnim zemljama. To je izaslaniku gradske uprave bilo dovoljno da donese odluku o raspuštanju Kongresa.³⁹⁾ Organizatori Kongresa, predstavnici GRS-a, pokazali su očigledno nedostatak političke zrelosti i iskustva u rukovođenju radničkim pokretom. To su organi uprave tačno vidjeli, i bez sopstvenog političkog rizika, zadali udarac bosanskohercegovačkom radničkom pokretu, primoravajući ga da se kreće kolosijekom određenim radničkom politikom najviših organa austrougarske uprave u BiH.

Protjerivanje stranih delegata iz BiH, koji su putovali na Kongres GRS-a i zatim raspuštanje Kongresa izazvalo je proteste socijaldemokrata u Monarhiji. Socijaldemokratski poslanici Adler, Nemeč i Pittoni podnijeli su u Parlamentu interpelaciju Vladi tražeći objašnjenje zbog raspuštanja radničkog kongresa u BiH. Odgovor na interpelaciju dao je zajednički ministar finansija Burijan, koji je tom prilikom učinio kraći osvrt na razvoj radničkog pokreta u BiH. Poslije 1906, kaže tu Burijan, među radnicima je došlo do življeg rada na osnivanju organizacija. U međuvremenu nastala su 63 radnička društva, koja služe interesima organizovanog radništva. Zemaljska vlada za BiH saznala je za najavljeno učešće više predstavnika austrijskih, mađarskih, hrvatskih i srpskih sindikata na kongresu GRS-a, koje ona nije mogla da odobri, jer to nije bilo predviđeno Statutom GRS-a za BiH. Naime, polazeći od državno-pravnih i državno-političkih interesa zemlje, Statut GRS-a svaku društvenu aktivnost ograničava na članove koji imaju prebivalište u BiH. Osim toga, Zemaljska vlada bila je obaviještena da su pojedini inostrani delegati namjeravali povesti agitaciju među radnicima za pokretanje generalnog štrajka, što je ona, u interesu sta-

³⁷⁾ ABH — ZMF — Präs. — No 866 Pr. BH 6. juli 1908.

³⁸⁾ ABH — ZVBH — No $\frac{860}{\text{Pr. BH}}$ — Präs 6. juni 1908.

³⁹⁾ ABH — ZVBH — No 99504—I—K 11. juni 1908.

bilnosti političkog položaja, čvrsto bila riješena da spriječi.⁴⁰⁾ Pokretanje diskusije o položaju radništva i radničkog pokreta BiH u Delegacijama Carevinskog vijeća na inicijativu austrijskih socijaldemokratskih poslanika, primljeno je među vodećim ljudima GRS-a kao značajna pomoć stvari bosanskohercegovačkih radnika, jer se čula »iskrena riječ za boljitak radništva na zakonodavnom mjestu najvišeg foruma.«⁴¹⁾

Međutim, Austro-Ugarska Monarhija je na širokom planu svoje bosanske politike dovršavala pripreme za aneksiju BiH, koja je u građanskim političkim krugovima postala nacionalno i političko prvorazredno pitanje. Srpska, hrvatska i muslimanska štampa punila se napisima o aneksiji, izražavajući u njima poglede svojih nacionalno-političkih organizacija. Vladajući faktori znali su da će ovaj poduhvat imati u BiH slabu podršku i da će naići na široko protivljenje pojedinih nacionalnih i vjerskih grupacija. Stoga im je, svakako, bilo stalo da moguća žarišta otpora učine neutralnim i tako uklone sa aktivne političke scene. Jednim slabim udarcem, kao što je raspuštanje samog Kongresa GRS-a, ona je sa tog puta, kao eventualnu i neizvjesnu prepreku, potisnula radnički pokret. Stoga u vrijeme aneksije sa te strane nije bilo ni oponiranja ni otpora. Takvim svojim držanjem socijalistički radnički pokret je sam doprinio što se u javnosti stvorilo i dosta dugo održavalo mišljenje o njegovoj anacionalnoj orijentaciji, prividnoj opoziciji i stvarnoj lojalnosti austrougarskoj upravi. U istorijskim izvorima nema potvrde da je radnički pokret BiH javno deklarirao i formulisao svoje neutralno držanje prema aneksiji. On je, de facto, prećutno primio aneksiju kao realnost, kao svršen čin, prema kome je on nemoćan, kao produženje stvarnog stanja u kome se promijenila samo forma. Takvo držanje radničkog pokreta prema aneksiji u trenutku njenog provođenja bilo je sasvim logično i u skladu sa osnovnom linijom njegovog dotadašnjeg razvoja. On se formirao kao pokret radničke klase, koji svoj istorijski smisao nalazi u dogmatski shvaćenoj borbi protiv buržoazije i kapitalističkog društvenog poretka, pa zbog toga nije bio spreman da prihvati i podržava nacionalističke parole opozicionih buržoaskih i feudalnih partija i da se tako s njima zajedno nađe u buržoasko-feudalnom nacionalističkom taboru. S druge strane, od prvih dana svoga postojanja i aktivnosti, radnički pokret suprotstavljao se proturadničkoj politici organa austrougarske uprave, koji su ga u njegovom razvoju pritiskivali, zaustavljali i odupirali mu se ugnjetavajući ga zajedno sa kapitalističkim vlasnicima, pa iz prirodne klasne opozicije režimu nije mogao preći na pozicije podrške i odobravanja njegove politike koju je u sebi sadržavala i nosila aneksija BiH. Napokon, ako je htio da očuva teško postignute uspjehe u doaneksionom razdoblju, radnički pokret bio je više sklon da sa terena borbe za ekonomske interese radnika ne prelazi na teren borbe za njihove političke zahtjeve, koje nije bio još ni formulisao, što, u stvari, znači da još nije bio osposobljen za vođenje borbe na političkom terenu.

⁴⁰⁾ ABH — ZVBH — Präs., No 3521 — 14. 7. 1908.

⁴¹⁾ Arhiv KP BiH, tom II, str. 41.

U izvještaju o stanju radničkog pokreta u BiH u 1908. godini, koji je Međunarodnom sindikalnom savezu dostavio sekretar GRS-a Franjo Raušer, kaže se da su »privredna kriza, aneksija i ratna buka« naniželi mnogo štete mladim radničkim organizacijama. Međutim, poslije ukidanja apsolutističko-birokratskog režima i svrstavanja BiH »u red ustavnih zemalja« u GRS-u nadaju se da će još više moći da rade »u svim oblastima emancipacije«. ⁴¹⁾ Izvještaj GRS-a za 1909. godinu vraća se na ove momente i privrednu krizu 1908. godine objašnjava »aneksionom pustolovinom« za kojom je slijedila »ratna buka«, čije je stišavanje dovelo do popuštanja krize sredinom 1909. godine. ⁴²⁾ Tako je aneksija označila »kraj apsolutističko-birokratskog režima« i navijestila razdoblje »ustavnog« pokreta, u kome će radnički pokret, po mišljenju Raušera, imati povoljnije uslove za razvoj, što će se pokazati odmah poslije smirivanja ratne buke koju je izazvala »aneksiona pustolovina«. Očigledno, u radničkom pokretu BiH preuzeta je terminologija austrijskih socijaldemokrata, a sa terminologijom i njihov tretman aneksije. U istom smislu i tim rječnikom govori se o aneksiji BiH u pogledu rezolucije koji su u Delegacijama Carevinskog vijeća u decembru 1908. godine podnijeli socijaldemokratski poslanici Austrije na čelu sa šefom austrijske socijalne demokratije dr Viktorom Adlerom i u kome se povodom aneksije kritikuje spoljna politika Monarhije. ⁴³⁾

Za razliku od radničkog pokreta socijalističke orijentacije, koji je primio aneksiju kao realno stanje, dio radništva hrvatske narodnosti, koji je bio okupljen u Organizaciji radnika Hrvata i stajao pod uticajem politike nadbiskupa Štadlera, pružio je punu podršku aneksiji BiH. U telegramu koji je »Njegovom Carskom i Kraljevskom Apostol-Veličanstvu« uputio Kongres organizacije radnika Hrvata BiH povodom 60-godišnjice »sretnog vladanja« izjavljuje se »nepokolebljiva vjernost i odanost hrvatskog radništva Njegovom veličinstvu i moli da hrvatsko radništvo uzme u očinsku zaštitu kod provođenja izbornog reda«. ⁴⁴⁾ Proaneksionističko opredjeljenje ove radničke organizacije potvrđuje kako je dio radništva u BiH lako postajao plijen nacionalističke i klerikalne politike ultrareakcionarnih elemenata i kako je teško napredni radnički pokret morao da probija i krči sebi put u zaostaljoj i nerazvijenoj sredini, kakvu je predstavljalo bosanskohercegovačko društvo na početku XX-og stoljeća.

Ljudi koji su mu stajali na čelu i pokazivali najviše preduzimljivosti vodili su radnički pokret socijalističkim pravcem kako su znali i mogli. Njihova teoretsko-politička spremnost bila je ograničena skromnim mogućnostima, a radijus djelatnosti radničkog pokreta i njegovih

⁴¹⁾ **Sindikalni pokret 1903—1912 u Srbiji, Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni i Hercegovini** — Preveo sa njemačkog Mihailo Todorović — izdanje »Rad« — Beograd — 1950, str. 112.

⁴²⁾ Ibidem, str. 113.

⁴³⁾ Die Sozialdemokratie und der Frieden — Reden der sozialdemokratischen Abgeordneten über die bosnische Frage und die Kriegsgefahr — Wien — 1909. (str. 6—7).

⁴⁴⁾ ABH — ZMF — Telegramm an Kabinetts — Kauzlei, 16. 11. 1908.

vanbosanskih veza omeđen čvrstim odredbama okupacione uprave. Pomicati i proširivati te granice, nije bilo lako. Zato je svaki postignuti rezultat pretpostavljao i sadržavao izvanredne napore i imao utoliko veći i trajniji značaj. U toku 1908. g. pravci pokreta vrlo živo su radili na osnivanju Socijaldemokratske stranke BiH. Najvažniji zadatak u tom pravcu bio je da se pripremi predlog partijskog programa. Pošto je taj posao bio završen, 27. decembra je sazvana radnička skupština u Sarajevu koja je usvojila Program SDS BiH. Sastavljen po uzoru na Hajnfeldski program austrijske socijalne demokratije, ovaj program bio je, uglavnom, rezultat rada istaknutih socijaldemokratskih radnika porijeklom iz Monarhije. To se vidi već i iz sastava Predsjedništva skupština, koji su sačinjavali: predsjednik Fatner, zamjenik predsjednika Baumgarter, zapisničari Lajtner i Jakšić, a skupštinu je umjesto oboljelog Rajtera otvorio Strejc. Referat o programu podnio je na srpsko-hrvatskom jeziku Franjo Raušer, a zatim je donesena Rezolucija u kojoj se kaže da je okupljeno radništvo primilo program SDS BiH.⁴⁾

Poslije skupštine u Sarajevu, održane su 7. marta 1909. skupštine u većim radničkim centrima na kojima je također razmatran program SDS BiH. Inicijativa za održavanje ovih radničkih skupova protekla je od organizatora sarajevske skupštine, što se vidi iz identičnog programa i rezolucija koje su na ovim skupštinama usvojene kao i istog termina — 7. marta — kada su održane. U Mostaru skupštini je prisustvovalo 150 radnika. Referent je i ovdje bio Franjo Raušer, koji je govorio o tome »šta hoće socijal-demokrati«. U svome izlaganju on se zadržao na sljedećim zahtjevima: povećanje nadnica, zakonsko regulisanje radnog vremena, sloboda štampe, besplatno školovanje djece do navršene 15 godine života, odvajanje crkve od škole i crkve od države, jednako i trajno pravo glasa za građane oba spola sa 20 godina itd. Poslije izlaganja F. Raušera, prihvaćena je rezolucija u kojoj se kaže da »velika radnička skupština obdržavana u Mostaru 7. marta 1909. priznaje izdani program SDS BiH, te se obvezuje da će svim sredstvima raditi na njegovu izvršenju. Za postignuće ciljeva istaknutih u programu, stranka će se služiti svim zakonitim sredstvima, te ujedno skupština osuđuje svaki zakulisni rad. Naročito će se stranka svim mogućim sredstvima boriti za opće jednako, neposredno i tajno pravo glasa«. Osim toga, Raušer je govorio i o internacionalnom karakteru Socijaldemokratske stranke, koja svim nacijama priznaje jednaka prava. Kada je razvijao misao da je »religija privatna stvar čovjeka«, iz pozadine je, izvještava kancelist Wenzel, ustalo 8—10 Srba i napustilo skupštinu.⁵⁾ 7. III 1909, sa istim dnevnim redom, održana je radnička skupština u Donjoj Tuzli, kojoj je prisustvovalo oko 300 radnika. Skupština je takođe usvojila rezoluciju kojom se prihvata program SDS BiH.⁶⁾ Skupštini u Kobiljdolu prisustvovalo je oko 150 lica, a referat

⁴⁾ Arhiv grada Sarajeva — Vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo — No 25246 — Am 28. XII 1908.

⁵⁾ ABH — ZVBH — Präs. — No 47604/1909.

⁶⁾ ABH — ZVBH — Präs. — No 49.355/1909.

o programu održao je Jozef Strejc, koji je težište svoga izlaganja postavio na pitanje izbornog prava za Sabor i pokušao da kritikuje militarizam i propagira antimilitarizam, što mu je izaslanik vlasti zabranio.⁴⁹⁾

Izveštaji, koje su izaslanici vlasti dostavili Zemaljskoj vladi o održanim radničkim skupštinama pokazuju da one nisu posvetile veću pažnju nacionalnom problemu, iako je njegova aktuelnost u političkom životu BiH nesumnjivo bila velika. Ni sam program nije takvu diskusiju posebno sugerisao. Poput svog Hajnfeldskog uzora, ovaj program SDS BiH daje o nacionalnom pitanju, ukoliko o njemu kao takvom uopšte može biti riječi, nekoliko sasvim principijelnih stavova. Tako već tačka 1. programa sadrži sljedeće stanovište: »Socijalno-demokratska stranka Bosne i Hercegovine je interenacionalna stranka, ona osuđuje svaku prevlast narodnosti, kao što i poroda — plemena — posjeda i podrjetla, te izjavljuje da borba protiv izrabljivanja i političke podjarmljenosti mora biti internacionalna — kao što je izrabljivanje i političko podjarmljivanje samo.«⁵⁰⁾ Interesantno je da se Program takođe završava stavom koji se najopštije tiče ovoga pitanja: »Dok se Soc.-Dem stranka Bosne i Hercegovine u zajednici sa socijalističkim strankama svih kulturnih zemalja bori kroz sredstva klasne borbe, za ukidanje klasa i njenih klasnih opreka, da na ovom mjestu solidarnost svih naroda postavi, to će one svojom pobjedom i nacionalne opreke dostraniti i solidarnost svih naroda privesti.

Ovim izbavlja internacionalna Soc.-Dem. stranka narodnosti od prokletstva militarizma i rata i donosi im sa oslobođenjem iz bijede i brige — mir i bratstvo, za zajedničko obrađivanje i naobražavanje cijele kugle zemaljske.«⁵¹⁾ Kao što se vidi, u navedenim programskim stavovima o nacionalnom pitanju govori se sasvim apstraktno, bez pokušaja da se ono, makar u najopštijim crtama, zagleda i postavi u realnim odnosima BiH. Sudeći po ovim izvještajima o radu skupština koje su usvajale program, ne bi se mogao izvući zaključak da se nacionalni problem našao u širem krugu pitanja koja su tada određenije razmatrana u socijalističkom radničkom pokretu BiH. Pa ipak, neki izvori pružaju podatke da je nacionalna problematika zaokupljala pažnju vodećih ljudi pokreta. U arhivu Komunističke partije Čehoslovačke čuvaju se pisma koja je početkom 1909. godine Franjo Raušer pisao Antoninu Nemecu i na osnovu kojih je moguće određenije govoriti o interesovanju bosanskohercegovačkih socijalističkih prvaka za nacionalni problem.

U pismu Nemecu od 23. II 1909, Raušer negoduje zbog pisanja bečkih **Radničkih novina (Arbeiter Zeitung — A. Z. —)** o ustavnoj anketi u BiH. »Arbeiter Zeitung« su naimе, u notici o završetku ankete objavile da je radnički pokret predlagao da se »uspostavi radnička kurija sa pravom na dva mandata, dok je srpski radikal zahtijevao opšte

⁴⁹⁾ ABH — ZVBiH — Präs. — No 54.370/1909.

⁵⁰⁾ Arhiv KP BiH, tom II, Program Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, str. 45.

⁵¹⁾ Ibidem, str. 46.

izbornu pravo«. U stvari, predstavnici socijalističkog radničkog pokreta nisu uopšte učestvovali u anketi, a »radnički prvak« bio je nacional-kršćanski socijal Džamonja. »Na taj način **Arbeiter Zeitung** nama čine rđavu uslugu, pogotovo kada se ima u vidu da vladini krugovi mnogo drže do njenog pisanja. Što se tiče inicijative za sazivanje jedne zajedničke konferencije, mi nemamo ništa protiv, kaže Raušer, ali nam je ipak trebalo ranije iznijeti tu inicijativu kako bismo znali ko će o nama raspravljati. Jedan drug mi je privatno saopštio, nastavlja Raušer, da se kongres u Ljubljani⁵²⁾ bavio našom rezolucijom, koju smo mi u uskom krugu samo kao privremenu shvatili, i da oni nisu sa njom saglasni... Kada sam nedavno bio u Budimpešti, razgovarao sam sa drugovima Šumajerom i Pitoniem o mogućnosti jedne konferencije, koja bi se bavila Bosnom, pošto je važno i potrebno za partiju u Austriji i Ugarskoj da zauzme pravilno stanovište o ovom pitanju. Međutim, ovakva konferencija ne bi mogla zasjedati u Bosni, jer to sada ne dopuštaju odnosi. Raspravljati i suditi o nama i bez nas, po mome mišljenju nije socijalistički. Mi sami kažemo da u političkom vođstvu nemamo potrebne ljude — ali ovdajšnje odnose poznajemo najbolje mi koji ovdje živimo i cijelu njihovu istoriju mi možemo osvijetliti. — Mi takođe ne znamo ništa o nekoj rezoluciji Jugoslovena ili Hrvata... Kako mi do sada još nismo imali stalnu vezu sa Jugoslovenskom partijom, to budite dobri i obavijestite o ovome druga Kristana. — Ako budemo imali kakav podatak o zajedničkoj konferenciji, onda ćemo o tome moći da iscrpno govorimo. — Bez obzira na to mi smo imali u vidu takvu konferenciju, ali za kasnije, dok se malo učvrstimo — sada smo tek u početnom stadiumu... Na kraju mogu vam saopštiti da smo za 7. III sazvali šest narodnih skupština u većim mjestima u cilju agitacije za partiju — vidjećemo kako će se vlada u tome ponašati. Inače sve je u redu. Sa najsrdačnijim pozdravom Vama, porodici i drugovima, Vaš Raušer⁵³⁾

Navedeno pismo predstavlja dragocjen izvor nastao u značajnom momentu razvoja socijalističkog pokreta BiH o nekim njegovim aktuelnim problemima, kao i o pitanjima odnosa među socijaldemokratskim partijama jugoslovenskih zemalja unutar Austro-Ugarske Monarhije. Iz njega doznajemo da je socijalistički radnički pokret u BiH imao u početku 1909. kritičke primjedbe na pisanje lista »**Arbeiter Zeitung**« o političkim prilikama u BiH. Međutim, najznačajnije pitanje koje se u pismu razmatra jeste pitanje zajedničke konferencije jugoslovenskih socijaldemokratskih partija koja bi bila posvećena položaju BiH. Raušer kaže da su u Sarajevu saglasni sa takvom inicijativom, ali prigovara što o toj inicijativi nisu obaviješteni. Iz teksta se može pretpostaviti da je ovaj prigovor upućen drugovima u Ljubljani. Veoma je

⁵²⁾ Na VII zboru JSDS 31. I — 2. II 1909. u Ljubljani E. Kristan je kritikovao bosansku socijalnu demokratiju što se zalaže za »autonomiju Bosne v zvezi austro-ugarskih autonomnih dežal«. (Zgodovski Arhiv KPJ — tom V — Beograd 1951, str. 171).

⁵³⁾ Archiv Ustav Dejin Komunističke partije Čehoslovačke (UDKŠC) Sbirka č. 42; signat. č. 209/193 I—15. Pismo F. Raušera Antoninu Nemecu — Sarajevo 23. II 1909 — Pismo je sastavljeno na lošem njemačkom jeziku, na izvjesnim mjestima je nejasno i ja sam ga ovdje dao u slobodnijem prevodu, nastojeći da sačuvam njegov tačan smisao.

interesantan podatak da je Raušer u Budimpešti razgovarao sa austrijskim socijalistima Šumajerom i Pittonijem o sazivanju jedne (jugoslovenske) socijalističke konferencije, koja bi bila posvećena pitanju Bosne i takvu konferenciju obrazlagao potrebom da socijaldemokratske partije u Austriji i Ugarskoj zauzmu pravilan stav o bosanskom pitanju. S tim u vezi značajan je stav u pismu, kojim se podvlači da socijalni demokrati BiH, bez obzira na to što među njima nema dovoljno sposobnih ljudi, ipak nabolje poznaju prilike u Bosni, usljed čega je neophodno njihovo prisustvo i učešće u radu socijalističke konferencije, koja bi razmatrala pitanje o položaju BiH, jer »raspravljati i suditi o nama (tj. o Bosni i Hercegovini — moja napomena, E. R.) i bez nas, nije, naglašava Raušer, po mome mišljenju socijalistički«. Problemi naznačeni u ovom pismu imali su veliku specifičnu težinu i za organizovanje socijaldemokratske partije, sa mnogo većim iskustvom i rezultatima u borbi za socijalističke interese i težnje radničke klase, pa je razumljivo da su svojom težinom jako pritiskivali mladu bosanskohercegovačku socijalnu demokratiju, koja je tek otpočinjala agitaciju među radnicima da pristupaju u njene redove.

Značajno je da se Raušer obratio upravo Nemecu tražeći njegovo mišljenje o pokrenutim pitanjima, kao i posredovanje u pogledu uspostavljanja kontakta bosanskohercegovačkih socijalista sa Jugoslovenskom socijaldemokratskom strankom. Mislim da se to objašnjava činjenicom što je Nemeć, kao socijaldemokratski poslanik u Delegaciji Carevinskog vijeća istupao sa kritikom politike austrougarske uprave u BiH i što je sa dobrim poznavanjem i posebnim interesovanjem govorio o položaju radnika i radničkog pokreta u BiH. Osim toga, Nemeć je i kao jedan od istaknutih rukovodilaca Češke socijaldemokratske patrije mogao imati više razumijevanja za stvari i probleme socijalističkog pokreta u BiH kao i uopšte u jugoslovenskim zemljama Monarhije nego li neki od prvaka njemačke socijaldemokratske partije u Austriji sa kojima još nisu imali razvijene veze i kojima jugoslovenski nacionalni problemi nisu bili tako bliski kao češkim socijalističkim prvacima. Zbog toga nije nikako slučajno da se Raušer sljedećeg mjeseca ponovo obraća Nemecu opširnim pismom, u kome otkriva značajne probleme bosanskohercegovačke socijalne demokratije i zbog čega ćemo ga ovdje donijeti u širim izvodima i u slobodnijem prevodu (pisano je takođe na njemačkom jeziku) iz već navedenih razloga.

Pismo nosi datum 18. III 1909. i odmah na početku pokreće problem nesporazuma između socijalista BiH i Hrvatske. Raušer odbija prigovor da su češki socijalisti odvojili bosanske socijaliste od Zagreba — »to su Zagrebčani sami skrivili«. »Oni ne mogu da ospore, a možda i da shvate kakve ste vi usluge nama učinili, to vidimo i osjećamo mi... Cijeli konflikt potekao je otuda što smo mi tada poslali »Slobodnoj riječi« jedan članak o osnivanju partije. Na ovaj članak dobili smo od druga Demetrovića jedno ordinarno pismo, u kome nas sumnjiče i gdje se kaže da vi ne bojkotirate u listu vlastodržce (**»Pravo Lydu«** je pisao o partiji i na taj način vi ste, prema Zagrebčanima, činili usluge vlastodržcima)... Što se tiče pitanja da li bi se Zagrebčani izjasnili da

mi ne treba da se samostalno organizujemo — mi ne možemo reći ništa određeno, samo toliko da se nešto krije iza kulisa. Isto tako je i sa izlaženjem lista. Oni uvijek kažu da mi nećemo moći egzistirati sa listom i da ćemo pod takvim uslovima korumpirati organizacije, pošto ćemo morati da pišemo prema taktici vlade. Ali neophodnost lista oni nisu mogli soporiti... Mi smo proučili brnsku rezoluciju i ne možemo naći da samo prema njoj što pogriješili ili da smo je prekoračili. Šta više, mi stojimo u suštini na istom stanovištu, ali tvrditi sada nešto čvrsto još se ne može dok se odnosi ne razjasne. Mi zaista ne znamo kako će se Bosna postaviti, prema Austriji ili prema Mađarskoj. Aneksija još nije završena i gospoda iz Zagreba, odnosno iz Beograda bi možda htjela da je okupiraju. U tako značajnom pitanju treba malo sačekati. Ako mi danas ili sutra nekome pripadnemo — dobro, onda ćemo i sa organizacijom pripasti. Odnosi su pak još uvijek kao što su bili ranije. Zagrebčani bi najradije htjeli da mi obustavimo djelatnost i da možda kormilo predamo **Šadlerovoj** partiji, mi ne možemo započetu stvar napustiti i eventualno posmatrati kako nas Šadlerova partija polako sahranjuje. Da li mi sa našom djelatnošću činimo usluge vladi, kako to Zagrebčani tvrde, ne može se još kazati dok se mi strogo pridržavamo okvira programa. Mi konstatujemo, a to smo kazali i Zagrebčanima, da se krije ponešto **partijskog egoizma** i kada je sve pravilno. **Uostalom, mi dolazimo na konferenciju pravo na optužničku klupu...** **Dobili smo poziv na planiranu konferenciju, koja će se održati na uskrš u Ljbljani.** Iz provizornog dnevnog reda mi ne možemo ipak sve saznati, — o čemu će se sve raspravljati i kakvo će se stanovište zauzeti u ovoj prilici. Bilo bi stoga, po mome mišljenju, potrebno i dobro kada bi nam Vi, družo, o tome saopštili Vaše mišljenje (cilj iste), šta Vi mislite koje tačke će se postaviti na konferenciji i kakvi zaključci će se donijeti?... Po mome mišljenju, konferencija neće biti u stanju (još sada) da iz ovog haosa izgradi temeljni princip. Mislim da će biti dobro da se nešto svjetla baci i da partije u taktici prema Bosni budu jedinstvene — jer sve imaju različite poglede — kako bi se stvorila osnova za dalji napredak... Za nas same može biti samo dobro da jedanput znamo kako se zovemo, Jovo ili Mujo^{*)})

Tako se na samom početku bosanskohercegovačka socijalna demokratija našla u veoma složenim odnosima. Njoj je bilo neophodno da sa jugoslovenskim socijaldemokratskim partijama u Monarhiji nađe zajedničko stanovište o pitanju BiH, koje je postalo opštejugoslovensko, i da u tom smislu da svoj doprinos, jer je za rješavanje toga pitanja, sasvim prirodno, ona bila posebna zainteresovana. Međutim, takvoj njevoj potrebi ispriječile su se nepovoljne okolnosti, kao što su odsustvo neophodne veze i saradnje sa Jugoslovenskom socijaldemokratskom strankom i zatim nesporazumi koji su mogli da prerastu u sukobe sa Socijaldemokratskom strankom Hrvatske i Slavonije. Posebno nepovoljnu okolnost predstavljali su u ovom momentu upravo odnosi sa SDS Hrvatske i Slavonije. Tokom više godina hrvatski socijalisti pru-

^{*)} Archiv UD KSC — Sbirka č. 42—I—16. — Pismo Franje Raušera Antoninu Nemecu, 18. III 1909.

žali su višestruku pomoć bosanskim radnicima da stvore svoje radničke organizacije, slali su u Bosnu socijalističke agitatore, pripremali i u Bosni širili posebna bosanska izdanja »Slobodne Riječi«, da bi u trenutku političkog konstituisanja bosanskohercegovačkog socijalističkog radničkog pokreta bosanski socijalisti neočekivano sa te strane osjetili nagovještavanje tendencija koje su zadirale u samostalnost egzistencije SDS BiH, o čemu Raušer govori u drugom pismu Nemecu.⁵⁵⁾ Otuda je sasvim razumljivo što u takvim uslovima u bosanskohercegovačkoj socijalnoj demokratiji dominira potpuna dezorijentacija u vezi sa pitanjem Bosne, kao i u pogledu jugoslovenskog pitanja. Na ovom mjestu napominjemo da za naše pitanje posebnu važnost ima Raušerovo kazivanje da je njima, tj. vodećim ljudima bosanskohercegovačkog radničkog pokreta bio poznat Brnski nacionalni program austrijske socijalne demokratije i da su oni prema njemu imali pozitivan odnos. Iz pisma je dalje očividno da Raušer, koji se može smatrati najznačajnijim čovjekom u radničkom pokretu BiH na kraju 1908. i početkom 1909. dozvoljavao razne mogućnosti u rješavanju pitanja BiH. Ona je, kako kaže Raušer, mogla da pripadne Austriji, ali i Mađarskoj, pa u zavisnosti od toga i SDS BiH bi se pripojila jednoj ili drugoj socijalnoj demokratiji. Što se, pak, tiče jugoslovenske socijalističke konferencije, on moli Nemeca da mu saopšti svoje mišljenje o zaključcima koje ona treba da donese. Ipak, kod svega toga nesnalazjenja, Raušer je pridavao veliki značaj potrebi jedinstvene taktike svih jugoslovenskih socijaldemokratskih partija u pitanju BiH, smatrajući jedinstvo pogleda jugoslovenskih socijalista preduslovom i osnovom za dalji napredak u njihovoj saradnji i uzajamnim odnosima.

Na putu ka svojoj afirmaciji u radništvu izloženom različitim i suprotnim uticajima iz društva, koje je veoma sporo gubilo feudalni lik, a svoju kapitalističku transformaciju plaćalo veoma visokom cijenom, bosanskohercegovački radnički pokret imao je da se bori sa brojnim neprilikama u sopstvenim redovima u težnji da izgradi jedinstvo na socijalističkim idejnim osnovama i da odbije udarce koji su dolazili iz nacionalističkih i klerikalni krugova. Najuporniji protivnici jedinstva radničkog pokreta bili su bez sumnje eksponenti Štadlerove politike, tvorci Organizacije radnika Hrvata, odnosno Matice radnika Hrvata koji su umjeli da vješto povezuju religioznu svijest zaostalog radničkog elementa sa njegovim spontanim socijalnim težnjama protiv kapitalističkog izrabljivanja. U tom pogledu oni su imali uspjeha u industrijskim pogonima sa pretežno hrvatskim radničkim sastavom. O tome svjedoči štrajk vareških radnika koji su 19. aprila 1909. pokrenuli delegati hrvatske radničke organizacije iz Sarajeva. U memorandumu koji su uputili upravi željezare štrajkači su zahtijevali povećanje nadnica, iako su ove kod njih bile na prosječnom nivou nadnice industrijskih radnika u BiH. Izvještavajući o ovome događaju cara, zajednički ministar

⁵⁵⁾ Bez obzira na veliki doprinos socijalističkog pokreta Hrvatske organizovanju i razvoju radničkog pokreta u BiH, ne može se primiti tvrdnja Vitomira Koraća, čija je uloga u tome pogledu takođe neosporna, da je »Socijaldemokratski pokret iz Hrvatske prenesen u Bosnu«. (Vitimir Korać: **Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji** — knjiga treća — Zagreb 1933, str. 340).

finansija podvlači da se radi o štrajku koji je odvažno pokrenut i koji je, po njegovom mišljenju, predstavljao isprobavanje snaga u preduzeću.⁵⁶⁾ Značajno je da je ova aktivnost Organizacije radnika Hrvata u BiH imala podršku ne samo domaćih klerikalnih krugova nego i najuticajnijih predstavnika klerikalnih krugova u Monarhiji. Poznati vođa kršćanskih socijala u Austriji, gradonačelnik Beča dr Karl Lueger, podržavajući zahtjeve strajkača iz vareške željezare, obratio se zajedničkom ministru finansija baronu Burijanu tražeći od njega da primi varešku radničku delegaciju i izađe u susret njenim zahtjevima da se na posao vrati 8 otpuštenih radnika, nadnice povećaju za 20% do 3 krune dnevno, radno vrijeme za sve radnike smanji na 9 sati, a za radnike kod visokih peći na 8 sati dnevno.⁵⁷⁾ Za Luegera je, prije svega, bilo važno da se prihvatanjem ovih zahtjeva ojača među radništvom uticaj Organizacije radnika Hrvata, koja je pripadala klerikalnoj kršćanskosocijalnoj struji. S obzirom na to da je cjelokupno radništvo prvenstveno bilo zainteresovano poboljšanjem materijalnog položaja, ovaj primjer pokazuje da se socijalistički radnički pokret nalazio u nejednakim uslovima i da je morao ulagati maksimalne napore za proširenje svoje osnovne i učvršćenje svojih redova. A to nije išlo lako, naročito ako se ima u vidu da su, pružajući otpor Štadleru, vodeći ljudi Hrvatske radničke organizacije isticali da njihovoj organizaciji mogu da pripadaju radnici svih konfesija u zemlji.⁵⁸⁾

U dubokoj vezi sa njegovim idejno-političkim potrebama, značajan doprinos jačanju socijalističkog radničkog pokreta očekivao se od radničkog lista, čije je gotovo dvogodišnje pripremanje bilo završeno i prvi broj izašao 29. aprila 1909. Pojava **Glasa Slobode**, u čijem je zaglavljju pisalo da je organ SDS BiH, obilježava značajan momenat u istoriji radničkog pokreta BiH. Bila je to potvrda da je u razvoju bosanskohercegovačkog radničkog pokreta postignut onaj nužni stepen organizovanosti i socijalističke svijesti u kome je izražena njegova sopstvena unutrašnja snaga kao značajan faktor daljeg uspona. Tako je **Glas Slobode** istovremeno i rezultat prethodnog razvoja i instrumenat daljeg razvoja socijalističkog pokreta radničke klase BiH. U uvodniku prvog broja naglašava se uloga lista u razvijanju socijalističke svijesti radništva i zatim kaže: »Do pre kratko vrijeme naš pokret je bio isključivo strukovni. No u zadnje vrijeme, kada su naviještene ustavne prilike u ovim zemljama, mi smo počeli i sa političkim radom. Osnovali smo socijalno-demokratsku stranku Bosne i Hercegovine, izdali njen program, te pokretanjem »Glasa Slobode« idemo još jedan korak naprijed, jer će se »Glas Slobode« boriti, kako za ekonomska, tako i za politička prava radničke klase.

Zadaća koju naš list ima velika je. No glavna svrha će mu biti prosvjećivanje radnika, širiti nauku socijalizma, dokazivati potrebu

⁵⁶⁾ ABH — ZMF, No 1080 — Pr. BiH — 1909.

⁵⁷⁾ ABH — ZMF (?) No 1386 Pr. BH 190.

⁵⁸⁾ ABH — ZVBH, Präs., No $\frac{148070}{1909}$

razrade borbe, te svestrano štiti interese radničke, držeći se uvijek socijalno-demokratskog programa, kao jedinog puta kojim se može radnička klasa osloboditi od kapitalističkog ropstva... Osim borbe za opće pravo glasa »Glas Slobode« će se boriti za **narodnu slobodu (podvukao E. R.)** u najširem smislu, za slobodu štampe, za slobodu sastajanja i udruživanja, za potpunu nezavisnost sudova i mnoge druge slobode, koje su neminovno potrebne za **pravilan razvitak jednog naroda«⁵⁹⁾** (podvukao E. R.).

Pada u oči da se početak političkog djelovanja u radničkom pokretu povezuje sa najavljuvanjem ustava, a konkretna politička aktivnost veže za SDS BiH i njen program, koji je prihvaćen na više radničkih skupština. Tako se sa »Glasom Slobode« kao organom SDS BiH dovršilo političko konstituisanje socijalističkog radničkog pokreta. Sa Glavnim radničkim savezom kao oblikom sindikalne organizacije, sa svojom Socijaldemokratskom strankom i, napokon, sa svojim socijalističkim listom moderni radnički pokret BiH ulazi u novu fazu klasne borbe, kada se pred njim, pored krupnih ekonomskih, nalaze i veoma složeni politički zadaci.

Dok je Hajnfeldski program SDS BiH iz decembra 1908. u najopštijim formulacijama izrazio stanovište stranke prema pitanju odnosa među narodima i pri tome odbacivao svaku prevlast jednog naroda nad drugim, daleko i od nagovještaja realnih odnosa u kojima se program imao ostvarivati, uvodnik prvog broja »Glas Slobode« situiran je u konkretnoj stvarnosti BiH i traži njeno mijenjanje ispunjavanjem sasvim određenih zadataka. Društveno-političke okolnosti u kojima je morao da djeluje — uporedno postojanje feudalnih i kapitalističkih društvenih odnosa, nepostojanje elementarnih demokratskih prava i sl. — učinile su da je »Glas Slobode« među prve zadatke svoje i socijalističkog radničkog pokreta postavio one koji su istorijski tvorili programsku osnovu nacionalnog pokreta za građanske slobode. Dok se u programu apstraktno i više nego škrtro govori o pravu naroda na slobodan život, u uvodniku se nabrajaju konkretni zadaci koji čine akcioni politički program radničke klase BiH i njene socijalne demokratije: borba za opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa, za slobodu štampe, slobodu sastajanja i udruživanja, za nezavisnost sudova itd. i zatim naglašava da ispunjavanje ovih zahtjeva osigurava neophodne pretpostavke »za pravilan razvitak jednog naroda«. Poslije aneksije, kada je najavljeno da će BiH dobiti ustav, socijalistički radnički pokret uporno je zahtjevao demokratski ustav sa demokratskim parlamentom koji će zastupati interese cijelog naroda i dosljedno se suprotstavljao politici austrougarske uprave da se u život uvede Sabor koji bi proizilazio iz težnji vladajućih političkih faktora i konzervativnih društvenih snaga da spriječe proces demokratizacije i osiguraju postojeće pozicije i privilegije u društvenom i političkom životu. Kako je prvi broj »Glas Slobode« objavljen uoči 1. maja, svoj prvomajski članak on je posvetio pitanju demokratskog ustava, koji naziva »glav-

⁵⁹⁾ Pokretanje našeg lista — Glas Slobode — br. 1 — 29. aprila 1909, str. 1—2.

nim zahtjevom« socijalističkog pokreta i izražava uvjerenje da samo parlamenat, koji se temelji na »ustavu sa općim, jednakim, izravnim i tajnim pravom glasa... može da zastupa interese svoga naroda, a ne parlamenat, gdje se naprave umjetne različitosti po vjerama i privilegijama.«⁶⁰)

Tako je prvi broj »Glasa Slobode« formulisao najaktuelnije zadatke bosanskohercegovačkog socijaldemokratskog pokreta u trenutku kada je aneksiona kriza bila završena i u zemlji se pripremalo ustavno stanje sa ciljem da se Austro-Ugarska Monarhija trajno učvrsti u BiH. Međunarodno priznanje aneksije, krajem marta 1909, rezultiralo je očigledno jačanjem uticaja Monarhije na političke odnose u BiH.⁶¹) Iz opozicionog negodovanja protiv aneksije, srpske i muslimanske političke organizacije prešle su na pozicije lojalnog odnosa prema režimu, koji je pokazivao spremnost da na svome ustavnom projektu uspostavi sa njima saradnju. Za muslimanske i srpske političare u ovom trenutku bilo je važnije da osiguraju svoje mjesto u ustavnom poretku koji se uspostavljao, nego da nastave opoziciju na platformi autonomističkih programa. Predstavnici hrvatskih političkih organizacija produžili su sa aktivnom podrškom vladinoj politici u uvjerenju da su poslije aneksije još bliže ostvarenju svoga nacionalnog cilja — hrvatskoj BiH. Nejaka socijalna demokratija izgrađivala je svoju političku poziciju suprotstavljajući se ustavnom projektu i izbornom redu koji počivaju na konfesionalnoj osnovi, feudalno-buržoaskim i birokratskim privilegijama. Ona je zahtijevala ustavni poredak na demokratskim principima koji sadrže građanska prava i slobode izvojevane u buržoaskim revolucijama i ugrađene u političke sisteme mnogih evropskih država. Pošto je prećutno primila aneksiju, socijalna demokratija je glasno ustala protiv najavljenog nedemokratskog ustava i otpočela svoju dugogodišnju borbu za demokratizaciju nastojeći da tako ojača svoj do tada nesumnjivo slab uticaj na političke tokove i zbivanja u zemlji. Djelujući u tome pravcu, socijalna demokratija naročito se koncentrisala na borbu za opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa, na suzbijanje uticaja feudalnih i buržoaskih političkih snaga u redovima radništva i njegovo što šire okupljanje na ekonomskim i političkim zahtjevima koje je ona postavljala, na borbu za ukidanje feudalnih odnosa i oslobođenje kmetova, na formulisanje politike i političkoj aktivnosti u domenu nacionalnog pitanja, koje se sve oštrije manifestovalo i nalazilo u samom središtu cjelokupnog političkog života.

Neosporno, bila su to pitanja prema kojima je jedna socijaldemokratska politika, ma koliko da je u prvom planu imala specifične »radničke« probleme i zadatke koji su proizilazili iz neposrednih interesa radničke klase, morala da se odredi i aktivno postavi, jer je od njihovog rješenja zavisio i položaj same radničke klase. Ako se zalagala za demokratska prava i slobode građana, socijalna demokratija se na

⁶⁰) Na proslavi Prvog maja — Glas Slobode br. 1—29. aprila 1909, str. 2.

⁶¹) Iscrpno o tome — dr Hamdija Kapidžić: *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine* (posebno vidjeti članak: *Pripremanje ustavnog perioda u BiH*) 1908—1910 — Sarajevo 1968.

taj način borila za porast i jačanje uticaja radničke klase u društvenom i političkom životu zemlje, koji je mogao biti veoma značajan bez obzira na malobrojnost i društvenu nerazvijenost bosanskohercegovačkog radništva. Pred očima sa primjerom austrijske socijalne demokratije, koja je bila po broju mandata druga partija u parlamentu, ona je neumorno razvijala propagandu za opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa, dajući tome pitanju često prednost nad svim ostalima i, zalažući se u tom pravcu, potvrdila dosljednost koja se jedva može sresti i kod najradikalnijih građanskih političkih organizacija. Isto tako, bosanskohercegovački socijalni demokrati bili su načistu u pogledu velikog značaja koji za opšti društveni progres ima ukidanje feudalnih odnosa i stoga su uporno isticali zahtjev za oslobođenjem kmetova koje ih neće dovesti u zavisnost od zeleniša i banaka.⁴²⁾ U toj vezi oni su posredstvom »Glasa Slobode« u javnosti prikazivali lihvarsku ulogu Mađarske agrarne banke protežiranu od Zemaljske vlade, koja je bila protivnik brzog i radikalnog oslobođenja kmetova i nastojala da sam proces što više produži. Na početku svog izlaženja socijaldemokratski list je lapidarnom formulacijom izrazio socijaldemokratsko stanovište o pitanju: »Zemlja koja hoće da ima normalne prilike, mora imati seljake slobodne i nezavisne...⁴³⁾».

Pojava radničkih organizacija na nacionalnoj osnovi — Matice radnika Hrvata, i pokušaji da se osnuju i druge, srpske i muslimanske, bili su upozorenje socijaldemokratima da moraju što aktivnije suzbijati uticaj građanske i klerikalne propagande u radničkim redovima. U tom pogledu oni su posebnu pažnju obraćali muslimanskim radnicima nastojeći da oslabe i prevladaju uticaj, koji su i na radnike vršili predstavnici feudalne klase zahvaljujući visokom stepenu njihove društveno-ekonomske zavisnosti kao i svijesti o dubokoj privrženosti muslimanskoj vjerskoj zajednici. Socijaldemokrati su bili prvi koji su propagandom socijalizma među muslimanskim radnicima krčili put saznanju o njihovom društvenom položaju u kome ih eksploatišu zajedno feudalac i kapitalist i pozivali ih da se zajedno sa radnicima drugih konfesija okupe u socijaldemokratskim radničkim udruženjima i u njima bore za svoje socijalno oslobođenje. »U Glišinoj⁴⁴⁾ i Firdusovoj⁴⁵⁾ stranci nema mjesta razumnom radniku, jer je njihov cilj da imaju što jeftinije radnike...⁴⁶⁾», obraćao se **Glas Slobode** muslimanskim radnicima i objašnjavao im da se samo klasnom borbom mogu odbraniti da ne postanu plijen feudalno-građanske politike i ne ostanu u bespomoćnom položaju eksploatisanih.

⁴²⁾ Opširnije o tome — Nedim Šarac: **Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje** — Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine — godina XI — Sarajevo — 1961, str. 55—86.

⁴³⁾ **Mađarska agrarna banka u Sarajevu** — **Glas Slobode** br. 3, 15 maja 1909, str. 1.

⁴⁴⁾ Gliogorije Jehtanović, istaknuti predstavnik Srpske narodne organizacije, koja je izražavala interese trgovačke i industrijske srpske buržoazije u BiH.

⁴⁵⁾ Alibeg Firdus, predsjednik Muslimanske narodne organizacije, najuticajnije muslimanske političke organizacije, koja je zastupala poglede i interese muslimanskih feudalaca u BiH.

⁴⁶⁾ **Radnicima muslimanske vjere** — **Glas Slobode** br. 5 — 5. juna 1909, str. 1.

Suprotno građanskim političkim organizacijama i njihovim predstavnicima, koji su na vjerskoj i nacionalnoj podvojenosti stanovništva zasnivali svoje političke programe i tako podvajanjem, netrpeljivošću i sukobima na toj osnovi opterećivali cjelokupan politički život u zemlji, socijaldemokrati su smatrali da je socijalna demokratija jedina sposobna da ostvari oslobođenje naroda, da je samo ona spremna da mu pruži zdravu naobrazbu i da ga podigne na onaj stepen kulture, kada će biti u mogućnosti da radi na opštečovječanskom napretku i oslobođenju⁶⁷⁾. Sa prilično maglovitim pogledima o misiji socijalne demokratije — koja je »jedina sposobna da ostvari oslobođenje naroda« — preuzetim od svojih učitelja iz austrijske socijalne demokratije — koji svjedoče koliko o izrazitom hipertrofiranju stvarnih mogućnosti i značaja bosanskohercegovačke socijalne demokratije na tom području, toliko i o neshvatanju složenosti nacionalnog fenomena u BiH — socijaldemokrati su smatrali svojom dužnošću da se suprotstave buržoaskoj politici nacionalnog podvajanja na vjerskoj osnovi i da iznesu sopstveno stanovište prema nacionalnom pitanju. Zatrovani i netrpeljivošću ispunjeni politički odnosi bili su više nego dovoljan razlog da u javnosti istupe sa svojim gledištima i da se i na ovom pitanju izdignu iznad svakojakog — nacionalnog i klerikalnog — šovinizma svojih klasnih i političkih protivnika. To su oni učinili prvi put u članku »Narodnosno pitanje i socijalna demokratija«, objavljenom početkom juna u svome organu.⁶⁸⁾ Za razliku od austrijske socijalne demokratije, koja je dugi niz godina izbjegavala da odredi svoje stanovište prema nacionalnom pitanju (sve do kongresa u Brnu krajem 1899), iako je ono svom snagom potresalo Monarhiju, socijaldemokrati BiH su, prije konstituisanja SDS BiH, istupili u javnosti sa svojom ocjenom značaja nacionalnog pitanja u društveno-političkoj stvarnosti BiH i odnosu socijalne demokratije prema njemu. Iako pomenuti članak ne sadrži njihovo cjelovito stanovište o nacionalnom pitanju u BiH u duhu principa nacionalne autonomije, u njemu su dati najvažniji elementi i gledišta koje će oni zastupati u većem razdoblju svoga postojanja i aktivnosti. Konstatujući da je nacionalno pitanje u BiH »jedno od glavnih pitanja koja duboko zasijecaju u javni život«, u članku se tvrdi da ga tzv. »narodni borci« ne mogu »privesti kraju«. Naprotiv, iako nacionalno pitanje »tišti kao mora svaki napredak«, oni ga čine još težim, raspirujući šovinističke strasti i »vihor narodnosnog boja« i narodnom napretku »nanose ogromnu štetu«. Prema gledištu iznesenom u članku, u BiH živi »jedan narod«, govori istim jezikom — koji uopšte predstavlja »glavno obilježje narodnosti« i ima »iste gospodarstveno-kulturne interese«, a njegov opšti napredak najbolje se osigurava u »narodnosnoj autonomiji«, za čije se uvođenje u Monarhiji zalažu poslanici austrijske socijalne demokratije. »Narodnosna autonomija« predstavlja oblik »temeljitog rješenja narodnosnog pitanja«, a socijalna demokratija je »jedina sposobna i pozvana« da se bori za »narodno-kulturne interese naroda«, tj. za rješenje nacionalnog pitanja.

⁶⁷⁾ Naš rad, Glas Slobode br. 4. — 25. maja 1909, str. 2.

⁶⁸⁾ Narodnosno pitanje i socijalna demokracija — Glas Slobode br. 5. — 5. juna 1909, str. 2.

Uz ove navode iz članka »Narodnosno pitanje i socijalna demokratija« — prvog pokušaja najopštijeg, globalnog određivanja stanovišta bosanskohercegovačke socijalne demokratije prema nacionalnom pitanju, potrebno je da učinimo nekoliko napomena. Nacionalno pitanje bosanski socijaldemokrati nisu razumijevali kao proizvod prirodno-istorijskog razvoja bosanskohercegovačkog društva, kao fenomen i problem koji je donio sam objektivni društveni razvitak, nego su u njemu vidjeli tvorevinu nastalu voljom i potrebom tzv. »narodnih boraca«, rezultat političkog voluntarizma građanskih političara, »naših otadžbenika«, koji »ne mogu živjeti bez narodnih bojeva«, pa u »narodnim borbama«, koji su »patriotskim« borbama imali da posluže kao sredstvo političke igre, i vide samu suštinu nacionalnog pitanja. Stoga nacionalno pitanje, zahvaljujući političkom egoizmu »otadžbenika«, predstavlja pravu »moru« na tijelu društva, prvenstveno na njegovom gospodarskom i kulturnom napretku, koju je u stanju da sa društvenog tijela skine i iz života društva definitivno ukloni samo socijalna demokratija. Prema uvjerenju socijaldemokrata, u BiH postoji samo jedan narod, koji govori istim jezikom i ima iste ekonomske i kulturne težnje, koje će on moći da slobodno razvija i ostvaruje sve veći materijalni i kulturni napredak u skoroj budućnosti, kada se Monarhija preuredi na osnovama nacionalne autonomije, koju je proklamovala austrijska socijalna demokratija, a zatim je, kao svoju nacionalnu platformu, prihvatile sve socijaldemokratske partije Podunavske države.

Prvi brojevi **Glasa Slobode** pokazali su koja se pitanja nalaze u prvom planu socijaldemokratske političke aktivnosti i kakvo stanovište su zauzimali socijaldemokrati prema tim pitanjima. U njima se takođe mogu utvrditi uticaji, koje su razvijeni socijalistički centri u Monarhiji vršili na mladi socijaldemokratski pokret u BiH.

Svega dva mjeseca od pojave **Glasa Slobode** održan je I. kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine 28. i 29. juna 1909. u Sarajevu. Iz obilja priloga koji čine ukupni materijal Kongresa, koji je objavljen u Arhivu KP BiH tom II, zadržaćemo se na onim momentima koji su više ili manje u vezi sa formiranjem i izgradnjom stanovišta SDS BiH prema nacionalnom pitanju. U tom pogledu takođe je od značaja da se ovdje osvrnemo na istupanja predstavnika socijaldemokratskih partija iz Monarhije i Srbije, na neke referate podnesene Kongresu i, napokon, na program koji je donio ovaj kongres.

Interesantno je da se u sakupljenim i objavljenim kongresnim materijalima, kao i u neobjavljenoj dokumentaciji organa austrougarske uprave u BiH koja se odnosi na ovaj događaj ne spominje radnička skupština u Sarajevu od 27. decembra 1908. na kojoj je proglašeno osnivanje SDS BiH, kao ni radničke skupštine održane 7. III 1909. u sedam radničkih industrijskih centara koje su usvojile program SDS BiH primljen na sarajevskoj radničkoj skupštini. Bez obzira na prešućivanje ovih radničkih skupština, za čiji je rad vezano osnivanje SDS BiH i usvajanje njenog prvog, Hajnfeldskog programa, one predstavljaju značajnu fazu pripremanja SDS BiH. Štaviše, sama pojava **Glasa Slobode**, kao organa SDS BiH, kao i čitava njegova aktivnost, do I

kongresa SDS BiH, potvrđuje da se između 27. XII 1908. i 28. i 29. VI 1909. odvijala neprekinuta aktivnost socijaldemokratskih prvaka u znaku političkog organizovanja i uobličavanja socijalističkog radničkog pokreta BiH. Osim toga, izvjesne pojedinosti upućuju takođe na međusobnu povezanost ovih događaja. Prva od njih pokazuje da je Franjo Raušer imao veoma istaknutu ulogu i na sarajevskoj radničkoj skupštini 27. XII 1908, kojoj je podnio (jedini) referat, zatim na sedmomartovskim radničkim skupštinama⁶⁹), od kojih je nekima prisustvovao sa referatom o partijskom programu, kao i na I kongresu SDS BiH od 28. i 29. juna 1909, na kojem je takođe podnio prvi referat,⁷⁰) a na listi članova Glavnog odbora stranke njegovo ime nalazilo se na prvom mjestu...⁷¹) Druga pojednost koja upozorava na direktnu povezanost I kongresa SDS BiH i sarajevske radničke skupštine sadržana je u članku **Glasa Slobode** »Naši kongresi«, objavljenom uoči održavanja sindikalnog (27. VI) i partijskog kongresa, u kome se kaže da će kongres SDS BiH, pored ostalih poslova, »izabrati novi (podvukao E. R.) odbor stranke.«⁷²) Čineći ove napomene, koje su nam izgledale potrebne, možemo kazati da se upravo u razdoblju od kraja 1908. do sredine 1909. socijaldemokrati BiH sve življe interesuju krugom problema nacionalnog pitanja i nastoje da o njemu izgrade svoju platformu. S tim u vezi treba konstatovati da su do svoga stanovišta prema nacionalnom pitanju oni došli kritikom građanske političke prakse, koja se ispoljavala u bezobzirnom i neobuzdanom nacionalnom podvajanju, vjerskom antagonizmu, raspirivanju šoviniističkih i vjerskih strasti i suprotnosti.

Za razliku od sarajevske radničke skupštine od 27. XII 1908, koja je u svome sastavu okupila samo socijaldemokrate glavnog grada BiH, I kongres SDS BiH bio je zbor socijaldemokrata iz svih krajeva zemlje, u kojima je socijalistički pokret bio pustio korijene, uz učešće predstavnika socijaldemokratskih partija iz Austro-Ugarske i Srbije, koji su stajali na samom čelu socijalne demokratije u svojim zemljama, a neki od njih već bili stekli zasluge i priznanja za razvoj radničkog pokreta u BiH. Nije to bilo nimalo slučajno što su socijaldemokratske partije spomenutih zemalja pokazale tako veliku i značajnu pažnju Prvom kongresu SDS BiH, kao što takođe nije bilo slučajno što su sazivači kongresa pozvali predstavnike socijaldemokratskih partija iz spomenutih zemalja, u kojima je socijalistički radnički pokret imao već više ili manje bogatu istoriju, da kao gosti prisustvuju velikom socijalističkom događaju u BiH — osnivanju SDS BiH. Učešće predstavnika ovih socijaldemokratskih partija na I kongresu SDS BiH bilo je socijalnoj demokratiji BiH koliko potrebno, toliko i značajno zbog podrške i afirmacije na samom njenom startu, kada je radničkoj klasi zemlje trebalo da objavi svoj program i da joj sa njim otvori perspektivu socijalističke budućnosti BiH. Istovremeno za socijaldemokratske partije Austro-Ugarske i Srbije sudjelovanje njihovih predstavnika u radu I kon-

⁶⁹) Kao napomene: 46 i 47.

⁷⁰) Arhiv KP BiH, tom II, str. 52.

⁷¹) Ibidem, str. 59.

⁷²) Naši kongresi — Glas Slobode, br. 7—25. juna 1909, str. 1.

gresu SDS BiH bilo je značajno zbog njihove sopstvene internacionalne afirmacije, jer je sa njihovim uticajem i podrškom mladoj bosanskohercegovačkoj socijalnoj demokratiji rastao i njihov internacionalni ugled, što na prvom mjestu znači njihov ugled u Socijalističkoj internacionali, a posebno njihov značaj i uloga u borbi protiv balkanske igre imperijalističkih sila u kojoj je BiH i pripalo izuzetno važno mjesto.

Od inostranih gostiju kongresu su prisustvovali i u njegovom radu učestvovali — Anton Nemeč, kao predstavnik Češke socijaldemokratske stranke i cjelokupne austrijske egzekutive; Ferdinand Skaret, kao predstavnik Austrijske socijaldemokratske stranke; Dragiša Lapčević u ime Srpske socijaldemokratske stranke, Vilim Bukšeg u ime SDS Hrvatske i Slavonije; Emanuel Buhinger, kao predstavnik Socijaldemokratske stranke Ugarske i Etbin Kristan u ime Jugoslovenske socijaldemokratske stranke. Činjenica da su se ovi ljudi nalazili u samom vrhu svojih socijaldemokratskih partija govori o njihovom izuzetno velikom interesu za rad Prvog kongresa SDS BiH. Oni su to, naravno, i izrazili u svojim pozdravnim govorima, u kojima su potvrdili radost zbog značajnog uspjeha koji su bosanskohercegovački socijaldemokrati postigli u veoma kratkom razdoblju svoje aktivnosti, i u kojima su, s druge strane, pokazali da su različite komponente i momenti koji njihove socijaldemokratske partije povezuju sa mladom socijalnom demokratijom u BiH.

U pozdravnom govoru delegata češke SDK i cjelokupne austrijske egzekutive Antonina Nemeca, koji je kao socijaldemokratski poslanik već ranije boravio u BiH, proučavao njene političke i ekonomske prilike uopšte, a posebno položaj radničke klase i radničkog pokreta, naročito su interesantni sljedeći stavovi: »... Sada pošto je Bosna i Hercegovina aneksirana, hoće se dati njoj i neki »ustav«, ali ne demokratski ustav, već pluralno-autokratski. Ali Bosna i Hercegovina moraju se osvojiti za demokraciju, za narod, i mi vas uvjeravamo, da se u vašoj borbi možete potpuno osloniti na našu solidarnost... I mi smo morali močvaru buržoaske brutalnosti prebroditi... Dva puta nastojalo se radnički pokret kvrlju ugušiti, a nakon četrdeset godina naši su politički zahtjevi označeni kao nužnim po državu. Mi se imamo sada boriti u parlamentu za gospodarske interese naroda. Sa vama hoćemo da bude u što užoj vezi u borbi i zajedničkom radu, pa da iz Austrije stvorimo novi stan za sve narode i klase.⁷³⁾

Predstavnik austrijske socijalne demokratije Ferdinand Skaret u svome govoru bacio je težište na borbu za opšte pravo glasa, koju su socijaldemokrati u Austriji vodili 15 godina da bi 1907. u parlament poslali 87 zastupnika. »Ja bih želio i Vama, da izvojtite u bosanskom saboru odgovarajući broj zastupnika... Ako bi došlo vrijeme, da vas hoće ugušiti, onda dođite nama, mi vam obećavamo, da ćemo vam svim sredstvima pomoći, da dovedemo sve do spoznaje, kao što smo to kod nas činili«⁷⁴⁾.

⁷³⁾ Arhiv KP BiH, tom II — Rad I. kongresa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, str. 53.

⁷⁴⁾ Ibidem, str. 54.

Pozdravljajući Kongres bosanskohercegovačkih socijaldemokrata u ime Srpske socijaldemokratske stranke, Dragiša Lapčević je naglasio značaj borbe za demokratska prava građana, zatim ulogu socijalne demokratije u borbi protiv evropskog imperijalizma na Balkanu, kao i njenu veliku zadaću u borbi protiv nacionalizma i klerikalizma u BiH. »Vaša je borba kao i naša, na Balkanu osobito teška, jer balkanske zemlje čine objekat kolonijalne politike evropskog kapitala... Osim toga imate i vi raspireni veliki nacionalni i klerikalni šovinizam, kojeg je kapital uneo u široke mase, na taj način suzbiti«. ⁷⁵⁾ Među četiri krupne nedaće koje svom svojom snagom pritiskuju narod u BiH Dragiša Lapčević je ubrojao nacionalno pitanje (ostale tri nedaće po njemu su — ostaci feudalizma, kolonijalna politika i vjersko pitanje) koje je, prema njegovom shvatanju, istovremeno proizvod buržoaske taktike i njen instrumentat«. Treća vam je nedaća nacionalno pitanje, koje se **vještački** (kurziv/moj — E. R.) pokreće od vaših eksploatora, da bi vam pažnju svratili na međusobnu borbu, dokle vam oni pretresaju džepove, pljačkaju snagu i deru kožu, jednovremeno vršeći nacionalni pritisak i ne pružajući vam slobode da se nacionalno i kulturno razvijate«. ⁷⁶⁾

Vilim Bukšeg, predstavnik SDS Hrvatske i Slavonije, naročitu pažnju u svome kongresnom govoru obratio je na potrebu uporne borbe protiv klerikalizma, kao i na nužnost ukidanja kmetstva koje teško pritiskuje bosanskohercegovačko društvo. »Vi ćete morati poraditi da narodu prikazete klerikalizam u pravom svjetlu i da je on politički i ekonomski protivnik radnog naroda... Vi se morate ujediniti u čvrstu organizaciju, da oslobodite bosanskog kmeta, da oslobodite narod od duševnog i ekonomskog ropstva«. ⁷⁷⁾

Predstavnik ugarske SDS Buhlinger uputio je pozdrav »Bosancima kao djeci nove domovine«, ukazao na tešku borbu koja čeka socijaldemokrate BiH u vezi sa oslobađanjem kmetova, izvojevanjem demokratskog ustava, građanskih demokratskih prava i sloboda.

Etbil Kristan, predstavnik Jugoslovenske socijaldemokratske stranke, posebno se osvrnuo na nacionalno pitanje, koje su, prema njemu, istakli kapitalisti da bi narod između sebe zavadili. Međutim, »**nacionalno pitanje će pravilno riješiti** jedino socijalna demokratija. Nama je dvadeseta briga da li nas zovu Srbima ili Hrvatima, jer mi od toga nemamo ništa, nama je glavno da dođemo do kulture jer se samo kulturni narod može ekonomski podići«. ⁷⁸⁾

Iako formalno ne čine dnevni red Kongresa, govori inostranih predstavnika imaju značaj važnih priloga u cjelokupnom kongresnom materijalu, a stavovi izraženi u njima postaće u velikoj mjeri idejna svojina SDS BiH.

⁷⁵⁾ Ibidem.

⁷⁶⁾ Naša borba — Glas Slobode, br. 10 — 25. jula 1909, str. 2.

⁷⁷⁾ Arhiv KP BiH, tom II, str. 55.

⁷⁸⁾ Ibidem, str. 56.

Franji Raušeru, sekretaru GRS-a, pripala je dužnost da Kongresu podnese glavni referat — »Politički položaj i organizacija stranke«. Pošto je prikazao razvoj radničkog pokreta i izrazio uvjerenje da je građanskim strankama prvenstveno stalo da njihovi predstavnici dođu do vlasti i tako samo nastave postojeći politički sistem, Raušer je u središte svoga referata postavio pitanje borbe za politička prava, a kao najaktuelniji zadatak SDS BiH istakao borbu protiv namjeravanog konfesionalnog i kurijalnog izbornog sistema. Na temelju njegovog referata, donesena je Rezolucija o osnivanju SDS BiH »kojoj će biti zadaća, da se uspoređo sa strukovnom organizacijom radništva bori za sva ekonomska i politička prava radnog naroda, čiji položaj svugdje u današnjem kapitalističkom društvu iziskuje izgradnju političke organizacije proletarijata«.

U neposrednoj vezi sa kongresnom odlukom o osnivanju stranke bilo je pitanje njene taktike, o čemu je referisao Sreten Jakšić. On je pokrenuo pitanje učešća stranke u saborskim izborima, obrazložio potrebu da kongres svojim posebnim dokumentom zahtijeva uvođenje opšteg, jednakog, neposrednog i tajnog prava glasa i zatim predložio da stranka istupi na izborima samostalno sa svojim kandidatima. Jakšićev referat poslužio je takođe kao podloga posebnih kongresnih rezolucija. Jednom od njih zahtijeva se uvođenje demokratskih izbornih prava građana, a drugim najavljuje stupanje SDS BiH u izbore za Sabor BiH.⁷⁹⁾

Međutim, najvažniji dokument Kongresa svakako predstavlja Program SDS BiH, koji zajedno sa Statutom čini cjelinu i izražava političko-organizaciono jedinstvo socijalne demokratije BiH. Za razliku od prvog programa SDS BiH, donesenog na sarajevskoj radničkoj skupštini krajem 1908, koji je bio sačinjen po uzoru na Hajnfeldski program austrijske socijalne demokratije, Program SDS BiH, usvojen na I kongresu SDS BiH, imao je za uzor program Srpske SDS izrađen je prema Erfurtskom programu Njemačke socijaldemokratske partije. Dok je program iz 1908, sasvim neodređen u pitanju uspostavljanja društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju⁸⁰⁾ u programu usvojenom na I kongresu ističe se da je osvajanje političke vlasti preduslov za ostvarenje prelaza sredstava za proizvodnju iz privatne u opštu svojinu.⁸¹⁾ U poređenju sa prvim programom, to je nesumnjivo značajan napredak, iako ni u novom programu, kao ni u njegovom srpskom, odnosno erfurtskom uzoru, nema stava o revoluciji i diktaturi proletarijata, što je još Engels smatrao njegovim bitnim nedostatkom.⁸²⁾ Program SDS BiH razlikovao se, međutim, od programa Srpske SDS u tome što je sadržavao odredbe o pravima narodnosti i o ukidanju feudalnih ostataka, jer su to zahtijevale posebne prilike u BiH. U tački 6. Programa SDS BiH stoji: »Svi-

⁷⁹⁾ Ibidem, str. 58.

⁸⁰⁾ U tom pogledu zadatak je SDS BiH »starati se za odstranjivanje današnjeg nepravednog društvenog uređenja i upravu k socijalnim društvenim proizvodnjama privesti...« (Arhiv KP BiH — tom II — Program SDS BiH, str. 44.

⁸¹⁾ Ibidem, Program SDS BiH, str. 61.

⁸²⁾ Friedrich Engels: *Zur Kritik des sozialdemokratischen Programmentwurf 1891* — Marx — Engels Werke, Bd. 22, str. 225—241.

ma narodnostima koje žive u zemlji jednaka prava«.⁸³⁾ Unoseći u program ovaj stav, SDS BiH je polazila od toga da u BiH zajedno sa jedinstvenim srpskohrvatskim narodima žive Nijemci, Česi, Mađari, Poljaci i ostali, u nacionalnom pogledu različito stanovništvo, kolonizirano u BiH iz Austro-Ugarske Monarhije, koje je, zahvaljujući politici austro-ugarske uprave, uživalo razne privilegije, pa traži uklanjanje tih privilegija i uspostavljanje jednakih prava za sve narodnosti. U tački 12. programa precizira se stanovište SDS BiH u vezi sa problemom kmet-skih odnosa, koji, po uvjerenju bosanskohercegovačkih socijaldemokrata, predstavljaju veliku kočnicu za preobražaj i napredak bosanskohercegovačkog društva. Tu se kaže: »Ukidanje svih feudalnih ostataka. Oslobođenje kmetova državnim otkupom zemlje i predavanjem kmetova bez ikakve naknade«.⁸⁴⁾

Prvi kongres SDS BiH obilježio je završetak etape u razvoju radničkog pokreta BiH, koji je od formiranja GRS-a, a naročito od majskih štrajkova 1906. težio svome političkom organizovanju i konstituisanju sa izrazitom orijentacijom da u okviru postojećih političkih prilika, borbom koja ne prelazi granicu lojalne opozicije, djeluje u pravcu poboljšanja bijednog ekonomskog položaja radničke klase, demokratizacije političkih odnosa i tako ostvaruje i jača uticaj socijalističkog radničkog pokreta na opšte tokove političkog života u zemlji.

Održan poslije nepunih devet mjeseci od aneksije, svega tri mjeseca od završetka aneksione krize, u prisustvu vodećih ljudi Austrijske, Češke i Ugarske socijaldemokratske partije, kao i najznačajnijih predstavnika jugoslovenskih socijaldemokratskih partija, I kongres SDS BiH radio je u atmosferi prihvaćene realnosti da je BiH sastavni dio Austro-Ugarske Monarhije, da je to stvarnost, kojoj valja da se u svome radu prilagodi tek osnovana socijalna demokratija, kako su to već prije nje učinile u narodu mnogo uticajnije građanske političke stranke i organizacije. Iako Kongres nije donio nikakve deklaracije u tom smislu, on je čitavim svojim tokom potvrđivao prihvatanje realnosti, njeno podrazumijavnje. Kada je Nemeć govorio da će socijaldemokrati zajedničkim radom »iz Austrije stvoriti novi stan za sve njene narode i klase«, a Buhinger svoj kongresni pozdrav uputio »Bosancima kao djeci nove domovine«, osnivači SDS BiH, delegati njenog Prvog kongresa, primili su ove stavove sa neskrivenim odobravanjem, nalazeći u Nemecovim i Buhingerovim mislima realno područje za svoje sopstvene napore i neposredne zadatke. Prisustvujući već u septembru 1909. Kongresu Njemačke socijaldemokratske radničke partije Austrije u Rajhenbergu u ime SDS BiH, Franjo Raušer, čije su zasluge za radnički pokret, a posebno za osnivanje SDS BiH, nesumnjivo veoma značajne, u pozdrav-

⁸³⁾ Arhiv KP BiH, tom II, Program SDS BiH — str. 62.

⁸⁴⁾ Ibidem, str. 63.

nom govoru kongresu izrazio je svoje zadovoljstvo što to čini »kao građanin njihove zajedničke države, kao njihov sugrađanin, kojim ga je učinila aneksija BiH«⁸⁵).

U dubokoj vezi sa ovim momentom jeste i činjenica da je I kongres SDS BiH pokazao da bosanskohercegovačka socijaldemokratska stranka sveukupnošću uslova u kojima je nastala i koji je određuju, cjelokupnim svojim karakterom i opredjeljenjem, pripada porodici »austrijske socijalističke internacionale«. Ovakvo njeno opredjeljenje bilo je historijski uslovljeno. Sa abecedom socijalizma, koju su učili kod radnika-socijalista doseljenih iz Monarhije, bosanskohercegovački radnici primili su prvobitna i najopštija osnovna iskustva i saznanja o socijalizmu, o metodama borbe, o bližim i daljim ciljevima, o pomoći u organizaciji pokreta, kome su već prije velikih štrajkova stali na čelo domaći ljudi, ali nisu mogli da ga vode mimo uticaja koji su dolazili iz centra socijalističkog pokreta, prvenstveno iz Beča i Zagreba. Izrasla u procesu razvoja sindikalnog pokreta, koji se formirao pod uticajem modernih sindikata Austrije, iz potrebe da politički usmjerava težnje radničke klase i radničkog pokreta, da radničku klasu učini aktivnom i svjesnom političkom snagom, a njen pokret političkim socijalističkim pokretom, SDS BiH je samo produžila putem, kojim je radnički socijalistički pokret išao prije njenog osnivanja. Izvjesno je da je on pripadao »maloj Socijalističkoj Internacionali« znatno prije nastanka SDS BiH. Idejna pripadnost SDS BiH »austrijskoj Internacionali« bila je koliko logički, toliko i historijski prirodna činjenica. Tome ništa nije smetala okolnost što je ona prihvatila Erfurtski program Njemačke socijaldemokratske partije u srpskoj redakciji. U njemu je bilo dovoljno širine za sve uticaje međunarodnog socijalizma, a sasvim je prirodno, što najpotpunije dolaze do izražaja uticaji austrijske socijalne demokratije, koliko zbog njenih opštih potreba i interesa, toliko i usljed najpovoljnijih mogućnosti da ih uspješno ostvaruje. Mlađoj SDS BiH bio je potreban oslonac, iskustvo i podrška velike socijalističke partije metropole, u zemlji, u kojoj je stranac bio gospodar. Iskusnoj i uticajnoj austrijskoj socijalističkoj demokratiji bilo je neophodno takvo uporište i saveznik, kao što je tek formirana SDS BiH, koja će svojim djelovanjem još više proširiti prostor »male Internacionalne« i »dokazati« da Brnski nacionalni program konačno uklanja sve nesporazume, sporove, svađe, suprotnosti i pitanja među nacijama velike podunavske države.

Ponesena velikim uspjehom austrijske socijalne demokratije u borbi za demokratizaciju političkih odnosa u Austriji, izraženim u prisustvu njenih 87 poslanika u parlamentu, SDS BiH je na I kongresu proglasila svojim prvorazrednim zadatkom borbu za opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa i odlučila da stupi u izbore za sabor, iako je tako reći bila bez svojih organizacija, koje je tek trebalo u mnogim mjestima osnivati i podizati, a koje su jedino mogle da orga-

⁸⁵) Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der deutschen sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Österreich — Abgehalten in Reichenberg von 19. bis 24. September 1909 — Wien 1909, str. 120.

nizuju i vode izbornu kampanju. Odluka o učešću u saborskim izborima bila je još jedna potvrda da je SDS BiH smatrala da je pripadnost BiH Monarhiji trajna i da je za nju realno najvažnije izvojevati takav ustav, izborni zakon i građanske slobode, koji će pružiti najšire mogućnosti za njenu djelatnost, za njen uticaj na političke prilike u BiH i na položaj BiH u Monarhiji.

I kongres SDS BiH bio je izvanredna prilika da vodeći bosansko-hercegovački socijaldemokrati i predstavnici socijaldemokratskih stranaka jugoslovenskih zemalja razmijene mišljenja o položaju BiH u Austro-Ugarskoj, kao i uopšte o pitanjima uzajamnih odnosa i saradnje jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka. Prethodno navedena Raušerova pisma Nemecu pokazala su koliko su za bosanskohercegovačke socijalne demokrate bila aktuelna pitanja odnosa sa jugoslovenskim socijalističkim partijama. Sa Jugoslovenskom socijaldemokratskom strankom bosanskohercegovački socijalisti nisu imali nikakve veze i kontakte, odnosi između socijaldemokrata BiH i SDS Hrvatske i Slavonije bili su opterećeni nesporazumima i odvijali su se u znaku zaoštavanja, a Srpska SDS svojim Memorandumom o položaju radničkog pokreta u BiH, upućenom Birou socijalističke Internacionale⁸⁵) izrazila je takođe potrebu za življim kontaktima i saradnjom. Aneksija BiH učinila je uopšte jugoslovensko pitanje izvanredno aktuelnim. Sticajem okolnosti BiH se našla u samom središtu toga pitanja, koje je tražilo izjašnjavaње i opredjeljenje svih jugoslovenskih političkih snaga. Učešće samih vođa slovenačke i hrvatske socijalne demokratije Etbina Kristana i Viliama Bukšega i tako istaknutog prvaka Srpske SDS, kao što je bio Dragiša Lapčević, dalo je I kongresu SDS BiH opštejugoslovenski karakter, koji se nije manifestovao u posebnoj zajedničkoj deklaraciji jugoslavenskih socijalista, ali je svakako došla do izražaja već u samoj činjenici njihovog susreta.

Upućivanjem svojih najodgovornijih rukovodilaca na I kongres SDS BiH, koji je bio sazvan neposredno po završetku aneksione krize, socijaldemokratske stranke jugoslovenskih zemalja izrazile su time svoju zainteresovanost u pogledu daljeg položaja BiH, kao i u pogledu razvoja socijaldemokratskog pokreta u BiH. Potrebu da se nađu na okupu i zajednički razmotre situaciju zahtijevao je sam razvitak u jugoslovenskim zemljama, a ideja o zajedničkom sastanku već se bila pojavila još od aneksije u svakoj pojedinoj jugoslovenskoj socijaldemokratskoj partiji. Na samom I kongresu SDS BiH jugoslovensko pitanje nije bilo posebno tretirano, ali je u kongresnim istupanjima pojedinih jugoslovenskih delegata bilo u ovom ili onom obliku prisutno, sa nagovještajima razlika u pogledima i potreba za jedinstvenim stanovištem. Susret prvaka jugoslovenskih socijaldemokratskih partija na I kongresu SDS BiH krajem juna 1909. u Sarajevu mogao je samo da ubrza njihov

⁸⁵) Memorandum o političkom položaju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini uputila je Srpska SDS 1908. godine Internacionalom socijalističkom birou — (Istorijski arhiv KPJ — tom III — Socijalistički pokret u Srbiji 1900—1909 — Beograd 1950, str. 85—87).

zajednički međupartijski dogovor o položaju jugoslovenske stvari, o izgradnji jedinstvene platforme jugoslovenskih socijaldemokratskih partija prema jugoslovenskom pitanju.

Kongres SDS BiH nije imao uslova, a nije bio ni spreman da se specijalno bavi jugoslovenskim pitanjem, pa ni pitanjem BiH u njegovom sklopu, kao njegovim sastavnim dijelom. Nemeć je dao ton, a ostali su kao temu, koja je na Kongresu dominirala, prihvatili pitanje demokratskog ustava BiH, borbu za opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa, kao i pitanje samostalnog istupanja SDS BiH u saborskim izborima. U tom pravcu kao što se vidjelo, bili su postavljeni i osnovni referati, Raušerov i Jakšićev. Štaviše, referat i diskusija o programu, najvažnijem dokumentu Kongresa, bili su u sjeni navedenih pitanja. Kao da je Kongres bio sazvan zbog diskusije o ustavu i utvrđivanju izborne taktike, a ne zbog konstituisanja SDS i usvajanja njenog programa i statuta. Pa ipak, u istupanjima Lapčevića, Bukšega i Kristana bilo je stavova u kojima su oni naglašavali da je evropski imperijalizam pretvorio jugoslovenske zemlje u objekat svoje kolonijalne politike, da je Austro-Ugarska donijela narodu BiH bijedu i bespravlje, da je prvi zadatak bosanske socijalne demokratije da vodi borbu za oslobođenje naroda iz kulturnog i ekonomskog ropstva i, konačno, da će nacionalno pitanje pravilno riješiti jedino socijalna demokratija.

I kongres SDS BiH obilježio je značajan stepen u razvoju socijalističkog radničkog pokreta u BiH izražen u činjenici da je na političku scenu stupila radnička socijaldemokratska partija koja se prihvatila zadatka da u malobrojnoj radničkoj klasi izrazito zaostale sredine podiže socijalističku svijest, da radničku klasu priprema i osposobljava za ostvarenje njenih neposrednih konkretnih ciljeva — elementarnih društvenih i političkih potreba i prava i da joj otvara perspektivu novog, socijalističkog društva, pripremajući se i učeći se tome i sama. Sa uvjerenjem u velike mogućnosti socijalne demokratije — a takva »uvjerenja« u stvarnosti su iluzije koje uvijek idu pod ruku sa malim znanjima — osnivači SDS BiH pošli su sa Kongresa među radnike da ostvaruju njegove zaključke.

Delegati Austrijske, Češke i Ugarske socijaldemokratske partije napustili su I kongres SDS BiH ispunjeni zadovoljstvom da su mladoj socijalnoj demokratiji u anektiranoj BiH pružili potrebnu pomoć svojih iskusnih i jakih partija i da se ona idejno i politički čvrsto vezala i našla u porodici »male Socijalističke Internacionale«.

Predstavnici jugoslovenskih socijaldemokratskih partija — Hrvatske, Slovenačke i Srpske — mogli su takođe napustiti I kongres SDS BiH u uvjerenju o neophodnosti njihove življe i konkretnije uzajamne saradnje i saznanju da je jugoslovenski krug socijaldemokratskih partija postao jači za još jednog člana.

Za razliku od odnosa prema II kongresu Glavnog radničkog saveza BiH, sazvanog za 7. i 8. juni 1908. godine, kada su stranim delegatima zabranili učešće i vratili ih preko granice sa obrazloženjem koje je zajednički ministar finansija baron Burić podnio u Delegaci-

jama da zakonski propisi koji važe u BiH ne dozvoljavaju u njoj društveno-političku aktivnost građanima sa prebivalištem izvan BiH, organi austrougarske uprave ovaj put su postupili drukčije i najvišim predstavnicima socijaldemokratskih partija Austro-Ugarske i Srbije omogućili da prisustvuje I kongresu SDS BiH i u njegovom radu uzmu učešća. Pošto je aneksija bila provedena i aneksiona kriza završena, nije bilo potrebe za primjenom mjera koje je zahtijevala predaneksiona situacija. Međunarodno priznanje aneksije donijelo je učvršćenje pozicija i političku stabilizaciju Austro-Ugarske Monarhije u BiH, čemu je svojim držanjem aneksiji i tokom aneksione krize doprinijela socijalna demokratija u Monarhiji, posebno austrijska, pa nije bilo razloga da se od prisustva njihovih predstavnika Kongresu SDS BiH očekuju istupanje koje bi bilo nelojalno i prešlo okvire podnošljive i po svojim posljedicama bezopasne socijaldemokratske kritike aneksije u Delegacijama carevinskog vijeća. Šta više predstavnici austrougarske uprave u BiH imali su dosta razloga da na prisustvo delegata austrijske i ugarske socijalne demokratije I kongresu SDS BiH gledaju sa blagonaklonošću.

Pristupajući sprovođenju kongresnih zaključaka SDS BiH bila je upućena da djeluje u radničkoj klasi koja se nalazila u živom procesu formiranja, sa niskom kvalifikacijom strukturom, visokim procentom analfabetizma, pod snažnim opterećenjima vjerskih zabluda, nacionalnog podvajanja i tjeskobe, sa veoma niskim procentom sindikalno organizovanih radnika — 1909. godine bilo je u GRS-u okupljeno svega 3.690 radnika⁸⁷⁾ — a pri svemu tome imala je da odolijeva pritisku i napadima koji su dolazili iz svih političkih tabora, obrazovanih od nacionalnih i klerikalnih političkih stranaka i organizacija. Prepuštajući GRS-u borbu za ekonomske interese radničke klase, SDS BiH je najveću pažnju posvetila osnivanju i izgradnji socijaldemokratskih organizacija u preduzećima sa većom koncentracijom radništva i zatim angažovanju na političkom planu, smatrajući svojim prvim političkom zadatkom borbu za demokratski ustav, za široka demokratska prava i slobode građana u duhu kongresnih dokumenata.

Prateći aktivnost Glavnog odbora na osnivanju stranačkih organizacija, organi uprave nisu imali primjedaba koje bi izražavale njihov podozriv odnos prema SDS BiH. Štaviše, oni su mogli da konstatuju da se konstituirajuće skupštine SDS odvijaju korektno i da se pri tome u radničkim sredinama mješovitog nacionalnog sastava kongresni zaključci objašnjavaju prema potrebi i na njemačkom jeziku.⁸⁸⁾ Nema podataka o tome da su organi uprave činili smetnje stvaranju organizacija SDS BiH. Za to nije bilo ni razloga, jer osnivanje socijaldemokratskih organizacija nije ugrožavalo stabilizaciju političkih odno-

⁸⁷⁾ **Sindikalni pokret 1903—1912...**, Beograd 1950, str. 118. Prema izvještaju za II kongres SDS BiH u BiH je tada moglo biti oko 40.000—60.000 radnika — Arhiv KP BiH, II tom, str. 112.

⁸⁸⁾ ABH — ZVBiH — No $\frac{134141}{1909}$ —Präs. 31. VII 1909.

sa u BiH, koja je nastupila poslije završetka aneksione krize. Štaviše, moglo bi se reći da se formiranje SDS osjećalo kao elemenat same stabilizacije. Pa ipak, SDS BiH nije bila ravnodušna prema političkim tokovima i zbivanju u zemlji, kao što nije bila neosjetljiva ni prema antidemokratskim nasiljima uperenim protiv jugoslovenske sloge, koja su u to vrijeme bila na dnevnom redu u susjednoj Hrvatskoj. SDS BiH je izrazila svoju solidarnost i sa velikim oduševljenjem podržavala akciju SDS Hrvatske i Slavonije, koja se suprotstavila nasiljima bana Rauha i njegovim »veleizdajničkim« procesima protiv Srba insceniranim da izazovu i raspire hrvatsko-srpske sukobe. S tim u vezi **Glas Slobode** optužio je vladajuće faktore Monarhije riječima: »Sve zemlje u njoj (tj. Austro-Ugarskoj) imaju ustav, ali samo dotle, dok je **vlastodržcima potreban**.«⁹⁹⁾ Solidarnost sa demokratskom akcijom SDS Hrvatske i Slavonije bila je praktična potvrda stanovišta SDS BiH da je demokratija u jednoj državi nedjeljiva, da sužavanje i gušenje demokratije u jednoj pokrajini znači udarac demokratiji u cijeloj državi i, obratno, da jačanje demokratskog fronta u jednoj olakšava borbu za demokratiju u drugoj zemlji. Stoga je istupanje SDS BiH protiv Rauhovih nasilja u Hrvatskoj istovremeno bio oblik borbe za demokratizaciju političkih odnosa u BiH. Osvrćući se na postojeće političke prilike u BiH, **Glas Slobode** je odlučno zahtijevao ukidanje apsolutističke vladavine: »Dosta je bilo apsolutizma, dosta je bosansko-hercegovački narod bio bespravan, treba jednom stići prestati, on hoće slobode i prava, a ako mu to vlastodržci ne daju on će morati silom oteti.«¹⁰⁰⁾

Pada u oči da SDS BiH, kao i SDS Hrvatske i Slavonije, borbu za demokratiju povezuje sa borbom za slogu Hrvata i Srba, za jugoslovensku slogu, jer se protivnik demokratije pojavljuje i identifikuje istovremeno i kao protivnik jugoslovenske ideje. I kao što je borba za demokratiju u svim zemljama Monarhije bila nedjeljiva, tako je i borba za ostvarenje jugoslovenske ideje bila takođe nedjeljiva, jer je ona zahtijevala da se podjednako vodi u svim jugoslovenskim zemljama. Pružanjem podrške borbi SDS Hrvatske i Slavonije, protiv Rauhove antidemokratske i antijugoslovenske kampanje, SDS BiH je u praksi potvrđivala da borbu za demokratske odnose ne odvaja od borbe za jugoslovensku ideju i da u napretku demokratije vidi istovremeno i napredak jugoslovenske ideje. Pokazalo se da su snage jugoslovenske ideje bile nosioci borbe za demokratske odnose, kao što su takođe snage koje su težile demokratiji svoje najjače uporište nalazile u nosiocima jugoslovenske ideje. Takvom saznanju upućivala je SDS BiH prije svega situacija u BiH, u kojoj su nacionalne i vjerske razlike kulminirale u političkim suprotnostima, a političke suprotnosti još više zaoštravale vjerske i nacionalne. Borba za demokratizaciju političkog života u BiH, koji je bio okovan stegama apsolutizma, za demokratski ustav i demokratska izborna prava građana protiv uvođenja nedemokratskog ustava i kurijalnog i konfesionalnog izbornog sistema učvršćivala je SDS BiH na pozicijama jedinstva srpsko-hrvatskog naroda, jer je u

⁹⁹⁾ Borba protiv tiranije — Glas Slobode — br. 13 — 25. avgusta 1909, str. 1.

¹⁰⁰⁾ Politički pregled — Glas Slobode — br. 14, 5. septembra 1909, str. 1.

njoj raslo uvjerenje da u srpsko-hrvatskom, odnosu jugoslovenskom jedinstvu nema mjesta bujanju nacionalnih i vjerskih antagonizama. Borba koju je SDS BiH vodila za demokratizaciju političkog života u zemlji značila je za nju afirmaciju jugoslovenskog faktora, izraženom u jedinstvu srpsko-hrvatskog naroda.

Poslije svoga I kongresa SDS BiH se naročito angažovala u kampanji protiv vladinog predloga nedemokratskog ustava i kurijalnog i konfesionalnog izbornog reda koristeći se tom kampanjom kao oblikom povezivanja sa radničkom klasom radi stvaranja svojih organizacija. Istovremeno, ona je nastojala da njene ideje o demokratizaciji zemlje prodru što šire u javnost, pri čemu joj je posebno bilo stalo da naglasi kako građanske stranke, zbog sebičnih klasnih interesa, iznevjeravaju svoju istorijsku ulogu borca za građansku demokratiju, pa to sada u BiH mora da preuzme i čini socijalna demokratija. Međutim, SDS BiH bila je prvenstveno okrenuta radništvu, njegovom političkom prosvjećivanju i vaspitanju u smislu socijalizma, jer se građanske političke stranke nisu htjele odreći podrške koju su uoči donošenja ustava i saborskih izbora mogle dobiti od radnika. To je pokazala vanredna glavna skupština Matice radnika Hrvata 15. VIII 1909. koja je izrazila svoju punu lojalnost vlastima ističući da hrvatsko radništvo ima svoga zaštitnika u njegovoj carskoj i kraljevskoj visosti nadvojvodi Leopoldu Salvatoru, a njegov program da se sastoji u pomoći domovini, zaštiti religije i radništva, kao i borbi protiv socijaldemokratskog i, što je od posebnog značaja, protiv kršćansko-socijalnog pravca.⁹¹⁾ Koliko su za rad ove skupštine bile zainteresovane građanske političke stranke, vidi se iz činjenice da je skupštini prisustvovao i u njenom radu aktivno učestvovao dr Nikola Mandić, da joj je pismo poslao Đuro Džamonja, a telegrame uputili dr Krek iz Ljubljane i Ademaga Mešić iz Tešnja.⁹²⁾ Upozorenja na opasnost od klerikalizma, učinjena od strane nekih delegata na kongresu, pokazala su se opravdanim. Međutim, ma koliko da su opšti uslovi pogodovali prodiranju uticaja klerikalizma u redove radnika, radnički pokret socijaldemokratske orijentacije bio je već toliko jak, da je, zahvaljujući njegovoj afirmaciji, došlo do sukoba u Matici radnika Hrvata između Šadlerove kršćansko-socijalne struje i većine koja je okupljala pristalice nacionalnog pravca.⁹³⁾ Osim toga, radnici hrvatske narodnosti mogli su da vide da je Matica više okrenuta potrebama režima nego njihovim konkretnim radničkim zahtjevima i stoga se na samoj glavnoj skupštini u avgustu ispoljila struja koja se otvoreno izjašnjavala za pristupanje socijaldemokratskom pokretu.⁹⁴⁾

⁹¹⁾ ABH — ZVBiH — Präs. No $\frac{147561}{1909}$

⁹²⁾ Ibidem.

⁹³⁾ ABH — ZVBiH — Präs. No $\frac{4404}{1909}$

⁹⁴⁾ Ibidem.

Za mladu SDS BiH, koja je u svoju biografiju upisivala tek prve mjesece aktivnosti, to je bila veoma složena borba za koju joj je nedostajalo potrebno iskustvo, na radničkom frontu borba za unošenje i razvijanje socijalističke svijesti u radničkoj klasi, a protiv nacionalizma i klerikalizma, kojima je bila otvorena i podložna. Na opštem političkom frontu borba za demokratiju političkih odnosa, u čemu je građanska politika zatajila i podvojila se u vjerske i nacionalne tabore. U tako komplikovanim uslovima ona je osjećala veliku potrebu za saradnjom i podrškom socijaldemokratskih partija, naročito jugoslovenskih. U tom pogledu SDS BiH nastojala je da ojača svoje veze sa njima, a posebno da produbi veze sa Srpskom SDP. Prvaci SDS BiH naročito su se sturali da u **Glasu Slobode** osiguraju saradnju nekih istaknutih prvaka SSDP. Tajnik stranke Sreten Jakšić, koji će poslije I kongresa postati prva ličnost Glavnog odbora SDS BiH, veoma se zalagao za produblivanje veza sa SSDP. Brojna pisma koja je Jakšić upućivao sekretaru SSDP Dimitriju Tucoviću potvrđuju koliki značaj su bosansko-hercegovački socijaldemokrati pridavali pomoći istaknutih srpskih socijalista socijalnoj demokratiji BiH i njenom organu. Prosljeđujući Jakšićevo pismo Tucoviću od 17. VII 1909, koji se nalazio u unutrašnjosti, u kome Jakšić traži Tucovićevu saradnju u **Glasu Slobode**, Dragiša Lapčević dopisuje na istom pismu nekoliko rečenica Tucoviću: »Ali, molim Te, pošalji mi nekoliko članaka. Opet Ti naglašajem: to će biti vrlo korisno, kao što je i važno da se ti ljudi ne odbiju od nas, već jače privežu uzajamnim vezama i pomoćima, koje im možemo ukazati: **A sad je ta pomoć njima neobično potrebna**«.»⁶⁵⁾ Tokom 1909. Jakšić se više puta obraćao Tucoviću tražeći od njega priloge za **Glas Slobode**, kao i od Dragiša Lapčevića, od koga je očekivao da piše o agrarnom pitanju,⁶⁶⁾ kao i komentare o pojedinim tačkama partijskog programa pod zajedničkim naslovom »Šta hoće socijal-demokrati«.»⁶⁷⁾ Povodom nedjeljnog izlaženja **Glasa Slobode** Jakšić je molio Tucovića da za list pripremi popularne članke o razvoju društva, o vjeri, porodici, braku, radničkoj klasnoj borbi itd.⁶⁸⁾

Dok su veze i saradnju SDS BiH sa srpskim i drugim jugoslovenskim socijaldemokratskim partijama uslovljavale i diktirale prvenstveno istorijske težnje jugoslovenskih naroda za ujedinjenjem, u kome je SDS BiH vidjela manifestaciju nacionalnog jedinstva, u saradnji sa socijalnom demokratijom Austrije ona je, prije svega, tražila oslonac i zaštitu za kojom je osjećala potrebu, da bi političkim faktorima u BiH, organima austrougarske uprave, kao i nacionalnim političkim strankama, pokazala da u svome djelovanju nije osamljena, već da iza nje svojim velikim autoritetom stoji nijemačka socijaldemokratska radnička partija Austrije, da ona takođe pripada moćnom taboru »male Socija-

⁶⁵⁾ Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije — fond SSDP, 36. Jakšić Tucoviću — Sarajevo, 17. VII 1909.

⁶⁶⁾ Arhiv Srbije, Zbirka Dimitrija Tucovića, 65, Jakšić — Tucoviću, Sarajevo, 15. IX 1909.

⁶⁷⁾ Arhiv Srbije ZDT, 66 Jakšić — Tucoviću, Sarajevo 24. XI 1909.

⁶⁸⁾ Ibidem.

lističke Internacionale«, čiju riječ i zahtjeve moraju da uvažavaju svi odgovorni politički činioci u Monarhiji. Svoj mali domašaj i uticaj u političkim zbivanjima u zemlji, koji je odgovarao nejakoj klasnoj bazi iz koje je nastala i rasla, ona je nastojala da nadoknadi propagandnim isticanjem da pripada velikoj porodici socijalističkih partija. U tome je ona nailazila na širok odziv u austrijskoj socijalnoj demokratiji. Njenom Kongresu u Rajhenbergu u septembru 1909. u ime SDS BiH prisustvo-
vao je Franjo Raušer, nastavljajući tako praksu uzajamnog posjećiva-
nja partijskih kongresa koju su započeli predstavnici austrijske socijal-
ne demokratije upućivanjem svojih delegata na I kongres SDS BiH
i koja je postala stalan, tradicioanalni oblik međusobnog interpartijskog
kontaktiranja, veza i saradnje. Osvrćući se na ovaj Kongres, Raušer je
pisao da će on mnogo pridonijeti ojačanju pokreta u Austriji i da na-
predak i razvoj stranke u Austriji socijalni demokrati BiH treba da
smatraju svojim sopstvenim napretkom, jer su oni neodvojivi dio ve-
likog socijalističkog pokreta, čijem je uticaju i snazi najviše doprinijela
austrijska socijalna demokratija. Taj zaključak dobio je iznova potvrdu
u izlaganju šefa partije dra Viktora Adlera, koji se posebno zadržao na
kritici apsolutističkog režima u BiH i naglasio da se bosanskohercego-
vački narod ne može ugnjetavanjem i bajonetima pridobiti za zemlju,
već se simpatije bosanskog naroda mogu osigurati jedino pružanjem
što većih sloboda i prava, oslobođenjem kmetova i podizanjem kultur-
nog i materijalnog blagostanja stanovništva.⁹⁹⁾ Ukazivanjem na ove stavove u Alderovom kongresnom referatu, Raušer je među bosanskoher-
cegovačkim socijaldemokratima razvijao uvjerenje da radničke i narod-
ne mase BiH svoju bolju budućnost mogu očekivati samo od pobjede
socijalne demokratije u cijeloj zemlji, a tome je, svakako, najbliža au-
strijska socijalna demokratija. Zbog toga, ne samo da je njen uspjeh
istovremeno i uspjeh SDS BiH, nego SDS BiH treba da ide upravo
njenim putem, da bi u političkom životu zemlje zauzela mjesto koje
joj, po njenoj vlastitoj ocjeni, pripada. To je, međutim, značilo da SDS
BiH svoje najbolje snage, sve mogućnosti socijaldemokratskog pokreta
treba da usmjeri glavnom i neposrednom cilju — borbi za demokratski
ustav, za demokratski izborni red, za demokratski sabor, u koji i ona
treba da pošalje svoje predstavnike.

U tom pogledu SDS BiH uložila je veliki trud da bi što bolje
pripremila radničku skupštinu posvećenu pitanjima ustava. Ova skup-
ština održana je 10. X 1909. i ima veliki značaj u borbi SDS BiH za
ukidanje apsolutističkog režima i uvođenje ustavnog poretka u BiH.
Istraživač austrougarskog perioda bosanskohercegovačke istorije dr
Hamdija Kapidžić skrenuo je pažnju na doprinos SDS BiH težnjama
naroda za uspostavljanjem demokratskih odnosa u političkom životu
zemlje.¹⁰⁰⁾ U naporima koje je SDS BiH u tom pravcu činila skupština
od 10. X 1909. ima posebno mjesto, kako u pogledu stanovišta koje je

⁹⁹⁾ Sa kongresa austronjemačke socijaldemokratske stranke, *Glas Slobode*, br. 17, 5. oktobra 1909, str. 4.

¹⁰⁰⁾ Hamdija Kapidžić: *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine* Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908—1910) — Sara-
jevo 1968, str. 75—76.

zauzela, tako i u pogledu ocjene koju je o njoj imala uprava na čelu sa Zemaljskom vladom. Ova skupština je došla kao rezultat aktivnosti SDS BiH za demokratizaciju zemlje, inicirane Prvim kongresom, a postavljene kampanjom rastućeg intenziteta, koja se neposredno ogledala u najvažnijim priložjima **Glasa Slobode**, u kojima se više-manje redovno i sistematski razmatralo osnovno pitanje demokratizacije — pitanje ustava. U tom pogledu takode je bio zapažen br. 14 od 5. septembra, koji je odlukom organa uprave bio konfiskovan zbog radikalizma u kritici apsolutističkog režima i u stavovima u vezi sa uspostavljanjem ustavnog stanja. Naime, Zemaljska vlada je smatrala da su za postavljanje ustavnog pitanja i njegovo pretresanje na masovnim radničkim skupštinama SDS BiH i **Glas Slobode** dobili impulse iz bečkog i budimpeštanskog centralnog socijaldemokratskog vodstva i stoga je preduzela stroge mjere prema listu — konfiskaciju kao i sudsko gonjenje urednika. U pomenutom broju **Glas Slobode** pisao je u prijetećem tonu da će narod morati da silom otme svoja prava i slobode, ako mu ih vlastodršci ne daju.¹⁰¹⁾ U znaku radikalnih stavova u pitanju kraktera ustava, koji može da obilježi likvidaciju apsolutističkog sistema vladavine jedino ako je dosljedno demokratski, ako se temelji na demokratskom pravima i slobodama građana, SDS BiH pripremala radničku skupštinu od 10. X 1909. Pošto je istog dana primila relaciju izaslanika vladinog kome-sara za grad Sarajevo o njenom toku, Zemaljska vlada za BiH dostavila je svoj izvještaj Zajedničkom ministarstvu finansija u Beč, u kome su prikazani najvažniji momenti u radu same skupštine.¹⁰²⁾ Glavni referat imao je Sretan Jakšić, koji je počeo sa konstatacijom da je ustav obećan prije godinu dana, da se narod zavodi obećanjima ustava, a apsolutizam i dalje traje. Jakšić je istakao da socijaldemokrati traže za narod građanska prava, a ne karikaturu ustava, čime bi se iza formalnog ustava krio i održavao apsolutizam. Na skupštini je o ustavnom pitanju njemačkim jezikom govorio redaktor Hermenegild Wagner, koji je izjavio da radnici u BiH traže ono što je radnicima car već dao u Austriji; da je car najveći socijaldemokrat, koga bi bosanska policija odmah unap-sila, jer za narode cijele Monarhije, ne samo Austrije, traži narodna prava i, napokon, da će radnici u BiH svoja prava morati da izbore oružjem sile, pošto im ta prava vlada uskraćuje. Na kraju svoga izlaganja, sasvim suprotno radikalizmu kojim je kritikovao apsolutistički režim u BiH, Wagner je predložio zahtjev da radnici dobiju najmanje po jedno mjesto u svakoj konfesionalnoj kuriji, pošto je zastupanje radnika moguće samo posredstvom radnika. Završnu riječ na skupštini dao je Raušer, a zatim je primljena Rezulicija koju je predložio Sretan Jakšić. U Rezoluciji, pored ostalog, stoji: »Sakupljeni na velikoj radničkoj skupštini 10. oktobra 1909. najenergičnije protestuju protiv za-tezanja sa uvođenjem ustava za BiH... Skupština zahtijeva, da se stave u djelokrug sabora sva pitanja koja se tiču BiH...«¹⁰³⁾ (podvukao E. R.).

¹⁰¹⁾ Za narodna prava — Glas Slobode, br. 14 — 5. septembra 1909, str. 1.

¹⁰²⁾ ABH — ZVBiH — Präs. — No 5404/1909.

¹⁰³⁾ Radni narod je progovorio, Glas Slobode, br. 18 — 15. oktobra 1909, str. 1.

Iako nije mogla spriječiti uvođenje nedemokratskog ustava, protiv čega je glasno i nedvosmisleno ustala, ova skupština je značajna naročito zbog toga što je u svojoj Rezoluciji, u njenom posebnom stavu jasno izrazila stanovište SDS BiH da »u djelokrug sabora« treba da spadaju »sva pitanja koja se tiču BiH«. To je onaj poznati zahtjev koji je krajem XVIII vijeka postavio »treći stalež« u Francuskoj i koji su napredna buržoazija i radnička klasa u Evropi isticali tokom cijelog XIX i početkom XX vijeka i koji sada postavlja socijalna demokratija u BiH, koja se preko tri decenije nalazi u sklopu Austro-Ugarske Monarhije. Zahtjev da sobar BiH ima kompetencije u svim pitanjima koja se tiču BiH sadrži u svojoj biti osnovno pravo svakog naroda, njegovo suvereno pravo na samoodređenje, koje on može da iskoristi u smislu svoga pripadanja višenacionalnoj podunavskoj državi u obliku za koji se suvereno opredijeli, kao i u smislu izdavanja iz postojeće države i samostalnim izborom državnog oblika, u kome želi da osigura svoj nacionalni opstanak i razvitak. Prilike u kojima je SDS BiH djelovala, kao i stepen njenog idejno-političkog razvoja nisu je bili još praktično doveli do postavljanja zahtjeva da bosanskohercegovački sabor bude nosilac nacionalnog suvereniteta, štaviše, uoči donošenja ustava, u razdoblju stabilizacije Austro-Ugarske u BiH, ona je bila daleko od takvog gledišta. Međutim, učestvujući u političkim zbivanjima zemlje, dajući im i sama svoj sopstveni doprinos, SDS BiH je imala dovoljno izoštren pogled da u političkim odnosima zemlje zapazi protivrječne tendencije i procese. Ona je sasvim tačno vidjela da se u političkom životu, unutar svakog naroda u Bosni i Hercegovini javljaju dvije struje, koje se jedna drugoj suprotstavljaju — opoziciona režimskoj, napredna konzervativnoj — i u ovim protivrječnim strujanjima ona je s pravom nalazila element progresivnog razvoja političkih odnosa u BiH. Ali, progresivni elementi u bosanskohercegovačkom političkom životu bili su sputani nacionalnim partikularizmom i stoga se ona svim svojim silama trudila da politici nacionalnog podvajanja suprotstavi svoju platformu narodnog jedinstva, a licitiranju demokratije građanskih stranaka svoju upornu borbu za ostvarenje demokratskih prava građana, da bi narod u BiH svoju budućnost uzeo u svoje ruke. Pri tome SDS BiH je bila čvrsto uvjeren da su građanske političke snage zatajile kako u pitanju demokratizacije, jer joj prilaze iz usko partijskih i klasnih interesa, tako i u pogledu narodnog jedinstva, jer pripadnost narodu identifikuju sa vjerskom pripadnošću. U stvari, SDS BiH je čvrsto stajala na stanovištu da će do narodnog jedinstva, jedinstva srpsko-hrvatskog naroda, kome istorijski kao njegov sastavni dio pripadaju takođe i bosanskohercegovački Muslimani, doći jedino u znaku socijalne demokratije, njenim naporima, uspjesima i pobjedama. Od početka svoje djelatnosti ona je i vjerske nacionalne razlike i suprotnosti osjećala kao teško nasljeđe feudalne prošlosti, koje buržoazija nije sposobna da ukloni, nego štaviše, te suprotnosti raspiruje, smatrajući ih polazištem svih svojih političkih težnji i nastojanja. Aneksija je ove suprotnosti u njihovom izvornom obliku izbacila na površinu i učinila ih osovinom političkog života, u koji je upravo ulazila socijalna demokratija BiH. Pa ipak, ona je svoje prve korake usmjerila pravcem koji

je izražavao njeno shvatanje da u BiH, kao i u drugim jugoslovenskim zemljama, živi jedan narod, čije jedinstvo ne vide buržoaske partije, ali ga ona osjeća i prepoznaje u njegovim istorijskim težnjama za zajedničkim životom i stoga se kod nje rano rodila misao da se jugoslovenski socijaldemokrati okupe i dogovore o budućnosti Jugoslovena. Aneksija i aneksiona kriza postavili su BiH u sam epicentar jugoslovenskog pitanja i, s te tačke gledišta, bilo je sasvim prirodno da bosanskohercegovačka socijalna demokratija primi na sebe ulogu domaćina takve skupštine predstavnika jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka. U citiranom pismu Nemecu Raušer je objasnio zašto se u BiH ne bi mogla održati jugoslovenska socijaldemokratska konferencija. Činjenica da se sva istorijska težina jugoslovenskog pitanja u tom trenutku izražavala u pripajanju BiH Austro-Ugarskoj Monarhiji isključivala je svaku mogućnost da se u njoj okupe delegacije jugoslovenskih socijaldemokratskih partija. Osim toga, ni SDS BiH, kao najmlađa među jugoslovenskim socijalnim demokratijama, nije imala snage za takav zadatak. Naime, razmatranje jugoslovenskog pitanja, pitanja ujedinjenja Jugoslovena među jugoslovenskim socijaldemokratima u organizaciji bosanskohercegovačke SDS moglo je da se pretvori u javnu jugoslovensku političku manifestaciju, što organi austrougarske uprave ne bi nikako dopustili. Zagreb takođe nije bio podesan da bude domaćin vijećanja jugoslovenskih socijalnih demokrata, jer su se Raušerovom teroru, bijesu i provokacijama odlučno suprotstavljale snage jugoslovenske sloge i jedinstva, među kojima se svojom jugoslovenskom i demokratskom akcijom najviše isticala upravo SDS Hrvatske i Slavonije. Osim toga, Zagreb nije bio pogodan i zbog toga što je Hrvatska bila u sklopu ugarske polovine, a socijalna demokratija Austrije, koja je bila u toku priprema jugoslovenske socijalističke konferencije nije sigurno željela da na taj način stvara Austriji probleme u njenim odnosima sa Ugarskom. Tako su mnogi razlozi uticali da se Prva jugoslovenska socijalistička konferencija održi na jugoslovenskoj teritoriji austrijske polovine, u Ljubljani, u organizaciji Jugoslovenske socijaldemokratske stranke. Djelujući na krajnjem Zapadu jugoslovenstva, Jugoslovenska socijaldemokratska stranka imala je potrebu da se čvršće poveže sa socijaldemokratskim partijama drugih jugoslovenskih zemalja i da svojim doprinosom jačanju jedinstva jugoslovenskog socijaldemokratskog pokreta osigura slovenačkom narodu zaštitu od vječno opasnog i moćnog germanizma.

Kao što je poznato, Prva jugoslovenska socijalistička konferencija održana je u Ljubljani 21. i 22. novembra 1909. Pored stranih gostiju i predstavnika Jugoslovenske, Hrvatske i Srpske socijaldemokratske stranke konferenciji su prisustvovali i delegati SDS BiH Franjo Raušer, Ivan Salamunović i Sretan Jakšić. U ime SDS BiH oni su usvojili Rezoluciju, koja sadrži stanovište socijaldemokratskih stranaka jugoslovenskih zemalja unutar Austro-Ugarske prema jugoslovenskom pitanju. Drugi kongres SDS BiH, održan 10. i 11. jula 1910. u Sarajevu, prihvatio je ovu Rezoluciju i obavezao članove stranke da djeluju u smislu njenih stavova. O Ljubljanskoj konferenciji na ovom Kongresu referisao je Sreten Jakšić, koji je glavnu svrhu i značaj kon-

ferencije vidio u zauzimanju socijalističkog stanovišta prema jugoslovenskom pitanju, kao i u potrebi što većeg zблиžavanja jugoslovenskih socijalista.¹⁰⁴) Stvarni značaj konferencije, po mišljenju S. Jakšića, izražen je u shvatanju, koje je na njoj prihvaćeno, da su Jugosloveni jedan narod i da je, stoga, dužnost socijaldemokratskih stranaka da rade na nacionalnom jedinstvu Jugoslavena i na stvaranju njihovog jedinstvenog književnog jezika. Po uvjerenju jugoslovenskih socijalista to je prvi uslov na putu ostvarenja jugoslovenskog nacionalnog jedinstva. Zanimljivo je Jakšićevo obrazloženje da je Prva jugoslovenska socijalistička konferencija **»računajući sa današnjim stanjem u Austro-Ugarskoj** (podvukao E. R.) s obzirom na Jugoslovene zauzela stanovište za preuređenje Austro-Ugarske u nacionalne, autonomije, odnosno za federaciju slobodnih i autonomnih naroda.«¹⁰⁵) SDS BiH je na svom II kongresu trebalo da u duhu rezolucije ljubljanske konferencije formuliše svoje stanovište o državno-pravnom i nacionalnom pitanju BiH, jer o tome nije ništa rečeno u partijskom programu. Prva jugoslovenska konferencija je pokazala da je socijalna demokratija BiH na nju došla sa sopstvenim gledištem o jugoslovenskom pitanju, da je ona u toku svoga kratkotrajnog postojanja i djelovanja samostalno došla do uvjerenja o jugoslovenskom jedinstvu, kao što su do istog gledišta, svaka u svojim uslovima, došle i socijaldemokratske stranke u Sloveniji i Hrvatskoj. Zbog toga su bosanskohercegovački socijalisti smatrali da jugoslovenstvo ima čvrstu podlogu u istorijskom razvitku, a jugoslovenska nacionalna autonomija u okviru Austro-Ugarske da je najbolje rješenje jugoslovenskog pitanja polazeći od **»današnjeg stanja u Austro-Ugarskoj«**.

Socijalističko stanovište o rješenju jugoslovenskog pitanja, koje je po riječima S. Jakšića bilo svrha Ljubljanske jugoslovenske socijalističke konferencije, počivalo je na Brnskom nacionalnom programu austrijske socijalne demokratije, koji je proklamovao preuređenje Austro-Ugarske Monarhije na principu nacionalne autonomije. **»Tivolska«** rezolucija **»riješila«** je jugoslovensko pitanje uspostavljanjem jugoslovenske nacionalne autonomije u okviru podunavske savezne države. Tako su jugoslovenske socijaldemokratske stranke u jugoslovenskoj nacionalnoj autonomiji podunavske federacije pronašle politički oblik jugoslovenskog ujedinjenja, kome su do tada na putu stajale brojne **»države i državnice«**, u kojima su Jugosloveni živjeli podijeljeni i podvojeni. Poput drugih jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka i SDS BiH je smatrala da istorijskoj težnji i interesu Jugoslavena da ostvare svoje državno i nacionalno ujedinjenje treba neminovno žrtvovati višestoljetne istorijske oblike njihovog državnog života, jer ti oblici djeluju suprotno njihovoj istorijskoj potrebi da žive trajno ujedinjeni. Tako je SDS BiH usvajanjem **»Tirolske«** rezolucije de facto prihvatila gledište da se pred potrebom jugoslovenskog jedinstva treba odreći Bosne i Hercegovine kao istorijskog državno-političkog oblika. Ona je to gledište formirala samostalno u punom uvjerenju da se srpsko-hrvatske

¹⁰⁴) Arhiv KP BiH — tom II — Jugoslavenska i balkanska socijaldemokratska konferencija, str. 120.

¹⁰⁵) Ibidem, str. 121.

suprotnosti ne mogu nikako prevazići i negirati u postojećim državnim oblicima, a pogotovo te suprotnosti i partikularizmi ne mogu se prevazići u BiH zbog njenog postojećeg nestabilnog i privremenog državno-pravnog položaja »carske zemlje«, kao i zbog poznatih hrvatskih i srpskih divergentnih tendencija prema BiH. Bosanskohercegovačkoj socijalnoj demokratiji činilo se da je postojanje BiH kao posebnog državno-političkog oblika sasvim problematično i sa stanovišta protivrječnih tendencija u savremenim političkim odnosima istorijski neopravdano, pa je stoga u jugoslovenskoj nacionalnoj autonomiji, iako u okviru podunavske monarhije, vidjela jedini način na putu ka socijalističkom državnom obliku, u kome će nacionalno ujedinjeni Jugoslaveni moći da se slobodno kulturno razvijaju i potvrđuju. Zajedno sa drugim jugoslovenskim socijalističkim strankama SDS BiH sa »Tivolskom« rezolucijom našla se na platformi Brnskog nacionalnog programa, čime je posredno podržavala opstojanje austrougarske države, dok su građanske političke stranke i grupacije u BiH istovremeno u saradnji i služenju austrougarskoj upravi nacionalnim programima pretpostavljale posjedovanje i držanje pozicija u vlasti. Krajem 1909. niko u političkom životu BiH nije pomišljao na rušenje habsburške države, a »Tivolska« rezolucija je uspostavljanjem jugoslovenske nacionalne autonomije u okviru Monarhije negirala njen dualistički poredak, čime je objektivno ugrožavala same osnove na kojima je ona počivala. Uključujući slovenački narod u jugoslovensku nacionalnu autonomiju, »Tivolska« rezolucija izvlačila ga je iz vjekovne opasnosti germanizacije; ujedinjujući narod Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa narodom slovenačkih pokrajina i narodom BiH, ona je istovremeno negirala i austrougarsku i ugarsko-hrvatsku nagodbu, i, napokon, uključivanjem naroda BiH u jedinstvenu jugoslovensku nacionalnu autonomiju »Tivolska« rezolucija odbacivala je položaj BiH kao »carske zemlje« i na taj način nagovještavala mogućnost takve »reformne« AustroUgarske, koja protivrjeđi egzistencijalnim interesima vladajućih snaga kako austrijske tako i ugarske politike Monarhije. Sačinjena u smislu očuvanja okvira Monarhije, »Tivolska« rezolucija je ujedinjavanjem jugoslovenstva u okviru Monarhije već negirala njene unutrašnje okvire i stoga je objektivno mogla da bude podrška težnji jugoslovenstva za potpunim ujedinjenjem u svome samostalnom, sopstvenom, jugoslovenskom okviru. Mogućnosti koje je pružala »Tivolska« rezolucija bile su nesumnjivo dvojake. Kao da ih je Sreten Jakšić vidio, kada je na Drugom kongresu SDS BiH govorio da je jugoslovenska socijaldemokratska konferencija »**računajući sa današnjim stanjem u Austro-Ugarskoj** (podvukao — E. R.) s obzirom na Jugoslavene zauzela stanovište za preuređenje Austro-Ugarske u nacionalne autonomije...«.

Za jugoslovensko stanovište SDS BiH, odnosno za socijalističko rješenje jugoslovenskog pitanja bilo je neophodno ukloniti pocijepanost jugoslovenskog elementa i od »državica i narodića« stvoriti prostranu nacionalnu autonomiju i ujedinjeni narod. Djelujući na prostoru balkanskog područja, koje eksploatiše evropski kapitalizam, SDS BiH je takođe osnovni razlog koji stoji na putu političke i ekonomske emancipacije i napretka Balkana nalazila u njegovoj državnoj i nacionalnoj

izdrobljenosti, izraženoj u postojanju brojnih patuljastih, međusobno zavađenih država.¹⁰⁶) Stoga je ona bez oklijevanja prihvatila predlog Srpske SDS da učestvuje na Prvoj balkanskoj socijalističkoj konferenciji, čiji je zadatak bio da izgradi stanovište socijaldemokratskih partija Balkana prema balkanskom pitajnu. Prekriven mnogim malim državama, koje su se nalazile pod protektoratom pojedinih evropskih velesila, Balkan je bio poprište na kome su se sukobljavali njihovi imperijalistički interesi, a vlade balkanskih zemalja, potčinjene imperijalističkim protektoratima, nužno su doprinosile svakojakom nazadovanju i zaostajanju Balkana, njegovoj sve većoj političkoj i ekonomskoj zavisnosti. Zahvaljujući političkoj igri imperijalističkih sila, kao i ambicijama balkanskih buržoazija i dinastija u težnji za prestižom, Balkan se pretvorio u područje nemira i sukoba, od čega su najviše trpjeli sami balkanski narodi, a posebno njihova radnička klasa izložena veoma grubim oblicima eksploatacije. Političke, ekonomske, nacionalne i druge suprotnosti, koje su se decenijama gomilale i »rješavale« na Balkanu, da bi se još dublje zaoštravale, koncentrisale su se u kompleksu balkanskog pitanja, čije se pravo rješenje nalazilo u borbi protiv imperijalističkih prodora i posezanja na Balkanu u znaku devize »Balkan balkanskim narodima«. Balkanske socijalne demokratije bile su nosioci ideje ujedinjavanja Balkana na platformi antiimperijalističke borbe balkanskih naroda, koja je po njima neminovno vodila obaranju barijera koje su među njima podigli i pod zaštitom imperijalista održavali njihovi domaći vlastodršci.¹⁰⁷) Stoga je Prva balkanska socijalistička konferencija, koja je na inicijativu Srpske SDS održana u Beogradu 7. 8. i 9. januara 1910. imala značaj istorijskog susreta predstavnika balkanskih i jugoslovenskih socijaldemokratskih partija da svojom ocjenom odnosa na Balkanu i sagledanjem pravca njihovog razvoja otvore radničkoj klasi i balkanskim narodima socijalističku perspektivu Balkana bez imperijalista i dinastija. SDS BiH je na balkansku konferenciju delegirala Sretena Jakšića¹⁰⁸), koji je već bio uspostavio veze sa prvacima Srpske socijalne demokratije Dimitrijem Tucovićem i Dragišom Lapčevićem. Šaljući svoga tajnika na Beogradsku konferenciju, ona je bila uvjerena da će ovaj skup istaknutih balkanskih socijalista predstavljati značajan doprinos zbližavanju proletarijata i naroda balkanskih zemalja u njihovom otporu evropskom kapitalizmu i imperijalizmu. Sreten Jakšić je u ime SDS BiH prihvatio Rezoluciju Prve balanske socijalističke konferencije i pružio podršku svim inicijativama i predlozima čiji je smisao bio u prevazilaženju unutrašnjih suprotnosti, razdrobljenosti i pocijepanosti Balkana uspostavljanjem Saveza balkanskih naroda i država na demokratskoj i antiimperijalističkoj osnovi. SDS BiH je i u pogledu zadataka Balkanske socijalističke konferencije, kao i u vezi sa Jugoslavenskom socijalističkom konferencijom smatrala da je socijalna demokratija morala da na sebe preuzme borbu za ujedinjenje i oslobođenje balkan-

¹⁰⁶) Ibidem.

¹⁰⁷) Arhiv KPJ, tom VI, Prva balkanska socijaldemokratska konferencija — referat D. Tucovića — Beograd 1951, str. 266—268.

¹⁰⁸) Arhiv KP BiH, tom II — Izvještaj Glavnog odbora SDS BiH za II kongres 11. i 12. jula 1910, str. 111.

skih naroda, pošto je buržoazija balkanskih naroda pokazala da je za taj svoj istorijski zadatak nesposobna,¹⁰⁹⁾ kao što je i jugoslovenska buržoazija po njenom uvjerenju ispoljila nesposobnost da predvodi Jugoslovane u borbi za njihovo političko i nacionalno ujedinjenje i oslobođenje.

Kao što je poznato, u radu Prve balkanske socijalističke konferencije došlo je do izvjesnih razlika u pogledima na njen glavni zadatak između srpskih s jedne, i hrvatskih i slovenačkih delegata, s druge strane. Dok su srpski socijaldemokrati sa Tucovićem na čelu smatrali da je njen pravi smisao u tome da balkanske socijalne demokratije jedinstveno pristupe postavljanju i rješavanju balkanskog pitanja, Demetrović i Tuma su insistirali na postavljanju jugoslovenskog pitanja u njeno središte i predlagali da se usvoji stanovište Ljubljanske socijalističke konferencije.¹¹⁰⁾ Iako je kao član delegacije SDS BiH učestvovalao u izradi i donošenju »Tivolske« rezolucije, Jakšić na Beogradskoj konferenciji nije podržao Demetrovića i Tumu, već je dijelio gledište o osnovnom zadatku balkanske socijalističke konferencije, kako su ga formulisali njeni organizatori i sazivači. Savez balkanskih republika u znaku parole »Balkan balkanskim narodima« postao je politički program balkanskih socijaldemokratskih partija i borba za njegovo ostvarenje bila je po svome osnovnom sadržaju i opredjeljenju borba protiv balkanske politike evropskog imperijalizma, što je, sasvim prirodno, značilo i borbu protiv balkanske imperijalističke politike Austro-Ugarske Monarhije, koja je prodorom u Bosnu i Hercegovinu postala prijetnja slobodnom razvoju i napretku svih balkanskih naroda. Prihvatanjem rezolucije Prve balkanske socijalističke konferencije SDS BiH učinila je značajan korak na putu izgrađivanja svoga sve samostalnijeg gledišta o nacionalnom pitanju. Razlike koje su se na beogradskoj socijaldemokratskoj konferenciji ispoljile između Jugoslovenske i Hrvatske s jedne, i Bosanskohercegovačke socijaldemokratske stranke s druge strane u shvatanju osnovnog zadatka konferencije nisu bile neznatne, ali ni takve da bi dovodile u pitanje jedinstvo jugoslovenskog socijaldemokratskog tabora u Austro-Ugarskoj Monarhiji, kome je SDS BiH od svoga osnivanja pripadala i koji je svojom aktivnom pripadnošću podupirala i jačala. Ali istovremeno, kao što je to pokazala svojim držanjem na Beogradskoj socijalističkoj konferenciji, ona je potvrdila svoju pripadnost i balkanskom socijaldemokratskom frontu, kome je prišla sa uvjerenjem da je borba za ostvarenje njegovog programa takođe i njena borba, da to treba da bude jedinstvena i nedjeljiva borba svih naprednih i demokratskih političkih snaga, partija i grupacija na Balkanu, a u prvom redu radničke klase i socijalne demokratije svih balkanskih zemalja, čiji uspjesi mogu samo da je približavaju ostvarenju njenih sopstvenih socijalističkih ciljeva u Bosni i Hercegovini. Pripadati istovremeno i jugoslovenskom i balkanskom socijaldemokratskom frontu za SDS BiH nije značilo da se ona na taj način bori za različite ciljeve,

¹⁰⁹⁾ **Balkanska socijal-demokratska konferencija, Glas Slobode**, br. 3 — 14. januar 1910, str. 1.

¹¹⁰⁾ Arhiv KPJ, tom VI — str. 270—274.

jer ostvarenje jugoslovenskog jedinstva u jugoslovenskoj nacionalnoj autonomiji nije, po njenom shvatanju, vodilo jačanju, već naprotiv slabljenju austrougarskog imperijalizma na Balkanu. Kao što i stvaranje saveza slobodnih i demokratskih balkanskih zemalja nije, po njenom uvjerenju, moglo da ugrožava oslobođenje i ujedinjenje Jugoslovena, već je tome cilju moglo samo da pomaže i koristi. Pripadnost jugoslovenskom i balkanskom socijaldemokratskom frontu za SDS BiH nije značilo da ona pripada dvjema različitim, već samo jednom i jedinstvenom socijalističkom frontu. Poslije Prve balkanske socijalističke konferencije, kojoj je dala svoju bezrezervnu podršku, SDS BiH bila je jača za jedno značajno saznanje koje je u sebi sadržavala socijalistička ideja balkanskog saveza.

U vezi sa učešćem SDS BiH u radu Ljubljanske i Beogradske socijalističke konferencije i stavovima o jugoslovenskom i balkanskom pitanju koje je ona na tim konferencijama zastupala potrebno je napomenuti da ni jugoslovensko ni balkansko pitanje u tadašnjoj političkoj situaciji nisu predstavljali njenu najvažniju preokupaciju. Uporedo sa jugoslovenskim i balkanskim pitanjem u središtu političke aktivnosti SDS BiH krajem 1909. i u prvoj polovini 1910. nalazilo se ustavno pitanje kao centralno pitanje u njenoj borbi za demokratizaciju političkih odnosa u zemlji. Moglo bi se gotovo reći da se jugoslovensko i balkansko pitanje nalazilo u sferi njene »spoljno-političke« aktivnosti, a ne u domenu njene unutrašnje političke djelatnosti, da je dolazilo u sekundarnu, a ne u primarnu oblast njenog političkog djelovanja. Međutim, neosporno je da stavovi SDS BiH o jugoslovenskom i balkanskom pitanju stoje u tijesnoj vezi sa njenom borbom za demokratsko političko uređenje BiH. A po njenom shvatanju na tom frontu imala je da se vodi glavna borba za emancipaciju i napredak BiH uopšte i radničke klase posebno. Ona je smatrala da će političkim aktiviranjem radničke klase na tom planu najuspješnije obnavljati i jačati svoje redove i tako socijalnu demokratiju razviti i izgraditi u snagu značajnog uticaja u političkom životu zemlje. U vrijeme kada je ona stupala na bosanskohercegovačku političku scenu cjelokupno iskustvo internacionalnog socijalizma upućivalo je na put borbe za demokratiju koja će i radničku klasu BiH dovesti u parlament, kao što je to već bila stvarnost političkog života u zemljama razvijenog socijalističkog radničkog pokreta. U toj aktivnosti ona je mogla da se osloni i oslanjala se na iskustvo najvećih evropskih socijaldemokratskih partija, a naročito sebi najpoznatije i najbliže austrijske socijalne demokratije i u njemu nalazila podsticaja, inspiracije i snage da istraje, uprkos izuzetno teškim uslovima u kojima je morala da djeluje. U tom pogledu članak »Radnička klasa i parlamentarna borba«, objavljen u prvim januarskim brojevima **Glasa Slobode** u 1910. predstavlja politički credo SDS BiH. U njemu se kaže: »...Bosansko-hercegovački proletarijat organizovan u svoju socijaldemokratsku partiju ima za zadatak, da radi popravka svoga položaja danas, i radi svoga konačnog oslobođenja u budućnosti — da se bori protiv kapitalističke, buržoaske tiranije na cijeloj liniji, svuda i na svakom mjestu, — a naročito da svom svojom snagom juriša i napada na bastilju kapitalističke snage: na državu, na parlament. Tu

je koncentrisana snaga kapitalističke klase, odatle u isto vrijeme danas i zlo dolazi na radničku klasu, pa se tu i borba najžešće mora voditi... On (tj. proletarijat — E. R.) će uspijevati, da otima jedno po jedno pravo od buržoazije, kidaće okove kojim je okovan, hvataće se u koštac sa buržoazijom sve žešće i u parlamentu, kao i u radionici, i kad njegova moć toliko naraste, da se on osjeća, da će moći jednom zauvijek da svrši sa neprijateljem, on će uzeti političku vlast u svoje ruke, tada će porušiti sve stubove kapitalističkog društva, a kad on postane gospodar u društvu, onda će mu lako biti i da privatnu svojину pretvori u zajedničku, društvenu, a time da ujedno uništi uzrok eksploataciji i zavisnosti svojoj.«¹¹¹⁾ Napisani nadahnuto, prožeti duhom revolucionarnog patosa velikih političkih iluzija, ovi stavovi su veoma upečatljivo izrazili uvjerenje SDS BiH u presudni značaj koji u borbi za socijalizam ima osvajanje socijaldemokratskih pozicija i uticaja u parlamentu, kao i dosljednost tome uvjerenju u njenoj konkretnoj političkoj praksi. SDS BiH se odlučno protivio uvođenju nedemokratskog ustava, koji ne izražava suverenitet naroda, u kome sabor ne čine demokratski predstavnici naroda, izabrani na osnovu opšteg, jednakog, neposrednog i tajnog prava glasa, kome nije odgovorna vlada za svoj rad, nego zajedničkoj vladi Monarhije, odnosno zajedničkom ministru finansija. Zalažući se za demokratski ustav i demokratsko političko uređenje BiH, SDS BiH je uporedo kritikovala građanske političke stranke zbog njihovog oportunitizma prema politici Vlade kojoj nisu dosljedno pružale otpor u pripremama da uspostavi prividno ustavno stanje, već su naprotiv tražile svoju šansu u »ustavnom« poretku i mirile se sa konstituisanjem sabora na temelju kurijalnog izbornog rada¹¹²⁾. U kampanji za demokratski ustav, SDS BiH je naglašavala da je ustav sa saborom koji čine vizilisti i predstavnici kurija, izabrani prema konfesionalnom ključu, štetan po interese naroda, da narodu BiH niko neće darovati demokratski ustav, već se on može izvojevati samo ustrajnom borbom,¹¹³⁾ da se istinska ustavnost dobija »samo snažnim pokretom najširih narodnih masa za istinske narodne slobode, za pravu i neograničenu samoupravu.«¹¹⁴⁾ SDS BiH nije imala iluzija da svojim angažovanjem u ustavnoj kampanji može spriječiti donošenje nedemokratskog ustava i uvođenje na njemu zasnovanog političkog poretka. Ali je smatrala svojim važnim političkim zadatkom da preduzima akcije protiv naturanja ustava koji ne odgovara narodu, u čemu su veliku aktivnost ispoljavali članovi Glavnog odbora SDS BiH, a posebno njen tajnik Sreten Jakšić.¹¹⁵⁾ Kada je carskim aktom 20. februara 1910. oktroisan Ustav Bosne i Hercegovine, SDS BiH ocijenila je da mora nastaviti borbu i tražiti njegovu promjenu, razvijati političku agitaciju za de-

¹¹¹⁾ Radnička klasa i parlamentarna borba (Svršetak), Glas Slobode, br. 2 — 7. januara 1910, str. 1.

¹¹²⁾ Ustavni statut i naša građanska politika, Glas Slobode, br. 6 — 4. februara 1910, str. 1.

¹¹³⁾ Proglašenje ustava, Glas Slobode, br. 9, 25. februara 1910, str. 1.

¹¹⁴⁾ Prividna ustavnost, Glas Slobode, br. 10, 4. marta 1910, str. 1.

¹¹⁵⁾ Arhiv Srbije — Zbirka Dimitrija Tucovića (ZDT) 69. Jakšić Tucoviću — Sarajevo, 19. I 1910.

mokratsko uređenje BiH bez obzira na prilike i opasnosti kojima se pri tome mora izlagati. U rukovodstvu SDS BiH su bili naročito zadovoljni što su se Tucovićeve ocjene o tadašnjim političkim odnosima i zadacima SDS BiH slagale sa njihovim pogledima i stavovima.¹¹⁶⁾ Zanimljivo je da je poslije Prve balanske socijaldemokratske konferencije, upravo u jeku borbe koju je vodila za demokratizaciju političkog života, SDS BiH uspostavila vrlo žive kontakte i saradnju sa srpskom SDP, o čemu svjedoči više Jakšićevih pisama Tucoviću iz toga vremena. U tom pogledu karakteristično je da Jakšić obavještava Tucovića o odluci Glavnog odbora stranke da u izborima za sabor postavi svoje kandidate i to čini prvog dana poslije sjednice Glavnog odbora na kojoj je o tome donesen zaključak.¹¹⁷⁾ U Glavnom odboru SDS BiH nije bilo nikakvih procjena da bi stranka mogla u izborima dobiti mandate za istaknuta dva kandidata. Osnovni smisao njenog aktivnog učešća u izbornoj kampanji bio je u mogućnosti da razvije što širu agitaciju za svoje stavove o ustavu, saboru i uopšte o razvoju političkih odnosa u zemlji, što je ona činila na mnogim javnim izbornim sastancima i skupštinama, a takođe i u **Glasu Slobode**, u kome su tokom izborne kampanje preovlađivali napisi o nedemokratskom karakteru ustava, ustavnim pogledima SDS BiH, kao i kritički prilozi o držanju građanskih političkih stranaka i njihovim stavovima prema ovim značajnim problemima političkog života i razvitka u BiH. »...Stupanje naše stranke u izbore ima poglavito agitacioni značaj... Mi moramo i ovo malo prava, koja smo dobili, iskoristiti u borbi za proširenje ovih prava«¹¹⁸⁾ Pošto izborni rezultati nisu za SDS BiH predstavljali ni poraz ni iznenađenje¹¹⁹⁾, ona je koncentrisala svu svoju političku aktivnost na borbu za promjenu oktroisanog ustava i nedemokratskog izbornog reda.¹²⁰⁾

Aktivnost SDS BiH u periodu ustavne i izborne kampanje u prvoj polovini 1910. bila je veoma značajna u pogledu njenog političkog i organizacionog razvitka, kao i njenog učešća u glavnim tokovima političkog života, ali je u izvjesnim momentima, kada je bila u znaku prejakih fraza i neadekvatnih parola, gubila realno tlo pod nogama, potvrđujući time da joj nedostaje još mnogo iskustva i snage da bi u političkim odnosima zemlje postala faktor sa kojim bi moralo da se ozbiljno računa. Stoga u odnosu organa vlasti prema SDS BiH nije bilo promjene. Oni su sistematski pratili i kontrolisali njenu ustavnu i izbornu kampanju i nalazili da nema razloga za primjenu oštrijih mjera protiv nje. Zanimljiva su neka zapažanja odgovornih upravnih organa, koja oni u svojim izvještajima o aktivnosti socijaldemokrata saopštavaju vladi. Tako se u izvještaju o socijaldemokratskoj konferenciji, održanoj 23. I 1910. u Mostaru, kaže da je konferenciji prisustvovalo 100—120 osoba, da je ova protekla mirno, da slušaoci najvećim dijelom nisu mogli shvatiti

¹¹⁶⁾ Arhiv Srbije — ZDT, 72. Jakšić — Tucoviću, 20. februara 1910.

¹¹⁷⁾ Arhiv Srbije — ZDT, 73. Jakšić — Tucoviću — Sarajevo, 9. marta 1910.

¹¹⁸⁾ **Saborski izbori raspisani, Glas Slobode**, str. 15, 8. aprila 1910, str. 1.

¹¹⁹⁾ Arhiv KP BiH — Izvještaj Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine za II kongres 11. i 12. jula 1910. godine, str. 108.

¹²⁰⁾ **Poslije izbora, Glas Slobode**, br. 27, 31. maja 1910, str. 1.

izlaganja referenata, što je naročito padalo u oči prilikom dodirivanja pitanja klerikalizma i nacionalizma.¹²¹⁾ U izvještaju o socijaldemokratskoj konferenciji u Mostaru, održanoj 2. marta 1910, kojom prilikom su se čule parole: »Živila Sloboda«!, »Dole Ustav!«, kotarski predstojnik iznosi pretpostavku da su demonstracije inscenirane iz Sarajeva i dodaje da je stanovništvo osuđivalo povorku i da je demonstracija učinila na građanstvo rđav utisak¹²²⁾. Tom prilikom došlo je do sukoba između radnika i žandara, više radnika je bilo uhapšeno, zbog čega su Franjo Markić i Sava Delić uputili protestnu predstavku okružnoj oblasti napominjući da će cjelokupan materijal o ovome događaju »predati drugu Dr Renneru, zastupniku na Carevinskom vijeću, koji će znati na koji i kakav način da cijelu stvar u sklad dovede«¹²³⁾. U vezi sa prvomajskom manifestacijom, jedino je vladin komesar za grad Sarajevo ispoljio veću predostrožnost i od 15. korpskomande za pojačanje bezbjednosti tražio jednu četu pješadije i dva odreda konjice.¹²⁴⁾ Pokazalo se, međutim, da je predostrožnost ovakvog karaktera bila suvišna i da su majske svečanosti sarajevskih socijaldemokratskih radnika protekla prema programu bez značajnih smetnji. Telegrafski izvještaj Zemaljske vlade o prvomajskoj proslavi upućen Zajedničkom ministarstvu finansija u Beč završava se napomenom da je zbog lošeg vremena izostala tradicionalna prvomajska povorka.¹²⁵⁾ Međutim, iz specijalne relacije ZV o socijaldemokratskoj proslavi 1. maja u Sarajevu upućene ZMF u Beč vidi se da je održana prvomajska radnička skupština i da je bila posvećena najaktuelnijim političkim pitanjima — saborskim izborima, mjestu i značaju sabora u političkom životu zemlje. U relaciji se navodi da je Franjo Raušer bio prvi govornik i da je u svom izlaganju ponovio poznate zahtjeve i poglede SDS BiH: opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa; Sabor koji je zemlja dobila nije ništa drugo nego predstavništvo konfesija i povlaštenih klasa, tribina za konfesionalne svade koja neće raditi u interesu naroda i radnika. Na ovoj skupštini Sreten Jakić razvijao je kritiku ustava zbog njegovog nedemokratskog karaktera koji se ogleda u tome što je uspostavio sabor lišen kompetencija u najvažnijim pitanjima, čime se samo izigrava bosanskohercegovački narod. Zanimljiv je podatak ovog izvještaja da je zapisnik skupštine vođen i na srpskohrvatskom i na njemačkom jeziku, na kome je govorio bravar Jozef Štrejc. Uz napomenu da je govorio u okviru zakona, iako je po uvjerenju komunist, u izvještaju se daje odlomak iz Štrejcovog govora, u kome je rekao da je crveni barjak uprkos pušaka već prodro u Sarajevo i da među radnicima ne postoje nikakve nacionalne i konfesionalne suprotnosti »jer svi smo mi, bilo Bosanci, Nijemci ili Česi, jednako eksploataisani«. ¹²⁶⁾ U posebnom izvještaju zemaljskog poglavara Varešanina upućenom 2. maja 1910. ZMF-a u Beč kaže se da su se na Jakšićev predlog učesnici prvomajske radničke skupštine mirno razišli i da se

¹²¹⁾ ABH — ZVBiH — No 640 — Präs./1910.

¹²²⁾ ABH — ZVBiH — 7o 1195 — Präs./1910.

¹²³⁾ ABH — ZVBiH — No 1589 — Präs./1910.

¹²⁴⁾ ABH — ZVBiH — No 2299 — Präs./1910.

¹²⁵⁾ ABH — ZVBiH — No 568 — Präs./1910.

¹²⁶⁾ ABH — ZVBiH — No 2397 — Präs./1910.

socijaldemokratska prvomajska manifestacija u redu završila.¹²⁷⁾ Iz navedenih izvještaja može se zaključiti da je SDS BiH u svojim političkim akcijama okupljala relativno mali broj radnika, koji nisu uvijek razumijevali zahtjeve socijaldemokrata i njihovu kritiku građanske politike, posebno kritiku klerikalizma i nacionalizma, da su neki, svojim manifestacijama, izazivali uznemirenost građanstva i na taj način udaljavali ga od sebe i odbijali. U povremenim sukobima sa organima vlasti bosanskohercegovački socijaldemokrati računali su na pomoć i zaštitu austrijske socijalne demokratije i njenih poslanika u Carevinskom vijeću, stavljajući tako do znanja organima uprave da će u samom Beču, u centru Monarhije, uticajna socijaldemokratska parlamentarna frakcija postaviti pitanje njihovog odnosa prema SDS BiH, da će oni odgovarati za svoja nasilja prema bosanskohercegovačkim socijalistima, koji u BiH traže samo ono što je socijalna demokratija u Austriji već izvojevala. Prvomajska proslava, koja je protekla u znaku zahtjeva za promjenom ustava i saborskog izbornog reda, uvjerala je organe vlasti da SDS BiH organizuje i razvija svoju političku aktivnost u okvirima koji odgovaraju zakonima, o čemu se, bojeći se lične odgovornosti, staraju prvaci i vodeći ljudi u njenim lokalnim organizacijama. Isto tako, redovito i brzo obavještavanje ZV u Sarajevu i ZMF-a u Beču o aktivnosti SDS BiH potvrđuje odlučnost organa vlasti svih stupnjeva da sistematskom kontrolom spriječe socijaldemokratski pokret da uzme pravac koji bi bio opasan za austrougarsku politiku u BiH.

Ipak, snaga SDS BiH ne može se procjenjivati samo politikom austrougarske uprave prema socijalističkom radničkom pokretu. Ona je zavisila od niza drugih uslova, prije svega od razvijenosti bosanskohercegovačkog društva uopšte i u njemu radničke klase, u čijem je krilu nastala i na svome liku nosila sva njena bitna obilježja. SDS BiH je često htjela više nego što je mogla i u svojim inicijativama i akcijama ponašala se kao da je velika partija, iako je svojim organizacijama pokrivala manji broj gradova i, sa izuzetkom nekoliko većih industrijskih centara, imala u njima svega koju desetinu učlanjenih radnika. Pa ipak, ona je poslije prve godine svoje aktivnosti, na Drugom kongresu, 10. i 11. jula u Sarajevu, mogla da sabere i u izvještaju iskaže dosta rezultata, koji su pokazivali da je u političkom životu zemlje prisutan jedan novi faktor, istina još malog uticaja u razvoju političkih odnosa, ali faktor pokretan, vitalan, u smislu utvrđenih aktuelnih zadataka sav angažovan i predan borbi za interese radničke klase i naroda. Iz kongresnih dokumenata vidi se da je u to vrijeme u BiH moglo biti oko 60.000 industrijskih radnika i da je SDS BiH svoje mjesne organizacije, odnosno povjereništva imala u 13 mjesta, u kojima je bilo okupljeno i djelovalo 1.704 članova, dok je strukovno organizovanih radnika bilo tada 4.470¹²⁸⁾. Pored problema u oblasti organizacione izgradnje stranke koji su sa stanovišta njenog političkog rada bili veoma značajni, Kongres je posebnu pažnju posvetio analizi političkih odnosa u zemlji, for-

¹²⁷⁾ ABH — ZVBiH — No 579 — Präs./1910.

¹²⁸⁾ Arhiv KP BiH, tom II, Izvještaj Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine za II kongres 11. i 12. jula 1910. godine, str. 106—112.

mulisanju stanovišta SDS BiH o agrarnom pitanju i razmatranju zaključaka jugoslovenske i balkanske socijalističke konferencije. U referatu »politički položaj i socijalna demokracija« Sreten Jakšić sistematizovao je ocjene SDS BiH o političkim prilikama u zemlji, iz kojih može da se jasnije sagleda pravac djelovanja stranke u neposrednoj budućnosti. U tom pogledu od najvećeg značaja su stavovi o aneksiji i položaju BiH i s tim u vezi o zadacima SDS BiH. Po Jakšićevoj ocjeni, austro-ugarski kapitalizam htio je da aneksijom definitivno osigura bosansko-hercegovačko tržište za svoje proizvode, a ustavom da trajno učvrsti punu prevlast Austro-Ugarske Monarhije u BiH. Zbog toga su iz djelokruga bosanskohercegovačkog sabora isključena najvažnija pitanja, što omogućava austro-ugarskom kapitalizmu da i dalje vrši kolonijalnu eksploataciju BiH. Polazeći od ovog stanovišta, Kongres je zaključio da sva politika SDS BiH »mora biti opozicionalna prema austrijskoj, ugarskoj i bosanskohercegovačkoj vladi kao predstavnicima austro-ugarskog kapitalizma.«¹²⁹⁾ Druga značajna ocjena u Jakšićevom referatu tiče se odnosa domaće buržoazije prema izloženom položaju BiH. Ona sadrži kritiku politike buržoaskih stranaka, u kojoj je data osnova za formulisanje opštenacionalnih zadataka SDS BiH. Konstatujući da je mlada bosanskohercegovačka buržoazija u ustavnoj borbi iznevjerila interese naroda, da je priklanjanjem vladi imala u vidu svoje uske interese, SDS BiH je izvukla zaključak da borba protiv austro-ugarskih vlastodržaca mora biti opštenarodna, u kojoj učestvuju sve društvene klase i slojevi i sve političke stranke i organizacije. Međutim, ako ovu borbu neće da vodi buržoazija, na njeno čelo doći će proletarijat, koji će i buržoaziju prisiliti da se u svojoj politici postavi opoziciono prema austro-ugarskim vlastodržcima. U tom pravcu SDS BiH će se zalagati da razvijanjem svijesti o nacionalnom jedinstvu jača otpornu snagu naroda, koju austro-ugarski vlastodržci žele da razore svojom politikom nacionalne pocijepanosti i naročito antagoniziranja Srba i Hrvata. U tom kompleksu SDS BiH svoj posebno važan zadatak vidi u nacionalnom osvješćivanju Muslimana, koji predstavljaju prirodni, sastavni dio njenog rada na izgradnji nacionalnog jedinstva Srba i Hrvata.¹³⁰⁾ Na tom putu, prema gledištima SDS BiH, veliku prepreku čine nazadni feudalni društveni odnosi čijim se uklanjanjem odlučno poboljšavaju uslovi za razvijanje i jačanje nacionalnog jedinstva u BiH, naročito za intenzivnije uključivanje muslimanskog dijela naroda u proces formiranja jedinstvenog srpskohrvatskog naroda. Moderni ekonomski odnosi ne mogu se u BiH uspješno razvijati dok se ne riješi agrarno pitanje i to obligatnim državnim otkupom kmetova iz javnih sredstava bez naknade¹³¹⁾. Postavljanjem agrarnog pitanja na dnevni red svoga II kongresa, SDS BiH je pokazala da njegovo odlučno rješavanje doprinosi jačanju otporne snage naroda BiH protiv austro-ugarskog kapitalizma i austro-ugarskih vlastodržaca u BiH, da ono stoji u suštinskoj vezi sa njenim gledištem o procesu uspostavljanja nacionalnog jedinstva, da

¹²⁹⁾ Ibidem — **Politički položaj i Socijalna demokratija** — Rezolucija, str. 115.

¹³⁰⁾ Ibidem, str. 116.

¹³¹⁾ Ibidem, str. 114.

bitno doprinosi jačanju nacionalnog jedinstva kao preduslova modernog društvenog progressa i istinske nacionalne politike, koja pred očima ima uvijek »interes čitavog naroda, pa bilo to bogataša, bilo sirotinje.«

Prožet duhom ovih shvatanja, Kongres je posebno razmatrao izvještaj o radu Jugoslovenske i Balkanske socijalističke konferencije i u vezi sa njihovim dokumentima, koje je prihvatio posebnom rezolucijom, u prvom njenom stavu proglasio je zaključke i Ljubljanske i Beogradske konferencije obaveznim za SDS BiH.¹³²⁾ Tako nije postupila nijedna od jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka, čiji su delegati učestvovali u njihovom radu. Jugoslovenska i Hrvatska socijaldemokratska stranka smatrala su »Tivolsku« rezoluciju svojim programskim staništem u rješavanju jugoslovenskog pitanja, dok je Srpska SDP, koja je Ljubljanskoj konferenciji prisustvovala kao gost, smatrala da je njen prvenstveni zadatak u ostvarivanju zaključaka Prve balkanske socijalističke konferencije. U činjenici da je SDS BiH proglasila zaključke ovih socijalističkih konferencija obaveznim za svoje organizacije i članove, dolazi do izražaja njen specifičan položaj koji je čini istovremeno pripadnikom jugoslovenske socijalne demokratije u okviru male Internacionalne, kao i pripadnikom zajednice balkanskih socijaldemokratskih partija. U »Tivolskoj« rezoluciji ona je izrazila svoje uvjerenje o nacionalnom jedinstvu Jugoslovena i rješenju jugoslovenskog pitanja u jugoslovenskoj nacionalnoj autonomiji u sklopu Habsburške Monarhije. U ovoj rezoluciji ona je ostala »u opoziciji« prema austrougarskom kapitalizmu i austrougarskim vlastodršcima, koji svojom politikom divide et impera sprečavaju proces neminovnog ujedinjenja Jugoslovena u jedinstvenu jugoslovensku naciju, kako bi mogli da svoju vlast nad njima trajno protegnu u budućnost. U Balkanskoj rezoluciji SDS BiH je učinila korak koji nije mogla da napravi u Ljubljani (a koji nisu bile spremne da naprave ni Jugoslovenska, ni Hrvatska socijaldemokratska stranka), gdje je respektovala postojeći državni okvir, status quo, a u skladu sa opozicionim odnosom prema austrougarskoj upravi u BiH zahtijevala reformu Monarhije na principu nacionalne autonomije i u tom smislu jugoslovensku nacionalnu autonomiju. To je bio korak solidarnosti sa balkanskim socijaldemokratskim partijama, koji nije ostavljao status quo na Balkanu, već je zahtijevao da se uspostavi balkanski savez po načelu Balkan balkanskim narodima. Prihvatanjem rezolucije Prve balkanske socijalističke konferencije, SDS BiH se pridružila zahtjevu da se na Balkanu likvidiraju pozicije i uticaji evropskih imperijalističkih sila, što je objektivno značilo uklanjanje sa Balkana Austro-Ugarske Monarhije. Takav zahtjev ona nije mogla da postavi u Ljubljani, jer bi on izlazio kako iz okvira njenog gledišta o realnoj mogućnosti ujedinjenja Jugoslovena, tako i njenog shvatanja o realnosti Austro-Ugarske Monarhije. Za razliku od jugoslovenske nacionalne autonomije koja je u okviru habsburške države predstavljala bližu perspektivu, antiimperijalistički savez balkanskih republika pripadao je daljoj budućnosti i, mada je bio okrenut protiv balkanske imperijalističke

¹³²⁾ Ibidem — Jugoslavenska i balkanska socijal-demokratska rezolucija — Rezolucija, str. 122.

igre Monarhije, on nije postavio na dnevni red neposredne akcije balkanskih socijaldemokratskih partija pitanje njenog integriteta. U dužnoj vezi sa takvim gledištem SDS BiH jeste i stav Rezolucije o usvajanju zaključaka Jugoslovenske i Prve balkanske socijalističke konferencije. Naime, SDS BiH je na Ljubljanskoj konferenciji uzela obavezu da izradi svoje programsko stanovište o državnompravnom i nacionalnom pitanju BiH,¹³³⁾ o čemu se ne govori u partijskom programu. Taj stav glasi: »Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine svoj državno-pravni i nacionalni program udešava prema rezoluciji Jugoslovenske socijal-demokratske konferencije, tj. da stranka u državnompravnom i nacionalnom pogledu traži preuređenje Austro-Ugarske u smislu nacionalnih autonomija, tako da bi narod Bosne i Hercegovine bio ujedinjen sa ostalim Jugoslovenima u nacionalnoj autonomiji Jugoslavena.¹³⁴⁾ Usvajanjem ove Rezolucije, II kongres proklamovao je da se za SDS BiH ni u kome obliku ne postavlja pitanje posebnog i samostalnog državnog statusa BiH, već je za nju, s obzirom »na današnje stanje Austro-Ugarske« od bitnog značaja ostvarenje jugoslovenske nacionalne autonomije u okviru Austro-Ugarske Monarhije, u kojoj, po njenom dubokom uvjerenju, mora doći do punog ujedinjenja jugoslovenstva izraženog u jedinstvenoj jugoslovenskoj naciji. Ma koliko da je jugoslovenska orijentacija SDS BiH značila za austrougarsku upravu kritiku njene politike u BiH, ona se postavila pozitivno prema kongresnoj rezoluciji prije svega zbog austrougarskog državnog okvira jugoslovenske nacionalne autonomije. Za politiku Austro-Ugarske Monarhije od odlučujućeg, bitnog značaja bilo je pitanje kako se socijalna demokratija postavlja prema suštinskom problemu države, njenom integritetu. Za SDS BiH je, međutim, u pogledu jugoslovenskog pitanja primarno bilo ostvarenje jugoslovenskog jedinstva, a u vezi sa balkanskim pitanjem ostvarenje ideje demokratskog saveza balkanskih republika.

U kontekstu ove analize valja konstatovati da su u izlaganjima delegata koji su u ime svojih socijaldemokratskih partija prisustvovali II kongresu SDS BiH došli do izražaja drukčiji prilozi i stavovi o pitanjima koja su se nalazila u prvom planu aktivnosti bosanskohercegovačke socijaldemokratske stranke. Upućujući svoje ugledne predstavnike kao delegate na II kongres SDS BiH, socijaldemokratske partije Austrije, Češke, Hrvatske i Srbije potvrdile su time da su duboko zainteresovane za razvoj socijaldemokratskog pokreta u BiH, kome su one i do tada pomagale, a što žele da čine i ubuduće. Pri tome delegatima ovih partija bilo je naročito stalo do toga da kongresu bosanskohercegovačke socijalne demokratije izlože gledišta svojih stranaka o pitanjima koja ispunjavaju značajnu sadržinu borbe SDS BiH.

Naglašavajući da djeluje u uslovima »grozne nekulture — nepismenosti«, u kojoj austrougarski kapitalizam nastoji da zadrži BiH, Leopold Winarsky, koji je pozdravio II kongres u ime austrijske socijalne demokratije, tvrdio je: »Do ovoga položaja, u kome se nalazite,

¹³³⁾ Ibidem, str. 121.

¹³⁴⁾ Ibidem, str. 122.

dovela vas je djetinjasta politika vaše buržoazije...¹³⁵⁾, da bi zatim izrazio podršku svoje partije borbi koju SDS BiH vodi za nacionalnu autonomiju: »Mi držimo da sve zemlje imaju neograničeno pravo na potpunu autonomiju; ako ih je k sebi pripojila, mora im i samoupravu dati, koja bi prije svega obuhvatila sve pripadnike naroda...¹³⁶⁾. Ova poruka austrijske socijalne demokratije, koju je II kongresu SDS BiH prenio visoki funkcioner njenog vodstva, upućivala je socijalnu demokratiju BiH da glavnim protivnikom smatra domaću buržoaziju koja je svojom »djetinjastom politikom« narod BiH dovela u položaj opšte bijede i zaostalosti, a ne austrougarsku upravu, koja provodi bezobzirnu kolonijalnu eksploataciju bogatstava BiH. Da bi zemlja pošla putem napretka i kulture, SDS BiH treba da uporno zahtijeva nacionalnu autonomiju, koju Monarhija mora dati pošto je ove pokrajine sebi već pripojila.

Istupajući na radničkom zboru u Sarajevu koji je SDS BiH organizovala u čast završenog Kongresa, delegat SDS Hrvatske i Slavonije Juraj Demetrović razvijao je tezu da na putu svoga oslobođenja narod uvijek ima protivnika u kapitalističkoj klasi, bez obzira na to bila ona tuđa, zavojevačka ili domaća, nacionalna. Po njemu, nema razlike u držanju i odnosu kapitalističke klase prema borbi koju narod vodi za svoje nacionalno oslobođenje, usljed čega ni radnička klasa ne treba da pravi razliku između zavojevačke i domaće buržoazije. Jer, kapitalizam uvijek drži u ropstvu i eksploatiše radničku klasu, jednako strani kao i domaći. »Naše narodno pitanje nije riješeno aneksijom Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj, isto tako kao što ne bi bilo riješeno ni u tom slučaju da su BiH pripale Srbiji. Danas izrabljuje ovdje radni narod austro-ugarski kapitalizam, a onda bi to učinio srpski kapitalizam, a to je, da kapitalistička klasa uopće ne može biti nigdje i ni u kom slučaju osloboditeljicom naroda¹³⁷⁾. Juraj Demetrović se tako, očigledno, slagao sa Winarskym i drugim prvacima austrijske socijaldemokratije, koji su više razumijevanja imali za očuvanje integriteta Monarhije, nego za stvarno nacionalno oslobođenje Jugoslovena, koje se nije moglo postići u borbi protiv jugoslovenske buržoazije, već sa njom zajedno, protiv istog protivnika-zavojevačkog austrougarskog imperijalizma.

U ime Srpske SDP II kongresu SDS BiH prisustvovao je Živko Topalović, koji je poslije završenog Kongresa, takođe govorio na velikoj radničkoj skupštini u Sarajevu. Izvanredno teške uslove u kojima je morala da djeluje bosanskohercegovačka socijalna demokratija on je objašnjavao izrazitim kolonijalnim položajem BiH i u ukidanju toga položaja vidio bolje mogućnosti za djelovanje SDS BiH. »Dok mi u drugim zemljama imamo samo jednog neprijatelja — kapitalističku klasu, dotle se vi u Bosni morate boriti protiv feudalizma — protivu aga i begova, zatim protivu strane kolonizatorske i protivu domaće bur-

¹³⁵⁾ Rad naših kongresa, Glas Slobode, br. 39, 14. jula 1910, str. 1.

¹³⁶⁾ Rad naših kongresa, Glas Slobode, br. 42, 23. jula 1910, str. 2.

¹³⁷⁾ Velika agitaciona skupština — Govor druga Juraja Demetrovića iz Zagreba — Glas Slobode, br. 43, 27. juli 1910, str. 3.

žoazije. ... Ali, danas su BiH austro-ugarske kolonije, u kojima tuđi agrarci onemogućavaju razvitak poljoprivrede, tuđi industrijalci onemogućavaju razviće industrije i zanata, tuda vlada otvara širom vrata privrednoj pljački stranih kapitalista, koja opusti mnogobrojna prirodna blaga, kao skakavac što polje opusti...«¹³⁸⁾ Za razliku od Demetrovića, koji je razvijao doktrinarnu tezu o eksploatatorskoj prirodi kapitalizma, brišući pri tome razlike u držanju zavojevačke i nacionalne buržoazije prema težnjama naroda za nacionalnim oslobođenjem, Topalović je izlagao stanovište Srpske SDP da austrougarska okupacija i aneksija predstavljaju najgrublji oblik njenog nacionalnog ugnjetavanja i porobljavanja, ukazujući tako na svu složenost klasnih i nacionalnih zadataka bosanskohercegovačke socijalne demokratije.

Tako je Drugi kongres SDS BiH bio značajan kako po veoma plodnoj aktivnosti koja je ispunila međukongresni period, tako i po elementima samostalnijeg prilaženja i određivanja konkretnih zadataka u borbi za interese radničke klase i naroda u BiH. U toku svega jedne godine od svoga osnivanja, SDS BiH je formirala svoje organizacije u najrazvijenijim industrijskim centrima BiH, organizovala i vodila kampanju za demokratski ustav, neposredno učestvovala u saborskim izborima, prisustvovala dvjema istorijski značajnim socijalističkim konferencijama — Jugoslovenskoj i Balkanskoj i pripremila svoj II kongres. To bi, neosporno, bio značajan rezultat i za socijaldemokratske partije bogatijeg iskustva, što je potvrda da je SDS BiH čvrsto stala na noge i da je već na samom početku ispoljila težnju za samostalnošću i nezavisnošću u zauzimanju stavova i donošenju zaključaka. To su pokazale odluke II kongresa, a o tome na određen način svjedoče i istupanja delegata Austrijske i jugoslovenskih socijaldemokratskih partija na samom Kongresu, kao i na agitacionoj skupštini u Sarajevu neposredno po završetku Kongresa. Bilo bi, međutim, pogrešno tvrditi da su pogledi SDS BiH o najaktuelnijim pitanjima u borbi koju je vodila bili lišeni uticaja socijaldemokratskih partija kod kojih se ona učila socijalizmu i pod čijim se idejnim i političkim okriljem podigla i u život stupila. To se, svakako, ogleda i u njenoj borbi za rješavanje jugoslovenskog pitanja, koje se gotovo od početka nalazilo u prvom planu njene aktivnosti.

Dok su druge jugoslovenske socijaldemokratske stranke imale iza sebe već dugi niz godina aktivnosti, a neke se nalazile u sredini druge decenije postojanja, SDS BiH je sa II kongresom ušla tek u drugu godinu neravne i složene borbe. Ali, društveno-ekonomska stvarnost sada bila je već znatno izmijenjena u poređenju sa stanjem kada su u BiH počele da se javljaju prve socijalističke inicijative i prve radničke organizacije. Privreda BiH raspolagala je 1910. godine proizvodnim snagama sposobnim za obimniju reprodukciju i razvitak. Za protekle dvije decenije podignuta je gotovo cjelokupna industrija BiH, koju je ona

¹³⁸⁾ **Velika Agitaciona skupština** — Govor druga Živka Topalovića — **Glas Slobode**, br. 44, 30. jula 1910, str. 2.

mogla da pokaže na kraju austrougarskog perioda¹³⁹⁾, a u posljednjoj deceniji, tj. od 1900—1910. bila je sprovedena modernizacija najznačajnijih industrijskih preduzeća.¹⁴⁰⁾ Naročito uspješan razvoj imala je drvna industrija, čija su najveća i tehnički najopremljenija preduzeća Eisler i Ortlieb iz Zavidovića i Otto Steinbeis iz Dobrljina sa tri pilane, 50 švedskih gatera, preko 6.000 ks pogonske energije, 10.000 radnika i godišnjom proizvodnjom od 1.000.000 m³ drveta, stajala u samom vrhu evropske proizvodnje drveta¹⁴¹⁾. U ovom periodu koncentracija industrijske proizvodnje dostigla je, relativno, visok stepen pokazujući da je u 167 velikih industrijskih preduzeća bilo zaposleno 24.768 radnika nasuprot 6.002 srednja i mala preduzeća, u kojima je radilo 15.088 radnika, što znači znatno ispod polovine ukupnog broja industrijskih radnika¹⁴²⁾. Pored drvne industrije, u ovom razdoblju ostvaren je značajan napredak proizvodnje i tehničke opremljenosti u hemijskoj industriji, industriji građevinarstva, mlinskoj i prehrambenoj industriji, rudarstvu i metalnoj industriji¹⁴³⁾. Uz strani kapital, koji je kontrolisao najveća i najproduktivnija preduzeća, u privrednom životu zemlje počeo je da se osjeća i domaći kapital, u kome prevladuje njegov trgovački oblik. Za razliku od stranog kapitala, koji je bio investiran pretežno u industriji namijenjenoj izvozu, tj. stranom tržištu, domaći kapital, koji se aktivirao tek početkom XX stoljeća, orijentiran je na sitnu industriju i unutrašnje tržište. Pretpostavljanje i forsiranje eksportne industrije i zapostavljanje industrije za potrebe unutrašnjeg tržišta, monopol stranog kapitala nad domaćim izvorima sirovina, usmjeravanje sirovinske industrije u interesu industrije metropole dovelo je do teških posljedica u privrednom razvoju BiH¹⁴⁴⁾. Bez obzira na značajan napredak, industrija BiH nosila je kolonijalni karakter, izražen u zavisnosti trgovačkog, domaćeg kapitala od industrijskog, stranog, kao i u opštoj deformaciji privrede, koja se ispoljavala u potčinjavanju razvoja produktivnih snaga zemlje interesima kapitala Monarhije, a to se na političkom planu nužno manifestovalo u kapitulantskom ponašanju domaće buržoazije prema režimu austrougarske uprave. Međutim, ma koliko da je nosio na sebi kolonijalni pečat, privredni razvoj BiH u ovom razdoblju, prije svega razvoj industrije, bio je izuzetno dinamičan, što je u društvenom i političkom životu zemlje svoj izraz našlo u većim potrebama i zahtjevima za naprednim i modernim oblicima, za demokratskim institucijama i odnosima. Modernizacija industrije i njen razvojni zamah intenzivirali su strukturalne promjene u društvu, koje su se naročito manifestovale u porastu radničke klase, u širem aktiviranju njenih najnaprednijih snaga na platformi programskih ciljeva i zahtjeva socijaldemokratskog pokreta.

¹³⁹⁾ Kemal Hrelja: **Industrija Bosne i Hercegovine do I svjetskog rata** — Beograd 1961, str. 47.

¹⁴⁰⁾ Ibidem, str. 95.

¹⁴¹⁾ Ibidem, str. 65.

¹⁴²⁾ Ferdinand Schmid, n. dj. str. 540.

¹⁴³⁾ Joso Lakatoš i dr Aco Despić — nav. dj. (str. 96—214).

¹⁴⁴⁾ Kemal Hrelja, n. dj. str. 177.

Kolonijalni karakter privrede posebno se ispoljavao u oštini oblika eksploatacije radnika, koji su zbog toga često stupali u štrajkove i tako postepeno poboljšavali svoj materijalni i društveni položaj. Iskustvo velikih majskih štrajkova živjelo je u svijesti radnika, koji su se osvjedočili da je svaki njihov uspjeh u borbi za bolje uslove rada i veće najamnine počivao na čvrstini njihove organizacije, solidarnosti i jedinstvu klase. Zato štrajkovi, kao najefikasniji metod u borbi protiv eksploatacije nisu od 1906. ni prestajali, iako nisu imali masovnost majskih štrajkova, kao ni njihov značaj za opšti društveni položaj radničke klase. Spomenuti napredak u razvoju industrije nije, međutim, donosio uporedno poboljšanje materijalnih uslova rada i ekonomskog položaja radnika. Naprotiv, težnja za povećanjem ekstra-profita ostala je nepromjenljivi movens kapitalističke proizvodnje, a ona se mogla ispunjavati samo pojačanom eksploatacijom na račun radničkih najamnina. Sticajem okolnosti, na sam dan otvaranja II kongresa SDS BiH, 11. jula 1910, bio je proglašen štrajk građevinskih radnika u Sarajevu, koji je trajao gotovo dva mjeseca i u kome su radnici ostvarili mnoge svoje zahtjeve, usprkos intervencijama vlade u korist kapitalističkih preduzeća i štrajk-brehera.¹⁴⁵⁾ Po masovnom učešću radnika i upornosti koju su ispoljili, po podršci i solidarnosti koju su prema borbi građevinskih radnika pokazali sarajevski radnici drugih struka, ovaj štrajk građevinskih radnika zauzima istaknuto mjesto u razvoju radničkog pokreta u BiH do prvog svjetskog rata.¹⁴⁶⁾ Štrajk je potvrdio da radnički pokret raspolaže sa značajnom unutrašnjom snagom, energijom i borbenim mogućnostima, da ima smisao za organizaciju i razvijen osjećaj klasne solidarnosti, da je sposoban da istraje u svojim zahtjevima uprkos činjenici da protiv sebe ima moćne kapitaliste i iskusnu tuđinsku vlast, i okolnosti da se razvija u krilu jedne sasvim rudimentarne klase i uopšte društveno zaostale sredine. U sukobima a klasnim protivnikom, radnički pokret obnavljao je svoju snagu, sticao iskustvo i oštrinu i podizao svoju organizovanost. Upravo tokom 1910. sindikalni pokret ostvario je značajan napredak, obuhvatajući u svojim organizacijama 6.086 radnika, prema 3.690 u 1909. godini.¹⁴⁷⁾ U izvještaju za 1910. godinu, koji GRS za BiH dostavlja Međunarodnom sindikalnom savezu, posebno su zanimljivi podaci o nacionalnom sastavu sindikalno organizovanih radnika u BiH 1910. godine, iz kojih se vidi da je među njima bilo Hrvata 2.030, Srba 1.619, Čeha 305, Slovenaca 300, Nijemaca 287, Mađara 282, Muslimana 737, španskih Jevreja 166 i ostalih 342.¹⁴⁸⁾

Napredak u razvoju industrije, koji je dostignut u BiH do 1910. godine, proširivao je prostor za veću aktivnost radničkog pokreta uopšte, a posebno SDS BiH, koja se trudila da u političkom životu zemlje izbori za sebe što uticajniji položaj. Za to joj nije nedostajalo volje,

¹⁴⁵⁾ ABH — ZVBiH — No 33743 — Präs./1910.

¹⁴⁶⁾ Nedim Sarac, n. dj. str. 140.

Takođe: **Spomenica 30-godišnjice rada i borbe građevinskih radnika u Sarajevu** — uredio Franjo Raušer, str. 28.

¹⁴⁷⁾ Sindikalni pokret 1903—1912 — Izvještaj za 1910. godinu, str. 118.

¹⁴⁸⁾ Ibidem, str. 120.

ali očigledno nije imala snage i spremne da akcijama koje je preduzimala mijenja odnose kako je to željela i zamišljala. Njena baza bila je opterećena zaostalošću sredine, a u vrhu nalazilo se svega nekoliko pojedinaca koji su imali izvjesnog znanja iz oblasti socijalističke teorije i trudili se da svoje teoretsko obrazovanje uvećaju i na stranku prenesu. U tom pogledu Jakšić se žalio Tucoviću da svakodnevni rad toliko angažuje članove partijskog vođstva da nemaju vremena za učenje, usljed čega će morati da ostanu i »umna sirotinja«. »Svi glavni ljudi u pokretu su mladi, u onom vremenu kad treba učiti, a mi moramo međutim voditi teške i svakovrsne poslove«¹⁴⁹). Složeni društveni i politički odnosi, za čije se mijenjanje SDS BiH borila, zahtijevali su visok nivo teoretsko-političkog obrazovanja vodećih partijskih kadrova, a taj problem mogao se rješavati samo u procesu borbe i uz pomoć jugoslovenskih socijaldemokratskih partija, koja je bila skromna i izražavala se pretežno u člancima pisanim specijalno za **Glas Slobode**. Time se nekoliko smanjivala obaveza prvaka SDS BiH da svojim priložima ispunjavaju brojeve partijskog organa, pa su tako mogli da posvete malo više pažnje podizanju sopstvenog znanja o teoriji i istoriji socijalizma. U stvari, svoje teoretsko-političko obrazovanje vodeći ljudi bosansko-hercegovačkog socijaldemokratskog pokreta sticali su u svakodnevnoj praksi, a naročito u pripremanju kongresa i javnih radničkih skupština, na kojima su istupali i tumačili zadatke koje je SDS BiH imala da ispunjava. U prvom planu tih zadataka, na kojima je vodeće jezgro stranke sticalo značajna iskustva i uporedo osvajalo nužna politička znanja, u samom središtu političke aktivnosti SDS BiH nalazilo se pitanje narodnog jedinstva, pitanje metoda njegovog ostvarenja. Među zadacima, koji su dolazili u sferu njene aktivnosti, pošto je borba za ekonomske interese radničke klase ostala trajno područje aktivnosti GRS-a, problem ostvarenja nacionalnog jedinstva sve više je angažovao SDS BiH i postao jedan od najvažnijih problema u cjelokupnom njenom radu. Po uvjerenju vodećih ljudi socijalne demokratije, njegovo rješenje donosilo je radničkoj klasi BiH radikalno mijenjanje i poboljšanje društveno-političkih uslova u njenoj borbi za socijalizam. Sa staništa SDS BiH bilo je od osobite važnosti da se postigne saglasnost svih narodnih političkih snaga u pogledu shvatanja narodnog jedinstva, kao i saglasnost u pogledu značaja jedinstva buržoazije u ostvarenju jugoslovenskog jedinstva. Ova pitanja bila su poslije II partijskog kongresa sve značajnija tema SDS BiH, a posebno **Glasa Slobode**, koji je tome posvetio mnoge svoje priloge, nastojeći da u njima ovo izuzetno značajno pitanje cjelokupnog političkog života BiH što potpunije sagleda. U vođstvu SDS BiH smatralo se da politička akcija može biti uspješna ako je jasna njena sadržina i ako su u njoj prisutne sve snage zbog kojih se ona preduzima i vodi. Među priložima **Glasa Slobode** u kojima se tretira problem narodnog jedinstva, jasnoćom analize i zaključaka izdvaja se članak pod naslovom **Srpskohrvatsko jedinstvo**.¹⁵⁰) Zbog njegove idejno-političke cjelovitosti i kompaktnosti, čini nam se

¹⁴⁹) Arhiv Srbije — ZDT, 78 — Sarajevo, 20. oktobra 1910 — Jakšić Tucoviću.

¹⁵⁰) **Srpsko-hrvatsko narodno jedinstvo, Glas Slobode**, br. 45, 2. augusta 1910, str. 1.

potrebno da se na njemu malo više zadržimo. U njemu je, po našem mišljenju, u fundamentalnim aspektima izneseno stanovište SDS BiH prema jugoslovenskom pitanju, zbog čega on dobija karakter program-ske koncepcije bosanskohercegovačke socijalne demokratije o nacional-nom pitanju.

Da bi ideja narodnog jedinstva Srba i Hrvata postala stvarnost, potrebno je, po mišljenju socijaldemokrata, da mlade srpske i hrvatske buržoaske stranke u BiH takođe usvoje princip narodnog jedinstva Srba i Hrvata. S tim u vezi SDS BiH izražava svoju radost što vidi da su to gledište usvojile Srpska narodna organizacija i Hrvatska narodna zajednica, koje predstavljaju najuticajnije političke stranke u Srba i Hrvata u BiH. Socijaldemokrati smatraju da je »za naš čitav narod i srpski i hrvatski narodno jedinstvo upravo životno pitanje«. U tome smislu ističu se dva velika razloga. Prvi razlog je taj što Srbi i Hrvati govore istim jezikom, koji je »glavno obilježje jedne narodnosti«. Na putu ostvarenja narodnog jedinstva neminovno će doći — uvjerenje je socijaldemokrata — do obrazovanja jedinstvene političke stranke, koju će formirati buržoaski elemenat iz Srpske narodne organizacije i Hrvatske narodne zajednice, a kojim će se, poslije rješenja agrarnog pitanja, priključiti kapitalistički elementi iz muslimanskih redova.« »Proklamovanje« narodnog jedinstva ubrzaće proces nacionalnog osvještavanja muslimanskog naroda, koga će tada prestati da vuku na svoju stranu Srbi i Hrvati, jer će svi sačinjavati jedinstveni i isti narod. Drugi momenat koji upućuje domaću buržoaziju da usvoji princip narodnog jedinstva jeste stvarnost kolonijalnog položaja BiH. »Čitav naš narod je potlačen«. Jedinstveno istupanje buržoazije je imperativ da se spriječi stranom kapitalu izvlačenje ekstraprofita iz BiH i tako stvore uslovi da domaća buržoazija pristupi organizovanju i razvoju nacionalne ekonomije. U tome pravcu leži i interes radnika, koji su »protivnici stranog kapitalizma« zbog toga što i on »mnogo više tlači nego domaći«. Osim toga, činjenica je da brzi razvoj nacionalne ekonomije pomaže razvoj proletarijata, što je od posebnog značaja za opredjeljenje proletarijata BiH protiv stranog kapitalizma. Ali, SDS BiH ima u vidu ne samo BiH nego i druge zemlje u sklopu Austro-Ugarske Monarhije u kojima je »i ostali jugoslovenski narod potlačen«. Otuda je neophodno da se sjedine buržoazije u svim jugoslovenskim zemljama Monarhije i tako postanu jače i otpornije »prema stranom kapitalizmu koji nas ovako pocijepane tlači«. U skladu sa ovim gledištem SDS BiH se izjašnjavala protiv autonomije BiH za kojom su težili Srbi, kao što je istovremeno bila protivnik dualističkog i trijalističkog uređenja habsburške države. **»Mi, računajući sa Austro-Ugarskom kakva je danas (podvukao — E. R.), zastupamo preuređenje Austro-Ugarske u nacionalne anatomije na potpuno demokratskom temelju«.** Uvjeravajući se u praksi, da jugoslovenska buržoazija, zbog svoje pocijepanosti i mlitavosti, nema sposobnosti da izvrši narodno oslobođenje, socijalna demokratija jugoslovenskih zemalja mora da preuzme taj istorijski zadatak buržoazije na sebe.

Stavovi SDS BiH o jugoslovenskom pitanju nisu ovako cjelovito izneseni ni u jednom njenom dokumentu počev od programa do Rezolucije I i II kongresa. Nije teško zapaziti da je stvar narodnog jedinstva,

odnosno jugoslovenskog nacionalnog jedinstva, po njenom shvatanju, pitanje političkog opredjeljenja i političkog stava svih jugoslovenskih političkih snaga. Nije dovoljno da samo socijalne demokratije jugoslovenskih zemalja usvoje gledište o nacionalnom jedinstvu Srba i Hrvata, o pripadnosti Muslimana jedinstvenom jugoslovenskom narodu, jer svi oni govore istim jezikom, koji je glavno obilježje jedne narodnosti. Ovo shvatanje o nacionalnom jedinstvu Jugoslavena treba da usvoje, smatra SDS BiH, i buržoaske partije u jugoslovenskim zemljama, kao što su to u Hrvatskoj učinile partije hrvatsko-srpske koalicije, a u BiH na tom putu već rade Srpska narodna organizacija i Hrvatska narodna zajednica, koje su najvažnije političke stranke Srba i Hrvata u BiH. Po uvjerenju SDS BiH, sasvim je prirodno da se buržoaske stranke u jugoslovenskim zemljama opredijele za ovo stanovište, jer ono potpuno odgovara težnji buržoazije, da u svojoj zemlji postane nosilac njenog privrednog razvoja, graditelj nacionalne ekonomije, koju u svim jugoslovenskim zemljama Austro-Ugarske pritiskuje i guši strani, austrougarski kapitalizam. Otuda, samo od stava jugoslovenskih buržoaskih stranaka zavisi oživotvorenje principa narodnog jedinstva. Očigledno je da SDS BiH stavlja znak jednakosti između političkog jedinstva jugoslovenskih buržoaskih stranaka i jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka u njihovom odnosu prema pitanju jugoslovenskog jedinstva i stvarnog problema narodnog jedinstva kao društveno-istorijskog procesa. Zbog toga što identifikuje političko jedinstvo i narodno jedinstvo, politički stav i istorijski proces, ona i govori o »proklamovanju« jugoslovenskog narodnog jedinstva, podrazumijevajući u tome objavljivanje odluke jugoslovenskih buržoaskih i socijaldemokratskih stranaka da stoje na stanovištu nacionalnog jedinstva jugoslovenskog naroda. Ostvarenje toga jedinstva najdublje je povezano sa pitanjem oslobođenja Jugoslavena od austrougarskog kapitalizma »koji nas ovako pocijepane tlači«. Otuda je prvi korak u pravcu ujedinjenja i oslobođenja Jugoslavena u konstituisanju jugoslovenske nacionalne autonomije u sklopu podunavske habsburške monarhije, uz rezervu da SDS BiH ovo rješenje smatra **privremenim**, jer ga izričito povezuje sa Austro-Ugarskom kakva je danas. SDS BiH je sigurno imala jaku potrebu da svega nekoliko nedelja poslije II kongresa, koji je donio posebnu rezoluciju o usvajanju zaključaka Jugoslovenske i Balkanske socijalističke konferencije, u ovako cjelovitom obliku razvije svoje shvatanje o političkoj i društvenoj sadržini jugoslovenskog pitanja i o putu njegovog rješenja. Mišljenja smo da je SDS BiH na to bila podstaknuta divergentnim pogledima Demetrovića i Topalovića, koji su došli do izražaja u njihovim govorima na agitacionoj radničkoj skupštini u Sarajevu neposredno poslije završenog Kongresa. Istupanje SDS BiH bilo je utoliko potrebnije, što su stavovi, sa kojima se ona nije slagala, bili izneseni na manifestacionoj skupštini u čast Kongresa koji je ona organizovala, pa su mogli da unesu pometnju i stvore zabunu među bosanskohercegovačkim socijaldemokratima i radnicima. Kako smo već naveli, Demetrović je u pomenutom govoru izrazio svoje mišljenje da je za narod BiH bilo irelevantno kome je BiH anektirana i u čijem se sklopu nalazi, BiH u sastavu Austro-Ugarske Monarhije ili kraljevine Srbije, jer bi kapitalisti Srbije izrabljivali ovaj narod isto kao što to čine austrougarski kapitalisti. Ovoj Demetrovićevoj

tezi **Glas Slobode** suprotstavio je svoje stanovište o različitom odnosu radnika prema stranom i prema domaćem kapitalizmu. »Strani kapital oduzima sve ono, što bi mogla da uzme za sebe naša buržoazija... Mi smo protivnici stranog kapitalizma radi toga što nas on mnogo više tlači nego domaći i što smo mi spram njega mnogo neotporniji nego spram domaćeg. Na posljetku on je naš protivnik, koga mi ne vidimo. Mi imamo interesa na razvijanju nacionalne ekonomije i radi toga, što sa bržim njenim razvijanjem dolazi i razvijanje proletarijata...« SDS BiH se sve više u praksi osvjedočavala da je protivnik cjelokupnog naroda BiH istovremeno i protivnik njene radničke klase i da se on nalazi u licu austrougarskog kapitalizma,¹⁵¹⁾ koji sputava razvoj i napredak cijele nacije, pa time istovremeno razvoj i napredak radničke klase, a ne u licu domaće buržoazije, bosanskohercegovačke i jugoslovenske, koja u svome klasnom i nacionalnom interesu treba da se ujedini i snagom ujedinjenog naroda odupre stranom kapitalističkom gospodarstvu, za vojevaču i kolonizatoru. Ali, u ispunjavanju toga svoga istorijskog zadatka, jugoslovenska buržoazija iznevjerava narod u njegovoj težnji za ujedinjenjem i oslobođenjem, pa stoga mlada jugoslovenska socijalna demokratija mora, pored velikih zadataka klasne borbe, da preuzme na sebe i zadatke borbe za nacionalno ujedinjenje i oslobođenje Jugoslovena.

Enver Redžić

THE PREPARATION, FOUNDATION AND WORK OF THE SOCIAL DEMOCRATIC PARTY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA WITH A SPECIAL REVIEW OF ITS STANDPOINT TOWARDS THE NATIONAL PROBLEM AT THE FIRST AND SECOND CONGRESSES

Resumé

The article represents part of a monography in which the author analyses the attitude of the Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina towards the national problem beginning from the foundation of the Party in 1909 until its inclusion in the Socialists Workers' Party (of communists) in 1919.

The introduction is devoted to representing the economical relations in Bosnia and Herzegovina at the turn of the century, the development of important industrial centres and industrial workers in the first decade of the 20 th. century which led to the appearance of economical workers organisations, and the foundation of the main Workers' Union in 1905. Following on from this the author gives a review of the strikes of May 1906 which confirmed the existence of great revolutionary power and possibilities in the working class of Bosnia and Herzegovina in which the movement of workers could count in the combat for socialism.

¹⁵¹⁾ Novi kurs austro-ugarske politike, *Glas Slobode*, br. 77, 23. novembra 1910, str. 1.

The so-called general strike of May 1906 which extended itself in a whole series of strikes throughout 1906 and part of 1907 moved the competent Austro-Hungarian government in Bosnia and Herzegovina to creating a platform for a long period policy towards the Socialistic Workers' Movement in Bosnia and Herzegovina, which was based on a studious analysis of the reasons for the strike, its organisation and its cause. The occupying authorities were consistently guiding the organisational course of the Workers' Movement towards economical and social problems only and they energetically opposed any attempts at introducing political elements into workers' associations and organisations. This explains the loyalty of the Workers' Movement towards the annex of Bosnia and Herzegovina and the fact that the Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina did not come into existence until relatively late on.

The author has devoted special attention to the Workers' Assembly held on December 27 th. 1908, at which the foundation of the Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina was announced and a programme influenced by the Hainefeld programme of Austrian social democracy was put forward, to Rauscher's letters of February and May 1909 to Antonin Nemeč which bear witness to the fact that right from the beginning the Social Democracy of Bosnia and Herzegovina was exposed to difficulties it didn't expect to have in its relationships with the closest social democratic parties of Yugoslavia and to the appearance of the party's organ »The voice of Freedom« which in its first editions already showed that, concerning the national question, it stood for a united Yugoslavian people and a »people's autonomy« in the spirit of Brno which presented and assured the best to its development and general progress.

In the middle section of this article the author devotes great care to the first and second congresses of the Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina with its rich documentation mainly concerning the national question. Based on the congress' propositions and material from the archives, the author gives a careful analysis of the attitudes of the Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina on different aspects of the national question, primary importance going to the Balkan and Yugoslavian contents. Within this aspect, a position of importance in this analysis is given to the entry of the Social and Democratic Party of Bosnia and Herzegovina in the first socialistic conference at Ljubljana in November 1909, and in the first Balkan Social Democratic Conference at Belgrade in January 1910.

The article concludes with speculations on the attitudes of the Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina concerning the forms and methods of political activity with the intention of achieving Serbian Unity, from which it can be seen that the Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina views the problem of the unity of the Serbian and Croatian peoples as a question of a political act of the agreement of the bourgeois and working class political parties in the Yugoslavian countries of the Austro-Hungarian Monarchy and not as a historical process.

MIRA KOLAR DIMITRIJEVIĆ

Rad Ivana Krndelja u gradskom zastupstvu Zagreba od 1925. do 1928. godine

1.

Danas je gotovo zaboravljena intenzivna djelatnost komunista Ivana Krndelja u zastupstvu grada Zagreba od 1925. do kraja 1928. godine. Na temelju pristupačnog mi materijala istražila sam ovu aktivnost, nadajući se da ću time pridonijeti boljem poznavanju kompleksnog rada ovog istaknutog revolucionara u Zagrebu, koji je, koristeći se svim raspoloživim sredstvima, nastojao poboljšati položaj radničke klase kojoj je pripadao i za koju se je borio.

Ivan Krndelj bio je izabran za gradskog zastupnika prvi put na izborima 10. V 1925. na kojima se je birala polovina odbornika.¹⁾ Zajedno s njim izabrani su na listi Nezavisnih radnika Dragomir Škorić i Rudolf Mlinarić.²⁾ Tako je, nakon četvorogodišnjeg izbivanja — nastalog poništenjem mandata dvadesetorice komunista nakon izbora 21. II 1920 — radnička klasa Zagreba ponovno dobila u gradskom zastupstvu svoje predstavnike.

¹⁾ Ivan Krndelj rođen je 3. XI 1880. u Bliznacima kod Mostara u seljačkoj obitelji. Kao željeznički službenik radio je 1918. i 1919. u Mostaru, a 1920. u Konjicu i Sarajevu. Veoma je aktivan sindikalno od 1916. godine u udruženju željezničara. Član je Komunističke partije od njenog osnutka, te se je na izborima za Ustavotvornu skupštinu u decembru 1920. kandidirao na listi komunista.

²⁾ Uz Krndelja izabrani su Rudolf Mlinarić i Dragomir Škorić, ali posljednjem mandat nije verificiran jer je bio mlađi od 30 godina.

Međutim, to je bilo veoma teško vrijeme za radništvo. Politička aktivnost komunistički orijentisanog radništva bila je umanjena prelaskom KPJ u ilegalnost, utoliko više što je i sama Partija bila u to vrijeme razdirana unutrašnjim frakcijskim borbama i traženjima novih oblika rada. Buržoazija pak — potpomognuta od države — uspjela se je konsolidirati i služeći se postojećim zakonima protiv političke aktivnosti radnika (Obznana, Zakon o zaštiti države), odnosno nepridržavanjem Zakona o zaštiti radnika iz 1922. uspjela je pojačati ekonomsku eksploataciju radnika do tolike mjere, da je borba za egzistenciju postala osnovno pravilo većine radnika, osobito onih s porodicom.

Upravo u to vrijeme djeluje u Zagrebu snažna ličnost Ivana Krndelja, koji je u vrijeme svog ulaska u gradsko zastupstvo imao već iza sebe bogato revolucionarno iskustvo i brojne rezultate na partijskom, sindikalnom i publicističko-političkom radu.³⁾ Došavši u Zagreb 1922. godine kao politički izgnanik iz Slavenskog Broda, ovaj bivši željeznički činovnik odmah je započeo raditi u sindikatima, te je za kratko vrijeme postao sekretar Međustrukovnog odbora za Hrvatsku.

Veoma aktivan, Krndelj je uskoro postao omiljen među zagrebačkim radništvom, utoliko više što je govorio jezikom koji je proleterima bio razumljiv i što je kao veoma dobar govornik uspio na mnogobrojnim radničkim skupovima izražavati želje i poteškoće radničke klase. Zbog svog rada, Krndelj je često bio proganjan od policije. U srpnju 1924. godine nakon zabrane rada Nezavisne radničke partije i Nezavisnih sindikata, Krndelj je bio zatvoren i optužen po § 6 Zakona o zaštiti države.⁴⁾ U jesen 1924. Krndelj drži niz govora o položaju radnika, o problemu stanovanja radnika, o potrebi organiziranja pomoći zatvorenim i ugroženim radnicima,⁵⁾ te o potrebi suprotstavljanja radnog naroda akciji kapitalista. U ožujku 1925. godine Krndelj je ponovno bio zatvoren zbog širenja komunističke propagande.

Usljed ovakve aktivnosti, ne začuđuje Krndeljev uspjeh na izborima, koji bi, svakako, bio i veći da novim Izbornim radom nije pravo glasa jako suženo. Od 16.602 glasača, izašla na izbore, Krndeljeva lista dobiva 1.250 glasova, dobivši tako pravo na tri mandata.⁶⁾ Međutim, protuzakonitim načinom, jedan mandat je oduzet Krndelju i dodijeljen radikalima.

Na prvoj sjednici novoizabranog radničkog zastupstva 10. VI 1925. Krndelj je iznio »Deklaraciju kluba Nezavisnih radnika u općinskom zastupstvu« izjavivši, među ostalim, i ovo: »Iako je radnička klasa u

³⁾ Krndelj je bio 1924. urednik **Internacionalne radničke pomoći**, a jedno vrijeme i **Organiziranog radnika**, **Borbe** i **Radničke štampe**.

⁴⁾ Ovaj je postupak obustavljen tek 1928. godine, ali je Krndelj u međuvremenu bio na slobodi (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH), policijski karton Ivana Krndelja).

⁵⁾ U jesen 1924. Krndelj je bio na zasjedanju Internacionalne radničke pomoći u Moskvi (M. Zovko, St. Dvoržak, »Ivan Krndelj«, **Panorama**, 1963/6, 22).

⁶⁾ Budući da Škorićev mandat nije verificiran, dodijeljen je njegov mandat radikalnoj stranci. Međutim, Krndelju se je pridružio Đuro Sever iz HRS-a, te je tako radnički blok ipak brojio tri glasa.

ovom zastupstvu slabo zastupana, tako da broj njenih predstavnika ni iz daleka ne odgovara njenoj faktičnoj snazi, mi ćemo svejedno uprijeti sve svoje sile, da spriječavamo buržoaziju u njenoj klasnoj težini prevaljivanja tereta na leđa siromašnih građana ovoga grada, zatim da općinsko gospodarstvo, koje je do sada služilo interesima akcionera gradskih poduzeća, uputimo u pravcu zaštite interesa namještenika gradske uprave i radnika u tim poduzećima i da u jednu riječ vršimo nepoštednu kritiku i vodimo energičnu borbu za prava i interese radničke klase i gradske sirotinje⁷⁾ Ovu deklaraciju možemo okarakterisati kao Krndeljev program rada u gradskoj skupštini. U toku dvije i pol godine — koliko je Krndelj sudjelovao na gradskim skupštinama izostavši samo s jedne sjednice — Krndelj ili pripadnici njegovog kluba uložili su niz zahtjeva i interpelacija u interesu siromašnih građana Zagreba.

Program koji je Krndelj nastojao ostvariti u toku svog djelovanja u gradskom zastupstvu vidljiv je i iz njegovih članaka, objavljenih u vrijeme izborne aktivnosti. Smatrajući da je zagrebačka gradska općina stup lokalne kapitalističke tiranije u kojoj su se vrhovi krupne kapitalističke buržoazije lokalno grupirali da bi zarobili upravu općine⁸⁾, Krndelj formulira akcioni program Nezavisnih radnika.⁹⁾ Kao neposredni zadatak, Krndelj ističe očuvanje pune općinske samostalnosti, poboljšanje rada gradskih poduzeća, izgradnju radničkih stanova i novih bolnica. Osobitu brigu — kako ističe Krndelj — treba posvetiti nezaposlenima pomažući ih besplatno ili uz pomoć gradskih radova. Podizanje naobrazbe radnika i briga o mladima slijedeća je točka Krndeljeva programa, a sredstva za rad općine moraju se dobiti progresivnim porezom. U programu su istaknuti i neki drugi prijedlozi, a radništvo Zagreba upoznavano je s ovim programom putem letaka.¹⁰⁾ Treba istaći odmah u početku da je ovaj izborni program znatno skromniji od maksimalnog programa koji je Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) postavila prilikom općinskih izbora 21. III 1920. u »Rukovodnim načelima« i u »Rezoluciji o komunalnoj politici.«¹¹⁾ Međutim, u toku samog rada u gradskom zastupstvu Krndelj je istupao svugdje gdje je to bilo potrebno, bez obzira da li se radilo o socijalnim, zdravstvenim, poreznim, obrazovnim ili političkim pitanjima.

⁷⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva Zagreb 10. V 1925. čl. 21

⁸⁾ Gradski izbori u Zagrebu, **Radnička borba**, 23. IV 1925, str. 2. Po stilu ovaj se članak sa sigurnošću može pripisati Krndelju.

⁹⁾ Radnički program za upravu gradske općine zagrebačke, **Radnička borba**, 16. IV 1925, str. 4.

¹⁰⁾ Novine »Riječ« navode da letak »Radnički program za upravu gradske općine zagrebačke« pripada Nezavisnoj radničkoj partiji, iako je ista u to vrijeme već bila zabranjena (Komunistički izborni program, **Riječ**, 29. IV 1925, str. 4).

¹¹⁾ Zdenka Šimončić, Mjesna politička organizacija SRPJ (k) Zagreba i izbori sa Gradsko zastupstvo u Zagrebu 21. ožujka 1920. godine, zbornik »Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata«, Zagreb 1968, 173—174.

2.

Prilikom opisa djelatnosti ovog istaknutog revolucionara u zagrebačkom gradskom zastupstvu, potrebno je staviti nekoliko prethodnih napomena, kako bi se razumjela izvjesna fragmentarnost opisivanja pojedinih akcija. Naime, danas je veoma teško rekonstruirati četvorogodišnju djelatnost Ivana Krndelja u gradskoj općini. Zapisnici gradskog zasupstva nisu se vodili stenografski, te su objavljivani samo zaključci, a ne i neusvojeni prijedlozi, odnosno diskusija. Istom poslije gradske sjednice od 7. II 1927, kada se sedam gradskih zastupnika protivilo ovjerovljenju zapisnika sjednice od 20. XII 1926. zbog nepotpunosti opisa toka skupštinske rasprave o proračunu, kao i zbog prešućivanja pojedinih zbivanja,¹²⁾ zapisnici se vode nešto opširnije. Međutim, mnoge Krndeljeve aktivnosti u gradskoj općini ostaju nam prikrivene, osobito njegovo djelovanje u gradskim odborima, utoliko više što i štampa prešućuje ili iskrivljuje Krndeljeve istupe.¹³⁾ Tako navodim da je Krndelj od 10. VI 1925. radio u Finansijsko-trgovinskom odboru i Odboru za suzbijanje skupoće,¹⁴⁾ a od 14. X 1927. do kraja 1928. u Pravnom, Finansijskom, Stambenom i Personalnom odboru, te Odboru za zavičajnike, Upravnom odboru gradskih poduzeća, te Odboru za izgradnju doma Novinarskog udruženja.¹⁵⁾ Zapisnici rada ovih odbora veoma su manjkavi, a i oni postojeći tako su slabo vođeni, da gotovo ništa ne znamo o diskusijama u kojima je Krndelj sudjelovao, već su uglavnom bilježenj samo zaključci, a ti nisu bili zaključci radničke manjine.

3.

Aktivnost Ivana Krndelja u gradskom zastupstvu prikazat ću kronološkim redom, kako bi se uočila sve više rastuća napetost između antagonističkih klasa pod uticajem političke i privredne krize. U ovom odjeljku opisat ću djelatnost Krndelja do raspusta gradskog zastupstva 24. VI 1927.

Prvi istup Krndelja u gradskom zastupstvu nakon »Deklaracije kluba Nezavisnih radnika« bio je 26. VI 1925. prilikom odluke zastupnika da se za podignuće sokolske mogile u Maksimiru i proslavu hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva izda milijun dinara, obrazlažući time da se protivi gornjem zaključku u ime 2.000 svojih birača koji su na izborima ispoljili republikanstvo.¹⁶⁾

¹²⁾ Krndelj se je na sjednici 20. XII javio za diskusiju u specijalnoj debati o proračunu, ali mu Heinzel nije dao riječ, nakon čega je Krndelj sa svojim drugovima u znak protesta napatio sjednicu (Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 7. II 1927, čl. 1).

¹³⁾ Iz zagrebačkog gradskog zastupstva, **Borba** 30. X 1926, str. 3.

¹⁴⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 10. VI 1925, član 25.

¹⁵⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 14. X 1927, član 221.

¹⁶⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 26. VI 1925, član 49; Deklaracija kluba nezavisnih radnika, **Radnička borba**, 8. VII 1925, str. 2.

Na sjednici 5. X 1925. Krndelje je iznio pet interpelacija¹⁷⁾. Govori o nepravilnom ubiranju poreza na radničke nadnice u gradskim poduzećima, o nesređenim prilikama na Jelenovcu, gdje nema ni kanalizacije, ni ceste ni vodovoda, te siromašno stanovništvo tog predjela pije zagađenu vodu iz potoka, o glasinama da će državni monopol napustiti Tvornicu duhana u Zagrebu, čime će 120 porodica ostati bez zarade, te o potrebi da se vojne parade ne održavaju na Jelačićevom trgu zbog čega dolazi do poteškoća u prometu i prehrani građana. U interesu slijepaca koji su preseljeni na državno dobro u Popovaču moli da se isti vrate u Zagreb, te da im grad iznajmi jednu kuću kako bi mogli otvoriti kafansku i košarašku radnju.

★

Godine 1926. Krndelj iznosi u gradskom zastupstvu 23 interpelacije, vezane većinom uz radničke probleme, socijalnog i političkog karaktera.

Na sjednici 2. III 1926. Krndelj traži da povlaštene tramvajske karte imaju svi radnici, a ne samo kvalificirani.¹⁸⁾ Zatim kritizira progon komunistički orijentisanih tramvajskih radnika i namještenika, koje uprava tramvaja otpušta bez opravdanog razloga.¹⁹⁾ Krndelj iznosi pred gradstvo zastupstvo pojavu da »Obrtna vlast« radi u interesu poslodavaca zapostavljajući interese radnika i njihovih organizacija.²⁰⁾ Osobito je važna Krndeljeva interpelacija o pitanju pomoći nezaposlenim radnicima, čiji sadržaj Krndelj gotovo svake godine nanovo iznosi pred gradsko zastupstvo (16. X 1926, 21. XI 1927). Krndelj traži da se uredi kuhinja i konačište za nezaposlene i sirotinju, da se podijele drva i brašno sirotinji bez naknade, te da općina u većoj mjeri organizira javne radove na kojima bi nezaposleni nalazili zaposlenje. Na ovu Krndeljevu interpelaciju gradonačelnik Heinzl je odgovorio da ne smatra da je briga Zagreba da snosi na svojim leđima teret nezaposlenih iz provincije, jer da je »...besposlenost jedan općeniti socijalni pojav, pak stoga mora dakako u prvom redu zainteresirati državne faktore, koji su u prvom redu zvani, da svim mogućim mjerama olakšaju besposlenim snašanje toga zla i da tomu pojavu stanu na put.«²¹⁾ Neposredno uz ovu interpelaciju, vezan je i Krndeljev upit da li će gradska općina dozvoliti da se sva lica koja nemaju zaposlenje otpreme na prisilan rad u Staru Gradišku, kako je objavilo zagrebačko redarstvo. Heinzl je obećao da će zamoliti redarstvo da postupa individualno i obzirno u svakom slučaju, kako ova mjera ne bi pogodila one koji su voljni raditi.²²⁾ Sadržajno blizu je i Krndeljeva interpelacija zbog privatnih burza rada, kojih je u Zagrebu bilo 13, a koje je trebalo da budu zatvorene nakon

¹⁷⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 5. X 1925, član 122—126.

¹⁸⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 2. III 1926, član 4.

¹⁹⁾ Isto, član 3.

²⁰⁾ Isto, član 7.

²¹⁾ Isto, član 5.

²²⁾ Isto, član 6.

otvaranja mjesne burze koja je preuzela posredovanje prilikom zapošljavanja radnika.²³⁾ Međutim, privatne burze rada održavaju se sve do sredine tridesetih godina, iskoništavajući potrebu ženske radne snage za radom, za koje posredovanje nisu preuzimale javne burze rada, te su Krndeljevi zahtjevi da se privatne burze zatvore bili bez svakog odaziva (23. VI 1926. i 21. XI 1927). Karakteristično je da je Krndelj već u to vrijeme počeo napadati korumpiranost gradske uprave prilikom ubiranja potrošarina, te iznosi na javnost slučaj Hrvatske središnje vinare d. d., koja je kroz više godina oštećivala gradsku općinu za doista velike sume²⁴⁾. Na istoj sjednici Krndelj i Mlinarić ustaju protiv izgradnje moderne tržnice na Dolcu, smatrajući da je u tom trenutku potrebnije izgrađivati radničke stanove i Savski nasip, kako bi se osiguralo stanovanje sirotinje u gradu.²⁵⁾ Treba istaći da su Krndeljevi prijedlozi i upiti primani u gradskom zastupstvu ćutke ili s neodobravanjem od strane gradske većine, te o ovom stavu gradskih zastupnika obavještava Krndelj javnost u »Borbi«.²⁶⁾

Na slijedećoj sjednici gradskog zastupstva, održanoj 29. IV 1926, Krndelj iznosi sedam interpelacija.²⁷⁾ Napomenut ću samo najvažnije. Krndelj se ovim interpelacijama uglavnom obara na loš rad gradske uprave. Kritizira sporo uredovanje gradskog poreznog ureda u slučaju kada treba vršiti ovrhu u korist radnika. Pored toga, ukazuje na rasipnost gradske uprave, koja je za održavanje tri auta utrošila »prema navodu Heinzla« u godini dana 88.579 dinara. U čl. 98 Krndelj se žali na odluku Gradske električne centrale o učlanjenju u instalatersku zadrugu, budući da je tako gradska općina obrazovala s obrtnicima kartel, čija je posljedica poskupljenje elektroinstalaterskih radova u Zagrebu. Krndelj takođe ukazuje na zapuštenost i nečistoću Radničkog dola u kojem žive isključivo radničke obitelji, a u interpelaciji pod čl. 101 traži da se povede briga o ostarjelim gradskim radnicima, budući da isti nemaju mirovine. Karakteristično je da na većinu Krndeljevih interpelacija odgovara Heinzl lično, negirajući ili umanjujući vrijednost Krndeljevih navoda, te Krndelj ne prihvaća načelnikova obrazloženja, smatrajući, na primjer, sramotom da ostarjeli cestovni radnici dobivaju samo milostinju iz uboške zaklade ako su bez ikakvih sredstava za život ili da se smještavaju u gradsku ubožnicu.²⁸⁾

Za sjednicu 23. VI 1926. Krndelj je pripremio pet interpelacija. Tri su interpelacije vezane uz zahtjev za uređenje pojedinih predjela u gradu (uređenje Radničkog Dola, saniranje močvare iza tramvajske remize i postavljanje javnog hidranta na Vinogradskoj cesti.²⁹⁾ U poseb-

²³⁾ Isto, član 8.

²⁴⁾ Isto, član 2.

²⁵⁾ Komunalna politika, **Borba**, 13. III 1926, str. 2; Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 2. III 1926, član 20.

²⁶⁾ Sjednica gradskog zastupstva u Zagrebu, **Borba**, 6. III 1926, str. 4.

²⁷⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 29. IV 1926, član 95—101.

²⁸⁾ Pa i ova odluka nije postojala prije 22. II 1926. kada ju je donio Socijalni odbor. Stanje prije toga bilo je očito još lošije za ostarjele radnike.

²⁹⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 23. VI 1926, član 156, 158, 160.

noj interpelaciji Krndelj ukazuje na kršenje gradske samouprave prilikom izdavanja svjedožbi ponašanja od strane redarstva, budući da je na tim svjedožbama, potrebnim za sticanje zavičajnosti, redarstvo davalo i političke karakteristike.³⁰⁾

Slijedeća gradska sjednica održana je 16. X 1926. Na toj sjednici Krndelj je podnio dvije interpelacije komunalnog karaktera (traži uređenje Tkalčićeve ulice i uređenje rasvjete od Borongajske do Maksimirske ceste), a dvije u interesu radnika.³¹⁾ Naime, Krndelj ponovno traži povećanje sredstava za pomaganje nezaposlenih, ali kao i na sjednici 2. III 1926. Krndelj nailazi na potpuno nerazumijevanje problema nezaposlenosti kod većine gradskog zasupstva, koje smatra da je potrebno pomagati samo nesposobne za rad.

U 1927. Krndelj je proširio način svog djelovanja u gradskom zastupstvu, te pored 10 interpelacija, daje i pet hitnih prijedloga i dvije izjave, sudjelujući i u mnogim raspravama. U to vrijeme Krndelj je već bio zastupnik oblasne skupštine, izabran na izborima 23. I 1927, a vršio je funkciju tajnika Odbora za socijalnu pomoć i narodno zdravlje.³²⁾ Rad u ovom odboru omogućio mu je da se još bolje upozna sa socijalnim prilikama na području zagrebačke oblasti, te je i njegov rad u gradskom zastupstvu svestraniji i bolje dokumentiran.

Na gradskoj sjednici 4. IV 1927. Krndelj govori o povećanju nezaposlenosti kao posljedici produžavanja radnog vremena u zagrebačkim tvornicama i obrtnim radionicama.³³⁾ Krndelj je prisustvovao i anketi o nezaposlenosti radnika 15. III 1927. koju je izvršilo socijalno osiguranje i Radnička komora u Zagrebu, razmatrajući Pravilnik o pomaganju nezaposlenih radnika. Na toj anketi Krndelj zahtijeva da se novac, prikupljen od radnika za slučaj nezaposlenosti, istima dijeli neposredno i da se isplata vrši preko radničkog osiguranja.³⁴⁾ Na sjednici 4. IV 1927. Krndelj protestira protiv uzastopnog kršenja nedjeljnog i noćnog počinka u pekarnama, na što Heinzl odgovara da se »... u iznimnim slučajevima može dozvoliti da koji pekar ispeče nekoliko žemičaka«. ³⁵⁾ Osjećajući se podržani od strane buržoazije, pekari i dalje krše odredbe viših vlasti o počinku, te Krndelj nakon godine dana ponovo postavlja ovo pitanje na dnevni red.³⁶⁾

³⁰⁾ Isto, član 159.

³¹⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 16. X 1926, član 231—234.

³²⁾ Sporazum radićevaca i komunista u oblasnoj skupštini, **Riječ**, 1. IV 1927, str. 8.

³³⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 4. IV 1927, član 83.

³⁴⁾ Krndelj je nastupio u ime Centralnog radničkog sindikalnog odbora (Pomaganje neuposlenih radnika, **Radnička zaštita**, 1927, 163—165; Pomaganje nezaposlenih radnika, **Riječ**, 17. III 1927, str. 8).

³⁵⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 4. IV 1927, član 82.

³⁶⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 13. VII 1928, član 254.

Prvi put Krndelj je na sjednici u travnju 1927. ustao protiv jednog uglednog zagrebačkog građanina, koji je bio član odbora Prve hrvatske štedionice i imao pored imetka u vrijednosti od oko četiri milijuna dinara i godišnji prihod od oko 400.000 dinara. Krndelj, naime, postavlja pitanje kako dr Juraj Vrbanić može primiti općinsku mirovinu od 1897. godine na osnovu utvrđene nesposobnosti, koja ga očito ne sprječava da sudjeluje u upravi mnogih poduzeća i organizacija. Međutim, kao i u drugim prilikama, gradsko zastupstvo je ćutke prešlo i preko ove interpretacije.³⁷⁾

U to vrijeme počeli su se komplicirati odnosi između zagrebačkog gradskog zastupstva i države oko položaja Zagreba u zagrebačkoj oblasti. U tom sukobu između gradske i seoske buržoazije Krndelj je zauzeo neutralno stanovište, izjavivši da je prijedlog Beogradske vlade da se Beograd i Zagreb izdvoje iz oblasti kao samoupravne jedinice »... kost koju su beogradski vlastodršci ubacili u hrvatski narod u svom cilju da izazovu borbu između grada i sela...«³⁸⁾ Smatrajući da je potreban savez radnog naroda grada i sela u zajedničkoj borbi, ističući na taj način onovremeni program KPJ u Hrvatskoj, koja radi na stvaranju radničko-seljačkog republikanskog saveza, Krndelj se zlaže za proširenje samouprave i za ujedinjenje svih hrvatskih oblasti u jednu cjelinu, kojoj bi grad Zagreb stajao na čelu.³⁹⁾ Na slijedećoj sjednici gradskog zastupstva koja je sazvana samo radi toga da bi se protestiralo protiv uključivanja Zagreba u zagrebačku oblast i zahtijevalo sistiranje Uredbe o podjeli zemlje na oblasti, Krndelj ostaje pri izjavi datoj na prethodnoj sjednici gradskog zastupstva, prebacujući ujedno gradskom načelniku što je na osnivačkom Kongresu Saveza gradova zastupao mišljenje da pravo glasa treba dati samo onim stanovnicima gradova koji borave u njemu barem tri godine bez prekida.⁴⁰⁾ Na ovoj sjednici prihvaćen je Krndeljev prijedlog da se oprost od plaćanja državnog poreza po odredbi čl. 79 Financijskog zakona za godinu 1927/28. zatraži i za gradske radnike, a ne samo za činovnike, kako je prvobitno bilo predloženo.⁴¹⁾

Nekoliko dana nakon ove sjednice Krndelj je na javnoj skupštini u Olimpkinu referirao o svom radu u gradskom zastupstvu i oblasnoj skupštini, te je zagrebačko radništvo prosvjedovalo protiv odluke Saveza gradova o glasačkom pravu na osnovu trogodišnjeg boravka u gradu, budući da radnici u potrazi za zaradom često moraju mijenjati ne samo poduzeće već i mjesto boravka.⁴²⁾

³⁷⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 4. IV 1927, član 81.

³⁸⁾ Isto, član 85.

³⁹⁾ Pitanje izdvajanja Zagreba iz zagrebačke oblasti, **Borba**, 9. IV 1927, str. 1.

⁴⁰⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 13. V 1927, član 153.

⁴¹⁾ Isto, član 154.

⁴²⁾ Skupština je održana 22. V 1927. (Naša skupština u Zagrebu, **Borba**, 28. V 1927, str. 1).

4.

24. VI 1927. raspušteno je gradsko zastupstvo odlukom Ministarstva unutrašnjih poslova, te su raspisani novi gradski izbori, a za vladinog komesara postavljen je Mladen Uzorinac. Na izbore 14. IX 1927. izašlo je 19499 birača. Krndeljeva lista (lista Radničko-seljačkog republikanskog bloka) dobila je 2456 glasova, postavši tako druga najjača skupina u gradskom zastupstvu (iza Heinzlove grupe) sa sedam mandata (Ivan Krndelj, Vjekoslav Pajk, maloobrtnik, Ivan Tomanić, krovopokrivač, Pardo Nisim, knjigoveški radnik, Stjepan Smode, tramvajski konduker, Stjepan Šalamun, drvodjelac i Ivan Gržetić). Ojačan brojčano, Krndeljev radnički klub istupa sada znatno češće na gradskim sjednicama, sadržaj njegovog rada je znatno bogatiji i često obojen politički. Ova se je pojava mogla opaziti u samom početku. Naime, prilikom verifikacije gradskih zastupnika nisu potvrđeni mandati Đure Cvijića, Kamila Horvatina i Gabrijela Kranjca po nalogu predsjednika Ministarskog savjeta i ministra unutrašnjih poslova na osnovu člana 18. Zakona o zaštiti države, okarakteriziravši izabrane zastupnike kao komuniste. Krndelj se je svim silama nastojao oduprijeti poništenju mandata ovih istaknutih partijskih boraca, apelirajući na gradske zastupnike da ne dozvole ovako grubu povredu gradske samouprave, budući da su na osnovu § 39 Gradskog statuta sporni zastupnici oglašeni izabranima.⁴³⁾ Na slijedećoj sjednici gradskog zastupstva Krndelj predlaže da se po hitnom postupku uputi žalba Državnom savjetu radi protuzakonitog poništenja mandata gradskih zastupnika.⁴⁴⁾ Međutim, iz straha pred raspustom gradski zastupnici nisu podržali Krndeljev prijedlog. Revoltiran ovim relativno lošim startom, Krndelj i u slijedećim svojim istupima prelazi okvire komunalne politike, te sve više ističe političke probleme.

Na sjednici gradskog zastupstva 14. X 1927. Krndelj optužuje zagrebačko redarstvo zbog bezrazložnog zatvaranja gradskih zastupnika Ivana Gržetića i Ivana Tomanića nakon završetka posljednje gradske sjednice.⁴⁵⁾ Također daje hitni prijedlog da se izabere odbor koji bi ipitao poslovanje gradske općine za vrijeme komesarijata, tj. u vrijeme kad je gradsko zastupstvo bilo raspušteno zbog otpora da grad Zagreb bude uklopljen u zagrebačku oblast.⁴⁶⁾ Krndelj pokreće i pitanje bezrazložnog otpusta šestorice radnika iz gradske plinare zbog njihovog političkog uvjerenja (oičto je riječ o komunistima, opaska MKD).⁴⁷⁾ Ponovno vraćanje ovih radnika na posao Krndelj zahtijeva i na slijedećoj

⁴³⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 28. IX 1927, član 210. Prema propisu, mogla se je ne potvrditi lista kandidata, ali je protupropisno bilo poništenje mandata nakon što je kandidat bio izabran.

⁴⁴⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 14. X 1927, član 223.

⁴⁵⁾ Isto, član 217; Historijski arhiv u Zagrebu, fond Gradsko poglavarstvo, predsjedništvo (dalje HAZ, prs) spis 2167 od 13. X 1927.

⁴⁶⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 14. X 1927, član 224, HAZ, prs 2190/1927 — prijedlog nije potpisao Stjepan Šalamun.

⁴⁷⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 14. X 1927, član 218. Na sjednici 21. XI 1927. Krndelj u članu 295 ponovno pokreće ovo pitanje zahtijevajući njegovo rješenje.

sjednici gradskog zastupstva.⁴⁶⁾ Ali uzalud! Većina gradskog zastupstva umanjuje ili odbija važnost Krndeljevih prijedloga, ne priznaje njihovu hitnost i upućuje ih na redoviti postupak.

Na sjednici 21. XI 1927. Krndelj istupa sa četiri interpelacije i dva hitna prijedloga. Sve interpelacije odnose se na probleme radnika. Krndelj zahtijeva da naučnici polaze školu za vrijeme radnog vremena, a ne uvečer i nedjeljom, čime je ugroženo njihovo zdravlje.⁴⁷⁾ Pred novim sastavom gradskog zastupstva Krndelj ponovo pokreće i pitanje prehrane i prenoćišta za nezaposlene radnike, te pitanje ukidanja privatnih burzi rada.⁴⁸⁾ Nov po sadržaju je Krndeljev prijedlog da se zgrade nekihigijenski i podrumski lokali za točenje alkoholnih pića, budući da je 1525 lokala suviše za oko 150.000 stanovnika grada.⁴⁹⁾ Na kraju ove maratonske sjednice Krndelj je protestirao zbog terora policije nad studentima i građanstvom za vrijeme izbora za Jugoslovensko akademsko podporno društvo na Zagrebačkom sveučilištu 13. XI 1927. zahtijevajući da se uloži protest kod velikog župana i kod Ministarstva unutrašnjih poslova.⁵⁰⁾

Posljednja sjednica u 1927. godini održana je 19. XII 1927. Na toj važnoj sjednici, na kojoj se je raspravljalo i o budžetu za slijedeću godinu, Krndelj zahtijeva da se stanari sa stanarinom do 500 dinara mjesečno oslobode najamnog prireza (filira), koji teško opterećuje njihov porodični budžet usprkos izvjesnog progresivnog ključa za ubiranje.⁵¹⁾ Iako Krndeljev prijedlog nije prošao, značajno je da je za isti glasalo 18 gradskih zastupnika, što ukazuje na početak jačeg klasnog raslojavanja u gradskom zastupstvu (obrtnici prilaze radnicima, budući da je uslijed agrarne krize kupovna moć seljaštva tako mala da se to odražava i na poslovanju sitnih obrtnika). Krndeljevu klasnu opredjeljenost i principijelnost pokazuje i njegovo odbijanje da uđe u Odbor za zajmove i izjavljujući da se ne slaže s investicionim programom i trošenjem investicija za izgradnju tržnice i klaonice umjesto potrebnijih radničkih stanova.⁵²⁾ Vrlo jaku opoziciju formirao je Krndelj i prilikom prihvata Cijenika za uvozninu za robu u grad, jer nisu bile snižene stavke najpotrebnijim živčanim namirnicama i robi koju su trošili najsiromašniji slojevi naroda.⁵³⁾

⁴⁶⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 21. XI 1927, član 295.

⁴⁷⁾ Isto, član 229. Heinzel je napomenuo da je pitanje reforme šegrtskih škola već načeto, ali da će se vrijeme polaska škole moći izmijeniti tek nakon izgradnje posebne školske zgrade.

⁴⁸⁾ Isto, član 230 i 232.

⁴⁹⁾ Isto, član 231; HAZ, prs 2594/1927. — Gradski senator Dane Šarić obećao je strožiju kontrolu lokala ograđujući se od mogućnosti zatvaranja pojedinih lokala, jer da za to nema uporišta u zakonskim propisima.

⁵⁰⁾ Isto, član 294. — Gradski zastupnici su prihvatili hitnost predmeta s ogradom »da se ne stavlja odmah pritužba na ministarstvo, već da se stavi obična pritužba na policiju«. U stvari stavljena je samo pritužba velikom županu (IHRPH, zbirka XXI, kut. 16 — spis vel. župana 2590/28. XI 1927).

⁵¹⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 19. XII 1927, član 306.

⁵²⁾ Isto, član 314.

⁵³⁾ Isto, član 313.

Burna godina uoči proglašenja šestojanuarske diktature ukazala je na teške klasne i političke suprotnosti u Kraljevini SHS, te su sjednice u gradskom zastupstvu ličile pomalo na zasjedanje Narodne skupštine u Beogradu. U ovoj godini gradsko zastupstvo je održalo čak 13 sjednica od kojih devet izvanrednih. Videći beskorisnost interpelacija o kojima nitko ne vodi računa, Krndelj iznosi samo sedam interpelacija u toku 1928. godine, ali zato pojačava svoju aktivnost u diskusijama,⁵⁶⁾ pri čemu mu se pridružuje Ivan Tomanić iz njegovog kluba i socijalista Gojko Berberović.⁵⁷⁾

U ovoj godini osobito je zapažena Krndeljeva aktivnost u obrani »divljih kućica« na gradskoj periferiji za koje se je borba nastavila i u 1929. godini,⁵⁸⁾ te u Odboru za predradnje oko regulatorne osnove, koja još nije bila izrađena.⁵⁹⁾

Ponovno i kao najvažnije treba istaći da aktivnost radničkih zastupnika postaje sve više revolucionarna. Na izvanrednoj sjednici gradskog zastupstva 14. VI 1928, u povodu donošenja Nettunskih konvencija, kojima se omogućava italijanska ekspanzija u Hrvatskom primorju i Dalmaciji, Krndelj je u ime Republikanskog saveza radnika i seljaka iznio deklaraciju u kojoj se oštrim riječima osuđuje politika velikosrpske buržoazije kao imperijalistička, hegemonistička i protunarodna.⁶⁰⁾

Nakon atentata u Narodnoj skupštini u Beogradu na poslanike Hrvatske seljačke stranke, Ivan Tomanić u ime svog kluba iznosi ta-

⁵⁶⁾ Na sjednici gradskog zastupstva 13. II 1928. Krndelj se protivi da se jednoj tvornici neprestano produžava rok za izgradnju stambene zgrade (čl. 55). Na sjednici 13. VII 1928 (čl. 278) Krndelj se izjašnjava protiv toga da se Arku, kao bogatom industrijalcu dodijeli zemljište za proširenje tvornice uz minimalnu naknadu. Na sjednici 26. XI 1928, u čl. 346 Krndelj se protivi da gradska općina vrši naplatu državnog poreza. U čl. 347 na istoj sjednici traži povoljnije uslove za radničke tramvajске karte.

⁵⁷⁾ Gojko Berberović, profesor povijesti i zemljopisa, surađivao je još kao student u omladinskom socijalističkom pokretu pišući članke u **Slobodi, Slobodnoj Riječi, Crvenoj zastavi i Radničkom glasniku**. Bio je sekretar socijalističke stranke i funkcioner u radničkim sindikalnim organizacijama, osobito u ORS-u i SPNJ (Općem radničkom savezu i Savezu privatnih namještenika). Jedno vrijeme bio je i tajnik Mjesnog međustrukovnog odbora. Od 1923—1926. bio je referent u Okružnom uredu za socijalno osiguranje radnika, a od 15. XII namješten je u Radničkoj komori u Zagrebu (IHRPH), fond Radnička komora, kut. 381/3 — personalni dosije).

⁵⁸⁾ Krndelj je bio član Odbora za proučavanje gradnja bez građevne dozvole (Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 3. XII 1928, član 394 i 14. V 1928, član 234). Pod uticajem Krndelja izrađen je relativno povoljan prijedlog po vlasnike kuća bez građevne dozvole (Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 19. XII 1928, član 450), koji je kasnije storniran (vidi opširnije Mira Kolar Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba od 1918—1931, u štampi).

⁵⁹⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 13. II 1928, član 109.

⁶⁰⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 14. VI 1928. — 'Nettunske konvencije nisu potvrđene u Narodnoj skupštini zbog suviše velikog otpora u narodu.

kođer enuncijaciju u kojoj najavljuje odlučnu borbu protiv režima. Tomanić je istupio u gradskom zastupstvu umjesto Krndelja, koji je bio zatvoren zajedno s ostalim radničkim zastupnicima.⁶¹⁾

4. srpnja 1928. Krndelj je pušten iz zatvora, da bi već 13. VII na sjednici gradskog zastupstva iznio svojih sedam interpelacija. Među ostalim, Krndelj optužuje Obrtnu gradsku oblast zbog neizvršavanja Uredbe o nedjeljnom počinku u pekarnama koju je donijelo Ministarstvo socijalne politike početkom svibnja.⁶²⁾ Krndelj također traži da gradska općina što prije potvrdi Statut za tramvajske namještenike kako bi se riješilo pitanje ostarjelih tramvajaca koji su do tada živjeli od milostinje iz uboške zaklade.⁶³⁾ Na istoj sjednici Krndelj razotkriva spregu između policije i gradske općine prilikom sprečavanja nekih humanitarnih akcija.⁶⁴⁾ Osobito je oštro istupio Krndelj u interpelaciji u kojoj se opisuje postupak policije s građanima prilikom demonstracija nakon događaja u Narodnoj skupštini, kada je proglašeno opsadno stanje, zahtijevajući da se gradska policija stavi pod kompetenciju gradskog načelnika, kako je to bilo do 1907. godine.⁶⁵⁾

U jesen 1928. izbila je na vidjelo velika korupcionaška afera, te je utvrđeno da je gradonačelnik Heinzl davao naredžbe za izvođenje građevinskih radova prilikom gradnje klaonice svojem rođaku Dubskom, iako je imao povoljnijih ponuda od drugih obrtnika. Na izvanrednoj sjednici gradskog zastupnika koja je sazvana zbog ove afere, Krndelj i Tomanić zahtijevaju tačan izvještaj o troškovima gradnje klaonice, kritizirajući protekciju i korupciju koja je zavladala u gradskoj općini.⁶⁶⁾

Pod pritiskom javnog mnjenja, Heinzl se je morao povući s načelničkog položaja, ali novi gradski načelnik dr Stjepan Srkulj odnosi se prema radničkim zastupnicima gotovo na isti način kao Heinzl. Međutim, kritika rada većine gradskog zastupstva od strane radničkih zastupnika postaje sve oštija, te je na sjednici 26. XI 1928. Krndelj okarakterizirao gradsku općinu kao služavku režima, a izmjenjuju se i druge neugodne riječi.⁶⁷⁾

Na sjednici 3. XII 1928. Krndelj je kritizirao Gradski zavod* za zdravstvo zbog slabe kontrole nad higijenskim prilikama u tvornicama,⁶⁸⁾

⁶¹⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 22. VI 1928, član 239. Na sjednici gradskog zastupstva 26. XI 1928, član 360. Krndelj daje punu suglasnost da se dotadanji Markov trg u Gornjem gradu nazove Trg Stjepana Radića, kako bi se na vidan način izrazilo negodovanje protiv režima.

⁶²⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 13. VII 1928, član 254.

⁶³⁾ Isto, član 260.

⁶⁴⁾ Isto, član 256. Društvu Pomoć za suzbijanje gladi u Hercegovini policija nije dala dozvolu za rad pod izlikom da je Heinzl tome protivan. Ovaj to negira.

⁶⁵⁾ Isto, član 259; HAZ, prs 332/1929.

⁶⁶⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 17. XI 1928; Sistem korupcije i protekcije u zagrebačkoj općini, **Borba**, 22. IX 1928, str. 2.

⁶⁷⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 26. XI 1928, član 346—7; Izvanredna skupština gradskog zastupstva, **Borba**, 1. XII 1928, 2.

⁶⁸⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 3. XII 1928, član 392.

a na posljednjoj gradskoj sjednici u 1928. godini i ujedno posljednjoj sjednici na kojoj je bio prisutan, prigovara što najamni i vatrogasni prizrezi ne plaćaju i državni činovnici i oficiri, predlažući da od tog poraza budu oprosteni samo stanari sa stanarinom ispod 500 dinara mjesečno.⁶⁹⁾

Nakon proglašenja šestojanuarske diktature i zabrane rada Nezavisnih sindikata, Krndelj se je neko vrijeme krio, ali je 8. IV 1929. bio zatvoren i konfiniran u Krapini, odakle je u jesen 1929. ilegalno prešao granicu i otišao u inozemstvo, odakle se vratio tek 1939. godine.⁷⁰⁾

5.

Posebnu pažnju treba obratiti Krndeljevoj borbi za gradske proračune, tj. za planove načina trošenja gradskih sredstava. Rasprave o proračunima održavale su se na posljednjoj sjednici u godini i obično su bile veoma žestoke.

Na proračunskoj sjednici 19. XII 1925. Krndelj govori protiv proračuna, ali nam sadržaj njegovog govora nije poznat.⁷¹⁾ Proračun je primljen sa sedam protivnih glasova.

Na sjednici 20. XII 1926. godine glasalo je protiv proračuna čak devet osoba (1/5 gradskih zastupnika), ali kao ni prijašnje godine, i tada nije objavljen sadržaj Krndeljeve diskusije.⁷²⁾ Međutim, iz Krndeljevog prigovora na prvoj gradskoj sjednici u 1927. godini vidljivo je da je diskusija oko proračuna bila veoma žučna i da je proračunska rasprava završila bez specijalne debate »... čime je počinjena jedna nezakonitost i nasilje«, nakon čega je Krndelj sa svojim drugovima napustio skupštinsku dvoranu.⁷³⁾

Krajem 1927. godine zaoštrile su se socijalne suprotnosti u gradu. Sve veća nezaposlenost, nastala pod uticajem agrarne krize na selu i sve veći priliv nezaposlenih u Zagrebu, prisiljava gradsku upravu da pred javnošću iskazuje povećanje svoje brige za nezaposlene. Javljaju se u gradu i drugi problemi socijalno-ekonomske prirode te i radnički predstavnici u gradskom zastupstvu postaju sve bučniji. Zbog usvojenog zaključka na početku 1927. godine da se zapisnici o proračunu vode opširnije, imademo očuvan nešto opširniji sadržaj govora Ivana Krndelja i socijaliste Gojka Berberovića, koji se oba izjašnjavaju protiv proračuna

⁶⁹⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 28. XII 1928. član 456.

⁷⁰⁾ Svoju biografiju Krndelj je iznio na saslušanju nakon svog povratka u zemlju (Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, fond Jugosloveni u SSSR-u, kut. 17—1880 — presuda Državnog suda za zaštitu države 53/39 od 27. III 1940). Obavijest da ne zna gdje se Krndelj nalazi dala je policija Gradskoj općini 2. IV 1929 (HAZ, prs 1310/1929).

⁷¹⁾ U zapisniku su navedena samo imena diskutirana bez sadržaja (Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 19. XII 1925, član 178).

⁷²⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 20. XII 1926, član 307.

⁷³⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 7. II 1927, član 1.

kao klasnog i sastavljenog u kapitalističkom duhu.⁷⁴⁾ Krndelj ukazuje da se sredstva, prikupljena od širokih radnih slojeva, ne troše za uređenje gradske periferije, već samo za centar. Prvi put Krndelj prebacuje gradskim zastupnicima zbog njihovog držanja na gradskim sjednicama u odnosu na njegove prijedloge, pa čak i one koje su gradski oci morali podržati, jer su ukazivali na primjere kršenja gradske samouprave. Krndelj izjavljuje da dvije trećine sredstava gradska općina dobiva od najsiromašnijih građana, umjesto da oni koji »više zarađuju i više doprinašaju« kako bi se izgladile klasne suprotnosti.⁷⁵⁾

Najoštriju kritiku rada gradske općine dao je Krndelj prilikom proračunske rasprave za 1929. godinu. Zahvaljujući očuvanom i pronađenom stenografskom zapisniku skupštine od 28. XII 1928, možemo danas tačno rekonstruirati zbivanja ove dugotrajne sjednice, koja je trajala do pola tri u noći.⁷⁶⁾ Uz odobravanje galerije i mnogobrojne upade ostalih gradskih zastupnika, Krndelj je razgolatio klasnost proračuna, njegovu nesuvremenost i neorilagođenost potrebama radnika i sirotinje. U dvosatnom govoru Krndelj je iskaliio sve što mu je bilo na duši, kao da je osjećao da se rad komunističkih gradskih zastupnika u gradskom zastupstvu bliži kraju i da će radnici petnaest godina biti udaljeni od mogućnosti da utječu na rad gradske općine. »Ja izjavljujem da ovaj proračun nosi karakter i obličje jednog kapitalističkog proračuna, koji je najstorski sastavljen, kako bi mogao da optereti najsiromašnije i da koristi od toga imadu najbogatiji. Izjavljujem da ovaj proračun donosi gradska općina, koja je dosadašnjim svojim radom dokazala, da nezna da štiti interese građana, koja je dokazala, da nezna da upravlja gradskom općinom. Zato što tim potrebama nije udovoljeno i što gospoda olako prelaze preko toga, zato što će ta sirotinja biti opterećena a neće imati koristi, zato što će besposleni radnici i dalje hodati po Zagrebu, ostajati dalje bez prenoćišta, bez potpore, zato jer neće biti pomoći onima, koji su najpotrebniji, zato što nemamo povjerenja u rad gradske općine i gradske većine, zato što nemamo povjerenja u njih ni u stranačkom smislu, zato što provode jednu protekcionističku politiku, zato što oni neće da se tim ljudima pomogne i prelaze preko naših najelementarnijih zahtjeva sa smijehom, zbog svega toga nećemo glasati za taj proračun, nećemo glasati povjerenje radu koji ne valja.«⁷⁷⁾ Međutim, usprkos tolike istine, kao i popratnih govora Šalamuna i Tomanića, proračun je primljen od većine uz osam protivnih glasova.

⁷⁴⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 19. XII 1927, član 315.

⁷⁵⁾ Ivan Tomanić je također učestvovao u diskusiji kritizirajući »socijalnu skrb« gradske općine. U specijalnoj debati nastupio je V. Pajk zahtijevajući što skoriju izgradnju šegrtske škole i S. Šalamun, koji se zalaže da se suma određena za stipendiju u inozemstvu upotrijebi za održavanje verčernjih strukovnih tečajeva za radnike (Isto).

⁷⁶⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 28. XII 1928, član 459.

⁷⁷⁾ Izvadak iz stenografskog zapisnika Krndeljeva govora (HAZ, prs 5652/1928) — Krndeljev govor pripremljen je za štampu.

Govor o proračunu za 1929. predstavlja kulminaciju Krndeljeva rada u gradskom zastupstvu, dajući ujedno neki sažetak svih borbi i iskustava koje je Krndelj prikupio u borbi s gradskom većinom. Uzaludna četvorogodišnja borba Krndelja u gradskom zastupstvu dokazala je nemogućnost rješenja klasnih suprotnosti parlamentarnim putem zbog otpora vladajuće klase, koja je svim sredstvima nastojala očuvati stečene pozicije. Zasluga je Krndelja što je uočio najvitalnije probleme radničke klase na socijalnom, ekonomskom i političkom planu i što je pokušao buržoaziji otvoriti oči pred problemima vezanim uz nadolazak nezaposlenih u glavni grad Hrvatske i njihov pokušaj da ovdje nađu zarade koje uoči izbijanja velike svjetske krize nije više bilo na osiromašenom selu.

Možemo zaključiti da se ulaskom Krndelja u gradsko zastupstvo ovo razdvaja na dvije klase, što potvrđuje i opetovano isticanje Krndelja za načelnika prilikom načelničkih izbora, konfrontirajući tako radničkog predstavnika načelnika građanske većine.⁷⁸⁾

Mira Kolar Dimitrijević

THE WORK OF IVAN KRNDELJ IN THE TOWN REPRESENTATION OF THE TOWN OF ZAGREB FROM 1925 TO 1928

Res u m e

Ivan Krndelj is a Party and Union Functionary who worked in Zagreb from 1925 to 1928. In the year 1925 he was elected by the workers of Zagreb to be the town's representative. His entering the town's representation was the turning point of this institution, because Krndelj made numerous public appearances, bringing to public attention the problems of the workers and the poverty in Zagreb, asking the town council to adopt more radical policies in their social, economic and political plans. This work is an account of the actions Krndelj took whilst a member of the town's representation from 1925 to 1928 and the resistance of the bourgeois majority in the town's representation to these actions.

⁷⁸⁾ Zapisnik skupštine gradskog zastupstva 10. VI 1925, član 24 — 3 glasa; 4. X 1927, član 214 — 6 glasova 20. XI 1928, član 342 — 6 glasova.

Saradnja Socijalističke radne grupe „Ujedinjenje“ i Oblasnog odbora Socijalističke partije Jugosla- vije za BiH (1925-1929)

U idejno i organizaciono podijeljenom radničkom pokretu u Jugoslaviji, koji je u periodu između dva rata ličio na mozaik raznih političkih i sindikalnih orijentacija i grupa,¹⁾ početkom 1926. godine pojavila se i Socijalistička radnička grupa »Ujedinjenje«. Iako je tek 1926. godine poprimila oblik organizovane grupe, njeni korijeni potiču iz vremena postojanja i djelovanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije, koja je tokom 1923. i 1924. godine u legalnoj formi sprovela politiku Komunističke partije Jugoslavije. U to vrijeme su se u njenim redovima počele ispoljavati razlike u shvatanjima tzv. desne i lijeve frakcije o bitnim pitanjima partijske politike. Razlike u shvatanjima posebno su došle do izražaja u nacionalnom, organizacionom, sindikalnom i seljačkom pitanju.²⁾ Najvažnije pitanje o kojem se u to vrijeme

¹⁾ Do konca 1924. godine u Jugoslaviji je osnovano devet sindikalnih grupa-cija sa oko 250 organizacija ljevičara, desničara, hrišćanskih sindikata, sindikalnih organizacija koje su bile pod vođstvom HRSS itd. — Uroš Nedi-mović, Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu 1921—1924. go-dine, Prilozi br. 7, Sarajevo 1971. str. 94.

— Govoreći o stanju sindikalnog pokreta u Jugoslaviji, Pavle Pavlović, u brošuri **Jedinstvo sindikata** kaže: »Ovaj mikroskopski sindikalni procenat radništva deli se na sedam orijentacija i još više organizacionih podvoje-nosti« — Pavle Pavlović, **Jedinstvo sindikata**, Beograd 1926, str. 33.

²⁾ Arhiv Instituta za istoriju Sarajevo (u daljem tekstu: AIS), fotokopije iz Arhiva Kominterne (u daljem tekstu: KI), MF 46/255, 1924—1925. — Izvje-štaj o položaju u Jugoslaviji, Beograd 7. jula 1925. godine, str. 4.

— O začecima opozicije organ KPJ **Komunist** pisao je sljedeće: »Katastro-falno zaoštrenje državne krize poslednjih dana izazvalo je naporedo sa procesom revolucionisanja proleterskih i seljačkih masa, do potpunog for-miranja jedne nove socijaldemokratske grupacije kod nas. Ona se začela još 1922—1923. godine. — **Komunist** organ KPJ, br. 1, 1. januara 1925. godine (Novi socijaldemokratski pokret u Jugoslaviji, str. 3.)

unutar KPJ raspravljalo bilo je, ipak, nacionalno pitanje.³⁾ O svim ovim pitanjima raspravljalo se na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ, koja je održana u Beogradu od 1—4. januara 1924. godine.⁴⁾ U toku diskusije o nacionalnom pitanju u drugoj polovini 1923. godine, a naročito na Trećoj zemaljskoj konferenciji, unutar KPJ, odnosno NRPJ formirala se opozicija, koja je o mnogim pitanjima partijske politike i taktike imala suprotno mišljenje od mišljenja partijske većine. Dio opozicije je predvodio Života Milojković, istaknuti funkcioner KPJ iz perioda legalnog djelovanja partije.⁵⁾ Neposredno poslije Treće zemaljske konferencije, u organizacijama NRPJ sproveden je referendum o svim njenim odlukama i rezolucijama. Sve rezolucije, izuzev rezolucije o orga-

³⁾ — **Pregled istorije SKJ**, Beograd 1963, str. 122—129.; **Glas Slobode**, Sarajevo br. 8, 21. februara 1924. godine (Komunisti sami o sebi). U ovom članku **Glasa Slobode**, koji je pažljivo pratio sukobe unutar KPJ i NRPJ i često pojedine odluke komentarisao, u okviru NRPJ razlikuje se ekstremna i umjerenana struja.

³⁾ **Pregled istorije SKJ**, Beograd 1963, str. 122.
— O shvatanjima nacionalnog pitanja unutar KPJ i NRPJ 1923. i 1924. godine iscrpno se bavi dr Dušan Lukač u svojoj knjizi **Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941**, Beograd 1972, str. 129—220.

⁴⁾ Stepanski — predstavnik KPJ u Beču je u stvari Dragotin Gustinčić. — Dr Dušan Lukač, navedeno djelo, str. 190.
— AIS, KI, MF 46/255, 1924—1925. godine (Stepanski, Izvještai o konferenciji KPJ od 1—4. januara); **Radnik**, organ NRPJ, Beograd br. 101, 6. januara 1924. (od ovog broja počinju se objavljivati rezolucije sa Treće zemaljske konferencije KPJ).

⁵⁾ Milojković Života je bio urednik **Radničkih novina** 1919—1920. godine. Za člana Centralnog izvršnog odbora CPV KPJ izabran je u junu 1920. godine na Vukovarskom kongresu. Na osnovu odluka CPV KPJ, on je postavljen za glavnog urednika sarajevskog **Glasa Slobode** i za privremenog sekretara Likvidacionog odbora KPJ za BiH u periodu poslije Vukovarskog kongresa. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 28. novembra 1920. izabran je za poslanika na listi KPJ. Poslije donošenja Zakona o zaštiti države, otužen je za organizovanje atentata na regenta Aleksandra i osuđen na tzv. Vidovdanskom procesu 23. februara 1922. na dvije godine robije. Krajem 1924. godine isključen je iz KPJ. Početkom 1925. pokreće i uređuje list **Radničko jedinstvo** (1925—1934). — **Izabrani spisi** Moše Pijade, tom I, kni. 2, Beograd 1964, str. 835; Ibrahim Karabegović, **Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije 1909—1929**, Sarajevo 1973. godine, str. 190.

— Sve do Plenuma Centralnog vijeća KPJ 20—26. novembra 1924. zajedno sa Životom Milojkovićem u tzv. opoziciji su bili i Pavle Pavlović i Sima Marković, kada su ova dvojica kooptirana u Centralni odbor NRPJ. — Dr Dušan Lukač, navedeno djelo, str. 213.

— U jednom izvještaju (najvjerovatnije privremenog CK KPJ) Kominterni iz 1925. o ovome se kaže: »Ovaj spor je dobio svoju javnu i jasnu principijelnu formu prvi put na januarskoj zemaljskoj konferenciji 1924. godine. Tada se u Partiji pojavila opozicija koja se i principijelno i taktički nije slagala sa većinom u partiji. Pitanja koja su iskrsla kao povod za sukob uglavnom su bila ova: Stav Partije u proceni situacije i prema demokratiji, nacionalno pitanje, jedinstveni front seljaka i radnika — radničko-seljačka vlada, odnos između ilegalne i legalne partije, partijske sindikalne frakcije...«. — AIS, KI, MF 46/255, 1924—1925, (Položaj u Jugoslaviji,) str. 4.

nizacionom pitanju, objavljene su u listu **Radnik** — organu NRPJ.⁶⁾ Odbacivši stavove i politiku desnice, većina članstva se referendumom izjasnila za liniju KPJ utvrđenu na Trećoj zemaljskoj konferenciji.⁷⁾ Poslije neuspješnih pokušaja u toku 1924. godine da se nađe baza za sporazum sa opozicijom, Centralni odbor NRPJ je 28. septembra 1924. godine u partijskoj štampi objavio materijale o sporu u Partiji, gdje su detaljno iznesene razlike u stavovima Centralnog odbora i opozicije. Nekoliko dana kasnije, opozicija je u svom odgovoru odbacila sve optužbe Centralnog odbora, posebno one u kojima se tvrdilo da opozicija potcjenjuje nacionalno pitanje.⁸⁾ Odgovor ili, kako se u ondašnjoj socijalističkoj štampi naziva, manifest opozicije potpisala su trideset četvorica članova opozicije, među kojima je bilo i nekoliko istaknutih partijskih i sindikalnih funkcionera.⁹⁾ Do Plenuma Centralnog vijeća KPJ 20—26. novembra 1924. godine završen je novi referendum o sporu u Partiji i tom prilikom je najveći broj partijskih organizacija osudio opoziciju i podržao stavove rukovodstva KPJ i ljevice o nacionalnom pitanju.¹⁰⁾ Konačno, ovaj spor je završen na taj način što je jedan dio opozicije poslije novembraskog plenuma prišao Centralnom odboru, dok je drugi, zajedno sa Životom Milojkovićem i Lazom Stefanovićem,

⁶⁾ **Radnik** Beograd br. 101, 102, 103, 104, 105 od 6. januara do 10. februara 1924. godine. Rezolucije sa Treće zemaljske konferencije KPJ objavljene su u Istorijskom arhivu CK KPJ, tom II, Beograd 1950, str. 59—89.

⁷⁾ U izvještaju Kominterni o stanju u KPJ i NRPJ, koji se odnosi na 1924. godinu, pored ostalog, se kaže: »Treća zemaljska konferencija Partije najzad je uspjela da udari siguran osnov za odnos između KP i NRPJ. Celokupnim pokretom, pa i NRPJ rukuje KP. I sve što sada radi NRPJ to radi po odlukama i direktivama KP. Duhovni i organizacioni uticaj KP na NRPJ nesumnjivo postoji. To se naročito manifestovalo prilikom izvršenog referenduma u NRPJ po svima rezolucijama koje je KPJ donela na svojoj trećoj konferenciji 1924. godine, jer su te rezolucije referendumom sem Beograda i još tri-četiri mesta u celoj zemlji primljene jednoglasno.« (podvukao I. K.). — AIS, KI, MF 46/255 (Izvještaj o stanju Partije, str. 2/; **Pregled istorije SKJ...** str. 128.

— Od ukupno oko 3.500 članova NRPJ u referendumu je uzelo učešća 3.100 članova, od kojih je većina glasala za prijedloge Centralnog odbora NRPJ. Referendumom je izabrano i novo Zemaljsko vijeće i Centralni odbor NRPJ. U Centralni odbor su izabrani Filip Filipović, predsjednik; Triša Kaclerović, Laza Stefanović, Kosta Novaković, Aca Popović, Aleksa Rebrić i Josif Stefanac. — **Radnik** br. 109, 8. marta 1924. godine.

⁸⁾ Dr Dušan Lukač, navedeno djelo, str. 206—208. Istorijski arhiv CK KPJ, Tom II, Bgd. 1950, str. 310. NRPJ je zabranjena u julu 1924. godine.

⁹⁾ Opozicija je formulisala svoje mišljenje o nacionalnom pitanju u izjavi objavljenoj 8. oktobra 1924. godine. — AIS, KI, omot 81, kutija 5 (Položaj u KPJ).

— Među trideset četvoricom potpisnika manifesta opozicije bilo je i nekoliko istaknutih sindikalnih funkcionera, kao npr. Aleksa Rebrić, Laza Stefanović, Dragutin Bukvić, Milivoje Kaljević itd. **Glas Slobode** br. 41, 16. oktobra 1924 (Komunistički spor); **Radnički pokret**, sveska 1—2, Sarajevo 1926, str. 57 (Akcija opozicije u NRPJ);

— Osim ovih, u potpisnike opozicije se ubraja i profesor Živojin Cvetković. — **Radničke novine**, br. 42/1924. (Lom među komunistima).

¹⁰⁾ Dr Dušan Lukač, navedeno djelo, str. 213.

isključen iz KPJ.¹¹⁾ Tako se poslije tzv. centrumaške opozicije iz druge polovine 1920. godine u redovima KPJ 1924. ponovo pojavila jedna nova, istina malobrojnija, opozicija koja će činiti jezgro buduće SRG »Ujedinjenje«.

Iako je u cjelokupnoj diskusiji i sporu nacionalno pitanje zauzimalo centralno mjesto, treba imati u vidu da su na formiranje opozicije koju je predvodio Života Milojković i na njenu buduću orijentaciju znatno uticali i njeni stavovi o odnosu Partije i sindikata, odnosu prema seljaštvu, ocjena međunarodnog karaktera kapitalizma i unutrašnje situacije u zemlji. Nacionalni program ljevice usvojen na Trećoj zemaljskoj konferenciji, koji u poređenju sa dotadašnjim programom KPJ predstavlja korak naprijed, sadržavao je i neke krupne nedostatke. Ti nedostaci su izraženi u zahtjevu za obrazovanjem federativne radničko-seljačke republike na Balkanu i u Podunavlju i u nepriznavanju makedonske i crnogorske nacije.¹²⁾ Navedeni zahtjevi su polazili od pretpostavke da se društvo nalazi u revolucionarnom periodu raspadanja kapitalizma i od ocjene konkretne situacije na Balkanu i u Jugoslaviji.¹³⁾ Ovoj nerealnoj ocjeni revolucionarnih i oslobodilačkih snaga u balkanskim zemljama opozicija je suprotstavila mišljenje da se u Jugoslaviji Kapitalistički poredak konsoliduje i da treba radničku klasu organizovati u borbi za postizanje što potpunije demokratije u buržoaskom sistemu. U nacionalnom pitanju veći dio opozicije ostao je pri shvatanju da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, da su Makedonci Srbi i da nacionalno pitanje u Jugoslaviji ne postoji, odnosno da se zbog nacionalnog pitanja ne bi smjeli zapostaviti svakodnevni socijalno-ekonomski interesi rad-

¹¹⁾ Isto, str. 217.

— Laza Stefanović, Milivoje Kaljević, Miodrag Manojlović i Mihajlo Todirović su ubrzo izmijenili svoj opozicioni stav, odnosno napustili redove opozicije. — **Radnički pokret**, sveska 1—2, Sarajevo 1926, str. 57.

— Opoziciona grupa koja je istupila iz KPJ, odnosno NRPJ brojala je oko 35 članova, uglavnom iz Beograda. — AIS, KI, MF 46/255 (položaj u Jugoslaviji, str. 4).

— Iz pisanja **Glasa Slobode** moglo bi se zaključiti da je većina članova opozicije samostalno napustila redove KPJ nakon što je njen vođa Života Milojković isključen iz KPJ na Plenumu KPJ, novembra 1924 — **Glas slobode** br. 49, 11. decembra 1924. godine. Zanimljivo je da je i beogradska **Politika** donijela o tom događaju članak pod istim naslovom. — **Politika** od 4. decembra 1924. godine.

— Ubrzo poslije isključenja, odnosno istupanja beogradskog dijela opozicije iz KPJ, mjesna organizacija NRPJ u Sarajevu isključila je iz članstva nekoliko omladinskih funkcionera na čelu sa Franjom Parteom, zbog toga što su se stavili na stranu opozicije. **Glas Slobode** br. 49, 11. decembra 1924. godine.

¹²⁾ **Pregled istorije SKJ**... str. 125; **Radnik**, br. 101, 6. januara 1924. (Rezolucija o nacionalnom pitanju); Istorijski arhiv CK KPJ, tom II, Beograd 1950, str. 67—71.

¹³⁾ Dr Dušan Lukač, navedeno djelo, str. 209; **Radnik** br. 104, 3. februara 1924. (Referendum u Partiji).

— U diskusiji o rezoluciji o nacionalnom pitanju Rajko Jovanović je, pored ostalog, rekao: ...»No i kraj sve vladajuće reakcije jača proleterski otpor fašizmu u Evropi, jača revolucionarna levica u Njemačkoj. **Fakta govore da je situacija objektivno revolucionarna** (podvukao I. K.) — **Radnik** br. 104/1924.

ničke klase.¹⁴⁾ Života Milojković je, ipak, smatrao potrebnim da istakne kako on nikada nije izričito tvrdio da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod već tri srodna naroda »koji se pod uticajem ekonomskog razvitka nalaze u procesu ujedinjavanja i stapanja u jednu naciju...«¹⁵⁾ Karakteristično je da se opozicija najodlučnije suprotstavila politici stvaranja jedinstvenog fronta radnika i seljaka, koji bi trebalo da dovede do stvaranja radničko-seljačke republike. Nasuprot paroli borbe za diktaturu proletarijata, opozicija je istakla parolu borbe za demokratiju.¹⁶⁾

Činjenice da su članovi opozicije, kao istaknuti funkcioneri, imali jake pozicije u Nezavisnim sindikatima i da se rješenje nekih važnijih spornih pitanja (nacionalno pitanje, pitanje radničko-seljačke vlade), ipak, još uvijek nalazilo u sferi teoretskih razmatranja, pa čak i apstraktnih i nerealnih zahtjeva, uticale su na to da se ova razmimoilaženja u najoštrijem vidu ispolje u sindikalnom pokretu.¹⁷⁾ Sekretari

¹⁴⁾ Dr Dušan Lukač, navedeno djelo, str. 170, 206, 207; AIS, KI, MF46/255 (Pismo Sime Markovića Izvršnom odboru Kominterne od 2. XII 1924.

— U diskusiji o rezoluciji Triše Kaclerovića — Rezoluciji o političkoj situaciji — vođa opozicije Života Milojković je rekao: »Kada je reč o međunarodnoj političkoj situaciji, ona u ovom momentu nije revolucionarna, nego kontrarevolucionarna...« On je naglasio da je situacija na Balkanu u znaku najveće reakcije, da kapitalizam nije u stanju da izađe iz krize, ali uporedo s tom krizom ne rastu paralelno revolucionarne snage, koje treba da sruše tu reakciju. — **Radnik** br. 104, 3. februara 1924 (Referendum u partiji). U pogledu na nacionalno pitanje Života Milojković je u ovoj diskusiji istakao da Partija treba da istakne »samo one parole koje odgovaraju odnosu snaga i psihološkom stanju masa... Naša partija nije kadra da primi na sebe tako krupne zadatke i ona ne treba da se tereti zadacima koje nemože da izdrži...«.

¹⁵⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije (AIRP), Beograd, Zbirka Živote Milojkovića (Z.Ž.M.), br. 195 — Moj odgovor CO NRPJ.

— Potrebno je imati u vidu da je dio opozicije pod vodstvom Živote Milojkovića, iako je on imao dodirnih tačaka sa nekim stavovima Sime Markovića, predstavljao posebnu struju u NRPJ, odnosno KPJ.

¹⁶⁾ **Radnik**, br. 104/1924 (Referendum u Partiji); Dr Dušan Lukač, navedeno djelo, str. 207; AIS, KI, MF46/255 — Pismo S. Markovića Kominterni od 2. decembra 1924. godine.

— U svojoj diskusiji o rezoluciji o političkoj situaciji Života Milojković je, pored ostalog, rekao: »Ja držim da u sadašnjoj situaciji ta parola (parola radničko-seljačke vlade — I. K.) ima samo propagandistički karakter...« Pripadnik opozicije Aleksa Rebrić u diskusiji o istoj rezoluciji istakao je bojazan da seljaci uđu u Partiju i izjasnio se protiv parole o radničko-seljačkoj vladi. — **Radnik** br. 104/1924. (Referendum u partiji).

¹⁷⁾ Od članova opozicije početkom 1923. godine u Izvršnom odboru Centralnog međusaveznog sindikalnog odbora Jugoslavije nalazili su se: Miliivoje Kaljević, sekretar; Janko Petaković, predsjednik; Milan Grojić, tehnički sekretar i blagajnik, Aleksa Rebrić, Milija Petrović i Miodrag Manojlović. — Izvještaj Izvršnog odbora CMSOJ za Zemaljsku konferenciju Nezavisnih sindikata, Beograd 1923, str. 105.

— Miliivoje Kaljević, Janko Petaković, Milan Grojić, Dragutin Bukvić, Lazar Stefanović, Stojan Stanković i Miodrag Manojlović su 1924. godine bili članovi Izvršnog odbora CRSOJ. — **Organizovani Radnik**, Beograd, br. 5, 27. januara 1924. godine; br. 7, 7. februara 1924. i br. 54, 28. avgusta 1925. godine. — U izvještajima Kominterni kaže se da su članovi opozicije uglavnom sindikalni funkcioneri. — AIS, KI, MF46/255 (Položaj u Jugoslaviji, str. 5; Izvještaj o stanju u Partiji, str. 2).

— Josip Cazi, **Nezavisni sindikati**, knj. I, Zagreb 1962, str. 354.

Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije (Nezavisni sindikati) Dragutin Bukvić i Milivoje Kaljević, koji su pripadali opoziciji, lično su se suprotstavili na Trećoj konferenciji KPJ stvaranju partijskih frakcija u organizacijama Nezavisnih sindikata. Zastupajući shvaćanje o partijskoj nezavisnosti sindikata, koje su istovremeno stalno isticali i reformisti, opozicija je odbila da sprovede odluke Treće zemaljske konferencije. U stvari, opozicija je već u to vrijeme vršila pripreme za pristupanje jednog dijela Nezavisnih sindikata reformističkom Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije, koji je stvoren oktobra 1925. godine.¹⁸⁾

Odmah poslije isključenja iz KPJ, Živote Milojković je počeo pripreme za pokretanje samostalnog lista. Zahvaljujući podršci onih članova opozicije koji su još uvijek u Nezavisnim sindikatima vršili istaknute funkcije, već 1. januara 1925. godine pod njegovim uredništvom pojavio se prvi broj **Radničkog jedinstva**.¹⁹⁾ Pokretanje lista koji je izražavao interese i stavove opozicije predstavlja prvi korak u njenom formiranju do samostalne socijalističke grupe. Program lista, pa prema tome i buduće socijalističke grupe, uredništvo je izložilo u proglasu »članovima i prijateljima jugoslovenskog radničkog pokreta« 23. decembra 1924. godine.²⁰⁾ Zanimljivo je da se u proglasu ne govori ništa o sporu u Partiji i razlozima zbog kojih je jedan dio opozicije napustio KPJ. U početku se konstatuje da radnička klasa Jugoslavije, zbog njene slabosti i nemoći, ne predstavlja gotovo nikakav faktor »ni u političkom ni na ekonomskom polju...« Zbog toga je zadatak lista da objektivno analizira uzroke koji su doveli radnički pokret u takvo stanje. Djelujući u tom pravcu, **Radničko jedinstvo** će se posebno zalagati za jedinstvo proletarijata »u duhu proleterskog socijalizma« i za formiranje moćnog i klasnog radničkog pokreta »čiji će osnov i centar biti sindikati...«. Na kraju proglašenja se naglašava da će list u tom pogledu djelovati potpuno slobodno i nezavisno, da neće biti vezan ni sa kakvom političkom grupacijom, pa prema tome ga ne treba ni shvatiti organom neke nove partije.²¹⁾ Iz navedenog proglašenja, u kojem je, u stvari, izložena programska orijentacija socijalističke grupe Živote Milojkovića, može se zaključiti da je ona težište svoje djelatnosti usredsredila na sindikalni pokret. To je i razumljivo ako imamo u vidu da su članovi te grupe i oni koji su materijalno podržavali **Radničko jedinstvo** igrali značajnu ulogu u Nezavisnim sindikatima. Ambicije Živote Milojkovića

¹⁸⁾ AIS, KI, MF46/255 — Izvještaj Stepanskog (Dragutin Gustinčić) O konferenciji KPJ od 1—4. januara 1924. godine, str. 4; Josip Cazi, Navedeno djelo, knj. I, str. 369.

— U Centralnu upravu URSSJ izabrani su sljedeći funkcioneri Nezavisnih sindikata — pripadnici opozicije: Dragutin Bukvić, Milan Grojić, Stojan Stanković i Janko Petaković. U Centralnu upravu URSSJ izabran je i funkcioner Nezavisnih sindikata iz BiH Bogoljub Čurić. — **Glas Slobode** br. 41, 20. oktobra 1925.

¹⁹⁾ AIRP Srbije, ZŽM (12) Članovima i prijateljima jugoslovenskog radničkog pokreta, Beograd 23. 12. 1924. godine; AIS, KI, MF46/255 — **Položaj u Jugoslaviji**, str. 5; **Glas Slobode** br. 1, 1. januara 1925.

²⁰⁾ AIRP Srbije, ZŽM/12

²¹⁾ AIRP Srbije, ZŽM/12; **Glas Slobode** br. 1, 1. januara 1925. godine.

i njegove grupe da se nametne kao posrednik u cilju ujedinjenja cjelokupnog jugoslovenskog proletarijata zasnivale su se, međutim, na nerealnim procjenama sopstvenih mogućnosti kao i stanja unutar pojedinih socijalističkih grupacija u Jugoslaviji.

Osim u Beogradu, gdje je bila relativno najbrojnija, opozicija je imala pristalica (pojedinci i manje grupacije) i u drugim dijelovima i radničkim centrima u zemlji. U ovom članku pozabavićemo se, uglavnom, njenom aktivnošću i uticajem u Bosni i Hercegovini.

O postojanju opozicije u Bosni i Hercegovini, njenom djelovanju i ličnostima koje su joj pripadale postoje veoma oskudni podaci. Ipak, i na osnovu oskudnih podataka možemo zaključiti da je početkom 1924. godine bilo pojedinaca koji su pružali otpor sprovođenju odluka Treće zemaljske konferenciji KPJ. Iz diskusije predstavnika Oblasnog sekretarijata KPJ za Bosnu i Hercegovinu na plenarnoj sjednici Zemaljskog vijeća KPJ, koja je održana od 11. do 13. aprila 1924. godine, vidi se da je tu grupicu predvodio Bogoljub Čurić.²³⁾ Nakon isključenja Živote Milojkovića, a zatim i istupanja beogradske grupe opozicije iz NRPJ, odnosno KPJ, mjesna organizacija NRPJ u Sarajevu isključila je iz svojih redova nekoliko omladinskih funkcionera na čelu sa Franjom Parteom.²⁴⁾ Zanimljivo je da se među isključenim ne spominje Bogoljub Čurić. Iako bi se na osnovu dostupne i do sada poznate arhivske građe moglo pretpostaviti da on nije koncem 1924. godine bio isključen iz KPJ, gotovo sa sigurnošću možemo tvrditi da je Bogoljub Čurić već početkom 1925. godine pripadao opoziciji u KPJ. Istina, on je ranije, pa i početkom 1925. godine više naginjao onom dijelu opozicije koju je predvodio Sima Marković. Međutim, i on i još neki funkcioneri Nezavisnih sindikata u Bosni i Hercegovini u toku 1926. godine potpuno će se uključiti u socijalističku grupu koju je predvodio Života Milojković.²⁴⁾

Po njenim stavovima o nacionalnom i sindikalnom pitanju, odnosu prema seljaštvu, kao i u procjeni međunarodne i unutrašnje situa-

²³⁾ Na ovoj sjednici diskutant Ivić je o tome rekao: »Naša grupa u Sarajevu broji 20 članova, opoziciju smo imali od Čurića, ali kad je došao Đurić (vjerovatno Đuro Đaković) u Sarajevo, a posle Nikolić, ona je slomljena...« — AIS, KI, Kutija 4, omot br. 55 (Zapisnik sednice Plenuma Zemaljskog veća KPJ održanog 11—13. 4. 1924, str. 2; Uroš Nedimović, *Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu 1921—1924. godine*, Prilozi br. 7, Sarajevo 1971, str. 84.

²⁴⁾ *Glas Slobode* br. 49, 11. decembra 1924.

²⁵⁾ Prema evidenciji Policijske direkcije u Sarajevu, Bogoljub Čurić se već od 1923. godine ističe kao socijalista (policija je sasvim pravilno trpala u jednu kapu i socijaliste i članove SRG »Ujedinjenje« — I. K.) — ABiH, VZSO, Pov. br. 532/1927. — U izvještaju policije o predavanju koje je organizovala mjesna organizacija SPJ u Sarajevu 1926, među prisutnim socijalistima spominje se i Bogoljub Čurić, iako je on bio tada član SRG »Ujedinjenje«. — ABiH, VZSO, Pov. br. 1826/1926. — Osim Bogoljuba Čurića, od istaknutih funkcionera Nezavisnih sindikata u BiH opoziciji je, bar početkom 1925. godine, pripadao i Danilo Ponajarac. To se može zaključiti iz pisma Jove Jakšića Životi Milojkoviću od 13. januara 1925. godine. — AIRP Srbije, ZZM/56.

cije, opozicija je bila najbliža onoj centrističkoj struji Socijalističke partije Jugoslavije koju su predstavljali bosanskohercegovački socijalisti. Za buduću veoma usku saradnju bosanskohercegovačkih socijalista i opozicije od velikog je značaja bila podudarnost u shvatanju nacionalnog pitanja i pitanja odnosa partije prema sindikatima.²⁵⁾ Sličnost u shvatanju navedenih pitanja i činjenica da se i Jovo Jakšić, koji je u okviru Socijalističke partije Jugoslavije u to vrijeme predvodio tzv. lijevo krilo, nalazio u sličnom položaju kao i Života Milojkovića uticali su na njihovu prisniju saradnju već od pojave prvog broja **Radničkog jedinstva**.²⁶⁾ Međutim, početak njihove saradnje sigurno je i ranijeg datuma. Jovo Jakšić je najvjerovatnije i prije pokretanja Radničkog jedinstva bio o tome obaviješten od Živote Milojkovića. U vezu s tim se može dovesti činjenica da je već 1. januara 1925. godine, istoga dana kad se pojavilo i **Radničko jedinstvo, Glas Slobode** opširno obavijestio čitaoce o njegovom programu. U ovom osvrtu, čiji je autor bio Jovo Jakšić, posebno se ističe namjera pokretača **Radničkog jedinstva** »da stvarno i ozbiljno uđu u situaciju jugoslovenskog radničkog pokreta«, bez pretenzije da osnuju novu partiju.²⁷⁾ Iznoseći prošlogodišnji bilans radničkog pokreta, **Glas Slobode** je u istom broju pružio punu podršku opoziciji izrazivši nadu da će jugoslovenski radnički pokret u idućoj godini »ući u fazu ujedinjavanja i obnavljanja u većim razmerima.²⁸⁾ Jovo Jakšić je i u pismu Životi Milojkoviću početkom 1925. godine podržao stav **Radničkog jedinstva**, obećavši da će se i lično založiti za povećanje broja pretplatnika među bosanskohercegovačkim socijalistima.²⁹⁾

Ovako započeta saradnja dobila je svoj puni zamah u toku 1925. godine, u vrijeme ideoloških i organizacionih priprema onakvog sindikalnog ujedinjenja kakvo su zamišljali i bosanskohercegovački socijalisti i grupa Živote Milojkovića. Naime, Jovo Jakšić se kao tumač i predstavnik bosanskohercegovačkog dijela Socijalističke partije Jugoslavije, protivno stavu Glavnog odbora partije, zalagao za što nezavis-

²⁵⁾ Jovo Jakšić, istaknuti bosanskohercegovački socijalista, bio je vatreni pristalica partijske nezavisnosti sindikata. Na toj paroli došlo je i do izdavanja jednog dijela sindikalnog pokreta koji je bio pod uticajem komunista i njegovog pripajanja URSSJ. Što se tiče nacionalnog pitanja, i bosanskohercegovački socijalisti su zastupali tezu o procesu stapanja Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu naciju.

²⁶⁾ Zbog posebnog stava prema sindikalnom pokretu i zbog odluke Oblasnog odbora SPJ za BiH da ne učestvuje u parlamentarnim izborima 1925. godine, Jovo Jakšić je došao u ozbiljan sukob sa Glavnom partijskom upravom SPJ. Početkom 1925, on je, čak, pomišljao da napusti članstvo u glavnoj partijskoj upravi. — AIRP Srbije, ZZM/56.

²⁷⁾ Saradnju između opozicije KPJ i bosanskohercegovačkih socijalista zapazio je odmah i **Komunist**, organ KPJ. **Komunist** upotrebljava za bosanskohercegovačke socijaliste izraz »Policaj-socijalisti« — **Komunist** br. 3, februar 1925. godine (»Renegatsko Jedinstvo« u službi srpske buržoazije); **Glas Slobode** br. 1, 1. januara 1925. godine.

²⁸⁾ **Glas Slobode**, br. 1, 1. januara 1925 (Nova godina).

²⁹⁾ AIRP Srbije, ZZM/56. — U pismu Jove Jakšića Životi Milojkoviću se kaže: »Stav RADNIČKOG JEDINSTVA je potpuno pravilan. Samo iz toga stava moći će izvršiti potreban uticaj na svim stranama...«

niji sindikalni pokret. Smatrajući da sindikalno ujedinjenje ne može biti uslovljeno prethodnim ujedinjenjem socijalista i komunista, jer je ogromna većina radnika izvan uticaja i jednih i drugih, Jovo Jakšić je tvrdio da se problem ujedinjenja i stvaranja jakog sindikalnog pokreta nalazi u okupljanju onih radnika »koji nisu ni socijalisti ni komunisti«. ³⁰⁾ U toj borbi za sindikalno jedinstvo, odnosno za stvaranje URSSJ, Jovo Jakšić se koristio svakom prilikom da za tadašnje stanje u jugoslovenskom sindikalnom pokretu optuži komuniste i Treću internacionalu. Politika tzv. jedinstvenog fronta proletarijata, koju je zagovarala Crvena sindikalna internacionala, za njega je »laž i prevara«. Po njegovom mišljenju, sindikalno ujedinjenje je jedino ostvarljivo bez ikakvih uslova, »ali i bez i protiv Moskve...« ³¹⁾.

Kako sami nisu predstavljali ozbiljniju snagu, a pošto su se i ranije deklarirali kao protivnici komunističke taktike u sindikalnom pokretu, predstavnici onog dijela Nezavisnih sindikata koji su bili bliski grupi Živote Milojkovića našli su se na istim pozicijama na kojima su bili i bosanskohercegovački socijalisti. ³²⁾ Naravno, ovdje treba imati u vidu da su na teritoriji Bosne i Hercegovine Nezavisni sindikati bili zabranjeni i da se nakon zabrane postavljalo pitanje ilegalnog ili legalnog djelovanja. S tim u vezi je bilo i pitanje egzistencije pojedinih sindikalnih funkcionera i činovnika u radničkim socijalnim ustanovama. Saradnja sa socijalistima omogućavala im je i jedno i drugo. ³³⁾

U periodu od druge polovine februara do početka oktobra 1925. godine redakcija **Glasa Slobode** organizovala je diskusiju o aktuelnoj problematici sindikalnog pokreta u kojoj je, pored Jove Jakšića i Dra-
giše Lapčevića, učestvovao i Bogoljub Čurić. Sa nekoliko članaka u **Glasu**

³⁰⁾ **Glas Slobode** br. 10. 5. marta 1925. (Posle izborna razmišljanja).

³¹⁾ AIRP Srbije, ZŽM/56; **Glas Slobode** br. 3, 15. januara 1925. (Moskva i sindikalni pokret).

³²⁾ Da je do saradnje između grupe Ž. Milojkovića i bosanskohercegovačkih socijalista došlo na osnovu sličnih stavova o sindikalnom pokretu i pitanju njegovog ujedinjenja, vidi se iz pisma Jove Jakšića Životi Milojkoviću od 13. januara 1925. godine. U ovom pismu Jovo Jakšić kaže: »I ORGANIZOVANI RADNIK u poslednje vreme postaje malo ljeviji. Izgleda da su funkcioneri nezavisnih sindikata pravilno shvatili položaj i svoj zadatak. Samo još ne mogu da se oslobode obzira prema Moskvi...« ...»Iz Zagreba od tipografa (oni su bili inicijatori sindikalnog ujedinjenja I. K.) još nema ništa. Sumnjam da su stvar napustili, nego su verovatno naišli na teškoće«. — Arhiv IRP Srbije ZŽM/56.

³³⁾ Policijska direkcija za BiH o Bogdanu Čuriću, pored ostalog, kaže: »Njegova je tendencija da dođe do kakvog položaja, na kome bi mogao živjeti, a pošto je uvideo da sa ljevičarima radničkog pokreta (komunistima) to više postići neće, stupio je u socijalno-demokratsku stranku i u svom radu druži se sa predstavnicima te stranke. — ABiH, VŽSO, Pov. br. 532/1927. — Bogoljub Čurić je već 1926. godine postavljen za sekretara Radničke komore u Splitu. — AIRP Srbije, ZŽM/23, 24. — Iz uvjerenja koje mu je izdao Centralni sekretarijat Radničkih komora vidi se da je Ž. Milojković bio referent pri navedenom sekretarijatu od 23. 9. 1925. do 1. 7. 1926. godine sa mjesečnom platom u 1925. godini 4.000 i u 1926. 5.000 dinara. — AIRP Srbije, ZŽM/198.

Slobode on je pružio punu podršku stvaranju URSSJ.³⁴) »Kongresu ujedinjenja«, koji je održan u Beogradu od 10. do 12. oktobra 1925. godine prisustvovali su u ime Nezavisnih sindikata Bogoljub Čurić, Sabrija Nurkić i Alija Ekinović, predstavljajući neznatnu grupicu disidenata iz Nezavisnih sindikata. U Centralnu upravu URSSJ, pored ostalih, izabrani su i poznati članovi opozicije Stojan Stanković, Dragutin Bukvić, Milan Grojić, Janko Petaković, Radivoj Petrović, a iz Bosne i Hercegovine Bogoljub Čurić.³⁵)

Formiranje SRG »Ujedinjenje«

Nepuna tri mjeseca nakon formiranja URSSJ, 1. decembra 1925. godine, održana je u Beogradu konferencija potpisnika proglašenja opozicije na kojoj je odlučeno »da se svi drugovi koji su istupili iz NRPJ ili koji su je napustili organizuju kao posebna grupa koja će, s obzirom na celokupnu situaciju u radničkom pokretu raditi na grupisanju i ujedinjenju naše radničke klase u svima pravcima.«³⁶) Na kraju konferencije izabran je odbor koji je imao zadatak da izradi program i statut nove grupe.³⁷) Pošto su do početka 1926. godine završene sve potrebne pripreme, 19. januara iste godine održana je u Beogradu konferencija na kojoj je konstituisana Socijalistička radnička grupa »Ujedinjenje«. Povodom njenog formiranja, organ ove grupe — **Radničko jedinstvo** istaklo je da SRG **Ujedinjenje** nije vezana niti će biti vezana ma sa kojom od postojećih političkih organizovanih radničkih partija ili grupa i da će biti »čisto propagandistička organizacija«.³⁸) Prema statutu koji je istovremeno objavljen, zadatak ove socijalističke grupe bio je da »putem

³⁴) **Glas Slobode** br. 17, 1. maja 1925. (U znaku simbola rada); br. 36, 10. septembra 1925 (Pođimo napred); br. 40, 8. oktobra 1925 (Bosanski radnici za ujedinjenje).

— O aktivnosti B. Čurića i Nezavisnih sindikata u BiH vidi opširnije: Uroš Nedimović, **Djelovanje komunista u sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine**, Prilozi br. 8, Sarajevo 1972. godine.

— O kongresu ujedinjenja na kojem je stvoren URSSJ vidi opširnije: **Pregled istorije SKJ**, Beograd 1963, str. 133—135.

³⁵) **Glas Slobode** br. 40, 41 od 8. i 20. oktobra 1925; **Organizovani radnik** br. 77, 12. novembra 1925 (Oko ujedinjenja); Uroš Nedimović, navedeni rad, str. 161; **Radničko jedinstvo**, Beograd br. 18, 10. juna 1926.

— Potrebno je istaći da URSSJ nije kompletno prišla opozicija NRPJ. Prije Kongresa sindikalnog ujedinjenja u oktobru 1925. godine, jedan dio opozicije je odvojio i ponovo prišao ljevičarima. **Glas slobode** br. 46, 26. novembra 1925.

— Iz opozicije su istupili Laza Stefanović, Milivoj Kaljević, Miodrag Manojlović i dr. — **Organizovani radnik** br. 73, 1. 11. 1925; **Radnički pokret**, br. 1—2, 1926, str. 57 (Akcija opozicije u NRPJ).

³⁶) **Radničko jedinstvo** br. 47, 6. 12. 1925 (Konferencija partijske opozicije).

³⁷) Isto. U ovaj odbor su izabrani: Života Milojković, Stojan Stanković, Milisav Gavrilović, Lazar Petrović i Milan Grojić.

³⁸) **Radnički pokret** sv. 1—2, 1926. U ime bosanskohercegovačkog dijela opozicije konstituirajućoj konferenciji SRG »Ujedinjenje« prisustvovali su Bogoljub Čurić i Franjo Parte. — **Radničko jedinstvo** br. 4, 31. 1. 1926.

štampe i žive reči u najširim redovima radničke klase propagira i popularizuje ideju nužnosti klasnog grupisanja i ujedinjenja celokupnoga našega proletarijata.«³⁹⁾

Iz prepiske između Jove Jakšića i Živote Milojkovića moglo bi se zaključiti da su Života Milojković i njegovi istomišljenici, prije donošenja odluke o svom konstituisanju, imali namjeru da pristupe Socijalističkoj partiji Jugoslavije, ali ih je od toga odvratilo Jovo Jakšić. Po njegovom mišljenju, u ondašnjim prilikama je jedna »srednja politička grupa« u radničkom pokretu bila neophodna.⁴⁰⁾

Ubrzo poslije konstituisanja SRG »Ujedinjenje« razvila je aktivnost u cilju okupljanja pristalica i u drugim krajevima Jugoslavije. Od istaknutijih sindikalnih funkcionera iz Bosne i Hercegovine, osim Bogoljuba Čurića i Franje Partea, ovoj radničkoj grupi su prišli Vladeta Bilbija i Danilo Ponjarac.⁴¹⁾ S obzirom na to da je Bogoljub Čurić od 1. aprila 1926. godine trebalo da stupi na dužnost u splitskoj radničkoj komori, postavilo se pitanje najpogodnije ličnosti koja bi u Sarajevu i u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine organizovala rad na okupljanju pristalica i formiranju Oblasnog odbora SRG »Ujedinjenje«. O tome se pregovaralo sa Franjom Parteom, koji je živio u Beogradu, ali zbog njegovog odbijanja da dođe u Sarajevo, ovo pitanje ostalo je otvoreno sve do druge polovine 1927. godine.⁴²⁾

Iz diskusije Živote Milojkovića, Stojana Stankovića, Dragutina Bukvića i Radivoja Petrovića na oblasnoj konferenciji u Sarajevu vidi da je, osim u Srbiji i Bosni i Hercegovini, SRG »Ujedinjenje« do tada organizovala svoje pristalice i u Vojvodini, a u julu iste godine i u Sloveniji.⁴³⁾ Razumljivo je da se radilo u veoma malom broju pristalica. U toku ljeta 1926. godine Života Milojković je stupio u kontakt sa Međunarodnim biroom Nezavisnih (revolucionarnih) socijalističkih partija, čiji je sekretar bila Angelika Balabanova, da bi na taj način novoformiranoj socijalističkoj radničkoj grupi u izvjesnoj mjeri podigao ugled u redovima jugoslovenskog radničkog pokreta.⁴⁴⁾ Ipak, bar što se tiče Bosne i Hercegovine za cijelo vrijeme postojanja SRG »Ujedinjenje« nije uspjela, kao uostalom i druge tadašnje socijalističke i radničke organizacije, da u svoje redove privuče veći broj članstva. Cjelokupnom njenom aktivnošću u Bosni i Hercegovini u periodu do zavođenja šestojanuarskog režima bilo je obuhvaćeno najviše desetak članova, uglav-

³⁹⁾ **Glas slobode**, br. 6, 11. februara 1926. godine.

⁴⁰⁾ AIRP Srbije, ZŽM/57. (Pismo J. Jakšića Ž. Milojkoviću od 20. 10. 1925. godine)

⁴¹⁾ AIRP Srbije, ZŽM/56, 21. (Pismo Vladete Bilbije Ž. Milojkoviću od 16. 3. 1926).

⁴²⁾ AIRP Srbije, ZŽM/21; **Radničko jedinstvo** br. 18. 10. juna 1926. (Oblasna konferencija SRG »Ujedinjenje«). Bogoljub Čurić je na ovoj konferenciji podnio izvještaj o stanju grupe u BiH.

⁴³⁾ **Radničko jedinstvo** br. 18 i 22 od 10. juna i 13. jula 1926. godine.

⁴⁴⁾ AIRP Srbije, ZŽM/13 (Pismo Angelike Balabanove Ž. Milojkoviću od 14. 6. 1926); Mala enciklopedija, Prosveta, Beograd 1959, str. 102.

nom u Sarajevu.⁴⁵⁾ Oblasni odbor SRG «Ujedinjenje», koji je formiran maja 1926. godine, postojao je samo formalno. Već polovinom decembra 1926. godine u BiH ne postoji nikakva organizaciona forma, pa prema tome ni Oblasni odbor ove socijalističke grupe. Ističući neophodnost postojanja bilo kakve organizacione forme, Vladeta Bilbija, jedan od istaknutijih pristalica SRG «Ujedinjenje», smatrao je da bi to bilo potrebno i zbog podrške Jovi Jakšiću, koji je imao dosta protivnika u Glavnom odboru socijalističke partije Jugoslavije i u sarajevskoj mjesnoj organizaciji.⁴⁶⁾ Nastupajući oblasni izbori u Bosni i Hercegovini i već započeti pregovori SRG «Ujedinjenje» i bosanskohercegovačkih socijalista o zajedničkoj kandidacionoj listi ubrzali su rad na organizacionom oformljenju pristalica SRG «Ujedinjenje» u Sarajevu.⁴⁷⁾ Međutim, sve do oktobra 1927. godine ona nije bila formirana, pa je prijetila opasnost da se i ono malo pristalica rasturi po drugim partijama.⁴⁸⁾ Polovinom septembra 1927. godine u Sarajevu je održan sastanak na kojem je izabran privremeni sekretarijat, koji je imao zadatak da radništvo Bosne i Hercegovine upozna sa programom SRG «Ujedinjenje» i da prikuplja finansijska sredstva za održanje **Radničkog jedinstva**. Ovaj privremeni sekretarijat je ograničio svoju djelatnost uglavnom na Sarajevo, odbacivši prijedlog Oblasnog odbora socijalističke partije za BiH o osnivanju zajedničkih političkih odbora u unutrašnjosti.⁴⁹⁾ Treba imati u vidu da su prije odbijanja ovog prijedloga između bosanskohercegovačkih socijalista i pristalica SRG «Ujedinjenje» izbile ozbiljne nesuglasice oko pitanja izbora u radničkim komorama.⁵⁰⁾ To je došlo do izražaja u oštroj kritici **Radničkog jedinstva** upućenoj socijalistima zbog njihovog birokratskog odnosa i politike koju su sprovodili u radničkim komorama i okružnim uređima za osiguranje radnika.⁵¹⁾ Ipak, do potpunog raskida dotadašnje saradnje nije došlo. Naprotiv, međusobne veze su pred predstojeće skupštinske izbore, septembra 1927. godine, još više učvršćene. Izborna aktivnost i pripreme oko osnivanja nove socijalističke partije u koju bi se uključila i grupa Živote Milojkovića uticala su na ponovno konstituisanje SRG «Ujedinjenje», pa je 10. oktobra 1927. godine formiran Pri-

⁴⁵⁾ Govoreći o stanju radničkog pokreta u BiH, Vladeta Bilbija u pismu Ž. Milojkoviću kaže: »U nas se ne može ni govoriti o grupi nego o jednoj gomilici komunističkih otpadnika koja nosi firmu grupe«. AIRP Srbije, ZŽM/31.

⁴⁶⁾ U pismu Ž. Milojkoviću od 12. decembra 1926. Vl. Bilbija kaže: »Na ovim pregovorima (misli se na pregovore sa socijalistima o zajedničkoj kandidatskoj listi na oblasnim izborima u BiH — I. K. se pokazalo da smo mi mnogo pogrešili što nismo formirali ranije svoju grupu. Ima naših pristalica koji nisu dovoljno pravilno orijentisani ili ne znaju šta mi hoćemo...« — AIRP Srbije, ZŽM/22.

⁴⁷⁾ Isto. U vezi sa formiranjem grupe u Sarajevu je održan sastanak 14. decembra 1926.

⁴⁸⁾ AIRP Srbije, ZŽM/24 (Vl. Bilbija — Ž. Milojkoviću); ZŽM/26.

⁴⁹⁾ AIRP Srbije, ZŽM/30 (Vl. Bilbija, Ž. Milojkoviću, 17. 9. 1927).

⁵⁰⁾ Naime, u to vrijeme trebalo je da se održe izbori za radničke komore, koje je SRG «Ujedinjenje» smatrala svojom šansom da u radničkim komorama ostvari što jači uticaj.

⁵¹⁾ AIRP Srbije, ZŽM/199; **Radničko jedinstvo**, br. 1, 1. januara 1928. i br. 2. od 22. januara 1928. godine.

vremeni oblasni sekretarijat u koji su ušli; Ibrahim Beširović, Husein Hodžić i Josip Velicki.⁵²⁾ Konačno, 23. septembra 1928. godine, u prisustvu delegata mjesnih organizacija iz Sarajeva, Zenice, Banje Luke, Bihaća, Vareša, Jajca i Dervente formiran je oblasni sekretarijat SRG »Ujedinjenje« za BiH. Sastav ovog sekretarijata pruža nam šaroliku sliku. U njemu su se nalazili nekadašnji ljevičari, socijalisti-centristi i desničari (nekadašnji zvanaši), što je dokaz čestih kolebanja članstva i slabosti pojedinih radničkih partija i grupa.⁵³⁾ Formiranje oblasnog sekretarijata i osnivanje nekoliko mjesnih organizacija u unutrašnjosti uglavnom je došlo kao posljedica rascjepa u Socijalističkoj partiji Jugoslavije. Nezadovoljni politikom vođstva, pojedini članovi Socijalističke partije Jugoslavije prišli su u to vrijeme SRG »Ujedinjenje« u BiH. Njena, pak, vremenski veoma kratka aktivnost imala je privremeni karakter i uglavnom je bila vezana za važnije događaje, kao što su, na primjer, izbori.

Izborna saradnja SRG »Ujedinjenje« Oblasnog odbora SPJ za BiH

U periodu do uspostavljanja šestojanuarskog režima 1929. godine, kada je bila zabranjena, Socijalistička partija Jugoslavije učestvovala je i na skupštinskim izborima 1927. godine. U međuvremenu su socijalisti učestvovali i na opštinskim i oblasnim izborima. Odluka o učešću bosanskohercegovačkih socijalista na oblasnim izborima donesena je na Oblasnoj skupštini SPJ za BiH, koja je održana u Sarajevu 1. decembra 1926. godine. Na ovoj skupštini je, što je za naša razmatranja od posebnog značaja, odlučeno da se sve radničke političke grupe pozovu u izbornu koaliciju pod parolom opšteg jedinstva radničke klase i njenog ekonomskog, kulturnog i socijalnog programa.⁵⁴⁾ Polazeći od činjenice

⁵²⁾ **Radničko jedinstvo**, br. 22, od 18. oktobra 1927. godine. — Husein Hodžić prišao ovoj grupi septembra 1927. godine. — AIRP Srbije, ZZM/30.

⁵³⁾ U Oblasni sekretarijat SRG »Ujedinjenje« izabrani su: Ivan Jugović, Husein Hodžić, Meho Zekić, Alfons Šubić, Vladeta Bilbija, Ivan Velicki, Ibrahim Beširović (Sarajevo), Alija Ekinović (Zenica), Martin Zrelec (Banja Luka), Anto Krešo (Jajce), Redžep Junuzović (Travnik), Muho Midžić-Džinić (Vareš), Pavle Jelić (Kakanj), Nikola Krbavac (Višegrad), Mustafa Tinjić (Tuzla) i Kasim Kafedžić (Derventa). Za predsjednika Izvršnog odbora izabran je Ivan Jugović, a za sekretara Husein Hodžić. — **Radničko jedinstvo** br. 18, 27. oktobra 1928. godine.

— O privremenom karakteru novoformiranih mjesnih organizacija najbolje govori činjenica da su one formirane na brzinu i neposredno pred Oblasnu konferenciju. Tako je, na primjer, Mjesna organizacija u Sarajevu formirana 27. septembra, u Banjoj Luci 30. septembra, a u Zenici 2. oktobra 1928. — **Radničko jedinstvo**, br. 18, 7. 10. 1928. godine.

— Da se radilo zaista o jednoj neuticajnoj i veoma slaboj radničkoj grupi dokaz je činjenica da Izvršni odbor SRG »Ujedinjenje« nije imao mogućnosti da u svoje ime pošalje nijednog predstavnika na osnivačku skupštinu Oblasnog sekretarijata za BiH. — AIRP Srbije, ZZM/10 (Zapisnik sa sjednice IO od 7. avgusta 1928. godine).

⁵⁴⁾ **Glas slobode**, br. 47, 3. decembra 1926. godine (Radnici Bosne i Hercegovine u oblasnim izborima).

da je već i sam zajednički nastup u jednoj ovakvoj akciji veliki politički i moralni dobitak, Oblasni odbor SPJ za BiH pozvao je sve radničke političke grupe u Bosni i Hercegovini u izbornu koaliciju. Pri tome se i nije toliko računalo na izborni uspjeh, koliko na značaj ove akcije za dalji razvitak radničkog pokreta u pravcu njegovog potpunog ujedinjenja.⁵⁵⁾ U vezi s tim, vođeni su početkom decembra 1926. godine pregovori između vođstva Socijalističke partije Jugoslavije, (Oblasnog odbora u Sarajevu), Socijalističke radničke grupe »Ujedinjenje« (grupa oko Živote Milojkovića) i tzv. »nezavisnih radnika« (komunisti). U pregovorima koji su trajali čitavu sedmicu došlo je do sporazuma socijalista i SGR »Ujedinjenje«, dok su se pregovori sa komunistima završili s neuspjehom.⁵⁶⁾ Pregovori su se, uglavnom, vodili oko utvrđivanja ličnosti koja će biti nosilac kandidatske liste i oko izbornog proglašenja kao platforme s kojom bi se ušlo u izbornu borbu. Nesuglasica je bilo, uglavnom, između socijalista i komunista, a Socijalistička radnička grupa »Ujedinjenje« nije postavljala nikakve uslove u vezi sa kandidacionom listom.⁵⁷⁾ Kao nosioci kandidatske liste pominjani su od strane socijalista Jovo Jakšić, a od strane komunista Ilija Ramljak. Pošto se obje strane oko ovih ličnosti nisu mogle složiti, predložena je treća ličnost kao kompromisna, tj. Milan Jokić (bivši komunista). Međutim, i pored toga, komunisti su odbili učešće na zajedničkoj listi, pa su socijalisti u ovim izborima istupili zajedno sa grupom Živote Milojkovića.⁵⁸⁾

Uočljivo je da su socijalisti svim silam nastojali da do ove izborne koalicije dođe. To njihovo nastojanje je, svakako, rezultat sopstvene nemoći i slabosti, a i težnje da se zagovaranjem politike ujedinjenja raznih struja u radničkom pokretu podigne ugled i »opravda« dotadašnji opozicioni stav prema Glavnom odboru Socijalističke partije Jugo-

⁵⁵⁾ *Glas slobode* br. 47/1926. (Put do jedinstva).

⁵⁶⁾ Glavni odbor SPJ bio je protiv koalicije sa grupom Živote Milojkovića, što se vidi iz članka **Oblasni izbori u Bosni i radnici**, *Radničke novine* br. 50/1926, i članka Vitomira Koraća, **Izborni kompromis**, *Pravo naroda* br. 4, 17. februara 1927. Pokušaj izborne koalicije u oblasnim izborima između socijalista i grupe »Ujedinjenje« u Beogradu završen je neuspjehom, Arhiv IRP Srbije, Beograd, Zbirka Živote Milojkovića 3,4/1927. — Zapisnik sa zбора od 16. januara 1927. u Beogradu i Proglas. U članku **Oblasni izbori u Bosni i radnici**, pored ostalog, stoji: »I ovo iskustvo je dokaz da proces ujedinjavanja i približavanja radničkih grupa može ići najpre kao proces prikupljanja socijalističkih snaga. Ovo se i vrši tamo gde nije onemogućeno apsurdnim zahtevom Živote Milojkovića da socijalistička patrija treba da likvidira ili da krije svoje ime i svoj program pred nekakvim 'blokom«. **Radničke novine** br. 50/1926. U osvrtu Vitomira Koraća na oblasne izbore u BiH, pored ostalog, se kaže: »Ostaje nam još **bosanski primer**. I ovde se svesno izbegavalo da se postavi čista naša partijska lista. Htelo se opet, neke vrste **trulim** kompromisom postići neki uspeh... Bosanski drugovi trebalo bi jednom da se ozbiljno zamisle, kud vodi ovo njihovo **sistematsko** izdvajanje od ostale partije i kakvi će konac biti toga sarajevskog separatizma...« *Pravo naroda* br. 4, 17. februara 1927. godine (Izborni kompromis).

⁵⁷⁾ AIRP Srbije, Beograd, Zbirka Živote Milojkovića 22 (Pismo Vladete Bilbije Životi Milojkoviću od 12. decembra 1926).

⁵⁸⁾ Jedan razbijen pokušaj, *Glas slobode* br. 49, 16. decembra 1926. AIRP Srbije, Zbirka Ž. Milojkovića 22 (Pismo V. Bilbije Ž. Milojkoviću od 12. decembra 1926).

slavije. S druge strane, komunisti nisu mogli pristati na izbornu koaliciju ako bi se na zajedničkoj kandidatskoj listi nalazila kompromitovana ličnost, a takvi su bili uglavnom svi socijalistički funkcioneri. Izgleda da su glavne prepeke nastale oko izbornog proglašenja. Komunisti su, pored ostalog, u prvi plan izborne platforme stavili borbu protiv ratne opasnosti, vojne diktature i za mir sa Sovjetskom Rusijom, borbu protiv centralizma, hegemonije, nacionalnog ugnjetavanja, za pravo samoopredjeljenja svih naroda Jugoslavije i za borbeni savez radnika i seljaka protiv kapitalizma.⁵⁹⁾ Socijalisti su, međutim, u svom izbornom proglašenju u prvi plan istakli borbu za političke i socijalne slobode radničke klase, za samoupravu, racionalniju privrednu i poresku politiku, provođenje agrarne reforme itd.⁶⁰⁾ Potrebno je istaći da ni rukovodstvo Socijalističke partije Jugoslavije nije bilo za ovaj izborni kompromis, a ono što su činili socijalisti u Bosni i Hercegovini, bio je samoinicijativni pokušaj one struje koja se okupljala oko Jove Jakšića i koja je, u prvom redu, na taj način pokušala ojačati svoj politički položaj u partiji.⁶¹⁾

Zajednička lista SRG »Ujedinjenje« i Oblasnog odbora SPJ za BiH pojavila se u **Glasu Slobode** polovinom decembra, a njen nosilac je bio Jovo Jakšić.⁶²⁾ Pored ove, istaknute su još i zajedničke kandidatske liste u Tuzli, Zenici i Visokom. Tako je za Tuzlu i tuzlanski srez nosilac liste bio Mitar Trifunović, a njegov zamjenik je bio socijalista Mato Vidović.⁶³⁾ Socijalisti i komunisti u Tuzli i okolini su se dogovorili da na oblasnim izborima nastupe zajednički pod nazivom »Radnička lista«. U izbornom proglašenju radnicima Tuzle i okoline, koji su potpisali Mitar Trifunović, Mijo Cuvaj, Jozo Z. Jurić, Mato Vidović i Mulaga Mustaćević, zahtjeva se ukidanje svih iznimnih zakona i uredbi, sloboda zboru i dogovora, sloboda štampe, slobodno djelovanje svih radničkih ekonomskih i političkih organizacija, potpuna samouprava u opštini, sreću i oblasti, potpuna primjena socijalnog zakonodavstva, otklanjanje nezaposlenosti, pomoć siromašnim seljacima, pravedniji sistem opore-

⁵⁹⁾ Jovan Marjanović, **Radnička klasa i Komunistička partija Jugoslavije na izborima za Narodnu skupštinu**, Istoriski glasnik, 1—2, Beograd 1950, str. 42—43. (Rukovodstvo tzv. Radničko-seljačkog republikanskog saveza uputilo je otvoreno pismo vođstvima HSS, Savezu zemljoradnika, disidentima HSS U Dalmaciji, SDS, SPJ — crnogorskim federalistima, u kome je iznesena platforma za zajedničko istupanje na izborima. Jovan Marjanović donosi u ovom radu sve tačke ove platforme.)

⁶⁰⁾ **Glas slobode** br. 48, 11. decembra 1926 (Radnicima u Bosni i Hercegovini). Da je bilo neslaganja oko izbornog proglašenja, vidi se iz članka pod naslovom **Jedan razbijen pokušaj (Glas slobode** br. 49/1926).

⁶¹⁾ AIRP, Beograd, Zbirka Ž. Milojkovića, 22. (Pismo Vladete Bilbije Životi Milojkoviću od 12. decembra 1926. godine).

⁶²⁾ **Glas slobode** br. 49, 16. decembra 1926. godine. Kandidatska lista: Jovo Jakšić, novinar, Bogoljub Čurić, privatni činovnik; dr Mojsije Zon, ljekar; Ivan Kralj, tesarski radnik; Ivan Erkatović tipograf — zamjenici: Vladeta Bilbija agronom; Safet Indić, bravar; Đuro Vitković, privatni činovnik; Čedo Drinčić, bravar; Melentije Milovojević, staklarski radnik; Vjekoslav Beranek, oblasni sekretar ORS-a i Filip Dujlović, stolarski radnik.

⁶³⁾ **Glas slobode** br. 50, 23. decembra 1926. godine (Kandidatske liste u oblasnim izborima).

zivanja itd.⁴⁴) U predizbornim skupštinama u sarajevskom srezu i u gradu Sarajevu zajednički su nastupali socijalisti i pristaše SRG »Ujedinjenje«, ali se na njima zapazilo i prisustvo komunista. Tako su predizbornom zboru u Sarajevu, koji je održan 16. januara 1927. godine na Marijindvoru (prisutnih 300 do 350), prisustvovali Ognjen Prica, dr Ljubomir Živković, Julijo Varesko, Dušan Špirić, Ešref Jakubović i Vaso Ilić.⁴⁵) Bosanskohercegovački socijalisti na ovim izborima nisu očekivali veći uspjeh. Oni su u prvom redu računali na moralni uspjeh i na to da će izbori »ubrzati proces ujedinjavanja radničke klase...«⁴⁶) Karakteristično je jedno upozorenje koje je upućeno izbornim agitatorima i sindikalnim organizacijama u Bosni i Hercegovini. Naglasivši partijsku neutralnost sindikalnih organizacija, u ovom upozorenju se pozivaju partijski agitatori da u izbornoj borbi ne angažuju sindikalne organizacije i da ih ostave po strani.⁴⁷) Upozorenjem se htjelo, obzirom na dotadašnje izjave, vlastima prikazati kako se Socijalistička partija Jugoslavije u Bosni i Hercegovini sindikalnim pokretom ne koristi u svoje političke svrhe. Jedan od glavnih razloga nepostavljanja radničke liste u banjalučkoj oblasti, pored ostalog, bila je i bojazan da u izbornoj borbi razne političke partije ne »rasture« odbranbene stručne radničke organizacije.⁴⁸) Zajedničke liste socijalista i socijalističke radničke grupe »Ujedinjenje« postavljene su u gradu Sarajevu, gradu i srezu Zenica, srezu visočkom i u gradu i srezu Tuzli. Ovom kompromisu, kako smo već istakli, pridružili su se u Tuzli i komunisti. Izbori su održani 23.

⁴⁴) *Glas slobode* br. 50, 1926 (Radnicima u Tuzli i okolici; Sedmog januara 1927. godine u Kreki je održan zajednički predizborni zbor na kojem su govorili Mitar Trifunović i Mato Vidović (*Glas slobode* br. 2, 13. januara 1927).

⁴⁵) ABiH, VZSO, Pov. br. 2342/27. (Poliicijska direkcija za BiH Velikom županu); *Glas slobode* br. 3, 20. januara 1927. godine. 12. januara 1927. godine u Sarajevu su održana dva zajednička predizborna zborna (kafana »Jablan« i Vratnik-Sirokac). Na prvom je referisao dr Mosisje Zon, a na drugom Bogoljub Čurić. Prisutno 17, odnosno 50 osoba, ABiH, VZSO, Pov. br. 2342/27. Na oblasnim izborima 1927. godine sarajevski radnici su istakli kao nosioca liste Republikanskog radničko-seljačkog bloka člana CK KPJ Đuru Đakovića. Policija je bez uspjeha vršila pritisak na radnike predlažaće da povuku svoje potpise, prijeteći im otpuštanjem s posla i protjerivanjem (*Pregled istorije SKJ*, Beograd 1963, str. 146).

⁴⁶) *Glas slobode* br. 51, 30. decembra 1926 (Cilj našeg učešća u oblasnim izborima. (U vezi s tim od posebnog je interesa proglas socijalista i grupe »Ujedinjenje« upućen sarajevskim biračima u kojem se nagovještava potreba stvaranja nove radničke partije, koja će objediniti cjelokupni proletarijat (*Glas slobode*, br. 1, 7. januara 1927. godine).

⁴⁷) »Svaki veći politički događaj, naročito izbori, uzbudi duhove i u stanju je da potrese sve one zajednice među čijim članovima ima raznih političkih pogleda. To je slučaj i sa našim sindikalnim organizacijama. Zato je potrebno, čak nezavisno i od toga što po svom karakteru sindikalne organizacije ne vode političke akcije i što naš sindikalni pokret počiva na osnovici partijske neutralnosti u ovim izborima, kao i u svim drugim sindikalne organizacije ostaviti po strani i u miru i ne angažovati ih za agitaciju ni za jednu stranku i ni za jednu listu. Ukoliko bude radničkih kandidacionih lista, njih će podnositi i za njih raditi radničke partije i grupe, ili pojedinci...« (*Glas slobode* br. 47, 3. decembra 1926 — Sindikalne organizacije i oblasni izbori).

⁴⁸) D. B. (Dušan Balaban), Naše neučestvovanje u oblasnim izborima, *Glas slobode* br. 1, 7. januara 1927. godine.

januara i na njima su gore navedene liste dobile: u gradu Sarajevu 400, u Tuzli sa Krekom i Lukavcom 230, u srezu Tuzla 332, u Zenici 91, u srezu Zenica 68 i u srezu Visoko 175 glasova, ukupno 1.296 glasova.⁶⁹⁾ Izborni rezultati socijalista u Bosni i Hercegovini ocijenjeni su u **Glasu slobode** kao relativan uspjeh, pokazavši istovremeno tačnost stanovišta da se radnički pokret mora stvarati iznova, uvlačenjem unj novih radničkih generacija.⁷⁰⁾ Oni su s obzirom na ukupne rezultate u cijeloj zemlji, istovremeno pokazali da su političke organizacije bile potpuno neuticajne. Izbori su još više pokrenuli diskusiju o potrebi stvaranja nove socijalističke radničke partije na novim osnovama i o potrebi ujedinjenja raznih struja radničkog pokreta.⁷¹⁾

Iste godine, 11. septembra 1927, održani su i četvrti poslijeratni skupštinski izbori u Jugoslaviji. Ukaz o raspuštanju Narodne skupštine i raspisivanju novih izbora objavljen je 15. juna iste godine.⁷²⁾ Izbori su zakazani u vrijeme kada je kralj Aleksandar postao odlučujući faktor u političkom životu zemlje, okupivši oko sebe predstavnike krupnog kapitala iz srbijanskih političkih partija, JMO i Slovenske ljudske stranke. Nasuprot ovim, formira se opozicioni blok hrvatske i srpske buržoazije iz tzv. prečanskih krajeva, u koji su ušle Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka (Seljačko-demokratska koalicija). Koalicija je borbom protiv režima uspjela privući mnoge glasače u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Vojvodini i drugim krajevima.⁷³⁾ Akcija dvora na razbijanju građanskih političkih partija nije naišla na njihov odlučan otpor, a primjer Uzunovićeve vlade 1926. godine pokazao je da su i opozicione stranke postale kraljev saučesnik u njegovim neparlamentarnim postupcima.⁷⁴⁾ U vrijeme krize, maja 1926, ispoljile su se i tendencije vojnih krugova oko Petra Živkovića za vojnom diktaturom.⁷⁵⁾ Obrazovanje radikalno-demokratske vladine koalicije Vukićević — Marinković predstavlja drugu fazu u akciji dvora na razbijanju političkih stranaka.⁷⁶⁾ Socijalistička partija Jugoslavije ušla je u ove izbore organizaciono i idejno pocijepana na više dijelova. Na jednoj strani je bio centar u kojem su glavnu riječ vodile pristalice saradnje sa Nezavisnim sindikatima, a na drugoj desnica koju su predvodili Nedeljko Divac i Vitomir Korać, koja je bila protiv bilo kakve saradnje sa komunistima. Bosanskohercegovački dio Socijalističke

⁶⁹⁾ ABiH, VZSO, br. 2311/27; **Glas slobode** br. 4, 27. januara 1927; **Pravo naroda** br. 4, 17. februara 1927. godine. Ostale stranke su u Sarajevu dobile sljedeći broj glasova: HSS (S. Zelenika), 143, JMO 3878, SDS 823, HSS (Šutej) 1.347 i NRS 3.480 (Avakum Perišić), ABiH, VZSO, br. 2311/27.

⁷⁰⁾ **Glas slobode** br. 4, 27. januara 1927. godine (Radnički glasovi).

⁷¹⁾ Anton Šmit, **Problem podizanja radničkog pokreta, Radnički pokret**, Sarajevo, sv. 1, 1927.

⁷²⁾ **Glas slobode**, br. 24, 17. juna 1927. (Ukaz o raspisivanju izbora)

⁷³⁾ Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, str. 143; Dr Branislav Gligorijević, navedeni rad, str. 478.

⁷⁴⁾ Dr Branislav Gligorijević, **Demokratska stranka i politički odnosi u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca**, Beograd 1970, str. 467.

⁷⁵⁾ Dr Branislav Glogorijević, navedeni rad, str. 468.

⁷⁶⁾ Dr Branislav Gligorijević, navedeni rad, str. 470.

partije Jugoslavije već odavno je vodio samostalnu politiku, ne priznavajući često odluke glavne partijske uprave. Tako je Socijalistička partija samo prividno egzistirala oko cjelina, ali je unutrašnji sukob između ovih struja bio neizgladiv.⁷⁷⁾ Zbog toga je i razumljivo da su i u ove izbore bosanskohercegovački socijalisti ušli samostalno, ne čekajući i ne pridržavajući se odluka Glavne partijske uprave. Tako su, usprkos odluci Glavne partijske uprave, koja je donesena na sjednici od 8. jula 1927,⁷⁸⁾ da Partija u izborima učestvuje samostalno bez ikakvih kompromisa sa građanskim partijama i sa komunistima, socijalisti u Bosni i Hercegovini počeli još ranije pripreme za izbore u zajednici sa SRG »Ujedinjenje«.⁷⁹⁾ U **Glasu Slobode** je sve ono što je prethodilo raspisivanju ovih izbora ocijenjeno kao »vrhunac političkog nemoralna i besprincipijelnosti naših buržoaskih političara i njihovih partija«, a raspisivanje izbora je pozdravljeno, jer je to bio »jedini izlaz iz nepodnošljivog političkog stanja...«⁸⁰⁾ Izbori su u bosanskohercegovačkom dijelu Socijalističke partije shvaćeni kao prilika da se povjeri »koliko je napredovao proces odvajanja radničkih masa od buržoaskih partija« i kao prilika za stvaranje i jačanje klasnog borbenog političkog fronta radničke klase pod socijalističkom zastavom.⁸¹⁾

Pregovori o izbornoj koaliciji između socijalista i SRG »Ujedinjenje« u Bosni i Hercegovini, koji su vođeni početkom jula 1927, završeni su uspješno. Razloga za nesuglasice i nije bilo, jer je ova koalicija SRG »Ujedinjenje« mogla samo biti od koristi. Njeni članovi u Bosni i Hercegovini i sami su priznali da su kao samostalna grupa bez jačeg uticaja i da bi njihovo učešće u izborima zajedno sa socijalistima predstavljalo najbolju manifestaciju u cilju ujedinjenja radničkog pokreta u Jugoslaviji.⁸²⁾ Iz prepiske između Vladete Bilbije, jednog od istaknutijih članova SRG »Ujedinjenje«, koji se nalazio u Sarajevu, i

⁷⁷⁾ ABiH, VZSO, Pov. br. 1433/27. (Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine SHS Velikom županu sarajevske oblasti); AIRP Srbije, Zbirka Ž. Milojkovića 25 (Pismo Vladete Bilbije, Ž. Milojkoviću od 23. maja 1927. godine).

⁷⁸⁾ Odluka Glavne partijske uprave, **Radničke Novine** br. 28/1927.

⁷⁹⁾ **Glas Slobode** br. 27, 8. jula 1927. godine.

⁸⁰⁾ **Glas Slobode**, br. 24, 17. juna 1927 (Izbori).

⁸¹⁾ **Glas Slobode**, br. 26, 30. juna 1927 (Izborna borba).

U članku **Izborna borba (Radnički pokret, Sarajevo, sv. VIII, 1927)** Dragiša Lapčević, pored ostalog, o predstojećim izborima kaže: »Na predstojeće izbore, iako su dočekani nespremno, gleda se kao na pogodan momenat da se prošire i učvrste socijalističke organizacije...« (str. 226).

Dr Živojin Cvetković preporučuje da se izbori iskoriste za obrazovanje novih organizacija (**Radnički pokret sv. VIII, 1927, str. 227—230**).

»Kad su glavni Partijski odbor i naš Oblasni odbor SPJ doneli odluku o učešću u septembarskim parlamentarnim izborima, za njih je, uglavnom, bilo jasno: 1) da opšti politički kurs u zemlji i naš program zahtevaju od nas da uzmemo aktivnog učešća u izborima; 2) da je politička svest radničke klase, posle višegodišnjeg lutanja i iskustva po buržoaskim nacionalističkim i verskim partijama, porasla i to iskustvo znatnom broju radnika otvorilo socijalistički vidik i uputilo ih na klasno opredeljivanje i na političkom polju...« (**Glas Slobode** br. 27, 8. jula 1927. godine).

⁸²⁾ AIRP Srbije, Zbirka Ž. Milojkovića, 27, 28 (Preписка Vladete Bilbije i živote Milojkovića); **Glas Slobode**, br. 27, 8. jula 1927.

Živote Milojkovića vidi se da je u redovima bosanskohercegovačkih socijalista postojala struja koja je bila protiv kandidacije Sretena Jakšića, koja je prihvatila dr Mojsija Zona, koji se nije kompromitovao u radničkim socijalnim ustanovama.⁸³⁾

Od ukupno šest izbornih okruga socijalisti i Socijalistička radnička grupa »Ujedinjenje« odlučili su da istaknu svoje kandidacione liste u sarajevskom, tuzlanskom, travničkom i banjalučkom izbornom okrugu. Nosioci lista bili su u sarajevskom okrugu Sreten Jakšić, u travničkom Rudolf Fatner (socijalisti), u banjalučkom Bogoljub Čurić (SRG »Ujedinjenje«) i u tuzlanskom advokat iz Bijeljine Hamza Grošić.⁸⁴⁾

Pored činjenice da su socijalisti i protiv odluke glavnog partijskog odbora stupili u izbornu koaliciju sa SR grupom »Ujedinjenje«, uočljive su i neke razlike u izbornim proglasima glavnog odbora Socijalističke partije Jugoslavije i njenog oblasnog odbora za Bosnu i Hercegovinu. Oba proglasa sadržavala su zahtjeve socijalno-ekonomskog karaktera, slobodu zboru i dogovora i ostvarenje oblasne, sreske i opštinske samouprave. Interesantno je da se u proglasu Glavnog odbora Socijalističke partije u posljednjoj tački traži »ukidanje kapitalističkog načina i proizvodnje i uprave i postavljanje socijalističkog načina proizvodnje i uprave.«⁸⁵⁾ U zajedničkom proglasu Oblasnog odbora Socijalističke partije za Bosnu i Hercegovinu i SRG »Ujedinjenje«, međutim, u prvi plan je istaknuta težnja za ujedinjenjem radničkog pokreta i stvaranjem nove socijalističke radničke partije.⁸⁶⁾ Tokom jula, avgusta i početkom septembra socijalisti su u pomenuta četiri izborna okruga sproveli veoma intenzivnu izbornu agitaciju, posebno u sarajevskom i banjalučkom izbornom okrugu gdje su i imali najjača uporišta.⁸⁷⁾ U skupštinskim izborima 1927. godine komunisti su u okviru liste Republikanskog radničko-seljačkog saveza pozvali u izbornu koaliciju opozicione građanske partije i grupe, među kojima i socijaliste. Glavni odbor Socijalističke partije Jugoslavije, međutim, u početku je odbio ovu saradnju, optuživši komuniste za saradnju sa buržoaskim partijama.⁸⁸⁾ Zbog postavljanja svojih lista, komunisti su u Bosni i Hercegovini bili

⁸³⁾ U pismu Životi Milojkoviću Vladeta Bilbija, pored ostalog, kaže: »Ja ne vjerujem u uspjeh ni jedne od ovih lista, Bosansko radništvo se ne oduševljava mnogo uredskim i konzumskim činovnicima (I. K.), u čiju iskrenost sumnja i čiju politiku prati sa nepoverenjem. Izgleda da su to i socijalisti osetili pa je jedan deo bio protiv Sretenove kandidacije i isticao dr. Zona kao čoveka više manje slobodne profesije. Opozicija nije uspela u prvom redu zbog otpora ljudi iz ureda i oko ureda...«, AIRP, Srbije Zbirka Ž. Milojkovića, 29 (Pismo Vladete Bilbije Ž. Milojkoviću od 19. jula 1927. godine).

⁸⁴⁾ ABiH, VZSO, Pov. br. 1803/1927; **Glas Slobode** br. 31, 4. avgusta 1927. godine.

⁸⁵⁾ **Glas Slobode** br. 30, 28. jula 1927 (Izborni proglas SPJ).

⁸⁶⁾ ABiH, VZSO Pov. br. 1803/1927; **Glas Slobode** br. 31/1927.

⁸⁷⁾ Tako je samo u Sarajevu u toku avgusta i septembra održano 14 predizbornih konferencija, istina uz malu posjetu, ukupno oko 1.000 birača, ABiH, VZSO, Pov. br. 1810/1927; **Glas Slobode**, br. 34, 25. avgusta 1927 (Bogoljub Čurić je tokom avgusta održao predizborne skupove u Banjoj Luci, Prijedoru, Ljubiji, Dobrljinu, Lješljanima, Bosanskoj Dubici i drugim mjestima).

⁸⁸⁾ **Radničke novine**, br. 27, 6. jula 1927. godine (Klasna borba ili suradnja klasa).

izloženi raznim represalijama. Samo u Sarajevu, zbog pokušaja da se istakne lista sa Đurom Đakovićem kao nosiocem otpušteno je iz službe, protjerano ili predato sudu preko 20 lica.⁶⁹⁾ 13. avgusta 1927. Okružni sud u Sarajevu odbio je kandidatsku listu Đure Đakovića, navodno zbog nepropisnih potpisa, ali je glavni razlog bio taj što je policija među potpisnicima primijetila dosta komunista.⁷⁰⁾ Protiv brutalnog postupka policije u Sarajevu prema komunistima, protestovali su i socijalisti.⁷¹⁾ Policija je ometala i izbornu aktivnost socijalista, ali neuporedivo manje nego izbornu aktivnost komunista.⁷²⁾ Na skupštinskim izborima 11. septembra 1927. godine socijalisti su dobili ukupno 24.055 glasova i jedan poslanički mandat,⁷³⁾ a komunisti gotovo dvostruko više 43.114 glasova.⁷⁴⁾ Zajednička lista socijalista i SRG »Ujedinjenja« u Bosni i Hercegovini dobila je preko 2.300 glasova, što je više od 1.000 glasova nego na oblasnim izborima iste godine.⁷⁵⁾ Komunistički kandidati na listama Republikanskog radničko-seljačkog saveza u tuzlanskom i mostarskom izbornom okrugu dobili su ukupno 985 glasova. U proglašenoj Oblasnoj odbora Socijalističke partije radnicima Bosne i Hercegovine, u kojem se govori o značaju prošlih izbora, istaknuto je da je dotadašnje »plemensko i vjersko opredjeljenje birača uglavnom i dalje ostalo«, ali se kao uspjeh ističe činjenica da su socijalisti dobili oko 24.000 glasova i ponovo jedan poslanički mandat.⁷⁶⁾ Socijalisti u Bosni i Hercegovini su u odnosu na oblasne izbore 1927. godine postigli relativno zapažen uspjeh, jer su broj glasača gotovo udvostručili. Posljednji izbori u kojima su bosanskohercegovački socijalisti učestvovali zajedno sa SRG »Ujedinjenje« bili su opštinski izbori, koji su nakon više nezvaničnih najava i odgađanja, u Bosni i Hercegovini prvi put održani 28. oktobra 1928, 10 godina nakon stvaranja Kraljevine SHS. U pozadini akta o raspisivanju izbora stajala je težnja da se u tadašnjoj nestabilnoj situaciji u Bosni i Hercegovini demonstrira snaga postojećeg režima i stvori utisak o demokratičnosti vlasti.⁷⁷⁾ Značaj ovih

⁶⁹⁾ Nedim Šarac: **Učešće Komunističke partije Jugoslavije u opštinskim izborima BiH 1928. godine.** Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, godina I, knj. I, Sarajevo 1961, str. 252.

⁷⁰⁾ ABiH, VZSO pov. br. 2029/1927. (Policajska direkcija za BiH Velikom županu sarajevske oblasti, od 14. avgusta 1927. godine).

⁷¹⁾ **Glas Slobode** br. 33, 18. avgusta 1927 (Levičarske kandidacije u Bosni).

⁷²⁾ **Glas Slobode**, br. 32, 11. avgusta 1927. godine (Slobodni izbori ili nasilja).

⁷³⁾ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, održanih 11. septembra 1927, Beograd 1928, str. 240, 241. Jedini socijalistički mandat dobio je u izbornom okrugu Maribor—Celje Josip Petejan, Statistika izbora... str. 365.

⁷⁴⁾ Jovan Marjanović, **Radnička klasa i KPJ na izborima za Narodnu skupštinu**, Istorijski glasnik, 1—2, Beograd 1950, str. 43; F. Culinović, **Jugoslavija između dva rata**, I, Zagreb 1961, str. 501.

⁷⁵⁾ Prema podacima iz socijalističke štampe, zajednička socijalistička lista i SRG »Ujedinjenje« dobila je 2.384 glasa (u banjalučkom okrugu 792, sarajevskom 685, travničkom 402 i tuzlanskom 505), **Glas Slobode** br. 37, 15. septembra 1927; **Radnički pokret**, Sarajevo, sv. IX, 1927 (u tuzlanskom 498, a u mostarskom izbornom okrugu 487 glasova); **Statistika izbora narodnih poslanika... donosi cifru od 2.365 glasova**, str. 240—241.

⁷⁶⁾ **Glas Slobode** br. 37, 15. septembra 1927 (Proglas Oblasnog odbora SPJ za BiH).

⁷⁷⁾ Nedim Šarac, **Navedeni rad**, str. 253; **Radničko jedinstvo**, br. 18, 7. X 1928.

izbora za socijaliste u Bosni i Hercegovini bio je u prvom redu u tome što su oni kao prvi poslijeratni opštinski izbori u Bosni i Hercegovini bili prilika da se socijalisti ponovo nađu u opštinskim vijećima.⁹⁸⁾ U ovim izborima komunisti i socijalisti nastupali su odvojeno. Prvi sa listom Republikanskog radničko-seljačkog bloka ili saveza, a drugi sa Radničko-namješteničkom listom.⁹⁹⁾ Socijalisti, koji su opštinskim samoupravama pridavali veliki značaj, shvatili su izbore kao priliku da se što više radničkih predstavnika izabere u opštinske uprave, posredstvom kojih bi se ostvarivali komunalni, socijalni, poreski i drugi zahtjevi radničke klase i siromašnih slojeva društva.¹⁰⁰⁾ Kao i ranije, policija je i u ovim izborima, uglavnom, progonila komunističke kandidate i one koji su ih podržavali, ali su ponekad u tim progonima bili zahvaćeni i socijalisti.¹⁰¹⁾

Radničko-namješteničke kandidatske liste bile su postavljene u Sarajevu, Zenici, Tuzli, Banjoj Luci, Bijeljini, Drvaru, Tesliću, Prači — Sjetlini, Varešu i Kaknju, Gračanici, Bihaću i Strnokosi.¹⁰²⁾ U predizbornoj agitaciji i preko **Glasa Slobode** socijalisti su predstavljali komunističke kandidate kao lažne i neradničke.¹⁰³⁾ Socijalisti su pozvali radnike, namještenike i siromašne građane da glasaju za njihove liste, jer time glasaju za podizanje jeftinijih stanova, svestrano zdravstveno osiguranje, modernu i besplatnu školsku obuku, zbrinjavanje besposlenih, gladnih i iznemoglih, za regulisanje službenih odnosa opštinskih namještenika bez svakog partizanstva, za opštinska obdaništa, za suzbijanje skupoće, za novu opštinsku finansijsku politiku, za pokrivanje opštinskih potreba iz neposrednih poreza itd.¹⁰⁴⁾ Socijalistička radničko-namještenička lista dobila je u Bosni i Hercegovini ukupno 1.516 glasova i 13 mandata.¹⁰⁵⁾ Pogledamo li izborne rezultate, primijetićemo da su socijalisti dobili oko 800 glasova manje nego na poslednjim skupštinskim izborima 1927. godine i da u većim gradovima i industrijskim centrima nisu dobili nijedan mandat (Sarajevo, Tuzla, Zenica i Kakanj).

⁹⁸⁾ Do prvomajskih progona 1919. u opštinskom vijeću grada Sarajeva nalazilo se 9 socijalista. Njih su poslije toga zamijenili zvanaši.

⁹⁹⁾ O učešću komunista u ovim izborima vidi navedeni rad Nedima Šarca.

¹⁰⁰⁾ **Glas Slobode** br. 36, 6. septembra 1928 (Opštinske samouprave).

¹⁰¹⁾ **Glas Slobode**, br. 37, 13. septembra 1928 (Policija i kapitalisti protiv socijalista).

¹⁰²⁾ **Glas Slobode**, br. 43, 24. oktobra 1928.

¹⁰³⁾ ABiH, VŽSO, Pov. br. 2025/1928; **Glas Slobode** br. 41, 11. oktobra 1928 (Lažni kandidati).

¹⁰⁴⁾ **Glas Slobode**, br. 41/1928.

¹⁰⁵⁾ Sarajevo 250 glasova, Banja Luka 150 glasova i 1 mandat (Dušan Balaban), Teslić 137 glasova i 1 mandat (Đuro Trifković), Gračanica 70 glasova i 1 mandat (Atif Taletović), Drvar 285 glasova i 6 mandata, Vareš 266 glasova i 4 mandata, Bijeljina 87 glasova, Zenica 76, Strnokosi (poništena kandidatska lista, Tuzla 15 glasova, Sjetlina 44, Kakanj 86, Bihać 50 glasova. (**Glas Slobode**, br. 45, 8. novembra 1928. godine).

O saradnji Oblasnog odbora SPJ za BiH i SRG »Ujedinjenje« na ujedinjenju svih socijalističkih grupacija u Jugoslaviji

Relativan uspjeh koji je postignut djelimičnim sindikalnim ujedinjenjem podgrijavao je ambicije socijalističke radničke grupe oko Živote Milojkovića da preuzme ulogu inicijatora i posrednika u borbi za potpuno ujedinjenje jugoslovenskog radničkog pokreta. Ovaj pretenciozan zadatak postavila je sebi SRG »Ujedinjenje« kao glavni cilj prilikom njenog formiranja početkom 1926. godine. Ideja stvaranja »jedinstvenog, organizaciono i duhovno kompaktnog klasnog proleterskog pokreta« obuhvatila je sve postojeće orijentacije, pa čak i komunističku.¹⁰⁶⁾ Međutim, usljed veoma oštrih suprotnosti principijelog i ličnog karaktera, ova ideja nije otišla dalje od teoretskih rasprava u nekim socijalističkim novinama i časopisima. S obzirom na to da je ona, ipak, već od početka naišla na punu podršku bosanskohercegovačkih socijalista, osvrnućemo se ukratko na najznačajnije momente njihove saradnje sa SRG »Ujedinjenje«. Ocjena i jednih i drugih da pri eventualnom ujedinjenju nijedna od postojećih radničkih partija (socijalistička i komunistička) ne mogu predstavljati bazu za okupljanje cjelokupnog radničkog pokreta, izazvala je naročito oštru reakciju Glavnog odbora SPJ. U članku pod naslovom »Životine laži, podmetanja i izvrtanja«, Živko Topalović je smatrao potrebnim da istakne kako je jedino Socijalistička partija Jugoslavije unaprijed predodređena »za političko okupljanje i grupisanje radničke klase u našoj zemlji«, a ne Života Milojković i njegova grupa.¹⁰⁷⁾

Nasuprot velikim razlikama o načinu i putu ujedinjenja koje su postojale između SRG »Ujedinjenje« i Glavnog odbora SPJ, bosanskohercegovački socijalisti su nastavili sa novoformiranom socijalističkom grupom prisnu saradnju, kakva je postojala i u vrijeme pripreme za osnivanje URSSJ. Ova saradnja se ostvarivala uglavnom prepiskom Živote Milojkovića sa Jovom Jakšićem i njihovim čestim ličnim kontaktima. Još prije konstituisanja SRG »Ujedinjenje«, odmah nakon stvaranja URSSJ, njih dvojica su se konsultovali o eventualnom uključivanju opozicije u Socijalističku partiju Jugoslavije. Života Milojković je u vezi s tim tražio savjet i podršku Jove Jakšića, odnosno bosanskohercegovačkih socijalista. Kako je Jovo Jakšić, smatrao da je takav korak u ondašnjim prilikama »nepotreban i apsolutno štetan«, jer bi po njegovom mišljenju »time sindikalni pokret mogao dobiti partijsku boju«, Života Milojković je odustao od ove kombinacije i ubrzo donio

¹⁰⁶⁾ **Glas Slobode** br. 6, 11. februara 1926. (SRG »Ujedinjenje«).

— Jovo Jakšić ističe da problem ujedinjenja »ne može biti ograničen samo na socijaliste i komuniste, nego se mora proširiti na sve one radnike i radničke grupe koji su za radnički pokret po svom socijalnom položaju sposobni...« — Jovo Jakšić, **Put do radničkog pokreta, Radnički pokret**, sveska 1—2, januar—februar 1926, str. 15.

— U istom smislu pisao je u istom časopisu i Života Milojković. — **Radnički pokret** sv. 3, marta 1926, str. 11—16. (Perspektiva radničkog pokreta u Jugoslaviji).

¹⁰⁷⁾ **Radničke novine** br. 26/1926.

odluku o formiranju samostalne socijalističke grupe.¹⁰⁸⁾ Među njima je najvjerojatnije tada preovladalo mišljenje da ni socijalistička ni komunistička partija ne predstavljaju snage oko kojih bi se mogao ujediniti jugoslovenski radnički pokret. Došlo se, naime, do zaključka da su za takvo ujedinjenje potrebne ozbiljnije pripreme, koje su uključivale i prethodnu razmjenu mišljenja o aktualnoj problematici jugoslovenskog radničkog pokreta između istaknutih predstavnika postojećih socijalističkih grupacija. U tom cilju bosanskohercegovački socijalisti su početkom 1926. pokrenuli opštejugoslovenski teoretski časopis **Radnički pokret**.¹⁰⁹⁾ Kao tribina za raspravljavanje pitanja značajnih za radnički pokret, časopis je zaista uspio da okupi teoretičare iz gotovo svih postojećih struja. Većina ih je učila da se glavni problem nalazi u privlačenju i organizovanju onog dijela radništva koje se je nalazilo izvan radničkih partija i sindikalnih organizacija, ali je stanje u jugoslovenskom radničkom pokretu bilo takvo da je u tom pogledu bilo nerealan očekivati od komunističke i socijalističke partije, a najmanje od SRG »Ujedinjenje«, značajnije rezultate. Ubrzo su i iz okvira teoretskih razmatranja uslova i mogućnosti potpunog ujedinjenja isključeni komunisti, a eventualno ujedinjenje jugoslovenskog radničkog pokreta svelo se na pitanje ujedinjenja Socijalističke partije Jugoslavije sa nekoliko postojećih socijalističkih grupa. Na putu ujedinjenja SRG »Ujedinjenje« sa Socijalističkom partijom Jugoslavije isprijebile su se, međutim, takve suprotnosti koje su zauvijek onemogućile ostvarenje ove zamisli.

U cilju ostvarenja jedinstva socijalističkih snaga Oblasni odbor SPJ za BiH i SRG »Ujedinjenje« organizovali su nekoliko konkretnijih oblika saradnje. Života Milojković se, vjerovatno, nadao da će uz podršku bosanskohercegovačkih socijalista već na narednom kongresu SPJ uspjeti da se kao ravnopravan partner ujedini sa socijalistima. Zapaženi rezultati u saradnji SRG »Ujedinjenje« i bosanskohercegovačkih socijalista ostvareni su u kulturno-umjetničkim i sportskim radničkim društvima i klubovima, prvomajskim manifestacijama, a naročito u izborima 1927. godine.¹¹⁰⁾ Glavni cilj zajedničkog učešća u oblasnim izborima, kako je istaknuto u **Glasu Slobode**, bio je da se ubrza proces ujedinjavanja radničke klase i tako omogući »stvranje za borbu i akcije sposobnog radničkog pokreta.«¹¹¹⁾ Ovakva i slična konpromisna istupanja svih radničkih grupacija u Jugoslaviji bila su, po mišljenju Sretena Jakšića, neophodan put do konačnog ujedinjenja radničkog pokreta.¹¹²⁾

¹⁰⁸⁾ AIRP Srbije, ZŽM/57 (Pismo J. Jakšića Ž. Milojkoviću od 20. X 1925)

¹⁰⁹⁾ Časopis je izlazio u toku 1926, 1927. i 1928. godine u Sarajevu.

¹¹⁰⁾ AIRP Srbije ZŽM/21 (Pismo Vl. Bilbije Ž. Milojkoviću od 16. 3. 1926). **Glas Slobode** br. 9, 4. 3. 1926; **Glas Slobode** br. 21, 24. 5. 1928. (7. marta 1926. izabrana je zajednička uprava RSK »Hajduk« u Sarajevu, u koju je, pored ostalih, izabran i Bogoljub Čurić).

— 17. aprila 1927. u Sarajevu je osnovan Savez radničkih kulturnih i sportskih društava za BiH, u kojima su zapažen uticaj imali i članovi SRG »Ujedinjenje« Vl. Bilbija i H. Hodžić.

¹¹¹⁾ **Glas Slobode** br. 51, 30. 12. 1926. (Cilj našeg učešća u oblasnim izborima.

¹¹²⁾ **Glas Slobode** br. 10, 10. 3. 1927 (Sa godišnje skupštine SPJ u Sarajevu.

Na osnovu dotadašnje uspješne saradnje bosanskohercegovački socijalisti su početkom marta 1927. predložili konkretne mjere u cilju ujedinjenja svih socijalističkih grupacija u Jugoslaviji. U Rezoluciji koju je na Oblasnoj skupštini SPJ za BiH 6. marta 1927. godine predložio Sreten Jakšić konstatovano je da je ujedinjenje »sa levim ekstremnim delom pokreta« nemoguće »zbog spoljnjih i anarhističkih uticaja«, ali je ono neophodno i ostvarljivo između onih socijalističkih radničkih grupa čije pristalice već zajednički djeluju u sindikalnim organizacijama i kulturno-sportskim društvima. U tom pogledu je oblasna skupština SPJ za BiH apelovala na Glavni odbor Partije i istovremeno odlučila da se oblasnom sekretarijatu SRG »Ujedinjenje« predloži formiranje zajedničkog odbora, koji bi do konačnog ujedinjenja rukovodio svim akcijama.¹¹³⁾ Vjerovatno pod uticajem Oblasnog odbora za BiH i Glavna partijska uprava SPJ je u isto vrijeme vodila pregovore sa SRG »Ujedinjenje«. O rezultatima tih pregovora obavijestio je Glavnu partijsku upravu, na njenoj sjednici od 24. aprila 1927. godine, Sava Muzikravić. Na ovoj sjednici, kojoj je prisustvovao i Jovo Jakšić, vođstvo SPJ je odbacilo uslove za ujedinjenje SRG »Ujedinjenje«, ocijenivši ih kao nerazumne i neprihvatljive.¹¹⁴⁾ Uslovi, kako ih je nešto kasnije u prvomajskom broju **Radničkog jedinstva** formulisao lično Života Milojković, bili su za SPJ većim dijelom zaista neprihvatljivi. Prihvatanje novog programa, čija bi podloga bio program Austrijske socijaldemokratske partije, i novi statut partije, po svoj prilici nisu predstavljali ozbiljnije smetnje na putu ka ujedinjenju. Onaj, pak, dio uslova u kojem se zahtijeva od nove partije prihvatanje principa partijske nezavisnosti i neutralnosti prema sindikalnom pokretu, odbacivanje od strane nove partije metoda neposrednog miješanja u rad radničkih socijalnih ustanova i neutralnost prema postojećim internacionalama, zadirali su u životne interese SPJ, odnosno njenih vodećih ličnosti. Jovo Jakšić je još ranije predvidio da će promjena imena partije izazvati najveće teškoće u pregovorima. Navedeni uslovi, posebno oni koji se odnose na sindikate i radnike socijalne ustanove, uticali su i na trenutno pogoršavanje odnosa SRG »Ujedinjenje« sa bosanskohercegovačkim socijalistima, ali bez ozbiljnijih posljedica.¹¹⁵⁾

Jovo Jakšić je i ranije, a i u pregovorima koji su bili veoma intenzivni pred predstojeći kongres SPJ 1928. godine, igrao ulogu ne samo savjetnika SRG »Ujedinjenje« već i glavnog posrednika u pregovorima oko njenog pristupanja SPJ. Kao član Glavne partijske uprave, znao je vrlo dobro koje su glavne prepreke tom ujedinjenju. Zato je on koncem 1927. godine savjetovao Životi Milojkoviću da u predstojećim pregovorima »isključi komorske stvari«, da pregovore vodi sa

¹¹³⁾ Isto.

¹¹⁴⁾ AIRP. Srbije, ZYM/25; **Radničke novine** br. 18/1927. (Izveštaj sa sednice Glavne partijske uprave SPJ). U ovom izvještaju se ništa konkretnije ne kaže o ovim uslovima, ali se iz pisma VI. Bilbije Ž. Milojkoviću od 23. maja 1927. može zaključiti da su bili u pitanju oni uslovi kojima se zahtijeva odstranjenje uticaja socijalista u radničkim komorama.

¹¹⁵⁾ **Radničko jedinstvo** br. 10, 1. maja 1927. godine. (Z. M., Političko ujedinjenje naše radničke klase — Je li moguće ovo ujedinjenje i na kojoj osnovici?).

Vitomirom Koraćem, koji je imao većinu u vođstvu SPJ i da u tim pregovorima bude krajnje popustljiv.¹¹⁶⁾ Uvjeran da bi ujedinjenjem sa SRG »Ujedinjenje« Socijalistička partija znatno ojačala, Jovo Jakšić je predložio Životi Milojkoviću da njegova grupa, istovremeno sa kongresom SPJ, održi svoju konferenciju, na kojoj bi se donijele načelne odluke o najvažnijim stavovima u budućoj partiji. U tom slučaju Jovo Jakšić je Životi Milojkoviću obećao punu podršku bosanskohercegovačkih socijalista, a po njegovom mišljenju ovakav postupak bi dobio punu podršku slovenačkih, pa čak i srbijanskih socijalista.¹¹⁷⁾

Pošto je prvobitno kongres Socijalističke partije Jugoslavije trebalo da se održi u januaru 1928. godine, pregovori između SRG »Ujedinjenje« i Socijalističke partije Jugoslavije su ubrzani. Zbog toga, a i pod uticajem bosanskohercegovačkih socijalista, izvršni odbor SRG »Ujedinjenje« odlučio je da ponovo stupa u kontakt sa Socijalističkom partijom Jugoslavije. Donesena je odluka da Života Milojković uputi pismo u kojem bi se Socijalističkoj partiji Jugoslavije predložio početak pregovora.¹¹⁸⁾ Razmotrivši ovaj prijedlog na sjednici od 28. januara 1928. godine, Glavna partijska uprava SPJ je od SRG »Ujedinjenje« zatražila rezoluciju o političkom ujedinjenju koju je ova socijalistička grupa donijela na svojoj konferenciji u Beogradu od 7. do 9. januara.¹¹⁹⁾ Delegacije koje su i sa jedne i sa druge strane ovlaštene za vođenje pregovora¹²⁰⁾, održale su 23. i 28. februara i 1. marta nekoliko sastanaka na kojima su raspravljana pitanja potrebe i mogućnosti ujedinjenja, pitanje programa i statuta nove partije, odnosa prema socijalističkoj grupi »Naprejk«, pitanje odnosa prema građanskim partijama i, najzad, pitanje odnosa prema sindikalnom pokretu i radničkim socijalnim ustanovama. Saglasnost je postignuta o svim pitanjima, osim pitanja odnosa nove partije prema sindikalnom pokretu i radničkim socijalnim ustanovama.¹²¹⁾ Zbog toga su pregovori prekinuti, a o spornim pitanjima je trebalo da konačnu odluku donese Kongres.¹²²⁾

Iako je na sjednici Glavne partijske uprave SPJ od 4. marta 1928. godine donesena odluka da se pregovori nastave, zbog navedenih različitih stavova i ozbiljnih sukoba unutar Socijalističke partije Jugosla-

¹¹⁶⁾ AIRP Srbije, ZŽM/59. (Pismo J. Jakšića Ž. Milojkoviću od 17. 11. 1927. godine.

¹¹⁷⁾ AIRP Srbije, ZŽM/59.

¹¹⁸⁾ AIRP Srbije, ZŽM/10 (Zapisnik sjednica IO SRG »Ujedinjenje« od 14. i 22. januara 1928); ZŽM/6.

¹¹⁹⁾ Radničke novine br. 5/1928; Radničko jedinstvo br. 2, 22. januara 1928; Glas Slobode br. 6, 9. februara 1928. godine.

¹²⁰⁾ U delegaciji za pregovore kao predstavnici SPJ nalazili su se Josip Petejan, Nedeljko Divac i Sava Muzikravić, a kao predstavnici SRG »Ujedinjenje« Života Milojković, Dragutin Bukvić, Milisav Gavrilović i Živojin Cvetković. — AIRP Srbije, ZŽM/10; Radničke novine br. 5/1928.

¹²¹⁾ AIRP Srbije, ZŽM/10 (Zapisnici sa sjednica IO SRG »Ujedinjenje« od 26. februara i 2. marta 1928. godine); Radničko jedinstvo br. 5, 15. marta 1928; Glas Slobode br. 13, 29. marta 1928; Radničke novine br. 14/1928.

¹²²⁾ Radničko jedinstvo br. 5, 15. 3. 1928.

vije, oni su tada definitivno prekinuti.¹²³⁾ Saradnja između oblasnog sekretarijata SRG »Ujedinjenje« i oblasnog odbora SPJ za BiH je, međutim, i dalje nastavljena sve do zavođenja šestojanuarskog režima 1929. godine, koji je formalno ovaj proces prekinuo.¹²⁴⁾ U periodu između 1929. i 1941. godine, iako je Života Milojković nastavio da izdaje **Radničko jedinstvo** do 1934. godine, pristalice SRG »Ujedinjenje« u BiH potpuno su se ujedinile sa socijalistima, djelujući uglavnom u radničkim socijalnim ustanovama.

Mr Ibrahim Karabegović

THE COOPERATION OF THE WORKERS' GROUP »UJEDINJENJE« (UNITY) WITH THE AREA COMMITTEE FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA OF THE SOCIALISTIC PARTY OF YUGOSLAVIA (1925—1929)

R é s u m é

The organizational and ideological division of the working class movement occurred at the beginning of 1926, leading to the forming of The Socialistic Workers' Union (S.R.G.). The nucleus of this group was made up of so called opponents of the K.P.J. (Communist Party of Jugoslavia) and it was excluded from the Party at the end of 1924. The ideologist of this group, Života Milojković, famous left wing politician from the period of legal work of the K.P.J., started a publication called »The Workers' Unity« at the beginning of 1925. The followers of the S.R.G., with some very famous Union functionaires amongst them, played a noticeable role in the division of the »Independant Unions« from the influence of the K.P.J. and in the forming of the U.R.S.S.J.

The S.R.G. had a minor group of followers in Bosnia and Herzegovina amongst the independent unions. During the period up until the 6th. January Régime, the Area Council of the S.R.G. in Sarajevo cooperated very closely with the Socialists in Bosnia and Herzegovina (Area Council of the S.R.G.). This cooperation became especially evident during the formation of the U.R.S.S.J. in the time of the parliamentary and municipal elections of 1927 and 1929 and in the cultural, artistic and sports asociations taking part in the community celebrations of the Ist. May. etc.

¹²³⁾ **Radničke novine** br. 10/1928. (Odluke Glavne partijske uprave SPJ); **Radničko jedinstvo** br. 9, 16. maja 1928; AIRP Srbije, ZZM/10 (Zapisnik sa sjednice IO SRG »Ujedinjenje« od 7. avgusta 1928. godine.

¹²⁴⁾ **Radničko jedinstvo** br. 18. 7. oktobra 1928. (Oblasna konferencija SRG »Ujedinjenje« za BiH).

The relative success achieved in the partial union of the Union Movement in 1925 encouraged the ambitious S.R.G. to retake the initiative in the combat for the total union of the Yugoslav Working Class Movement. However because of very strong objections of principle and some personal objections, the idea didn't get any further than theoretical arguments in Socialistic publications. In the period after the 6th. January Dictature the followers of the S.R.G. from Bosnia and Herzegovina joined the Socialists, that is to say the socialistic group led by Živko Topalović.

MILE KONJEVIĆ

Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj 19. maja 1940. godine.

Sudjelovanje građanskih stranaka u općinskim izborima, provedenim 19. maja 1940. godine u Banovini Hrvatskoj, samo je usputno tretirano u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji.¹⁾ Međutim, ovi iz-

¹⁾ Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj, u maju 1940. godine, do sada u historiografiji nisu tretirani kao posebna tema, mada su u okviru drugih radova na njih katkada dati i širi osvrti. U radu Ljube Bobana **O političkim previranjima na selu i Banovini Hrvatskoj** (Istorija XX veka, Zbornik radova II, Beograd 1961, 225—266) riječ je o izborima s obzirom na dostignuti stupanj podvajanja u HSS i o odnosu KPJ prema tim izborima. U nekim radovima Ivana Jelića općinski izbori su predmet šireg interesa. Dok se u radu **O nekim odjecima sporazuma Cvetković — Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj** (Zbornik 3, Slavonski Brod 1965, 147—166) na njih samo osvrće dotle im je u monografiji **Komunistička partija Hrvatske 1937—1941** (Zagreb 1972, 289—298) posvetio relativno dosta prostora. Tu, dakako, prvenstveno prati sudjelovanje i uspjeh komunista o općinskim izborima. Učešće komunista u općinskim izborima u Dalmaciji obradio je posebno u radu **Komunistička partija Hrvatske u općinskim izborima 1940. godine na području Dalmacije** (Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1, Split 1970, 95—112). I u mojim radovima **Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slav. Brodu 1940. godine** (Zbornik 9, Slavonski Brod 1972, 209—262) i **Partijska organizacija u Slavoniji u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ** (Peta zemaljska konferencija KPJ, Zbornik radova, Zagreb 1972, 253—265) marginalno su dotaknuti i općinski izbori. Na sudjelovanje samostalaca u općinskim izborima više sam se osvrnuo u radu **Samostalna demokratska stranka i neka pitanja provođenja sporazuma Cvetković — Maček** (Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, rukopis). U ovom prilogu učešće ŠDS na izborima dijelom se podudara s prikazom u tom radu.

S obzirom na to da je sudjelovanje Komunističke partije Hrvatske u općinskim izborima potpunije obrađeno u navedenim radovima, ono u ovome prilogu neće biti razmatrano u širem opsegu.

bori su, naročito s obzirom na odnos birača prema njima, istovremeno bili indikator ne samo pada političkog prestiža i utjecaja građanskih stranaka već i dostignutog stupnja političke diferencijacije u njima. Već i stoga zaslužuju posebnu pažnju.

Mada je Hrvatska seljačka stranka (HSS), kao jedan od nosilaca Seljačko-demokratske koalicije (SDK), odricala politički značaj općinskim izborima, njima se to značenje ne može poreći, i to kako s obzirom na pokušaje građanskih stranaka, prije svega HSS i Samostalne demokratske stranke (SDS), odnosno SDK, da osiguraju vlast u seoskim općinama, tako i s obzirom na nastojanja da tim putem osiguraju što širu podršku pristaša i na taj način zaustave proces sužavanja svoje političke osnovice koji se javlja kao posljedica političkog raslojavanja u građanskim strukturama.²⁾ Naime, političko raslojavanje je imalo za posljedicu slabljenje utjecaja građanskih stranaka u korist raznih centrifugalnih tendencija, među kojima su ljevičarske imale značajno mjesto. Nasuprot slabljenju utjecaja buržoaskih stranaka, proporcionalno raste utjecaj Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koja u svojoj politici prema pristašama tih stranaka potpomaže diferencijacione procese u njima, pospješujući lijeva strujanja i jačanje lijeve komponente procesa diferencijacije. Slabljenje utjecaja buržoaskih stranaka, u stvari, istovremeno znači širenje političke osnovice KPJ i njezino afirmiranje kao jedine političke snage koja nudi revolucionarni put za rješavanje nagomilanih suprotnosti i za svoju političku platformu dobija sve širu podršku.

Politički značaj općinskih izbora ogleda se i u nastojanju HSS i SDS da na račun Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) i drugih srpskih građanskih stranaka osvoje što veći broj seoskih općina s obzi-

²⁾ Već i suvremeni izvori naglašavaju politički značaj općinskih izbora. Tako se u jednom izvještaju Štaba IV armijske oblasti ističe: »Pokušaj da se tim izborima oduzme politički značaj nije uspeo. Prava izborna agitacija otpočela je tek posle objavljivanja kandidatskih lista i to najviše u opštinama, gde je uloženo više lista i gde su ovi izbori dobili i stranačko politički značaj«. U srpskim općinama i općinama s mješovitim nacionalnim sastavom, kako se navodi, »vodila se živa politička borba (...) između SDS odn. (osno) SDK sa jedne strane i drugih stranačkih grupacija, koje su istakle svoje kandidatske liste...« »Najživlju agitaciju razvila je SDS, koja je rasturala veliki broj letaka sa parolom da samo SDS i SDK može da štiti interes Srba u Banovini Hrvatskoj« (Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, Fond IV armijske oblasti, f. 6, sn. 19—20, Izvještaj Štaba IV armijske oblasti od 20. 5. 1940). Dok se preko stranačke štampe odricao politički značaj općinskim izborima, vođe HSS su, piše **Srp i čekić**, »slali tajno cirkulare i pisma svim svojim političkim organizacijama i povjerljivim ljudima dajući upute da treba postavljati na liste samo ljude koji politički njima pripadaju i koji su povjerljivi i odani vodstvu« (**Srp i čekić 1940—1941**, Zagreb 1951, 31).

I u historiografiji prevladavaju ocjene o političkom značenju ovih izbora. Tako Boban u radu **O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj** navodi da je HSS u »svojim internim kalkulacijama davala izborima prvorzredno političko značenje, pogotovo zato što se u pripremama za izbore ispoljilo političko podvajanje« (242). I Jelić u monografiji **Komunistička partija Hrvatske 1937—1941**, ističe da se u krugovima HSS nije »izborima potpuno oduzimalo političko značenje« (289).

rom da su one, na osnovu rezultata prethodnih općinskih izbora, u mnogim općinama imale svoju upravu. SDS uz to ima i posebno interese u pogledu potiskivanja utjecaja JRZ i drugih stranaka s obzirom na to da se nastojala i ovom prilikom potvrditi kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj i, štaviše, osigurati svoj utjecaj na konstelaciju političkih snaga u Jugoslaviji, ističući posebnu misiju stranke, odnosno pripisujući joj neke elemente državotvornosti. I druge građanske stranke su imale određene političke ciljeve u općinskim izborima. JRZ je nastojala sačuvati stečene pozicije i eventualno proširiti svoj utjecaj u Banovini Hrvatskoj, što je bilo utoliko aktualnije pošto Cvetković nije imao odgovarajuću podršku u Srbiji. U dosta zamršenim stranačkim odnosima između Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) i drugih građanskih stranaka JMO i muslimanske vanstranačke grupe ulaze u izbore, u bosanskohercegovačkim srezovima koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, u uvjetima različitih političkih tendencija. S jedne strane, dio srpskog stanovništva okuplja se u pokretu »Srbi na okup«, tražeći izdvajanje iz Banovine Hrvatske i pripajanje budućoj srpskoj jedinici i, s druge, većina hrvatskog stanovništva prihvaća novonastalo stanje. Muslimansko stanovništvo, gotovo u cjelini, bez obzira na stranačku pripadnost, izražava zahtjeve za autonomiju Bosne i Hercegovine. Na držanje muslimanskog i srpskog stanovništva u ovim srezovima utječu i političke snage izvan njih. HSS, odnosno njezini politički eksponenti rade na suzbijanju separatističkih tendencija, dok istovremeno velikosrpski i unitaristički faktori vrše propagandu u suprotnom smjeru. Prema tome, u tako složenim političkim kretanjima teško je odricati politički značaj općinskim izborima, jer oni na određen način pokazuju ne samo odnos i utjecaj pojedinih političkih stranaka i grupa nego i političko raspoloženje naroda u to vrijeme.

Postavlja se pitanje zašto HSS verbalnim izjašnjavanjem odriče političko značenje ovim izborima? Čini se da su pri tom prevagnula pitanja političke strategije, u čijem kontekstu je i interes HSS da ne razvija i zaoštava otvorenu političku borbu. Naime, rukovodećim strukturama stranke je u interesu da osvoje vlast u što većem broju općina, što je bilo tim aktualnije pošto je HSS, kao jedan od nosilaca sporazuma Cvetković — Maček, nastojala ojačati svoje pozicije u Banovini Hrvatskoj da bi pokazala kako ovdje nema stvarne opozicije stranačkoj politici. Pa i pored toga, ona ne želi izbornom borbom odviše komplicirati političku situaciju u Banovini Hrvatskoj, očekujući da će u svakom slučaju odnijeti izbornu pobjedu bez obzira na intenzitet političkog angažiranja. Štaviše, politizacija stranačkih masa mogla je još i pridonijeti njihovom političkom raslojavanju i sužavanju političke osnovice stranke. Istovremeno se odricanjem političkog značenja općinskim izborima nastojalo umrtviti politička aktivnost drugih stranaka i time opet osigurati tihu, ali sigurnu pobjedu HSS. Vodstvo stranke imalo je, dakle, više razloga da ne ističe politički značaj općinskih izbora, ali to ne znači da im takav značaj nije pridavalo.

Gledišta HSS o političkom značenju izbora, usprkos njegovu negiranju došla su do izražaja već u predizbornoj akciji, ali i poslije njihova provođenja kada banska vlast raspušta niz općinskih uprava koje

se opoziciono postavljaju prema zvaničnoj politici stranke. Političko značenje općinskih izbora posredno je podvukao Ljudevit Tomašić kada je, dajući upute pristašama HSS, istakao: »Budući imamo svoju vladu to ne će biti nikakvih lista, jer je ionako sav hrvatski seljački narod u redovima HSS, to će pristaše postavljati liste imajući pred sobom gospodarske interese općine. Općine ne trebaju biti poprište političke borbe, nego mjesto, gdje će se voditi briga o gospodarskom stanju općine, a politika će se voditi u hrvatskom Saboru.«³⁾ Slično stajalište izrazio je i Maček u proglasu od 30. aprila 1940. godine ističući da izbori »nemaju političkog značenja. Niti posljednjim općinskim izborima nismo davali političko značenje, pa ga pogotovo ne dajemo danas, kada nije sudjelovanje općine kao takve u političkoj borbi ni najmanje potrebno.«⁴⁾ Očito je, dakle, da naglasak prvaka HSS nije na negiranju političkog značenja izbora, već na stišavanju političke borbe, pa i to upućuje na sagledavanje karaktera izbora i, kasnije, izborne pobjede HSS. To potvrđuje i slijedeće stajalište iznijeto u **Seljačkom domu**: »Ali izbori su politički posebno za svaku općinu već radi same općinske politike, jer nam nije svejedno tko će i kako sa našom općinom upravljati. U našim bar seoskim općinama mora pobjediti seljačka ideologija.«⁵⁾

Nasuprot HSS, samostalci su bez rezerve pridavali općinskim izborima izuzetno političko značenje. Tada njihova konfrontacija s drugim srpskim građanskim strankama poprima još oštrije forme. To je i razumljivo ako se ima u vidu da su te stranke i nosioci velikorspske politike uopće, nastojali ostvariti što veći politički utjecaj u Banovini Hrvatskoj na račun SDS. Stoga je politička borba u srpskim općinama i općinama sa srpskom većinom bila osobito žestoka. U toj borbi SDS se nastojala afirmirati kao najjača srpska politička stranka u Banovini Hrvatskoj. Ona je, prema tome, na izbore gledala kao na mogućnost potiskivanja utjecaja JRZ nastojeći na njezin račun osvojiti što veći broj seoskih općina. Povodom općinskih izbora, SDS je izdala proglas u kojem ističe kako su to »prvi slobodni izbori« i kako općine treba da dođu »u narodne ruke«. Međutim, za samostalce je najvažnije da na izborima dođe do izražaja »misao srpsko-hrvatske solidarnosti i sudbinske povezanosti.«⁶⁾ Općenito se isticalo da su izbori »ispit zrelosti« za Srbe u Banovini Hrvatskoj.⁷⁾

Konfrontacija SDS s JRZ i drugim srpskim strankama bila je potpuna i proizlazila je iz nastojanja da se ona konačno afirmira kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj. U toku predizborne aktivnosti ona se koristila svim mogućnostima kako bi ostvarila taj cilj. Stoga su se politički protivnici često žalili na postupke SDS i organa vlasti u nekim srezovima. U tim žalbama obično se isticalo kako je SDS privilegirana stranka. Tako Đorđe Marković u jednom pismu

³⁾ **Seljački dom**, 25. IV 1940.

⁴⁾ Isto, 9. V 1940.

⁵⁾ Isto, 3. V 1940.

⁶⁾ **Nova riječ**, 25. IV 1940.

⁷⁾ Isto, 9. V 1940.

banu navodi da je podnio molbu sreskom načelstvu Kostajnica za održavanje političkih sastanaka, ali nije dobio odobrenje već su ga »vijali opštinski stražari i organi«. Ali, isti sreski načelnik, navodi Marković, dočekuje i prati druge političare »agitirajući za samostalce«. ⁸⁾ I u Okučanima je kulminirao sukob s JRZ. Nakon njezine pobjede, Sresko načelstvo je zatražilo od banske vlasti odgodu uvođenja odbornika u dužnost zbog predizborne agitacije »i to potajno letcima koji su izdani i dotureni iz Beograda, a za koje nije se uopće znalo do dana izbora«. Među letcima spominje se i jedan pod naslovom »Braće Srbi!«, u kojem se pozivaju Hrvati i Srbi da se okupe oko jedne »nacionalne liste«. Drugi je upućen »Srbima i Hrvatima, jugoslovenskim nacionalistima u Banovini Hrvatskoj«, a njegov potpisnik ustaje »protiv mačekovske diktature i protiv rasparčavanja Jugoslavije«. Poriče se nepolitički i lokalni karakter izbora i navodi kako se time htjelo postići da se Srbi zavode oko »sitnih lokalnih pitanja«. ⁹⁾ Na području kninskog sreza rasturan je letak »Kninski Srbi«, u kojem su pozvani da glasaju protiv »Mačekove diktature«, a za »srpsku narodnu listu«. ¹⁰⁾ U Šidu su srske stranke razvile živu predizbornu aktivnost suprotstavljajući se politici HSS i SDS. Ako se u Jugoslaviji može postaviti hrvatsko pitanje, isticali su protivnici sporazuma Cvetković — Maček, onda se može »postaviti u Banovini Hrvatskoj srpsko pitanje«. ¹¹⁾ Čini se da su u nekim srezovima odnosi između srpskih stranaka bili tolerantniji. Tako su, prema izvještaju Sreskog načelstva Pakrac, gdje je odziv na izbore »bio vrlo slab«, u Lipiku građansku listu istakli pristaše JRZ, SDS i Radikalne stranke. ¹²⁾ U pojedinim bosanskohercegovačkim srezovima predizborna aktivnost odvijala se u znaku još veće konfrontacije između različitih političkih struja. Nosilac nekih lista bila je SDS, ali su one obuhvaćale i Srbe druge političke orijentacije, te dio Muslimana. U mnogim takvim zajedničkim listama dio muslimanskog stanovništva glasanjem za ove liste smatrao je da »glasa za autonomiju« Bosne i Hercegovine. Zato se navodi da su i ove liste »opozicione prema Banovini Hrvatskoj i postojećem političkom poretku«. ¹³⁾

JRZ je takođe pridavala veliki značaj općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj, pa je u tu svrhu osnovala poseban Akcioni odbor na čelu sa Cvetkovićem. Za JRZ je učešće na izborima bilo utoliko delikatnije, ukoliko je položaj stranke u Srbiji bio slabiji, što bi se eventualnim izbornim uspjehom kompenziralo poboljšanjem njezina političkog položaja u Banovini Hrvatskoj. Kod toga su prvaci JRZ bili svjesni činjenice da u samostalcima imaju najveće političke protivnike. Zato su u toku predizborne aktivnosti protiv njih razvili intenzivnu propagandu. **Nova srpska riječ**, koja se javlja kao nastavak zabranjene **Srpske**

⁸⁾ Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHRPH), Zbirka: Općinski izbori (dalje: Općinski izbori), k. XX, 17801.

⁹⁾ Isto, k.XXI, 854.

¹⁰⁾ Isto, k.XXII, 28425.

¹¹⁾ Isto, k.XXIII, 29936.

¹²⁾ Isto, k.XXI, 55644.

¹³⁾ Isto, 60025.

riječi isticala je da za Srbe u Banovini Hrvatskoj »postoji samo jedna politika, sveobuhvatna politika narodnog jedinstva oličena u Beogradu« i »samo jedno geslo a to je: jedinstvena država i kralj«. ¹⁴⁾ Ovaj list također podržava pokret »Srbi na okup«, navodeći kako taj pokret »nije prazna faza« i da su Srbi u Banovini Hrvatskoj raspisivanjem izbora stavljeni »pred naročiti zadatak« pa treba da pokažu »kako predstavnici Srba u Banovini nisu oni, koji im postaviše komesare i raspuštiše opštinske odbore, te im tako dokinuše i ono malo narodnih sloboda što su imali«. ¹⁵⁾ Zatim se za samstalce navodi kako oni »ne djele mišljenje svojih saveznika (HSS — MK) o značenju majskih općinskih izbora. Za njih oni imaju veliku važnost, jer računaju da će im se dati prilika da se kao stranka afirmiraju«. ¹⁶⁾ Štaviše, **Srpska riječ** je već ranije tvrdila da se banska vlast odlučila na raspisivanje općinskih izbora na zahtjev samostalaca »koji se nadaju pomoću vlasti i pritisaka natjerati Srbe da pristupe njihovoj stranci«. ¹⁷⁾ Prema tome, JRZ je oštricu predizborne borbe okrenula protiv samostalaca procjenjujući da su joj oni glavni politički protivnik u Banovini Hrvatskoj. Stoga je Cvetković, putem izbornog proglašenja, pozvao sve Srbe u Banovini Hrvatskoj da se bez obzira na stranačke razlike ujedine i u izborima istupe s JRZ. ¹⁸⁾

Ostale građanske stranke i pojedine grupacije nisu predstavljale značajniji politički faktor na općinskim izborima, ali šarenilo kandidatskih lista pruža interesantne podatke ne samo o konstelaciji i međusobnom odnosu tih snaga već i o stupanju raslojavanja buržoaskih stranaka.

Odnos HSS i SDS, u okviru i mimo SDK, zaslužuje posebnu pažnju. U spomenutom proglašenju od 30. aprila 1940. godine Maček je ukazao i na pitanja odnosa prema Srbima i SDS u predizornoj i izornoj aktivnosti. Naime, u proglašenju se pledira za isticanje zajedničkih lista tamo gdje Hrvati žive izmiješani sa Srbima i narodnostima. »U tom slučaju«, kaže se u proglašenju, »ne treba mnogo pitati kojoj političkoj stranci ti nehrvati pripadaju, tek treba paziti, da li pristaju uz hrvatsko-srpski sporazum, da li su vjerni svojoj domovini Hrvatskoj, te da li imaju svojstva i volje da sudjeluju kod unapređivanja seljačkih gospodarstava putem općine«. ¹⁹⁾ Usprkos takvim izjavama i zajedničkoj izornoj akciji SDK, odnosi HSS i SDS su istovremeno ukazivali na njihove međusobne suprotnosti i različite poglede na pojedina pitanja. HSS je kao kriterij za isticanje zajedničkih lista tražila vjernost sporazumu Cvetković — Maček, ali je gdje god je to bilo moguće nastojala istaći svoje samostalne kandidatske liste. Samo tamo gdje je HSS bila nemoćna da istakne svoju samostalnu listu, išlo se na liste SDK. U nekim slučajevima su

¹⁴⁾ **Nova srpska riječ**, 2. V 1940;

Prema nekim informacijama, ovaj list je, po nalogu Cvetkovića, financijalno Ministarstvo unutrašnjih poslova (Usp: Ljubo Boban, **Sporazum Cvetković — Maček**, 345).

¹⁵⁾ **Nova srpska riječ**, 25. IV 1940.

¹⁶⁾ Isto, 2. V 1940.

¹⁷⁾ **Srpska riječ**, 22. II 1940.

¹⁸⁾ **Politika** 1. V 1940.

¹⁹⁾ **Seljački dom**, 9. V 1940.

liste HSS istaknute nasuprot listama SDS i obrnuto. Tako su u Okučanima »u posljednji čas« izbili nespornosti, pa su postavljene odvojene kandidatske liste.²⁰⁾ Već je ranije Filip Marković, prvak HSS u Slavonском Brodu, označio SDS nulom, navodeći da s »tom 'nulom' neće saradnje«. ²¹⁾ I u toku naknadnih izbora nesuglasice HSS i SDS su dolazile do izražaja. Kada su u Kostajnici bili raspisani općinski izbori, Mjesni odbor HSS je »odbio zahtjeve Srba samostalaca u pogledu broja i poretka odborničkih mjesta na zajedničkoj izbornoj listi«. Naime, HSS se protivio da se Srbima u tom odboru »dade bilo kakav jači utjecaj«. Stoga se traži ponovno odgađanje izbora kako bi se našlo rješenje »koje bi dovelo do pune saradnje između Hrvata i Srba«. ²²⁾

Komunistička partija Hrvatske (KPH) je izborima posvetila znatnu pažnju, pa je iznijela i svoj stav prema građanskim političkim strankama. Ona je isticala potrebu samostalnog istupa na izborima »svih pristaša saveza radnika i seljaka« kako bi se na taj način stvorio front protiv građanskih političkih stranaka. KPH neće sa SDK već »poziva radni narod sela, bez izbora na partijsko uvjerenje, da stvara zajedničke liste predstavnika radnog naroda, liste koje se postavljaju mimo i protiv vodstva HSS-a i SDS-a, a vode borbu da u općinske odbore uđu predstavnici radnog naroda«. Pored toga, KPH je, ukazujući na nedemokratski postupak izbora kako u pogledu načina glasanja, tako i prava glasa, tražila da se na izborima pokaže odlučnost nasuprot vodstvu HSS i SDS. ²³⁾ Centralni komitet KPH izdaje i poseban letak, odnosno proglas »Radnom narodu sela« u kojem konstatira da pristaše Saveza radnog naroda nisu svagdje mogle postaviti svoje liste uslijed raznih oblika izbornog terora. U vezi s tim slijede upute: »Tamo gdje su pristaše saveza radnog naroda, usprkos terora, postavili svoju opozicionu ili nezavisnu listu, mimo i protiv vodstva SDK — glasajte svi za tu listu radnog naroda«. U protivnom poziva na bojkot izbora. ²⁴⁾ Ovdje treba istaći da je sudjelovanje komunista u općinskim izborima

²⁰⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI, 54734.

²¹⁾ **Brodsko riječ**, 27. I 1940.

²²⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI, 17801;

I kod pojedinih prvaka HSS bilo je nekorektnosti u predizbornoj borbi. Tako iz Bugojna javljaju da je narodni zastupnik Ante Budimirović kupio osam vagona kukuruza koje dijeli sirotinji »što kod protivnika izaziva ogorčenje« (Isto, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu od 17. V 1940).

²³⁾ **Srp i čekić**, n. dj. 22;

Pišući o demokratski izborima, **Srp i čekić** ističe: »Prije nego što su raspisani izbori za seoske općine hrvatska gospoda nisu htjela da se oni vrše po ranijim reakcionarnim zakonima, jer oni su, zaboga, 'demokrati' i prema tome izborni zakon treba biti 'demokratski'. I pronašli su da je u ranijem zakonu najreakcionarnije — što je dano pravo glasa onima, koji navrše 21 godinu starosti, jer po njihovom 'demokratskom' shvaćanju tek od 24 navršene godine čovjek je zreo da samostalno misli i daje svoj glas tamo kuda treba. Prema njihovom, javno je glasanje samo ranije bilo reakcionarno, jer danas kad hrvatski narod ima povjerenje u svoje vodstvo i kad vlada sloboda i demokracija, zašto se onda narod ne bi javno izjasnio za svoje 'narodno vodstvo'. I tako najedamput po 'demokraciji' hrvatske gospode ispada da je javno pravo glasa demokratsko« (Isto, 30).

²⁴⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI 804.

bilo otežano velikim izbornim terorom koji je kulminirao u predizbornoj fazi. Naime, banska vlast je u prvom redu nastojala onemogućiti isticanje radničkih i radničko-seljačkih lista, plašeći se da će to izazvati još veće političko diferenciranje u bazama HSS i SDS. Usprkos svemu, ove liste su bile dosta brojne pojavljujući se pod raznim nazivima: lista bloka radnog naroda, radničko-seljačka, radnička, URS-ova, nezavisna, stranke radnog naroda, saveza radnika i seljaka, zemljičaradničko-radnička itd.²⁵⁾

Prema tome, ne može se poricati političko značenje općinskih izbora, a tim više što su kako građanske stranke, tako i KPH svojom političkom akcijom pridonijele takvom njihovom karakteru. U tom kontekstu oni su imali i izrazito političko značenje, jer su održavali odnos snaga ne samo u konstelaciji građanskih stranaka već i dostignuti stupanj procesa diferencijacije, odnosno opadanje utjecaja građanskih stranaka u korist KPJ. Oni su na taj način bili i svojevrsni indikator klasnog rasporeda snaga.

Već predizborna aktivnost pokazuje opadanje političkog prestiža HSS. Naime, vodstvo stranke je očekivalo da će na izborima dobiti bez rezervnu podršku hrvatskog naroda, ali se pokazalo da je ona daleko manja u odnosu na onu u decembarskim parlamentarnim izborima 1938. godine. To je potvrđeno slabim interesom za same izbore, što je prethodno došlo do izražaja u predizbornoj agitaciji u koju se nije uključio širi krug pristaša HSS. Isticanje velikog broja disidentskih lista samo je pokazalo u kolikoj mjeri je napredovao proces političkog raslojavanja u stranci. SDS je, također, bila zahvaćena procesom diferencijacije, ali je to u manjoj mjeri došlo do izražaja u općinskim izborima, što treba pripisati jasnoći političkih ciljeva samostalaca i njihovom zalaganju za hrvatsko-srpsku suradnju, kao i za očuvanje državne cjeline putem njezina preuređenja na demokratskim principima.

Naredbom bana Banovine Hrvatske od 22. aprila 1940. godine, izbore je trebalo provesti 19. maja u 710 općina, odnosno u 90 srezova. U međuvremenu smanjio se broj općina na 694, ali ni u svim ovim nisu navedenog dana održani općinski izbori. Novom naredbom bana od 17. maja, koja je uslijedila svega dva dana prije izbora, »na neizvjesno vrijeme« odgođeni su izbori u srezovima Kastav, Čabar, Delnice, Sušak, Benkovac i Šibenik. Istom naredbom izbori za srezove Brčko i Gradačac određeni su za 26. maja, a za srez Derventu 2. juna 1940. godine. Nadalje, izbori su bili odgođeni u općinama Konovovska Gruda i Cavtat za 26. maja, a u općinama Pazarište, Brestovsko, Kloštar Ivanić, Bosiljevo, Slavonski Šamac i Cvetlin za 2. juna. Izbori u nekim općinama održani su tek 9. juna, pa i kasnije tako da su u nekim općinama provedeni i tokom prvih mjeseci 1941. godine. To su, uglavnom, one općine u kojima su općinske uprave bile opoziciono raspoložene prema banskoj vlasti i HSS, pa su one raspuštene i raspisivani novi izbori. Uslijed incidenata na samim biralištima za tjedan dana su odgođeni izbori u

²⁵⁾ Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941.* n. dj. 289—298.

općinama Andrijaševci, Retkovci, Opuzen, Gunja i Farkaševac.²⁶⁾ Prema raspisu banske vlasti od 30. aprila 1940. godine, sreska načelstva su bila dužna dostaviti tri redovna izvještaja u vezi s provođenjem izbora, i to: do 12. maja koliko se u kojoj općini bira odbornika, do 15. maja koliko je u kojoj općini utvrđeno kandidatskih lista i »kakvo obilježje ima kandidatska lista« te, konačno, 19. a najkasnije 20. maja sreska načelstva su bila dužna izvijestiti o rezultatima izbora.²⁷⁾

Prema obrascu »Izborni podaci«, proizlazi da su izbori provedeni u 50 srezova, odnosno 625 općina. Ukupno je uvrđeno 1.057 kandidatskih lista i to:²⁸⁾

HSS	538
HSS — disidenti	67
SDS	80
SDS — disidenti	2
SDK	98
SDK — disidenti	2
Muslimani i HSS	2
JMO	4
JRZ	68
JNS	4
JNS i JRZ	7
Zemljoradnici	3
Zemljoradnici, JNS i JRZ	3
Radikali	6
Jugoslavenski nacionalisti	2
Kombinacije vanstranačkih lista	21
Građanske	44
Vanstranačke	31
Radničke	15
Ljevičarske	10
Srpske	24
Njemačke	14
Mađarske	1
Ljotićev Zbor	3
Hrvati i Nijemci	1
Ostale	7
Sve ga:	1.057

Već i ova struktura odobrenih, odnosno potvrđenih kandidatskih lista ukazuje na neke značajke u odnosima između građanskih stra-

²⁶⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI, Posebna zabilješka.

²⁷⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XX, Raspis banske vlasti od 30. IV 1940; Međutim, ovi izvještaji samo su djelimično sačuvani, pa o izborima imamo samo fragmentarne podatke. Osim izvještaja sreskih načelstava, važan je obrazac »Uspjeh kandidatske liste«, u koji su unošeni izborni podaci za svaku kandidatsku listu u odnosnoj općini. Na osnovu tih podataka su i rekonstruirani rezultati izbora u 30 srezova, mada su i za neke od tih srezova podaci nepotpuni.

²⁸⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI, 17801.

naka i drugih političkih grupacija. Prije svega, pada u oči veliki broj disidentskih lista, ali i taj podatak treba uzeti s rezervom pošto je HSS imala interes da se pojavi što manji broj ovih lista. Taj interes određen je nastojanjem da se spriječi ili makar ublaži proces političkog raslojavanja stranke, kao i implikacijama koje bi se javile kao posljedica isticanja velikog broja kandidatskih lista nasuprot zvaničnim listama HSS. Stoga se u nekim slučajevima i ne govori o disidentskim listama već nezvaničnim listama HSS. Tu su i liste s drugim nazivima kao što su seljačke, građanske, ljevičarske, radničko-seljačke i druge koje također podupiru disidenti HSS. Tako, npr. nije jasno što se krije pod 96 lista koje su označene kao kombinacija vanstranačkih, vanstranačke i građanske. Sve to potvrđuju podaci o broju potvrđenih kandidatskih lista za područje Ispostave banske vlasti u Splitu koje je obuhvaćalo 24 sreza sa 117 općina. Potvrđene su slijedeće kandidatske liste:²⁾

HSS	100
HSS — disidenti	12
SDS	4
SDK	6
Disidenti HSS s drugima	1
Kompromisne liste HSS	2
Muslimani i HSS	5
Muslimani	6
JRZ	3
JRZ, JNS i Zbor	3
JRZ, JNS i Zemljoradnici	2
JRZ i JNS	2
JRZ, JNS, Zbor i Jugoslavenski nacionalisti	2
JNS	3
Jugoslavenski nacionalisti	1
Zbor	1
Srpske vanstranačke	10
Građanske	1
Klerikalne	2
Ljevičarske	13
Radničke i radničko-seljačke	10
Ostale	2
Svega:	191

Poređujući ove podatke s onima za cijelo područje Banovine Hrvatske, mogu se uočiti neka neslaganja koja upućuju na oprezniji pristup ovim podacima. Činjenica je da je na području Ispostave registrirano više ljevičarskih i muslimanskih lista nego na cijelom području Banovine Hrvatske, što upućuje na zaključak da su ukupni podaci ne-

²⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXII, Popis potvrđenih kandidatskih lista prilikom općinskih izbora 19/V 1940. godine;
Podaci se odnose na srezove: Benkovac, Biograd, Bugojno, Dubrovnik, Fojnica, Hvar, Imotski, Knin, Konjic, Korčula, Livno, Ljubuški, Makarska, Metković, Mostar Preko, Prozor, Sinj, Split, Stolac, Supetar, Šibenik, Tomislavgrad i Travnik (Isto).

tačni. To je tim sigurnije što su podaci za područje Ispostave sastavljeni na osnovu pregleda lista po srezovima i općinama, dok je za područje cijele Banovine Hrvatske sačuvan samo iskaz potvrđenih kandidatskih lista bez odgovarajuće argumentacije. Broj lista koje su istakli Muslimani i HSS također je veći na području Ispostave od ukupnog broja iskazanih lista. Pored disidentskih lista HSS, posebno se spominju kombinirane liste disidenata s drugima, te kompromisne liste HSS u koje, kako se navodi, ulaze i »pučkaši«. Sve to govori da broj disidentskih lista nije iscrpljen brojem koji se kao takav navodi, već da disidente treba tražiti ne samo na nezvaničnim listama HSS već i na građanskim i vanstranačkim. U stvari, svaku nezvaničnu listu, a takvih je bio veliki broj, istaknutu nasuprot zvaničnoj listi, trebalo bi smatrati disidentskom, jer je ona istaknuta mimo volje organizacija stranke. Uzme li se u obzir da HSS ima poziciju vladajuće stranke u Banovini Hrvatskoj, te politička moć koja proizlazi iz sprege s JRZ, s jedne, i kolaboracije sa SDS u okviru SDK, s druge strane, onda je jasno da ona već u postupku isticanja kandidatskih lista nije uspjela ostvariti svoje političke ambicije. Ovdje treba dodati i činjenicu da su nosioci drugih lista, naročito ljevičarskih, radničkih i disidentskih, imali velike poteškoće oko njihova potvrđivanja. Te liste su potvrđivane tek onda ako se njihovi nosioci nisu mogli onemogućiti u svojoj namjeri i ako se njihovim listama nisu mogle staviti nikakve formalne zamjerke. Na kraju treba istaći da su prezentirani podaci o broju i strukturi potvrđenih kandidatskih lista, bez obzira na rezerve u pogledu tačnosti podataka, indikativni za razmatranje pozicije građanskih stranaka i praćenje njihova nastojanja da zaustave proces političkog raslojavanja kako bi time onemogućile sužavanje svoje političke osnove.

Izbori su provedeni 19. maja 1940. godine u većini općina, ali uz veliki pritisak organa vlasti i vladajućih građanskih stranaka. Uprkos odricanju političkog značenja, ovim izborima se htjelo dokazati da nema stvarne opozicije vladajućoj stranačkoj kombinaciji. HSS je sa svoje strane nastojala potvrditi da ona suvereno vlada u hrvatskom selu i stoga se suprotstavljala svim nastojanjima koja su ugrožavala taj stranački interes. Naročito se suprotstavljala proletarizaciji sela, nastojeći makar ublažiti taj proces, kako bi ublažila konfrontaciju na klasnim i socijalnim osnovama. Stoga izborni rezultati posredno pokazuju koliko je HSS uspjela u tim svojim nastojanjima.

Kako je veliki dio arhive Banovine Hrvatske uništen, teško je analizirati izborne rezultate u cjelini, a tim više što su se u stranačkoj štampi pojavili samo osnovni podaci o broju osvojenih općina i eventualno o broju osvojenih odborničkih mjesta. U Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu postoje podaci za 30 srezova koji su za neke samo fragmentarni. Podaci za ostalih 60 srezova nisu sačuvani, osim nekih sporednih vijesti. I pored toga, na osnovu raspoloživih arhivskih izvora i izvještaja stranačke štampe, može se utvrditi da je odaziv birača bio slab i da su oni svojom apstinencijom na najbjepečljiviji način potvrdili slabljenje utjecaja buržoaskih stranaka. Interes birača za izbore bio je toliko slab i svako upoređenje s ranijim

izborima govori o prestrukturiranju u političkoj osnovici građanskih političkih struktura. To se naročito odnosi na HSS. Tako je na decembar-
skim izborima 1938. godine glasalo 80,45% od ukupnog broja birača
Savske banovine, a od ukupnog broja glasalih 82,57% ih je glasalo za
Mačeka.²⁰⁾ Na općinskim izborima 1940. godine taj procenat je prepo-
lovljen. Stoga je HSS bilo stalo da se ne objavljuju izborni rezultati,
pa oni nikada u cijelosti nisu bili ni objavljeni.²¹⁾ Preko stranačke štampe
saopćeni su samo globalni rezultati o pobjedi HSS. Slično su postupile
i druge građanske stranke. Međutim, kvalitativna analiza izbora poka-
zuje da su u političkoj osnovici buržoaskih stranaka dominantna centri-
fugalna kretanja karakteristična za političke stranke u raspadanju.

Pošto rezultati izbora nisu zvanično objavljeni, nema pouzdanih
podataka o njihovom stvarnom ishodu s obzirom na to da stranačka
štampa pruža vrlo različite i nepouzdanе podatke. Ona se u pravilu
ograničava samo na saopćenja u pogledu broja osvojenih općina, sma-
trajući odnosnu općinu osvojenom i u slučaju ako je suparnička lista
potisnuta s minimalnom većinom koja ne osigurava kvalifikacionu ve-
ćinu u općinskoj upravi. Samostalci su smatrali neke općine osvojenim
već time što su pobijedili JRZ bez obzira na to što je treća lista od-
nijela stvarnu pobjedu. Prema štampi koja odražava gledišta HSS, re-
zultati izbora, prema broju osvojenih općina, su slijedeći:²²⁾

HSS	425 općina
SDK	106 općina
SDS	27 općina
HSS i Muslimani	4 općine
HSS i Nijemci	1 općina
SDS s drugim srpskim strankama	1 općina
SDK s drugim srpskim strankama	1 općina
JRZ	20 općina
Zajednička srpska lista	8 općina
Vanstranačka srpska lista	18 općina
Ostale liste	13 općina

Akcionij odbor JRZ izdao je saopćenje u kojem ističe da su nje-
zine liste osvojile 56 općina a liste SDS svega 32 općine. »U čisto srp-
skim opštinama, gdje je apsolutna većina Srba«, ističe se zatim, »naše
liste dobile su 42 opštine, dok je SDS dobila samo 24 opštine.«²³⁾ Slično
je isticala i **Samouprava**, organ JRZ, navodeći: »Naša stranka postigla
je odlične rezultate na ovim izborima. U svim krajevima koji su pre-
težno nastanjeni Srbima, mi smo dobili većinu i to znatnu većinu. Ovaj
rezultat je nažalost neposredno ocenjen i rđavo shvaćen od vodstva
Samostalne demokratske stranke.«²⁴⁾

²⁰⁾ Usp: Mile Konjević, **Partijska organizacija u Slavoniji u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPI**, n. dj. 259.

²¹⁾ Usp: Ljubo Boban, **O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj**, n. dj. 242—243.

²²⁾ **Seljački dom**, 23. V 1940.

²³⁾ **Politika**, 21. V 1940.

²⁴⁾ **Samouprava**, 25. V 1940.

Neposredno nakon izbora, uslijedila je izjava Save Kosanovića, glavnog tajnika SDS, u kojoj je podvukao da je 1936. godine JRZ osvojila 77 općina, a samostalci samo 22 općine. U ovim izborima, navodi Kosanović, JRZ je izgubila 47 općina u korist SDS i 17 općina u korist vanstranačkih lista. Komentirajući izborne rezultate, **Nova riječ** ističe da se izborna borba vodila »samo u čisto srpskim opštinama i opštinama sa srpskom većinom«. Ujedno se ocjenjuje da je SDS ne samo najjača srpska stranka u Banovini Hrvatskoj već i stranka s apsolutnom većinom srpskog naroda za sobom. SDS je, kako se navodi, sama osvojila preko 60 općina, a liste SDK su postigle »velike uspjehe u 41 mješanom srezu dok se u 12 srezova uopće nisu mogle pojaviti druge liste«. Posebno se navode uspjesi samostalaca u srezovima Ilok, Vukovar, Grubišino Polje, Kostajnica, Petrinja, Ogulin, Podravska Slatina, Korenica i Donji Lapac. Isto tako samostalci sa zadovoljstvom ističu da su osvojili općinu Medak, kao najjaču srpsku općinu u Lici.³⁵⁾ Čini se da pod terminom »osvojena općina« SDS ne računa samo općinu u kojoj je ona došla na vlast, već svaku općinu u kojoj su samostalci potisnuli JRZ i druge srpske stranke, bez obzira na to što je odnosnu općinu osvojila HSS ili SDK. Međutim, uspjesi samostalaca su očiti, a naročito u poređenju s rezultatima prethodnih općinskih izbora. SDS se na taj način »odlično (...) afirmirala na cijelom teritoriju Banovine Hrvatske. Ona je jedina unosila politiku sporazuma u srpsko selo i jedina je branila tu politiku protiv svih mogućih i najneprirodnijih izbornih koalicija, kojima je bio jedini cilj borba protiv samostalnih demokrata«. U istom taboru, kako ističe **Nova riječ**, našli su se pristaše JRZ, JNS, Stojadinovićeви ostaci i Ljotičev Zbor »ne u brizi za lokalne potrebe općine, nego u borbi protiv usklađivanja života između Srba i Hrvata. Tim je značajnija pobjeda samostalaca«. ³⁶⁾ I Maček je odao priznanje samostalcima ističući »da je koalicija HSS i SDS odnijela u Hrvatskoj 90 postotnu pobjedu« pri čemu je SDS »dobila većinu svih Srba u Hrvatskoj«. ³⁷⁾

³⁵⁾ **Nova riječ**, 22. V 1940; **Seljačko kolo**, 30. V 1940;

JRZ je u korist SDS izgubila slijedeće općine: Srpske Moravice, Uljanik, Čakovci, Korog, Markušica, Mikluševci, Opatovac, Ostrovo, Pačetin, Petrovci, Trpinja, Vera, Nova Bukovica, Čeralije, Slatinski Drenovac, Pivnica, Cabuna, Primišlje, Vukovje, Medak, Lički Osik, Rajić, Bučje, Kukunjevac, Bijelo Brdo, Dalje, Ernestinovo, Đurđenovac, Krstinja, Perjasica, Vukomanić, Medari, Crkveni Bok, Glina, Blinja, Graduša, Jabukovac, Gornje Dubrave, Drežnica, Podlapac, Bunić, Gračac, Bruvno, Dabar, Berek i Staza. Prema tome, SDS se učvrstila u slijedećim općinama: Bačinci, Banoštar, Bektež, Bijelo Brdo, Bingula, Blinja, Bović, Bruvno, Bučje, Bunić, Crkveni Bok, Čemernica, Čerević, Čeralije, Dabar, Dalj, Donji Lapac, Drežnica, Gornje Dubrave, Gračac, Graduša, Gornje Polje, Ilinci, Ivanovo Selo, Jabukovac, Konjic, Kukunjevac, Krstinja, Majar, Markušica, Medak, Medari, Miokovićevo, Mohovo, Molvin, Negoslavci, Neštin, Nova Bukovica, Opatovac, Ostrovo, Pačetin, Perjasica, Petrovci, Pivnica, Plaški, Plitvička Jezera, Podlapac, Primišlje, Rajić, Slatinski Drenovac, Srpske Moravice, Staza, Sutivan, Susak, Topusko, Trpinja, Vera, Vilić Selo, Vojkovac, Voćin, Vojnić, Vukovje i Mali Gradac (Isto).

³⁶⁾ **Nova riječ**, 22. V 1940.

³⁷⁾ Isto, 30. V 1940.

Očito je da su građanske stranke i njihova glasila pretjerivali u pogledu svojih uspjeha na općinskim izborima odričući istovremeno te uspjehe svojim političkim protivnicima. Kod toga su još više zanemari-vani uspjesi disidentskih grupa, nezvaničnih lista te ljevičarskih i radničko-seljačkih lista. S obzirom na to da nedostaju potpuni podaci o izbornim rezultatima, teško je utvrditi stvarni uspjeh pojedinih strana-ka i političkih grupacija. U tom pogledu iskaz »Rezultat glasanja 19. 5. 1940«, mada ne pruža podatke o ukupnom broja glasača, broju osvojenih općina i odnosu mandata u općinama, u mnogome je indi-kativan.³⁸⁾

HSS	228.783 glasova	8.999 odb. mjesta
SDS	16.490 "	702 "
SDK	43.527 "	1.708 "
JRZ	14.421 "	489 "
HSS — disidenti	13.272 "	376 "
SDS i SDK — disidenti	1.900 "	65 "
Građanske	8.318 "	342 "
JNS	883 "	28 "
Jugoslavenski nacionalisti	123 "	3 "
JMO	1.314 "	25 "
Radikali	1.279 "	46 "
Nijemci	1.175 "	56 "
Mađari	84 "	2 "
Ljevičari	5.034 "	110 "
JRZ, JNS i Zemljoradnici	3.463 "	39 "
Vanstranačke	8.973 "	263 "
Srpske	5.209 "	204 "
Radničke	2.901 "	54 "
Kombinirane srpske	2.267 "	223 "
HSS i Muslimani	2.642 "	149 "
JRZ i JNS	1.208 "	24 "
HRS (? — MK)	608 "	24 "
Ljotićev Zbor	1.444 "	20 "
Zemljoradnici	55 "	2 "
Svega:	369.375 "	13.952 "

Pregled broja glasova i osvojenih mandata malo govori, a po-gotovo što ne znamo koliko je ukupno bilo birača u Banovini Hrvat-skoj. Stoga ćemo se poslužiti raspoloživim podacima za 30 srezova koji rječito govore o odazivu birača.³⁹⁾

Srez	Birača	Glasalo	%
Ludbreg ⁴⁰⁾	8.560	1.871	21,89

³⁸⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XX, 17801.

³⁹⁾ Ovaj pregled je sastavljen na osnovu izvještaja sereskkih načelnstava i poda-taka u obrascima »Uspjeh kandidatske liste« za općine u navedenim sre-zovima.

⁴⁰⁾ Boban navodi podatak da je glasao 1881 birač (Usp. O političkim previra-njima na selu u Banovini Hrvatskoj, 242—243).

Kutina ⁴¹⁾	2.344	2.069	88,27
Koprivnica ⁴²⁾	3.907	1.626	41,61
Krapina ⁴³⁾	797	154	19,32
Novi Marof	9.503	2.492	26,22
Našice	13.447	5.661	42,09
Metković ⁴⁴⁾	4.434	2.127	47,97
Osijek	9.250	4.708	50,89
Podravska Slatina ⁴⁵⁾	11.682	4.683	40,08
Senj	3.263	1.350	41,34
Sinj	16.582	6.653	40,12
Slunj	11.396	6.960	61,07
Stólac	10.152	2.897	28,24
Split	21.692	9.979	46,92
Slavonski Brod	14.310	5.734	40,06
Slavonska Požega	13.742	5.250	38,20
Šid	9.357	4.940	52,79
Udbina	3.236	1.548	48,14
Tomislavgrad	7.932	2.684	33,83
Travnik	10.400	4.610	44,32
Varaždin	12.037	4.340	36,05
Vinkovci	10.455	4.257	40,71
Vrginmost	9.435	4.591	48,65
Vojnić	9.613	4.730	49,20
Virovitica	10.713	4.496	41,95
Vrbovsko	4.308	1.317	30,57
Vukovar	10.395	5.684	54,68
Gorica	10.378	2.951	28,43
Zelina	10.274	2.066	20,10
Županja	9.483	3.140	33,00
S v e g a:	283.077	115.568	40,82

Postoje, dakle, podaci za 30 srezova ili za jednu trećinu od njihovog ukupnog broja. Kako su navedeni srezovi prostorno rasuti na raznim područjima Banovine Hrvatske i kako predstavljaju ravno jednu trećinu, mogu se s pravom uzeti kao reprezentativni, a tim više jer nema indicija koje bi govorele u prilog da je situacija u drugim srezovima povoljnija u korist građanskih stranaka. To naročito potvrđuje broj izašlih na izbore u ovih 30 srezova s obzirom na to da i taj broj predstavlja približno jednu trećinu od svih koji su glasali u Banovini Hrvatskoj. Da su podaci za ovih 30 srezova potpuni, on bi se gotovo poklapao s jednom trećinom ukupnog broja glasalih. Nadalje, proizlazi da je na izbore izišao mali broj birača, što je naročito evidentno u pore-

⁴¹⁾ Za općinu Ludina izračunat je ukupan broj birača na osnovu broja glasalih i procenta učešća na izborima.

⁴²⁾ Podaci se odnose samo na dvije općine.

⁴³⁾ Podaci se odnose samo na jednu općinu.

⁴⁴⁾ Podaci bez općine Opuzen u kojoj su izbori odgođeni za 26. V 1940.

⁴⁵⁾ Ukupan broj birača izračunat na osnovu broja glasalih i procenta učešća na izborima.

đenju s njihovim odazivom na decembarskim parlamentarnim izborima 1938. godine kada je u Savskoj banovini glasalo 80,45%, dok je na ove izbore u navedenih 30 srezova izašlo svega 40,82% birača. U osam srezova glasalo je manje od jedne trećine, a u samo pet srezova više od 50% birača. Sve to govori da HSS i SDS nisu uspjele u svojoj osnovnoj zamisli koja je imala podlogu u nastojanju da im osigura što širu podršku birača. Detaljnija analiza uspjeha pojedinih stranaka u ovim srezovima pruža još indikativnije podatke, što se može utvrditi i iz pregleda koji pokazuje broj osvojenih glasova i odborničkih mjesta:

Lista	Glasova	Odb. mjesta
HSS	51.736	2.636
SDK	18.236	705
HSS-disidenti	10.501	383
SDS	6.630	280
JRZ	5.063	217
Radničko-seljačka	3.766	65
Građanska	3.110	117
Radikali	1.280	46
Njemačka	1.288	63
HSS i Muslimani	1.256	62
HSS i JRZ	1.062	30
Srpska vanstranačka	941	41
Srpska, JRZ i SDS	865	28
JRZ — JNS	804	9
SDS — disidenti	623	16
Ujedinjeni Srbi	622	27
Srpska	530	19
Građanska nezavisna i JRZ	469	24
Srpska nezavisna	429	8
Ljevičari	375	6
Zbor	338	6
Radnička	330	8
Vanstranačka	275	7
JRZ — SDS	268	5
HSS i Nijemci	250	21
JRZ — Zbor	243	9
Zemljoradnici — JNS	154	3
JRZ, JNS i Zbor	153	1
HSS, JRZ i SDS	137	18
JNS	135	2
Zemljoradnici	126	11
Srpska građanska	117	3
Mađari i Nijemci	115	12
Rusini i Nijemci	93	4
JRZ i Muslimani	76	4
Nezavisni seljaci	7	0
Neidentificirani glasovi	3.165	?
Svega:	115.568	4.896

Prema tome, raspored osvojenih glasova po strankama i raznim izbornim kolaboracijama pokazuje daleko veće šarenilo nego što bi se to dalo zaključiti iz saopćenja stranačke štampe. Nadalje, ovi podaci pokazuju da je za jedno odborničko mjesto trebalo prosječno 23,60 glasova, pa je i u tom pogledu moguće upoređivati ne samo karakter izborne pobjede već i način na koji su do nje došle pojedine građanske stranke i političke grupacije. Tzv. »izborna geometrija« imala je primjenu i u ovim izborima. Pojedine liste osvajale su općinsku upravu zahvaljujući razlici od svega nekoliko glasova, koja je, opet, mogla ovisiti o raspoloženju biračkog odbora, odnosno volji mjesne organizacije odnosno građanske stranke. U pogledu broja glasova za osvajanje jednog odborničkog mjesta u najboljem položaju bila je HSS s obzirom na to da joj je za to trebalo svega 19,62 glasa. Slično je bilo i tamo gdje je HSS imala kombinirane liste s drugim strankama. Tako je HSS — njemačkoj listi trebalo 11,90, a listi HSS — JRZ-SDS samo 7,61 glas za jedno odborničko mjesto. Kombinacije HSS s Muslimanima i s JRZ imale su nešto manje uspjeha. Listama SDK i SDS trebalo je nešto više glasova za jedno odborničko mjesto, ali se taj broj kreće u okviru prosjeka. Onim listama koje su bile opozicione prema HSS i SDS trebalo je daleko veći broj glasova za jedan odbornički mandat. To naročito vrijedi za opoziciju na klasnoj osnovi. Tako je radničko-seljačkoj listi trebalo trostruko više glasova za jedno odborničko mjesto nego listi HSS. Zahvaljujući tome, radničko-seljačka lista je s većim brojem glasova osvojila gotovo upola manje odborničkih mjesta od građanske. Isto tako, ona je s trostruko većim brojem glasova osvojila gotovo jednak broj mandata kao i HSS-muslimanska i njemačka lista. Sve to pokazuje da su građanske stranke bilo samostalno, bilo u međusobnoj kolaboraciji, usprkos različitim političkim ciljevima, pod svaku cijenu nastojale osvojiti ili zadržati vlast u seoskim općinama suprotstavljajući se rastućoj opoziciji na klasnoj osnovi.

HSS je, uprkos pogodnostima koje joj pruža položaj vladajuće stranke, imala i potpunih promašaja u pojedinim općinama, što se može utvrditi analizom izbornog uspjeha u svakom srezu, odnosno općinama na njegovom području. U srezu Ludbreg bile su istaknute samo liste HSS s tim što se na listi općine Ludbreg-Trg nalazilo i pet Srba. Ta općina imala je i najbolji odziv birača s 38,90%, dok je najslabiji odziv bio u općinama Martijanec 14,88% i Rasinja 15,34%.⁴⁾ Zanimljiv tok imali su izbori u kutinskom srezu s obzirom na to da je u općini Kutina nezavisna lista pobijedila službenu listu HSS osvojivši 19, a HSS svega 5 mandata. U općini Popovača, zvaničnoj listi HSS, suprotstavljena je disidentska koja je osvojila 4 mandata.⁵⁾ Isticanjem više lista u srezu Koprivnica, sudeći prema raspoloživim podacima za dvije općine, postiglo se relativno visoko učešće birača na izborima. Tako su u općini Sokolovac bile postavljene liste SDK (koja je i pobijedila), HSS i kombinirana lista (JRZ, JNS i Zbor). I u drugoj općini, čiji se naziv zbog nečitkosti

⁴⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXIII, Izvještaj Sreskog načelstva Ludbreg od 20. V 1940.

⁵⁾ Isto, k.XX, Izvještaj Sreskog načelstva Kutina od 19. V 1940.

ne može utvrditi, nasuprot zvaničnoj listi HSS, postavljena je nezvanična, koja je i pobijedila osvojivši 15 mandata.⁴⁸⁾ Prema izvještaju Sreskog načelstva u Novom Marofu, na ponašanje glasača utjecala je »ratna psihoza birača, uslijed dnevnog pozivanja u vojsku posljednjih dana kao i nezainteresiranost birača«.⁴⁹⁾ Relativno visok procenat glasača na području sreza Našice treba tražiti u činjenici da se u većini općina vodila dosta živa politička borba između građanskih stranaka. Istaknuto je više kandidatskih lista, pa su gotovo sve jače stranke imale istaknute kandidatske liste, i to bilo samostalne, bilo u kolaboraciji s drugim strankama i političkim grupama. Tako je u 12 općina bilo istaknuto 25 kandidatskih lista. Najveći uspjeh imala je SDK, dok je HSS pobijedila u općinama Koška, Đurđenovac, Čačinci i Zdenci. Toliko lista je bilo i istaknuto, ali su se pored njih pojavile i tri disidentske liste od kojih su dvije bile samostalne, a jedna u kombinaciji sa zemljičarima. Međutim, ove liste nisu imale većeg uspjeha.⁵⁰⁾ Podaci za Metković su interesantni s obzirom na to da je HSS ostvarila procentualno dosta dobar uspjeh, mada neke indicije upućuju da je on ostvaren u znaku pritiska zvaničnih faktora stranke. Na to upućuje i incident u Opuzenu, na sam dan izbora, kad su Dujmović Jure, Dujmović Mate i Popić Josip nasilno uzeli biračke spiskove. To je bio razlog da su izbori odgođeni za sedam dana. Inače, ova trojica su kasnije pred Sreskim načelstvom izjavili da su to učinili zbog toga što im je »općinska organizacija (HSS — MK) u Opuzenu spriječila da predaju svoju listu«.⁵¹⁾ Na području osječkog sreza postavljeno je više lista, što je također utjecalo na bolji odaziv birača. U pojedinim općinama broj, odnosno procenat izašlih na izbore iznosio je: Tenje 53⁰%, Laslovo 54⁰%, Hrastin 62⁰%, Ernestinovo 85⁰%, Dalj 61⁰% i Bijelo Brdo 55%. Od ovih šest općina u tri su bile istaknute po dvije liste, u dvije po tri liste i u jednoj četiri liste. HSS je poražena u Tenju od JRZ zajedno s njemačkom i listom samostalaca. Pobijedila je u Sarvašu njemačku, Retfali građansku, Hrastinu SDS i JRZ, Ernestinovu njemačku, Erdutu građansku, Čepinu građansku, te u Aljmašu i Laslovu svoje disidentske liste. U Jovanovcu je bila samo lista HSS.⁵²⁾ I na području sreskog načelstva Podravska Slatina bilo je istaknuto više kandidatskih lista. HSS je imala samo jednu, i to u Gornjem Miholjcu, gdje je i pobijedila. Najveća izborna borba vodila se između srpskih stranaka.⁵³⁾ U srezu Senj izborni rezultati su relativno dobri, mada je u nekim općinama odaziv bio vrlo slab. Tako su, na primjer, izbornici »birališta Alan potpuno apstinirali od glasovanja tako, da čak ni članovi biračkog odbora na tom biralištu nisu glasali«. Inače, bile su istaknute samo liste HSS.⁵⁴⁾ Procenat učešća birača na izborima u općinama sinjskog sreza dosta je visok zbog borbe koju su HSS i SDS

⁴⁸⁾ Isto, 55626.

⁴⁹⁾ Isto, k.XXI, Izvještaj Sreskog načelstva Novi Marof od 20. V 1940.

⁵⁰⁾ Isto, Uspjeh kandidatske liste.

⁵¹⁾ Isto.

⁵²⁾ Isto.

⁵³⁾ Isto, Izvještaj Sreskog načelstva Podravska Slatina od 19. V 1940.

⁵⁴⁾ Isto, Izvještaj Sreskog načelstva Senj od 20. V 1940.

vodile s JRZ i JNS u općini Vrlika, gdje je glasalo 68,8% birača donoseći pobjedu HSS. Istovremeno je u općini Sinj došla do izražaja podvojenost u redovima HSS s obzirom na to da je uz zvaničnu listu postavljena još jedna lista HSS, te radničko-seljačka, kojoj se priključila i grupa nezadovoljnika HSS. Radničko-seljačka lista je pobijedila, a na formularu »Uspjeh kandidatske liste« stoji zabilješka: »Oni koji su glasali za Vicu Buljana izražavali su revolt protiv vodstva HSS.«⁵⁵ Slično je bilo i na području slunjskog sreza, gdje su HSS i SDS vodile borbu protiv JRZ i drugih srpskih stranaka. Partneri SDK odnijeli su pobjedu u svim općinama, osim u Veljunu, gdje je pobijedila građanska lista. Inače, procenat izašlih na izbore je dosta visok i u pojedinim općinama iznosio je: Cetingrad 66,9%, Veljun 63%, Slunj 65,8%, Rakovica 67% i Drežnik 53%. Ovdje treba spomenuti da je u Drežniku istaknuta nezavisna lista HSS.⁵⁶ HSS i JRZ odmjeravale su snage i na području sreza Stolac. Tamo gdje HSS nije mogla istaći samostalne liste, kolaborirala je s Muslimanima, ali su se i na drugoj strani pojavile kombinirane liste (JRZ — Muslimani). Tamo gdje nije bilo više lista, odaziv je bio vrlo slab. Tako je u općini Aladinici glasalo samo 12% birača. Nešto veći procenat HSS je ostvarila u Hutovu, gdje je glasalo 17% birača.⁵⁷

Velika podvajanja u HSS potvrdili su izborni rezultati u splitskom srezu. U Trogiru je pobijedila radničko-seljačka lista zvaničnu listu HSS. Protiv zvanične liste HSS glasali su i disidenti stranke. Zvanična lista HSS u općini Poljica — Priko imala je tri protuliste od kojih su dvije bile disidentske i jedna ljevičarska. Pobijedila je zvanična lista HSS, dok su ove tri osvojile 8 mandata. U Omišu je, također, pobijedila HSS, ali su disidenti osvojili sedam, a ljevičari četiri mandata. U ovoj općini na izbore je izašlo 62,8% birača. Nezvanična lista HSS pobijedila je u općini Lečevica, dok je općini Šestanovac osvojila sedam mandata. Nasuprot ljevičarskoj listi, u Klisu su istaknute tri liste HSS, od kojih prvu treba smatrati zvaničnom, a ostale dvije disidentskim. Pobijedila je treća lista HSS, druga je osvojila 5, a treća 6 mandata. Tako se na području splitskog sreza pojavilo preko 8 nezvaničnih lista ne računajući disidente koji su sudjelovali u isticanju kombiniranih lista.⁵⁸ Relativno mirnu pobjedu odnijele su liste HSS u brodskom srezu, osim u općinama Lužanji i Trnjani, gdje je pobijedila SDK. Međutim, disidentske liste postavljene su u Brodskom Varošu, Beravcima (gdje je i pobijedila nezvanična lista), Andrijevcima, Sibirju (gdje je i pobijedila nezvanična lista), Podvinju (gdje je i pobijedila nezvanična lista), Podcrkavlju, Oriovcu, Klakaru, Garčinu i Brodskom Stupniku. Prema tome, ukupno je istaknuto deset nezvaničnih lista HSS, ali se samo četiri spominju kao disidentske (Podcrkavlje, Oriovac, Garčin i Brodski Stupnik). Samo ove četiri liste osvojile su 15, a sve nezvanične zajedno 63 mandata, što predstavlja više od jedne šestine svih odborničkih mandata u brodskom

⁵⁵) Isto, Uspjeh kandidatske liste.

⁵⁶) Isto.

⁵⁷) Isto.

⁵⁸) Isto.

srezu.⁵⁹ Sve to pokazuje da je proces diferencijacije u HSS u brodomskom srezu imao snažan odraz i na izborne rezultate. Stoga, emisari HSS i nakon izbora obilaze pojedine organizacije raspuštajući sve one u kojima egzistiraju dvije struje.⁶⁰ Slična situacija je i u srezu Slavonska Požega, gdje su istaknute tri disidentske liste HSS (Vilić Selo, Velika i Požega Vanjska) i jedna SDK (Ruševo). Disidentska lista u Vilić Selu je pobijedila, dok su ostale tri osvojile 13 mandata.⁶¹

Šidski srez bio je za građanske stranke naročito zanimljiv zbog centrifugalnih kretanja u odnosu na Banovinu Hrvatsku i utjecaj JRZ. Izborna borba vodila se u 17 općina od kojih je 7 dobila JRZ, 7 HSS, jednu SDK, jednu Ujedinjeni Srbi i jednu Nijemci. I ovdje je postavljeno više »drugih« lista HSS, i to u općinama Bapska, Gibanac, Tovarnik, Kuku-njevci i Lipovac. Inače, u ovim općinama su pobijedile zvanične liste HSS, dok su »druge liste« osvojile ukupno 15 mandata.⁶² Izbori u udbinskom srezu protekli su u znaku borbe SDS protiv nosilaca pokreta »Srbi na okup« koji se tuže da se samostalcima daje sloboda agitacije, a njima osporava. U općini Udbina SDK je poražena od srpske vanstranačke liste kojoj se revanširala pobjedom u općini Podlapac.⁶³ HSS je pobijedila u srezovima Tomislavgrad i Travnik, gdje joj se nijedna druga stranka nije ozbiljnije suprotstavila.⁶⁴ Slično je bilo i u srezu Varaždin s tim što su se zvaničnim suprotstavile tri nezvanične liste HSS. Nezvanična lista pobijedila je u Križovljanu, dok su preostale dvije bile postavljene u Biškupcu, gdje su osvojile pet mandata.⁶⁵ I u Vinkovcima su izbori protekli u znaku premoći HSS, što je i razumljivo s obzirom na nacionalni sastav stanovništva. Osim lista HSS, koje su imale najviše uspjeha, njemačka lista je pobijedila u Vinkovačkom Novom Selu, i Jarmini, a njemačko-mađarska u Starim Jankovcima. HSS i Nijemci, kao izborna kombinacija, odnijeli su pobjedu u Oroliku, srpska vanstranačka u Mirkovcima i zemljoradnička u Sremskim Lazama. Međutim, i ovdje treba istaći veći broj nezvaničnih lista HSS koje su i pobijedile u općinama Andrijaševci i Retkovci. Treba napomenuti da su upravo u ove dvije općine izbori bili odgođeni, i to pošto se na sam dan izbora (19. maja) utvrdilo da birači masovno apstiniraju. Nezvanične liste osvojile su, pored toga, slijedeći broj mandata: Slakovci 3, Vođinci 3, Stari Mikonovci (dvije nezvanične) 4, Otok 3, Komletinci (označava se kao disidentska) 4 i Ivankovo 4 mandata.⁶⁶ U srezu Vrginmost glavnu borbu su vodile srpske stranke, dok je HSS imala kandidatsku listu jedino u Lasinji koja je osvojila 8 mandata. Treba istaći da su u ovom srezu i radikali osvojili znatan broj glasova i mandata. Isto tako su registrirane

⁵⁹) Isto, k.XXIII, Uspjeh kandidatske liste.

⁶⁰) Usp: Mile Konjević, **Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slav. Brodu 1940. godine**, n. d., 255.

⁶¹) IHRPH, k.XXIII, Uspjeh kandidatske liste.

⁶²) Isto.

⁶³) Isto.

⁶⁴) Isto, k.XXIV, Uspjeh kandidatske liste.

⁶⁵) Isto.

⁶⁶) Isto, k.XXV, Uspjeh kandidatske liste.

neke neuobičajene kolaboracije samostalaca sa srpskom listom i JRZ.⁶⁷ Slab uspjeh HSS je imala i u srezu Vojnić, gdje je njezina lista pobijedila jedino u Bariloviću.⁶⁸ U srezu Virovitica prevlast je imala HSS, osim u općinama Suhopolje i Pivnica, gdje je pobijedila SDK.⁶⁹ Takav uspjeh ostvarila je i u srezu Vrbovsko s obzirom na to da je pobijedila u svim općinama, osim u Srpskim Moravicima koje je osvojila SDS. Međutim, odaziv birača na području ovog sreza bio je slab. Tako je u Severinu na Kupi glasalo svega 4,2% i u Bosiljevu 9% birača.⁷⁰

Općinski izbori u vukovarskom srezu imali su posebne značajke, a naročito s obzirom na angažiranje JRZ i nosilaca pokreta »Srbi na okup«. Konfrontacija političkih stranaka pridonosila je razvijanju predizborne aktivnosti a time i većem učešću birača na izborima. Pri tome treba imati u vidu da je u 26 općina istaknuto 49 kandidatskih lista, i to: HSS 14, SDS 12, građanska 7, JRZ 6, njemačka 4, nezvanična HSS 2, srpska 1, zemljoradnička 1, SDK 1 i HSS-Nijemci 1. HSS je suprotstavila svoje liste njemačkim (Cerić, Sotin, Tompojevci i Lovas), SDS (Čakovci, Korog, Mikluševci i Petrovci) i HSS-njemačkoj (Nuštar). SDS se suprotstavila JRZ (Bršadin, Korog, Negoslavci, Trpinja, Vera i Pačetin), građanskim (Gaboš i Borovo), HSS (Čakovci, Korog, Mukluševci i Petrovci) i srpskoj (Markušica). Pojedine građanske stranke su osvojile slijedeće općine: HSS 12 (Antin, Berak, Bogdanovci, Cerić, Čakovci, Korog, Mikluševci, Sotin, Svinjarevci, Tompojevci, Tordinci i Lovas), SDS 6 (Markušica, Negoslavci, Petrovci, Trpinja, Vera i Pačetin), građanska 6 (Bobota, Borovo, Gaboš, Marinci, Opatovac i Ostrovo), JRZ jednu (Bršadin) i HSS-Nijemci jednu (Nuštar).⁷¹ Nasuprot relativno dobrom odazivu birača u srezu Vukovar, izrazito slab odaziv bio je u srezovima Velika Gorica i Zelina. U srezu Velika Gorica odazvalo se manje od 1/3, a u srezu Zelina jedva jedna petina birača.⁷²

Izbori u županjskom srezu karakteristični su po razmjerno velikom broju nezvaničnih, odnosno disidentskih lista HSS. Naime, takvih lista istaknuto je osam, od kojih su pet izričito naznačene kao disidentske. Nezvanične liste pobijedile su u Šamcu i Gundinicima, dok su ostale osvojile 29 mandata. Kao i drugdje, izborna geometrija je donijela neke nelogične rezultate. Tako su disidenti HSS u općini Račinovo sa 149 glasova osvojili 6 mandata, a zvanična lista HSS u istoj općini sa svega dva glasa više 12 mandata. Ovdje treba napomenuti da su izbori u općinama Gunja i Šamac bili odgođeni, pa su održani 26. maja, odnosno 2. juna. U općini Gunja izbori nisu provedeni na vrijeme »što članovi izbornog odbora i njihovi zamjenici nisu htjeli vršiti svoju dužnost.«⁷³)

⁶⁷) Isto.

⁶⁸) Isto.

⁶⁹) Isto.

⁷⁰) Isto.

⁷¹) Isto.

⁷²) Isto, k.XXVI, Uspjeh kandidatske liste.

⁷³) Isto, Izvještaj Sreskog načelstva Županja od 20. V 1940.

O izborima u drugim srezovima imamo samo fragmentarne podatke, što se, u stvari, odnosi na još 29 srezova. Za preostale nisu sačuvani nikakvi podaci. Iz sreskog načelstva Pakrac stigli su samo osnovni podaci iz kojih se može zaključiti da su najviše uspjeha imale HSS i SDS. Međutim, odaziv birača »je bio vrlo slab«, što potvrđuje i podatak da je u općini Antunovac apstiniralo čitavo Marino Selo s 215 birača. Pored toga, u Lipiku, Badljevini i još nekim općinama postavljene su opozicione liste.⁷⁴⁾ U srezu Križevci bio je, također, »interes izbornika malen«, što se može reći i za srez Čakovec, gdje je u četiri općine glasalo manje od 20% birača. Tako je u općini Macinec glasalo samo 3% birača.⁷⁵⁾ Sresko načelstvo Novska samo konstatira pobjedu HSS i SDS.⁷⁶⁾ Prema izvještaju sreskog načelstva Križevci, interes birača bio je, između ostalog, slab i zato »što su mjesne odnosno općinske i kotarske organizacije HSS ranije odredile koga se ima birati«. Zbog toga je u općini Sv. Petar Orehovac došlo do gotovo potpune apstinencije s obzirom na to da su glasala samo dva birača.⁷⁷⁾ Iz izvještaja sreskog načelstva Korenica može se utvrditi da je samostalcima bila suprotstavljena »nezavisna« lista.⁷⁸⁾ U srezu Okučani JRZ i Zbor su osvojili 579 glasova, a SDK, zbog nesuglasica između HSS i SDS, 507 glasova. Međutim, poraz se ima pripisati i »izvjesnim nesuglasticama same SDS u nekim selima i premaloj aktivnosti njenih članova.⁷⁹⁾

I neki naknadni postupci organa banske vlasti potvrdili su nastojanje političkih faktora da se onemoguće oni općinski odbori koji su bili neprihvatljiviji za HSS i SDS. Obično se u raznim žalbenim predmetima i postupcima pokušavalo dokazati kako opoziciona lista nije legalno osvojila vlast, pozivajući se pri tome na neka pitanja izborne procedure: rad biračkog odbora, ranije zatvaranje birališta, nedozvoljena agitacija itd. Međutim, treba istaći da je vladajuća SDK imala daleko više mogućnosti da utiče na tok izbora podrazumijevajući pod tim razne oblike pritisa i falsifikata. Osim toga, opozicionu listu bilo je neobično teško istaknuti, i to, s jedne strane, zbog političkih pritisaka HSS i SDS i, s druge, zbog formalnih razloga. Naime, doku su liste HSS i SDS potvrđivane brzo i bez proceduralnih poteškoća, dotle se u slučajevima isticanja opozicionih lista postupalo sasvim suprotno. Takav kurs organi vlasti su zadržali, pa se tako postupalo i pri provođenju naknadnih izbora u drugoj polovini 1940. i početkom 1941. godine. Tako su u općini Sela kod Siska izbori bili provedeni u augustu 1940. godine, a pobijedila je lista radničko-seljačkog saveza nastupajući pod parolom: »Sa seljačkom i radničkom sirotinjom protiv seljačkih bogataša«. ⁸⁰⁾ Kad

⁷⁴⁾ Isto, k. XXI, Izvještaj Sreskog načelstva Pakrac od 20. V 1940.

⁷⁵⁾ Usp: Ljubo Boban, **O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj**, n. dj. 242.

⁷⁶⁾ IHRPH, Općinski izbori, k. XXI, Izvještaj Sreskog načelstva Novska od 20. V 1940.

⁷⁷⁾ Isto, Izvještaj Sreskog načelstva Križevci od 19. V 1940.

⁷⁸⁾ Isto, k. XX, Izvještaj Sreskog načelstva Korenica od 25. V 1940.

⁷⁹⁾ Isto, k. XXI, Izvještaj Sreskog načelstva Okučani od 27. V 1940.

⁸⁰⁾ Politički vjesnik, vjesnik radnog naroda 1940—1941 (kritičko izdanje), Zagreb 1965, 159.

su kasnije preuzeli općinsku upravu, htjeli su općinske terete prebaciti na 170 kuća bogatijih, u koje je ulazio i posjed zagrebačkog Kaptola. Naime, zaključeno je da se proda stoka i sa toga posjeda kako bi se podmirili općinski dugovi, ali prije izvršenja te odluke, banska vlast je raspustila općinsku upravu.⁸¹ Izbori su ponovo provedeni sredinom marta 1941. godine i tom prilikom je od 1489 birača glasalo svega njih 400 ili 26,86%. Ovog puta je, međutim, bila samo zvanična lista HSS.⁸²

Kako je već istaknuto, rezultati općinskih izbora samo potvrđuju ne samo sužavanje političke osnovice i slabljenje utjecaja HSS već i dostignuti stupanj procesa raslojavanja stranke. Zato su politički faktori nastojali prikriti takav razvoj situacije, pa u vezi s tim treba s rezervom gledati na iskazivanje izbornih rezultata. Naime, čini se da je HSS neke nezvanične, građanske, seljačke i radničko-seljačke liste iskazivala kao svoje izostavljajući samo liste koje su se otvoreno deklarirale kao disidentske, ljevičarske i opozicione uopće. Na osnovu toga može se zaključiti da je i disidentskih lista bilo istaknuto daleko više nego što se do sada pretpostavljalo.⁸³ Prema raspoloživim podacima, moguće je identificirati slijedeće nezvanične, odnosno disidentske liste HSS:

Srez	Općina	Naziv liste	Broj glasova	Broj mandata
Kutina	Kutina	Nezavisna	758	19
	Popovača	Disidenti HSS	146	4
Koprivnica	?	Disidenti HSS	168	15
Našice	Bare	Disidenti HSS i zemljoradnici	—	—
	Zdenci	Disidenti HSS	30	1
	Orahovica	Disidenti HSS	40	—
Osijek	Laslovo	Disidenti HSS	63	2
	Aljmaš	Disidenti HSS	18	1
Sinj	Sinj	Nezvanična HSS	214	1
Slunj	Drežnik	Nezavisna HSS	87	2
Stolac	Berkovići	HSS (s JRZ i JNS)	525	23
Split	Poljica-Priko	Nezvanična HSS	241	3
		Nezvanična HSS II	306	4
	Omiš	Nezvanična HSS	326	7
	Lećeveća	Nezvanična HSS	603	22
	Šestanovac	Nezvanična HSS	404	7
	Klis	Nezvanična HSS	261	5
		Nezvanična HSS II	460	18
Kaštel Sućurac	Nezvanična HSS	125	4	

⁸¹) Isto, 292.

⁸²) IHRPH, Općinski izbori, k. XXIII, 804.

⁸³) Boban u radu **O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj** navodi da se pojavilo oko 60 disidentskih lista (243). Taj podatak preuzeo sam i ja (Usp: Mile Konjević, **Partijska organizacija u Slavoniji u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ**, 259).

Slav. Brod	Podcrkavlje	Disidenti HSS	44	1
	Oriovac	Disidenti HSS	196	6
	Garčin	Disidenti HSS	98	4
	Brodski Stupnik	Disidenti HSS	101	4
	Brodsko Varoš	Nezvanična HSS	115	3
	Andrijevc	Nezvanična HSS	123	4
	Beravci	Nezvanična HSS	79	9
	Sibinj	Nezvanična HSS	418	16
	Podvinje	Nezvanična HSS	216	13
	Klakar	Nezvanična HSS	62	3
Slov. Požega	Vilić Selo	Disidenti HSS	430	21
	Velika	Disidenti HSS	138	4
	Požega — Vanjska	Disidenti HSS	185	6
	Rušev	Disidenti HSS (i SDK)	110	3
Šid	Bapska	Nezvanična HSS	105	4
	Gibanac	Nezvanična HSS	59	2
	Tovarnik	Nezvanična HSS	34	1
	Kukunjevci	Nezvanična HSS	77	2
	Lipovac	Nezvanična HSS	86	6
Varaždin	Križovljani	Nezvanična HSS	305	19
	Biškupac	Nezvanična HSS	133	1
		Nezvanična HSS II	313	4
Vinkovci	Andrijaševci	Nezvanična HSS	177	12
	Retkovci	Nezvanična HSS	150	8
	Slakovci	Nezvanična HSS	79	3
	Vođinci	Nezvanična HSS	77	3
	St. Mikanovci	Nezvanična HSS	37	1
		Nezvanična HSS II	72	3
	Otok	Nezvanična HSS	87	3
	Kompletinci	Disidenti HSS	151	4
	Ivankovo	Disidenti HSS i ljevičari	149	4
Vukovar	Antin	Nezvanična HSS	60	3
	Nuštar	Nezvanična HSS	88	5
Županja	Slav. Šamac	Nezvanična HSS	111	14
	Gundinci	Nezvanična HSS	86	9
	Gunja	Disidenti HSS	111	5
	Štitar	Disidenti HSS	72	5
	Račinovci	Disidenti HSS	149	6
	Pos. Podgajci	Disidenti HSS	108	4
	Bošnjaci	Disidenti HSS Disidenti HSS II	253 102	7 2
Senj	Jablanac	Nezvanična HSS	48	2
Vel. Gorica	Odra	Disidenti HSS	132	6

Pakrac	Lipik	Disidenti HSS	?	?
	Badljevina	Disidenti HSS	?	?
Okučani	?	Disidenti HSS	?	?
Donji Miholjac	?	Disidenti HSS	?	?
	?	Disidenti HSS	?	?
	?	Disidenti HSS	?	?
Svega:			10.501	383

Prema tome, nasuprot zvaničnim listama, prištaše HSS su istakle 68 nezvaničnih, odnosno disidentskih lista, od kojih su 30 lista izričito navedene kao disidentske. Čini se, pak, da u pogledu terminološkog označavanja ovih lista nije bilo jedinstvenog pristupa. Kako drugačije objasniti da u splitskom srezu nijedna lista nije označena kao disidentska, mada je poznato da su u splitskoj organizaciji HSS egzistirale različite struje i sukobi. U svakom slučaju s pravom se može pretpostaviti da s ovim ni izdaleka nije iscrpljen broj disidentskih lista, a tim više što je gornji broj utvrđen na osnovu dokumentacije za svega jednu trećinu srezova. Pri tome treba imati u vidu da su s 10.501 glasova ove liste zauzele treće mjesto po broju osvojenih glasova i da taj broj čini 9,08% od ukupnog broja svih glasova. Ovaj iznos je, poret toga, veći od jedne petine glasova koje je osvojila HSS. Kada se disidentske liste ne bi krile pod drugim nazivom, one bi svojim izbornim rezultatima još upečatljivije pokazale stupanj političke podvojenosti HSS.

Uzevši u cjelini, HSS je, sudeći već po odazivu birača, postigla slab izborni uspjeh. U navedenim srezovima ona je dobila 51.736 ili 44,68% svih glasova, što predstavlja veliki pad u odnosu na decembarske izbore 1938. godine, kada je u Savskoj banovini za Mačeka glasalo 82,57% od ukupnog broja svih birača. To je neuspjeh i u pogledu izbornih ambicija HSS, koja je izbornim rezultatima nastojala dokazati da nema opozicije u vlastitim redovima i da u političkom pogledu stranka ima jedinstvenu podršku svih pristaša. Ovdje, ipak, treba dodati zajednički uspjeh HSS i SDS u okviru SDK, ali uz ogradu da SDK i HSS nisu isto i da politički program SDK nije i politički program HSS, bez obzira na deklarativno izjašnjavanje o istovetnosti političkih ciljeva.

Od srezova za koje postoje djelomični arhivski izvori, izborni uspjeh SDK i SDS može se, donekle, pratiti samo u 21 srezu. U srezu Koprivnica SDK je pobijedila samo u općini Sokolovac.⁸⁴ Sresko načelnništvo Novska samo konstatira da su »većinu dobile« liste HSS i SDS.⁸⁵ Za srez Našice postoje potpuni podaci koji pokazuju da su SDK i SDS uvjerljivo porazile JRZ, koja je uspjela osvojiti samo nekoliko mandata. Inače, SDK je dobila sedam, HSS tri, te JRZ i Zbor samo jednu općinu, i to s osam mandata, dok je preostala četiri mandata osvojila SDS.⁸⁶

⁸⁴) IHRPH, Općinski izbori. k. XX, 35526.

⁸⁵) Isto, k. XXI, 55633.

⁸⁶) Isto.

Na području osječkog sreza liste SDS su bile postavljene u općinama Hrastin i Tenje, ali su osvojile mali broj mandata. U Tenju je lista SDS poražena od JRZ, a u Hrastinu od HSS. Samostalci su, međutim, pobijedili u Dalju, gdje su porazili Zbor, i u Bjelom Brdu, gdje su porazili JRZ i Zbor.⁸⁷⁾ U srezu Podravska Slatina liste SDK i SDS postigle su potpun uspjeh s obzirom na to da je od sedam općina pet osvojila SDK, jednu SDS i jednu HSS. Liste JRZ i građanske poražene su gdje god su bile postavljene. U Gornjem Miholjcu lista SDS je poražena od HSS, ali je osvojila više mandata od liste JRZ.⁸⁸⁾ Iz sačuvanih podataka za srezove Pakrac i Senj može se samo zaključiti da su bile postavljene liste SDK i SDS.⁸⁹⁾ Slab uspjeh imali su samostalci u srezu Sinj s obzirom na to da su imali samo jednu listu, i to u Vrlici, koja je dobila samo jedan mandat. Ovdje je, inače, pobijedila HSS ispred kombinacije JRZ i JNS, pa je lista SDS bila tek treća.⁹⁰⁾ Zanimljivi su rezultati izbora u Srezu Slunj s obzirom na to da je bilo istaknuto više kandidatskih lista. SDK je pobijedila u općini Cetingrad, i to listu SDS, dok je u Veljunu poražena zajedno s SDS i nezavisnom seljačkom listom od strane građanske liste. Od građanske liste SDK je poražena i u Rakovici, ali joj se revanširala pobjedom u Drežniku. U općini Drmlje SDS je postavila, čak, tri liste. Pobijedila je prva.⁹¹⁾ Za srezove Livno i Split moguće je samo utvrditi da su postojale liste SDK i SDS.⁹²⁾ U srezu Slavonski Brod lista SDK pobijedila je u Lužanima i Trnjanima.⁹³⁾ Liste SDK postigle su značajan uspjeh u srezu Slavonska Požega pobjedama u šest općina, gdje su im se suprotstavile opozicione liste HSS i SDK.⁹⁴⁾ Nasuprot tome, u srezu Šid SDK i SDS su postigle slabe rezultate, mada su imale istaknute kandidatske liste u Ilincima, Adaševcima, Jarmini i Bačincima. Samo u Bačincima lista SDK je pobijedila JRZ i osvojila tu općinu.⁹⁵⁾ U općini Udbina lista SDK je poražena od srpske vanstranačke kojoj se revanširala pobjedom u Podlapcu.⁹⁶⁾ Na području vinkovačkog sreza samostalci su uspjeli postaviti liste samo u općinama Mirkovci i Sremske Laze, ali su u prvoj poražene od srpske vanstranačke, a u drugoj od zemljoradničke liste.⁹⁷⁾ Zanimljiva izborna borba vodila se u srezu Vrginmost, gdje su SDK i SDS osvojile samo dvije općine, mada su imale istaknute liste u svih pet općina.⁹⁸⁾ Veći uspjeh su postigle u srezu Vojnić osvojivši od sedam općina četiri.⁹⁹⁾ U srezu Vrbovsko SDS je u općini

⁸⁷⁾ Isto.

⁸⁸⁾ Isto, 54734.

⁸⁹⁾ Isto, 52407.

⁹⁰⁾ Isto, 69769.

⁹¹⁾ Isto.

⁹²⁾ Isto.

⁹³⁾ Isto, k. XXII, Uspjeh kandidatske liste.

⁹⁴⁾ Isto, k. XXIII, Uspjeh kandidatske liste.

⁹⁵⁾ Isto.

⁹⁶⁾ Isto, k. XXIV, Uspjeh kandidatske liste.

⁹⁷⁾ Isto.

⁹⁸⁾ Isto, k. XXV, Uspjeh kandidatske liste.

⁹⁹⁾ Isto.

Srpske Moravice uvjerljivo pobijedila JRZ.¹⁰⁰ Na području sreza Virovitica SDK je osvojila općine Suhopolje i Pivnicu.¹⁰¹ Velike uspjehe postigla je SDS u Vukovaru, i to u gotovo svim općinama, mada je pobijedila samo u Markušici, Negoslavcima, Petrovcima, Trpinji, Veri i Pačetinu. U ostalim općinama dobila je po koji mandat protiv JRZ, HSS, građanskih i srpskih vanstranačkih lista. U navedenih šest općina pobjeda SDS je bila uvjerljiva. JRZ je poražena u četiri, a u jednoj općini HSS i srpska vanstranačka lista. Od JRZ samostalci su poraženi samo u Bršadinu.¹⁰²

Prema tome, proizlazi da je u 13 srezova postavljeno 37 lista SDS, što govori o izbornim ambicijama samostalaca i nastojanju da se u sredinama sa srpskom i mješovitom nacionalnom strukturom eksponiraju kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj. Mada su osvojili daleko manji broj općina od broja istaknutih kandidatskih lista, ostaje činjenica da su u većini mjesta potisnule JRZ. U takvim slučajevima pobjedu je obično odnosila HSS. Samostalcima je bio osnovni cilj potiskivanje JRZ, pa je u takvim slučajevima uspjeh HSS tretiran kao pobjeda SDS s obzirom na to da su samostalci osvojili veći broj glasova od Cvetkovićevih eksponenata. Usprkos većem broju osvojenih mandata, samostalci su pobijedili samo u slijedećim općinama: Bijelo Brdo, Slatinski Drenovac, Drmlje, Temernica, Vojnići, Perjasica, Krtinja, Srpske Moravice, Markušica, Negoslavci, Petrovci, Trpinja, Vera i Pačetin. SDS je najmanje uspjeha imala u šidskom srezu.

Liste SDK bile su istaknute u 39 općina, od kojih su osvojile slijedeće: Sokolovac, Klokočevci, Feričanci, Bare, Našice-Trg, Podgorač, Orahovica, Našice-Vanjska, Dalj, Podravska Slatina, Sopje, Voćin, Nova Bukovica, Čeralije, Cetingrad, Drežnik, Lužani, Trnjani, Bektež, Jakšić, Stražman, Ruševo, Požega-Vanjska, Bačinci, Podlapac, Topusko, Vukomanić, Suhopolje i Pivnica. Očito je SDK, što treba pripisati i utjecaju HSS, imala daleko više uspjeha od SDS. Ipak, samostalci su uspjehe SDK smatrali, ne bez razloga, svojim djelom. Pri tome treba imati u vidu da se HSS teško odlučivala na isticanje zajedničkih lista, čineći to u slučajevima kad nije imala drugog izlaza. Ponegdje se uz listu SDK javlja i lista HSS, a kad se u mjestima s mješovitim nacionalnim sastavom ističe lista SDS, onda joj HSS redovito suprotstavlja svoju.

Mada skroman arhivski materijal ne dopušta formuliranje preciznijih zaključaka, neosporno je da su općinski izbori potvrdili politički utjecaj SDS među srpskim stanovništvom. To su pokazali izborni rezultati same SDS i u okviru SDK. Ostale srpske stranke, u pogledu izbornog uspjeha, daleko zaostaju za SDS. Međutim, diferencijacioni procesi u stranci su utjecali na raspoloženje birača s obzirom na to da su većim dijelom bili razočarani političkim kursom banske vlasti i razvojem političke situacije u Banovini Hrvatskoj, a time i radom političkih stranaka koje su u njoj bile na vlasti. Čini se, međutim, da je SDS

¹⁰⁰) Isto.

¹⁰¹) Isto.

¹⁰²) Isto.

bila u nešto boljem položaju u pogledu odaziva birača. To treba pripisati karakteru političkog raslojavanja u njenim redovima, jasno i javno definiranim političkim ciljevima, radu na popularizaciji sporazuma Cvetković — Maček i karakteru hrvatsko-srpske suradnje te, konačno, protusporazumskoj akciji srpskih građanskih stranaka. Naime, u tim uvjetima politika samostalaca činila se realnijom od politike tih stranaka koje su rušile i ono što je postignuto sporazumom Cvetković — Maček, a da umjesto toga nisu nudile nikakva bolja rješenja. I zato je politika samostalaca u pogledu razvijanja suradnje između Hrvata i Srba, u širem kontekstu nego što to dopuštaju stranački okviri i karakter sporazuma Cvetković — Maček, te u pogledu očuvanja državne cjeline putem njezina preuređenja na demokratskoj osnovi donijela stranci i određeni politički uspjeh koji su i izbori djelomično potvrdili. Od tada se SDS još otvorenije deklarira kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj.

Rezimirajući političku aktivnost u vrijeme provođenja općinskih izbora, treba istaći da se oni održavaju u uslovima neposredne ratne opasnosti i zaoštrenih klasnih, nacionalnih i socijalnih suprotnosti. U takvim društvenim protivrječnostima rad KPJ, osobito na selu, poprima šire i intenzivnije forme čiji su izraz borba za jedinstvo radničke klase, za ostvarivanje saveza radnika i seljaka, za iznalaženje legalnih oblika partijskog rada, za odlučno isticanje i podržavanje pravednih zahtjeva seljaštva, zatim borba za svakodnevne potrebe radnih ljudi i demokratizaciju društvenih odnosa uopće, kao i pojačani interes za klasnu borbu na selu i razrješavanje klasnih suprotnosti, za strukturalne promjene i diferencijacione procese u bazama buržoaskih stranaka i, u vezi s tim, borba za mase o čijem ishodu ne ovisi samo izgradnja oslonca i proširenje socijalne baze, već i ostvarivanje revolucionarnog kursa uopće. Takva orijentacija komunista vodila je konfrontaciji s HSS i SDS, koja je rezultirala razbijanjem njihovog političkog monopola i sve većim političkim uticajem komunista namećući potrebu pronalaženja organizacionih formi za prihvaćanje masa koje napuštaju politiku građanskih stranaka. Time je određeno i držanje KPH u općinskim izborima kojima ona također pridaje političko značenje nastojeći proširiti front protiv građanskih političkih stranaka. Jačanje opozicije na klasnoj osnovi izbori su samo potvrdili.

Građanske političke stranke također su izborima pridavale politički značaj, što se naročito odnosi na HSS i SDS, koje su se na izborima nastojale potvrditi kao jedina i osnovna politička snaga u Banovini Hrvatskoj. Time su istovremeno htjele učvrstiti svoj vladajući položaj na koji ih je doveo sporazum Cvetković — Maček. HSS je posebno nastojala učvrstiti svoje uvjerenje da ona u političkom pogledu odražava raspoloženje hrvatskog naroda, a SDS potisnuti utjecaj ostalih srpskih građanskih stranaka i afirmirati se kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj. Stoga nije bez osnova tvrdnja njihovih političkih protivnika da je banska vlast raspisala općinske izbore upravo na zahtjev samostalaca. Naime, sprezi HSS—JRZ samostalci su se mogli suprotstaviti samo poboljšanjem svoga položaja u Banovini Hrvatskoj, pa su u izborima vidjeli mogućnost da se osvajanjem

vlasti u srpskim općinama i općinama s mješovitim nacionalnim sastavom učvrste na račun JRZ. Pored toga, HSS i SDS su nastojale smiriti unutar-stranačka previranja i suzbiti opoziciju na klasnoj osnovi. Sve to govori da su one općinskim izborima pridavale političko značenje.

Mada arhivski materijal ne dopušta cjelovito praćenje i rekonstrukciju izbora, ipak je moguće utvrditi da su već u toku predizborne aktivnosti propala očekivanja građanskih stranaka, jer se pokazalo da je njihova politička osnovica daleko uža nego što su pretpostavljali njihovi stranački prvaci. To se odrazilo i na njihov politički prestiž koji pokazuje tendenciju stalnog pada. Diferencijacioni procesi u objema strankama ušli su u akutnu fazu jačajući centrifugalna kretanja i pokazujući put njihova raspadanja. Gubeći političku podršku seljaštva, HSS i SDS ostaju samo eksponenti građanske politike.

Konačno, izborni rezultati su potvrdili slabljenje političkog utjecaja građanskih stranaka i ukazali na pravac njihova raspadanja putem ubrzane političke diferencijacije. Činjenica da je na izbore izašlo samo dvije petine birača to nedvosmisleno potvrđuje. U vezi s tim može se govoriti o formalnoj pobjedi HSS i SDS, ali i o njihovom stvarnom porazu. Naime, disperzija glasova u korist nosilaca raznih političkih tendencija i disidentskih struja znači da su i one dvije petine glasova morale podijeliti sa svojim političkim protivnicima. To praktično znači da je vladavinsku kombinaciju u Banovini Hrvatskoj na općinskim izborima podržalo nešto više od jedne petine birača. To je bio i poraz političkih ambicija njezinih nosilaca.

Mile Konjević

THE MUNICIPAL ELECTION IN BANOVIINA CROATIA

Res u m e

Bourgeois parties, especially the H. S. S. and the S. D. S. have tried to use municipal elections in Banovina in Croatia, which they held on the 19 th. May 1940, to assure their power in village councils and in this way strengthen the Party's position and respectively putting an end to the narrowing of political groundplans. Ultimately, the H. S. S. and S. D. S. are trying to assure the leading position in Banovina brought about by the Cvetković/Maček agreement. Contrary to the weakening of position of the Bourgeois Party, the influence of the K. P. J. is constantly increasing and in clearly evident racial controversies it is becoming a significant political power. Widening its actions, especially in the villages, it was confronted by the bourgeois parties and destroyed their political influence, accepting differential processes on the basis of those parties making ever improving working conditions for communists. At the same time the K. P. J. is looking for organizational forms acceptable to the masses abandoning the Bourgeois Party's policies and even parting from them in an organizational sense.

In these conditions the leaders of the bourgeois party attach great political importance to municipal elections without regard to how much they weigh in public emphasis. Because of this, the results of municipal elections not only show the present balance of power of the bourgeois party and the achieved level of political domination in them, but also the defeat of their political ambitions. Disclosed facts show that the response of the voters was particularly weak, which indicates a radical change of inclination damaging to the bourgeois party. With their abstention, and in some places complete, voters most significantly confirmed the descent of the political prestige of bourgeois structures. With regard to the fact that only two fifths of the total number of voters attended elections, the victory of the H. S. S. and the S. D. S. is only a formal one, hence the qualitative analysis of the election shows that they were defeated. Elections thereafter have confirmed that the processes of differentiation on the bourgeois party's basis have arrived at an acute phase in the growing stronger of centrifugal movements and are showing the way to their disintegration. Losing political support the present H. S. S. and S. D. S. are left only as exponents of bourgeois policy. The dispersion of votes in the interest of opposition government combinations in Banovina in Croatia not only shows the ascent of dissident groups and streams but the strengthening of the opposition on the grounds of class. These class controversies put stamp on the social relationships in Banovina. Bearing in mind these facts, the K. P. J. is the only party offering a way out from these controversies, gathering on its platform workers and peasants and estimating that the strengthening of its political ground plan is not the only thing on which the outcome of this combat for the masses depends but also on the achievement of its final destinations.

MR RAFAEL BRČIĆ

O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine

Okupaciju Jugoslavije, koju su 1941. godine izvršile sile Osovine — nacistička Njemačka i fašistička Italija, uz asistenciju Hortijeve Mađarske i uz blagonaklonu podršku Borisove Bugarske — karakterišu dva osnovna obilježja. Prvo, nastojanje okupatorâ da Jugoslaviju razbiju i kao državu i kao političku koncepciju, i drugo, privremnost ostvarenih rješenja. Naime, okupatori su još u toku oružanih operacija i trajanja aprilskog rata međusobno vršili podjelu teritorija Jugoslavije, odnosno za cijelo vrijeme trajanja drugog svjetskog rata na jugoslovenskom tlu okupacija ni u jednom trenutku nije bila postigla, međunarodnim konvencijama utvrđenu efikasnost. Zbog toga se može govoriti jedino o privremenom zaposjedanju jugoslovenske teritorije, tj. o zaposjedanju ostvarenom u invazionom periodu, jer, sve što je kasnije uslijedilo, takođe govori o privremenom karakteru okupacije, za vrijeme čijeg trajanja je najveći dio teritorije, ne samo po odredbama međunarodnog prava nego i po slovu naredbi okupacionih komandi pojedinih okupatorskih armija, imao status vojišne prostorijske (»Operationsgebiet« odnosno »Plato d'operazione«).

Jugoslovijska nije prestala da bude ratište uprkos činjenici što su pojedini okupirani dijelovi njene teritorije nominalno proglašavani anektiranim ili »nezavisnim«, za što su odluke i rješenja bili doneseni bilo za vrijeme oružanih operacija ili kasnije, u uslovima oružanog ustanka naroda Jugoslavije.¹⁾

¹⁾ O tome šire vidi dr Ferdo Čulinović, **Okupatorska podjela Jugoslavije**, Beograd 1970, str. 1—688.

Ovim prilogom nećemo ulaziti u razmatranje svih aspekata politike okupatora u Jugoslaviji na planu diobe teritorija i izmjene njihove etničke strukture, niti ćemo analizirati mjere koje tu politiku, makar u globalu prate; isto tako nećemo ulaziti šire ni u suštinu iseljavanja Slovenaca, jer bi to podrazumijevalo praćenje planova germanizacije jednog dijela slovenačkog naroda, u najmanju ruku, od polovine tridesetih godina ovog stoljeća, kada je u tu svrhu u Gracu bio osnovan »Südostdeutsches Institut«, na čijem se čelu nalazio dr Helmut Karstanjen (Carstani), kasnije jedan od nacističkih prvaka u cijeloj Štajerskoj.²⁾ Naš zadatak u ovom prilogu sastoji se prvenstveno u tome da prikazemo iseljavanje Slovenaca u Bosnu, tj. kako su protjerani Slovenci naseljavani u NDH: šta je tome prethodilo, zatim kako su dolazili u Bosnu, kako su tu bili prihvaćeni i smješteni, u kakvim su uslovima živjeli i, na kraju, zbog čega je njihovo useljavanje u Bosnu bilo obustavljeno.

Ipak, zbog potpunijeg razumijevanja postavljenog zadatka, neophodno je, makar u najkraćim crtama, reći nešto o planovima denacionalizacije Slovenaca iz Donje Štajerske i Gorenjske, i posebno o uvlačenju ustaša u te planove, jer je to uvlačenje direktno uslovljavalo naseljavanje protjeranih Slovenaca u Bosnu.

Već je spomenuto da su planovi denacionalizacije i iseljavanja Slovenaca postojali od prije dolaska Hitlera na vlast. Međutim, polaznu tačku za praktičnu akciju, tj. germanizaciju anektiranih dijelova Slovenije još u toku aprilskog rata 1941. godine imale su »Smjernice za iseljavanje inorodnih elemenata na području Donje Štajerske« odobrene 18. aprila 1941. godine od strane Rajhsfirera SS i šefa policije Trećeg Rajha Hajnriha Himlera (Heinrich Himmler), koje je izradio Zigrifrid Iberrajter (Sigfried Ueberreiter), šef civilne uprave u Donjoj Štajerskoj³⁾, koji je na tu dužnost bio postavljen već 14 aprila, tj. četiri dana prije stupanja na snagu akta o bezuslovnoj kapitulaciji kraljevske jugoslovenske vojske.

Pomenute »Smjernice« sadržavale su šest tačaka, a u slobodnoj interpretaciji odnosile su se na: slovenačku inteligenciju, sve doseljene Slovence i članove njihovih porodica poslije 1914. godine, stanovnike savskog pojasa, stanovnike pojasa uz rijeku Sutlu, sve stanovnike Donje Štajerske koji su pokazivali jasne znake »tuđinske krvi«, dok je ostalo

²⁾ Helmut Karstanjen je pod pseudonimom Gerhard Verner (Werner) objavio 1935. godine knjigu **Sprache und vokstum in der untersteiermark**, u kojoj, kao i drugim svojim knjigama, jasno ispoljava nacističke tendencije. U pogledu germanizacije Karstanjen je vjerni sljedbenik Hitlerove doktrine »...dass Germanisatin nur an Boden vorgenommen werden kann und niemals an Menschen« — »ne može se germanizirati narod već samo zemlja« — izrečene u njegovom »Mein Kampf«, München 1940, str. 428.

³⁾ Uporedi, Andrija Ljubomir Lisac, **Deportacija Srba iz Hrvatske 1941**, Histo-rijski zbornik Povijesnog društva Hrvatske, god. IX, br. 1—4, Zagreb 1956, str. 98 i dalje, kao i Tone Ferenc, **Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945**, Maribor 1968.

stanovništvo moglo ostati u svojim domovima i na svojim imanjima jedino pod uslovom da pristupi Štajerskom domovinskom savezu — »Steierischer Heimatbund«.)⁴⁾

Shodno odredbama »Smjernica«, u početku se računalo sa cifrom od oko 260.000 Slovenaca koje je trebalo iseliti. Bilo je zamišljeno da se oni ise le u Srbiju, u predjele između Dunava i Kragujevca.) Ta se cifra ubrzo pokazala previsokom, pa je nakon gotovo dvomjesečnih peripetija na relaciji Berlin - Grac - Maribor - Beograd - Zagreb smanjena na oko 170.000. Do ove smanjene cifre došlo se na osnovu nalaza komisija za rasna i politička pitanja, a u nju su za iseljavanje bili uračunati Slovenci iz Donje Štajerske i Gorenjske. Međutim, kada se pristupilo realizaciji iseljavanja, ni ta smanjena cifra nikada nije bila dostignuta. Naprotiv, zbog raznih razloga, ona je bila znatno manja.

Interesantni su razlozi zbog kojih je iseljavanje Slovenaca moglo otpočeti tek 5. jula 1941. godine, tj. sedamdeset osam dana poslije donošenja »Smjernica«. Bilo ih je više, a najvažniji su ovi:

1. U vezi sa prijedlozima da se, pored Srbije, deportovani Slovenci nasele i u one jugoslovenske krajeve koje su prigrabili Italijani i Bugari, nisu urodili plodom. O stavovima Italije javio je njemački poslanik u Rimu Makenzen (Mackense) Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Rajha depešom da se u Italiji ne bi dobro primilo preseljavanje oko 60.000 Slovenaca s njemačkog na italijansko anektirano područje, jer je stanje ishrane stanovništva u italijanskoj provinciji Ljubljana zaista kritično.⁵⁾ Slično je bilo i sa naseljavanjem oko 50.000 deportiranih Slovenaca u Makedoniji koju su bili prigrabili Bugari.)⁶⁾

2. U početku je i od strane ustaških vrhova bilo odupiranje useljavanja Slovenaca na područje NDH. Međutim, zahvaljujući velikoj aktivnosti njemačkog poslanika u Zagrebu, Zigfrida Kašea (Sigfried Kasche), koji je »ubijedio« samog Pavelića da će se useljavanje Slovenaca na područje NDH »... izravnati sa iseljenjem Srba iz Hrvatske (čitaj NDH — prim. R. B.) u Srbiju«, Pavelić je objeručke prihvatio.

⁴⁾ Franc Skerl, **Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941**, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 768—797; Uporedi, Tone Ferenc, n. d., str. 138 i dalje. — Inače, Steierischer Heimatbund osnovan je u Gracu 1940. godine, a od svoga osnutka bio je uporan agitator nacional-socijalizma u Jugoslaviji. Uporedi s ovim savezom, bio je osnovan i Koruški domovinski savez (Kaertnerbund) na jugoslovenskom dijelu Koruške.) O tome šire kod dr Ferdo Čulinović, n. d., str. 104).

⁵⁾ Franc Skerl, n. dj., str. 778 i dalje: **Metod Mikuž. Ali je Narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev, Štajerske i Gorenjske k njemačkom Raibu**, Zgodovinski časopis, VI—VII, 1952—1953, str. 733—767; Uporedi, Tone Ferenc, n. d., i Andrija Ljubomir Lisac, isto.

⁶⁾ Politisches Archiv des Auswertiges Amtes, Bonn (dalje citiram PA AA) Nachlass Mackensen, dok. br. 1517/B — 000897, depeša od 16. 5. 1941. godine.

⁷⁾ PA AA, E—221553, depeša njemačkog poslanika u Bugarskoj, Rihthofena (Richthofen) od 16. maja 1941. godine u kojoj je vidljiva nesprenost bugarske vlade da prihvati deportirane Slovence; uporedi dr Ferdo Čulinović, n. d., str. 117

Preostalo mu je jedino da se ispita kako će se i kada to useljavanje izvršiti.⁸⁾ U vezi sa Kaševim nastojanjima da se i ustaška NDH uključi u planove deportacije Slovenaca, interesantno je napomenuti da Hitler, od početka akcije za iseljavanje Slovenaca, nije bio pristalica da se oni useljavaju u »Nezavisnu Državu Hrvatsku«. Osnovni razlog za takav njegov stav sadržan je u činjenici, što bi, u tom slučaju, deportirani Slovenci bili »preblizu svojoj domovini«. U svakom slučaju ovo je bio jedan od osnovnih razloga što je samo deportovanje i naseljavanje Slovenaca u NDH otpočelo sa relativno velikim zakašnjenjem. Da li je to bio najvažniji razlog, teško je presuditi, jer treba, naime, imati na umu da Hitler i njegovi najbliži saradnici još uvijek nisu imali puno povjerenja u ustašku državu i njenog poglavnika Antu Pavelića, koji je, boraveći dugo u emigraciji, bio Musolinijev štićenik, a Hitler — saznajući na pregovorima u Beču za velike italijanske aspiracije (jadranski obal-ski pojas i cijela NDH putem personalne unije pod italijanskom dominacijom) — olako je prešao preko toga samo zbog svojih planova daljnjeg osvajanja Evrope i svijeta, pa je, da bi Musolinija imao uza se, kao i potreban mir na Balkanu, jače počeo podvlačiti da je NDH »priznata« od Osovine Rim — Berlin, da je Treći Rajh saglasan sa svime što se Musolini i Pavelić sporazume. itd. Zbog istih razloga, Hitler je »popustio« Musoliniju da na čelo tzv. NDH dođe Musolinijev čovjek — ustaški poglavnik i njegova ustaška garnitura.

3. Jedan od važnih razloga zakašnjenja samog preseljavanja bio je uzrokovan poteškoćama u transportu. Naime, stanje pruge Ljubljana — Zagreb — Beograd — Niš, koja je bila preopterećena zbog drugih potreba⁹⁾, nije uopšte dolazila u obzir da se koristi za preseljavanje Slovenaca u Srbiju. U najužoj vezi s tim problemom Hitler je sagledao i punu »opravdanost« akcije svoga poslanika u Zagrebu i dao mu odobrenje da sazove konferenciju, koja je trebalo da riješi pitanje naseljavanja deportiranih Slovenaca u NDH.¹⁰⁾

⁸⁾ Depeša poslanika Zigfrida Kašea Ministarstvu spoljnih poslova Trećeg Rajha od 27. maja 1941. godine, objavljena pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu, kao dokument pod oznakom NG-2678.

⁹⁾ U to vrijeme (druga polovina maja i prva polovina juna 1941. godine) vršene su posljednje pripreme za realizaciju Hitlerovog plana »Barbarossa, tj. napada na Sovjetski Savez, a kako su se na Balkanu i u Jugoslaviji nalazile mnoge Hitlerove divizije, predviđene da učestvuju u napadima, pomenuta pruga je prvenstveno trebalo da služi za njihovo prebacivanje. Bilo je i drugih razloga, ali je ovaj bio najvažniji. Do uključivanja — uvlačenja tzv. NDH u realizaciju plana deportacije Slovenaca, pomenuta pruga dolazila je u obzir samo do Slavonskog Broda, odakle je deportirane Slovence trebalo prebaciti na uzani kolosijek u Bos. Brodu i odatle dalje na Sarajevo — Višegrad — Užice do Aranđelovca. (Vidi, Tone Ferenc, n. d., str. 214).

¹⁰⁾ Kao napomena 8. — Konferencija je održana 4. juna 1941. godine u Zagrebu u prostorijama njemačkog poslanstva, a prisustvovali su joj predstavnici njemačkog poslanstva, ustaške vlade, njemačkog generala u Zagrebu (Glez-Horstenau), zatim šefa upravnog štaba njemačke vojnookupacione komande u Srbiji, Geringov opunomoćenik za realizaciju četverogodišnjeg plana na Balkanu Ing. Franz Neuhausen), predstavnici SD i SiPo u Jugoslaviji i njemačke civilne uprave za Donju Štajersku. (Uporedi, Tone Ferenc, n. d., str. 235).

Na osnovu zapisnika sa konferencije u Zagrebu,¹¹⁾ useljavanje Slovenaca na područje NDH trebalo je, kao što je već napomenuto, otpočeti 5. jula 1941. godine, do tog roka su i sve potrebne pripreme morale biti izvršene. Trebalo bi vrlo mnogo prostora za jednu iscrpnu analizu svih akcija i mjera koje su u NDH u vezi s ovim pitanjem bile preduzete. Zbog toga ćemo iznijeti sam ono najznačajnije i najneophodnije. Najprije treba podvući da je forsiranje brze i tačne realizacije nacističkih planova o deportacijama Slovenaca — što je u suštini predstavljalo svojevrsan genocid — neposredno uslovalo osnivanje »Državnog ravnateljstva za ponovu«¹²⁾, čija je djelatnost pokrivala cijelo područje »Nezavisne Države Hrvatske«. Na čelu ustanove nalazio se državni ravnatelj, inače direktno potčinjen predsjedništvu vlade NDH. U nadležnost Ravnateljstva za ponovu bili su predani svi poslovi »useljavanja, smještaja i izseljavanja pučanstva, preuzimanje i predaja posjeda i inih dobara iz ruke izseljenih u ruke useljenih odnosno naseljenih, te privremena i međutomna uprava na takovim imanjima i dobrima...«¹³⁾ Osim toga, interesantno je ukazati na, s jedne strane, relativno zakašnjavaње osnivanja naprijed pomenute ustanove — dvadeset dana poslije konferencije u Zagrebu i, s druge strane, na požurivanje njenog osnivanja — samo dva dana poslije napada nacista na Sovjetski Savez. Naime, u tom intervalu — od 4. do 24. juna 1941. godine šef ustaške države dr Ante Pavelić bio je primljen kod Hitlera u njegovoj tadašnjoj rezidenciji u Berhtesgardenu kod Salcburga, 7. juna, u prisustvu Geringa, Ribentropa, generala Bodenšaca, poslanika Hevela i tumača Šmita (Paul Otto Schmiedt). U razgovorima koji su tom prilikom vođeni¹⁴⁾ Hitler je, pored ostalog, govorio i o planovima deportiranja Slovenaca i Srba i podvukao da je taj problem sada težak, ali da je ipak »trenutačna slabost manje opasna od trajne...«¹⁵⁾ Govoreći dalje, upozorio je Pavelića da ukoliko želi da njegova »Nezavisna Država Hrvatska« ostane... trajno hrvatska, mora 50 godina voditi politiku nacionalne netolerantnosti, iako prevelika netolerantnost cijeloj stvari nanosi štetu...«¹⁶⁾

Teško je presuditi u kojoj su mjeri ove Hitlerove izjave stimulativno djelovale na Pavelića da pojača progon Srba u svojoj NDH. Svakako je ovakvo Hitlerovo rezonovanje moglo učvrstiti kod Pavelića uvjerenje da je dobio odriješene ruke u sprovođenju drakonske politike »čišćenja« Srba, što je, inače, po načelima ustaškog pokreta značilo

¹¹⁾ PA AA, Nachlass Kasche, E-241324 — 329, od 5 juna 1941. godine.

¹²⁾ U Arhivu grada Zagreba nalazi se sačuvan fond ove institucije.

¹³⁾ Zakonska odredba o osnivanju Drž. ravnateljstva za ponovu donesena je 24. juna 1941. godine pod br. CLXXI — 507 — Z. p. — 1941. (Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske I, Zagreb 1941. str. 195-196). — Za Ravnatelja je Pavelićevom odlukom postavljen Josip Rožanković.

¹⁴⁾ Zapisnik sa ovog sastanka vodio je Paul Otto Schmidt, djelimično je sačuvan i nalazi se u PA AA u Bonu.

¹⁵⁾ Tone Ferenc, n. d. str. 237-238.

¹⁶⁾ Hory L. — Broscat M., *Der kroatische ustascha-staat 1941-1945*, Stuttgart 1964, str. 97-98. — Ste se to nalazi u zapisniku pomenutog Paula Ota Šmita, kao i kod ustaškog historičara Jere Jareba u knjizi, *Polu stoljeća hrvatske politike*, Hrvatska revija, Buenos Aires 1960, na srpskohrvatskom jeziku.

pohrvaćivanje, odnosno kroatiziranje, a za klerofašiste »vraćanje vjeri praotaca« putem pokrštavanja. Na takav zaključak upućuje, u prvom redu, činjenica što je u to vrijeme bio znatno smanjen broj njemačkih okupacionih trupa na Balkanu uopšte, a u tzv. NDH posebno — u NDH je ostala samo jedna divizija (718 divizija) sa sjedištem u Banjaluci i dva »Landesšicen« bataljona, ukupno oko 12.000 vojnika,¹⁷ što je u poređenju sa brojem italijanskih vojnih efektivna na italijanskom okupacionom području bilo isuviše malo, pa je Pavelić »razumio« da, vodeći svoju ustašku velikohrvatsku politiku, istovremeno provodi i štiti interese Trećeg Rajha. Osim toga, Pavelić je u razgovoru sa Hitlerom došao do saznanja da Treći Rajh pokazuje više razumijevanja za »nezavisnost« ustaške države, nego Musolinijeva Italija, koja je Rimskim ugovorima, uzimajući Dalmaciju«... dirnula u srce svakog Hrvata«. Ako se ovome doda da su Pavelić i njegove ustaše još u emigraciji imali razrađen plan »čišćenja Srba« sa kojim su se složile i ustaše u zemlji, aprila 1941. godine¹⁸), kao i Hitlerova sugestija da se »... pedeset godina mora voditi netolerantna nacionalna politika« s obzirom na veliki procenat Srba u tzv. NDH — tada je u odnosu na sve ono što su ustaše poslije toga radile jasno da je Pavelićev boravak kod Hitlera uticao da ustaše pojačaju realizaciju svog plana »čišćenja«. U svakom slučaju, Hitlerova odluka da se deportirani Slovenci useljavaju i na područje NDH, dala je novi impuls Paveliću i njegovim ustašama u već započetim akcijama progona i ubijanja nevinog srpskog stanovništva širom »Nezavisne Države Hrvatske«, posebno u Bosni i Hercegovini, gdje su Srbi bili i najbrojniji. Prepustivši tako ustašama vidno mjesto u deportovanju i raseljavanju Slovenaca i Srba, za naciste se tada — u junu 1941. godine — nije postavljalo pitanje dokle će trajati »odriješnost« ustaških ruku.

Uporedo s osnivanjem Državnog ravnateljstva za ponovu, bila su formirana i tri glavna centra: u Banjaluci, Sarajevu i Osijeku, dok je cijela organizacija deportacionih akcija išla i niže, spuštala se preko upravopolitičkih oblasti (velikih župa) do kotarskih predsjedništava, kojima su bila data opširna uputstva Okružnicom od 2. jula 1941. god.¹⁹)

Po formi i metodu, cjelokupna organizacija deportacija u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bila je potpuna kopija nacističkih »Dienststelle des Beaufragten Reichskommissars für die Festigung des deutschen Volkstums« u Mariboru i na Bledu s posebnim štabovima za preseljavanje, na čelu kojih su stajali nacisti, pripadnici SD i SiPo — službe bezbjednosti i sigurnosne policije Trećeg Rajha (Sicherheitsdienst

¹⁷) Vidi moj rad, **Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941. godine**, Vojnoistorijski glasnik br. 1/1970.

¹⁸) Pomenuti Jure Jareb piše ovako: »... uništavanje Srba nije bila samo Pavelićeva politika nego i ustaškog pokreta... Iako se s moralnog i realnog političkog gledišta neda braniti politiku ustaškog pokreta prema srpskoj manjini u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ona je s druge strane psihološki razumljiva. Ustaški pokret bio je odgovor na srpske zulume i bespravnu vladavinu u Hrvatskoj...« (»Hrvatska revija«, br. 1-4, Buenos Aires 1960).

¹⁹) Arhiv grada Zagreba, fond Drž. ravnateljstva za ponovu, Okružnica br. 26 — Ptk — 1941.

und Sicherheitspolizei). Tako je, pored Kašea, kao predstavnika vlade Trećeg Rajha u NDH i generala Glez-Horstenaua, kao predstavnika Vrhovne komande oružanih snaga (OKW), za preseljavanje Slovenaca bio zadužen SS-Sturmbahnführer Vili Bajzner (Willi Beisner), šef zagrebačke ajnzac-komande (Einsatz-Kommando — EK). Pored njih, u akciju su bili uključeni i drugi predstavnici Trećeg Rajha — iz njemačkog poslanstva u Zagrebu, iz štaba njemačkog generala u Zagrebu, njemačkog oficira za transport, zatim predstavnici vojnog komandanta Srbije i mnogi drugi. Bili su uključeni i mnogi drugi predstavnici tzv. NDH, ali su glavnu riječ imali Nijemci među kojima su često na površinu izbijale i nesuglasice. Tako, na primjer, pomenuti Vili Bajzner nije mogao voditi računa o obzirima njemačke diplomatije prema NDH, kao što to nije činila ni njegova nadređena ustanova u Beogradu — Einsatz-Gruppe (EG), odnosno centralna ustanova u Berlinu — RSHA (Reichssicherheitshauptamt), zbog čega je često dolazio u sukob sa poslanikom Kašedom. Inače, Bajzner je održavao prijateljske veze sa ozloglašanim šefom ustaške policije Eugenom-Didom Kvaternikom²⁰⁾ i lično je mnogao doprinio u »obrazovanju« njegovih ljudi. Mimo i protiv znanja i saglasnosti Kašea, Bajzner je upriličio posjetu Dide Kvaternika šefu kriminalističke uprave RSHA Gruppenführeru Heidrichu.²¹⁾

Za useljavanje deportiranih Slovenaca ustaška vlada nije formirala nikakav poseban organ, kao što je to bio slučaj u Srbiji, gdje je Aćimovićeve vlada bila osnovala poseban »Generalni komitet za naseljavanje Slovenaca«.²²⁾ U »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« naseljavanje Slovenaca bilo je usko povezano sa deportacijom Srba iz Hrvatske i Bosne, tako da su deportacije svih nepoželjnih spadale u nadležnost Državnog ravnateljstva za ponovu, koji je upravljao imovinom i Srba i Jevreja i drugih »nepoćudnih« elemenata.

Okrružnicom od 5. jula, koju je Državno ravnateljstvo za ponovu uputilo svim velikim župama (ukupno su bile 22 velike župe), bilo je predviđeno da se u oko 140 srezova (kotara) širom NDH nasele deportirani Slovenci²³⁾, i to u svakom srezu po oko 2.500, tj. ukupno dva puta više nego što je iznosio broj Slovenaca predviđenih za deportaciju. Na tako veliki broj, po svojoj prilici, išlo se namjerno iz dva osnovna

²⁰⁾ SS — Sturmbahnführer Willi Beisner došao je u Zagreb sa Drugom njemačkom armijom, kojom je komandovao general fon Vajks, kao vođa ureda državne tajne policije. Po odlasku Druge armije sa Balkana, ostao je u Zagrebu u specijalnoj misiji i zbog političkih obzira Trećeg Rajha prema »nezavisnosti« ustaške države, njegov ured je preimenovan, po nalogu iz Berlina i Beograda, u instituciju »Der Chef der Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des SD, Einsatzkommando Agram«. O njegovoj ulozi u deportacijama Slovenaca Kaše je pisao Ribentropu, 11. juna 1941. godine, pored ostalog, sljedeće: »Prilikom razgovora o iseljavanju Slovenaca imenovao sam Bajznera za referenta. Unatoč mojih ranijih prigovora na način obavljanja njegovih zadataka, ponovo sam ga angažovao i ukazao mu svoje povjerenje...« (PA AA, RAM, Band 13, str. 209211, — Kašev telegram Ribentropu od 11. juna 1941. godine).

²¹⁾ Isti izvor.

²²⁾ Tone Ferenc, n. d., str. 437.

²³⁾ Arhiv grada Zagreba, fond Drž. ravn. za ponovu, Okružnica od 5. 7. 1941. god.

razloga: prvo, željeli su iskoristiti situaciju deportacije Slovenaca tako što bi se njihovim useljavanjem protjerao što veći broj Srba, tj. na imanja protjeranih Srba useliti jednak broj Slovenaca, i drugo, pretpostavljalo se da svaki kotar neće moći primiti slovenačke iseljenike. Ovo posljednje se ubrzo pokazalo vjerodostojnim, jer su za redom sa terena počeli stizati prigovori i oštri protesti za useljavanje Slovenaca. Najviše takvih protesta stiglo je iz istočne Bosne, iz srezova: Rogatice, Zvornika, Vlasenice, Srebrenice, Bijeljine i još nekih. Nije se radilo samo o prigovorima i oštrim protestima kotarskih nadležstava već i viših instanci ustaške vlasti. Tako su prof. Hakiya Hadžić (Pavelićev povjerenik za Veliku župu Vrhbosnu) i Ademaga Mešić, doglavnik, pošto su prethodno obišli mnoge srezove u Bosni i Hercegovini i pogranična mjesta uz »istočnu« granicu, tj. uz Drinu, — izvijestili Pavelića da su i oni lično, kao i lokalne ustaške vlasti protiv naseljavanja Slovenaca u istočnoj Bosni. Predlagali su da se umjesto Slovenaca na imanja protjeranih Srba nasele Hrvati i Muslimani iz Hercegovine i drugih krajeva Bosne ili Hrvati iz Hrvatskog zagorja.²⁴⁾ Interesantna je politička pozadina odbijanja prijema deportiranih Slovenaca. Naime, poslije širih obrazloženja šta bi značilo useljavanje Slovenaca — katolička, na primjer, u istočnu Bosnu, za razliku od njihovog useljavanja u krajeve pretežno naseljene katoličkim stanovništvom — ova dva ustaška velikodostojnika su iznosila i čisto političke razloge, koji se, po njihovom mišljenju »... ne smiju smetnuti s uma...«, naime, da su vodeće građanske političke ličnosti u Sloveniji za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bile na strani velikosrpske politike, pa prema tome i »... protiv interesa hrvatskog naroda«, zbog čega »... Slovenci ne gaje simpatije niti ljubav prema hrvatskoj državi...«²⁵⁾

Kao što će se kasnije vidjeti, do useljavanja Slovenaca u istočnu Bosnu sjeverno od Sarajeva nije došlo, a isto tako nijedna grupa Slovenaca nije bila naseljena ni u jedno mjesto uz rijeku Drinu — zahvaljujući upravo protivljenju dvojice naprijed navedenih ustaških funkcionera iz istočne Bosne.

Sa Hercegovinom (i Dalmacijom) stvar je bila nešto drugačija. Naime, na osnovu Pavelićeve odluke Hercegovina i Dalmacija su bile izuzete, tj. tu se nije predviđalo useljavanje Slovenaca zbog toga što su Hercegovina i Dalmacija bile u sklopu italijanskog interesnog područja, pa bi za useljavanje Slovenaca trebalo prethodno isposlovati odobrenje italijanske vlade, a to Pavelić nije ni pokušao da traži, jer su mu tako sugerisali Nijemci (Zigfrid Kaše, njemački poslanik u Zagrebu). Unaprijed se znalo da Italijani ne bi dali pristanak na nešto što je bilo suprotno njihovim interesima, a pogotovo što je iseljavanje i raseljavanje Slovenaca bila njemačka akcija; pa da bi se izbjegle nepotrebne komplikacije, sugerisano je Paveliću da donese odluku da se u Hercegovinu i Dalmaciju ne useljavaju deportirani Slovenci.

²⁴⁾ Isto, Izvještaj Povjereništva vlade NDH Sarajevo Drž. ravn. za ponovu od 23. 7. 1941. godine.

²⁵⁾ Isto.

Po planu useljavanja Slovenaca u Hrvatsku i Bosnu svi deportirani Slovenci trebalo je najprije da dođu u sabirne logore, a odatle po rasporedu dalje. Najveći broj deportiranih Slovenaca, predviđenih za useljavanje u Bosnu, trebalo je najprije da dođe u Slavonsku Požegu u sabirni logor, a kroz nekoliko dana u određena mjesta. U julu 1941. godine deportirani Slovenci našli su se u sljedećim mjestima Bosne: u Bosanskoj Gradiški (185), Brčkom (182), Bosanskom Novom (199), Prijedoru (255), Sanskom Mostu (187), Banjaluci (213), Bihaću (203), Cazinu (200), Drvaru (171), Derventi (299), Gračanici (220), Tesliću (159), Žepču (208), Sarajevu (588), Travniku (211), Mrkonjić Gradu (206), Bugojnu (215), Ključu (210), Kotor Varoši (190), Bosanskoj Krupi (219), Bosanskom Petrovcu (229) i Kostajnici (Hrvatskoj i Bosanskoj Kostajnici — 220), što ukupno iznosi 4.869 useljenih Slovenaca u Bosnu.²⁶⁾

Pogledamo li raspored ovih mjesta na geografskoj karti tzv. NDH iz jula 1941. godine, nije teško uočiti da su protjerani Slovenci useljivani samo u ona mjesta koja su se nalazila sjeverno od II italijanske zone (tzv. demilitarizovane zone), odnosno pretežno u mjesta koja su se nalazila sjeverno od demarkacione linije, tj. u njemačkom okupacionom području.

Ako se analiziraju datumi svakog pojedinog transporta — za neka mjesta bilo ih je više, ispada da je posljednji veliki transport protjeranih Slovenaca došao u Sarajevo (bio je to drugi po redu veliki transport), 25. jula 1941. godine, a ne u Bosansku krajinu kako to navodi Tone Ferenc u svojoj knjizi.²⁷⁾

Pomenuti datu je posebno interesantan, jer nam govori da je posljednji transport Slovenaca došao u Bosnu svega dva dana prije izbijanja narodnog ustanka u Bosni i Hercegovini (i Hrvatskoj), koji je, kao što je poznato, počeo 27. jula 1941. godine. On je interesantan i zbog toga što poslije toga datuma više nije bilo useljavanja deportiranih Slovenaca u Bosnu, izuzev jednog manjeg transporta početkom oktobra 1941. godine, kada se jedan broj Slovenaca našao i u Visokom. Naime, ustaška NDH, ne samo što od izbijanja ustanka nije više useljavala Slovence u Bosnu nego je od konca avgusta mjeseca otpočela sa njihovim preseljavanjem iz Bosne u druge predjele NDH, u najvećem broju u ravničarske krajeve sjeverno od Save, uglavnom u Slavoniju i djelimično u Srem.²⁸⁾

Prilikom preseljavanja, izvjestan broj Slovenaca je ostajao, iz ovih ili onih razloga, i u onim mjestima koja u prvi mah nisu bila predviđena da se deportirani Slovenci u njih usele. Takav je slučaj bio sa Zenicom, Visokim i još nekim mjestima.

Prema podacima koji su danas dostupni, u Bosni je, poslije preseljavanja jednog broja, ostalo oko 3.300 Slovenaca, odnosno oko 1.400 manje od ukupnog broja pridošlih u julu 1941. godine. Taj broj nije

²⁶⁾ Tone Ferenc, n. d., str. 445-446.

²⁷⁾ Isto, str. 447.

²⁸⁾ Isto, str. 447-448.

sasvim pouzdan i treba ga uzimati sa rezervom, jer se pretpostavlja da je izvjestan broj Ssovenaca mogao napustiti Bosnu i na drugi način (svojevoljno napuštanje mjesta u koje je došao, odlazak u partizane i sl.). Zbog toga se takođe može pretpostaviti da svi naseljeni Slovenci u Bosni nisu ni mogli biti obuhvaćeni u izvještaju njemačkog poslanika u Zagrebu od 20. novembra 1941. godine, koji je poslan Ministarstvu spoljnih poslova Trećeg Rajha na ruke ministra Joakima fon Ribentropa.²⁷⁾

Iz prednjih podataka je isto tako vidljivo da su deportirani Slovenci bili naseljeni u svega dvadesetak srezova Bosne, dakle, u mnogo manji broj mjesta nego je to u početku akcije useljavanja bilo zamišljeno.

O položaju Slovenaca koji su useljeni u Bosnu nije moguće dati iscrpniju sliku, jer nema o tome dovoljno potrebnih podataka. Osim toga, u postojećoj memoarskoj građi ovo pitanje je gotovo potpuno neosvijetljeno. U malobrojnim sačuvanim dokumentima institucija tzv. NDH, kao i u dokumentima odgovarajućih instanci Trećeg Rajha, o tome se vrlo malo govori. Ako se ponešto i kaže, podaci su najčešće kontradiktorni, neobjektivni i ne pružaju pravu sliku stvarnog položaja u kojem su se deportirani Slovenci useljeni u Bosnu nalazili. Pored toga, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da je između ustaša i pojedinih institucija Trećeg Rajha često dolazilo do nesuglasica i zbog ovog pitanja, pa se u podacima nerijetko nalaze stvari koje su daleko od objektivnih činjenica.²⁸⁾ Zbog svega toga se o položaju Slovenaca u Bosni može jedino dati uopštena slika s napomenom da se i pri takvom gledanju moraju uzeti u obzir velike razlike uslovljene specifičnošću svakog mjesta u kojem su protjerani Slovenci živjeli.

U odnosu na naciste i njihov odnos prema Slovincima u Sloveniji, ustaše su svoj posao »čišćenja« obavljali mnogo surovije i brutalnije. A kako svoje planove, zbog raznih okolnosti, nisu mogli do kraja ostvariti, lako je nazrijeti položaj protjeranih Slovenaca pod ustaškim gospodarima — nacistima, koje je trebalo naseliti u NDH umjesto protjeranih, najčešće likvidiranih Srba. Sve teškoće, nesuglasice i druge slabosti u rješavanju ovog pitanja, koje je prouzrokovao, s jedne strane ustanak naroda Jugoslavije, a s druge strane, ustaško bezakonje, osvetničke strasti itd., lomile su se i o leđa obespravljenih Slovenaca naseljenih u Bosni.

U zamislima ustaških vrhova o tretmanu Slovenaca već se ogledao njihov obespravljen položaj. Protjerani Slovenci trebalo je da postanu državljani »Nezavisne Države Hrvatske«, što bi u normalnim uslovima

²⁷⁾ Bio je to »zaključni izvještaj o preseljavanju« kojeg je njem. poslanstvo u Zagrebu poslalo 20. novembra 1941. godine Ribentropu. U prilogu se nalazi popis kotareva u NDH u kojima su bili naseljeni deportirani Slovenci. (PA AA, Nachlass Kasche, H296667 — H296678; upoređi Tone Ferenc, n. d., 449 i 524).

²⁸⁾ O tome šire vidi moj rad **Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine**, Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 6/1969, i moj rad, **Mjere okupatora i kvislinga protiv Ustanka u BiH**, Pregled br. 12/1971, Sarajevo.

trebalo da znači da im pripadaju ista prava koja su imali, na primjer »Hrvati-katolici« i »Hrvati-Muslimani«. Međutim, u praksi, u ratnim uslovima, to je, bez obzira na svu ludost koja je takve postavke obrazlagala, bila gola iluzija. Jer, izuzev svećenika i manjeg broja kvalifikovanih stručnjaka potrebnih ratnoj privredi Trećeg Rajha u tzv. NDH, najveći broj Slovenaca živio je veoma bijedno. Bez zaposlenja, stanova, mogućnosti školovanja djece i drugih za život potrebnih uslova, slovenački izgnanici su u Bosni ličili na prave izbjegličke grupe, koje najčešće nisu imale obezbijeđenu ni najosnovniju ishranu. Do njih je teško dopirala pomoć i briga Crvenog krsta i kasnije osnovanog Zavoda za kolonizaciju. Da teškoće budu još veće, njihova nesreća je bila i u tome što su u početku pretežno ostali u gradovima, gdje se redovno nalazilo više njemačkih i ustaško-domobranskih vojnih formacija, zatim policijskih i drugih organa, koji su slobodu kretanja ograničavali, tako da je mogućnost kontaktiranja sa simpatizerima i saradnicima NOP-a bila svedena gotovo na minimum. U takvim su uslovima, gledano u globalu, živjeli deportirani Slovenci naseljeni u Bosni.

Kakav je njihov položaj bio u pojedinim mjestima, pokazaćemo sa nekoliko primjera, na osnovu sačuvane građe NDH i memoarske građe učesnika i aktivista NOP-a.

U Sarajevu, na primjer, od oko 580 slovenačkih izgnanika, svega je oko 200 bilo razmješteno u okolini grada, u selima: Hrasno, Briješće, Stup, Rajlovac i Ilidža. Oko 180 osoba hranjeno je u zajedničkoj menzi; za njih je odbor »Crvenog križa« u Sarajevu tražio od Ravnateljstva za ponovu 100.000 kuna za ishranu, smještaj i drugo, ali je dobijeno svega 20.000 kuna, što samo po sebi jasno govori u kakvoj situaciji su se nalazili oni oko menze, a da se i ne govori o teškom položaju onog broja o kojem niko nije vodio nikakvu brigu.³¹⁾

Slična situacija je bila u Banjaluci, gdje se u početku nalazilo oko 215 protjeranih Slovenaca. Krajem septembra 1941. godine, u Banjaluci je ostalo nešto oko 135 Slovenaca, većinom bivših državnih službenika i penzionera sa članovima njihovih porodica. Njima je zapaženu pomoć pružao Akcioni odbor, formiran još 26. jula iz redova Slovenaca, koji su i ranije živjeli u Banjaluci.³²⁾ Ako se ovome doda da je u Banjaluci do kraja 1941. godine bio veoma razvijen ilegalni NOP, s pravom se može zaključiti da je položaj slovenačkih izgnanika naseljenih ovdje bio koliko-toliko snošljiviji nego u ostalim mjestima.

U najtežem položaju nalazili su se deportirani Slovenci naseljeni u Bosanskoj Gradiški, Sanskom Mostu i Visokom. U tim mjestima izostala je bilo kakva briga prema »novim državljanima« tzv. NDH. Zaduženi organi ustaške vlasti nisu imali nikakvog razumijevanja za njihove teškoće, pustili su ih da se sami snalaze za smještaj, ishranu i ostalo.

³¹⁾ Izvještaj redarstvenog ravnateljstva Sarajevo od 25. i 29. 7. 1941. godine, Arhiv grada Zagreba, fond Drž. ravn. za ponovu.

³²⁾ Arhiv grada Zagreba, fond Drž. ravn. za ponovu, izvještaji od 26. 8, 19. 9. i 10. 10. 1941. godine o položaju slovenačkih iseljenika u Banjaluci.

Natjerali su ih da vrlo brzo otuđe i ono malo pokretne imovine koju su imali, tako da su praktično ostali bez ničega. Njihov težak položaj dobiva još šire dimenzije u činjenici da su ih predstojnici ustaške vlasti i njihovi činovnici natjerali da gotovo u bescijenje prodaju sve što su imali, stekavši tako na najbestijalniji način velike lične materijalne koristi. U Visokom je kotarski predstojnik išao još dalje. On je i iznose novca namijenjene za smještaj i ishranu protjeranih Slovenaca, koje je u dva navrata odobrilo Državno ravnateljstvo za ponovu, prisvajao za sebe, i tako se, u poređenju sa svojim kolegama u Bosanskoj Gradiški i Sanskom Mostu još više obogatio.³³⁾

Lišeni bilo kakve brige i pomoći organa ustaške vlasti, deportirani Slovenci, naseljeni po selima u Bosanskoj krajini, bili su prepušteni isključivo brizi naroda. U tom pogledu su organizacije KPJ (čelije) odigrale ogromnu ulogu. Naime, i pored poznate gostoljubivosti siromašnog krajiškog seljaka, ove su organizacije i prije ustanka uspostavile čvrste kontakte sa naseljenim Slovincima i brinule se o njima kao svojim mještanima. To je bilo naročito izraženo u Drvaru, Bosanskom Petrovcu i nekim drugim mjestima jugozapadnog dijela Bosanske krajine. U tim predjelima gotovo svaka partijska organizacija je, u pripremama ustanka i kasnije, radila na zbrinjavanju Slovenaca i uključivala sposobne u ustaničke jedinice. Zahvaljujući zalaganju partijskih organizacija i djelovanju vojnih povjerenika — seoskih, opštinskih i sreskih — u ustaničkim jedinicama drvarsko-petrovačkog područja nalazili su se i doseljeni Slovenci.³⁴⁾ Stvaranjem Drvarske brigade, avgusta 1941. godine, takvih primjera bilo je i u onim dijelovima Bosanske krajine koji su se nalazili pod uticajem Štaba brigade (Glamoč, Kupres, Livno, Jajce i Sanski Most). Interesantno je napomenuti da su Slovenci, naseljeni u Bugojnu, vrlo brzo, već u ranu jesen 1941. godine, uspostavili veze sa livanjskim komunistima i nalazili se s njima u Livanjskom NOP odredu na planini Cincar. Njih je predvodio Franc Simonič.³⁵⁾

Iz ovih nekoliko podataka o položaju deportiranih Slovenaca, naseljenih u Bosni, može se s pravom izvući sljedeći zaključak: u onim mjestima u kojima su postojale partijske organizacije i veliko raspoloženje naroda za ustanak pod parolom borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, u tim krajevima Bosne položaj slovenačkih izgnanika bio je istovetan s položajem ustanika i njihovih porodica. Sudbina svih njih ležala je isključivo u njihovim vlastitim rukama. U tim sredinama, a to treba posebno podvući, od početka ustanka kovalo se bratstvo i jedinstvo širih dimenzija, tj. bratstvo-jedinstvo između Srba, Muslimna, Hrvata i Slovenaca.

³³⁾ Arhiv grada Zagreba, fond Drž. ravnateljstva za ponovu, br. T-1785/1941. — Izvještaj Državnog ravnateljstva za ponovu Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, 19. decembar 1941 — o situaciji u Visokom.

³⁴⁾ Arhiv Instituta za istoriju (sada Arhiv SR BiH), Sarajevo, memoarska građa — stenografske bilješke: Drvar, Bos. Petrovac i dr.

³⁵⁾ Sjećanja Jozе Bakračа, Vinka Konte, Luke Džalte i dr. livanjskih komunista na 1941. godinu — kod autora, data u ljeto 1973; Franc Simonič danas živi u Ljubljani, C. v Rožno dol. 18-c.

O ustaškim zločinima nad Srbima u tzv. NDH, koji su se najokrutnije odrazili upravo u Bosni i Hercegovini, postoji ogromna dokumentacija; o njima je relativno dosta i pisano.³⁶⁾ Međutim, pitanje useljavanja Slovenaca u NDH i njihov tretman od strane zvanične politike ustaške NDH, koja je u sklopu nacističke denacionalizatorske politike u Jugoslaviji predstavljala produžnu ruku i o pitanju sudbine deportiranih Slovenaca — još uvijek nije adekvatno obrađeno. To nije slučaj ni u ovom našem kratkom prilogu. Međutim, na osnovu svega što je do sada rečeno, može se s pravom tvrditi da se tretman Slovenaca useljenih u NDH (čitaj u Bosnu — prim. R. B.) od strane najzvaničnijeg mjesta tzv. NDH, njene vlade i Ministarstva unutrašnjih poslova, sa stanovišta međunarodnog prava — nije ništa razlikovao od tretmana Srba, Roma i Jevreja, jer su i protjerani Slovenci bili izloženi svojevrsnom genocidu. Razlika je bila samo u tome što se prema Slovencima, pripadnicima katoličke vjere, nije primjenjivao princip »brze likvidacije« već metod »tihe asimilacije« i kroatiziranja. Upravo zbog toga se ustaška politika asimilacije i kroatizacije deportiranih Slovenaca naseljenih u NDH nije uopšte razlikovala od nacističke. Obadvije su u svojoj biti bile denacionalizatorske. To se najjasnije vidi iz mnoštva sačuvanih dokumenata NDH provencijacije, od kojih jedan među njima — Ministarstva unutrašnjih poslova, koji je 11. avgusta 1941. upućen Državnom ravnateljstvu za ponovu — to veoma zorno potvrđuje.³⁷⁾ Naime, kada znamo da je Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH kreiralo ustašku politiku i o ovom pitanju, a Državno ravnateljstvo za ponovu tu politiku sprovodilo u život, tada su nam jasni i »briga« ustaških vlasti na terenu prema Slovencima i njihov zaista težak položaj. Jer, ustaškim vlastodržcima u srezovima, pored takvog uputstva Ministarstva unutrašnjih poslova, kao i inače zbog njihovog stava prema Srbima, nije ni na kraj pameti bilo da protjerane Slovence smjeste u domove protjeranih ili najčešće likvidiranih Srba, da im daju posao, omoguće školovanje njihove djece i slično; jednom opljačkana imovina teško se mogla s nekim podijeliti. Prema tome, ustaška NDH je prilikom njemačke deportacije Slovenaca i njihovog naseljavanja u Bosnu, u praksi najjasnije potvrdila svoj kvislinški karakter i to da je u pravom smislu bila produžna ruka političke njemačkog okupatora, u čijem je sprovođenju, često, ispoljavala i svoje ustaške velikohrvatske ambicije.

Na kraju, zbog čega su obustavljena daljnja useljavanja deportiranih Slovenaca u Bosnu? Odmah treba podvući da je takvo pitanje namjerno postavljeno, iako se zna da je na nj gotovo nemoguće dati precizan odgovor. Naime, Bosna (Bosna i Hercegovina) je bila u sastavu tzv. Nezavisne Države Hrvatske, te kao takva u vezi s ovim, kao i mnogim drugim pitanjima u toku 1941. godine, a i kasnije, nije ni kod Nijemaca niti ustaša imala nekakav poseban tretman. Useljavanje Slo-

³⁶⁾ Viktor Novak, **Magnum crimen** — Pola stoljeća klerikalizma u Hrvatskoj, 1948; Sima Simić, **Prekrštavanje Srba u NDH**, Titograd 1958; Ferdo Čulinović, **Okupatorska podjela Jugoslavije** — poglavlje o NDH, Beograd 1970.

³⁷⁾ Arhiv grada Zagreba, fond Drž. ravnateljstva za ponovu, br. 22944/Pr.MUP, 1941, od 11. avgusta 1941. godine.

venaca u NDH nije bilo obustavljeno, jedino su bila obustavljena useljavanja južno od Save, tj u Bosnu i Liku. Do prve obustave došlo je već u avgustu, međutim, radilo se samo o privremenoj obustavi useljavanja zbog toga što su njemački predstavnici u NDH i Srbiji imali velikih primjedbi na zločine ustaša nad Srbima i na neregularno preseljavanje — bježanje — Srba iz Bosne preko Drine u Srbiju. Ti nespoirazumi su ubrzo bili otklonjeni, pa je useljavanje Slovenaca u NDH (i Srba iz NDH u Srbiju) bilo nastavljeno. Sa Bosnom to nije bio slučaj iz prostog razloga što su ustaničke snage oslobodile velike prostore, a Nijemci i ustaše nisu mogli da im se raspoloživim snagama suprotstave, niti su ustaše mogli osigurati transportovanje Slovenaca u Bosnu. Naprotiv, zbog istih razloga oni su od kraja avgusta jedan broj Slovenaca preselili iz Bosne u Slavoniju i Srem. S druge strane, italijanska akcija »umirivanja pobunjenika« otpočeta reokupacijom II i kasnije III zone, od septembra pa do kraja 1941. godine, više je remetila nego pomagala njemačko-ustaška nastojanja (kako u gušenju ustanka tako i u provođenju akcije useljavanja deportiranih Slovenaca, jer su Italijani imali osvajačke pretenzije na cijelu Bosnu i Hercegovinu.³⁸⁾ To je bio jedini pravi razlog, a sve ostalo: pljačkaško i razbojničko djelovanje ustaša, poremećaj privrede i saobraćaja itd. — bili su samo nužan pratilac nemoći ustaša i Nijemaca, s jedne, i uspjeha i snage narodnooslobodilačkih partizanih odreda u Bosni i Hercegovini, s druge strane, tj. svega onog što je ustaničku 1941. godinu u Bosni i Hercegovini karakterisalo.³⁹⁾

Rafael Brčić

THE EVICTION OF SLOVENIANS TO BOSNIA IN 1941

Resumé

From the complex policy of the German occupation of Yugoslavia 1941 to 1945, this work has tried to present the basic reasons for the drawing in of the Ustashi N.D.H. in realizing the plans to Germanize annexed parts of Slovenia, where from, based on »Directions for the eviction of the foreign element from the District of Donja Štjerska« followed the migration of deported Slovenians to Bosnia.

Of most of the incidences involving the Third Reich in the so called N.D.H. (Independant State of Croatia) : . . . Diplomatic, state, military and political (S.S. and S.P.) the most involved in this question were the German representative Zigfried Kaše and the Chief of Einsatzkommande (E.K.) from Zagreb, Vili Bajzner. Representative Kaše ma-

³⁸⁾ Pero Morača, **Jugoslavija 1941**, Beograd 1971; Rafael Brčić, **Reagovanja okupatora i kvilinga na ustanak u Bosni i Hercegovini**, »1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« — naučni skup u Drvaru 7-9. oktobra 1971, Sarajevo 1973, str. 454—466.

³⁹⁾ O zbivanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine opširnije vidi u knjizi »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« — naučni skup u Drvaru 7-9. oktobra 1971, Sarajevo 1973.

naged to »persuade« Pavelić that through evicting the Slovenians in N.D.H. he was going to level up with the migration of the Serbs to Serbia' and, justifying Kaše's action, on 7 th. June in Berhtesgareten Hitler warned Pavelić, that if he wanted to preserve his N.D.H »... in order to continue, Croatia had to maintain a policy of national intolerance for fifty years...«, which was the sign for Pavelić to increase the persecution of the Serbs, and at the same time, in place of them, evict the deported Slovenians.

The Ustashi's plan for the »purification« of the Serbs is well known as the worst kind of genocide. But towards the Slovenians the Ustashi were also using a certain kind of genocide; the treatment of the evicted Slovenians by the government of the N.D.H., according to international law, was not on a different basis to the treatment of the Serbs. The only difference was that the principle of »quick liquidation« was not applied towards the Slovenians, who were followers of the Catholic Faith, but rather the method of »silent assimilation«... meaning Croatization.

The attitude of the Ustashi rulers towards the »new citizens« colonized in Bosnia resulted from these regulations. Their living conditions depended, entirely on the political power of the K.P.J. and revolutions in different social groups of Bosnia where Slovenians were colonized; these were mainly boroughs around the demarkation line and north of it and were therefore German occupied areas.

Because of the ever strengthening revolutionary activity and the Italian advance towards the demarkation line with the obvious intention of advancing even further north to the Sava, the Ustashi were forced not only to very soon give up further colonization of Slovenians in Bosnia but also to recolonize already colonized Slovenians over the Sava in Slovenia and partly in Srem.

prilozi

PAVAO ŽIVKOVIĆ:

Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića

Pitanje baštinske zaostavštine Braila Tezalovića nije do danas u potpunosti razjašnjeno. Postoje različiti stavovi kad je riječ o pravom i jedinom nasljedniku Brailove zaostavštine u Dubrovačkoj Republici. No, prije razrješenja ovog problema, što je glavni cilj ove kratke rasprave, želim sa nekoliko podataka bolje osvijetliti ovu veoma interesantnu ličnost, koja se provlači kroz literaturu srednjovjekovne bosanske historije. Uzgredno ovu ličnost su pominjali D. Kovačević¹⁾, A. Babić²⁾, M. J. Dinić³⁾, Č. Truhelka⁴⁾, R. M. Grujić⁵⁾, V. Čorović⁶⁾, G. Čremošnik⁷⁾. I u nekim sintezama ova ličnost se pominje u jednoj ili dvije rečenice. Više podataka o ličnosti Braila Tezalovića, njegovoj trgovačkoj i diplomatskoj aktivnosti biće saopšteno u posebnoj studiji, o samom Brailu.

¹⁾ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Djela, Odjeljenja istorijsko-filoloških nauka Naučnog društva BiH, knjiga 13, Sarajevo 1961.

²⁾ A. Babić govori o ovoj ličnosti u svojim dvjema raspravama: **O odnosima vezaliteta u srednjovjekovnoj Bosni**, Godišnjak istorijskog društva BiH 6./1954/29-44. i **Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni**, Radovi naučnog društva NRBiH, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 5./1960/11-70.

³⁾ M. J. Dinić, također pominje Braila Tezalovića u svoje dvije rasprave: **Humsko-Trebinjska vlastela, SAN**, Odelenje društvenih nauka, Beograd 1967. i **Trg Drijeva i okolina u srednjem veku**, Godišnjica Nikole Čupića 47./1938/109-148.

⁴⁾ Č. Truhelka, **Konavski rat (1430-1433)**, GMZ 29, (1917) Sarajevo 1918, 145-211.

⁵⁾ R. M. Grujić, **Konavli pod raznim gospodarima od 12-15 veka**, Spomenik SKA 66, Zemun 1926, 3-123.

⁶⁾ V. Čorović, **Kako je Radosav Pavlović prodao dubrovčanima Konavlje (1423-1427)**, Godišnjica Nikole Čupića 36, (1927) 73-109.

⁷⁾ G. Čremošnik, **Bosanska kraljica Gruba**, Godišnjica istorijskog društva BiH 4, (1952) 147-163.

Bio je trgovac iz Prače, a živio je i radio na dvoru porodice Pavlovića u prvoj polovini 15. vijeka. Prvi put se pominje 8. februara 1399. godine, kao svjedok u primanju svetodmitarskog dohotka u iznosu od 2000 perpera za kralja Ostoju. Među svjedocima se pominje »Brayllo Michovitch doanerijs de Ledenice.«⁸⁾ Brailo Tezalović je bio komornik na dvoru porodice Pavlovića, i zbog svojih diplomatskih sposobnosti, uživao je veliki ugled u Dubrovačkoj Republici, kojoj je često služio kao posrednik u odnosima sa jednim od oblasnih gospodara, prvo Pavlom Radenovićem, a nakon njegove smrti sa njegovim sinovima. Petrom i Radoslavom Pavlovićem. Istaknuti trgovac, koji se obogatio trgovačkom i diplomatskom aktivnošću, ostavio je testamentom četiri stotine dukata uz dobit od 5% u Dubrovačkoj Republici. Testament je sačinjen 20. januara 1446. godine u Dubrovniku.⁹⁾ U nauci se zadržalo mišljenje da su pomenute dukate nasljeđivali zajedno Vlatko Popović iz Vrhbosne i Brailov sinovac Juraj Bogišić. Anto Babić u svojoj studiji: »Diplomska služba u srednjovjekovnoj Bosni«, smatra da se Juraj Bogišić »iza godine 1466. pojavljuje kao jedini potomak i baštinik svoga odavno umrlog strica Braila Tezalovića.«¹⁰⁾ Ovakav stav autor je prihvatio na osnovu objavljenih izvornih dokumenata: (**Monumenta Serbica od Miklošića.**)¹¹⁾ Ni Lj. Stojanovića objavljeni izvorni dokumenti: — **Stare srpske povelje i pisma**^{12a)} ne daju jasnu sliku o ovom problemu. Iz njegovih objavljenih izvora dokumenta: **Povelje i pisma II**, može se vidjeti da se Vlatko Popović pominje sam kao baštinik četiri stotine dukata za 1466. i 1468. godinu, a već naredne 1469. godine zajedno sa Jurajem Bogišićem. U oba slučaja, i za 1466. i 1468. godinu Vlatko Popović je sam podigao kamate. Pronalaskom dva nova dokumenta u Dubrovačkom arhivu, koji govore o ovome, pitanje baštinika zaostavštine Braila Tezalovića biće malo više razjašnjeno. Uloženi četiri stotine dukata Brailo Tezalović ostavio je na korištenje svojoj ženi Vitosavi »a poslije njenog života rečene dukate će uzivati kći Jelača i poslije Jelače njeni sinovi i ako nasljednika ne bude imala Jelača moja kćerka hoću da gore navedene dukate i njihov plod bude nasljednicima moje braće... et Chiavo et de Bogissa...«¹²⁾ Pošto su sinovi Brailovi: Radonja i Radosav umrli bez potomstva, to su se uložnim dukatima mogle koristiti Brailove kćeri. Kćerka Vladislava je umrla

⁸⁾ K. Jireček, **Spomenici srpski**, Spomenik SAN 11 (1892) 103. Babić napominje da Brailo: »Prvi put se pominje 8. februara 1399. kao carinik (doanerijs) kneza Pavla Radenovića u Ledenicama...« A. Babić, **Diplomska služba u srednjovjekovnoj Bosni**, 63.

⁹⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, **Testamenta de Notaria 14, 24**, 20. I. 1446.

¹⁰⁾ A. Babić u svojoj raspravi **Diplomska služba u srednjovjekovnoj Bosni** na strani 65, u fusnoti 313, zastupa ovo mišljenje, iako se iz objavljenih izvornih dokumenata: **Stare srpske povelje i pisma**, Ljube Stojanovića u 746. i 747. dokumentu može vidjeti da se poslije 1466. godine u podizanju kamata javlja Vlatko Popović.

¹¹⁾ F. Miklošić, **Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii**, Viena 1858, 476. U ovom izvornom dokumentu autor sabranih dokumenata daje genealogiju Mihojevića (Hvalovića), ali se ne pominje da je Juraj Bogišić jedini baštinik Brailove zaostavštine.

^{12a)} Lj. Stojanović, **Stare srpske povelje i pisma II**, Beograd — Sr. Karlovci 1934.

¹²⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, **Diversa Notariae 54**, 51' 16. II. 1470.

bez potomstva: а сада се владисава за ивановиша иишевиша с дубровк¹³ камате на уложене 400 дуката користила је друга Brailova кћерка Jelača: а сада се владисава за ивановиша иишевиша с хрѣтис¹⁴ Dobit od kamata na ulozenih četiri stotine dukata iskorišćavala je Jelača sve do 1466. godine. Već 1. januara 1466. godine u svojstvu nasljednika četiri stotine dukata javlja se: »comes Vlatko Popović propinquus comitis Brailo Tezalović et filiae eius Jelača«. ¹⁵) Pomenuti Vlatko Popović, koji se predstavljao kao jedini nasljednik i rođak Tezalovića, a takvog ga je smatrala Brailova kćerka Jelača, podizao je kamate na uložene dukate sve do 1469. godine. Te godine 24. januara primio je Vlatko Popović na ime kamata na ulozenih četiri stotine dukata dvadeset dukata, koliko je iznosila dobit za jednu godinu. Kamate je Vlatko Popović podigao za 1469. godinu zajedno sa Jurajem Bogišićem, sinom Bogiše Hvalovića, brata Brailova. Isti Vlatko Popović primio je kamate na ulozenih četiri stotine dukata još i ranije u dva navrata: дохѡдѡкъ ѡдъ дѡсѡдѡкъ вѡлѡтѡкъ¹⁶

Kako je Juraj Bogišić smatrao da je po testamentu on zakoniti nasljednik 400 dukata, morao je u Dubrovnik odvesti svjedoke, koji će potvrditi njegovu rodbinsku vezu sa Brailom Tezalovićem. Iste 1468. godine, avgusta mjeseca, u Dubrovniku se javljaju svjedoci, koji potvrđuju da je Juraj Bogišić najbliži i jedini pravi rođak Brailov:«

† нека зна гнкъ кнезъ вѡрани и гнѡцѡтѡвъ вѡстѡла дѡсѡдѡвѡчѡнекъ праве сѡдѡге гѡна хрѡцѡга вѡлѡтѡка како поиска синовацъ кнеза вѡрана тезаловиѡша юран корѡниѡша а корѡниѡ се не знаѡ с дѡсѡдъ вѡвоѡле радѡсѡка прѡкорѡмъ хѡла да писѡмѡ сѡвѡдѡчѡкъ ан прѡдъ анѡ сѡвѡнѡчѡнѡнекъ покѡнсѡри и вѡстѡла гѡсѡцѡтѡва вѡшига прѡдъ кнезѡмъ никѡшѡмъ вѡшиѡмъ и прѡдъ кнезѡмъ вѡртѡломъ жѡнѡвѡнѡнекъ и прѡдъ кнезѡмъ андрѡшѡмъ сѡркѡчевѡнекъ и прѡдъ кѡжалѡкремъ марѡнѡкѡмъ како естѡ юран прави вѡнѡжѡни синовацъ кнеза вѡрана ѡ вѡрта мѡ се рѡдѡнѡ¹⁷

Među svjedocima pominju se: knez Rušier Divčić, Pavao Vražičić, Stjepan Aleksić, Radosav Šubić, Tvrtko Duimović, Tvrtko Dračić, Ivan Dračić, Radić Dragulević i Radonja Vuhvić, Juraj Bogišić, sin Bogiše Hvalovića, a sinovac Brailov, imao je još dva brata: Vukašina i Bjelijaka, što se vidi iz svjedočenja: ѡ вѡше с корѡше три синоре вѡкашѡнѡ и вѡкѡнѡкъ и юран¹⁸

Iako je Juraj Bogišić pomoću svjedoka pokušao dokazati svoju rodbinsku povezanost sa pokojnim Brailom Tezalovićem, a time se i predstavio kao jedini i pravi baštinik zaostavštine Brailove, ipak se i naredne 1469 godine javlja Vlatko Popović kao korisnik kamata. Vlatko se i dalje pojavljuje kao korisnik kamata Brailove zaostavštine na osnovu testamenta koji je ostavila Brailova kćerka Jelača, što se da naslutiti iz dokumenta u notarijama, u kome se, između ostalog, kaže »... pro prode ducatore quadringentorum dicti olim Braili qui sunt in dicto comuni Ragusii ad ipsum Vlatcum spectare et pertinere virtute testamenti olim Jelaze filie dicti

¹³) Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma II*, Beograd — Sr. Karlovci 1934. 748.

¹⁴) Vidi napomenu 13.

¹⁵) E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagrabiae 1892, MCIXX.

¹⁶) F. Miklošič, *Monumenta Serbica*, 404.

¹⁷) Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 748.

¹⁸) F. Miklošič, *Monumenta Serbica*, 467.

olim Braili Tesalovich...«¹⁹⁾ Analizirajući testament Brailov, Vlatko Popović, i pored testamenta koji se pominje, a koji je ostavila Jelača, nije imao pravo na baštinu Braila Tezalovića. S obzirom na to da je utvrđeno srodstvo Juraja Bogišića sa Brailom Tezalovićem uz pomoć svjedoka, Vlatko Popović se zadovoljio podjelom podignutih kamata sa Jurjem Bogišićem. Posljednji put Vlatko je primio kamate zajedno sa Jurjem Bogišićem 14. januara 1469. godine. Tom prilikom Vlatko je izjavio:

МН ВЛАТКО ПОПОВИЧ ДАВАМ НА ЗНАНИЕ СВАКОМЪ ЧЛОВЕКЪ ЕРЕ ПРИИДЪ С МОЕМЪ РОДИНАМЪ КОМЪ ЮРЬЕМЪ ХВАЛОВИЧЕМЪ ОМЪ КНЕЗА И ОМЪ ВЛАСТЕМА ДВБРОВАЧЦЕМЪ И ДВКАТА ВЛАТКЪ ОМЪ ПОСТАВЕ НАШЕ БЛИЖИКЕ КНЕЗА БРАИЛА ТЕЗАЛОВИЧА ЦО ГА Е ПРИСТАМАО НА ГОДИЦЕ ПРЪТА С ЧЕТИРИ СТА ДЪКАТА КОЕ ИМА С КОМЪМЪ ДВБРОВАЧКОМЪ И ЕСМО ПЛАКЕНИ ЗА СВА ВРЕМЕНА МИНЪТА И ЗА ГОДИЦЕ ЧЪРЪМЪ ЛЕТО ИЖЕНАРА МИНЪТА²⁰⁾

Već naredne 1470. godine Vlatku je to pravo bilo uskraćeno snagom Brailova testamenta. Juraj Bogišić se od ove godine javlja sam kao jedini i pravi baštinik dukata, koje je Brailo Tezalović ostavio. Kada se 1470. godine pojavio Vlatko Popović sa namjerom da podigne kamate, bio je odbijen u Dubrovačkoj Republici. Tom prilikom je priznao da on nije nasljednik, nego da je to Juraj Bogišić: »dictum Qualovich fuisse filium dicti Bogisse fratris suprascripti olim Braili Tesalovich qui Guiragh per testamentum dicti Braili fuit vocatus et ducatorum quadringentorum dictumque prode ad ipsum Guiragh et ad nullum spectare...«²¹⁾ Juraj Bogišić, kao pravi i jedini zakoniti nasljednik Brailove zaostavštine, može podići kamate na uložених četiri stotine dukata, a one iznose dvadeset dukata godišnje »od ove godine pa svake naredne podizati u Dubrovačkoj Republici ili pak ulagati u dobit«.²²⁾ Vlatko Popović više nema nikakvo pravo na uložених četiri stotine dukata niti na kamate« a ni bilo ko drugi, ko bude tražio osim pomenutog Đurđa Bogišića«.²³⁾ Potkrepljujući ovu tvrdnju uz ovaj kratak prilog, prilažem dva pronađena dokumenta iz Dubrovačke arhive koji osvjetljavaju spor oko Brailove zaostavštine.

Prilog — 1

Vlatchus Popovich Bosnensis, habitator in Verchblossnia, qui pretendebat se esse propinquum olim Braili Tesalovich, et ducatos viginti qui dantur annuatim per comune Ragussi pro prode ducatorum quadringentorum dicti olim Braili, qui sunt in dicto comuni Ragusii ad ipsum Vlatchum spectare et pertinere virtute testamenti olim Jelača, filie dicti olim Braili Tesalovich sine heredibus defuncte. Videns testamentum dicti olim Braili qui fuit principalis dominus dictorum ducatorum quadringentorum et prodis illorum, de quo testamento con-

¹⁹⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Div. not.* 54, 51, 16. II. 1470.

²⁰⁾ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 749.

²¹⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Div. not.* 54, 51' 16. II. 1470. Hvalović se nije nazivao samo Bogišića nego i Brailo: »Braichi Chualovich de Prazza«. Historijski arhiv u Dubrovniku, *Debita Notariae* 14, 87, 14. I. 1427.

²²⁾ Vidi napomenu 21.

²³⁾ Vidi napomenu 21.

stat in libro testamentarum notarie in 1446 die XX januarii ad cart. 24, qui Brailus dictus suo testamento, si Jelaza eius filia predicta moretur sine heredibus, sicut mortua est, vocat ad beneficium dicti prodis filios Bogisse eius fratris. Et videns ac clare cognoscens quod Guiragh Bogissich dictus Qualovich habitator sub Novi fuit filius dicti Bogisse, fratris dicti olim Braili, et quod ad ipsum Guiragh legitime et secundum testamentum dicti Braili spectat et pertinent prode dictorum ducatorum quadringentorum. Quod testamentum Braili quantum ad ordinationem dictorum ducatorum quadringentorum et prodis eorum, sic dicit formaliter: »Jo Brailo azo in deposito in lo Comun de Ragusa ducati quatrocento d' oro, delli quali ducati quatrocento dano proficto 5 per cento. Li quali ducati 400 voglio che la mia moier Vitosava posseda et golda li piglia lo fructo de essi in vita sua. Et poy la vita sua voglio che li goldi lo fructo de li dicti ducati Jelaza mia fiola et poi li soi fioli. Et se herede non havesse Jelaza mia fiola voglio che li sopradetti ducati et lo suo fructi sia allo herede delli mei fradelli de Chiau(!) et de Bogissa et che lor li possedano et goldano et che li sopradeti li ducati 400 voglio che per nullo modo ne inzegno non se possano trar del comun de Ragusa da poy la morte mia. Et se tuti li sopradeti manchasseno che sono scritti qui, voglio chello proficto de li sopradetti ducati se debia dar allo mio proximo che sera piu propinquo maschulo, allo qual proficto de li dicti ducati vien lo termene alli primi de zenaro etc.«

Idem Vlatchus non coactus nec seductus sed sponte, scienter ex certa scientia et animo deliberato dixit, confesus fuit et recognovit predictum Guiragh Bogissich dictum Qualovich, fuisse filium dicti Bogisse fratris superscripti olim Braili Tesalovich. Qui Guiragh per testamentum dicti Braili fuit vocatus et vocatur ad beneficium dicti prodis superscriptorum ducatorum quadringentorum, dictumaque prode ad ipsum Guiragh et ad nullum alium spectare. Et quod ipse Vlatchus nullum jus habet in dictis ducatis quadringentis nec in prode illorum, nec unquam aliquid petet aut queret per se vel alium de dictis ducatis 400 nec de prode illorum. Sed quod dictis Guiragh tanquam verus et legitimus saccessor prodis dictorum ducatorum quadringentorum amodo omni et siguo anno, debitis temporibus possit petere, exigere et habere a comuni Ragussi prode dictorum ducatorum quadringentorum videlicet ducatos viginti in anno, amota omni exceptione juris et facti. Renunciando. Hec autem carta etc. Judex ser Bartolus de Goze et Marinus florii testis. **Historijski arhiv u Dubrovniku, Diversa Notariae 54, 51—51'**

Prilog — 2.

Testamentum Braylli Texalovich

MCCCCXLVI, indictione nona, die vigesimo mensis januarii Ragussi. Hoc est testamentum Braylli Texalovich dudum mortui repertum in notaria Ragusii alias ibidem per ipsum Brailum testatorem datum ad salvandum cum aliis testamentis vivorum iuxta morem, et hac ipsa die authenticatum per curiam dominorum consulum causarum civilium

Ragusii, videlicet, ser Nicolam Jo de Poza consulem et eius iudices ser Georgium de Goze, ser Johannem Mi de Menze, ser Blaxium de Ragnina et ser Nicolinum de Baseyo vigore et virtute libertatis sibi super hoc date et attribute hac ipsa die per maius et generale consilium civitatis Ragusii. Et cum propter examinationem prius et debite faciendam de ser Zupano de Bona et Nicoluo Stella, testibus ascriptis ipsi testamento. Qui ostenso sibi prius ipso testamento eorum sacramento per quem libet eorum separatim, more solito, facto dixerunt et testificati fuerunt se cognoscere eorum manum et scripturam existentem super ipso tesamento et etiam recordari se alias rogatos fuisse a supra-scripto Brayllo tunc existentee Ragusii, et sane et bone mentis ut se subscribere vellent pro testibus ipsius testamenti. Cuius quidem testamenti tenor sequitur et est talis videlicet: In Christi nomine, amen. Anno Nativitatis eiusdem millesimo quadringsentesimo trigasimo sexto, indictione quarta decima, die XII mensis novembris in Ragusa. Coram vobis testibus infrascriptis, nuy Braillo Texalovich pensando la conditione della fragillita humana esser sottomessa a diversi et subiti casi et (nečitko) che l' omo morire et passare de questa vita presente misera l' e zerto ma le inzerto unde et quando et a die modo vegna questa morte. Ma io non vogliando morire intestado avegna de pocha roba, ma fina tanto che lla mia mente non e turbada chussi fazo at ordeno lo mio testamento ultimo. In prima lasso per decima et prumitia a santa Maria cathedrale yperperi uno item lasso per mal tolleto yperperi 5 item lasso alla fraternita de santa Mariaatedral yperperi 2 item lasso a tuti li hospedali de Ragusa yperperi X che se parta alli poveri in mano per anima mia; item lasso a santo Francescho grossi 15 per cantar messa a voxas per l' anima mia; item lasso a santo Domenego grossi 15 per cantar messa a voxas: item lasso alli preti de santa Maria grossi 15 per cantar messa a voxas per l' anima mia et delli mey morti per che son tequendo. Jo Brailo azo ni deposito ni lo Comun de Ragusa ducati quatrocento d' ovo delli quali ducati quatrocento dano proficto 5 per cento. Li quali ducati 400 voglio che la mia moier Vitossava posseda et golda li piglia lo fructo d' essi in vita sua. Et poy la vita sua voglio che li goldi lo fructo de li dicti ducati Jelaza fiola mia et poi li soi fioli. Et se herede non havesse Jelaza mia fiola voglio che li sopradetti ducati et lo suo fructo sia allo herede delli mei fradelli de Chiau(!) et de Bogissa et che lov li possedano et goldano et che li sopradetti li ducati 400 voglio che per nullo modo ne inzegno non se possano trar del Comun de Ragusa de poy la morta mia. Et se tuti li sopradetti manchasseno che sono scriti qui, voglio chello proficto de li sopradetti ducati se debia dar allo mio proximo che sera piu propiquo maschulo, allo qual proficto de li dicti ducati vien lo termene alli primi de zenaro etc. «

Lo sorvascrito lasso azo scribuito vita mia com la mia man. Lasso li mey epitropi e fidelj comissari ser Palladino de Gondola, ser Steffano de Zamagno, ser Vladissavo de Gozi, ser Steffano de Volqua, ser Marino(!). Quod quidem testamentum nullo testimonio rumpi possit 1446. 25. I Suprascripta Vitossava relicta suprascripti Braylli testatoris cui ipse testator in suprascripte testamento dimittit usus fructum et prode

ducatorum CCCC quos ipse Brayllus habet in comuni nostro, ex certa cui scientia confessus fuit habuisse ad domine rectore ser Marino Ra de Goze et suo parvo consilio, dante nomine comunis Ragusii, pro prode ipsorum ducatorum 400 secuto et restant solvi pro annis VIII finitis die primo presentis mensis ducatos auri centum octuaginta. Renunciando Et hoc in presencia magistris Thome de Anchona medici, Luce Martini de Florencia, Bernardi Bernardeti et Benedicti de Vrbino omnium farensum et testium ad premissa rogatorum.

Historijski arhiv u Dubrovniku, **Testamenta Notariae 14, 24—24'**
20. I 1470.

Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom 18. vijeka

Mletačka okupacija neposrednog dubrovačkog zaleđa u toku petnaestogodišnjeg rata (1683 do 1699)¹⁾ započela je vjerovatno 1697, a završila 21. I 1701.²⁾

Čim su u tom zaleđu bili uklonjeni predstavnici turske vlasti, uvedena je mletačka uprava poput one u Dalmaciji i pri tome su uzimani u obzir i neki domaći ljudi. Tako je serdar u Zavali bio neki Damzan Kadijević³⁾, koji se istakao u mletačkom osvajanju »Popova polja, Zažablja, Trebinja i drugih mjesta«. ⁴⁾ Taj proces promjene strukture vlasti bilježi i jedno dubrovačko diplomatsko uputstvo, u kome se kaže da jučerašnji »ugljenari i kiridžije postase kneževi, serdari i harambaše«, pa oblače skupocjene tkanine i na se među isto tako skupocjene nakite.⁵⁾

Medutim, sve je to bilo potisnuto u stranu kad su se u Popovo polje i na druga mjesta ponovo vratile hercegovačke spahije sa svojim naoružanim ljudima⁶⁾ i kad su stale da sakupljaju harač ili glavninu »glauinu« ili »glauininu«, što se, po Lašvaninu, desilo »na 10 marča 1701«⁷⁾, dakle 50 dana poslije odlaska mletačkih posada (21. I 1901).

¹⁾ To zaleđe počinje od Hercegovog (zauzetog u toku ovoga rata), zahvaća Zupce, Trebinje, Popovo polje i kraj do Neretve.

²⁾ Milenko S. Filipović, *Popovo u Hercegovini*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela, XV (11), Sarajevo, 1959, str. 65.

³⁾ Ibidem, 66.

⁴⁾ Ibidem, 66.

⁵⁾ *Lettere di Levante*, 66 (1694—1703), 81—87.

⁶⁾ Hajdarhodžić Hamdija, *Neki podaci o stanju na dubrovačko-hercegovačkoj granici poslije Karlovačkog mira*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. VII, 1967.

⁷⁾ Dr fra Julijan Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GMZ, 1914. i 1915, zvezak I i II (1915), str. 11.

Tri godine poslije toga susrećemo se sa prvim dokumentima koji govore o otporu tome haraču.

Iz prvog, koji je nastao u Zupcima više Trebinja, jasno se vidi da je otpor seljaka evidentan, ali još nije prerastao u bunu, jer zubački knez još uvijek pregovara »sa Turcima«, vjerovatno sa trebinjskim begom⁸⁾. Međutim, kako kazuje drugi dokumenat, situacija je ove, 1704, godine bila tako napeta, da, vjerovatno, ni hercegovački ni bosanski paša nijesu bili raspoloženi za pregovore i za popuštanje. To se vidi iz dvaju pisama fra Rajmunda Galasije iz Perasta prijatelju Radu Miličiću u Dubrovnik. Ovaj fratar piše da albanski paša sakuplja vojsku od 12.000 do 15.000 vojnika u grčkom mjestu Negropontu i da će najdalje za mjesec dana biti u blizini Dubrovnika⁹⁾. Ona će »ognjem i mačem« satrijeti pobunu u Popovu polju i Popovljane natjerati na plaćanje glavnine. Oboriće svaku kuću iz koje se pojavi otpor, a u svakom slučaju će srušiti sve one čija visina prelazi »korak i pol«, pogotovo ako je utvrđena¹⁰⁾.

Iako je vjerovatno tada Popovo polje pacificirano, ipak, sa stanovišta cijele Hercegovine, ova radikalna akcija nije donijela mir ni kakvu veću korist ovoj siromašnoj pokrajini, jer je uskoro (1710) buknula pobuna u Mostaru i u Nevesinju. U njoj je zaglavio tadašnji hercegovački paša¹¹⁾ nasred Nevesinja, a njegov čehaja i ostala pratnja jedva su živu glavu iznijeli uklonivši se pred razjarenom masom sa nevesinjskog pazara. U to vrijeme je mostarski telal javno po slikovitim ulicama toga grada vikao protiv toga paše i zvao svakoga ko je za pušku, bez obzira na vjeru, da se diže i da ide protiv toga — »zulumčara«¹²⁾.

Popovo polje je, izgleda, u ovoj buni ostalo po strani, jer nema podataka o nekim krupnijim događajima u toj prostranoj dolini u neposrednom dubrovačkom zaleđu. Tih podataka nema ni iz vremena kad su se 1711. digla crnogorska plemena protiv Carevine, iako je ta plemena vodio Popovljanin¹³⁾ Mihajlo Miloradović, inače pukovnik u ruskoj

⁸⁾ HAD (Historijski arhiv u Dubrovniku), Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 29, 4. III 1704.

⁹⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 31, 14. III 1704.

¹⁰⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 33. 15. IV 1704.

¹¹⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 82, 9. II 1710.

¹²⁾ Ibidem.

¹³⁾ Skarić Vladislav, *Trebinje u XVIII vijeku, Sarajevo, 1933, str. 51.* Oslanjajući se na Stare srpske zapise i natpise (br. 2173), Skarić kaže da je Mihajlo, sin Ilije Miloradovića »iz stolačkih Dubrava«. »Zajedno sa bratom Gavrom, kaže dalje Skarić, Mihajlo je 1707. pohodio manastir Žitomisliće, zadužbinu svojih predaka.« Mihajlo je zaista imao brata Gavrila, koji je sa svojom porodicom živio u dubrovačkom predgrađu Konalu u vrijeme kada je Mihajlo vodio crnogorske pobunjenike. Milenko S. Filipović (oc. 57. i 59) navodi da su Miloradovići porijeklom od Hrabrena, koji su bili spahije pod Turcima »sve do u XVII vijek«. Živjeli su »u neposrednoj blizini Popova polja«. Dubrovački dokumenat iz 1711. spominje oba brata, pa kaže da su Popovljani (»di Popovo«). Vidi HAD, Isprave i akti, 18—181/5, 18, dok. 206, 5. VIII 1711. Jedini sukob Popovljana i Crnogoraca sa Turcima potvrđuje dokumenat koji se nalazi na signaturi HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 149, 20 VII 1712.

armiji za vrijeme Petra I. Naprotiv, neki su Popovljani učestvovali, doduše kao plaćenici ili kao mobilizirani seljaci, u vojsci koja je kažnjavala Crnu Goru 1712. zbog pobune¹⁴⁾ Popovo polje se podiglo protiv Carigrada tek kasnije, u toku tzv. drugog morejskog rata od 1715. do 1718. Doduše, mletački ljudi iz Neretve (npr. Vule Novković) pokušali su pridobiti prvake iz ovoga Polja i ranije, u toku priprema za taj rat, ali nijesu uspjeli. Na jednom sastanku tih prvaka u Zavalu, svakako tajnog, ti prvaci su izjavili da se oni neće dizati prije nego u Popovo ne dođe — »careva vojska«.¹⁵⁾ Vjerovatno su ih na tu izjavu navele surove represalije iz 1704, 1710. poslije bune u Mostaru i Nevesinju i napokon svježe strahote za vrijeme pobune crnogorskih plemena od 1711, pa dalje¹⁶⁾. Osim toga, po Popovu polju su bile razasute prilično jakе turske straže. Tako je, na primjer, u toj istoj Zavalu, Kadijevićevom rodnom selu i mjestu, gdje su se sastali prvaci, bilo turskih vojnika na čelu sa nekim Fatah-begom (Fetah-agom)¹⁷⁾, kasnije carinikom na Carini više Ivanice kod Dubrovnika. Spominje se i stražarsko mjesto nekoga Hasana Kapića — Sušije i njegovih pandura u blizini dubrovačke granice, gdje je vjerovatno kontrolirao neki prolaz na dubrovačko tlo¹⁸⁾. Takvih straža je bilo i u bivšoj rezidenciji Resulbegovića u Starome Slanu, a, sasvim prirodno, moralo ih je biti i u obližnjem Ljubinju, gdje je bilo sjedište kadije i koje je dominiralo nad Popovim poljem, i u mjestima oko te varošice, kao što je takve ljude namještao trebinjski beg i oko Trebinja. Često su tim stražama zapovijedali nemuslimani¹⁹⁾. Među njima je bilo ljudi u koje su mjesni begovi imali veliko povjerenje, pa su ih upotrebljavali kao kurire²⁰⁾ ili vodili sa sobom u

¹⁴⁾ Lettere e relazioni dell'anno 1713—1716, 128. 3347/a, dok. 31, 26. IV 1714.

¹⁵⁾ HAD, Prepiska, 18—183. 3348, dok. 34, 8. II 1715. Marinu Buniću, knezu u Slanom, dolazio je Đuro Lučin iz Slanoga i kazao mu da su mu neki Murlaci, prvaci u Popovom polju, rekli o dogovorima sa Novkovićem sa Kleka. Novković ih je nagovarao da priđu Mlečanima i da napuste Turke, jer su se svi kršćanski vladari dobro naoružali protiv ovih posljednjih. Zbog toga neka dobro promisle o sebi i o svom položaju. Pismo toga sadržaja je bilo najprije upućeno kaluđerima u Zavalu, a ovi su ga pročitali popovljanskim prvacima. To pismo je lično Đuro Lučin čitao. Prvaci su odgovorili: »Dok god se Imperator ne izjasni o neprijateljstvu prema sultanu, dok god se ne pojavi vojska na turskom tlu, treba se kloniti bilo kakvog pokreta i revolucije.«

¹⁶⁾ O ovoj buni crnogorskih plemena ima veliki broj dokumenata u dubrovačkom Historijskom arhivu.

¹⁷⁾ HAD, Prepiska, 18—182/2, 3347/b, dok. 199, 3. XII 1715. Vjerovatno je ovaj čovjek Osman-age Resulbegovića zasnovao porodicu Fetahagića, koja živi i danas u Trebinju.

¹⁸⁾ HAD, Prepiska, 18—182/2, 3347, dok. 144, 15. X 1715. Taj Hasan Kapić je bio iz Dračeva. On je sa svojim pandurima bio došao u primorska sela Kliševo i Mravinjac i tamo, po jednom zapisniku u označenoj signaturi, pravio razna nasilja.

¹⁹⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 105, 2. XI 1711. Na Humu više Pridvoraca kod Trebinja jednom je skupinom ljudi komandovao knez sela Vukovića Duke Stojčevića, a takvih slučajeva ima i u Popovu polju i u utvrđenim mjestima u blizini Dubrovnika.

²⁰⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 171, 19. VIII 1712. Kurir Osman-age Resulbegovića u ovo doba bune Crnogoraca je Pero Šiepanov iz Bihova.

Carigrad²¹⁾ da tamo obave neke krupnije poslove zajedno. I, napokon, jedan savremeni dubrovački izvještaj kazuje da su se protiv Turaka u Trebinju podigle tri-četiri »siromašne« kuće i pridružile se Crnogorcima²²⁾, ali kasnije je toga bilo više²³⁾.

Da bi izbjegli obaveze, koje nijesu bile ni malo lake, Popovljani su bježali na susjedno dubrovačko tlo, iako su ti odlasci značili bolno odvajanje od svoga ognjišta. Takvi postupci Popovljana nijesu bili baš rado gledani u Kneževoj palači u Dubrovniku, jer su haračari²⁴⁾ i hercegovačke paše prijetile, a ponekad te prijetnje i izvršavale.²⁵⁾

Među svim dokumentima ove vrste u Dubrovačkom arhivu, najviše pažnje zaslužuju akti koji su vezani za bijeg Stjepana Damjanovića, bistrog i otresitijeg seljaka i sitnog trgovca iz sela Sedlara u Popovom polju. On je iz svojih rodnih Sedlara utekao u selo Ljubač u dubrovačkom primorju. Dok je on tamo započinjao sve iznova, njegov zaim²⁶⁾, inače hercegovački paša, Durmiš-beg Čengiće²⁷⁾, uputio je preko svoga sina Bećir-bega Antoniju Đurđeviću-Buniću, vjerovatno slanskom knezu, pismo u kome traži da se Stjepan uhvati i ponovo u Popovo polje natrag vrati²⁸⁾. To pismo je stiglo 11. IV 1714. (3. rebiul ahera 1126), a Đurđević-Bunić je odgovorio tek 23. IV 1714. U tom odgovoru on moli Bećir-agu da uzme u obzir smrt »iedne ... draghe rodize, sa koi usrok po nascemu adetu niesam ni is kuchie islasio« i obećava, ako je i morao malo pričekati, da će biti »sluscen i od suegha u suoi brieme pontualochiu uas auisati«. ²⁹⁾

²¹⁾ HAD, Lettere e relazioni dell'anno 1713—1716, 128. 3347/a, dok. 29. 5. I 1714. Sa Resulbegovićem u Carigrad odlazi, osim nekog Hasan-age Zubca i nekoga Čatovića, još i knez Ivo (Jovo) iz Turani.

²²⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 171, 19. VIII 1712. Ti pobunjenici iz Trebinja sami su se povratili, prema dubrovačkom dokumentima, kada je nastupila kritična situacija za pobunu.

²³⁾ Seljaci iz trebinjske okolice su se više odmetali neposredno pred rat od 1715. do 1718.

²⁴⁾ HAD, Lettere e relazioni dell'anno 1713—1716, 128. 3347/a, dok. 33. 25. IX 1714. Neki Nikola Vučetin sa Gromače u dubrovačkom primorju izjavio je da ga je zaustavio u selu Sjenici, dvije milje od dubrovačke granice, neki »Murtez-beg iz Ljubinja, sada Haracia«. Uzeo mu je pušku i rekao da mu je uzima zbog harača, a onda je dodao: »Deseteriza od moieh Gliudi otisclisu tamo u Vasce gospode u Dubrovnik koimisu plachiali Harac sato illi nekami urate deset gliudi, illi nekami plate deset Haracia, illichiu ia uhitit Vascieh deset gliudi i od gnih Vset harace ...«

²⁵⁾ Vidi napomenu 18.

²⁶⁾ Skaljić Abdulah, *Turcizmi u srpskohratskom jeziku*, Sarajevo, 1965. str. 645. Zaim, zajim, posjednik velikog timara (lena), zijameta, koji donosi 20.000 do 99.000 akći godišnjeg prihoda.

²⁷⁾ Filipović, oc. 59. Još u 1698. u jednom dubrovačkom dokumentu se kaže da je »Popovo bilo zijamet čuvenih Čengića«.

²⁸⁾ HAD, Lettere e relazioni dell'anno 1713. — 1716 128.3347/a, dok. 30. 11. IV 1714.

²⁹⁾ Ibidem.

U stvari, vlada je u Dubrovniku, kad je Stjepan već utekao pod njeno krilo, htjela tačno znati zbog čega se to desilo, pa ga je pozvala u Dubrovnik i tamo je on pred dva malovijećnika odgovorio na 6 njihovih pitanja³⁰).

Evo zapisnika o njegovom saslušanju:

- MALOVJEĆNICI: 1. Kada ste došli da stanujete u Ljupču?
2. Šta Vas je navelo da dovedete svoju porodicu iz spomenutog sela Sedlara i da napustite Vašu kuću?
3. Jeste li morali nekom nešto dati ili ste nečiji dužnik?
4. Jeste li nečiji kmet?
5. Jeste li Bečir-begu dužni nešto od te desetine?
6. Imate li Vi štogod zemlje u Popovu polju ili negdje na drugom mjestu u Morlakiji?

Na pitanja je Damjanović odgovorio:

DAMJANOVIĆ: »Dosciosam stati u Gliubac o Boscichiu a passalaie godina dana kakosamse digo is Sedlara is Popoua i hodio po primoriu i po Sciupi sam s' moiom glauom, a ostalu cegliad digosam i priueo recenoga Boscichia na Gliubac kosam reko. — Imosam moie sciuechie dasam mogo dobro stati na kuchi alli Globe, i... Turskieh niesam mogo uechie stati. Gouorilimisu Turzi tisi bio po Taliu donosio si mieddi (novaca — HH), i satomesu billi globili, i satuorili: bilisume upisali lani na Zarnu Gorru³¹) i stosam sedam Miesezi suakogasu platili³²) a meni ni minze (minca, dubrovački novac — HH) negomesu satuorili i ioscte globili tosam od tesieh tuga pobiego is pod Turaka, i descio oudi u Vasce Gospodo krilo. — Niesam duscian nikomu niscta nitti imam dati drugomu nikomu isuan Regepu Giuhnuri is Mostara sedam groschia takieh i deset dinara koie cini aspri 1200. A meni ima miedi po suemu vilaietu ma molimuas Gospodo dase nekasa da nebbi Bechir Begh koga sforzo, i silom skogio (prisilio na isplatu — HH). Sascto otto ies deuct godina dasam isiscio is Prinzipa Mletackoga semglie³³) i descio u Popouo suako globiome illi gniegou subascia, illi on, dokle imah dauah a sada kad neimam

³⁰) Pitanja su postavljena i zabilježna talijanskim jezikom, a odgovori na našem jeziku, ali stariim pravopisom. Ja sam pitanja preveo na savremeni srpsko-hrvatski jezik i poredao ih jedan za drugim i tek onda naveo odgovore, jer je tako preglednije. U originalu je iza svakoga pitanja odgovor.

³¹) Turske vlasti su vrbovale i Konavljane.

³²) HAC, Isprave i akti, 18 — 181/5 18, dok. 57. 8. III 1711. Spomenutim Konavljaniima su nudili, prema ovom dokumentu, po 5 cekina kao plaću, ako stupe u sejmene.

³³) Dakle, Damjanović se vratio u Popovo polje godinu dana nakon dolaska vojske iz Negraponta.

to pobiegoh. — Niesam nicigou (kmet — HH) samo scioie varhu nas saim Bechir Begh koiie usimo desetiu od suega scogodse na semgli rodidi i od scitta i od Vina i od inoga. Kadsamse ia digo ostauoio sam sue scioie od decime pri meni bilo u Petra moga Bratta roghienoga da onmu sfue plati i akoie on htio uset bichiemu moi Brat platio ma ia nesnam iellimu istinito platio. — Imam occinstua sa iedno rallo semglie i iasam kupio iosc sces ralla semglie i usosam u Bechir Begha Temesuch, i imam i iednu kuchiu moiu vlastitu.«³⁴⁾

Ova Damjanovićeua izjava zaokružauje sliku tadašnjih prilika u Popovom polju pred tzv. drugi morejski rat (1715. do 1718), u kojem je, kako kaže jedan dubrovački izvještaj, cijelo Popovo polje stalo na stranu Mlečana pridruživši se hajducima, koji su kao pomoćna vojska ratovali uz Mlečane i Austrijance po Hercegovini.³⁵⁾

³⁴⁾ HAD, Relazioni e lettere dell'anno 1713. — 1716, 128.3347/a, dok 31. 26. IV 1714

³⁵⁾ Hajdarhodžić Hamdija, *Trebižje i ostala Hercegovina za vrijeme tzv. Morejskog rata*, Naše more, Dubrovnik, XII, 3.-4. 1965. str. 154.

TODOR KRUŠEVAC

Listovi Don Franje Milićevića

Hercegovački Bosiljak

Za izdavanje jednog periodičnog lista u Mostaru zatražio je koncesiju sveštenik don Franjo Milićević još u leto 1881. godine, u isto vreme kad se u Sarajevu sa sličnim zahtevom javio profesor Pavle Jovanović. Na osnovu ovog je više hrvatskih listova, i pre nego je dobijena koncesija, objavilo poziv na pretplatu na novi hercegovački list, što je izazvalo prepisku između Zemaljske vlade i mostarske Okružne oblasti ne samo o listu nego i o dozvoli za štampariju, a kad su te stvari koliko-toliko razjašnjene, poglavar general Dalen (Dahlen) je 7. oktobra 1881. podneo izveštaj Zajedničkom ministarstvu, svakako prema Milićevićevoj molbi (koju nisam uspeo pronaći), i u njemu izneo osnovne podatke o novom listu: on će se zvati »Bosiljak hercegovački«, izlazeći dvaput mesečno u »zemaljskom« jeziku i biti ispunjen poučnim i zabavnim sadržajem. Sâm izdavač bio bi i odgovorni urednik i list bi štampao u sopstvenoj štampariji koju ima u Mostaru. Molilac je izričito izjavio da se list neće baviti politikom niti raspravljati dnevna politička pitanja. Prema obaveštenju mostarske Okružne oblasti, don Franjo Milićević je pouzdana i svakog poverenja dostojna ličnost, i poglavar Dalen namerava, stoga, da podeli traženu koncesiju, želi, međutim, prethodno da sazna nema li možda Ministarstvo štogod protiv davanja te koncesije.¹⁾

¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH) — Zemaljska vlada br. 1810, 1884, 2393 Präs. 1881; Risto Besarović: **Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom**. Građa. Izdao Arhiv Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1968, str. 408—412.

Činilo se da je za mostarski list obezbeđena koncesija, njeno izdavanje ne može više doći u pitanje. Potvrđuje to i vest koja je objavljena u jednom novosadskom listu, u kojoj se najpre kaže da u Sarajevu profesor Pavle Jovanović pokreće zabavno-poučni list **Trebević**, a o novom mostarskom listu zatim doslovno navodi: »U Mostaru će izlaziti list »Bosiljak hercegovački« za bosanske i hercegovačke starine, a pisan će biti obojnim pismenima, ćirilicom i latinicom.«²⁾ Nema sumnje, vest zavređuje pažnju, jer je potekla od urednika zvaničnog **Sarajevskog lista** Ivana Vasina Popovića, čiji je brat bio urednik novosadskog lista.

Koncesija, ipak, nije tada izdana, ne znam iz kojih razloga, da li zbog odustajanja samog molioca koji je, kako se čini, boravio još u Dalmaciji ili iz nekih drugih, nepredviđenih razloga. Može se reći da je Mostar, kao centar otpora protiv objavljenog Privremenog vojnog zakona, bio u to vreme malo pogodan za ma kakvu izdavačku delatnost, što je, svakako, imalo uticaja na sudbinu lista. Represivne mere koje je okupator primenjivao za ustanak i neposredno posle njega dovele su do potpunog mrtvila u bosanskohercegovačkom javnom životu, i proći će blizu dve godine dok don Franjo Milićević dobije izdavačku koncesiju i pokrene list **Hercegovački bosiljak**. Štaviše, i poduhvat učitelja Ivana Lepušića u Brčkom s listom »**Bosanac**« biće kao neuspeo pokušaj likvidiran pre nego se pojavi novi list u Mostaru.

Od zabavno-poučnih listova po okupaciji je hronološki treći po redu pokušaj don Franje Milićevića s **Hercegovačkim bosiljkom**, za koji je na ponovljenu molbu dobio koncesiju tek rešenjem Zemaljske vlade br. 12.260 od 13. jula 1883. g.³⁾ Pokretač lista zaslužan je ne samo kao jedan od prvih domaćih novinara-publicista nego i kao osnivač prve štamparije u Hercegovini.

Rođen 10. oktobra 1835. u Velikom Ograđeniku kod Mostara, Marijan — po zaređenju Franjo Milićević stupio je u Franjevačko semenište u Širokom Brijegu, gdje je bio zaređen (1856) i zatim poslan u Italiju da uči filozofske i bogoslovske nauke. Po svršenom školovanju, vratio se u domovinu (1861) i bio jedno vreme duhovni pomoćnik u selima Veljacima i Gradničima, a zatim je po pozivu provincijala predodržave Presvetog otkupljenja prešao na rad u Dalmaciju, ostajući i dalje član Hercegovačke kustodije. Posle višegodišnjeg službovanja u Dalmaciji, za koje vreme je izučio tipografski zanat u štampariji Spiridona Artale u Zadru, fra Franjo Milićević je 1871. g. došao u Mostar na poziv biskupa Kraljevića, pošto se s njim prethodno sporazumeo o osnivanju jedne štamparije. Sâm Milićević je obezbedio za štampariju veći deo materijalnih sredstava (2000 for.), delom iz vlastitih ušteda i delom iz pomoći primljene od braće i sestre, a osim toga nešto su dali biskup Kraljević, austrougarsko ministarstvo i drugi. Odmah potom Milićević je od jedne češke firme poručio slova i štamparski pribor a iz Trsta veću ručnu mašinu za štampanje, ali je poručena roba po pripeću u Dalmaciju morala čekati više od pola godine u Makarskoj dok

²⁾ **Srpske ilustrovane novine**, Nr. i Sad, I/1881. br. 6, str. 96.

³⁾ R. Besarović, n. d. str. 422.

je iz Carigrada uz pomoć austrougarskog konzularnog predstavnika dobijen ferman za osnivanje štamparije. Dopremljena zatim u Mostar, štamparija je uređena u jednoj kući blizu biskupskog dvora u Vukodolu i pod nazivom Tipografija katoličkog poslanstva u Hercegovini počela s radom u septembru 1872. godine.

Milićević je vodio štampariju i u njoj štampao više udžbenika za katoličke škole, zatim nekoliko godišta kalendara »Mladi Hercegovac«, razne pobožne i zabavne knjige, među njima i knjigu **Robinzon Kruzo** u prevodu s francuskog od Jova Ljepave, dalje »Schematismus Topographico-Historicus Vicariatus Apostolici et Custodiae Provincialis Franciscanico-Missionariae in Hercegovina pro anno domini 1873« koji je sastavio fra Petar Bakula. U štampariji je radilo nekoliko slugača, i, kako je zabeleženo, što bi koji slugač složio, to bi sâm i štampao.⁴⁾ Ova štamparska aktivnost nije se nekim sviđala, među njima ni biskupu Kraljeviću, koji se na pitanju štamparije najposle sukobio s Milićevićem. Posledica ovih razmirica bila je da se štamparija g. 1876. raspala u dva dela: tri četvrtine štamparije preuzeo je Milićević i iz Vukodola preneo u Zahumlje u kuću svoje sestre, gde je štamparija nastavila rad pod imenom Typographia Franciscana (od juna 1876). Ostatak štamparije pripao je biskupskom Ordinarijatu, ali nije mogao produžiti rad nego je zamro i zatim propao.⁵⁾ Ova podela izvršena je svakako prema osnivačkim ulozima.

S pozivom redovnika, međutim, nije se slagalo posedovanje štamparskog preduzeća, a ovo je sad bilo u rukama samo fra Franje Milićevića, pošto s njim više nije ništa imao biskupski Ordinarijat. Da otkloni moguće neprilike, naročito zbog strogih propisa franjevačkog reda, Milićević je doskora preduzeo korake za svoju sekularizaciju. Otišao je posle podele štamparije u Dalmaciju i od Svete Stolice zatražio dozvolu da privremeno istupi iz reda, (kako bi kao svetovni sveštenik mogao posedovati i voditi štampariju. S dosta truda to mu je najzad uspelo, pa je štamparija sada nazvana Tiskarna don Franje Milićevića, pod kojim će imenom raditi sve do 1896. g. U ovoj štampariji, uz koju je prema nekim vestima bila uređena i prva knjižara u Mostaru.⁶⁾ Milićević je produžio da izdaje kalendare i udžbenike, a od 1883. g. stalno i jedan list.

Pri redakcijsko-izdavačkom poslu don F. Milićeviću pomagao je dosta njegov sinovac Ivan Milićević-Aziz, agiln književni radnik i novinar. Prema docnijem kazivanju, Ivan Milićević je, baveći se rano književnošću, spevao već 1882. g. svoju prvu pesmu o »Agi Dviscu«, koju je tada štampao, dok je o ferijama pomagao stricu oko štampanja kalendara **Mladi Hercegovci**. O tom radu govori Ivan-Aziz po sećanju: »Pošto don Frano Milićević 1883. godine pokrenu u Mostaru nedjeljni

⁴⁾ Hamdija Kreševljaković: **Štamparije u Bosni za turskog vremena (1529—1878)**, Građa za povijest književnosti hrvatske. Knjiga 9. Zagreb 1920, str. 33.

⁵⁾ H. Kreševljaković, n. čl. str. 33

⁶⁾ H. Kreševljaković, n. čl. str. 37.

list »Hercegovački Bosiljak«, a od 1885. namjesto njega »Glas Hercegovca«, Ivanu bi uz ferije povjerovao upravu štamparije, dok bi se on liječio u Topuskom«.⁷⁾

Napustivši krajem devedesetih godina štamparsko-izdavački posao, don Franjo Milićević je posljednje godine života proveo kao župnik u Blagaju. Umro je u Mostaru 8. februara 1903. godine.

Hercegovački bosiljak, kad se 1. septembra 1883. pojavio u Mostaru, bio je »list zabavni, za puk i književnost«, a izlazio je dvaput mesečno na smanjenom novinskom formatu, u vlasništvu i pod uredništvom don Franje Milićevića, u čijoj je tiskarni i štampan. U zaglavlju je uporedo s vlasnikom i urednikom Milićevićem označen još Stjepan Dragoni u Metkoviću kao upravitelj i izadavatelj, ne znam iz kakvih formalnih razloga, jer praktično ta oznaka nije ništa značila. Bez naročitog isticanja nacionalne boje, činilo se sprva da i ovaj list, slično kao ranije sarajevski **Trebević**, želi na svojim stranicama pružiti svima bez razlike korisne pouke i zabavu. Ovo je i javno isticano.⁸⁾ Tako je na brzojavni pozdrav Mehmed-bega Kapetanovića povodom pokretanja lista i prijave pretplate urednik Milićević krupno štampao sledeći odgovor: »Osnov mu kaže: slugu, ljubav i prosvjetu želimo«, pri čemu je, prirodno, zahvalio Kapetanoviću i iskazao želju da se i drugi zemljaci u njega ugledaju.⁹⁾ Po tome normalno izgleda što list, štampan latinicom, ima ponešto i ćirilskog teksta, po koji napis, kako se čini, srpskih pisaca (Milivoj Poznanović: **Slike iz seljačkog života** — u više nastavaka, zatim članak **Brodolomje Hanse** i dr.), uz to je i sâm naziv listu dat je i u ćirilici. Ali, uza sve to, ne može biti nikakve sumnje, list je pre svega namenjen hrvatskom katoličkom svetu i od početka ima izrazitu hrvatsku orijentaciju ne samo po smeru i sadržaju već i po nekim spoljnim oznakama (pismo, jezik, označavanje meseci, narodnih imena i dr.).

List **Hercegovački bosiljak** nije ni u početku prošao bez zamerki u pogledu načina uređivanja, štampe i jezika. Tako zvanični list »Sarajevski list« (pored katoličkog, verskog, tada jedini list u zemlji), pozdravljajući svoga novog druga na književno-zabavnom polju, konstatuje dotadašnji neuspeh u listovima u okupiranoj zemlji, i na kraju kaže: »Evo sada hercegovačkog ploda »Bosiljka«. Želimo mu ljepše sreće, ali i da bude bolje uređen, čistijim jezikom pisan i ljepše štampan nego što je zasad u prvom početku.«¹⁰⁾ Dok je način uređivanja posle nekoliko prvih brojeva sistematisan i doveden u red, karakteristično je da se **Hercegovački bosiljak** ne može s jezikom pohvaliti, iako je dolazio iz centra klasične zemlje našeg srpskohrvatskog jezika, pa će to i kasnije

7) **Spomenica Prve gimnazije u Sarajevu**. Sarajevo 1929, str. 50. — Iako začuđuje, Ivan Milićević je kao 14-godišnjak 1882. godine štampao svoju knjigu pesama u štampariji don Frane Milićevića — strana 62, format 18x11 — ukoliko je tačan podatak koji navode Lina Štitić i Hamid Dizdar u svojoj »Bibliografiji knjiga i periodičnih izdanja štampanih u Hercegovini 1873—1941.« Mostar 1958, str. 12.

8) **Sarajevski list** VI/1883, br. 119, oktobar 9.

9) **Hercegovački bosiljak**, I/1883, br. 2, rujan 16.

10) **Sarajevski list**, VI/1883, n. br.

kroz celo vreme ostati jedna od mana zbog koje će listovi don Franje Milićevića biti s više strana napadani. Slični prigovori upućeni su ovim listovima i u pogledu štamparske izrade (ne uvek s punim pravom), iz čega se može zaključiti da Milićević sa svojom štamparijom nije išao u korak s vremenom niti je štampariju stalnim obnavljanjem potrebnih materijala i uređaja osposobljavao za primernu, solidnu tehničku izradu. Ovo zapostavljanje štamparije, zbog neizdvajanja dovoljnih sredstava za reprodukciju, posledica je svakako netrgovačkog vođenja štamparije a tim i trošenja njenih mašina i uređaja.

U pogledu sadržaja **Hercegovački bosiljak** je bio ograničen uglavnom na zabavu i pouku. List je donosio članke istorijskog sadržaja, razne poljoprivredne pouke, domaće vesti i objave, povremeno neku narodnu umotvorinu, a najviše zabavno-poučnih članaka i napisa prevedenih iz nemačkih, italijanskih i drugih listova. Kao zanimljivost treba istaći da je list u više brojeva donosio odlomke iz **Nevoljnika** od Viktora Igoa, što ih je »prosto na našu sveo V. V. V.« Da je list naišao u javnosti na izvesno interesovanje, vidi se i po tome što se od januara 1884. godine pojavljivao svake sedmice, umesto dotadašnjeg petnaestodnevno izlaženja. To je sad »list za zabavu, pouku i književnost«, kako je u zaglavlju označeno, pa je uz pretežno latinsko pismo imao i dalje u ćirilici naziv lista i u tekstu poneki napis. Kako list nije smeo ulaziti ni u kakva politička pitanja, činilo se da je snalažljivo prebrodio početne teškoće i svoj opstanak u određenom smeru potpuno obezbedio.

★

A onda je **Hercegovački bosiljak** iznenadio svet jednom neobičnom veću koja je uzbudljivo odjeknula i u samom Mostaru se proširila još uoči dana izlaženja lista. U broju 23. od 14. lipnja 1884. među domaćini vestima bila je složena i beleška pod naslovom »Tajni odbor«, u kojoj se samo kaže: »Ustanovljen je u Mostaru jedan tajni odbor, koji je do danas sakupio do 20.000 for. u svrhu još nepoznatu«.

Intervenisala je odmah vlast i ustanovila da vest potiče od redaktora don Franje Milićevića. Gradom se vest širila još 13. juna, i to u verziji da je tajni odbor skupio pomenuti iznos u korist Crnogoraca, odnosno za ciljeve hercegovačkog ustanka, što je srpsko stanovništvo uznemirilo i na nj vrlo nepovoljno delovalo. Saslušan o tom, don Franjo Milićević je izjavio kod Kotarske oblasti u Mostaru: »Dobijio sam jedno anonimno pismo, koje sam posle pročitavanja spalijo. U tom je pismu označeno bilo, da su ovdašnji stanovnici Nikola Pičeta, Vaso Radulović i Jovo Svičalo, kao još jedna nepoznata osoba u pomenutu svrhu (na ranije pitanje rekao je da je novac »u svrhu crnogorsku« skupljan) po raznim kućama skupili, te da su već do 20.000 for. pobrali, što sam u novine uvrstijo. Tko je pisao neznam«. Preslušani su i svedoci Stevan T. Soldo i Risto Oborina, koji su tu zaplenjenu vest čitali, kao i slugač Grgo Miloš, koji im je brojeve lista dao pre zaplene. Vlast se ubrzo osvedočila da je lansirana vest izmišljena.

Prema izveštaju koji je Kotarska oblast 17. juna podnela Okružnoj oblasti u Mostaru, policijski komesar je prethodno opomenuo urednika Milićevića da će zbog proširenja ove vesti snositi posledice, ali on nije popustio ni odstupio izjavivši da je siguran u svoju stvar. I Milićević, protivno službenom upozorenju, nije propustio da u svoj list uvrsti neobičnu vest, posle čega je ta vest kao neistinita bila u interesu javnog reda i mira od cenzure zaplenjena. Inkriminisana vest je putem izaslanog policijskog činovnika odmah zaplenjena, a njen slog u štampariji rasturen, ali se još iste večeri (13. juna) otkrilo da su dva primerka lista s alarmantnom vešću živo cirkulisala između nekih trgovaca. Bili su to upravo primerci koje je slagač Grgo Miloš izneo iz štamparije još pre izvršene cenzure. Na taj način ova neobična vest je postala predmet razgovora među srpskim stanovništvom, koje je zbog toga bilo jako uznemireno.¹¹⁾ U pogledu porekla vesti, don F. Milićević je najpre odbio da navede njen izvor, a docnije je dao u zapisnik da je vest primio u anonimnom pismu.

Pozivajući se na koncesiju od 13. jula 1883, Kotarska oblast u Mostaru konstatuje da don Franjo Milićević nije imao pravo da u listu raspravlja ma kakva politička pitanja ili religiozna, a kako je odobreni program donošenjem zaplenjene beleške prekoračen, predlaže da mu se oduzme koncesija za izdavanje lista **Hercegovački bosiljak**. Ovakav predlog nužno proizilazi još i iz okolnosti da povedena istraga o tobožnjim članovima komiteta, odnosno skupljačima novca nije dosad dala nikakvog pozitivnog rezultata.¹²⁾

Predlog Kotarskog uređa o oduzimanju koncesije dostavila je Okružna oblast već sutradan Zemaljskoj vladi na konačno rešenje, zamolivši da bude telegrafski obavestena o odluci radi eventualnog sprečavanja pojave narednog broja lista koji treba da izađe 21. juna. U svom dopisu Okružna oblast je još dala da se sa sigurnošću može tvrditi da u gradu nije zasedao nikakav sličan komitet i da tu priču samo izmišljaju pojedina lica.

Zemaljska vlada je najprije telegrafski i zatim dopisom od 22. juna saopštila svoju odluku da se don Franji Milićeviću iz navedenih razloga oduzme data koncesija za izdavanje beletrističko-privrednog lista **Hercegovački bosiljak** i da se izdavanje lista s današnjim brojem obustavi. Okružna oblast će o ovom na odgovarajući način obavestiti pismeno izdavača i preduzeti sve potrebno za brzo sprovođenje odluke. Tražeći da o izvršenju ovog bude obavestena, Zemaljska vlada primećuje da prema primljenom izveštaju cenzurisanje lista **Hercegovački bosiljak**

¹¹⁾ Uznemirenost je bila utoliko veća što mostarski Srbi od 1882. g. nisu više imali svog organizovanog centra, Srpske opštine, jer je posle sudskog procesa i osude članova odbora zbog podnete predstavke protiv proglašenja Privremenog vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu bila raspuštena. Ovo neredovno stanje kod mostarskih Srba trajalo je sve do proleća 1888, kad je povodom imenovanja Leontija Radulovića za zahumsko-hercegovačkog mitropolita (mesto dotadašnjeg Grka vladike) bila obnovljena i mostarska Srpska opština.

¹²⁾ ABH — Zem. vlada br. 784 res. 1884; R. Besarović, n. d. str. 421—425.

od tamošnjeg Kotarskog ureda nije u svemu tačno sprovedeno. Jer da se tom prilikom pridržavalo propisa o cenzurisanju, zaplenjena lokalna vest iz 23. broja lista ne bi mogla biti štampana i još manje proširena među građanstvom. Poziva se, stoga, Okružna oblast da preduzme sve što je potrebno kako bi se cenzorske vlasti ubuduće, ukoliko u Mostaru dođe do objavljivanja periodičnih dela, strogo pridržavale izdanih propisa, jer je u okupiranoj zemlji samo striktnim sprovođenjem preventivne cenzure moguće izbeći razne neprijatnosti i primenu represivnih mera. Takođe je zemaljska vlada pozvala Okružnu oblast da nastavi istragu povodom proširene vesti o tobožnjem tajnom odboru u Mostaru i da širitelje sličnih alarmantnih vesti, koje svakako mogu uznemiriti stanovništvo, najenergičnije progoni, prema potrebi i sudskim putem. O oduzimanju koncesije don Franji Milićeviću Zemaljska vlada je 25. juna izvestila i Zajedničko ministarstvo.¹³⁾

Vladino naređenje je sprovedeno striktno po svim pravnim instancijama, i don Franjo Milićević je najposle 25. juna i pismeno izvešten od Kotarskog ureda o zabrani daljeg izdavanja lista.

NOVI HERCEGOVAČKI BOSILJAK

Ali oduzimanje koncesije nije značilo i kraj redaktorsko-izdavačke delatnosti don Franje Milićevića. Kao vlasnik i urednik **Hercegovačkog bosiljka**, on je već 26. juna na »Visoki zemaljski Gubernium« podneo rekurs protiv oduzimanja koncesije i naređenja »da ima svako dalne izdavanje pomenutog lista današnjim danom pristati«. Priznajući učinjenu grešku, Milićević u žalbi slobodno iskazuje misao »da čovjek koj je pogrešku učinio, a kaznu izvršio, ciela mu je pogreška oprostena«, a kud će veća kazna od dosadašnje zabrane: kad bi se »pretrglo daljne izdavanje časopisa«, on bi izgubio mnoge predbrojnice i šteta bi iznela preko 1000 for. Navodi Milićević, zatim da se **Hercegovački bosiljak** nije nikad bavio politikom, pa ni u zaplenjenoj domaćoj vesti nema ništa što bi bilo protiv države, uz to list ima i preko stotinu pretplatnika među državnim činovnicima, od kojih nijedan nije opazio u listu ma kakve političke pogreške, »pa nije li to znak da je **Hercegovački bosiljak** bio svagda s vladom i uz vladu!« Ukazujući na potrebu izdavanja jednog časopisa u Mostaru, Milićević moli Visoku zemaljsku vladu da mu bude što pre dozvoljeno da nastavi izdavanje časopisa pod naslovom **Novi hercegovački bosiljak**, uz uslov da se odrekne svakog pretresanja o veroispovestima, da objavljuje vesti domaće i iz sveta i da neupadljivo posluži državi (»da moć bude biti tajni državni časopis«).¹⁴⁾ Posljednji stav odražava pre svega neobičnu složenost prilika u kojima se na ovom tlu živelo.

Koliko se Milićeviću žurilo, vidi se i po tome što je uskoro, u kratkom vremenskom razmaku, uputio Zemaljskoj vladi o istoj stvari

¹³⁾ ABH — Zem. vlada 1884, n. s.

¹⁴⁾ ABH — Zem. vlada br. 1005, res. 1884.

dve urgentne molbe, jednu 8. i drugu 20. jula, moleći Vladu da bi »blagoizvolela što prije pospješiti prositelju dozvolu za nastavljanje izdavanja lista« pod uslovima koje je u rekursu naveo. U drugoj od tih molbi on se žali da je već mesec dana kako je kažnjen »pretrgnutijem izdavanja svojeg lista«, a osim toga zna da Visoka zemaljska vlada »traži sreću i napredak svakoga i pojedinoga stanovnika pa stoga neće propustiti da potpisati prositelj podnese toliku štetu sa izgubljenjem mnogobrojnih predbrojnika«. ¹⁵⁾ Ove urgentne molbe bile su svakako povod da Zemaljska vlada 31. jula zatraži od Okružne oblasti naknadnu istragu o osnivanju tajnog društva u Mostaru.

Okružna oblast u Mostaru se odazvala ovom traženju i dopisom od 5. avgusta 1884. izvestila Zemaljsku vladu da je istraga o postojanju tajnog društva u Mostaru ostala bez ikakva rezultata. Tobožnje anonimno pismo koje je provociralo pomenutu vest usmereno je po svoj prilici na to da list **Hercegovački bosiljak**, za koji publika u poslednje vreme nije mnogo marila, učini interesantnijim i tim verovatno i umnoži broj pretplatnika. Istraga koja je u ovoj stvari dosad vođena nije, međutim, dala dovoljno indicija da se urednik **Hercegovačkog bosiljka** krijično goni zbog širenja lažnih vesti. ¹⁶⁾

U izveštaju Zajedničkom ministarstvu od 13. avgusta Zemaljska vlada je, pozivajući se na svoju obavest od 25. juna o oduzimanju koncesije don Franji Milićeviću i obustavljanju lista **Hercegovački bosiljak**, prikazala rezultate naknadno sprovedene istrage u pomenutoj hercegovačkoj aferi. Pošto lansirana vest nije izazvala ozbiljniju uznemirenost stanovništva, Zemaljska vlada je voljna izići u susret uloženoj žalbi i don Franji Milićeviću izdati koncesiju za list uz uobičajene uslove. Novu koncesiju treba utoliko pre dati, smatra Vlada, što je Milićević obustavom kroz mesec i po dana (u stvari više od dva meseca) dovoljno kažnjen za svoj samovoljni postupak. ¹⁷⁾

Zajedničko ministarstvo je odobrilo koncesiju don Franji Milićeviću 19. avgusta za nedeljni list **Novi hercegovački bosiljak** uz uobičajene uslove (obavezna preventivna cenzura i mogućnost oduzimanja koncesije u svako doba bez navođenja razloga za to. ¹⁸⁾

Dobivši novu koncesiju, don Franjo Milićević je nastavio izdavati svoj zabavno-poučni list pod imenom **Novi hercegovački bosiljak**. Kao pre, list je izdavan jednom sedmično (»izhodi svake subote večerom«), sada u nešto uvećanom formatu, latinicom i s nešto ćirilice ali bez ćirilskog natpisa, takođe ista lica označena su na listu: vlasnik i odgovorni urednik don Franjo Milićević, upravitelj i izdatelj Stjepan Dragoni u Metkoviću. List se uređuje na stari način, ipak čini se da je u

¹⁵⁾ ABH — Zem. vlada 1884, n. spis.

¹⁶⁾ ABH — Zem. vlada 1884, n. spis.

¹⁷⁾ ABH — Zemaljska vlada, br. 1045; R. Besarović, n. d. str. 424—425,

¹⁸⁾ ABH — Zaj. min. br. 723, Pr. BiH 1884.

novom izdanju obraćena veća panja sabiranju narodnih umotvorina iz Hercegovine i Dalmacije. List propoveda toleranciju prema drugim veroispovestima, ali i sve izrazitije obeležava svoju hrvatsku orijentaciju.

Don Franjo Milićević je pod jesen 1885. pretvorio svoj list u politički i zatim promenio njegov naziv u **Glas Hercegovca**.

GLAS HERCEGOVCA

Osećao je don Franjo Milićević ne malo zadovoljstvo kad je posle neugodnog incidenta zbog zaplene lokalne vesti i dvoipomesečne zabrane dobio dozvolu za dalje izdavanje lista sa istim zabavno-poučnim sadržajem i u tom vedrom raspoloženju kao da nije ni primećivao promene u domaćoj publicistici nastale u međuvremenu s pojavom političkih listova. A kad se uz nemački **Bosnische Post** i muslimanski **Vatan**, pojavila i srpska **Prosvjeta**, takođe s obeležjima političkog lista, don Milićević se tržao i već 4. aprila 1885, kako se vidi iz akata, zatražio od Zemaljske vlade odobrenje da svoj beletristički sedmični list **Novi hercegovački bosiljak** proširi i na političke članke i beleške. Bila je to za vlastodršce prilika da i katolički Hrvati dobiju svoj politički organ, pa se moglo očekivati da će oni i u ovom slučaju, kao u prethodnim kod Srba i Muslimana, bez oklevanja stvar okončati. Ali ovog puta nije nikakva žurba sa službene strane pokazana. Naprotiv, Zemaljska vlada je 6. juna, posle više od dva meseca, predložila a Zajedničko ministarstvo tek 23. jula 1885. dalo odobrenje don Franji Milićeviću da svoj list proširi i na politička pitanja. Dogodilo se to posle svih zatezanja po nadležnim uredima uz prosto i lako prihvatljivo obrazloženje: list već postoji, obavezno se šalje na preventivnu cenzuru i inače stoji pod nadzorom vlasti, ne može prema tome biti štetan ni u novom ruhu. Najposle, ne postoji nikakav razlog da ovaj politički list ne bude od tamošnjih Hrvata dobro primljen.¹⁹⁾

Teško je reći iz kojih razloga se pitanje hrvatskog političkog lista toliko povlačilo, ostavljalo bez rešenja. Čini se da za vlastodršce nije bilo sada žurbe ni zbog toga što se radilo o listu kod koga je osnovni politički pravac bio izvan diskusije. A osim toga raspoloživi materijali ukazuju na neke pojave, iako ih bliže ne objašnjavaju. Tako su od konkretnih razloga za ovo zatezanje navedena u pomenutoj službenoj prepisci dva važnija, od kojih prvi ostaje samo pretpostavka. Podnoseći Milićevićev zahtev Ministarstvu na odobrenje, Zemaljska vlada kaže da je Okružna oblast u svom izveštaju »tačno navela da u Mostaru stvarno i ne postoji potreba za nekim političkim listom«, pa iako to potanje ne obrazlaže, ipak kao da izriče skrivenu želju da i hrvatski politički centar sa svojim organom bude u zemaljskom glavnom gradu Sarajevu a ne u Mostaru. Uzdizanje Sarajeva kao zemaljskog centra vidno je u svim prilikama, pa i političkim. Drugi razlog je što režim nije mnogo držao do urednika don F. Milićevića, smatrajući ga jedno-

¹⁹⁾ ABH — Zaj. min. br. 4436 BiH 1885; Akt Zem. vlade br. 12. 873/I iz 1885.

strano izobraženim i nedoraslim za taj posao, pa se sme pretpostaviti da je za ovo mesto priželjkivao nekog pogodnijeg, sposobnijeg. Sâm Milićević, kao bivši fratar, nije dobro stajao ni kod franjevacu, glavnih nosilaca modernog hrvatskog nacionalizma u Bosni, uz to, osim Mostara, slabo je bio poznat kod malobrojnog domaćeg hrvatskog življa po gradovima.

Ali u ovom momentu jedna okolnost je svojim dejstvom imala znatnog uticaja na idejni smer hrvatskog političkog lista.

Svoj list **Novi hercegovački bosiljak** don Franjo Milićević je tek posle pet nedelja od izdanog odobrenja pretvorio u politički, najavio promenu naziva lista u **Glas Hercegovca** i objavio svoj politički program. Sporost koju je pri ovom pokazao izdavač, poznat inače kao vrlo uporan kad treba isterati i odbraniti neko svoje pravo ili interes, bila bi jedva shvatljiva da je ne objašnjava tiho, neupadljivo uplitanje režima u određivanje programa novog političkog lista. Prema usvojenoj koncepciji, za koju se i režim založio, list vodi dalje dotadašnji vlasnik i urednik, ali ne kao hrvatski list — organ neke grupe ili voćstva, kako se moglo očekivati, već kao list koji ima da zastupa interese svega stanovništva u Hercegovini, što odgovara njegovom novom nazivu, nastalom analogno službenom **Glasu Crnogoraca**, koji već godinama izlazi na Cetinju.

Prema datoj nameni lista, članak »Naš program« napisan je razložno, u pomirljivom tonu, i objavljen na uvodnom mestu **Novog hercegovačkog bosiljka**. Naglasivši da je pre sedam godina sinuo »krstaš našeg premilostivog kralja«, i naš zlopatni narod »jedva dočekao taj dan oslobođenja svoga«, u članku se potom kaže da je sâm narod, pošto se smirio na svom ognjištu i starini, osetio potrebu za širom razmenom mišljenja. Istina, od pre dve godine **Hercegovački bosiljak** u skromnom obliku kuca na vrata našeg puka »da skupi narodno blago i u svet ga iznese«, ali što se više svet udružuje i ljudski život ogleda kroz narod, raste i znamenitost naše mile postojbine, pa sâm **Bosiljak** nije više dovoljan za naše potrebe. »Nastala je nužda i kod nas, kao kod svih slobodnih naroda, da misli koje hoće da zbiljimize prodru u narod, late se novinskog i osobito državničkog ratila: koji će okupit narod, spravljat događaje umjetnom poukom i mudrim razlaganjem, navadajući ga na misli i na djela sebi najprikladnija i najkorisnija«.

Posle isticanja da izneta načela podstiču pokretača na izdavanje **Glasa Hercegovca**, a ne nikakvi osobni interesi, u produžetku se kaže da će pored toga »najpoglavitija dužnost« lista biti da poštuje svačije osobine držeći se one »Brat je mio koje vere bio«. Nije, ipak, jasno šta se htelo reći na kraju rečima: »i ova naša junačka postojbina poštovat će svačije osobine«, da li je riječ o nezgrapnoj formulaciji ili nečem drugom? Ali je zato osobito važno kazivanje da će list svaku prepirku gledati »zaodjet plaštom ljubavi, jer samo ljubav zna nositi blagoslo-

vijene plodove slobode i blagostanja«. Dužnost je lista dokazati »da mi neradimo nit o razdvajanju niti o mržnji, nego o sjedinjenju i bratinskoj ljubavi i da mi hoćemo tu svijest udahnuti celom narodu našem«.

Kad se radi o sadržaju, list obećava da će i o najmanjem selu iznositi verno sve što se događa, ne prećutkujući ni nepovoljne stvari. »Ali neka nitko ne traži od nas da uzmnažamo mjestne mržnje, da služimo njegovoj ličnoj zlovolji koje porađaju otrovnih mržnji i bezplodnih sukoba«. Kao nasljednik **Novog hercegovačkog bosiljka Glas Hercegovca** »skupljat će po narodu našem zakopano bogatstvo našeg milozvučnog jezika, te narodne pjesme, pripoviedke itd. priobćat će u podlisku«.

Istaknuto je posebno da će list održati svoju nezavisnost, ali i pružiti podršku novim vlastima: »u svim plemenitim težnjama, za moralno i materijalno stanje naše postojbine, mi ćemo vladu podupirat, eđa čim prvo izvede djelo našeg preporoda«.

Izloživši program u opštim crtama, izdavač je ujedno objavio da list proglašava političkim. Viša vlast nije još rešila podnetu molbu za promenu naziva **Glas Hercegovca**, stoga će list jedno vreme izlaziti pod starim imenom, samo od današnjeg dana postaje politički, te će »u napried primati rado uvrstbe, članke i novine političke«. Radeći na pomenutim zadacima, on je uveren da će vršiti svetu dužnost prema narodu i u tome biti obilato potpomognut, podržan, posebno od svesnih rodoljuba koji treba da perom i savetom budu listu desna ruka. Pošto je istakao potrebu složnog rada svih na unapređenju napuštene postojbine, izdavač na kraju obećava da će nastojati da list bude što ukusniji i u povećanom obimu, a uz staru pretplatnu cenu, kao što se vidi po upravo izdanom broju.²⁰⁾ Ovo proširenje jednog slabo stojećeg lista omogućio je režim izvesnom subvencijom, koju će list i kasnije jedno vreme uživati.

Interesantna je ideja o listu za sve Hercegovce, nešto slično u Bosni nije se u ovo vreme nigde pojavilo, pa iako nije moguće dokučiti kojim kanalima je ideja prolazila pre konačnog oblikovanja, nema nikakve sumnje da su u izradi te koncepcije režimski predstavnici odigrali važnu ulogu. Pošto je stvar smišljena i dogovorena, potrebne formalnosti su brzo izvršene. Molbu za promenu naziva lista u **Glas Hercegovca** don Milićević je datirao 26. avgusta 1885, a mostarska Okružna oblast je već sutradan istu uputila Zemaljskoj vladi na rešenje, dok je usvojeni politički program 29. avgusta objavljen u listu. Zemaljska vlada sad se požurila i 5. septembra izdala rešenje mostarskoj Okružnoj oblasti kojim se don Franjo Milićević ovlašćuje da svoj sedmični list **Novi hercegovački bosiljak** nazove buduće **Glas Hercegovca**.

Karakteristično je da Zemaljska vlada u svom rešenju ukazuje na raniju konstataciju Okružne oblasti da list ne raspolaže s potrebnim redakcijskim snagama za izdavanje političkog lista, a kako se zbog promenjenog naziva u **Glas Hercegovca** ne sme dopustiti nikakva sumnja da se ne radi o listu koji zastupa poglede i interese svih delova tamošnjeg

²⁰⁾ **Novi Hercegovački bosiljak**, II/1885, br. 35, kolovoz 29.

stanovništva, zadaća je Okružne oblasti da pazi na tendencije i stavove koje će list zastupati, zatim da mnogo više nego dotad utiče da sadržaj lista bude prikladniji, naročito da pazi na političke članke. Od Zemaljske vlade pozvana je Okružna oblast da prilikom preventivne cenzure, koju obavlja Gradski kotarski ured, intelektualno potpomogne redakciju na taj način što će popravljati neprilичne članke, političke pre svega, dopunjavati poneku vest, odnosno na bilo koji način pomagati uredniku, takođe i u tom pogledu da može uvek neko pitanje obraditi u duhu režimskih želja i ciljeva. S rešenjem o promeni naziva lista u **Glas Hercegovca** saglasilo se dopisom od 12. septembra i Zajedničko ministarstvo²¹⁾.

Promenu je objavio i zvanični list (**»Sarajevski list«**) donoseći u belešci **»Politički list u Mostaru«** vest **Novog hercegovačkog bosiljka** da će postati politički i promeniti ime u **Glas Hercegovca**. Od izloženih stavova političkog programa poentira se obećanje da će novi list izbegavati prepirku, kako bi dokazao svetu da ne radi na razdvajanju nego o sjedinjenju i bratinskoj ljubavi, pošto želi da tu svest udahne celom narodu. Naglašeno je da će list ostati i dalje nezavisan, ali i da će pomagati Vladu u svim njenim poduhvatima radi što bržeg izvršenja preporodnog dela za kojim ide. Pošto je ukazao na obećanje da će **Glas Hercegovca** u podlisku donositi umotvorine iz naroda, pisac beleške na kraju kaže: **»Našem novom drugu želimo sreće i lijepa odziva, a što smo nekad preporučili »Bosiljku« to preporučujemo naročito »Glasu Hercegovca« neka se dadne čuti odista — hercegovačkim čistim narodnim jezikom«.**²²⁾ Jezik, međutim, ostaće kroz celo vreme bolna tačka lista.

Iz objavljenog programa vidi se da novi politički list, iako po svemu hrvatski (smer, jezik, pismo, pravopis), izbegava namerno, svakako po traženju režima, da išta o tome određeno kaže. Dok je **Vatan** muslimanski, a **Prosvjeta** bez ograde srpski, **Glas Hercegovca** programski insistira na jedinstvu celog naroda, bez obzira što u njemu postoje neke osobenosti, ali taj narod ostaje zasad anonimn, obeležen samo pridevom **»naš«**. Nema sumnje, urednik misli na narod hrvatski, ali se ponaša kao da zbog nečeg nije vreme da to i otvoreno kaže. Kako su posle ustanka 1875. godine u javnosti bile na dnevnom redu rasprave o naciji (narodnosti), uopšteno čak i u ovom listu, može se samo nagađati, slutiti zašto je tako postupljeno. Čini se da je režim insistirao na tome da list nastavlja tradicije **Bosiljka**, koji je, kao što se zna, pokrenut kao zajednički list za sve narodne grupe, iako to stvarno nije nikad bio. Za neisticanje hrvatskog imena u prvom momentu bilo je svakako i drugih razloga, od kojih ću dva ovde pomenuti: ime hrvatsko, osim uz dalmatinsku granicu, nije bilo ni kod katoličkog sveta dovoljno prošireno ni poznato, a s druge strane, u ovom kraju su do pripajanja znatnog dela Hercegovine Crnoj Gori za prošlog ustanka bile i ostale vrlo izrazite srpske političke težnje.

²¹⁾ ABH — Zaj. min. br. 6778 BiH 1885; akt Zem. vlade br. 21889/I iz 1885.

²²⁾ **Sarajevski list**, VIII/1885, br. 99, septembar 4 (august 23).

Izdao je don Franjo Milićević pod starim imenom još dva broja lista, 36. i 37, i na uvodnom mestu ovog poslednjeg od 12. rujna 1885. odštampao krupno da će naredni broj lista izići pod nazivom **Glas Hercegovca** i pri tom nastaviti broj i tečaj dotadašnjeg **Novog hercegovačkog bosiljka**. U istom povećanom novinskom formatu list se pod novim imenom pojavio kao 38. broj od 19. rujna 1885, štampan lepim slovima latinicom (ćirilice više nema), na čvrstoj hartiji, i produžio da jednom sedmično izlazi. U zaglavlju nije imao nikakav podnaslov, ni tada ni kasnije, nego su samo obični podaci o pretplati, rukopisima, adresi uprave, uz karakterističnu, svakako ne mnogo važeću objavu: »Tko neodbi je prva dva broja, obavezan je na predbrojbi za godinu dana«. Na kraju naveden je vlasnik i odgovorni urednik lista don Franjo Milićević i Tiskarna don Franje Milićevića u Mostaru, u kojoj se list kroz celo vreme štampao.

Kao slični politički listovi koji izlaze jednom ili dvaput mesečno, i **Glas Hercegovca** je nastojao da bude informativan u svemu važnijem što se u svetu događalo, u čemu je u prvo vreme uglavnom uspevao. Radilo se o najrazličnijem političkom zbivanju, brojnim važnim i manje važnim događajima i pojavama, naročito onim koje se odnose na aktuelne spoljnopoličke probleme, na veliku svetsku politiku. Ne upuštajući se u prikazivanje tog sadržaja, što bi ovde predstavljalo opterećenje, može se ukratko reći da su ti svetskopolički problemi iznošeni i komentarisani u listu, o njima se kao važnim savremenim pojavama pisalo iz broja u broj, sve dok ne bi razrešenjem izgubili aktuelnost ili na bilo koji način postali nezanimljivi. Kako je to po prilici izgledalo, neka za primer posluži uvodnik iz 38 (1) broja lista, u kome su uz kratak komentar nanizani važni događaji savremene spoljnopoličke scene (sastanak ruskog i austrijskog cara u Kromjериžu i njihov doprinos svetskom miru, Španija i Karolinška ostrva, Francuska i ideja revanša, italijanske kolonijalne težnje, nemački nemiri u Češkoj). Pored uvodnog opšteg političkog pregleda, list je i posebno, u zaokruženim člancima, prikazivao važnije političke događaje u pojedinim austrijskim zemljama, a zatim je pod naslovom »Pogled po svietu« iznosio markantnije političke događaje u raznim državama, odnosno gradovima.

Posvećivao je **Glas Hercegovca** dosta pažnje i unutrašnjopolitičkim pitanjima, bilo da je prenosio zanimljive članke iz domaćih listova, bilo da je sâm opisivao i tumačio neke političke pojave. Iz splitskog **Naroda** list je već na početku preneo više članaka pod zajedničkim naslovom »Spojenje Bosne«, u kojima se sa hrvatskog gledišta, uza sve pohvale Srbiji — koja u prošlom ratu nije ipak uspela da zadobije Bosnu, insistira na sjedinjenju Bosne s Dalmacijom i Hrvatskom, a to gledište će i ovaj list sve upornije zastupati. Kako se **Glas Hercegovca** s političkim obeležjima pojavio u vreme odašiljanja velike bosanskohercegovačke deputacije u Slavonsku požegu na poklonstvo caru i kralju Franji Josifu, razumljivo je da list o ovom odaslanstvu daje duže prikaze, iznosi imena deputiraca iz pojedinih hercegovačkih kotareva, obaveštava o prijemima kod vladara i održanim govorima. Kao ostali prorožimski listovi, i ovaj daje deputaciji veliki značaj u pogledu njenog tobožnjeg zauzimanja za

pripajanje, odnosno definitivno uređenje statusa okupirane Bosne i Hercegovine. Dostojno će se na ovom mestu pojavljivati oštre i sve žučnije polemike koje će list o nacionalnom pitanju voditi s domaćim i nekim izvanbosanskim listovima.

Iako znatan deo prostora zauzimaju politička pitanja, Milićevićev list, ipak, produžava da i u novom ruhu informiše čitaoce o ostalim zanimljivim pojavama, nastojeći pri tome da pruži što raznovrsnije štivo zabavno-poučnog sadržaja. Za ovo je list bio prikladno uređen, naročito u pogledu rasporeda materijala. Pored stalnih rubrika »Domaće vesti«, »Vesti sa strane«, »Različnosti«, »Strane sitnice«, »Književnost«, zatim uobičajenih beležaka (brzobjavni tečajevi bečke berze, pošte uredništva, priposlanih dopisa, oglasa), list je donosio, u prvo vreme gotovo redovno, i feljton (»listak«), u kome su objavljivane pre svega narodne umotvorine, takođe i poneki etnografsko-folklorni članak, zatim umetničke pesme, pripovedačka i druga proza, originalna ili prevedena (prevodi većinom s italijanskog), književne objave, beleške i sl. Već u 38 (1) broju **Glas Hercegovca**, da pomenem uzgred, donosi »listak« pod naslovom »Poslovice bodulanca«, što ih je skupio Frano Radić na Braču.

Kao urednik, don Franjo Milićević je u **Glasu Hercegovca** za celo vreme imao izvestan broj dobrovoljnih pomagača. Jedan od glavnih saradnika lista Ivan Milićević-Aziz seća se posle više od četiri decenije kako mu je kao gimnazijalcu stric don Franjo o ferijama, odlazeći u banju na lečenje, poveravao upravu štamparije i lista. Prema tom sećanju, Ivan je pisao za list izvorne pripovetke iz hercegovačkog života, provodio s italijanskog (»Bergamske pripovetke« od Kantua), zatim prevodio pripovetke od Sjenkjeviča, a osim toga pisao članke s istorijskom pozadinom, prikaze knjiga (kao narodne pesme »Smailagić Meho« koju je izdao dr Fridrih Kraus), uz to i razne sitne beleške, dok je prilikom smrti don Mihovila Pavlinovića 1887. g. spevao i u listu objavio sonet u slavu pokojnika. U prisećanjima na taj rad Ivan Milićević posebno ističe da je u nekoliko brojeva **Glasa Hercegovca** objavio raspravu o prezimenima, na koju se u zagrebačkom **Vijencu** osvrnuo dr Tomo Maretić i o tom zatim pisao u **Radu** Jugoslovenske akademije.²³⁾ Većina saradnika na listu je anonimna, kako ona iz redova đačke omladine, tako i ona iz reda franjevac, učitelja i ostalih građana. Spominje se da je u 1887. god. objavljen pripovetku »Pop ilija i top Zelenko« napisao »Ahmed-beg Defteđarević, đak V razreda Sarajevske gimnazije,²⁴⁾ dok pesma od dve strofe u čast dolaska prestolonasledničkog para u Sarajevo u junu 1888. g. nosi potpis Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka.

Što se tiče saradnje franjevaca, treba imati na umu da je njihov organ već rano napao urednika Milićevića i njegov list. Iznoseći brojne jezičke greške iz nekog broja **Glasa Hercegovca**, urednik franjevačkog lista dodaje... »Nije li to divno... strašilo. Pa se još taj urednik usuđuje kome šta prigovoriti! Ljudi, za što novac dajete? Iza toga broja stigao nam je drugi, pa druga i treća strana sasvim biela, a to je **Glas Herce-**

²³⁾ Spomenica Prve gimnazije, n. d. str. 50.

²⁴⁾ Spomenica, n. d. str. 50.

govca«. ²⁵⁾ No, i pored toga, jedan broj franjevacu saradivao je u **Glasi Hercegovca**, pored ostalih i fra Josip Dobroslov Božić, koji je početkom devedesetih godina pod svojim potpisom objavio ovde nekoliko odlomaka iz svoga rada »Arbanija«, čije objavljivanje kao knjige nije kasnije bilo dopušteno.

Odnos koji je don Franjo Milićević pri izdavanju **Glasa Hercegovca** Uspostavio s vlastima nije bio tako jasan a ni prost kako se savremenici u početku činilo. Prihvatanje »oslobodilačke« misije okupatora, potvrđivane u duhu vremena na bazi katoličanstva i hrvatstva, omogućilo je približavanje lista režimu, kome će se on formalno u svemu prikloniti i njegove političke i ostale stavove zastupati, braniti. Nije moguće određeno reći kako je do ove sprege došlo, ko je bio njen inicijator. Ali ne može biti nikakve sumnje da je povezanost lista s režimom, od savremenika naslućivana, stvarno postojala na osnovu obostrano izraženih želja i ciljeva, koji su među sobom prethodno morali biti usaglašeni. Pokazalo se, međutim, brzo da na sklopljeni sporazum s obe strane nije jednako gledano, među partnerima su s toga počele izbijati nesuglasice i svojom težinom potresati, razgrađivati uspostavljeni sklad.

Korektan i prislan po izgledu, odnos don Milićevića prema vlastima nije otpočetak bio dovoljno ni iskren ni srdačan, pa prema tome ni zasnovan na poverenju koje je neophodno u ovakvim prilikama, naprotiv, on je u sebi nosio klice nesporazuma koje će potajno tinjati, narastati, i doskora naći mogućnosti za javno probijanje i odušku. Genezu ovih razlika, njihov postanak i produbljenje nije moguće potanje pratiti, takođe ni bliže odrediti njihovu suštinu, ali ne može biti sumnje da je do nesuglasice moralo doći čim su na videlo izbila različita gledanja na cilj koji se listom želeo postići. Vršeći preventivnu cenzuru, nadležna upravna vlast u Mostaru je u prvo vreme imala uticaja na utvrđivanje lista, kako je to želela i naredila Zemaljska vlada, pa iako se ne može znati u kojoj meri je to činila, sme se posigurno tvrditi da je urednik Milićević postepeno izmicao tom uplitanju vlasti i sve više sâm, po svom ukusu i nahođenju, uređivao list. S nastojanjem da se oslobodi neželjenog tutorstva vlasti, on je povremeno, i sve češće, izazivao incidente i zbog toga kod moćnih upravljača stvarao protiv sebe neraspoloženje, mrzovolju, pa i ozlojeđenost. Takav obrt nije, naravno, nastao odjednom, nego se na pogodnom terenu taložio i pripremao kroz duže vreme.

²⁵⁾ **Glasnik jugoslovenskih franjevaca**, III/1889, br. 12, str. 205. U narednom broju ponovljen je napad, i, pored ostalog, rečeno: »Što su izrekla medena usta, a napisalo zlatno pero g. Don Franje Milićevića na naše izpravke štampane u 12. br. pr. g. to može, tko hoće čitati sa ogavnom ugodnošću u 50. broju »Glasi Hercegovca«. Ama ljudi! pravo veli ona stara naša: čeg je puno srce onog i usta, ili: medena usta medeno i sbore. Kakvo ulišće onake i pčele. Nego se vidi, da će se popraviti. U tom 50. broju neima više nego nešto preko stotine = nisu to samo tiskarske pogriješke. Ide se napred, ide!« (**Glasnik jugoslavenskih franjevaca**, IV/1890, br. 1, str. 15).

Tekle su stvari skladno sve dok je urednik Milićević misao o jedinstvu naroda u Hercegovini, podstaknutu i podržanu upravo od režima, propovedao u **Glasu Hercegovca** pomirljivo i nepristrasno, na način kako je izložio u svom programskom članku. Ali, i pored toliko isticane tolerantnosti, on je već rano stavljao do znanja da će u nacionalnom pitanju zauzeti nepomirljiv, ekskluzivan stav. O narodnosti, tada vrlo aktuelnoj temi, govoreno je u listu na više mesta i isticano da se ona, kao značajna pojava savremenog života, ne može zatajiti, ipak, uza sve to, narodnost po imenu nije kazivana već je prepuštena istoriji, toj učiteljici života, da kaže i zasvedoči o kojoj je narodnosti ovde reči. U sklopu ovog razmatranja napadano je nerazumno mešanje vere s narodnošću, iz čega nastaju teške razmirice, nepotrebno raspirivanje strasti, iako ne može biti nikakve sumnje da smo svi, bez razlike vere, sinovi jednog istog naroda. U širenju i popularisanju ove misli, narodnost je neizbežno izlazila iz dotadašnje anonimnosti, a stalnim insistiranjem na pripajanju okupirane zemlje Hrvatskoj, list je u sve ekskluzivnijoj formi razvijao tezu o narodnom jedinstvu tvrdeći, sad već otvoreno, da je Bosna i Hercegovina hrvatska zemlja koja pripada isključivo hrvatskom narodu.

Identifikovanje misli o narodnom jedinstvu s hrvatskom u listu iza kojeg je, znalo se, stajao režim ne samo da je izazvalo buru protesta s raznih strana nego i dovelo u nezgodan položaj vlastodržce, koji su polazili od faktičkog stanja u zemlji i zvanično podržavali politiku tolerantnosti među versko-nacionalnim grupama. Do izvesnih incidenata došlo je i pre nego se don Franjo Milićević javno nacionalno iskazao i zaplovio velikohrvatskim vodama. Kao primer mogu se navesti dva slučaja iz g. 1888. Tada je **Glas Hercegovca** u 32. broju od 8. avgusta neprikladno donio na uvodnom mestu neko »previšnje ručno pismo« na zajedničkog ministra finansija, a osim toga na drugom mestu istog broja prikazao svečanu proslavu 900. godišnjice pokrštenja Rusa i u vezi s tim doneo tekst pozdravnog telegrama koji je biskup Štrosmajer poslao u Rusiju. Zamerajući što je preventivna cenzura propustila te članke, Zemaljska vlada je dopisom zatražila od mostarske Okružne oblasti da se ubuduće na ta osetljiva pitanja najveća pažnja obraća.²⁶⁾

Za novu intervenciju vlasti dao je zatim povod **Glas Hercegovca** kad je u narednom 33. broju od 16. avgusta usledilo više zaplena od preventivne cenzure i ta mesta redakcija ostavila prazna, nepopunjena novim tekstom. Konstatujući ovu neobičnost, Zemaljska vlada ističe u aktu na Okružnu oblast da se nikako nije smelo dopustiti da list s takvim belinama iziđe jer to, očigledno, daje povoda neprijateljski raspoloženim elementima, domaćim i stranim, da o prilikama u zemlji stvaraju nepovoljne zaključke. Ovo treba da ima stalno na umu Grdaski kotarski ured kao cenzurska vlast i da obavezno traži popunjavanje svih belina, a osim toga i da redovno izveštava višu vlast o sadržaju zaplenjenih članaka. U vezi s ovim, Zemaljska vlada traži da se opomene urednik Milićević da bi produženje ovakvog rada neminovno imalo za posledicu oduzimanje

²⁶⁾ ABH — Zem. vlada br. 1064 res. 1888.

koncesije i obustavljanje odobrene subvencije. Na kraju Zemaljska vlada ukazuje da nije trebalo objaviti ni članak o ujedinjenju Hrvata i Srba, već ni zbog toga što je u njemu sadržan jedan dopis iz zagrebačkog **Srbobrana**, a tome listu je oduzet post-debi za Bosnu i Hercegovinu.²⁷⁾ Prema sećanju Ivana Milićevića, Zemaljska vlada je 1888. g. bila obustavila **Glas Hercegovca**, ali je urednik nekako izmolio da list i dalje izlazi.²⁸⁾

Stvari su posle svega krenule neočekivanim putem, uz zagonetnu tolerantnost režima, za koju bi se jedva moglo naći neko opravdanje. Ne samo da su bez dejstva, ostale opomene Zemaljske vlade, nego se i list **Glas Hercegovca** uz izdašnu materijalnu potporu režima našao u položaju da radikalni hrvatski politički kurs javno obeleži. Da bi pokazao svoj razmah i ekspanziju, **Glas Hercegovca** je od 1. avgusta 1890. izlazio već dvaput sedmično, umesto jedanput kao dotad, a ovo znatno proširenje, sada se zna, omogućio je upravo režim tim što je listu povećao subvenciju i istovremeno mu odobrio i isplatio jednu akontaciju u znatnom iznosu. Mostarski gradski kotarski predstojnik Foglar (Foglár), koji kao cenzor daje ove podatke, kaže u jednom izveštaju da mu se s pravom može prigovoriti što je listu isposlovao ovu i ostale povlastice, jer su iz toga proizašle veoma teške posledice: zbog povlastica kojima je obasipan, Milićević se ponašao kao da vlast ne može imati ništa ni protiv njega ni protiv njegova lista, pa je s takvim uobraženjem postajao sve slobodniji od vlasti.²⁹⁾ Naravno, ovakvo urednikovo ponašanje imalo je za posledicu gomilanje ekscesa s vlastima, o čemu predstojnik Foglar ponešto govori u nekoliko svojih izveštaja.

Kao što se moglo i očekivati, **Glas Hercegovca** je posle proširenja obraćao veliku pažnju nacionalnom pitanju. Obeležavajući svoju hrvatsku orijentaciju po ugledu na pravašku štampu u Dalmaciji i Hrvatskoj, list je u prikazu političkog stanja bio često subjektivan i u toj meri netrpeljiv da se nije trudio ni da lako uočljiva preterivanja izbegne. Bosna i Hercegovina je hrvatska zemlja, ta osnovna nacionalno-politička misao **Glasa Hercegovca**, sada je u svakoj prilici otvoreno i bezrezervno isticana, i pored toga što je hrvatsko ime iz zemlje, kako se objašnjavalo, usled nezgoda vremena ili zlobe ljudske potiskivano s nastojanjem da ono bude uništeno, skriveno, a sve to radi slabljenja hrvatskog naroda kao celine. Ali tama obmana i laži ne može biti trajna, istina i pravda će posigurno prodreti i hrvatsko ime će se vratiti u ove krajeve. Za potvrdu toga isticano je da hrvatsko narodno ime svetli u svetskoj povesti kao alem-kamen, jer ni jednog drugog naroda nema koji bi mu mogao stati uz bok svojom čistom i sjajnom prošlošću.

Glas Hercegovca zamera Austriji što ne rešava državnopravni položaj okupirane zemlje, koji je i sada, posle toliko godina, neodređen,

²⁷⁾ ABH — Zem. vlada, n. spis.

²⁸⁾ Ivan Milićević: Tiskarna don Frane Milićevića u Mostaru. Mostar i Hercegovina. **Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva** Beograd, XVII/1937, br. 11—12, str. 1055.

²⁹⁾ ABH — Zem. vlada, br. 726 res. 1891.

prema tome čudnovat i neizvestan. U interesu svoga opstanka i ujedinjenja Hrvati kao narod treba da idu na ruku Austriji, stoga list insistira na tome da se prirodnim pripajanjem okupirane zemlje Hrvatskoj okonča sadašnja neizvesnost i tim neprijateljima konačno izbiju iz ruku mnogi propagandni aduti.

Čini se da je izlaženje **Glasa Hercegovca** dvaput nedeljno ostavljalo utisak u javnosti da je isticanjem hrvatske političke orijentacije bilo omogućeno listu da proširi krug svojih čitalaca u Bosni i Hercegovini i, još više, u Hrvatskoj, i pored napada koji su mu otud upućivani od nekih uglednih hrvatskih listova (zagrebačkog **Obzora**, zadarskog **Narodnog lista** i još nekih). Ovo je shvatljivo ako se ima u vidu da je u Hrvatskoj u novije doba, pod uticajem ideja borbenog pravaštva, postojala sve popularnija misao o hrvatskoj Bosni i Hercegovini, a kako se o tom u raznim prilikama govorilo i pisalo, često s pozivom na neke istorijske događaje i pojave, padalo je sve to na plodno tle i u sklopu jedne moćne državne tvorevine hvatalo tim lakše korene što je znatan deo severozapadne Bosne do turskih osvajanja bio naseljen hrvatskim stanovništvom i ulazio u sastav hrvatske države (tzv. Turska Hrvatska). Polazeći od osnovnih ideja pravaštva, nezavisno od stvorenih frakcijskih razlika, **Glas Hercegovca** je isticao takozvano hrvatsko državno pravo i, postajući sve radikalniji, negirao u Bosni i Hercegovini ma kakvo pravo drugim narodima, osim hrvatskog. Ovakvo pisanje godilo je razigranoj mašti nacionalnih fantasta i potsticalo njihovo vatreno rodoljublje.

U sledu misli koje je razvijao **Glas Hercegovca** svako pravo Srba u Bosni i Hercegovini je negirano ili ignorisano. Izbačena je i ponavljana krilatica da srpstvo nije narodnosna, nego samo verska oznaka i na toj izmišljotini stvarane postavke koje su ponekad imale fantastičan prizvuk. Ali kako je srpska politička misao, uza sve to, postojala i vidno jačala, pa se stvarno stanje ipak nije moglo do kraja ignorisati, Srbe je **Glas Hercegovca** u svakoj prilici napadao, često bezobzirno vređao i ismejavao.²⁰⁾ Uz omalovažavajuće pristupne reči, on je iznalazio i poentirao nepovoljne pojave i događaje među Srbima u okupiranoj zemlji i, naročito, u Srbiji, i bio u tom komentarisanju nepovoljnosti neumoran kroz celo vreme. U listu se često govorilo o doseljavanju Srba u hrvatske zemlje i u brojnim varijacijama na ovu temu probija se i tvrdnja da su oni došljaci i u hrvatskoj Bosni i Hercegovini. Ustajalo se naročito protiv srpske propagande u hrvatskim zemljama, koja je utoliko opasnija što je pomagana spolja, iz Srbije i Rusije. Ukazujući da se u hrvatske

²⁰⁾ Da se pri tom i neukusno postupalo i nije vodilo računa o istini, pokazuje sledeća beleška: »**Dimić**. Dojakošnji učitelj trgovačke škole u Sarajevu Ignjat Dimić na vlastitu molbu otpušćen je daljnje službe u ovim zemljama, te je smjesta otputovao u Srbiju — morda za ministra umjesto Pašića« (**Glas Hercegovca**, IX/1892, br. 61, rujan 7). A Dimić, poznati stručni pisac i novinar, nije uopšte otišao u Srbiju nego u Zagreb, gde je kod **Srbobrana** bio saradnik, a po smrti Pavla Jovanovića jedno vreme i urednik lista.

koja se povlačila kroz više brojeva. Ističući glasno svesrpske pretenzije, pod okriljem režima — kako se kasnije saznalo, Stražičić je bio u toliko povoljnijem položaju što je srpska misao u Bosni i Hercegovini još za turskog vremena, pod uticajem oslobodilačkih borbi, poprimila politička obeležja izražena u težnji za oslobođenjem i ujedinjenjem svih delova srpskog naroda. Kako je proces formiranja kod bosanskih Hrvata bio u toku, a kod Srba uglavnom završen još pod starim režimom, Stražičić je srpska shvatanja branio uporno i sa romantičarskim zanosom, iako posle političkih promena u vreme okupacije nije za to imao realnog osnova. Vedri optimizam nije Srbe, ipak, zadugo napuštao, svakako zbog vidnog napredovanja na raznim sektorima društvenog života. U isto vreme su srpski izvanbosanski listovi **Branik, Zastava, Srbobran, Delo** i dr.) sluteći iz pisanja **Glasa Hercegovca** za njegove veze s režimom, tvrdili da je taj list pokrenut da pomoću hrvatstva unosi mržnju među srodnim elementima koji do okupacije u ljubavi življahu.³⁴⁾

Spominjem još i zanimljivo svedočanstvo predstojnika Foglara o tužbama protiv **Glasa Hercegovca** koje je slušao i primao prisustvujući kao izaslanik vlasti sednicama odbora mostarske Pravoslavne opštine (svakako posle obnavljanja u g. 1888). Na tim sednicama moglo se često čuti da vlast ispisuje ceo list i da je ona odgovorna za svaku reč i stav, pošto je list Vladin organ. Na ovim premisama stvoreno je veliko nepoverenje pravoslavnih prema konkretnim događajima uz prebacivanje režimu da povlađuje katolike i katoličku propagandu. A u svemu tome prevladivalo je uverenje da za ovim listom stoji vlast, inače, pitali su se oni, zašto se ovakav list najniže vrste ne zabrani.³⁵⁾

Prema Muslimanima, međutim, **Glas Hercegovca** je zauzimao najpovoljnije gledište polazeći od pravaške svehrvatske ideje i Starčevićevih proizvoljnih konstrukcija da su bosanski begovi hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo sablje u celoj Evropi. Muslimani su na razne načine hvaljeni, veličana je njihova kultura, poštenje i junaštvo. Kao starosedeoci, oni u Bosni s katolicima predstavljaju najstarije slovensko stanovništvo koje pripada hrvatskom narodu, dok se ovdje nije ni znalo za pravoslavne sve do dolaska Osmanlija. Posebno je ukazivano na neke osobine zajedničke katolicima i Muslimanima (na primer, ikavsko narječje), a prećutkivano je sve ono po čemu su Muslimani bliski pravoslavnim. Ovu politiku zbliženja Hrvata i Muslimana nasuprot Srbima podsticao je i režim, pošto je takav stav kao probitačan bio zauzet još

³⁴⁾ U poznatom »Pismu iz Bosne« o **Glasi Hercegovca** je svojevremeno pisao Vladislav Skarić, pored ostalog: »To je jedan list, koji je postavio sebi za zadatak, da širi Hrvatstvo u Bosni i Hercegovini. Naravno kad vlada smatra svakoga Srbina pravoslavne vjere za hajduka — kao što se izvolio izraziti gospodin okružni prestojnik Lazarini jednom vojničkom ljekaru — i buntovnikom, koji upire oči tamo na onu stranu Drine i na Lovćen i Durmitor, onda se može razumjeti zašto se Hrvatstvo u Bosni protežira i smatra za vrlo povoljno po državnu ideju. I Hrvati još imaju obraza da kažu kako ih gone u Bosni. Još kad takav hrvatski listić hvali vladu i njezine ustanove, onda već možete misliti kako stoji kod vlade« (**Delo**, Beograd, V/1895, str. 290—291).

³⁵⁾ ABH — Zem. vlada br. 276 res. 1891.

u vreme okupacije. Iz nacionalno-političkih razloga hrvatski autori u listu su hvalili turski feudalizam, što je godilo Begovatu koji je još živeo u feudalnim tradicijama i shvatanjima.

Kako je teza o jedinom hrvatskom narodu u okupiranoj zemlji, bez obzira na verske razlike, postajala zbog opiranja Srba sve manje ubedljiva, a famozni »Istinići« koji »veselo i poštena obraza« priznaju »hrvačka prava na Bosnu i Hercegovinu« bili upravo bele vrane kojima niko nije hteo verovati, **Glas Hercegovca** je utoliko upornije insistirao na hrvatstvu Muslimana, pribrojao ih hrvatskom narodu i svakom prilikom se koristio da to javno kaže i naglasi. On je pripadnost Muslimana hrvatskom narodu uzimao kao nešto razumljivo samo po sebi, u što se ne može nikako sumnjati niti o tom diskutovati. U stvari, osim nevelikog broja pojedinaca, široki muslimanski slojevi nisu u to bili ubeđeni, i kod **Glasa Hercegovca** nije se javljala dilema kod isticanja potrebe odlučnog rada i preduzimanja svega što će doprineti pridobijanju Muslimana za hrvatstvo. Tome mogu, svakako, poslužiti Muslimani, koji se već javljaju kao saradnici **Glasa Hercegovca** (na primer, Osmanbeg Štafić — možda pseudonim sličan Istiniću). Smatralo se da značajno dejstvo imaju neke u listu objavljene izjave Muslimana u kojima se ustaje protiv srpstva i odlučno brani hrvatsko narodno ime.²⁶⁾ Koristi se za isti cilj i teška prošlost, pri čemu se uz bane i knezove spominju paše i veziri, među sobom zadojeni mržnjom i ratom do istrebljenja (Zrinjski bane, Sokolović paša) kao »tuđe volje sužnji«. Ali prošla su ta vremena i danas katolici i Muslimani pomoću prosvete rade za rod hrvatski.

Zbog sličnih prorežimskih stavova, **Glas Hercegovca** je s uvažanjem susretao muslimanski list na turskom jeziku **Vatan** i iz njega neke napise prevodio i objavljivao. Na isti način on je dočekao i novi muslimanski list **Bošnjak**, kad se pojavio sredinom 1891. g., pretpostavljajući da će raditi za hrvatstvo. A kada se pokazalo da **Bošnjak** ne ide očekivanim putem, da on, u stvari, pokušava da od naroda u Bosni i Hercegovini stvori novu narodnost, **Glas Hercegovca** je u više polemičkih članaka pobijao takve težnje, koje cepaju i razjedinjuju hrvatski narod i nanose mu štetu. Tako je ovaj mostarski list u nekim člancima, polemikujući s **Bošnjakom**, razložno ukazivao da se narod i jezik ne mogu nazivati po pokrajinskim imenima, jer bi u tom slučaju imali za jedan

²⁶⁾ **Glas Hercegovca**, VIII/1891, br. 81, studeni 28. Pod naslovom »Izjava bosanskih Hrvata Muhamedanaca« iznosi se i sledeće: »I mi se, gospodine uredniče, pridružujemo onoj »izjavi«, koju je donio i »Glas Hercegovca« u br. 77. t. g. naše braće iz bosanske Dubice: Rustan-bega Cerića, Ibrahim-age Pezić, Ali-bega Kapetanovića, Ahmet-bega Cerića, i dr., te izjavljujemo, da nam nitko o srbstvu i ne govori, a kamo li nam ga nameće. Mi se ne stidimo našeg imena hrvatsko-narodnog, kao što ga se stide, opojeni vjerskim fanatizmom, neki naši zemljaci, Srbima prozvani, nagovorom srbske propagande. — Mi smo pripravnici za naš narodni ponos i krv proliti, a ne uzmaći sa branika, kao Srbi iz Slivnice i Pirota. — Nazovi, vi, Srbi, jezik i usta, a pamet u glavu! — Bosansko Posavlje 16/11. 1891. — Više nas Muhamedovaca za sve Posavlje« (Nije ipak niko potpisan).

jedini hrvatski narod na desetine pokrajinskih imena.³⁷⁾ **Glas Hercegovca** je u više prilika na razne načine ponavljao svoju tezu o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini.

I pre nego će između oba ova prorežimska lista doći do prećutnog sporazuma na hrvatskoj osnovi, **Glas Hercegovca** je, podvlačeći da će u budućnosti biti slavno nazivati se Hrvatom, pozvao muslimanski **Bošnjak** neka se lati posla oko širenja hrvatstva, pa će njegovo ime postati časno i slavno, neumrlo u povesti naroda našeg. »Još je vrijeme »Bošnjače« — kaže se na jednom mestu — da prigriši svetu ideju hrvatstva, da razviješ barjak ne okaljanog patriotizma hrvatskoga, na kojem neka bude napisano naše geslo: Bog i Hrvati.«³⁸⁾

Da se **Glas Hercegovca** kao pravaški list sukobljavao i sa hrvatskim listovima koji nisu zastupali tu ideju, pokazuje slučaj s **Obzorom**, najuglednijim hrvatskim listom toga vremena. Nezadovoljan stavovima i načinom uređivanja, **Obzor** se osvrtao na pisanje ovog hercegovačkog lista i uz postavljene primedbe davao i neke savete. Osećao se **Glas Hercegovca** revoltiranim zbog ovog pokroviteljstva i svom žestinom napao je **Obzor** i »Obzoraše«, koji nisu ništa doprineli za izobrazbu bosanskohercegovačke hrvatske mladeži. Kao Srbin i rusofil, **Obzor** nabacuje pogrde na **Glas Hercegovca** i ne samo da ne potpomaže hrvatsku štampu nego je i ruši svojim člancima o Srbiji i Rusiji. **Obzor** se ulaguje Srbima, daje im svuda prvenstvo i sutra bi Hrvate izdao kad bi do njega stajalo. Spominje se ruski jaram nad Poljacima i drugim narodima i odbacuje misao da bi Austrija radila na ponemčenju i pomadžarenju Bosne. Misli li **Obzor** da bi Srbi bili bolji kad bi došli u ove pokrajine... Ne prima savete da se urednici i saradnici **Glasa Hercegovca** okanu novinarstva za koje da nisu sposobni itd.³⁹⁾ U jednom kasnijem napisu **Obzor**, zastupajući tezu da su Hrvati najkulturniji na jugu i da je kultura i prosveta najbolje oružje za napredak hrvatstva, kaže, pored ostalog: »Toj misiji u Bosni — priznati će i najnepristraniji — nezna da se odazove, nezna da ju vrši »starčevićizam«: on je pače ruši. Toj se zadaći pak najmanje znade odazvati nesposobni i tiesnogrudi »Glas Hercegovca.«⁴⁰⁾

S pisanjem **Glasa Hercegovca** nije ni vlast mogla biti zadovoljna. Zapazilo se uskoro da su neki stavovi, izneti u listu, odudarali sve više od političkih načela koja je vlast javno zastupala, a to joj je tim nezgodnije padalo što se znalo za njene veze s ovim listom, kome je na razne načine pružala podršku. Može se ovo posigurno tvrditi, iako je neke tonove tog pisanja već na početku inspirisao sâm režim, uveren da će svojim moćnim uticajima držati urednika i list pod kontrolom. Posle nekoliko godina, don Milićević je, protivno ovom očekivanju, postajao samostalniji i svojim listom sve manje zadovoljavao vlastodršce sadr-

³⁷⁾ **Glas Hercegovca**, VIII/1891, br. 4, siečanj 21.

³⁸⁾ **Glas Hercegovca**, IX/1892, br. 12, veljača 13.

³⁹⁾ **Glas Hercegovca**, VIII/1891, br. 58, kolovoz 2.

⁴⁰⁾ **Obzor**, XXXII/1891, br. 270.

žinski i načinom uređivanja, i pored toga što je preventivna cenzura sad mnoge napise precrtavala i izbacivala. Iz ovog razloga je gradski kotarski predstojnik Foglar, odgovoran za obavljanje preventivne cenzure, došao u položaj da se pred višim vlastima pravda za taj posao, pri čemu je nastojao, pored ostalog, da osvetli karakter i tendencije lista, kao i ličnost redaktora i njegov odnos prema vlastima.

Iz međusobnih, uglavnom službenih dodira predstojnik Foglar je kao cenzor stekao dosta nepovoljno mišljenje o uredniku don Milićeviću i njegovom **Glasu Hercegovca**. Vodeći politiku prema vlastitom nahođenju, Milićević se nije obzirao na službene stavove, i u listu je ustajao naročito protiv državnopravnog položaja obaju pokrajina, uz to i demonstrirao protiv raznih uredaba nove uprave, i pri svemu se ponašao kao pravi gospodar kome niko od vlasti ništa ne može. Foglar ukazuje na članke iz lista izbačene od cenzure, koji na karakterističan način govore koliko je Milićević ignorisao sve od vlasti upućivane pouke, opomene, pa i pretnje. List je uređivan na nepriličan način, u njemu su dolazile do izražaja negativnosti koje prate neke listove iz susedstva, kao namerna površnost, netaktičnost, naduvenost. Neodmerenim polemikama s srpskim listovima, **Glas Hercegovca** je podsticao vodeće katoličke krugove, naročito sveštenstvo s biskupom Buconjićem na čelu, da se tuže na rdavo stanje pod novom upravom i tvrde pri tom da se katolici potiskuju, a Srbima sve dozvoljava, što svakako nije bilo tačno. U stvari, list je serijom svojih članaka pod naslovom »Razbistrimo« izazivao pravoslavne, koji su se njima osećali povređenim.

Ukazujući na preširoko polje rada koje je Milićeviću ostavljeno, Foglar postavlja pitanje šta ovaj list znači i u čemu treba da koristi režimu. Kako on misli, **Glas Hercegovca** nije organ sveštenstva, ni uopšte neke katoličke grupe — umereno ili ekskluzivno hrvatske, on ne deluje ni u verskom ni u nacionalnom smislu, ne doprinosi ništa preporodu, ne sadrži ni poučne ni beletrističke priloge, on se sada bavi, podvlači se s ogorčenjem, preštampavanjem teksta berlinskog ugovora, članaka o Albaniji i slično. List zapostavlja i lokalnu hroniku, koja ga se malo tiče, ignoriše sve što je od opšteg interesa i važnosti za upravu, prosvetu, trgovinu itd., a svoj najveći trijumf vidi u bezvrednim ali razdražujućim svadama s drugim sličnim novinama, uz to stavlja sebi za zadaću da prikaže kako je narodu rdavo pod novom upravom. Istina, on to čini zaobilaznim, manje upadljivim putem, jer uživa od uprave materijalnu pomoć. Za ilustraciju tih postupaka navodim da je preventivna cenzura krajem novembra 1891. g. izbacila iz **Glasa Hercegovca** dve proklamacije iz vremena okupacije (carevu i vojnog komandanta Filipovića), koje je list nameravao doneti pošto je pre toga, bez naročitog povoda i razloga, preštampao tekst berlinskog ugovora, iako je to sve objavljeno u I knjizi »Glasnika zakona i naredaba« i za preštampavanje u jednom lokalnom listu nije postojala nikakva potreba. Ali tim je, misli cenzor, urednik hteo pokazati kako su u zemlji od okupacije povećane razne dažbine, pa prema tome i pogoršan položaj naroda, što je svakako u vezi s protestnom akcijom koju u zapadnoj Hercegovini vodi jedan katolički sveštenik.

Posebno je nezgodno što **Glas Hercegovca** diskreditira režim i nanosi mu veliku štetu. Razdražljivo deluje sve što Milićević piše, naročito njegove neodmerene polemike sa srpskim listovima i optuživanje srpskog plemstva an blok zbog tobožnjeg gravitiranja prema vani. I pored precrtavanja i izbacivanja od strane preventivne cenzure, opet je toga polemičko-svađalačkog dosta ostajalo i listu davalo ton. A najgore je to što se u javnosti stvorilo mišljenje da je to list koji stoji dobro kod režima i uživa njegovo poverenje i milost. Upravo na tom uverenju, kao i okolnosti da urednik pripada svešteničkom staležu — što je kao nepovoljno za režim osuđivano, zasnivao je don Milićević svoje drsko ponašanje prema svim dobronamernim predlozima i opomenama režima, znajući posigurno da će upravi biti potureni i na nju svaljena odgovornost za sve nedolične stavove i tendencije iskazane u listu. List je, misli cenzor, zaista beznačajan, ali ako se optužuje za neke stavove, Milićević je tada uvek u drugom planu a glavna odgovornost pada na vlast koja se s tendencijama lista identificira.

Zanimljivo je Foglarovo tvrđenje da se sve više uveravao, dolazeći u bliži dodir s Milićevićem, da je lakše izići na kraj s otvorenim neprijateljima režima, kao što su Šešelj i Spužević, nego s ovim eksfratrom, čija lojalnost i odanost ne vredi ni jednog krajcara a koji na sramotu svoga staleža nosi svešteničko odelo, pod kojim traži i nalazi imunitet za svoju neobrazovanost, netolerantnost i mržnju. Kod se uzme u obzir cenzorova žalba da je zbog ovog lista i veza s njim poljuljan njegov ugled kod domaćeg življa, biće razumljiva izvesna preterivanja koja su neizbežna u sličnim poverljivim izveštajima.

Dajući još nekih pojedinosti, takođe i ponavljajući iste stvari u više varijanti, Foglar je na kraju, na osnovu izloženog, predložio preduzimanje konkretnih mera prema listu, pre svega smanjenje odobrene subvencije. S njim se složio i okružni predstojnik baron Benko koji, dostavljajući izveštaj Zemaljskoj vladi, podvlači da je Foglar tačno opisao držanje don Franje Milićevića i težak utisak koji svojim nedoličnim sadržajem ostavlja taj za oficijelni smatrani list **Glas Hercegovca**. Benko potvrđuje da je Foglar sve prilike svestrano i tačno opisao, i sa svoje strane samo dodaje da je šteta za svaki krajcar koji se izdaje za ovaj list, dok je bezizgledno svako staranje cenzorskih vlasti da se pomoću don Franje postigne pristojan i čitljiv list koji ne bi, kao sada, izazivao neprilike i zlu krv prema upravi. Najbolje je, smatra okružnik, ako se obustavi isplata subvencija, posle čega bi **Glas Hercegovca** prestao i verovatno je da bi se našao neki pristojan i koliko-toliko obrazovan pojedinac za pokretanje jednog lista katoličkog pravca, kome bi se mogla pružiti potpora.⁴⁾

Okružni predstojnik Benko je ponovio svoj predlog dostavljajući novi izveštaj predstojnika Foglara s otiscima zaplenjenih članaka iz jednog broja **Glasa Hercegovca** uz obrazloženje pojedinačno svake zaplene ističući, sad još odlučnije, da uviđa samo jedan probitačan izlaz iz svega, uskraćivanje koncesije don Franji Milićeviću. Kako bi on u

⁴⁾ ABH — Zem. vlada, br. 726 res. 1891.

tom slučaju napustio Mostar, ostalo bi slobodno mesto za osnivanje jednog novog lista, pogodnog i lojalnog. Zemaljska vlada, međutim, nije još bila za predlagane krajnje mere. Uzimajući na znanje ekscese koje je dod Milićević sa svojim listom činio u poslednje vreme, ona je dopisom od 18. decembra odobrila rad cenzorskih vlasti i predstojnika Foglara uputila da Milićeviću ne isplati sledeću ratu odobrene subvencije, što je imalo da predstavlja ozbiljno prethodno upozorenje.⁴²⁾

Don Milićeviću bila je ovo šansa da sredi stvari, ali kako se on nije dao »urazumiti«, nego je na isti način produžio da izdaje **Glas Hercegovca**, izgubio je, verovatno, potporu pre isteka g. 1892, u kojoj je i inače nešto manje brojeva izdao. List je zapadao u ozbiljne tegobe i neprilike, pre svega zbog nemarnosti pretplatnika, a i nekih drugih razloga. Uspevši da »neokaljanu zastavu čistog rodoljubja vije«, kako se pohvalio krajem godine u belešci »Našim čitaocima«, list ipak daje unekoliko naslutiti probleme s kojima se već nosi: »Sva naprežanja naših protivnika, sve nepogode tiskarske nemogoše dovesti naš list na rub propasti. Ni bure ni oluje koje je naš list ove godine pretrpio nijesu učinile da smalakšemo. Nas sve to nije smutilo ili oslabilo. Mi smo se pokoravali udarcem okolnosti, ali nismo nikada gubili nadu u bolju budućnost i podporu sa strane čitatelja. Nadamo se pouzdano da će rodoljubi, a u prvom redu čitaonice po Hercegovini i Bosni, po Banovini i Dalmaciji priskočiti predplatnom nama u pomoć, da time osjeguramo obstanak lista.«⁴³⁾

Ali, to su bile samo varljive nade. Izgubivši podršku vlasti, don Milićević je sa **Glasom Hercegovca** doživljavao razne neprilike i u naredne dve-tri godine jedva održao list, koji je i sadržajno i tehnički sve jadnije izgledao. Broj pretplatnika nije bio velik ni ranije, u vreme proširenja lista i na politička pitanja, sada se taj broj osipao, smanjivao uporedo s pogoršanjem kvaliteta lista. Kako pretplata i oglasi kao jedini izvori prihoda nisu obezbeđivali ni najskromnije materijalno pokriće, list je kopneo, srozavao se, ali i životario, svakako na račun štamparije, čija su postrojenja nemilice iskorišćavana i nisu obnavljana ni koliko je neophodno za prosto održavanje. Iz ovog razloga tehnička izrada lista bila je vrlo slaba, ispod svih normi, slova izlizana i delom polomljena, a štampa neujednačena, tako da su pojedini brojevi bili nečitki, šareni, s belinama. Za ilustraciju krajnje beznadnog stanja u koje je zapao list navodim početnu rečenicu iz »Poziva na pretplatu«, objavljenog početkom 1895. g. na uvodnom mestu: »Pošto nas je g. 1894. zapustila i sirotim ostavila, nama nije drugoga već se skrušeno providnosti Božjoj preporučiti i našoj maćiji 1895. u zaokrilje dati.«⁴⁴⁾

I pored očajanja u koje ga je, kao što se vidi, bacilo stanje lista i štamparije, don Franjo Milićević se nije predavao nego i dalje ostao

⁴²⁾ ABH — Zem. vlada br. 811 res. 1891.

⁴³⁾ **Glas Hercegovca**, IX/1892, br. 81, prosinac 28.

⁴⁴⁾ **Glas Hercegovca**, XII/1895, br. 1, siećanj 3.

na poslu pokazujući ne malu izdržljivost. Čini se da Ivan-Aziz ne preteruje odviše u rodbinskom zanosu kad za svoga strica tvrdi da je »bio odlučan, postojan, tvrd i nesalomljiv u svemu, što je zamislio i kanio učiniti«,⁴⁵⁾ jer ove osobine umnogome objašnjuju njegovu upornost da po svaku cenu održi list. Kad se ovo ima na umu, nije onda teško razumeti ni tvrđenje cenzorskih vlasti da je Milićević ostajao gluv prema svima opomenama i predlozima koji su mu u interesu lista stavljeni s te strane u vreme dok su s njim bar formalno bili dobri odnosi. Kako je on i kasnije produžio da se na svoj način, izokola, sukobljava s vlastima, da s njima potajno ratuje, cenzori su i dalje imali dosta posla, tim više što je sada Milićević pokušavao da neke od cenzure odbačene napise ponovo objavi. Iako je mostarski Gradski kotarski ured, obavljajući preventivnu cenzuru **Glasa Hercegovca**, postajao više osjetljiv i sumnjičav, dolazilo je, ipak, pojedinačno do propusta koje viša vlast nije odobravala. Jedan takav slučaj dao je povoda Zemaljskoj vladi da preventivnu cenzuru **Glasa Hercegovca** prenese iz Mostara u Sarajevo i poveri svojoj Sekciji I A.

Smatrajući se jako povređenim što su Muslimani u jednoj notici **Glasa Hercegovca** (iz septembra 1894) pribrojeni nevernincima, mostarski Muslimani su protiv toga najodlučnije protestovali putem jedne deputacije odaslane okružnom predstojniku baronu Benku. I pored Benkova uveravanja da će Muslimanima pribaviti zadovoljenje, deputaciji to nije dovoljno bilo, pa je povodom iste stvari uputila i Zemaljskoj vladi protestni telegram. Pristupajući odmah rešavanju ovog slučaja, Zemaljska vlada je naredila Okružnoj oblasti da od urednika Milićevića zatraži odgovarajuću izjavu za objavljivanje u ime ispravke, kao i da se on zapisnički opemene uz pretnju da će izgubiti koncesiju za list ukoliko bi nešto slično ponovio. Pošto je osudila arogantno nastupanje i ponašanje nekih članova deputacije kod okružnog predstojnika, posebno onih koji su u državnoj službi, Zemaljska vlada se našla primoranom da preuzme na se cenzuru **Glasa Hercegovca**, pošto prema njenom nahođenju politička vlast u Mostaru nije cenzorski posao obavljala prema utvrđenim principima. S ovim rešenjem složilo se i Zajedničko miristarstvo.⁴⁶⁾

Prenošenje preventivne cenzure za **Glas Hercegovca** iz Mostara u Sarajevo stvorilo je Milićeviću novu nevolju. List ni dotad nije najurednije izlazio, neki brojevi zbog prilika u štampariji nisu nikako izdani, sad je u iščekivanju odobrenja iz Sarajeva morao kasniti i nailaziti i na druge teškoće (izbačene napise trebalo je zameniti novim, a ove u pravilu takođe podnositi na odobrenje). Materijalno stanje lista bilo je rđavo i tako teško da je trebalo zaista hrabrosti, pa odlučiti da list i dalje izlazi »na uhar zlopatničkog nam naroda i dobrobit mile nam domovine naše kršne Hercegovine — mile Hrvatske«.

Čini se da urednik **Glasa Hercegovca** pokušava naći izlaz iz nezavidnog položaja u koji je dospao u prilično upadljivom pokušaju pri-

⁴⁵⁾ Glas jugoslovenskog profesorskog društva, n. br. str. 1054.

⁴⁶⁾ ABH — Zaj. ministarstvo, br. 1370 Pr. BH 1894.

bližavanja režimu, kako to iz pisanja proizlazi. Govoreći u jednom napisu o nekim ranijim narodnim patnjama, **Glas Hercegovca** zatim doslovno kaže: »Al sad ti slavni narode, sad kad si sretno doživio, da tobom vlada milost, zakon i pravda, možeš se rode obazrieti na minulu godinu, koja ti je urodila svakojakim plodom, te će božjom pomoćju i mudrom upravom našeg premilostivog Vladaoca sved' urađati, dok god bude ova zemlja ploditi vjernim i ratobornim sokolovima, koji priznaju i harnim se pokazuju svojim dobročiniocem i prosvetiteljem«. Naravno, list na istom mestu ukazuje i na zadaću koju sâm treba da izvrši: »Nu uz ove sretne doživljaje naša je sveta dužnost odgovarati svojoj zadaći i nepristrano našim glasilom u budućnost koračajuć, častnom čitateljstvu na duševnost i poštenje puštamo točno podupiranje ovoga jedinoga i samostalnoga glasila u cijeloj Hercegovini, koji jedini brani interese svoga naroda...«⁴⁷⁾

Uz ovo, Milićević čini u isto vreme i jedan originalan pokušaj u cilju spasavanja lista i štamparije. Molbom od 6. januara 1895. on se obratio Zemaljskoj vladi i zatražio odobrenje da svoju štampariju koju je još 1872. g. ustanovio u Mostaru prenese i uredi u Sarajevu, gde bi produžio i s izdavanjem svoga lista **Glasa Hercegovca**. Obrazlažući molbu, don Milićević je naglasio da osim štamparije nema drugih ni pokretnih ni nepokretnih dobara od kojih bi mogao živeti, a skromno se još od 1883. g. izdržavao teškim trudom i radom izdajući list. U Mostaru štamparija, osim lista, nema drugog posla, a sad je samo izdavanje lista otežano pošto je posao cenzurisanja uskraćen mostarskoj političkoj vlasti i prenesen u Sarajevo. Zbog toga list sada kasni 5—6 dana, a kako pretplatnici ne znaju pravi razlog tom zakašnjenju, uskraćuju pretplatu i tim se onemogućuje skromno izdržavanje ne samo urednika nego i štamparskih radnika koji na listu rade. Prenosom štamparije i lista u Sarajevo, naprotiv, postigle bi se znatne prednosti, od kojih su neke pomenute, kao: cenzura bi se obavljala u najkraćem roku, a list izlazio najbrže što je moguće, uklonile bi se i druge neprilike s kojima bi mogla biti nezadovoljna Zemaljska vlada, radnicima bi se omogućila zarada potrebna za život, takođe i potpisanom »prositelju« da »nepadne u još goru nuždu svoga životnog obstanka«.

Zemaljska vlada je molbu don Milićevića poslala 24. januara Zajedničkom ministarstvu s predlogom da se ovaj prenos ne dopusti iz razloga što u Sarajevu ne postoji nikakva potreba za jednom novom štamparijom, pa bi njena pojava poslovno nepovoljno delovala na ostale sarajevske štamparije. Zajednički ministar Kalaj je dopisom od 20. februara potvrdio predloženo odbijanje prenosa štamparije i lista iz Mostara u Sarajevo, odobrio takođe i navedenu motivaciju, a u pogledu obavljanja preventivne cenzure **Glasa Hercegovca** u Sarajevu naredio da se za to stvore takvi uslovi koji ne bi mogli ugroziti opstanak ovog mostarskog lista.⁴⁸⁾

⁴⁷⁾ **Glas Hercegovca**, XII/1895, br. 1, siećanj 3.

⁴⁸⁾ ABH — Zaj. ministarstvo, br. 111 Pr. BiH 1885; R. Besarović, n. d. str. 205—207.

U **Glasi Hercegovca** ostalo je sve po starom, list je jedva životario s malim brojem pretplatnika, a po spoljašnjoj formi bio upravo primitivan, kako je u jednom zvaničnom izveštaju kazano.

★

Došao je na red i poslednji period **Glasa Hercegovca**, u kome se neočekivano pojavljuje jedno novo lice koje će, pošto na volšeban način prigrabi list i štampariju, delovati samo kratko vreme i onda svojom ranom smrću okončati celo preduzeće. To čudno, pomalo misteriozno lice bio je Dominik Nedjeljko Radičić, saradnik splitskog **Jedinstva**, koji je u doba osnivanja **Nade** došao u Sarajevo i u redakciji ovog lista proveo jedno vreme. Odatle je negde 1895 (ne 1894, kako navodi Ivan Milićević) prešao u Mostar za saradnika **Glasa Hercegovca**, svakako po nečijem nagovoru i s određenim zadatkom, jer se ne može ni zamisliti da bi neko od svoje volje napustio uredništvo moćne, tek osnovane **Nade** i prišao listu koji se nalazio, tako reći, na izdisaju. Novi saradnik se u Mostaru odmah svojski prihvatio posla. »Radičić se — svedoči Ivan Milićević — u početku iskazao kao valjan i vrijedan, rad šta se umilio don Frani«.*) Po svemu što se zna, može se reći da je ovaj mladi okretni i dovtljiviji čovek, po zvanju učitelj za svog sarajevskog boravka, dolazeći u dodir sa zvaničnim krugovima, stekao izvesne veze koje će odmah po dolasku u Mostar znati da iskoristi. Radilo se, pre svega, o tome da Radičić preuzme redakciju **Glasa Hercegovca**, pošto on nije nikako želeo da u listu ostane samo saradnik.

Iz izveštaja koji je Zemaljska vlada 23. decembra 1895. podnela Zajedničkom ministarstvu vidi se da je Nedjeljko Radičić zatražio iz Mostara da mu se podeli i odobri sukoncesija na list **Glas Hercegovca**, pa iako se ne zna kako i pod kojim uslovima je dotadašnji koncesionar na to pristao, u izveštaju se zatim kaže da je sa zvanične strane ovo traženje sa zadovoljstvom primljeno u očekivanju da će list sad udariti drugim pravcem i tim opravdati svoje pravo na postojanje. Može se reći, tvrdi se dalje, da će ove želje biti ispunjene, Radičić se već pokazao kao rutinirani novinar, s dosta razumevanja i takta. On u listu talkode sledi hrvatske tendencije, ali se pri tom smireno ponaša, izbegava ispade protiv drugih političkih pravaca i postojećih konfesija.

Nedjeljko Radičić se kao novinar pokazao dostojnim uvaženja, pa prema tome i podrške u svakom pogledu. Njemu je potrebna brza i efikasna materijalna pomoć da bi list održao i sačuvao od propasti, potreban mu je neophodan obrtni kapital bez koga list ne može stati na vlastite noge. Sâm baron Benko, sad već šef Administrativnog odeljenja u Zemaljskoj vladi, nedavno se lično uverio da su uređaji u štampariji krajnje primitivni, oprema sasvim jadna, dotrajala, pa je neophodna pomoć za otklanjanje ovih i drugih nedostataka. List ima svega oko 350 pretplatnika, od kojih jedva da njih 250 plaća pretplatu, što je nedovoljno za održavanje lista. Prema Radičićevom privatnom pismu, izdaci za list nisu neznatni i oni se ne mogu nikako pokrivati iz sadašnjih minimalnih prihoda.

*) **Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva**, n. br. str. 1055.

Sadržajno i redakcijski **Glas Hercegovca** je pod novim starateljstvom popravlján i doterivan, ali se to nije mnogo zapažalo, jer je spoljni izgled lista zbog veoma slabe štampe ostavljao nepodnošljivo težak utisak. Za otklanjanje ovih nepovoljnosti i dalje osposobljavanje lista trebalo je Radičića pomoći jednom većom sumom za nabavku štamparskih uređaja, slova i drugih materijala, a osim toga i obezbediti mu isprva jednu stalnu godišnju pomoć. Značajno je da se pomoć daje samo Radičiću, pa je njegova stvar, kako se ističe u izveštaju, da ugovorom reguliše svoj odnos s don Franjom Milićevićem, kako ovaj ne bi mogao ništa uzimati iz štamparije i lista, u kom pravcu je Radičiću dato uputstvo čije sprovođenje je preneto na mostarskog kotarskog predstojnika barona Klimburga. Posle svih opreza i rezervi kojima treba Milićevića udaljiti od lista i štamparije, Zemaljska vlada je predložila da se Nedjeljku Radičiću odobri jednokratna pomoć od 1.500 for. za uređenje štamparije, a uz to na ime stalne pomoći zasad po 800 for. godišnje. Takođe je zatraženo odobrenje da se Radičiću pozajmi iz Zemaljske štamparije jedna stara ručna presa. Ovim sredstvima biće Radičiću omogućeno da list na zadovoljavajući način opremi putem nove štamparije koju će nabaviti, pa se može očekivati da tako fundiranom i osposobljenom listu ne bude ubuduće potrebno dalje subvencionisanje.

Pretpostavljajući povoljno rešenje ovih predloga, do čega je zatim i došlo, Zemaljska vlada je podelila Nedjeljku Radičiću zatraženu koncesiju za štamparski posao, a takođe i odobrila zamoljenu promenu naziva lista u **Zora**, pošto je **Glas Hercegovca** izgubio toliko na renomeu da se samo pod novim nazivom može očekivati povećanje broja pretplatnika.⁵⁰⁾

Posle ovih rešenja, pri čemu vlast udešava i ide na ruku Radičiću s očiglednom težnjom da ošteti, pa i izigra starog vlasnika i urednika don F. Milićevića, list **Glas Hercegovca** s brojem 83 od 11. prosinca 1895. izlazi s novim licima prema promenama koje su usledile: Radičić Nedjeljko, odgovorni urednik; Tiskara Milićević i Radičić; D. Fr. Milićević i N. Radičić, vlasnici i izdavaatelji. Tako je list išao do kraja godine, samo to Radičiću i vlastima nije bilo dovoljno, trebalo je don Milićevića lišiti svih prava i potpuno odstraniti iz lista i štamparije.

Kako je to učinjeno, vidi se iz izveštaja koji je Zemaljska vlada 29. januara 1896. podnela Zajedničkom ministarstvu. Prema kupoprodajnom ugovoru koji su stranke sklopile pred mostarskim Kotarskim uredom kao sudom, Nedjeljko Radičić je stekao pod meni nepoznatim uslovima vlasnička prava na list **Glas Hercegovca** i na štampariju, posle čega će istupiti kao njihov jedini vlasnik. Tim je ispunio uslov za dobi-
janje subvencije, pa mu je rata od 800 for. za 1896. g. odmah isplaćena, kako bi mogao podmiriti najhitnije potrebe. Izveštaj pominje opet neko Radičićevo privatno pismo, prema kome iz dotadašnjih subvencija nije nabavljen novi tip slova, pa postoji bojazan da će se **Glas Herce-**

⁵⁰⁾ ABH — Zem. vlada, br. 566 res. 1895; R. Besarović, n. d. str. 467—469

govca i dalje pojavljivati u staroj lošoj izradi. Ujedno Zemaljska vlada saopštava da nije sprovedena odobrena izmena naziva lista i on će i dalje izlaziti pod starim imenom.⁵¹⁾

Posle toga list **Glas Hercegovca** je pod uredništvom i u vlasništvu Nedjeljka Radičića izlazio jednom sedmično do početka jula 1896, kad je obustavljen pošto se novi urednik razboleo i uskoro potom podlegao sušici u 32. godini života.

O daljem toku stvari saznaje se iz jednog kasnijeg izveštaja koji je Zemaljska vlada podnela Zajedničkom ministarstvu. Odmah po Radičićevoj smrti, don Franjo Milićević je telegrafski zatražio odobrenje da preuzme redakciju **Glasa Hercegovca**, ali je u tom bio odbijen pošto se Zemaljska vlada zaklonila za poznati kupoprodajni ugovor i njim odbijanje pravdala. U sudskom procesu koji je potom Milićević poveo mostarski Okružni sud je najposle poništio taj famozni ugovor uverivši se da Radičić nije ispunio preuzete obaveze. Smatrajući se sad vlasnikom lista, Milićević je u oktobru 1896. ponovo zatražio odobrenje za izdavanje lista, ali je i ovog puta bio odbijen, jer je Vlada smatrala da je koncesija za izdavanje **Glasa Hercegovca**, nezavisno od vlasništva lista, prešla svojevremeno na N. Radičića i bila njegovom smrću ugašena. Zemaljska vlada se u istom izveštaju pravda da je od podele nove koncesije morala odustati, jer je Milićević svojim radom i stavom pokazao da nije nimalo pogodan za izdavanje političkog lista. Milićević je zatim nekoliko puta ponavljao svoju molbu i tražio koncesiju za list **Naša domovina**, ali je iz istih razloga odbijen, posljednji put zbog toga što su pred kraj 1897. g. Ilija Ivanković i drugovi zatražili koncesiju za izdavanje lista istih tendencija pod nazivom »Osvit«.⁵²⁾

Začudujuće je, a to i ova prepiska pokazuje, u kojoj je meri »pravdoljubiva« Zemaljska vlada išla za tim da pomoću jednog nepoznatog mladog čoveka liši don Franja Milićevića njegove jedine imovine, lista i štamparije. Da se radilo o običnoj prevari izvršenoj uz privolu i blagoslov najviših vlasti, ostavio je ubedljivo svedočanstvo Ivan Milićević u pomenutom članku, gde, pored ostalog kaže: »Pred konac 1895. leže don Frano na bolesnički krevet. Tečajem don Franine bolesti Radičić izmami don Frani potpis, da mu predaje uredništvo lista. Kad se u proljeće 1896. don Frano diže iz kreveta, pođe vrcem u svoju štampariju. Tu zateče posve novu štampariju, dok je njegova bila zbijena u posebni prostor«. Ivan je na stričev brzoglavni poziv došao u Mostar, vodio i dobio sudski proces da su list i štamparija vlasništvo don Franje. »Usprkos sudske osude Milićević nije više došao u priliku, da i dalje vodi svoju štampariju i izdaje »Glas Hercegovca«. Zemaljska vlada je smatrala, da Milićević ponovo traži dozvolu za štampariju i list: oboje mu je uskratila. Teška srca Milićević smjesti svoju štampariju u samostanski podrum, dočim štamparija, koju je vlada bila na-

⁵¹⁾ ABH — Zem. vlada, br. 204 I. B. 1896; R. Besarović, n. d. str. 469.

⁵²⁾ ABH — Zem. vlada, br. 4034 I. B. 1897; R. Besarović, n. d. str. 479—480.

bavila za Radičića, bijaše prodana u Sarajevo«. ⁵³⁾ Bilo bi zaista čudno da je don Miličević, uporan i odlučan, svojevolutno prepustio nepoznatom čoveku svoju štampariju i list s kojima je toliko godina živeo.

Don Franjo Miličević, osnivač prve štamparije u Hercegovini, pokretač i urednik prvih tamošnjih listova, nije zaista zaslužio tako žalosnu sudbinu, bez obzira što u svom novinarsko-štamarskom radu nije pokazao ni dovoljno pismenosti, a ni neophodne razboritosti u svojim političkim pogledima.

---

⁵³⁾ Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, n. br. str. 1055.

Nemiri seoskog stanovništva na livanjskom području 1906. godine

Početakom jula 1906. godine izbila je pobuna među seoskim stanovništvom Grboreza koji se ubrzo proširio i na susjedna sela Komorane, Prisač, Mali i Veliki Guber.¹⁾ Povod ovom masovnom istupu stanovništva pomenutih sela bila je zabrana ispaše na području zvanom »Jagma« u Ševarevom blatu, ali je sasvim evidentno da su korijeni ove pobune bili u još uvijek neriješenom agrarnom pitanju. Seosko stanovništvo, a naročito kmetovi, bili su u veoma teškom položaju i zbog neriješenih postojećih suprotnosti na selu, kao i zbog naglog razvitka kapitalizma poslije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine od strane Austro-Ugarske Monarhije, koji je iz osnova poljuljao njihov dotle uobičajeni način života. Sve prisutnija pauperizacija seoskog stanovništva prisiljavala ga je da napušta svoja ognjišta i da se u potrazi za boljom zaradom zapošljava kao najamni radnik u industrijskim preduzećima u kojima je pod jeftinu cijenu prodavao svoju radnu snagu. Onaj, pak, dio seoskog stanovništva koji je i dalje ostao na ranijim posjedima morao je ispunjavati obaveze utvrđene dotadanjim zakonskim propisima, jer »nova vlada nije ušla u Bosnu i Hercegovinu da bi ukinula stare zakone nego samo da ih primjenjuje podjednako prema svakome«.²⁾ Zemaljska vlada je, od samog početka, izbjegavala »da izda

¹⁾ ARHIV SRBiH, Zajedničko ministarstvo financija (u daljem tekstu: ZMF), br. 763/Pr. B. H. 1906.

²⁾ Andre Bar, Bosna i Hercegovina i austrijska uprava od 1878—1903, Beograd 1906, str. 100—101.

materijalno-pravne odredbe u agrarnim poslovima³⁾ pod izgovorom da bi se time sputalo postojeće običajno pravo »u krutu formu nepromjenljivog legaliteta,⁴⁾ pa bi se na taj način otežao njegov budući razvitak. Štaviše, ona je »recipirala i još g. 1878. iznova promulgirala⁵⁾ poznatu »Safersku naredbu« od 14. safera 1276. godine (12. septembra 1859), čime je jasno stavila do znanja da će insistirati na ispunjavanju obaveza koje su bile sadržane u tom zakonu.

Prema odredbama »Saferske naredbe«, u većini mjesta travničkog okružja, kojem su pripadala i pobunjena sela, egzistirao je sistem plaćanja trećine (učleme), dok se samo u manjem broju mjesta plaćala četvrtina (dortlema) ili petina (bešlema).⁶⁾ Pored toga, naredbom Zemaljske vlade broj 16.608 od 1. augusta 1879. godine,⁷⁾ bilo je regulisano i plaćanje državnog poreza — desetine, koji je predstavljao znatno materijalno opterećenje za seljaka, jer se nije određivao prema godišnjem prinosu žetve, nego prema unaprijed određenoj cifri poreskih prihoda predviđenih od strane državne administracije. Kada se tome dodaju i druge vrste poreza i prireza (porez na nekretnine, crkveni prirez, školski prirez, prirez na stoku, porez na klanje stoke, kuluk i dr.), onda je sasvim evidentno u kakvom se položaju nalazilo seosko stanovništvo.

Pored neposrednih poreza (trećine i desetine), stanovništvo pobunjenih sela: Grboreza, Komorana, Prisapa, Malog i Velikog Gubera, moralo je snositi i teret prireza na stoku,⁸⁾ jer se najveći broj domaćinstava, osim zemljoradnjom, bavio i stočarstvom. Tako je 1895. godine na području pomenutih sela 216 posjednika stoke imalo 7.036 komada krupne i sitne stoke, ali se do 1910. godine broj posjednika smanjio na 202, a broj stoke na 6.149 grla, na što je, svakako, pored ostalog, u dobroj mjeri uticao i navedeni prirez. Broj posjednika i ukupan broj krupne i sitne stoke, prema popisima 1895. i 1910. godine, kretao se u sljedećim relacijama:⁹⁾

³⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, Zagreb 1906, str. 49.

⁴⁾ Isto.

⁵⁾ Isto, str. 48—49.

⁶⁾ Agrarni propisi za Bosnu i Hercegovinu uz dodatak nekih najvažnijih agrarnih običaja, Sarajevo 1911, str. 6.

⁷⁾ Vojislav Bogičević. Seljački pokret u Bosanskoj krajini i Posavini 1910. godine, »Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine«, Sarajevo 1950, god. II, str. 220.

⁸⁾ Posjednici stoke, prema odredbama prireza na stoku, plaćali su: na volove i krave po 1 forintu od glave, na koze 50 krajcara, na svinje po 30 krajcara i na ovce po 10 krajcara. Vlasnici konja i magaraca bili su oslobođeni ove prireze. Prema zakonu, od ovog prireza načelno su bili oslobođeni plaćanja i vlasnici teladi i jagnjadi mlađih od 6 mjeseci, ali, u stvari, poreznici nisu pravili nikakvih razlika i najčešće su upisivali telad i jagnjad kao stoku, koja je podlijegala plaćanju prireza. Pored toga, poreznici nisu uzimali u obzir ni česta haranja bolesti stoke, tako da su seljaci, ma koliko da su dokazivali da nemaju isti broj grla, koji je postojao u vrijeme razreza, morali plaćati puni iznos koji im je bio određen.

⁹⁾ Ergebnisse der Viehzählung in Bosnien und der Hercegovina vom Jahre 1895. Sarajevo 1896, str. 264—267; Rezultati popisa stoke u Bosni i Hercegovini od god. 1910, Sarajevo 1912, str. 142—144.

Mjesto	Godina	Posjednika stoke	Od ukupnog broja krupne i sitne stoke bilo je:				
			Konja, mula, mazgi i magaraca	Goveda i bivolja	Koza	Ovaca	Svinja
Grborezi	1895.	45	118	295	—	47	4
	1910.	48	127	214	—	589	11
Guber Mali	1895.	34	59	130	—	181	—
	1910.	28	71	103	—	151	1
Guber Veliki	1895.	61	210	586	—	3.260	8
	1910.	64	266	419	—	2.431	25
Komorani	1895.	24	77	185	—	251	—
	1910.	19	76	171	4	262	—
Prisap	1895.	52	92	283	2	1.247	1
	1910.	43	102	271	168	681	6
Ukupno	1895.	216	556	1.479	2	4.986	13
	1910.	202	642	1.178	172	4.114	43

Iz pregleda je vidljivo permanentno stagniranje, a u nekim selima i opadanje broja grla stoke. Pritisnuto porezima i prirezima, stanovništvo Gubera, Komorana, Prisapa, Malog i Velikog Gubera, kao, uostalom, i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, nije pokazivalo neki veći interes za intenziviranje zemljoradnje i stočarstva, smatrajući da od ulaganja većih napora neće imati bitnih koristi. Osim toga, navedena sela smatrala su se ugroženim zbog izvođenja meliracionih radova, koje je austrougarska vlast bila poduzela na području Livanjskog polja, kao i zbog sužavanja granica seoskih ispaša.

U prvim godinama, neposredno poslije okupacije Bosne i Hercegovine, austrougarska uprava je otpočela sa radovima na melioraciji Livanjskog polja, kojom je, u početku, bilo obuhvaćeno oko 600 hektara zemljišta. Tada su bili poduzeti radovi na proširenju ponora kroz koje je omogućeno brže oticanje vode, čime je postignuto da se voda, pod kojom se do tada Livanjsko polje nalazilo punih šest mjeseci godišnje, zadrži svega dva mjeseca. Kasnije se melioracioni radovi prošireni na površinu od 1.800 hektara na području tzv. »Jagme« i Drinovca, tako da se tadašnji desetinski porez u deset opština, koje su gravitirale melioracionom području, u periodu od 1883. do 1893. godine popeo od 34.390 na 54.420 forinti.¹⁰⁾ Tako su se, na primjer, u opštini Crni Lug, u kojoj se voda najduže zadržavala, prinosi znatno povećali, što se vidi i iz sljedećeg pregleda:¹¹⁾

¹⁰⁾ Đorđo Krstić, Agrarna politika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1938, str. 28.

¹¹⁾ Isto.

Vrsta prinosa	žetva 1883.	žetva 1893.
sijeno I i II klasa	11.615 m. c.	10.072 m. c.
sijeno III klase	11.615 m. c.	26.979 m. c.
ostalih proizvoda	22.048 for.	43.806 for.

Prema izvještaju Zemaljske vlade, u periodu od 1882. do 1905. godine, na melioracione radove u Livanjskom polju utrošeno je 352.661 kruna.¹²⁾ Međutim, dok se prihod sa livada u »Jagmi« prije izvođenja melioracionih radova cijenio na 7 metričkih centi po 1 hektaru, nakon melioracije se popeo na 35 metričkih centi.¹³⁾ Uporedo sa provođenjem ovih melioracionih radova osnovana je 1888. godine poljoprivredna stanica u Livnu u cilju unapređenja poljoprivrede i stočarstva na ovom području.¹⁴⁾

U sporazumu sa zainteresovanim strankama Zemaljska vlada je donijela odluku o raspodjeli 10.350 dunuma (1.035 hektara) meliorisanog zemljišta na području »Jagme«, i to na taj način što je prethodno cijelo područje bilo podijeljeno u 1.254 parcele, od kojih je većina imala površinu od 8 dunuma. Sa svakim zakupnikom bio je sklopljen ugovor na 5 godina u zakupninu od 1 krune godišnje i po 3 krune prinosa za provođenje melioracionih radova za svaku uzetu parcelu. Ovakvoj raspodjeli zemljišta na »Jagmi«, od jeseni 1905. godine, usprotivili su se stanovnici Grboreza, koji su odbili da uzmu u zakup ponudene parcele, ističući svoje pravo na više od polovine cjelokupnog područja »Jagme« za ispašu svoje stoke. Međutim, ovaj njihov zahtjev odbijen je od strane Zemaljske vlade, koja je u svom uputstvu Kotarskom uredu u Livnu sugerirala da stanovništvu Grboreza predoči posljedice i štetu koju će imati zbog nesudjelovanja u zakupu parcela. Ostavljen im je rok od 14 dana da donesu odluku, ali ni poslije toga stanovnici Grboreza nisu htjeli ni jednu parcelu, pa su one date drugima, a žalba Ante Belotina i ostalih Grborezana bila je odbijena i zabranjena im je ispaša. Nakon ove zabrane, stanovnici Grboreza sa Antom Belotinim i Bećirom Hodžićem na čelu pružili su otpor parcelisanju i davanju u zakup »Jagme«. Tom prilikom stanovništvo je od međusobno prikupljenih priloga formiralo fond za vođenje pokreta. Međutim, i pored zabrane, stanovništvo Grboreza napasalo je svoju stoku na području zakupljenih parcela u »Jagmi«, a osim toga uništilo je i sve oznake parcela. Poslije intervencije Kotarskog ureda u Livnu i kažnjavanja prekršitelja zabrane sa 5 kruna, uslijedila je i druga kazna u visini od 15 kruna globe, našto su kažnjeni uložili žalbu. Prilikom ovih kažnjavanja, prekršiocima zabrane stavljeno je do znanja da oni nikad nisu imali pravo na ispašu u ovom području.

Kažnjavanje stanovništva zbog navedenih prekršaja ubrzalo je njegov otpor protiv odluka Kotarskih vlasti i prerastanje ovog nezado-

¹²⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906..., str. 233.

¹³⁾ Đorđo Krstić, cit. djelo, str. 28.

¹⁴⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906..., str. 224—226.

voljstva u otvorenu pobunu. Pobuni su se ubrzo priključili i stanovnici Komorana, Malog i Velikog Gubera. Razlog tome treba tražiti u činjenici što se zemljište »Jagme« nalazi neposredno uz Grboreze i što je stanovništvo ovih sela na zakupljene parcele moralo prolaziti preko njihovog zemljišta. Situacija se znatno pogoršala kada su stanovnici Grboreza i Komorana, 18. juna 1906. godine, vratili zakupne ugovore Kotarskom uredu u Livnu i izjavili da pod uslovima koji su navedeni u tim ugovorima ne žele zadržati dodijeljene im parcele. Ponovljen je zahtjev za dodjeljivanje pojedinih dijelova »Jagme« bez obzira na njihovo parcelisanje kojima su bili obuhvaćeni i posjedi poljoprivredne stanice. Ali, kada je i taj njihov zahtjev bio odbijen oni su, 19. juna 1906. godine, potjerali svoju stoku na ispašu u »Jagmu«. Ovaj akt stanovnika Grboreza, Komorana, Malog i Velikog Gubera kotarska vlast u Livnu okarakterisala je kao »javno nasilje« protiv privatne svojine i procijenila štetu na 4.000 kruna. Kada se pobunjenim selima pridružio i Prisap, vlast se pobojala da se pobuna ne proširi i na ostale opštine livanjskog kotara, pa je od Zemaljske vlade zatražena intervencija radi zaštite interesa zakupnika na »Jagmi«. Prijetila je opasnost da pobunjenici ne zauzmu čitavo ovo područje i spriječe zakupnike da napasaju svoju stoku, pa je pozvana, pored postojećih vojnih jedinica i žandarmerijskih snaga, pomoć iz Travnik, koja je ubrzo stigla na područje pobunjenih opština.¹⁵⁾

Pobuna seoskog stanovništva na livanjskom području izbila je neposredno poslije završetka generalnog štrajka radnika Bosne i Hercegovine 1906. godine, što je, svakako, imalo uticaja i na postavljanje zahtjeva za rješavanjem pitanja koja su isticana od seoskog stanovništva na području Sarajeva, Mostara i Ljubuškog. To su u prvom redu bili zahtjevi za ukidanje kuluka i njegovo zamjenjivanje odgovarajućim doprinosom u vidu poreza, zahtjev za ustupanjem zabrana, za slobodnom aktivnošću seoskog stanovništva u pogledu unapređenja sitnog stočarstva i zahtjev za regulisanjem poreza na sitnu stoku u olkvirima kakvi su vladali prije okupacije, za ukidanjem takse na pregled sitne stoke,¹⁶⁾ za smanjenje trećine, ukidanjem pašarine,¹⁷⁾ kao i zahtjev za smanjenjem visine ostalih poreza koje je bilo dužno plaćati seosko stanovništvo. Iako nismo mogli doći do direktnih podataka o tome da je stanovništvo Grboreza, Komorana, Prisapa, Malog i Velikog Gubera bilo detaljnije upoznato sa navedenim zahtjevima seoskog stanovništva iz okoline Sarajeva, a naročito Mostara i Ljubuškog, možemo za sigurnošću pretpostaviti, da su oni za te zahtjeve sasvim sigurno znali s obzirom na to da su i njihova traženja bila gotovo identična. Prema tome, bazirajući svoja iskustva na temelju događaja tokom maja 1906. godine, u kojima je učestvovalo i seosko stanovništvo iz okoline Sarajeva, Mostara i Ljubuškog, kotarska vlast u Livnu zatražila je hitnu intervenciju Zemaljske vlade i jedinica 15. korpusne komande sa sjedištem u Sara-

¹⁵⁾ ARHIV SRBiH, ZMF, br. 793/Pr. B. H. 1906; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906 . . . , str. 232.

¹⁶⁾ Kasim Isović, Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine, Sarajevo 1963, tom II, knj. 1, dok. br. 205, str. 588—589.

¹⁷⁾ Isto, dok. br. 198, str. 580.

jevu. Istovremeno je zatražena i dozvola za razoružanje stanovništva svih opština u kojima se javila pobuna. Prema nalogu Okružnog ureda Travnik, osim koncentracije žandarmerije na području Kotarskog ureda u Livnu, zatražena je i vojna pomoć koja bi bila stavljena na raspolaganje Kotarskom uredu i koja bi na traženje kotarskog predstojnika mogla biti poslana na mjesto događaja radi sprečavanja podstrakivanja stanovništva od strane podstrekača i kolovođa pobune. Izdata je također i naredba o hapšenju kako bi se spriječilo daljnje širenje pobune.¹⁸⁾

U telegramu Zemaljske vlade, br. 118.362 od 13. jula 1906. godine, Zajedničkom ministarstvu financija u Beču, navode se poduzete mjere protiv stanovništva pobunjenih sela, kao i podaci o situaciji na području susjednih opština:

»Danas prije podne izvršeno je razoružanje u Malom i Velikom Guberu, zatim Komoranima i Grborezu, a zatim je sprovedeno odstranjenje stoke sa područja »Jagma«. Nakon donošenja sudske odluke 11 kolovođa je zadržano u sudskom pritvoru. Ovaj postupak imao je vidljivog uticaja na stanovništvo. Uhapšene kolovođe najavile su žalbu protiv lišavanja slobode. Oni će ostati do odluke Okružnog suda u zatvoru. Molimo da se preko državnog pravobranilaštva potvrdi pritvor u smislu paragrafa 184 tačka 3 i 4,¹⁹⁾ jer se zbog zabrane ispaše na »Jagmi« očekuje širenje pobune. O nemirima u Županjcu nemamo nikakvih prijava od tamošnjeg Kotarskog ureda. Pravovremeno ćete biti obaviješteni o situaciji i raspoloženju stanovništva.«²⁰⁾

Međutim, situacija se naročito pogoršala kada je seosko stanovništvo ovog područja pokušalo ponovo da svoju stoku napasa na »Jagmi«. Zbog toga što postojeće žandarmerijske snage i vojska koja se nalazila na livanjskom području, nisu mogli da spriječe ovo nasilno napasanje stoke, zatražena je hitna pomoć u jačini od 100 vojnika iz travničkog garnizona. Uviđajući ozbiljnost nastale situacije, Zemaljska vlada je odmah intervenisala kod 15. korpusne komande, koja je odmah poslala traženo pojačanje.²¹⁾

U međuvremenu okružnom predstojniku Rukavini došlo je više delegacija iz pobunjenih mjesta, kao i iz samog Livna, koje su zahtijevale puštanje uhapšenih na slobodu i prihvatanje ranije postavljениh zahtjeva za slobodno napasanje stoke i drugih traženih olakšica. Tako je jedna petočlana delegacija, koju su predvodili trgovac Kosta Kujundžić i pop Maksim Jovanović, tražila da se puste na slobodu uhapšeni i da se odstrane straže sa »Jagme«, ali njihova intervencija, kao ni sve dotadašnje, nije imala uspjeha.²²⁾ Neuspjeh ovih intervencija, međutim,

¹⁸⁾ ARHIV SRBiH, ZMF, br. 763/Pr. B. H. 1906.

¹⁹⁾ Kazneni postupak za Bosnu i Hercegovinu s odnosnim zakonima, naredbama i naputcima, Sarajevo 1891, str. 33—34.

²⁰⁾ ARHIV SRBiH, ZMF, br. 771/Pr. B. H. 1906.

²¹⁾ ARHIV SRBiH, ZMF, br. 779/Pr. B. H. 1906.

²²⁾ ARHIV SRBiH, ZMF, br. 786/Pr. B. H. 1906.

nije pokolebao viđenije predstavnike livanjskog područja, koji su 14. jula 1906. godine, uputili telegram sljedećeg sadržaja Stefanu Burijanu, ministru Zajedničkog ministarstva financija:²³⁾

»Kao mirni građani iznenađeni smo opsadom vojske i oružništva. Cijelom gradu Lijevenu i okolici nanesena je sramota i uvreda netaktičnošću kotarske oblasti. Molimo preuzvišenost da tome stane na put. U gradu i selima najveći mir i red. Jedanaest nevino zatvorenih molimo da se oslobode.²⁴⁾

U vrijeme trajanja ove akcije za oslobođenje, po mišljenju kotarske vlasti, uhapšenih kolovođa pobune na području Grboreza, Komorana, Prisapa, Malog i Velikog Gubera stiglo je vojno pojačanje iz Travnika i sa već postojećim vojnim snagama i žandarmerijom opkolilo pobunjena sela. Svi pokušaji stanovništva ovih sela da sa svojom stokom prodru u »Jagmu« bili su energično spriječeni, pa je poslije toga postepeno došlo do jenjavanja pobune, što se vidi i iz telegrama okružnog predstojnika Rukavine, kojega je Zemaljska vlada citirala u svom izvješčaju br. 122.661 od 17. jula 1906. godine, upućenog Zajedničkom ministarstvu financija u Beču:

»Ispaša je danas vršena u narodnoj Jagmi od strane mnogobrojnih interesenata, osim četiri isključena pobunjenička sela. Povučena je žandarmerija i vojna asistencija kako sam to nagovjestio telegramom od 14. ovog mjeseca.

Od strane Okružnog suda ovdje je poslat sudski savjetnik Vajnfeld, kako bi okončao sudski postupak. Slobodan sam zatražiti privolu, da se nakon popisa desetine vojna asistencija vrati u Travnik.«²⁵⁾

Kotarska vlast odmah je pristupila popisu desetine u selima oko područja »Jagme«, a istovremeno je nastavljen i sudski proces protiv vođa pobune.²⁶⁾ Smirivanjem situacije vojne i žandarmerijske snage bile su povučene sa područja pobunjenih sela Grboreza, Komorana, Prisapa, Malog i Velikog Gubera.²⁷⁾ Iako ova pobuna nije postigla željene rezultate, ona je ipak ukazala na potrebu bržeg rješavanja životnih pitanja seoskog stanovništva, koje je ovom akcijom upozorilo tadašnju javnost na svoj težak položaj.

²³⁾ Telegram su potpisali: Kosta Kujundžić, pop Maksim Jovanović, Pavo Kujundžić, Pavle Kovačević, Mujo Kalender, Idriz Milak, Tomo Novaković, Kosta Puškarević, Gojko Samardžić, Špiro Kujundžić, Mahmut aga Mulalić, Hadži S. Latifić, Hasanaga Vejzagić, Niko Zagorac, Ilija Skobla, Pero Ždero, Simo Vuleta, Todo Mitranić, Đuro Pažin, Đuro Pavlović, Joša Armat, Luka Radeta, Jako Teklić, Ilija Jukić, Marko Radeta, Mijo Vrdoljak, Jovo Ždero, Mato Teklić, Tomo Radeta, Ivo Peraica, Jakov Baković, Šaćir Borić, Đulić Zijadić, Arif Zijadić, Josip Jukić, Trifko Radeta, Anto Baković, Muso Sitnić, Jozo Drinovac, Mitar Lagani, Niko Lagani, Ile Lagani, Pero Čeko, Ivo Barač i Ahmet Šehić.

²⁴⁾ ARHIV SRBiH, ZMF, br. 792/Pr. B. H. 1906.

²⁵⁾ ARHIV SRBiH, ZMF, br. 806/Pr. B. H. 1906.

²⁶⁾ ARHIV SRBiH, ZMF, br. 811/Pr. B. H. 1906.

²⁷⁾ ARHIV SRBiH, ZMF, br. 830/Pr. B. H. 1906.

Cenzurom izostavljeni tekstovi u Glasu slobode 1919. godine

Vojna cenzura, koja je u Bosni i Hercegovini uvedena 24. januara 1919. godine, Naredbom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 22. januara 1919.¹⁾ najoštrija je bila prema socijalističkom listu **Glas Slobode**.

Ovaj list, koji je izlazio od 1909—1929. godine, sa prekidom od 1914—1917, izvjesno vrijeme kao jedini revolucionarno orijentisani list na Balkanu²⁾, cenzurisani je i do stvaranja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, dok je u Bosni i Hercegovini bio na snazi Zakon o štampi okupacione austrougarske uprave iz 1907. godine. Taj Zakon znatno je pooštren Naredbom iz 1914. godine.³⁾

Odmah nakon osnivanja nove države, Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu, na svojoj sjednici od 10. XI 1918. ukinulo je Naredbu iz 1914. godine, pa je takvim postupkom gotovo ukinuta cenzura. Takvo stanje traje, međutim, vrlo kratko vrijeme, jer su pripreme za uvođenje preventivne (vojne) cenzure započele već krajem 1918. godine.

Štab II armije prosljedio je tada Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu dopis Vrhovne komande u kojemu se navodi da štampa treba da preduzme sve ono što doprinosi da se »rad na organizovanju i ujedinenju izvede što uspješnije«. Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu

¹⁾ Zbornik zakona o naredaba za BiH, br. 7 od 24. januara 1919.

²⁾ Šarac Nedim: **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919.** Sarajevo, 1955. str. 126

³⁾ Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, br. 60 od 22. VII 1914.

ovlašćena je od Ministarskog savjeta da uvede preventivnu cenzuru i o tome je obavijestila Štab II armije. Kako je za rukovođenje cenzurom određen jedan oficir kraljevske srpske vojske, državni odvjetnik i jedan policijski činovnik, Vlada traži da Štab imenuje po jednog oficira za Banju Luku, Mostar i Tuzlu i jednoga za Sarajevo i u prilogu dostavlja Nacrt naredbe, koja je potpuno neizmijenjena objavljena 24. januara 1919. godine.⁴⁾

Stav Narodne vlade prema ovome problemu najbolje je izražen u telegramu, koji predsjednik Atanasije Šola upućuje ministru unutrašnjih djela Svetozaru Pribićeviću 15. januara 1919. gdje smatra »da je u sadanjim prilikama zahtjev Vrhovne komande potpuno opravdan ne samo zbog vojničkih nego i političkih razloga«. Za nezadovoljavajuće stanje u zemlji, a naročito u Bosni i Hercegovini, okrivljuju se novinari, među kojima je vrlo malo »pravih i odgovornosti svesnih«, a Zakon o štampi nije »dostatno oruđe« u borbi s njima.⁵⁾ Dan kasnije, u drugom telegramu, govoreći o nesređenim političkim prilikama u Bosni i Hercegovini, predsjednik Šola izražava bojazan da bi to stanje moglo dovesti do »boljševizma«, a među mjerama koje predlaže da bi se to spriječilo, istaknuta je i potreba za »ograničenjem Zakona o štampi.«⁶⁾

Odgovor ministra Pribićevića uslijedio je 19. januara i na osnovu »ovlašćenja Ministarskog saveta« određuje da se preventivna cenzura može uvesti u Bosni i Hercegovini.⁷⁾

Neposredno nakon uvođenja cenzure, radi njenog boljeg i sinhronog djelovanja, uputila je Zemaljska vlada svim okružnim oblastima **Uputstvo o sprovođenju preventivne cenzure.**⁸⁾ Uputstvo sadrži devet tačaka i u prvom redu zabranjuje svako polemisanje o formi vladavine i nazivu nove države, jer je to pitanje potpuno riješeno. Listovima nije dozvoljeno pisanje o bilo kakvim oblicima uplitanja stranih država u unutrašnje uređenje zemlje. Kritika lokalne i centralne vlade dozvoljena je samo u principu, ali treba voditi računa o tome da se kritikom Vladi »ne podriva ugled i uzdrma auktoritet u narodu«. Boljševizmu je posvećena cijela tačka koja instruiira da listovi mogu samo »teoretski i naučno da pišu o boljševizmu«, ali pisanje ne smije da ima prizvuk tendencioznosti. Naročito nije dozvoljeno da se pisanjem u novinama odobrava štrajk ili da se na štrajk poziva. Nedopustive su sve separatističke ideje itd. Zatim se propisuje da se svi zaplijenjeni materijali obavezno dostavljaju Zemaljskoj vladi, a navodi se i u kojim slučajevima se podiže optužnica protiv urednika i koji su sudovi nadležni za vođenje postupaka zbog inkriminiranih napisa.⁹⁾

⁴⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH) Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo (dalje ZVS) br. 150/prez. 1919.

⁵⁾ ABiH Zbirka telegrama Šola-Pribićević (dalje ZT Š-P) br. 21/1919.

⁶⁾ ABiH isto, br. 24/1919.

⁷⁾ ABiH isto, br. 30/1919.

⁸⁾ ABiH ZVS, br. 2182/prez. 1919.

⁹⁾ Isto

Naredba od 22. januara propisivala je da se cenzurisana mjesta moraju popuniti drugim tekstom. O ovoj odredbi komentariše i **Glas Slobode** u napisu koji se suprotstavlja upravo uvedenoj cenzuri: »24. o. m. uvedena je u Bosni i Hercegovini preventivna cenzura. Iz potpune slobode štampe, koju smo uživali od promjene režima najedanput smo prešli u najgore cenzurne prilike. Mi danas nećemo da govorimo o političkoj strani uvođenja cenzure sa zvanične strane naročito motivisano potrebom onih koji rade **protiv nacionalnog ujedinjenja**. U praksi cenzura se primjenjuje i protiv onih koji se bore protiv buržoaskog društva... Prije svega o uvođenju cenzure novine su obavještene samo tako što je urednicima pročitana jedan kratak telegram koji konkretno ništa ne kaže: ni šta će se plijeniti ni kako će se plijeniti. Tek kad je naš list zaplijenjen mi smo saznali da za plijenjena mjesta ne smiju ostati bijela, već moraju biti ispunjena čim bilo, ma i oglasima.«¹⁰⁾

Ovdje je cenzura prekinula napis i bjelina je prekrivena oglasom o izdanjima Internacionalne zabavne biblioteke.

Osam dana nakon donošenja, Naredba je morala da se preinači i baš u vezi sa pitanjem o kojemu govori **Glas Slobode**. Naime čl. 5, koji se odnosio na zabranu da uzapćena mjesta izlaze nepopunjena, ukinut je, a dozvoljeno je da na cenzurisanim mjestima ostanu bijele praznine. Ovu mjeru uslovili su, vjerovatno, više praktični razlozi, nego protesti koji su se javljali u štampi, jer je ovakav način sprovođenja cenzure komplikovao rasturanje novina, pa iz unutrašnjosti stižu i izvještaji u vezi s tim.¹¹⁾

Uvođenje cenzure izazvalo je opšte reakcije, a naročito među organizovanim radništvom, pa učesnici socijalističke skupštine u Bosanskom Brodu, 21. februara 1919, kao prvo traže ukinuće cenzure.¹²⁾ Na protestnoj skupštini Socijaldemokratske stranke, koja je održana istog dana u Sarajevu, rezolucija, koju je cenzura zaplijenila, na nekoliko mjesta ističe zahtjev za ukidanje cenzure: »Skupština dalje energično traži da se bez ikakvih odlaganja ukine cenzura štampe i pisama, da se ukinu i sva druga ograničenja političkih sloboda i da se prestane sa svim progonima radnika i radničkih organizacija.«¹³⁾

Glas Slobode, na svojim stranicama, piše protiv cenzure, odmah nakon njenog uvođenja, u istom smislu u kojem su formulisani zahtjevi govornika na navedenim skupovima: »Da nam ne bi bilo neobično iza austrijskog režima vlastodršci nastoje da nas podsjetite na njega. Tako je od juče uvedena preventivna cenzura«. U daljem tekstu govori se o očekivanju da srpski Ustav bude primjenjivan i u Bosni i Hercegovini, ali umjesto toga, dolazi cenzura, koju uz jednog oficira obavljaju cenzori još iz austrijskog vremena. Napis energično završava:

¹⁰⁾ **Glas slobode**, br. 21 od 18. I 1919.

¹¹⁾ ABiH ZVS, br. 3961/prez. 1919.

¹²⁾ ABiH ZVS, br. 1859/prez. 1919.

¹³⁾ »Arhiv KP BiH«, Sarajevo, 1951. tom II, str. 306

»U prvom redu mi odlučno protestujemo protiv uvođenja cenzure. Mi odmah ističemo zahtjev da se ona ukine i taj ćemo zahtjev potkrijepiti svim sredstvima koja nam stoje na raspoloženju.«¹⁴⁾

Događaji prouzrokovani zabranom proslave 1. maja uslovili su pooštrenje u svim vidovima zabrane djelovanja radničkog pokreta. Nakon raspuštanja radničkih organizacija, zbog generalnog štrajka 30. aprila, prestao je da izlazi i **Glas Slobode**, a prekid je trajao 54 dana. Do ovoga prekida u izlaženju lista cenzura je intervenisala u 64 broja.

Zahtjev za ponovno pokretanje lista podnesen je Zemaljskoj vladi 19. juna 1919. godine i o tome zahtjevu predsjednik A. Šola obavještava ministra unutrašnjih djela Pribičevića. Svjestan da nema zakonskog osnova da zahtjev odbije, on smatra da izlaženje lista treba odobriti, ali da »notornoj komunističkoj tendenciji lista predusretne najstrožu cenzuru«, pa traži telegrafski odgovor, jer je izlaženje lista sporazumno odgođeno za tri dana.¹⁵⁾

Odgovor Ministarstva unutrašnjih djela poziva se na svoju raniju instrukciju, prema kojoj, između ostalog, treba plijeniti svaki »sastav kojim bi se pozivalo na tako zvanu nelegalnu borbu odnosno slavila ovakva borba ili drugim rečima, kojim bi se preporučavala nasilna izmena sadanjeg političkog i društvenog poretka.«¹⁶⁾

Glas slobode ponovo je pokrenut 23. juna 1919, a prijetnja o najstrožijoj cenzuri ostvarila se u potpunosti. Rijetko su cenzurisani cijeli članci, ali su intervencije bile česte u pasusima ili rečenicama kojima su njihovi autori bar malo smjelije pozivali na borbu. Bez obzira na cenzuru, list je svoju nepoštednu kritiku nastavljao. Naročito je napadao politiku domaće buržoazije, koju je smatrao krivom za loše ekonomsko stanje u zemlji, a i unutrašnja politika je vrlo često napadana, pa se čak tražio i opoziv predstavničkih tijela.

Tokom 1919. godine **Glas slobode** objavljuje u nastavcima članke o osnivanju Treće internacionale, a poneki od tih tekstova prenošeni su u izvornom obliku iz **Radničkih novina**,¹⁷⁾ pa se ipak događalo da ovi tekstovi, propušteni od beogradske cenzure, ne prođu kod cenzure u Sarajevu.¹⁸⁾

U 1919. godini **Glas slobode** je još jednom imao prekid u izlaženju. Ovaj prekid trajao je od 22. jula do 5. augusta, a do njega je došlo zbog štrajka pomoćnog osoblja u štamparijama, kako obavještava **Glas slobode**

¹⁴⁾ **Glas slobode**, br. 19 od 25. I 1919.

¹⁵⁾ ABiH ZVS, br. 5659/prez. 1919.

¹⁶⁾ ABiH ZVS, br. 7036/prez. 1919.

¹⁷⁾ **Radničke novine**, Beograd, 1901. Organ Srpske socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza. Od 1925. organ Socijalističke partije Jugoslavije i Glavnog radničkog saveza.

¹⁸⁾ **Glas Slobode**, br. 186 od 24. X 1919 »Optužujemo«

u prvom broju koji je izašao nakon prekida.¹⁹⁾ Od toga broja, pa do 16. XII 1919. godine (kada je registrovana posljednja zabrana za 1919) cenzura je intervenisala u 42 broja. Tokom 1919. zaplijenjeni su napisi u 122 broja, a ukupno ih je izašlo u toj godini 237, znači oko 50% brojeva pretrpjelo je intervenciju cenzure. Istina, ponekad su te intervencije neznačajne u pogledu dužine teksta, ali s obzirom na to da cijeli zaplijenjeni materijal nije dostupan, ne može se tačno utvrditi značaj onoga što je zaplijenjeno.

Cenzorske intervencije nisu uspjele da zaustave puni zamah **Glasa slobode**. On često ustaje baš protiv cenzure i javno je žigoše na svojim stranicama. Već nako prvih cenzurisanja, **Glas slobode** u napisu SADAŠNJA CENZURA — GORA OD PRIJAŠNJE tvrdi da je ova cenzura, koju je uvela »nacionalna«, »revolucionarna«, »demokratska« i »osloboditeljska« vlada gora od austrijske ratne cenzure: »U petak zaplijenila nam je istorijska fakta o životu i radu Vase Pelagića, u subotu, zaplijenila nam je članak u kome smo kritikovali vladu, a juče nam je zaplijenila naše stanovište o agrarnom pitanju i nekoliko redaka kojima smo agitovali za našu stranku. Mi tvrdimo da nijedna od tih stvari ne bi bila zaplijenjena od prijašnje cenzure.«²⁰⁾

Borba protiv cenzure nije vođena samo na stranicama lista. **Glas slobode** donosi bilješku o tome šta je Socijaldemokratska stranka poduzela protiv progona koji se nad njom vrše. Ističe se da je Stranka uputila »odaslanstvo« ministru unutrašnjih djela, koje je najprije govorilo o »postupcima cenzora i cenzure...«²¹⁾ Podnošene su i interpelacije u vezi sa cenzurisanjem pojedinih brojeva. Tako Pribićević, nakon interpelacije poslanika Vase Kneževića, zbog cenzurisanja u broju 61 od 15. III 1919. zahtijeva od Zemaljske vlade izvještaj o tome.²²⁾ Iz izvještaja Zemaljske vlade vidj se da se zaplijenjeni tekst u broju 61 odnosi na dijelove govora FILIPA FILIPOVIĆA i JOVE JAKŠIĆA na velikom protestnom zboru, održanom tih dana u Beogradu i na dio teksta o generalnom štrajku u Crnoj Gori. Cenzura je zaplijenila dijelove koji govore »da se široke mase izgledaju, a buržoazija pljačka i u politici provodi diktaturu. Proletarijat će se u borbi služiti samo generalnim štrajkom. Nadalje, rezoluciju da se sloboda može naći samo u sovjetskoj republici.«²³⁾

Uzrok za često cenzurisanje **Glas slobode** može se tražiti u učestalim intervencijama ministarstva unutrašnjih djela. U jednom telegramu A. Šoli ministar Pribićević traži da se u ovom listu obavezno plijeni »glo-rificiranje i isticanje boljševizma«, a drugom stavlja primjedbu na revnost cenzure u Bosni i Hercegovini, kada dopušta da **Glas slobode** donosi napise u kojima se »populariše i slavi boljševizam i njegovi predstavnici u Rusiji.«²⁴⁾

¹⁹⁾ Isto, br. 122 od 6. VIII 1919.

²⁰⁾ Isto, br. 33 od 11. II 1919.

²¹⁾ Isto, br. 39 od 18. II 1919.

²²⁾ AB:H ZT S-P, br. 161/1919.

²³⁾ Isto, br. 164/1919.

²⁴⁾ Isto, br. 77 i 78/1919.

Isto tako uzrok ovoj pojavi može se tražiti i u odnosu **Glasa slobode** prema svemu onome što nije činilo program Stranke, čije je on glasilo. Iako je cenzura primjenjivana na sve produkte štampe, znači na sve listove koji su izlazili u Bosni i Hercegovini, drugi listovi znali su ponekad da prilagode svoj stav i da smire svoju borbenost. **Glas slobode** nije svoj program napuštao ni u jednoj prilici.

Kao ilustracija opštega stava ovoga lista može da posluži posjeta prestolonasljednika Aleksandra Sarajevu kada **Glas slobode** o toj posjeti ne donosi ni jednu riječ na svojim stranicama. »Svi listovi bez razlike stranaka donose najodušvljenije pozdrave Njegovom Kraljevskom Visočanstvu i najiscrpnije izvještavaju o svim svečanostima. Jedino se po komunističkom **Glasu slobode** ne može uopšte saznati da je Nj Kralj. Visočanstvo boravilo u Sarajevu«, konstatuje Pregled štampe za period od 17—21. IX 1919.^{24a)}

Dijelove teksta, koje je cenzura zabranila u **Glasu slobode** 1919. godine, dajemo zbog toga da bismo naučnim istraživačima omogućili da dođu do kompletnih članaka koji su u sačuvanim brojevima lista okrnjeni. Uklapanjem izbačenih pasusa u bijele praznine, dobija se potpuni tekst, onakav kakav su pripremili saradnici lista. S obzirom na cilj ovoga rada, opredijelili smo se u objavljivanju samo za jednu godinu, jer ona predstavlja zaokruženu bibliografsku jedinicu. Vojna cenzura i način njenog rada, preventivno cenzurisanje i ostavljanje bijelih praznina na mjestu zaplijenjenih dijelova, zadržala se do polovine 1920. godine. Kako cenzura u 1920. godini, kada ovu godinu proučavamo u cjelini, ima neke druge karakteristike, smatrali smo da je, zbog veće upotrebljivosti ovoga rada, bolje posebno obraditi jednu kalendarsku godinu.

Međutim, tek od 6. augusta 1919, nakon drugog prekida u izlaženju lista, u predmetima o cenzuri (Fond Zemaljske vlade-pov.) priložene su i štamparske špalte sa prvim otiskom potpunog teksta, koji je u listu trebalo da izađe. Na žalost, cjelokupni materijal ni za taj period nije dostupan, jer su sačuvani samo materijali za 34 broja od ukupno 42 cenzurisana u vremenu od 6. VIII — 31. XII 1919. godine.

U prilogu dajemo svrstan hronološki sav cenzurisani materijal do kojega smo mogli doći.

Prezentirajući ovaj materijal, nismo smatrali za potrebno da navodimo redove i stupce u koje odgovarajući tekst dolazi, jer bijele praznine u svakom napisu omogućavaju da se cenzurisani tekst uklopi na određeno mjesto.

Tekst koji je cenzura izostavila obilježili smo sa tri tačkice na početku i na kraju, bilo da se radi o tekstu koji je od početka rečenice izbačen, ili je intervencija bila u sredini rečenice. Kod tekstova gdje nisu zaplijenjene cijele rečenice davali smo i onaj dio teksta kojim rečenica počinje, s tim što je zaplijenjeni tekst štampan polucrnim pismom. U slu-

^{24a)} ABiH ZVS br. 9357/prez. 1919.

čajevima kada je cijela rečenica vrlo dugačka, a naročito u odnosu na nepropušteni dio, dali smo samo zaplijenjeni dio rečenice. Kurziv koji je odštampan u samom tekstu štampan je u ovom radu polucernim pismom.

Uz hronološko svrstavanje materijala, navodeći broj i datum svakod lista, naznačili smo i strane u broju svrstavajući materijal od prve strane nadalje. Tekstove koji su izlazili unutar rubrika, naveli smo pod naslovom stalne rubrike.

Što se samog teksta tiče, ostavili smo ga u integralnom obliku, osim u onim slučajevima kada su greške takve za koje smo smatrali da treba da intervenišemo. (Napr. vidi u broju 131 od 18. VIII). Intervenirali smo također u sitnim štamparskim greškama (Napr. podjednako umjesto posjednako u br. 147 od 9. IX; zahtijevamo umjesto zahtijevame u br. 131 od 18. VIII; ili fuktima umjesto faktima u br. 129. od 14. VIII) i na drugim mjestima.

S obzirom na nedosljednu primjenu ijekavskog i ekavskog govora u gotovo svim napisima objavljenim u **Glasu slobode** 1919. godine, nismo vršili nikakve izmjene, nego smo riječi navodili onako kako su napisane. Isto tako nismo popravljali ni ostale pravopisne i gramatičke greške.

I Broj 122 od 6. VIII 1919.

(str. 1 i 2) DIVLJA REAKCIJA U PLAŠTU PERFIDNOSTI

Odmah vidimo da su i one takve, jer ih narod nije izabrao ... jer ne počivaju na narodnom povjerenju, već na najgrubljoj sili na bajonetama vojske i žandarmerije, na špijunaži, denunciranju i provociranju ...

Ali ono čime se naročito karakteriše režim današnje naše pokrajinske vlade, jeste ono čime su se naročito uvijek karakterisale sve iz reda bivše austrijske vlade, ... to je k r a j n j a p e r f i d n o s t.

I najstrašnji postupci počinjeni od strane vlade, zavijaju se uvijek u ružičaste i slatke oblande, ...

... »Izdajnici« su predati vojnom sudu da im sudi. Iako mi svi dobro znamo kakvi su ovi sudovi, ipak se istragom, u kojoj se sve upotrebilo što se upotrebiti moglo, ništa, apsolutno ništa nije moglo pronaći što bi moglo teretiti naše pohapšene drugove ...

I Pokrajinska vlada daje se na posao, ali ne da ovo pitanje što prije likvidira i da se naši pohapšeni drugovi puste na slobodu, ... već da ovo naređenje Centralne Vlade izigra, služeći se pri tom krajnjom perfidnošću ...

... I na osnovu svega, dolazi se do zaključka da se naši pohapšeni drugovi bez ikakvog zakonskog oslonca, neće skoro pustiti iz zatvora ...

... Nije li sad sve ovo najernja reakcija u najgadnijem plaštu perfidnosti koja u svemu prevazilazi i crno žuti režim! ...

...Pri ovome ne treba zaboraviti jedno, a to je: ako je jednoj ko-
teriji krupnih bogataša, spahija, aga i begova, bankara i krupne
birokratije stalo do toga, da napregnu sve svoje snage radi čuvanja
i održanja zakona i načina vladavine bivše Austrije, da to isto nije
stalo i najširim slojevima radnog naroda Bosne i Hercegovine,
koji će u najskorijem vremenu, ako se svi naši pohapšeni i izba-
čeni sa posla drugovi ne povrate u slobodu i na rad, znati i umeti
pokazati svoju pravu snagu...

(str. 3) KRIZA — rubrika POLITIČKI PREGLED

...Ma-kakva buržoaska vlada došla danas, ona neće moći rešiti
krizu u kojoj se nalazi cela zemlja, to je moguće samo rušenjem
iz temelja svega onoga što je trulo i zavodenjem svega onoga što
je novo — rušenjem kapitalističkog i zavodenjem socijalističkog
komunističkog sistema vladavine...

(str. 3) DENUNCIJANTI I RAZBOJNICI

...strahovita bezakonja... po naredbi policije...

(str. 4) DNEVNA HRONIKA

— Umjesto odštete —

...i bez ikakvog razloga držanje u zatvoru...

...Tim zahtjevom bezakonje se samo usavršava. Njih su poza-
tvarali, lišili mogućnosti da zarađuju i prehranjuju sebe i porodice,
zatim pustili bez da su ih i saslušavali kao nevine, a onda umjesto
odštete nevino progonjenima dolazi država sa zahtjevom da oni
plate za hranu koju su im davali u zatvoru. Da su kod nas uvedeni
arnautski metodi vladanja, to smo znali, ali da se spustilo i ispod
anautluka, to nam se svakodnevno pokazuje. Mi upozoravamo vla-
stodršce na ovo najnovije bezakonje...²⁵⁾

II Broj 123 od 7. VIII 1919.

(str. 1.) OPŠTA KRIZA

Vlada neće biti ništa u boljem položaju nego što je to bila stara
i zbog toga će i ona uskoro morati pasti, doći će druga, treća,
i tako će se sve brže i češće mjenjati jedna za drugom, ...dok se
jednog dana ne desi opšti slom današnjeg trulog kapitalističkog
društva koji će pod svojim ruševinama zatrpati sve vlade i sve
krize...

(str. 2.) ŠKOLE I PROSVJETA U NOVOJ RUSIJI

(podnaslov) ...Kolosalni kulturni rad sovjetske vlade...

(str. 3) DNEVNA HRONIKA

— Policijska podmetanja —

Javlja ju nam drugovi iz Dervente da su na kolodvorskoj zgradi
našli izlepljen plakat ove sadržine: ...»Socijaldemokrate komuni-
ste, u vojku ne će! Živila komuna! Dole buržoazija!«...²⁶⁾

²⁵⁾ ABiH ZVS, br. 7255, prez. 1919.

²⁶⁾ Isto

III Broj 124 od 8. VIII 1919.

(str. 2) SJAJNA MANIFESTACIJA GOTOVOSTI ZA BORBU U TUZLI I KRECI

Na kraju je pozvao sve drugove i drugarice, sve one koji su eksploatisani, sve one koji trpe, koji se pate i muče u današnjem kapitalističkom društvu, da se što prije organizuju, da nastoje svim silama da se što prije i što bolje naoružaju klasnom, socijalističkom svijesću, ... i da izadu gustim borbenim redovima proletarijata cele Jugoslavije koji će svojom borbom srušiti današnji sistem vladavine. Uz nas je proletarijat celog svijeta, pred nama je konačna pobjeda, koja će nas dovesti u novo, socijalističko komunističko društvo ...

Skupština poziva svu radničku klasu i siromašni svijet u Jugoslaviji i posebno u Herceg Bosnu da povede energičnu borbu ... pod zastavom radničke socijalističke partije Jugoslavije (Komunista) ... protiv reakcije i crno-žutog režima a za pobjedu socijalizma.²⁷⁾

IV Broj 126 od 11. VIII 1919.

(str. 1) SAVEZ SA MRTVIMA

... — vlada koja je srušila kapitalistički, eksploatorski sistem proizvodnje i privatnu svojinu sredstava za proizvodnju, pa zavela socijalističko društvo na osnovici opšte, komunitičke svojine. ...
... On traži savez sa živim, savez sa ruskim radnim narodom, savez ne sa nosiocem novih ratova i ugjetavanja malih naroda, već sa nosiocima slobode cjelokupnom čovječanstvu, sa nociocima socijalizma, komunizma! ...

... Živila Sovjetska Ruska Republika!

... živila Velika Socijalna Revolucija! ...

(str. 2) PRAKTIČNI AKCIONI PROGRAM S.R.P.J. (K)

... Republikanski oblik vladavine, ...

— Brzo i potpuno uzimanje sve svojine feudalnog porijekla bez ikakve naknade ... i ustupanje njeno, sa nužnim inventarom, Seljačkim Vijećima, koja obrazuju oni koji zemlju stvarno obrađuju. ...

Seljačkim vijećima, koja obrazuju oni koji zemlju stvarno obrađuju ...

— ... Ukinuti vojnu obavezu. ...

(str. 3) SKUPŠTINA U ZENICI

... revolucionarnog ...

... bez ikakvog zakonskog oslonca ...

... komunističko ...

²⁷⁾ Isto, br. 7317

...Ono što je naročito davalo sjajnu sliku ove skupštine to je bilo silno revolucionarno raspoloženje i neopisana borbena gotovost koja se manifestovala ne samo u burnim revolucionarnim uzvicima, već i u otkucaju srca sviju prisutnih i oštrim vatrenim pogledima svijetlih očiju, koje su gorjele kao žeravica između crvenih usijanih kapaka...²⁸⁾

V Broj 127 od 12. VIII 1919.

(str. 1) SVIMA ORGANIZACIJAMA!

...Dolje sa današnjim Državnim Vijećem! ...

(str. 2) STATUT ŽENA SOCIJALISTA (KOMUNISTA)

— II Organizacija mladeži —

...: komunističkog društva ...

(str. 2) POLOŽAJ U MAĐARSKOJ (tribrika) POLITIČKI PREGLED

...Mađarski narod je ogrijalo sunce komunizma, pa čim stane on sam u svojoj zemlji da rješava o svojoj sudbini, on će opet uvesti komunizam. A da to što prije bude, pobriniće se proletarijat čitavog svijeta koji će onemogućiti vladama da guše Revolucije na strani, jer će ih činiti u sopstvenim zemljama. ...

(str. 3) DNEVNA HRONIKA

— DODATAK NA SKUPOČU POPOVIMA —

...špijunima ...

(str. 3) DNEVNA HRONIKA

— NIJE KUGA, NEGO SUGA —

...Ali, mi se bojimo nečeg drugog. Da se i u pogledu obavještanja javnosti nije pošlo metodama pokojne Austrije. Kako su mogle donijeti tu vijest sve beogradske novine o širenju kuge, kako su mogli mjerodavni faktori obavještavati javnost u Beogradu da su preduzete sve mjere za gušenje kuge i da su poslali svi potrebni lijekovi i sredstva za dizinfekciju kad u stvari nema te kuge. Ako je zbilja ta najstrašnija bolest izbila u našoj zemlji, onda tu prećutkivanje ništa ne pomaže. Zato, tražimo da nam se u ovoj stvari da razjašnjenje kako bi znali na čemu smo...²⁹⁾

VI Broj 128 od 13. VIII 1919.

(str. 2) SKUPOČA

I da se neхватamo nikakvog drugog faktora za objašnjenje skupoće, već samo toga što je sva sposobna radna snaga, u svim zemljama mobilizovana ... u neradnu snagu, u vojsku, dovoljno bi bilo za njeno objašnjenje ...

²⁸⁾ Isto, br. 7442

²⁹⁾ Isto

...Da bi se privreda ponovo počela da pri-
diže, prvi je uslov da se iz privrede otrgnuti ljudi
u vojsku ponovo povrate privredi, da se dakle
demobiliše vojska.

Iako je rat već prestao i demobilizacija je mogla biti još
pravovremeno izvršena, da se ljudi puste da sređuju ovogodišnju
žetvu, to do današnjeg dana još nije učinjeno. Mi zahtjevamo da se
to kod nas odmah učini...

(str. 2 i 3) REZOLUCIJA O ORGANIZACIJI PARTIJSKE ŠTAMPE

... i revolucionarnu energiju,...

... uvede u veliku svjetsku komunističku zajednicu...

... te se što prije uništi kapitalizam i na njegovim ruševini-
nama sazida Socijalizam...

(str. 3) POLITIČKI PREGLED (rubrika)

»PROGANJANJE SOCIJALISTIČKE ŠTAMPE U HRVATSKOJ«

... Pa kako je to moguće, gospodo, ako je inače u državi
sve mirno i u redu? Ili je po srijedi nečista savjest?...

Mi protestujemo protiv ovoga ponovno nasilnog akta protiv
naše partije... i dovikujemo silnicima žari pali udbinski dizdaru
dok i tvojoj kuli reda dođe!...

(str. 3) SA SKUPŠTINA IZ UNUTRAŠNJOSTI

Mostar:

... Uz burne poklike Lenjinu, Trockome i Beli Kunu razišla
se ova impozantna skupština...

Doboj:

... Mi počinjemo ofenzivnu borbu protiv postojećeg režima,
i kao što smo uspjeli da izdržimo napad mi će mo uspeti i da u
svojoj preduzetoj akciji srušimo reakciju...

(str. 4) LISTAK (rubrika) »DOBRO DOŠLI«

... Rusija je vaskresla. U njoj je narod slobodan, jer slo-
boda je samo ondje gdje ne postoji zavisnost čovjeka od čovjeka, a
to je u Sovjetskoj ruskoj Republici...³⁰⁾

VII Broj 129 od 14. VIII 1919.

(str. 1) ZA USTAVOTVORNU SKUPŠTINU

(uzvik na kraju članka) ...Dolje sa povampirenim medžlisom...
(nastavak na strani 2) IZ CRVENE DALMACIJE

— a to se da i danas vidjeti kad pored naredbe... naše
»SAVEZNICE« AMERIKE... kojom zabranjuje javne zborove — ...

³⁰⁾ Isto, br. 7442.

(str. 2) SKUPOĆA

Ali ono što ne mora biti po karakteru naše zemlje, mora da bude po karakteru naše buržoazije... njene države i njenog nesposobnog ministarstva...

(str. 2) POLITIČKI PREGLED (rubrika)

— OSUĐENI DRUGOVI IZ MOSTARA — (podnaslov)

...Sav optužni materijal sastojao se iz raznih denuncija, koje su naši drugovi sve faktima pobili. ...

— KO JE PROVOCIRAO DOGAĐAJE OD PRVOG MAJA — (podnaslov)

...Prema tome, znači, da je za sve događaje od Prvog maja kao i za sve užasne posljedice koje je pretrpila naša privreda u prvom redu odgovorna pokrajinska vlada u Sarajevu, pa tek onda centralna u Beogradu. Nadamo se, da neće dugo proći, pa će i u ovoj stvari izaći potpuno na svjetlo ko je za sve lično kriv kakvi su lični računi bili po sredi...³¹⁾

VIII Broj 130 od 16. VIII 1919.

(str. 1) JELI OVO PRAVNA DRŽAVA?

Dok se u Evropi vode borbe da se utkine pravo sile u spoljnoj politici među državama ... kod nas sama država vrši brutalno nasilje protiv sopstvenih građana ... o čemu imamo masu primjera u istoriji socijalističkog radničkog pokreta od posljednja tri mjeseca.

...Državni organi i ne pokušavaju da se uvjere u tačnosti objede, nego odmah zatvaraju hiljade građana, ljudi i žena, tuku ih i muče, a one koji su denuncirani (kao vođe, bez ikakve predistrage, na osnovu listina, koje su predhodno ustanovile, predaju sudu koji nije ni kompetentan i tamo ih se, da se blago izrazimo i nadalje šikanira. Privredni život čitave zemlje se je poremetio, u evropskoj javnosti je izbio na površinu taj ogromni skandal, ... a na koncu i ovdje se bar čutke priznaje da je počinjena pogriješka, mali nesporazum.

(str. 2) POLITIČKI PREGLED — DIVLJA REAKCIJA U PLAŠTU PERFIDNOSTI

Kad je svojom reakcionarnom politikom dotjerala čitavu našu državu u čorsokak ... kad je upropastila narodno jedinstvo i razvila separatističke težnje pojedinih dijelova troimenog naroda do krajnjih granica, kad joj prijeti rasulo na sve strane ... onda umjesto da promijeni politički pravac i zavede punu slobodu i demokratiju, buržoazija misli da će pritezanjem policijsko-žandarmerijskih spiona učutikati narod i prisiliti ga na bezuslovno pokoravanje.

³¹⁾ Isto, br. 7582

(str. 2) SKUPOĆA

I pored toga što nas je upropastio rat, militarizam strani opustošio... i naš vlastiti kičmu nam pogeo od izdržavanja, mi stalno imamo da votiramo ogromne budžete za izdržavanje tog istog militarizma. ...

(str. 3) rubrika DNEVNA HRONIKA — SILNO NAPREDUJU

...I mi sa svoje strane čestitamo generalu na takvoj vojsci, a ako je imala maler da ne osvoji Petrograd i da se u njegovim kupatilima okupa i odmori, more joj ne gine, a boljševici su dobri ljudi pa će ih sve do mora dopratiti. A kuda će preko mora neka biraju...³²⁾

IX Broj 131 od 18. VIII 1919.

(str. 1) BIJES REAKCIJE

Novih snaga i energije za nastavak svog ...razbojničkog pustošenja... on ne može da nađe, rat ga je do te mjere izmorio da se ne može na stare noge osoviti; nezadovoljstvo radnog naroda razapinje ga i razdire u utrobi njegovoj... i na sve strane se dižu nove snage revolucionarnog proletarijata koje ruše juriše i uređuju nove državne forme Sovjetskih Republika... koje odgovaraju interesima proletarijata i ogromnog dijela narodnih masa.

...Ljudi se hvataju po ulicama kao divlje zvijeri, zatvore i iz Srbije protivno svim ustavnim garancijama i svim zakonima stražarno provode u Zagreb da leže po tamnicama. Mi energično zahtijevamo da se ukinu svi potajni propisi koje je izdalo palo ministarstvo protiv radničke klase i time je stavilo van zakona, te da se i radnici i njihovi predstavnici tutiraju (tretiraju) kao građani. ...

...Ona kad je na vladi ne vrši nad nikim nasilje i njena diktatura se provodi samo u svrhu socijalnog i ekonomskog izjednačavanja ljudi, te ne može dozvoliti da nad njom vrši nasilje jedna parazitska družina koju radnička klasa na svojim legjima izdržava...³³⁾

X Broj 132 od 19. VIII 1919.

(str. 1) ZA RASPUŠTANJE SAMOZVANOG »NARODNOG PREDSTAVNIŠTVA«

Mjesto konsolidacije zemlje, samozvani poslanici i njihovi izabranici ministri stvorili su ...strahovit kaos, radničku klasu reakcionarnim mjerama vladavine, zatvorima, političkim progonima i ukiđanjem svih građanskih sloboda doveli u strahovit položaj... a na drugoj strani zapuštanjem i upropaštavanjem privrednog života učinili su joj i opstanak nemoguć.

³²⁾ Isto, br. 7584

³³⁾ Isto, br. 7585

...Strahovita korupcija i pljačka vladaju na sve strane u našoj nesretnoj zemlji. Ona je uhvatila toliko korijena da je postala cilj i jedino sredstvo izdržavanja ogromnog dijela buržoazije. ...

Da bi buržoazija sakrila svoju golotinju i prevarila mase radnog naroda, ona se dala u hajku na radničku socijalističku partiju ...

...krstivši je da je ona anarhistička i od imena boljševik stvorili su jedno čudovište za plašenje koruptivne i pljačkaške čiftarije. Hapšenje i progoni radnika se opravdavaju boljševizmom, neukoju masi se utjeruje strah u kosti i misli je se primorati da čuti. ...

...Jugoslavenska buržoazija osniva svoju vladu na bajonetima, ona je uzela u službu oko 20.000 žandara i masa javne i tajne policije te na njima osniva svoju moć! ...

(U cenzorskoj špalti i u Izvadku stoji naslov članka »za raspuštanje N. V., a u listu ovaj se tekst nastavlja na gornji članak)

Ali zato se članovi Državnog vijeća zanimaju uzajamnim iznošenjem na vidjelo groznih afera ... u kojima se potpuno ogleda pljačka, razbojnička, lopovska politika članova Državnog vijeća. ...

Neka bi širom cijele Jugoslavije gromko odjeknuo naš silni uzvik: ...**Dolje sa Državnim vijećem...**³⁴

XI Broj 133 od 20. VIII 1919.

(str. 1) NOVO MINISTARSTVO

Međutim, socijalpatrioti, izgubivši veze sa masom, dali su se u veliku državničku politiku, i ulaze u ministarstva da »prevare« buržoaziju i da za radničku klasu »izvojuju« po neku mrvicu i reformu na papiru, a koja se u praksi neće provoditi, ...**dok proletarijat sam svojom organizovanom borbom na to ne prisili kapitaliste i njihovu državu.** ...

(nastavak na str. 2) RAD KOMISIJE ZA ISPITIVANJE UZROKA UPROPAŠTAVANJA RUDNIKA

...Otpuštenim rudarskim radnicima iznesimo ovo da znaju od koga treba potražiti računa u svoje vrijeme za sve muke i patnje. U tom obračunavanju obećavamo mi pomoć cjelokupnog jugoslovenskog proletarijata i siromašnog naroda, koine ćemo zimus — kad stegne mrzaz i kad bude potrebno ulagati cijelu zaradu za ugalj i mrznuti se — reći, ko je danas spriječavao vađenje uglja, te prema tome ko je kriv za visoke prodajne cijene. Mi ćemo ovo morati iznositi narodu, kad druge vlasti za ove bosanske dakije nema. ...

...Spasavaju autoritet stvaranjem anarhije. Mjesto da izvlače narod i privredu iz strašnih posljedica dugog i teškog rata, ali ga i dalje vode u bezdan propasti, u koju će mjesto sebe svakako baciti ove dakije — i cijelu buržoaziju. ...³⁵)

³⁴) Isto, br. 7607

³⁵) Isto, br. 7642

XII Broj 139 od 27. VIII 1919.

(str. 1) PROGRAM NOVE VLADE

Velika ekonomska i socijalna kriza koju je svjetski rat stvorio u svim zemljama, pa i u našoj, ne može se ni u ikojem slučaju riješiti na drugi način ... **nego nasilnim obaranjem današnjeg poretka koji je toliko truo i toliko bolestan da se ne može nikakvim reformatorskim pilulama povratiti u život. ...**

(str. 2) rubrika POLITIČKI PREGLED — PONOVNI PAD HABZBURGOVACA

Antanta međutim nije popustila samo zato što mrzi Habzburgovce, nego, ona je morala nastojati da iza Sovjetske Vlade ... **koja je davala sve narodu ...** dogje jedna vlada koja bi bar donekle zadovoljava narodne interese.³⁶⁾

XIII Broj 140 od 29. VIII 1919.

str. 1) PROGRAM NOVE VLADE

... **Ta obnova može se izvesti jedino i samo na novim komunističkim osnovama. ...**

— i tim stvoriti materijalne mogućnosti za privrednu obnovu i uopšte konsolidovanje društva ... **na komunističkoj bazi ...**³⁷⁾

XIV Broj 141 od 30. VIII 1919.

(str. 1, 2) PROGRAM NOVE VLADE

Integralna privredna obnova i integralno konsolidovanje društva mogući su samo na novim ... **komunističkim ...** osnovama Nacionalizacija željeznica i parobroda, nacionalizacija trgovine i industrije, kao i organizacija proizvodnje i podjele dobara ... **na komunističkom principu** — ... to su stvari od kojih buržoazija bježi kao gjavo od krsta, jer one direktno pogađaju njene egoističke klasne interese.³⁸⁾

XV Broj 145 od 5. IX 1919.

(str. 1) PROGRAM NOVE VLADE

... **Jedini način, prema tom, da se društvenim parazitima i bogatašima stane na put jeste uništenje poretka koji ih podržava, jeste preuzimanje državne i društvene vlasti u ruke proletarijata radničkih i seljačkih masa, koje će imati puno mogućnosti da od svijuju današnjih društvenih parazita načine korisne i radne članove društva ...**³⁹⁾

³⁶⁾ ABiH, ZVS, br. 7886

³⁷⁾ Isto, br. 7921

³⁸⁾ Isto, br. 7951

³⁹⁾ Isto, br. 8115

(str. 1) PROGRAM NOVE VLADE

To je jedan razlog, jedan interes koji nagoni da se odmah i neodložno izvrši demobilizacija cijele vojske, svijuu vojnika, kako onih koji su bili na solunskom frontu tako i onih koji su bili u ropstvu, ... jer mi između njih ne pravimo nikakvu razliku, kao što to pokušavaju mnogi nesavjesni i neuračunljivi vojni faktori, pa čak i oni najviši. U našim očima svi vojnici su jedno i isto oni su u podjednakoj mjeri ljudi i braća, i kao radna snaga znače isto.

Drugi razlog koji je isto toliko važan, ako ne i važniji ko prvi, jeste moralne, humane prirode. Čovječnost iziskuje i pravda nalaže da se ti mučenici koji se već pet i sedam godina mrcvare po rovovima i logorima puste jednom da odahnu i odmore se. Neka jednom i ti nesrećni i jadni ljudi vide svoje kuće, neka osjete izgublenu ljubav i toplinu porodičnih zajednica, nek se vrate među svoje mile i drage. Neoprostiv je zločin držati te ljude pod vojnom obavezom i onda kad to nije potrebno, i onda kad oni u vojsci ništa ne rade, a kod kuće im žene i djeca propadaju. Ta dva razloga bi dakle bila dovoljna pa da se odmah izvrši demobilizacija vojske.

Ali nova vlada ipak i pored toga što obećava, neće pristupati demobilizaciji vojske. Ona to neće, prvo zbog toga što ne smije. Spoljna politika koju sadašnja vlada vodi, politika koja je štetna i luda ne dopušta da se vojnici puste kućama. Situacija koju je takva politika stvorila goni vladajuće da drži vojsku i dalje pod oružjem. Naša buržoazija, svojom politikom prema susjednim zemljama, dovela je dotle da naša zemlja danas nema u susjedstvu ni jednog prijatelja. Svi su joj postali neprijatelji: i Mađari i Austrijanci i Rumunji i Talijani i Bugari, — sve odreda. I kad je to tako, onda je jasno da buržoazija mora i dalje da drži narod pod oružjem da bi je on, u slučaju da je ko od susjeda napadne, mogao braniti.

U narodu postoji silno nezadovoljstvo i vrenje zbog antinarodnog i štetnog rada onih koji su na vlasti. Bijede i nevolje koje pritiškuju siromašne slojeve naroda tako su velike da se više ne mogu podnositi. Ali vlada koja neće da pomogne narodu hoće to nezadovoljstvo da uguši silom, ako ona izbije jasno. I toga radi, ona drži vojnike pod oružjem, da bi oni jednoga dana, ako bi se njihova braća kod kuće pobunila, pucali u njih.

Ali to tako mora i biti. Tako rade sve one vlade koje nisu došle na vlast narodnom voljom i narodnim povjerenjem nego su se silom nametnule narodu; pa tako će raditi i ova vlada. Ali je naša dužnost da je nagnamo: ili da pusti vojsku kući ili da ide i sama kako bi mogla doći takva vlada koja će to moći učiniti...⁴⁰⁾

⁴⁰⁾ Isto, br. 8232

(str. 1, 2) OSNIVANJE TREĆE INTERNACIONALE

— Izveštaj sa prve konferencije Komunističke internacionale —
u Moskvi

Raspravljjanje o ovome dovelo bi do glavnih i osnovnih suprotnosti u radničkom pokretu: ...o revoluciji i reformi i o diktaturi i demokratiji, pri čemu bi se iznelo marksističko shvatanje zakona društvenog razvitka. Po tom bi trebalo da dođe prikaz sadašnje epohe i — a to je veoma važno za nas — odnosa zaostalih zemalja prema svetskoj socijalnoj revoluciji, kao i uloge njihovih radničkih klasa u njoj. ...

(str. 2) — Ciljevi i taktika —

2. ...Zadatak proletarijata sastoji se sada u tome da odmah osvoji političku vlast. Osvajanje političke vlasti znači uništenje državnog aparata buržoazije i organizovanje jednog novog, proleterškog aparata vlasti.
3. Ovaj novi aparat vlasti mora u sebi sadržavati diktaturu radničke klase (ponegdje također seoskog poluproletarijata, seoske sirotinje) to jest, on mora biti sredstvo sistematskog uništavanja eksploatatorske klase i njenog eksproprijiranja. Ne lažna buržoaska demokratija — taj licemerni oblik vladavine finansijske oligarhije — sa njenom čisto formalnom jednakošću, već proleterska demokratija s mogućnošću oživotvorenja slobode za radne mase; ne parlamentarizam, već samo — upravu ovih masa pomoću od njih izabranih organa; ne kapitalistička birokratija, već upravni organi koje mase same stvore, uz istinsko učestvovanje ovih masa u upravljanju zemljom i u delu stvaranja socijalističkog poretka — ovo treba da bude tip proleterske države. Vlast Sovjeta ili sličnih organizacija, njen je konkretan oblik.
4. Diktatura proletarijata mora biti poluga neodložnog eksproprijiranja kapitala i ukidanja privatne svojine nad proizvođačkim sredstvima, kao i njihova pretvaranja u narodnu svojinu. Socijalizovanje (pri čemu se razuneva ukidanje privatne svojine, njeno predavanje u svojinu proleterske države u socijalističku upravu radničke klase) krupne industrije i njenih organizujućih centara, banaka; konfiskovanje zemalja krupnih posjednika; socijalizovanje kapitalističke poljoprivredne proizvodnje; monopolisanje krupne trgovine; socijalizovanje kuća sa stanovima u gradovima i na seoskim dobrima; uvođenje radničke uprave; centralizovanje privrednih funkcija u ruke organa proleterske diktature — to su glavni savremeni problemi.
5. U cilju osiguranja socijalističke revolucije, njenog branjenja od spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja, pomaganje borbenom proletarijatu drugih nacija itd. potrebno je potpuno razoružanje buržoazije i njenih agenata i opšte naoružanje proletarijata.

6. Svetska situacija zahteva najužu vezu između raznih delova revolucionarnog proletarijata i potpuno sjedinjenje između zemalja u kojima je socijalistička revolucija već pobedila.

7. Osnovni metodi borbe jesu akcije masa proletarijata ...⁴¹⁾

XVIII Broj 149 od 11. IX 1919.

(str. 1) OSNIVANJE TREĆE INTERNACIONALE

— Otvaranje konferencije —

... U prastarj tvrdavi cinizma i reakcije odjeknuo je glas svet-ske revolucije koja maršira ...⁴²⁾

XIX Broj 151 od 13. IX 1919.

(str. 1) OSNIVANJE TREĆE INTERNACIONALE

— Osvojenje političke vlasti —

... Osvojenje političke vlasti od proletarijata znači uništenje političke vlasti buržoazije. Najjače sredstvo vlasti buržoazije jeste buržoaki državni aparat sa njegovim kapitalističkim armijama, pod vođstvom buržoasko-junkerskih oficira, njegovom policijom i žandarmerijom, njegovim tamničarima i sudijama, njegovim popovima, državnim činovnicima itd. Osvajanje političke vlasti ne znači samo promjenu ličnosti u ministarstvu, već uništenje neprijateljskog klasnog aparata, osvojene istinske snage, razoružanje buržoazije, kontrarevolucionarnih oficira, bele garde, i naoružanje proletarijata revolucionarnih vojnika, crvene radničke garde; odstranjene svih buržoaskih sudija i organizovanje proleterskih sudija; ukidanje vladavine reakcionarnih državnih činovnika i stvaranje novih upravnih organa proletarijata. Pobjeda proletarijata leži u desorganizaciji protivničke, u organizaciji proleterske vlasti; on se sastoji u razorenju buržoaskog i u izgradnji proleterskog državnog aparata. Tek pošto proletarijat pobjedi i uništi otpor buržoazije, on može svoje prijašnje protivnike novom poretku učiniti korisnim, stavljajući ih pod svoju kontrolu i posetepeno uvodeći u rad komunističkog stvaranja...

(str. 2) — Eksproprijisanje buržoazije i socijalizovanje proizvodnje ... Komunistička revolucija je, u isto vreme, najbolje i jedino sredstvo kojim se najvažnija proizvođačka snaga — proletarijat — i s njim društvo samo mogu održati...

(str. 2) — Put do pobjede —

Revolucionarna epoha traži od proletarijata primenu borbenih sredstava koja koncentrišu njegovu celokupnu energiju, maime metoda akcija masa sa njihovim logičnim skupom ... direktnim sukobima sa buržoaskom državnom mašinom u otvorenoj borbi.

⁴¹⁾ Isto, br. 8263

⁴²⁾ Isto br. 8305

Ovom cilju moraju svi drugi metodi, na primer revolucionarno iskorišćavanje buržoaskog parlamentarizma, biti potčinjeni..

Sad se i države Antante, čak i pred najzaostalijim slojevima naroda, demonstriraju i prikazuju kao svetski pljačkaši i ubice proletarijata....

...Protiv toga proletarijat se mora braniti, braniti pod svaku cenu. Komunistička Internacionala poziva celokupni svetski proletarijat u ovu poslednju borbu! Oružje protiv oružja! Nasilje protiv nasilja!

Dole sa imperijalističkom zavesom kapitala!

Živela međunarodna republika proleterskih Sovjeta! ...⁴³⁾

XX Broj 152 od 15. IX 1919.

(str 1, 2) OSNIVANJE TREĆE INTERNACIONALE

— Građanska demokratija ili proleterska diktatura —

3. Istonija nas uči da nikad jedna potlačena klasa nije mogla doći do vlasti ... bez jednog perioda diktature, to jest, osvojenja političke vlasti i nasilnog uništenja najočiglednijeg, najdivljijeg otpora eksploatatora koji ne preza ni pred kakvim zločinom...

4. ...; a sad ...kad je među revolucionarnim proletarijatom otpočelo ključanje i pokret koji idu za tim da unište ovu mašinu tlačenja i da osvoje diktaturu proletarijata,...

6. Značaj Komune, dalje, sastoji se u tome ... što je ona pokušala da razori i sa zemljom sravni buržoaski državni aparat, činovnički, sudski, ratni i policijski aparat i da ga zameni sa organizacijama masa, ... radnika, koje će same sobom upravljati, koje nisu znale za podjelu zakonodavne i izvršne vlasti.

7. ..., potrebno je da slobodu njihovih skupština brane naoružani radnici, a ne sinčiči plemića ili oficira iz buržoaskih krugova sa ukroćenim vojnicima....

...Ali, ovu promenu ne može niko drugi izvesti no avangarda radnog naroda, proletarijat, koji će srušiti eksploatore, buržoaziju ...⁴⁴⁾

XXI Broj 154 od 17. IX 1919.

(str. 1) OSNIVANJE TREĆE INTERNACIONALE

— Građanska demokratija ili proleterska diktatura —

14. Diktatura proletarijata po tome je slična diktaturi drugih klasa što je ona, kao i svaka druga diktatura, izazvana potrebom ... da se nasilijem slomi otpor klase koja gubi svoju političku vlast. ...

⁴³⁾ Isto br. 8436

⁴⁴⁾ Isto br. 8437

17. Vojska je bila aparat tlačenja ne samo Monarhije; ona je to ostala u svim buržoaskim, čak demokratskim republikama. Samo je vlast Sovjeta, kao jedina stalna državna organizacija upravo onih klasa koje tlače kapitalizam, u stanju da ukine zavisnost vojske od buržoaske oficirske komande i sjediniti uistinu proletarijat s vojskom, provesti naružanje proletarijata i razoružanje buržoazije bez čega je pobjeda proletarijata nemoguća. ...
20. ... Uništenje državne vlasti je cilj koji su sebi postavili svi socijalisti, među njima na čelu Marks. Bez oživotvorenja ovog cilja, istinska demokratija, to jest, jednakost i sloboda, ne može se postići. A do ovog cilja vodi samo Sovjetska ili proleterska demokratija, jer ona počinje odmah uvlačeći organizacije masa radnog naroda u trajno učestvovanje u državnoj upravi, ko-pati grob svakoj državi. ...

(str. 1) VAN ZAKONA

Istina mi mislno bezuslovne pristalice zakonitosti kao mi bezakonja, ... proletarijat će u svom oslobodilačkom pohodu porušiti mnoge zakone, zakončice i ministarske naredbe, koje mu kočće napredak, kao što je to i do sad već učinio, ...⁴⁵⁾

XXII Broj 155 od 18. IX 1919.

(str. 1) OSNIVANJE TREĆE INTERNACIONALE

— Stanovišta prema socijalističkim strujama i Bernskoj konferenciji —

Boriti se međusobno u korist kapitalističke pljačke ... **dinastičke utakmice** ... i cvetanja diplomatskih ugovora, proletarijat smatra zločinom.

... pozvali su proletarijat da sklope »građanski mir« sa buržoazijom »svoje« zemlje ... **da se odreknu rata protiv rata i da postanu materijal za branjenje lopovskih aždaja.** ... Judina dela socijalšovinista i da tu kontrarevolucionarnu partiju ... **oružjem u ruci,** ... učini neoprezam.

... **Pretvaranje imperijalističkog rata u građanski rat...**⁴⁶⁾

XXIII Broj 158 od 22. IX 1919.

(str. 1) CENTRALNI ZBOR RUSKIH SINDIKATA RADNICIMA ANTANTINIH ZEMALJA

... Vi vidite da je Pariz postao centar svetske reakcije; isti onaj Pariz čijim se ulicama nekad potocima lila krv proletarijata. Versaj, grad Tjera i pobesnele buržoazije, postao je nadgrobna ploča slobode. U vatri rata i revolucije padoše svi stari fetišizmi. »Zatočnici prava i pravde« postadoše u našim očima versajski heroji, dostojni naslednici onih zločinaca koji pod Tjerovim zapovedništ-

⁴⁵⁾ Isto br. 8506

⁴⁶⁾ Isto br. 8522

vom, 1871. streljaše po pariškim ulicama preko 30.000 ljudi, žena i dece. Vaše vlade i vaša buržoazija postali su onda trostruki versajski heroji; postali su prvo zato što su nemački narod prisilili na jedan monstruozi mir koji ga osuđuje na ropstvo i ropast; ..Hoće li međunarodni razbojnici iz Lige buržoazija (nena-roda) moći još za dugo baciti svoje mreže i u samoj klici ubiti pro-letersku revoluciju... (ovo je izašlo u listu, jako je Cenzura zapli- jenila)

...Dakle drugovi, ustajte u pomoć proletarijatu Sovjetske Rusije!

Dole sa imperijalističkim razbojnicima!

Na vešala sa pobornicima rata!

Živela svetska proleterska revolucija!

Živela Međunarodna Svetska Sovjetska Republika!...

(str. 1) OSNIVANJE TREĆE INTERNACIONALE

— Internacionalni položaj i politika Antante —

; ... jugoslovenska i česko-slovačka država osnivaju se oružanom silom; oko podele evropsko azijske Turske vode se bestijalna cen- kanja ... a podela njemačkih kolonija već je započela.⁴⁷⁾

XXIV Broj 160 od 24. IX 1919.

(str. 1) MANIFEST RADNIČKOJ KLASI JUGOSLAVIJE!

1) Da pruži svestranu pomoć, rečju i delom, ...re- volucionarnom ...pokretu svetskoga proletari- jata, ...u prvom redu Ruskoj Sovjetskoj Repu- blici;...

2) ...da se, nasuprot rezultatima i tendencijama imperijalističke politike, založi za pobedu onih načela u međunarodnim odnosima koje je pro- klamovala Proleterska Revolucija.

3) ...da svoje oslobodilačke napore ujedini sa revolucionarnim snagama Balkana i Jugoistoka Evroperadiuspješne borbe protiv imperijali- stičkoga porobljavanja balkanskih i podunav- skih naroda. ...

5) Da organizovanim... pritiskom i akcijama masa prinudi... buržoaziju na one ustupke, ...Živela Treća (Komunistička) Internaciona- la!...⁴⁸⁾

XXV Broj 162 od 26. IX 1919.

(str. 1) VRENJE RASTE

...Kad su reakcionari Evrope blokadom i vojnom silom momen- talno oborili vladu Sovjeta u malenoj Mađarskoj, sva buržoazicja

⁴⁷⁾ Isto br. 8651

⁴⁸⁾ Isto br. 8725

je podigla glavu i prigrlila nadu da revolucionarna epidemija splasnjava. Njeni državnici su to otvoreno naglašavali, njena plaćenička štampa je to na sve moguće načine eksploatisala. I sa svih strana kapitalističke Evrope se verovalo da kurs reakcije skače, da kurs revolucije pada. Ali je ta radost reakcionara bila prerana. Mi smo još odmah naglašavali, svako ko ume da posmatra stvari znao je da revolucionarni talas niče iz same kapitalističke stvarnosti posle ovog strašnog rata i da se ni komunizam ni revolucija ne daju ugušiti topovima. Danas je za svakog jasno, vesti koje sa svih strana stižu govore to i onima za koje još jasno nije, da se kurs revolucije naglo penje i da ga mere reakcije samo još više podižu. Visokoumni krugovi (piše pugovi, pr. autora) reakcionarnih državnika Evrope uspeali su samo da otvore oči i onim masama koje još dalje uljuljkiva buržoaski demokratizam. Beli teror koji je zacario i u crno zavio stotine hiljada radničkih porodica po Mađarskoj po Kolčakovoj i Denjikinovoj Rusiji pokazao je i onima socijalistima koji su se kolebali da (piše dd, pr. autora) danas za radne mase nema izlaza iz ove dileme: kapitalistička reakcija ili revolucija. I u toj dilemi saznanje je išlo brže no ikada, osvećenje se širilo telegrafskom brzinom. U celom svetu revolucionari dižu glavu, mase idu naglo u levo. U Americi revolucionarno krilo pobeđuje i u partiji i u sindikatima. U Nemačkoj nezavisni socijalisti izlaze iz parlamenta, približuju se komunistima i zajedničkom snagom koja džinovski raste pripremaju revoluciju koja je još ove godine neizbežna. U Španiji, u Švajcarskoj, u Norveškoj radnici prilaze Trećoj Internacionali. U Italiji cela partija izlazi sa revolucionarnim maksimalnim programom na izbore. U Francuskoj jučerašnji kongres proklamuje nepomirljivu klasnu borbu, sankcioniše »jedinstvo u levo« i isteruje iz partije sve one koji su kolebljivi i za kompromise. A kongres sindikalni koji se drži u Lijonu rešava danas sudbinu ratnih socijalista i priprema pobeđu proletarijata. Međutim za revoluciju i protiv pohoda na Rusiju engleski drugovi su se već odlučili sa velikom većinom od čitavog miliona na kongresu koji se ovih dana održava.

Nikad revolucionarna situacija u Evropi i Americi nije stajala bolje no danas. Nikad se veći broj energičnih revolucionara nije organizovao i za konačnu borbu počeo pripremati, no što je to danas slučaj. Nade u pobeđu revolucije opravdanije su danas no ikad. I da tu nadu još više pojačaju, ruski drugovi nižu pobeđu za pobeđom. Sa Kolčakom je svršeno za navedik i njihov veliki pohod na Moskvu završava sa pohodom na — Tihl Okean. Sad se oni pojačanom snagom kreću na Denjikina koga ista sudbina čeka. I snažnije no ikad, sposobni da se, po njihovim rečima još deset godina drže svom snagom, nepobedivi tvorci Sovjetske Rusije ostaju još jedna garantija sad već apsolutno nepobedive revolucije.

str. 1) OSNIVANJE TREĆE INTERNACIONALE

— Manifest komunističke Internacionale —

...Samo proleterska revolucija može malim narodima osigurati opstanak ...⁴⁹⁾

XXVI Broj 163 od 27. IX 1919.

(str. 2) OSNIVANJE TREĆE INTERNACIONALE

— Manifest komunističke Internacionale —

...U području razorenosti, gde ne postavljaju krvave ostatke samo produktivna i transportna sredstva, nego i institucije političke demokratije, mora proletarijat da stvori svoj sopstveni upravni aparat koji bi u prvom redu služio za što tešnju vezu između radničke klase i omogućio joj da revolucionarno utiče i osigura mogućnost daljnjeg razvitka čovečanstva.

Taj aparat su Radnička Veća.

Svim zemljama gde su se mase probudile i gde počinju misliti obrazuju se Radnička, Seljačka i Vojnička Veća. Najvažnija je zadaća klasnosvesnog proletarijata da ta Veća učvrsti, njihov autoritet podigne te da ih može suprotstaviti buržoaskom upravnom aparatu.

Pomoću Veća može se radnička klasa sačuvati od rastrojstva koje se u njihove redove uvlači izdajstvom njihovih bivših vođa, paklenim mukama rata i nasiljem vlastodržaca.

Pomoću Veća će radnička klasa najsigurnije i najlakše u svim zemljama doći do vlasti, samo ako Veća oko sebe okupe većinu radnog naroda.

Kad radnička klasa dođe na vlast, ona će pomoću Veća upravljati na svim područjima ekonomskog i kulturnog života kao što je to već sad u Rusiji. ...

...Ustanak seljaka protiv velikih posednika, radnika protiv kapitalista i zajednički njihov ustanak protiv monarhističke ili »demokratske« birokratije, neminovno vodi ustanku vojnika protiv svojih komandi i oštrom razdvajanju između proleterskih i građanskih elemenata u vojsci. Imperijalistički rat, prešao je i prelazi u rat u kome se postavlja klasa prema klasi. ...

...Iz toga sledi potreba razoružavanja buržoazije i razoružavanje radnika, obrazovanje komunističke vojske koja će štititi vlast proletarijata i nepovredivost njegove socijalističke zgrade. Takva vojska je crvena armija Sovjetske Rusije, koja je postavljena za obranu uspeha radničke klase od svih unutrašnjih i spoljnih neprijatelja. Sovjetska vojska je ne deljiva od Sovjetske Države. ...⁵⁰⁾

⁴⁹⁾ Isto br. 8792

⁵⁰⁾ Isto br. 8793

XXVII Broj 166 od 1. X 1919.

(str. 2) SA KONGRESA FRANCUSKE PARTIJE

...Zalutati se neće, jer su sveti primeri Rusije, Mađarske, Bavar-
ske pred nama i oni nam pokazuju put. ...

(str. 1) PREDZNACI

...Svetlo Ruske Revolucije služi mu kao kula svetilja na tom pu-
tu, koji se mora proći da bi se stiglo u luku spasenja celog čo-
večanstva. ...⁵¹⁾

XXVIII Broj 173 od 9. X 1919.

(str. 2) APEL NOVOG PETROGRADSKOG SOVJETA

— Kolčak i Denjikin —

...Drugovi ustanite na bunu, učinite na početku kraj zločinu va-
ših vlada. Pružite bratsku ruku radnicima drugih zemalja. Učinite
sve što možete da se uskrati pomoć ruskim kontrarevolucionarima.
Mi vas bratski pozdravljamo i uzvikujemo sa vama: Živela rad-
nička revolucija u svim zemljama! ...⁵²⁾

XXIX Broj 185 od 23. X 1919.

(str. 1) KONGRES TALIJANSKE SOCIJALISTIČKE PARTIJE

...»Uzimajući u obzir da ni jedna vladajuća klasa nije se do sad
odrekla svog despotizma, ako nije bila silom primorana, i da eks-
ploatatorska klasa pribegava nasilju da bi odbranila svoje privi-
legije i ugušila pokušaj oslobođenja ugnjetavane klase; Kongres
je ubeđen da će Proletarijat morati pribjeći upotrebi sile da se
odbrani od buržoaskog nasilja, da osvoji vlast i konsoliduje revo-
lucionarne tekovine;

»Tvrđi da je potrebno da se misli na sredstva duševine i tehničke
pripreme. ...⁵³⁾

XXX Broj 186 od 24. X 1919.

(str. 1) POLITIČKI PREGLED (rubrika)

O p t u ž u j e m o

...U ime radničke klase i radnih seljačkih masa Jugoslavije mi
pozivamo naše vladajuće: da odmah povuku sve naše trupe s ruske
granice; da odustanu od svake pomoći međunarodnoj reakciji za
ugušenje Ruske Republike Sovjeta, i otkazu svoje učešće u blo-
kiranju i izgladnjivanju ruskog naroda.

Proletarijat Jugoslavije izjavljuje svoje simpatije Ruskom prole-
tarijatu i dovikuje mu: Ne kloni, s tokom je proletarijat celog
sveta, s tobom je ceo proletarijat Jugoslavije! ...⁵⁴⁾

⁵¹⁾ Isto br. 9056

⁵²⁾ Isto br. 9185

⁵³⁾ Isto br. 9610

⁵⁴⁾ Isto br. 9624

XXXI Broj 188 od 27. X 1919.

(str. 1) POLITIČKI PREGLED

— Politika jugoslovenske vlade prema Arnautima —

...Vlada Jugoslavije je tamo, prvo, terorizirala Arnaute, čime je izazvala veliko nezadovoljstvo celokupnog albanskog stanovništva protiv našeg življa. Kad se lupila glavom o zid i uvidela da ova »politika« nije bila tako oportuna, onda su se gospoda, preko svojih izvršnih organa koji se ni malo ne mogu pohvaliti svojom sposobnošću i umešnošću, latila druge politike: politike favoriziranja. Ovo se favoriziranje Arnauta ne vrši radi vaspostavljanja mira i dobrih odnosa sa našim stanovništvom, već radi toga kako bi se što bolje pridobili za sebe i upotrebili protiv talijanskih trupa. I sad nastaje takmičenje ko će više dati oružja i novca, da li naša vlada ili Italija, i tko će, na taj način imati uza se više Arnauta. I jedan i drugi imaju čitave svoje čete od kojih su jedne najveći i najopasniji protivnici srpskih pograničnih trupa, a druge opet najveći i najopasniji protivnik talijanskih trupa. ...⁵⁵⁾

XXXII Broj 192 od 31. X 1919.

(str. 2) »VEŠTINA« NAŠE DIPLOMATIJE

...Balkanski narodi će doći do mira samo onda, kad njihovi proterijati uzmagnu pobediti svoju buržoaziju, uništiti granice i uspostaviti Balkansku Federativnu Republiku Sovjeta. ...⁵⁶⁾

XXXIII Broj 213 od 27. XI 1919.

(str. 2) IZ CRNE GORE

Na Kongresu Ujedinjenja Jugoslovenskog Proletarijata i naši drugovi iz Crne Gore poslali su svoje delegate da se u cilju naše organizacije spoje sa ostalim proleterskim organizacijama u Jugoslaviji ...i da im izjave gotovost naših drugova u Crnoj Gori da će oni kad to ustreba, proliti i krv svoju i dati svaku žrtvu za ostvarenje komunizma, za pobedu pravde i slobode. ...

...Gospoda treba da znaju da se čaša narodnog strpljenja može prepuniti i da se iz svakog rđavog stanja mora što pre potražiti izlaza, ma i po cenu najvećih žrtava. Drugovi iz Jugoslavije neka ne zaborave da su sa njima i drugovi iz Crne Gore, koji su se zakleli da će na svaki njihov poziv rado i sa pjesmom davati svoje živote i podnositi sve žrtve, da se sruši današnji kapitalistički režim, i uspostavi novi komunistički, koji će nam doneti jednakost, pravdu, bratstvo i slobodu. ...⁵⁷⁾

⁵⁵⁾ Isto br. 9675

⁵⁶⁾ Isto br. 9777

⁵⁷⁾ Isto br. 10511

MR UROŠ NEDIMOVIĆ

Fond Zemaljskog izvršnog (Glavnog) odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine 1945-1953. godine u Arhivu Bosne i Hercegovine

Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu preuzeo je, uglavnom, kompletan fond Zemaljskog izvršnog (Glavnog) odbora Narodnog fronta (ZI(G)ONF) 1954—1953. godine od Instituta za istoriju u Sarajevu. Raniji vlasnik fonda bila je Republička Konferencija socijalističkog saveza radnog naroda BiH. Od početka 1949. godine (tačnije sa brojem 3000) Zemaljski izvršni odbor mijenja naziv u Glavni odbor NF (GONF) BiH, pa se i sam fond vodi pod tim nazivom. Takav naziv zadržava do početka 1953. godine kada i organizacija mijenja naziv u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije. Fond je »grubo« sređen u Arhivu Instituta za istoriju u Sarajevu, a sada je pohranjen u Arhivu BiH. Tako sređen pristupačan je za naučno-istraživački rad i fascikuliran u 108 arhivistički propisanih fascikli. U tom broju fascikli dobar broj je registrovane građe, ali ima izvjestan broj neregistrovanih dokumenata, jer su dokumenta »fizički« razdvojena (kao, npr., popratni dopis od zapisnika ili referata ili drugog predmeta). Međutim, kako svaka fascikla neregistrovane građe ima svoj broj, onda se istraživači mogu pozvati na broj fascikle i staviti adresanta i adresata kao i datum akta.

Pošto sam vršio istraživanja u ovome fondu, prikazaću neke najvažnije detalje koji govore o građi interesantnoj za istraživače u ovome fondu.

U ovome radu učinjen je pokušaj prikaza najvažnijih problema koji se tretiraju u dokumentima, a svaki od tih problema je naznačen brojkama, posebno obrađenim u radu.

Arhivska građa ZIONF BiH iz 1945. godine je vrlo oskudna. Isto tako ima malo dokumenata, fragmenata fondova okružnih odbora Tuzla, Sarajevo i Travnik 1945—1947. godina. Već prva dokumenta u fondovima govore o provedenim izborima u srezovima za odbore NF-a (maj

oktobar 1945. godine).¹⁾ Vrijedno je napomenuti i dokumenta o Okružnoj konferenciji u Sarajevu 22. VII 1945. godine.²⁾ Značajan je i sumarni podatak da je 1945. godine bilo u BiH 45.970 radnika.³⁾

Nešto malo više ima građe za 1946. godinu, ali je to još uvijek nedovoljno. U toj građi istraživači mogu naći dokumenta o okružnim konferencijama (mart—april 1946. godine) iz kojih se vidi problematika koja je tretirana na njima. Tu se, prije svega, nalaze podaci o sukobu s klasnim protivnikom, slabostima u radu NF, narodnom prosvjeđivanju, aktivnosti seljačkih radnih zadruga itd.⁴⁾ Politička situacija u okruzima i srezovima je predmet razmatranja na konferencijama 1946. god.⁵⁾ Materijali sa okružnih konferencija NOF-a Tuzla i Sarajevo (16. I 1947) daju nešto više svjetlosti o obnovi i izgradnji na teritorijama pojedinih srezova i okruga, razvijanju bratstva i jedinstva, učvršćenju narodne vlasti, razvijanju takmičarskog duha, udarništva, novatorstva, broju i sastavu delegata, itd.⁶⁾

1

Vrlo važna akcija koju je vodio NF neposredno poslije rata bilo je narodno prosvjeđivanje. Tu akciju on u stvari, nastavlja još iz revolucije kada je prosvjeđivanje započeto na oslobođenim teritorijama. O politici narodnog prosvjeđivanja ima dosta dokumenata u ovome fondu. Akcija je bila aktuelna i značajna, jer je velika većina stanovništva BiH bila nepismena. Prema jednom podatku, 1946. je u BiH bilo od 1.100.000 do 1.200.000 nepismenih.⁷⁾ Da bi se iskorijenila nepismenost, Narodni front je organizovao skoro svake zime kampanju narodnog prosvjeđivanja, koja je obično počinjala krajem jedne i završavala se u proljeće sljedeće godine. Vrlo značajna kampanja je bila 1947-1948. godine kada su bili organizovani brojni analfabetički tečajevi. Osim toga, mogu da se nađu brojni podaci o čitalačkim grupama.⁸⁾ I u kasnijim godinama susrećemo dokumenta o narodnom prosvjeđivanju.

2

Da bi se hrvatsko stanovništvo u BiH okupilo oko NF-a, poslije rata je poveljena akcija radi podržavanja akcija Odbora Hrvatske repub-

¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu ABH), Fond Okružni odbor Narodno-oslobodilačkog fronta Sarajevo, (OONOF), brojevi 20—21, 80, i 169/1945. i Okružni odbor Narodno-oslobodilačkog fronta Tuzla br. 1 i 3/1945.

²⁾ Ibidem, OONOF Sarajevo, neregistrovana građa 1945, materijali sa Okružne konferencije 22. VII 1945. u Sarajevu.

³⁾ Ibidem, Zemaljski izvršni odbor Narodnog fronta BiH (ZIONF) Fascikla 27/1948.

⁴⁾ Ibidem, neregistrovana građa, Zapisnik Okružne skupštine Travnik i Sarajevo 1946.

⁵⁾ Ibidem, OONF Tuzla, br. 267/1946.

⁶⁾ Ibidem, neregistrovana građa, Refcrat za Okružnu konferenciju NOF 16. I 1947. i br. 34/1947.

⁷⁾ Ibidem, ZIONOF BiH, neregistrovana građa 1946. Materijal sa konferencije o pitanju narodnog prosvjeđivanja održane u Ministarstvu prosvjete 1. i 2. X 1946. godine.

⁸⁾ Ibidem, ZIONF BiH, br. 109 i 4368/1948, br. 610/1949.

likanske seljačke stranke, koja je, u stvari, bila u sastavu NOF-a. Iz tih dokumenata se vidi da je HRSS radila na razvijanju saveza između radnika i seljaka, aktiviziranju prosvjetne djelatnosti itd.)

3

Najviše dokumenata u ovome fondu ima o brojnom stanju članstva NF-a koji se ponegdje upoređuju sa brojem birača. Međutim, u prvim poslijeratnim godinama nema u brojčanom stanju članstva podataka o socijalnoj i nacionalnoj strukturi. Prvi podaci o broju članova se javljaju tek polovinom 1947. godine.⁹⁾ U 1948. godini su nešto detaljniji podaci o broju članova NF-a, zatim o broju organizacija dati po srezovima. Tek od 1. septembra 1948. godine nailazimo na prve statističke podatke o nacionalnoj i socijalnoj strukturi članova NF-a.¹⁰⁾ Osim srezova, vrlo su značajni i sumarni podaci o broju članstva u Republici. Tako prvi put susrećemo u ovoj građi sastav članstva NOF-a BiH 30. I 1948. godine. Iz tog dokumenta vidimo da je bilo 1.096.144 članova ili 93,54% članova od broja birača (u biračke spiskove je bilo upisano 1.171.853 lica). U članstvu NOF-a bilo je uključeno 190.000 članova sindikata, 383.838 žena, 166.708 omladine i 355.598 ostalih (pretežno seljaci). Iz tog dokumenta se vidi da je bilo 65 sreskih, 5 gradskih, 4 reonska, 13 kvartovskih, 296 odjeljačkih, 872 mjesna i 33.700 seoskih odbora NOF-a.¹¹⁾ Tek krajem godine (18. XII) u dokumentima se javlja nacionalna i socijalna struktura članstva NOF-a za čitavu BiH. Tog datuma u biračke spiskove je bilo upisano 1.247.800 birača, a od tog broja bilo je 1.076.703 članova NOF-a (radnika i namještenika 184.046, seljaka 766.952, ostalih 125.705 i 503.570 žena). Prema podacima iz 47 srezova, u kojima je bilo 689.457 članova NF-a po socijalnom sastavu članstvo se kretalo:

1. Industrijskih radnika	84.423
zanatskih radnika	17.913
poljoprivrednih radnika	19.395
Ukupno radnika	121.731
2. Seljaka: siromašnih	331.307
srednjih	176.647
bogatih	27.430
Ukupno:	535.384
3. Intelektualaca: službenika	25.816
lica slobodnih profesija	1.749
studenata i đaka	1.988
Ukupno:	29.553
4. Zanatlija	2.789

⁹⁾ Ibidem, ZIONF BiH, br. 171/1947.

¹⁰⁾ Ibidem, brojevi 362, 266, 268, 277, 278, 290, 373, 388 i 387/1947.

¹¹⁾ Ibidem, o tome govore dokumenta od broja 79 do 4048/1948.

¹²⁾ Ibidem, br. 151/1948.

Od čitavog broja članstva NF, krajem godine, u sindikate je bilo učlanjeno 184, 046 radnika i namještenika, a od tog broja među njima je bilo 32.658 žena.¹³⁾

Već sljedeće 1949. godine pored podataka o socijalnoj strukturi (radnici-industrijski, zanatski, poljoprivredni) — seljaci (siromašni, srednji i bogati), — slobodne profesije, službenici, đaci, studenti, zanatlije, žene, te nacionalnoj strukturi (Srbi, Hrvati, Muslimani itd.) nailazimo i na podatke o polnoj strukturi članstva po srezovima.¹⁴⁾

Polovinom sljedeće 1950. godine podaci o broju članova u BiH su približni kao i u prethodnim godinama, ali su dopunjeni podacima o nacionalnoj strukturi. Zbog toga ćemo te podatke ovdje iznijeti. Članova je bilo 1.087.944, a po nacionalnom sastavu: Srba 461.551, Hrvata 251.534, Muslimana 325.396, Slovenaca 10.643, Crnogoraca 1.387, Makedonaca 497 i ostalih 30.942. Po socijalnom sastavu je bilo: radnika 193.543, seljaka 728.263, (siromašnih 312.407, srednjih 229.206 i bogatih 25.894); u zadrugama je bilo 157.700 članova NF-a, službenika u NF-u je bilo 59.901, đaka i studenata 7.873, lica slobodnih profesija 2.610, zanatlija 11.941, domaćica 60.926 i ostalih 25.886.¹⁵⁾

U 1950. godini u dokumentima ima podataka i o broju članova u pojedinim oblastima. Tako su za prvo tromjesečje značajni podaci za sarajevsku oblast o brojnom stanju članstva: birača je bilo 282.083, a članova NF-a 238.215, a po socijalnoj strukturi: radnika 63.039, seljaka 138.635, intelektualaca 10.440, zanatlija 1.077 i lica ostalih zanimanja 7.672.¹⁶⁾

Zanimljivo je istaći da se u 1950. godini uz podatke o brojnom stanju članstva, uz podatke o nacionalnoj i socijalnoj strukturi po srezovima i o broju birača, u istim ili u posebnim dokumentima javljaju podaci o ideološko-političkom radu, broju kružoka, čitalačkih grupa, broju predavanja, sijela, konferencija kombinovanih sa približnim brojem slušalaca na tim formama ideološkog rada, što nije slučaj za ranije godine. Takvi statistički podaci se daju za tromjesečje, polugodište i za tri tromjesečja.¹⁷⁾

U 1951. godini uz podatke o brojnom stanju članstva po srezovima, socijalnoj i nacionalnoj strukturi, te o ideološko-političkom radu, javljaju se i podaci o broju članova NF-a u zadrugama i van seljačkih radnih zadruga i iz njih se vidi koliko je po tim kategorijama bilo obuhvaćeno žena, a koliko muškaraca. Ovi podaci o broju članova u SRZ-a predstavljaju novinu.¹⁸⁾ Isti takvi podaci nalaze se u dokumentima za 1952. i 1953. godinu.¹⁹⁾

¹³⁾ Ibidem, br. 4368/1948.

¹⁴⁾ Ibidem, GONF BiH, o tome govore dokumenta od broja 573 do 3935/1949. i fascikla 54/1950.

¹⁵⁾ Ibidem, fascikla 64/1950. Izvještaj o ideološko vaspitnom radu u organizaciji NF-a BiH za prvo polugodište 1950. godine.

¹⁶⁾ Ibidem, fascikla 73/1950.

¹⁷⁾ Ibidem, Glavni odbor Narodnog fronta BiH, brojevi od 170 do 5354/1950., fascikla 62, 64 i 65/1950.

¹⁸⁾ Ibidem, o tome govore dokumenta od broja 770 do 4667/1951, fascikle 88, 90 i 93/1951. i dokumenat broj 363/1952.

¹⁹⁾ Ibidem, o tome govore dokumenta od br. 73. do 533/1952, fascikle br. 98 i 93/1951. i dokumenat broj 363/1952.

Pošto su podaci za čitavu republiku značajni za istraživače, treba istaći da takvih podataka za 1951. i 1953. nema, već samo za 1952. godinu. Zbog toga ćemo ih ovdje navesti. Tako je krajem 1952. godine u BiH bilo 4.880 osnovnih organizacija u koje je uključeno 1.150.380 članova NF-a, dok je birača bilo 1.458.569.²⁰⁾

4

Jedna od najvažnijih komponenata u radu organizacije NF-a bili su sekretarijati i izvršni odbori počevši od Glavnog odbora NF-a BiH, pa preko oblasnih i okružnih do sreskih odbora. Oni su bili ti faktori koji su djelovali između dva plenuma i bili su najodgovorniji za provođenje u djelo odluka plenuma. U prvim poslijeratnim godinama, dokumenta sa sjednica Sekretarijata Glavnog odbora NF BiH su vrlo rijetka. Međutim, u kasnijim dokumentima susrećemo više podataka o radu tog organa. Da li takvih dokumenata ima u još nepreuzetoj građi iz Konferencije SSRN BiH za sada se ne može reći, jer ona je još uvijek nepriступačna za istraživače. Tokom 1947. godine Izvršni odbor GONF BiH održao je nekoliko sjednica na kojima je razmatrana problematika vođenja akcije za skidanje zara i feredže, te potreba mobilizacije radne snage za izvršenje privrednih zadataka, što je spadalo u nadležnost Narodnog fronta, kao i problematika obilježavanja jubileja iz revolucije (kao što je 27. VII), te borba za ostvarenje plana jesenje sjetve, uvođenje kulture pšenica itd.²¹⁾

Sličnu ili možda širu problematiku razmatrali su izvršni odbori oblasnih i sreskih odbora tokom 1949. godine. Tako je bilo govora o akciji otpreme radnih brigada na rad u šume, o planovima rada za godinu dana, otkupima, pripremama za proljetnu sjetvu i pripremanju širokih društvenih slojeva na otpor protiv rezolucije Kom-informbiroa. Akcija je takođe bila usmjerena za borbu protiv desničarskih elemenata u organizacijama, i organizovanju izbora u organizacijama NF-a, radu agitatora, rekonstrukciji poljoprivrede na socijalističkoj osnovi i vođenju klasne borbe na selu. Važno polje rada odbora tokom 1950. bilo je organizovanje što boljeg ideološko-političkog rada u organizacijama NF-a. Izvršni odbori su razmatrali i način ubiranja poreza, razbijanje plana otkupa, izgradnju zadružnih domova, pripremu za organizovanje raznih poslova itd.²²⁾ Zanimljivo je istaći da se prvi put 11. I 1950. godine u dokumentima javlja sastav sekretarijata Izvršnog odbora Glavnog odbora NF-a BiH: (Cvijetin Mijatović, Šefket Maglajlić, Ilija Došen, Mirko Ostojić, Mladen Čaldarović, Dušanka Kovačević, Ibro Šator, Vlado Vujović, Milan Pantić, Vaso Trikić, Boško Kecman, Milan Vrhovac i Duško Šobot).²³⁾

Građa u ovom fondu je najobimnija za 1950. godinu i ima najviše dokumenata. Pored već navedene problematike, kojom su se bavili izvr-

²⁰⁾ Ibidem, fascikle 99 i 105/1952., Izvještaj o radu NF u BiH u 1952, str. 29, 31 i 35.

²¹⁾ Ibidem, ZIONF BiH, fascikla 10, Zapisnici sjednica IO NF BiH od 19. VII, 17. IX i 16. X 1947.

²²⁾ Ibidem, i GONF BiH, dokumenta od broja 469 do 4438/1949, fascikle 43/1949, 62/1950.

²³⁾ Ibidem, GONF BiH, fascikla 62/1950.

šni odbori, tu ima dokumenata o vođenju agitacije za upis drugog narodnog zajma, o akciji za organizaciono učvršćenje Narodnog fronta, o rasturanju štampe i prijedlozima kandidata za izbore za Narodnu skupštinu.²⁴⁾ Izvršni odbori u srezovima razmatrali su takođe akciju uključivanja kosaca i kupilaca na rad u državnim poljoprivrednim dobrima, zatim političku situaciju u srezu, te rad društveno-političkih organizacija i njihovu koordinaciju sa NF-om itd.²⁵⁾ Sličnu problematiku su razmatrali i izvršni odbori gradskih odbora NF-a.²⁶⁾ Organizovanje i provođenje izbora je bio važan momenat u radu NF-a. Da bi se sumirala aktivnost u vrijeme, prije i tokom izbora, izvršni odbori su počeli od 25. XII 1950. godine raditi analize i ocjene izbora za Narodnu skupštinu i akciju intenziviranja ideološko-političkog rada.²⁷⁾

Tokom 1951. godine izvršni odbori, osim navedene problematike, proširuju krug svoga interesovanja i razmatraju pitanja budžeta za fiskalnu godinu, razmatraju pozitivne rezultate ideološko-političkog rada, mjere za poboljšanje uzdizanja kadrova u poljoprivredi i usvajaju zaključke za otklanjanje slabosti u radu osnovnih organizacija. Ima i rjedih podataka o konstituisanju izvršnih odbora.²⁸⁾

Dokumenta o radu Izvršnog odbora Glavnog odbora NF BiH u 1951. godini su nešto obimnija i iz njih se vidi da je ta instanca raspravljala o dotadašnjim iskustvima o uvođenju takmičenja u organizacijama NF-a, kao i formama u okviru kojih se takmičenje odvijalo. Iz zapisnika sa sjednica tog odbora vidi se da su razmatrani izvještaji izbornih komisija o izborima u osnovnim organizacijama NF-a, zatim su razmatrane pripreme za Treći kongres NF-a, rezultati takmičenja u seljačkim radnim zadrugama, pripreme za proslavu desetogodišnjice ustanka, mjere za intenziviranje proljetne sjetve, rad organizacija AFŽ-a i omladine, vođenje takmičenja u organizacijama NF-a itd.²⁹⁾ I izvršni odbori oblasnih i sreskih odbora NF-a su bili aktivni. Oni su na svojim sjednicama, osim navedene problematike, razmatrali rad organizacija, intenziviranje žetve i otkupa, poboljšanje kadrovskog sastava u odborima narodne vlasti itd.³⁰⁾

Izvršni odbor Glavnog odbora NF BiH na svojim sjednicama 1952. godine je razmatrao reorganizaciju osnovnih organizacija NF i jačanja **Seljačke sloge**, preko koje je NF nastojao da razvije svoju aktivnost među članstvom te organizacije. Već od početka marta 1953. godine započela je akcija Sekretarijata Glavnog odbora NF-a na pripremama za organizovanje Četvrtog kongresa NF-a BiH i provođenje odluke Saveznog kongresa. Tom prilikom je i utvrđen dnevni red republičkog kongresa.^{30a)}

²⁴⁾ Ibidem, dokumenta od broja 133 do 4762/1950, fascikle 62 i 68/1950.

²⁵⁾ Ibidem, dokumenta od broja 2090 do 4271/1950.

²⁶⁾ Ibidem, o tome govore dokumenta od broja 3137 do 4591/1950.

²⁷⁾ Ibidem, dokumenta od broja 5055 do 5356/1950.

²⁸⁾ Ibidem, dokumenta od broja 329 do 2212/1951, i fascikla 92/1951.

²⁹⁾ Ibidem, br. 1646/1951 i fascikla 92/1951. i 105/1953.

³⁰⁾ Ibidem, br. 1813 i 1759/1951.

^{30a)} Ibidem, o tome govore dokumenta između broja 70 i 554/1952. i fascikle 99/1952 i 105/1953.

Izvršni odbori SONF su bili 1952. i 1953. godine aktivni i na svojim sjednicama raspravljali su o mogućnosti intenziviranja ideološko-političkog i kulturno-prosvjetnog rada u srezovima, o mjerama za suzbijanje kriminala i ostaloj problematici koja je već ranije navedena.³¹⁾

5

Materijali sa plenuma Glavnog odbora, okružnih, oblasnih i sreskih odbora NF u većem broju su zastupljeni u ovoj godini, ako ne i najviše. Naime, ta građa je veoma obimna i materijali su izvanredno značajni za ekonomsku, društveno-političku i kulturnu istoriju Bosne i Hercegovine. U njima se nalaze podaci o intenzivnom ideološko-političkom radu među članstvom. Dokumenta o plenumima javljaju se od početka novembra 1947. godine, pa sve do aprila 1953. godine. Osim podataka o ideološko-političkom radu, ima materijala o jesenjoj i proljetnoj sjetvi, o kulturno-prosvjetnom radu, o organizovanju radnih akcija, uključivanju društveno-političkih organizacija radi ispunjenja petogodišnjeg plana, o razvijanju drugarstva, jačanju bratstva i jedinstva, o borbi za pravovremenom provođenju otkupa, naplati poreza, organizovanju zimskih kampanja narodnog prosvjeđivanja itd. Nešto građe o toj zimskoj kampanji narodnog prosvjeđivanja 1947/1948. istraživači mogu naći i u građi iz 1948. godine. Ta građa je posebno značajna za one istraživače koji se bave izučavanjem kulturne politike Narodnog fronta.³²⁾ Tokom 1948. godine u dokumentima se javljaju zapisnici sa učestalih sjednica i godišnjih skupština sreskih odbora NF i plenuma NF-a, na kojima je razmatrana vrlo široka skala svih pitanja iz društveno-političkog i ekonomskog života. Tu su, uglavnom, podnošeni referati o djelatnosti organizacije za jedno polugodište ili godinu dana.³³⁾ U tom kontekstu istorijskih kretanja, značajno je istaći i plenum Zemaljskog odbora NF-a BiH od 15. XII 1948. godine i u tom fondu se nalazi veliki omot građe materijala sa tog plenuma.³⁴⁾

U martu 1949. godine u gotovo svim srezovima su održani plenumi SONF i iz podnesenih materijala vidi se da je početak godine bio obogaćen političkim događajima. Pored već ranije iznesene problematike, na plenumima je tretirana akcija pružanja pomoći seljačkim radnim zadrugama i društveno-političkim organizacijama itd.³⁵⁾

Tokom 1949. godine plenumi oblasnih odbora NF bili su brojni i na njihovim sjednicama, pored već ranije navedene problematike, razmatrana je mogućnost koordinacije rada NF i narodne vlasti, formiranje i slanje radnih brigada na autoput itd.³⁶⁾

³¹⁾ Kao i bilješka 2a).

³²⁾ Ibidem, ZIONF BiH dokumenta između broja 1395 do 1953/1947 i između 1901 i 3763/1948.

³³⁾ Ibidem, dokumenta između broja 277 i 4502/1948, fascikle 190, 131, 161, 49 i 231/1949.

³⁴⁾ Ibidem, br. 4368/1948. i fascikla 24/1948. Omot materijali sa Trećeg plenuma Zemaljskog odbora NOF-a BiH.

³⁵⁾ Ibidem, dokumenta između broja 24 i 4119/1949, fascikla 42/1949.

³⁶⁾ Ibidem, GONF BiH dokumenta između broja 1949 i 4973/1949.

Od septembra, pa do kraja 1949. godine u gotovo svim srezovima održan je niz plenuma na kojima su podnošeni politički i organizacioni referati i vođena diskusija. Na njima su diskutanti govorili o potrebi razvijanja seljačkog radnog zadrugarstva, štetnom djelovanju propagande Kom-informbiroa protiv Jugoslavije, koja je suzbijena itd. Na žalost ova građa je dobrim dijelom neregistrovana, pa istraživači imaju problema oko signatura.³⁷⁾

Značajni su početkom 1950. godine plenumi SONF na kojima su nekada prisustvovali i predstavnici društveno-političkih organizacija. Na njima su razrađivana uputstva za takmičenje ili su usvajani zaključci za pokretanje takmičenja, razmatrana su organizaciona pitanja, raspravljano je o potrebi suzbijanja djelovanja kulačkih elemenata na selu, o slabostima u radu nekih organizacija, o poboljšanju standarda širokih društvenih slojeva, zavođenju štednje, omasovljavanju seljačkih radnih zadruga, itd.³⁸⁾

Od 20. oktobra, pa do kraja 1950. godine u gotovo svim srezovima održani su plenumi sreskih i gradskih odbora NF na kojima su podnešeni referati o radu organizacija i usvajani zaključci u vezi sa predizbornom kampanjom za izbore narodnih poslanika. Na njima je, takođe, tretirana problematika o kojoj je bilo ranije riječi.³⁹⁾

I plenumi 1951. raspravljaju istu problematiku, kao i oni ranijih godina. U ovim materijalima nalaze se statistički podaci o broju analfabetskih tečajeva i polaznika u njima.⁴⁰⁾

Plenumi iz 1952. godine su raspravljali, pored ostalih, o pitanjima poboljšanja rada nekih osnovnih organizacija, čiji rad nije bio zadovoljavajući, o zdravstvenom i kulturnom prosvjećivanju, vaspitanju omladine i mladih generacija, a ima i podataka značajnih za privrednu politiku NF.⁴¹⁾

Značajno je napomenuti da su sjednice plenuma, održane početkom 1953. godine, pored razmatranja izvještaja o radu sreskih organizacija, birale i delegate za Četvrti kongres NF Jugoslavije i BiH.⁴²⁾

6

Oni istraživači koje bude zanimala građa o provođenju izbora za odbore Narodnog fronta mogu već naći prve podatke od 29. II 1948. godine. Naime, toga dana je za kandidatske liste za izbore odbora NF-a glasalo 1.777.871 član ili 98,23% od upisanih u biračke spiskove.⁴³⁾ I za druge godine ima dokumenata o provođenju izbora u organizacijama NF-a.

³⁷⁾ Ibidem, dokumenta između broja 4463 i 4758/1949, i neregistrovina građa 1949. i fascikla 42/1949.

³⁸⁾ Ibidem, dokumenta između broja 154 i 4692/1950, fascikle 64, 66, 68 i 71/1950.

³⁹⁾ Ibidem, dokumenta između broja 4497 i 5338/1950, fascikle 62, 66 i 71/1950, i dokumenta između broja 5 i 271/1951.

⁴⁰⁾ Ibidem, dokumenta između broja 321 i 2258/1951, fascikle 68, 88 i 92/1951.

⁴¹⁾ Ibidem, dokumenta između broja 73 i 533/1952 i fascikla 98 i 99/1952.

⁴²⁾ Ibidem, dokumenta između broja 68 i 87/1953, fascikla 102, 104 i 105/1953.

⁴³⁾ Ibidem, GONF BiH, broj 173/1948.

Dokumenta o sastavima sreskih izvršnih odbora, te plenuma, Glavnog odbora itd. mogu se naći u 1948. godini, ali ne u tako velikom broju. Razlog tome je što su na sreskim skupštinama i plenumima birani članovi SO i plenuma, a potom su oni kasnije prilikom konstituisanja birali iz svoje sredine izvršne odbore.⁴⁴⁾

U 1949. godini ima dokumenata o sastavima rukovodstava NF, te izvršnih odbora i plenuma u kojima je obično bilo birano po 50 članova.⁴⁵⁾ I za ostale godine susreću se podaci o plenumima SONF-a.

Vrlo važna djelatnost NF je bila u organizovanju udarnih dana, formiranju dobrovoljnih radnih brigada od članstva NF-a 1948. godine. O toj problematici ima mnogo građe u ovom fondu, a posebno o radnim akcijama u periodu obnove i izgradnje ratom porušene BiH.⁴⁶⁾ Tokom kasnijih godina, formirane su i upućene radne brigade na republičke i savezne radne akcije, a 1950. godine ima u jednoj fascikli posebno izdvojena građa o toj problematici.⁴⁷⁾

Akcija za upis narodnog zajma petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede DFRJ počela je polovinom juna 1948. godine i naišla je na široku podršku u sreskim rukovodstvima NF-a koji su bili nosioci te aktivnosti na terenu. Akcija je vođena svestrano i imala je svog oslonca u širokim društvenim slojevima BiH. Dokumenta o toj problematici su brojna.⁴⁸⁾

U političkom životu BiH, pored KPJ, vrlo važan činilac je bio Narodni front. I kada je KPJ povelu akciju protiv rezolucije Kom-informbiroa, tu je akciju prihvatio i dalje razvio Narodni front. Akciju je započeo Izvršni odbor Glavnog odbora NF BiH 12. VII 1948. godine i svestrano je poveo u svim srezovima BiH.⁴⁹⁾ U gotovo svim značajnim dokumentima ove i sljedećih godina proteže se vođenje te akcije u unutrašnjosti.

Narodni front je bio organizator priprema raznih proslava, kao što su, npr., 1. maj, 27. juli, Dan Republike itd. Iz dokumenata se vidi da su već u 1948. organizovane takve proslave.⁵⁰⁾ I u kasnijim godinama javljaju se podaci o takvim proslavama.

⁴⁴⁾ Ibidem, dokumenta između broja 1092 i 1721/1948, fascikla 42/1948, Spiskovi odbornika sreskih odbora NF-a.

⁴⁵⁾ Ibidem, br. 1745 i 1889/1949.

⁴⁶⁾ Ibidem, ZIONF BiH br. 761, 1815, 3820/1948, i fascikla 24/1948.

⁴⁷⁾ Ibidem, GONF BiH, fascikla 64/1950.

⁴⁸⁾ Ibidem, ZIONF BiH, dokumenta između brojeva 2558 i 2594/1948. i fascikla 24/1948.

⁴⁹⁾ Ibidem, dokumenta između brojeva 2762 i 2929/1948. i fascikla broj 24/1948.

⁵⁰⁾ Ibidem, fascikla 24/1948.

Nacionalizacija i promjene u svojinskim odnosima u ovoj Republici provedeni su dosljedno. Tako već početkom septembra 1948. godine nailazimo na sumarne podatke kako je na ovom terenu tekao proces nacionalizacije.⁵¹⁾

Na terenu je organizovan živ politički život od strane organizacija Narodnog fronta. Ovdje treba navesti prije svega čitalačke grupe, politička predavanja, ideološko-vaspitne kurseve, mitinge. Iz tih pogotaka se vidi broj obuhvaćenih članova ideološko-političkim radom od 1948. godine, pa nadalje.⁵²⁾ Već od te godine nailazimo na sumarne podatke za čitavu BiH. Tako se iz jednog dokumenta vidi da je 1948. godine održano oko 10.000 stručnih, naučno-popularnih, političkih, kulturno-prosvjetnih i drugih predavanja sa oko 700.000 posjetilaca.⁵³⁾

Ima podataka za pojedine gradove u 1949. godini o broju organizovanih kursova, predavanja, kružoka, čitalačkih grupa itd.⁵⁴⁾ Zatim se javljaju podaci o broju osnovanih osnovnih škola (1.353), broju učenika (267.867),⁵⁵⁾ o broju radnika (219.958) i učenika u privredi (9.300).⁵⁶⁾

I u kasnijim godinama građa o raznim predavanjima u srezovima je obimna. Ima i sumarnih podataka za Republiku, oblasti i srezove. Značajan dokumenat je sumarni izvještaj o ideološko-političkom radu u prvoj polovini 1950. godine za čitavu BiH. Iz tog izvještaja se vidi da je u 6.889 čitalačkih grupa bilo uključeno 15.193 posjetioca, na 128 kursova bilo je 7.504, na 1.480 kružoka 35.687 i na 7.054 predavanja bilo je 660.930 učesnika.⁵⁷⁾ I za oblasti su važni podaci. To se najbolje vidi iz jednog dokumenta za sarajevsku oblast u kojoj je do 10. marta 1950. održano 1.744 konferencija sa 89.909 posjetilaca, 192 političke informacije sa 5.266 učesnika, 453 čitalačkih grupa sa 10.458 prisutnih, 50 mjesnih zborova sa 22.805 prisutnih, 27 predavanja sa 3.572 učesnika, 148 sjela sa 4.543 prisutnih, 42 priredbe sa 13.055 prisutnih i izvedene su 24 radne akcije sa 2.141 učesnikom.⁵⁸⁾

U sljedećoj 1951. godini,⁵⁹⁾ kao i u kasnijim godinama, ideološko-politički rad je bio vrlo intenzivan, a odvijao se putem predavanja, čitalačkih grupa, mitinga kojim su prisustvovali brojni posjetioci.

⁵¹⁾ Ibidem, fascikla 27/1948.

⁵²⁾ Ibidem, br. 4420/1948, fascikla 24/1948. i broj 1058/1949.

⁵³⁾ Ibidem, broj 4368/1948.

⁵⁴⁾ Ibidem, GONF BiH, broj 2608/1949.

⁵⁵⁾ Ibidem, broj 27/1948.

⁵⁶⁾ Ibidem.

⁵⁷⁾ Ibidem, fascikla 64/1950.

⁵⁸⁾ Ibidem, fascikla broj 63/1950, Sumarni pregled agitaciono-političkog rada u predizbornoj aktivnosti organizacija NF u sarajevskoj oblasti do 10. III 1950.

⁵⁹⁾ Ibidem, fascikle 88 i 93/1951.

Aktiv agitatora je bio važan faktor u radu organizacije Narodnog fronta. Njegovom pomoći razvijena je u narodu svijest o potrebi provođenja otkupa, organizovanja analfabetskih tečajeva i drugim akcijama. Dokumenti o radu aktiva agitatora javljaju se već od 1949. godine,⁶⁰⁾ a i za kasnije godine ima podataka o tome.

Narodni front je organizator zajedničkih konferencija predstavnika društveno-političkih organizacija na terenu, gdje su razmatrani rezultati aktivnosti organizacija NF, zadaci, planovi itd. Takvi dokumenti se javljaju od 1948. godine.⁶¹⁾ Osim ove, važan forum rada su bila savjetovanja predsjednika, sekretara sreskih odbora i agitatora u pojedinim oblastima na kojima je razmatrana problematika djelovanja organizacija. Raspravljano je o radu pojedinih komisija pri NF, uključivanju i razgranavanju ideološko-političkog rada, rasturanju štampe, aktivnosti radnih brigada i davanju dobrovoljnih radnih časova, realizovanju otkupa, naplati poreza itd. Takvi dokumenti se javljaju od 1949. godine.⁶²⁾ U 1950. godini predsjednici i sekretari osnovnih organizacija NF na svojim zajedničkim sastancima razmatrali su problematiku uključivanja radne snage u privredu, problematiku formiranja radnih brigada, boljeg rasturanja štampe i obilježavanja prigodnih datuma (27. jula) itd.⁶³⁾ Na svojim sastancima u 1951. godini oni su raspravljali o pripremama za organizovanje Titove štafete, o proslavi 1. maja, 10-godišnjici ustanka i izvještaju o radu sreskih odbora NF-a.⁶⁴⁾ Na sjednicama u 1952. godini razmatrana je problematika učvršćenja organizacija, metoda rada, političkog rada NF i rada nekih organizacija žena.⁶⁵⁾

U radu organizacija Narodnog fronta važno mjesto su zauzimale razne komisije, posredstvom kojih je provođena politika NF. Tako, npr., pri Glavnom odboru je bila aktivna komisija za agitaciju i štampu, koja je na svojim sjednicama razmatrala rad u osnovnim organizacijama. Ona se spominje u dokumentima od 1949. godine.⁶⁶⁾ Osim ove komisije, već u dokumentima iz 1950. godine spominju se pri Glavnom odboru, kao i u srezovima, i druge komisije, kao npr.: za ideološko-politički rad, za

⁶⁰⁾ Ibidem, ZIONF BiH, br. 366/1949.

⁶¹⁾ Ibidem, broj 644/1948.

⁶²⁾ Ibidem, GONF BiH, dokumenti između brojeva 2470 i 4994/1949, broj 154/1950, neregistrovana građa 1949, Zapisnik sa savjetovanja sekretara u banjalučkoj oblasti 17. VI 1949.

⁶³⁾ Ibidem, dokumenta između broja 2995 i 4824/1950.

⁶⁴⁾ Ibidem, dokumenta između broja 1261 i 2227/1951.

⁶⁵⁾ Ibidem, dokumenta između broja 40 i 253/1952.

⁶⁶⁾ Ibidem, fascikla 42/1949.

poljoprivredu itd. One su razmatrale unapređenje rada organizacija iz tih oblasti za koje su one bile zadužene.⁶⁷⁾ I u narednim godinama susrećemo se sa dokumentima, koji govore o radu pojedinih komisija.

17

Problematika seljačkog radnog zadrugarstva je zastupljena u dokumentima od 1950. godine. Tako, npr., postoje dokumenta iz kojih se vidi da je Glavni odbor Narodnog fronta BiH u zajednici sa Republičkom takmičarskom komisijom organizovao međusobno takmičenje seljačkih radnih zadruga u organizaciji, radu i proizvodnji, koje je započelo od marta 1950. godine.⁶⁸⁾ U sljedećim godinama, brojna su dokumenta o radu seljačkih radnih zadruga i u toj građi istraživači mogu naći dosta podataka o aktivnosti Narodnog fronta na razvijanju zadrugarstva.

18

U dokumentima se po prvi put od 10—11. IX 1950. javljaju podaci o provođenju izbora za radničke savjete, u kojima je Narodni front odigrao značajnu ulogu.⁶⁹⁾ U narednim godinama susreću se takođe dokumenti o djelatnosti radničkih savjeta u mnogim preduzećima.

19

Bogata aktivnost Narodnog fronta u predizbornoj kampanji počevši od 1948. godine, o čemu ima dokumenata, pa nadalje, vrlo je važan momenat u radu ove organizacije. Već iz avgusta i septembra 1946. značajni su podaci o pripremama za izbore za Narodnu skupštinu BiH.⁷⁰⁾ I u narednim godinama ima dragocjene građe o aktivnosti Narodnog fronta u izborima za Saveznu narodnu, i republičku skupštinu.⁷¹⁾

★

Kad jednom istraživač sistematski pregleda ovaj, još uvijek nekompletan fond, onda može u njemu naći bogatu građu za ekonomsku, društveno-političku i kulturnu istoriju Bosne i Hercegovine od 1945. do 1953. Građa o toj problematici je raznovrsna, mada je dobar broj dokumerata štur u podacima u prvim poslijeratnim godinama i pod uticajem »partizanske administracije«. No ipak, precizno oko istraživača uspjeće da u njima otkrije raznovrsnost građe i široki dijapazon interesovanja milionske organizacije Narodnog fronta za sve procese poslijeratnih istorijskih kretanja u Bosni i Hercegovini. Sve te procese ova organizacija je, uglavnom, pokretala pod rukovodstvom Komunističke Partije, odnosno Saveza komunista u Bosni i Hercegovini a neke i samostalno. Iz građe se vidi jedno veliko bogatstvo istorijskih procesa, što su se odigrali na teritoriji ove Republike, a na ruševinama i zgarištima opustošenih privrednih potencijala Bosne i Hercegovine u prvim poratnim godinama. Kada je bio završen proces obnove privrede i saobraćaja, započet je snažan tempo izgradnje Bosne i Hercegovine, u kojoj je Narodni front odigrao izvanrednu ulogu, što se vidi iz ove građe.

⁶⁷⁾ Ibidem, dokumenta između broja 52 i 4204/1950.

⁶⁸⁾ Ibidem, broj 2081/1950.

⁶⁹⁾ Ibidem, broj 3904/1950.

⁷⁰⁾ Ibidem, ZIONF BiH, neregistrovana građa, Sjednica IO NF BiH 11. IX 1946. g.

⁷¹⁾ Ibidem, GONF BiH br. 691, 694/1951.

prikazi

Da li je Nadežda D. Pavlović svojim radom bliža naučnoj historiografiji ili književnosti — to je pitanje koje se nameće čitaocu kada ima u ruci monografiju o srpskom despotu Đurđu Brankoviću. No, sudeći po onom što pruža ovim djelom, Pavlovićeva se zadržala negdje na onom raskršću gdje se međusobno razdvajaju umjetnička književnost i naučna historiografija. Stoga se ova studija, iako pisana za najšire krugove čitalačke publike, ne može, ipak, niti smije posmatrati samo kao obična romansirana biografija. To je, u stvari, uspio pokušaj da se jedna udaljena epoha sa najistaknutijom svojom ličnošću, približi i onima koji se za istoriju ne zanimaju iz isključivo naučnih pobuda, pri čemu se autor nije služio »književnom maštom i slobodama u mjeri koju to ne bi mogao dozvoliti postupak uobičajen u naučnoj historiografiji«.

Prema sadržaju, studija Nadežde D. Pavlović može se podijeliti u četiri, ne tako oštrim granicama odvojene tematske cjeline. Poslije kratkog istorijskog pregleda, od početka vladavine Đurđa Brankovića pa do prvog pada Despotovine pod Turke (1439), prilično detaljno je obrađen taj period potčinjenosti srpske države prema Turskoj, zaključno sa njenom obnovom i ponovnim uspostavljanjem državne samostalnosti. Posebna pažnja u knjizi posvećena je daljnim turskim napredovanjima na Balkanu u doba Mehmeda II Osvajača, koja su krunisana osvajanjem Carigrada (1453) i konačnim padom Despotovine (1459). Nakon svega ovoga dat je i sažet prikaz književnih i kulturnih prilika u Despotovini Đurđa Brankovića.

Pisac monografije o Đurđu Brankoviću znao je da pronađe i prema stvarnoj vrijednosti odabere naučnu literaturu kojom se koristio. Ali, pošto se njome u potpunosti nije zadovoljio, posegao je i za izvornom građom, u namjeri da je, ili, uporedi sa dotadašnjim rješenjima istoričara, ili, pak, da na osnovu nje da poneki novi doprinos slici epohe i snažnije osvijetli određene momente toga vremena. Riješena da ne prihvati ulogu samostalnog istraživača, Pavlovićeva svoja traganja za izvorima i ne uzima kao osnovu svog rada, pa je stoga nalaženje glavnog oslonca u literaturi ostalo vidljiva osobina u čitavom djelu Nadežde D. Pavlović. Na kraju knjige nalazi se i spisak od 140 korištenih djela, na osnovu kojega se dobija utisak da je sva važnija koništana literatura, uglavnom, na našem jeziku.

Osim toga, treba podvući da ono što je ovdje navedeno dobrim dijelom predstavljaju zaista kapitalna djela neophodna za uspješan rad na ovoj knjizi.

Nakon što je poslije smrti svoga ujaka Stefana Lazarevića primio titulu srpskog despota, Đurađ Branković se morao odmah suočiti sa nizom poteškoća u kojima se našla Despotovina, ukliještena između Turaka, s jedne, i Ugarske, s druge strane. U žestokim i nadaleko čuvenim turskim opsadama, novi despot je uz krajnji napor uspio, nekako, zahvaljujući pomoći Dubrovčana, da u svojim rukama zadrži i dalje Novo Brdo, ali se zato uskoro odrekao Golupca, najpogodnijeg mjesta za dalju borbu na Dunavu. Da bi mu situacija postala još dramatičnijom, morao je, prema sporazumu u Tati, ustupiti Beograd sa okolinom ugarskom kralju Sigismundu, umjesto koga je do 1430. podigao novu srpsku prijestolnicu — Smederevo. Pored Beograda i Golupca, Despotovina je već u prvim godinama Đurđeve vladavine imala i drugih teritorijalnih gubitaka; Turci su bez većih napora zauzeli Niš i Kruševac, čijim je otcjepljenjem Srbija ostala bez i jednog većega grada.

Budući da se balkanska istorija u četvrtoj deceniji XV vijeka odvijala, uglavnom, u znaku sve češćih napada i žestokih turskih pljačkaških pohoda, injerodavni faktori u Vizantijskom Carstvu smatrali su da treba krenuti opet putem sporazuma sa Zapadom, pa i po cijenu unije sa katoličkom crkvom, te, na taj način jednom zauvijek potisnuti Turke sa Balkana. Do takve akcije, koja je svojim razmjerama trebala da ima karakter krstaškog rata, uskoro nije došlo zbog toga što je uslijed krupnih, u prvom redu vjerskih, razmirica između Istoka i Zapada na tome putu prestao da vlada duh oduševljenja za jedan ovakav pokret. U takvim okolnostima, razumije se, turskom prodoru prema unutrašnjosti Balkana još šire su se otvarala vrata, a strahovanja despota Đurđa da predstoji glavni napad na Srbiju pokazala su se sasvim opravdanim. I baš u momentu kada se Branković nalazio u Ugarskoj, moleći za pomoć u slučaju da ga Osmanlije napadnu, velika turska vojska, pod punom ratnom opremom, prešla je dugačak put od Plovdiva do srpske prijestolnice, a da pri tome nigdje nije naišla na otpor. Kako despotova kćerka, sultanija Mara, tada još nije imala nikakva uticaja na sultanovo držanje prema njenom ocu u Srbiji, Murat II je, nakon tromjesečne opsade, zauzeo Smederevo, 27. avgusta 1439. godine, što se uzima i prvi pad Despotovine pod Turke.

I onako unesrećenog i skrhanog despota, koji je najveći dio vremena nakon gubitka svoje prijestolnice provodio u gradu starih i dobrih prijatelja Dubrovčana, zadesile su još dvije teške tragedije; sredinom 1441. i Novo Brdo je palo u ruke Osmanlija, a malo potom čuo je da su mu sinovi, Grgur i Stefan, kao turski taoci, po naređenju sultana, bili oslijepljeni zbog uhvaćene tajne korespondencije s ocem. Uvidjevši da od jadikovanja nad zlom sudbinom nema spasa nego da se jedino vrijedi oduprijeti nesreći i predstojećem zlu, Đurađ odluči da se vrati u Ugarsku i da pokuša »autoritetom starog ratnika i velikim bogatstvom« ponovo krenuti hrišćanski svijet Zapada na akciju protiv Turaka. Prvi plodovi Brankovićevih nastojanja, kako primjećuje autor, počeli su sazrijevati tek u ljeto 1443. kada se velika krstaška vojska, sastavljena od ugarskih, polj-

skih, vlaških i srpskih vojnih odreda, pustila na Dunav s namjerom da ga pređe i napadne Osmansko carstvo. Poslije nekoliko pobjeda savezničke vojske u ovom pokretu, u istoriji poznatom kao »duga vojna«, sklopljen je tajni mir u Jedremu, a zatim ratifikovan u Segedinu, po kojemu se sultan obavezao vratiti Despotovini svih dvadeset i četiri zauzeta grada i sa posebnom pratnjom poslati despotove oslijepljene sinove u Srbiju. Međutim, nešto zbog opozicije kardinala Čezarinija i Mitaka, a nešto pod pritiskom javnog mnjenja, ugarski kralj i plemstvo odmah su poništili Segedinski mir i nastavili pripreme za novi pohod protiv Turaka. Đurađ Branković, koji je u obnovljenoj Despotovini dobio veću zemlju od one koju je primio stupanjem na prijesto, nije imao više razloga da se odazove pozivima krstaša na saradnju i zajedničko učešće u ovoj vojni. Njemu su, s obzirom na složen politički položaj srpske Despotovine između Turaka i Ugarske, pa i na njegove godine, razumljive se, više odgovarale i nagodbe, nego li ratovanje.

U obnovljenoj akciji krstaša Turci su od samog početka imali više uspjeha, što je naročito došlo do izražaja u čuvenoj bici kod Varne (1444), koju je čitav hrišćanski svijet smatrao »kao božiju kaznu zbog prekršenog ugovora o miru u Segedinu«. Nakon ovoga strašnog hrišćanskog poraza, koji je izazvao najveći užas na Zapadu, autor registruje još nekoliko manjih i beznačajnijih krstaških napada na veliku tursku tvrđavu Nikopolj. Katastrofa kod Varne, ne samo da nije obeshrabrila morejskog despota Konstantina Dragaša, nego je on u borbi sa Turoima oslobodio čak i Beotiju, ali njegovi uspjesi nisu bili dugog vijeka, pošto ga je uskoro sultan prisilio na vazalnu pokornost. Poslije pokoravanja Peloponeza i ugarski kraljevski namjesnik Jovan Hunjadi, koji je početkom oktobra 1448. preko Srbije pošao na Kosovo, da bi se prema dogovoru sastao sa Skenderbegom, bio je nedaleko od Prištine, presretn i do nogu potučen od turske vojske.

Da bi prikazala mladog sultana kao čovjeka koji je na početku vladavine želio da čitavom svijetu pokaže lice mirotvorca, Nadežda D. Pavlović za Murata II kaže, kako je izjavio, da želi »mir sa svim okolnim narodima i dalekim zemljama«. Međutim, na drugoj strani, ambicije i strast za osvajanjem hiljadugodišnjeg Vizantijskog Carstva, zahtijevali su od turskog vladara da se u punoj mjeri angažuje u ostvarenju toga cilja. I dok su dugotrajne pripreme, i s jedne i s druge strane, bile još u toku, svakome je postalo jasno da će se posljednja bitka za slobodu istočnog hrišćanskog svijeta odigrati, upravo na bedemima Carigrada. Na sve strane, 29. maja 1453, stravično je odjeknula vijest o padu metropole pravoslavlja, pa otuda nije ni čudo što se taj datum uzima ponekad kao kraj jedne istorijske epohe, kraj srednjeg vijeka. Despot Đurađ Branković je dobro osjetio da se, sa propašću Vizantije, prva na putu Osvajačevih ambicija našla srpska država. I zaista, potresana čestim feudalnim ratovima, Despotovina je ubrzo postala glavna meta velike turske invazije. Pad Novog Brda (1455), a potom despotova smrt (1456), govorili su jasno da će srpska Despotovina u najskorije vrijeme doživjeti sudbinu propalog Vizantijskog Carstva. Na predsudni čas nije se čekalo dugo; 20. juna 1459. godine, kada je kročila Osvajačeva noga u Smederevo, glavni grad Despotovine, prestala je da postoji srpska srednjovjekovna država.

Pored pregleda, uglavnom, političke istorije Srpske Despotovine pod Đurđem Brankovićem, Nadežda D. Pavlović je u svojoj studiji prikazala i kulturne i književne prilike toga doba. Despotovina je po njenoj ocjeni primila kulturno nasljeđe Vizantije. Međutim, njezina kulturna sredina, kako u književnosti tako i u umjetnosti uopšte, ostaje, kako autor kaže, »vezana najviše za religioznu meditaciju, umjetničku apstrakciju čovekove ličnosti u sferi svetačke predstave života«. Ali, ne smije se zaboraviti ni to da, osim religioznih djela sa ilustrativnim minijaturama, potiču iz toga vremena i djela svjetovnog karaktera, romani i pripovijetke, koja se slobodno mogu nazvati srpskom srednjovjekovnom beletristikom. Ova velika srednjovjekovna kulturna i književna baština, čuvana po manastirima Despotovine i Svete Gore, ujedinjavala je duh srpskog naroda i u vrijeme njegove potčinjenosti pod Turcima.

Sa današnje vremenske udaljenosti, dok novim, u prvom redu arhivskim, istraživanjima ne budu još više osvijetljeni pojedini momenti iz života srpskog despota Đurađa Brankovića, moramo se zadovoljiti slikom koju o njemu pruža ova studija. S obzirom na to da Nadežda D. Pavlović piše »za čitaoce kojima je do istorijske lektire stalo kao do plemenite zabave«, njena monografija o Đurđu Brankoviću je, po svojoj praktičnoj namjeni, u potpunosti uspjela. Ona, u stvari, i pored izvjesnih nedostataka koji se uz detaljniji arhivski rad daju otkloniti, može ipak zadovoljiti i potrebe istoričara, dotle dok se ne bude pojavila neka potpunija, i na naučnim osnovama fundiranija knjiga na ovu temu.

Đuro Tošić

Gerhard Botz, »DIE EINGLIEDERUNG ÖSTERREICHS IN DAS DEUTSCHE REICH«, PLANUNG UND VERWIRKLICHUNG DER POLITISCH ADMINISTRATIVEN ANSCHLUSSES (1938—1940), Linc 1972.

Sredinom 1972. godine izašla je prva knjiga najavljenih edicija Instituta za povijest radničkog pokreta — Ludwig Boltzmann u Linzu (Lincu). Suradnik spomenutog Instituta Gerhardt Botz se već godinama bavi problemom totalitarizma, posebno u njegovoj fašističkoj fazi, a pripada generaciji historičara, koja nije opterećena bliskom prošlošću. Rasprava Botza o uključivanju Austrije u njemačku državu, odnosno Treći Reich, odnosi se na rekonstrukciju postepene političko-administrativne integracije u državnu cjelinu nacističke Njemačke u doba prije »Anschlusa«, tj. priključenja Austrije Njemačkoj (1938), pa do završetka tog integracionog procesa 1940. godine.¹⁾

Proces ukidanja austrijske državne samostalnosti, prihvaćanje Austriji stranih struktura javne uprave, kaotično stanje na području državnog prava, kao i usklađivanje suprotnih interesa njemačkih i austrijskih nacional-socijalista, osnovni su predmet istraživanja ovog autora. (Većina znanstvenih radnika, koji se bave državnopravnim problemima, smatrala je ovo razdoblje kao nešto što ne spada u područje njihovih istraživanja).

Gerhard Botz se za svoj rad koristio izvorima iz austrijskih, američkih i zapadnonjemačkih arhiva, te pravnom stručnom literaturom uz konzultiranje preživjelih suvremenika.

Rezultat tih istraživanja je ponma analiza državno-pravnog razvoja uz istovremeno uočavanje bitnih, političkih i ekonomsko-socijalnih problema. Povezivanjem administrativnog procesa s ostalim društveno-ekonomskim

¹⁾ Budući da nije uspio državni udar nacionalsocijalista u Austriji 1934. godine, Hitler je zabranio ponovni ustanak. Međunarodna politička situacija nije dozvoljavala mogućnost vojne intervencije od strane Njemačke, pa se je Hitler odlučio na sporiji, ali sigurniji način postepenog osvajanja Austrije. Sve jače vezivanje Austrije za Hitlerov Reich postignuto je pomoću diplomacije, političkog i ekonomskog pritiska, često uz prijetnje o upotrebi sile. Kao početak kraja austrijske samostalnosti se, stoga, može smatrati i austrijsko-njemački ugovor od srpnja 1936, kada su nacional-socijalistima omogućena važna rukovodeća mjesta u javnoj upravi. Hitler je tako uspio da Austriju iznutra pripremi za priključenje Reichu.

kim razvojem, autor je izbjegao formalistička promatranja, te objasnio niz važnih okolnosti, koje su utjecale na postepeno uvođenje nove državno-pravne strukture u austrijskom dijelu Trećeg Reicha.

Istraživanjem razvoja integracije austrijske javne uprave, autor je, na osnovu opširne dokumentacije i analize tog procesa, došao do zaključka koje je rezimirao u obliku teza.

Prema mišljenju g. Botza, državno-pravna integracija Austrije u Treći Reich, sprovedena je postepeno. Pojedine faze »Anschlussa« često se podudaraju s nekim ranijim teoretskim predožbama o priključenju Austrije Njemačkoj u doba nakon I svjetskog rata. U doba od veljače 1938. do travnja 1940, njemačka politika prema takozvanoj »Istočnoj marki« (Ostmark)²⁾, se bar povremeno i djelomično odvijala prema već ranije utvrđenim varijantama za sprovođenje državno-pravnog ujedinjenja obiju država. U tom pogledu su planirane četiri osnovne faze.

- 1) Ujedinjenje polusuverene Austrije s njemačkom Reichom i Hitlerom na čelu države. (Personalna unija Austrije i Njemačke).
- 2) Priključenje Austrije kao pokrajine bez državnog karaktera, njemačkoj vodećoj državi. (Austrija kao pokrajina Trećeg Reicha), tj. »Anschluss« u pravom smislu riječi.
- 3) Podjela Austrije u upravno-administrativne jedinice, koje se u suštini podudaraju s ranijom podjelom javne uprave po pokrajinama, te uključivanje tih pokrajina u Treći Reich.
- 4) Razbijanje starih povijesnih struktura, te stvaranje novih jedinica i organizacija javne uprave na području Austrije, prema strukturama javne uprave u Njemačkoj, odnosno potpuna integracija Austrije s Trećim Reichom.

Da je Njemačka dozvolila Austriji status pokrajine u okviru cjelokupne države, Austrija bi imala i poseban pravni položaj, jer bi se zadržao stari državno-pravni sistem. Odgovorni faktori u Njemačkoj borili su se protiv takvog statusa Austrije, jer su željeli austrijsku javnu upravu uključiti u njemački državni aparat. Reorganizacija administrativnih organa bila je ujedno preduvjet za uvođenje specifičnog nacističkog principa vlasti po državnim pokrajinama (Reichsgauverfassung) na području Austrije. To je istovremeno značilo ukidanje regionalnih i tradicionalnih vodstava u državi i privredi.

Pojedine faze »Anschlussa« nisu predstavljale samo mogućnosti za sprovođenje državno-pravnih reformi, one su istovremeno predstavljale i interese pojedinih grupa unutar njemačkog sistema fašističke hegemonije.

Priključenje Austrije, kao samostalne pokrajine, njemačkom Reichu, zastupali su, prije svega, katoličko-konzervativni krugovi, odnosno takozvana umjerena struja austrijskih nacionalsocijalista u istočnom dijelu Austrije i većim dijelom krugovi iz privrede.

²⁾ Ostmark-Istočna marka je obuhvaćala uglavnom staro područje Austrije, podijeljena na manje oblasti (Reichsgau), koje su otprilike obuhvatale neka-
dašnje pokrajine, uz neke manje izmjene.

Državnim komesarom za Austriju imenovan je Josef Bürckel.

Podjelu Austrije po pokrajinama, koja bi odgovarala ranijoj administrativnoj organizaciji, zastupali su takozvani radikalni nacional-socijalisti. Njihove stavove je podržavao Heinrich Himmler, dio privrede (teška industrija, turizam, državna industrija i dr.) u zapadnim i južnim dijelovima zemlje.

Potpuna integracija Austrije odgovarala je centralnoj birokraciji unutrašnje uprave, Hermannu Göringu i privrednim grupama, koje su zastupale četvorogodišnji plan razvoja. Isto tako je integraciju tražila centralna nacističke stranke u Münchenu, na čelu s Rudolfom Hessom i Martinom Bormannom, te nosioci regionalne vlasti NSDAP u Reichu, prije svega Josef Bürckel.

Već u prvih sedam tjedana poslije okupacije Austrije, donesene su najvažnije odluke o sprovođenju priključenja s državnopravnog aspekta. Hitler je proces integracije prekinuo u njegovoj trećoj fazi iz političkih razloga i odgađao realizaciju četvrte faze, odnosno potpune integracije tako dugo da je zbog II svjetskog rata ta reforma odgođena do »konačne pobjede«.

Druga i treća faza uklapanja austrijske privrede u njemački privredni sustav nisu se sprovodile tako brzo kao što je to bilo planirano ranije. Treća faza je, izgleda, ostala konačnom sve do 1945. Neke mjere, koje se odnose na četvrtu fazu, ukinute su još 1941.

Državno-pravno stanje na području Austrije bilo je rezultat kompromisa između austro-separatističke struje i Fricka, Göringa, Hessa, Bürckela, kojem je prethodila Hitlerova direktna intervencija, a bez prigovora su ga prihvatili Himmler i austrijski nacional-socijalisti u svim austrijskim pokrajinama, osim u Burgenlandu. Proces političkih odluka se odvijao na način, uobičajen u Trećem Reichu. Hitler je odlučivao politički »Anschlussa« samo u osnovnim crtama. Sprovođenje u pojedinostima i nastojanje struktura vlasti ostavljao je, prije početka rata, igri snaga i njihovoj borbi za prestiž. Hitler nije tražio opću ravnotežu snaga, on je prepuštao »najsposobnijim« da se u borbi svih protiv svih probiju i svoju moć osredotoče do stanovite mjere, pazeći pri tome da se pojedinac previše ne osili. U travnju i svibnju 1938, zapaža se izvjesno odstupanje od osnovne koncepcije, riječ je o nekoj vrsti dualističke ravnoteže između nosioca vlasti u stranci i javnoj upravi. To je, svakako, pridonijelo jačoj kontroli stranke nad administrativnim organima. Poslije slabljenja tradicionalnog državnog područja, novonastali sistem se je manje nego ranije pridržavao državnopravnih normi »Trećeg Reicha« i tako je pogodio aglomeraciji snage bez obzira na važeće ustavne norme.

U samoj Austriji je borba za prestiž i nadležnost izazvala niz sukoba, kobnih za pojedine državne funkcionere. Kao pobjednici iz te borbe na austrijskom području izašli su Göring i Bürckel. U ovom sukobu treba tražiti i početak poraza Wilhelma Fricka u Državnom ministarstvu unutrašnjih poslova kada je 1940. Hitler sveo njegove kompetencije na rukovođenje Sarskom oblašću.³⁾ Pored Fricka, borbu za prestiž u Austriji izgubili

³⁾ Wilhelm Frick je u to doba bio ministar unutrašnjih poslova Trećeg Reicha.

su također Wilhelm Keppeler i Arthur Seyss-Inquart.⁴⁾ Na »sistem snaga« u samoj Njemačkoj utjecalo je uključivanje Austrije u državnu upravu i uvođenje nove javne uprave po pokrajinama u cijeloj državi, što je pogodovalo ponovnom jačanju partikularnih snaga (kao što su državni komesari, državni namjesnici i vođe oblasti). Za Austriju je taj novi sistem javne uprave značio ograničenje lokalnih i regionalnih prava i njihovu ovisnost od odluka centra, političkog i administrativnog, tj. Münchena i Berlina. Istovremeno su u Austriji jačale lokalne snage, odnosno klike oko pokrajinskih rukovodstava, što je u stvari, pružalo izvjesnu samostalnost u rukovođenju lokalnih uprava, naravno s nacistima na čelu.

Pokret za priključenje Austrije Njemačkoj nije nova zamisao nacionalsocijalista. Oni su, u stvari, preuzeli stavove ranijih pobornika tog pokreta, koji su još poslije I svjetskog rata razrađivali državnopravne mogućnosti ujedinjenja cijelog njemačkog jezičnog područja. Svjesno ili ne, upravo su oni kao teoretičari austrijskog državnog prava razmatrali mogućnosti ujedinjenja obiju država i time utrli put pravno-tehničkim rješenjima tog problema. Skepsa prema političkim, ekonomskim i administrativnim posljedicama »Anschlussa«, koji je stvarno uslijedio 1938, pojavila se u širim slojevima austrijskog naroda tek onda kada su se osjetile sve njegove negativnosti, a nije ih izazvao samo II svjetski rat, zaključuje autor.

Ovom kratkom informacijom, dakako, nije iscrpljen sav sadržaj rasprave. Rekonstrukcija procesa integracije austrijske javne uprave u državni aparat Trećeg Reicha predstavlja osnovni sadržaj knjige. Autor se, međutim, nije ograničio na suhoparno iznošenje faktografije, dapače, on je uspio da taj proces uključi i osvijetli sa svih aspekata društveno-političkih i prirednih kretanja.

Veoma ozbiljan i kritički pristup tom složenom problemu, kao i objektivnost u ocjenjivanju pojedinih zbivanja će, bez sumnje, pobuditi zanimanje historičara, potaknuti ih na osvjetljavanje novijeg razdoblja austrijske povijesti. Uz ranije spomenuti osnovni sadržaj rasprave nalazimo izbor iz prepiske rukovodećih nacionalsocijalista u odnosu na državnopravne i administrativne probleme, prije svega u odnosu na reformu javne uprave u Austriji.

Pregled sistema nove javne uprave, političke i vojne organizacije, prikazan je u posebnim prilogima.

Pored literature, spomenute u uvodnom dijelu u bilješkama uz sadržaj, objavljen je i popis korištenih izvora, literature, te imena konzultiranih suvremenika. Slijede registri imena, pravnih i geografskih pojmova.

Cvetka Knapič Krhen

⁴⁾ Wilhelm Keppeler, državni sekretar, specialni opunomoćenik Hitlera za djelatnost NSDAP u Austriji.

Arthur Seyss-Inquart — poslije austrijsko-njemačkog ugovora iz 1936. godine, u austrijskoj vladi ministar unutrašnjih poslova i sigurnosti, poslije »Anschlussa« »Reichsstatthalter« (državni namjesnik) u Austriji.

(Spomenuti su samo manje poznati nacistički funkcioneri, koji su vršili rukovodeće funkcije u Austriji).

Lukač dr Dušan, **RADNIČKI POKRET U JUGOSLAVIJI I NACIONALNO PITANJE 1918—1941**, izdavač Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press — Beograd 1972, (str. 421)

Vrlo ozbiljna naučna ustanova, kao što je Institut za savremenu istoriju u Beogradu, pored svog godišnjeg časopisa **Istorija XX veka**, te još drugih izdanja, ima ediciju: Studije i monografije, u kojoj je izišla i ova značajna knjiga o nacionalnom pitanju iz pera vrijednog istraživača dr Dušana Lukača. Pošto se u našoj historiografiji tek u posljednje vrijeme nešto intenzivnije izučavaju stavovi u radničkom pokretu prema nacionalnom pitanju, kao i uopšte ta problematika, to i ova studija predstavlja svojevrsan doprinos tom izvanredno složenom problemu. Stoga treba pozdraviti inicijativu Instituta za savremenu istoriju u Beogradu i napor autora što su se prihvatili tako složenog i ozbiljnog zadatka da nam prezentiraju ovu monografiju.

Ovaj autor, u posljednjih 15 godina otkako se bavi naučno-istraživačkim radom, dao je nekoliko vrijednih studija iz istorije radničkog pokreta. Ova studija uvodi nas u problem i rasvjetljava mnoge do sada nepoznate momente iz te oblasti. Međutim, sam naslov monografije je neadekvatan, jer iz njega proizilazi da su obrađeni radnički pokret i uza nj još i nacionalno pitanje, a u stvari najpogodniji naziv bio bi »Radnički pokret prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji« ili »Stavovi u radničkom pokretu prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji«, jer tu problematiku autor ovdje tretira.

Osim predgovora, monografija je podijeljena na tri glave. Prva nosi naziv **Počeci sagledavanja nacionalnog pitanja u državi Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918—1923**, druga **Radnički pokret o mestu i značaju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji 1922—1933**, i treća **Primena lenjinskih načela o nacionalnom pitanju i stvaranje programa narodno-oslobodilačke borbe (1935—1941)**.

Nakon kraćeg prikaza literature i izvora u predgovoru, autor je prešao na izlaganje materije naznačene u prvoj glavi iz koje se vidi geneza i razvoj stavova od Kongresa ujedinjenja (1919) do Drugog (Vukovarskog kongresa KPJ (1920. godine). Same pripreme za Vukovarski kongres odvijale su se u nagovještaju borbe između osnovnih struja u SRPJ (k), marksističke ljevice i socijalista-centra (socijalističkog centra). Po mišljenju

većine ljevičara »Nacionalno jedinstvo (je) jedina alternativa jugoslovenskog progresa, njega treba da preuzme i spašava radnička klasa« (45). Nasuprot ljevici, centrumaši, koji su takođe bili izrazite pristalice nacionalnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, vjerovali su »da će se nacionalno jedinstvo uz zalaganje radničkog pokreta ostvariti« (46). I na kraju, treba istaći, da su ljevičari odgađali »borbu za nacionalnu ravnopravnost, jer vjeruju da se nacionalno pitanje rešava samo celovito u toku oružane revolucije« (47).

Drugi kongres je vrlo malo raspravljao o nacionalnom pitanju u Kraljevini SHS. Usvajanjem raznih odluka, kongres je ostao, što se tiče nacionalnog pitanja, na ranijim pozicijama, jer se vjerovalo da u nacionalnoj jugoslovenskoj državi egzistira samo klasno, a ne i nacionalno ugnjetavanje.

U sljedećem odjeljku od Vukovarskog kongresa do Zakona o zaštiti države (2. VIII 1921) razmatraju se stavovi Drugog kongresa Kominterne u Moskvi (19. VII — 7. VIII 1920) i Lenjinove postavke o nacionalnom i kolonijalnom pitanju. Te odluke Kongresa usvojili su na svom sastanku predstavnici komunističkih partija Jugoslavije, Bugarske i Grčke i istakli u Manifestu **Narodu balkansko-podunavskih zemalja** poznate Lenjinove principe o poštovanju prava svih balkanskih naroda na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje.

Poslije Vukovarskog kongresa, KPJ i radnički pokret ostali su na starim pozicijama o nacionalnom pitanju. Međutim, socijalni nemiri u Hrvatskoj su pomogli KPJ da se u njenim redovima razvije stanovište da postoje i nacionalni problemi.

Nakon objavljivanja Obznane, KPJ prestrojava svoje redove, pa se već na plenumu CPV (1—6. IV 1921) polako uočavaju posljedice neriješenog nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i kompleks problema jugoslovenskog društva sagledava se u pojačanim plemenskim antagonizmima. Prije svega, u KPJ se gleda na te probleme kao na želju srpske buržoazije da očuva hegemoniju, na jednoj strani, i kao na borbu za samostalnošću hrvatske i slovenačke buržoazije, na drugoj strani. To znači da je ondašnje shvatanje nacionalnih problema u Jugoslaviji u redovima KPJ egzistiralo samo u suparničkoj borbi nacionalnih buržoazija.

Sljedeće izlaganje autorovo odnosi se na razdoblje od donošenja Zakona o zaštiti države (2. VIII 1921) do Prve zemaljske konferencije KPJ (1922). Iz ovog izlaganja se vidi da u redovima KPJ nije bilo nekih novih stavova o nacionalnom pitanju, nego se ponavljaju već ranije postavke. I socijalisti su imali nepravilan pristup tome problemu i glavnu pažnju su uz propagandu jugoslovenstva uperili protiv centralizma. Ovaj problem stava socijalista mogao se više razraditi za razdoblje od 1918 do 1941. godine.

Poseban odjeljak je posvećen Prvoj zemaljskoj konferenciji KPJ (juli 1922) i njenim stavovima o nacionalnom pitanju. Toj konferenciji je prethodila Četvrta konferencija Balkanske komunističke federacije u Sofiji (15—18. VI 1922) i njeni stavovi o Balkanskoj komunističkoj federaciji nisu još dovoljno poznati. Među 8 tačaka Prve zemaljske konferencije KPJ,

nije bilo posebno o nacionalnom pitanju. Samo je u nacrtu teza o političkoj situaciji bilo govora o nekim problemima međunacionalnih odnosa u zemlji. O nacionalnom problemu postojalo je neslaganje među delegatima ljevice i desnice. Međutim, Konferencija je većinom glasova potvrdila rezoluciju Sime Markovića **O nacionalnom pitanju, političkoj situaciji i najbližim zadacima KPJ**. Dr D. Lukač potom revidira ranija stanovišta u istoriografiji da Prva konferencija nije pokretala nacionalno pitanje, jer je naveo diskutante koji su to pitanje doticali.

Iz odjeljka koji razmatra razdoblje između Prve i Druge zemaljske konferencije KPJ vidi se da dokumenta provenijencije KPJ ne govore o nacionalnom pitanju koje je razdiralo jugoslovensku zajednicu. Da bi se našlo rješenje za jugoslovensko nacionalno pitanje, Kominternu je, neposredno pred svoj Četvrti kongres, (novembar 1922) imenovala komisiju za jugoslovensko pitanje u koju su ušli predstavnici nekih evropskih komunističkih partija. Na osnovu izvještaja, pisma i ličnog uvida, komisija je dosta površno izučila jugoslovenski problem, a posebno probleme iz nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

Osnivanje Nezavisne radničke partije Jugoslavije (januar 1923) donosi i nova shvatanja u radničkom pokretu o rješenju nacionalnog pitanja. Tako je objelodanjeno mišljenje da se rješenje nacionalnog pitanja može obezbijediti revizijom buržoaskog ustava. U dokumentima se ne spominje sukob hrvatske, slovenačke i muslimanske buržoazije, već centara Beograda, Zagreba, Sarajeva, Ljubljane i drugih.

Na Drugoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Beču (9—12. V 1923) u sedmoj tački dnevnog reda razmatrano je nacionalno pitanje u Jugoslaviji. I u drugim tačkama dnevnog reda bilo je spomena o nacionalnim problemima na Balkanu. U rezoluciji o **Političkoj situaciji i neposrednim zadacima** ta problematika je postavljena na širu osnovu, tako da je o svim našim zemljama ponešto kazano. Poslije ove Konferencije i Drugi kongres SKOJ-a (24—26. VI 1923) ponovio je stavove KPJ o nacionalnom pitanju ali je bilo i nekih novih stavova.

U drugoj glavi autor s pravom ističe da su u periodu od Druge zemaljske konferencije KPJ (1922) do Splitskog plenuma KPJ (1935) u okvirima radničkog pokreta Jugoslavije teoretske razrađivani osnovni elementi nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Poslije prikaza spoljne politike Kraljvine (SHS) Jugoslavije, dr Lukač ističe da je uređivanje hrvatsko-srpskih odnosa bio najkрупniji problem i da je on bacio sva druga pitanja u drugi plan.

Poseban odjeljak u toj glavi posvećen je diskusiji u NRPJ o nacionalnom pitanju 1923. godine. Ona je počela 31. V u partijskom organu **Radnik-Delavec** u uvodniku u kojem anonimni autor, pristalica desne frakcije, dokazuje da buržoazija nije u stanju da riješi nacionalno pitanje, jer to nije njen istorijski zadatak u tom trenutku. Diskusije su izmijele na površinu i razna suprotna stanovišta. Svoje poglede o nacionalnom pitanju objavili su u partijskoj štampi: Pavle Pavlović, Ante Ciliga, Dragutin Gustinčić, August Cesarec, Simo Miljuš, Đuka Cvijić, Nikola Kotur, Sima Mar-

ković (**Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, Beograd 1923**), Rajko Jovanović, Filip Filipović, Kosta Novaković, Triša Kaclerović i drugi. Sve su to bili istaknuti aktivisti u radničkom pokretu Jugoslavije. Njihova mišljenja su bila dosta kontroverzna da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod ali su im priznate nacionalne oslobođenosti; da je nacionalno pitanje, u stvari, ustavni problem, da se nacionalno pitanje treba rješavati u sklopu Balkanske (ili podunavske) federacije radničko-seljačkih republika, zatim su pravili analize oblika autonomije itd.

Jedno od centralnih pitanja na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ (1—4. januara 1924) bilo je — prema autoru — nacionalno i oko toga se vodila oštra borba između ljevice i desnice. Usvojena rezolucija na Konferenciji polazi od pretpostavke da je stvaranje države SHS, uglavnom, jedan od rezultata prvog svjetskog rata, »u kojoj vladajuća klasa (jedne srpske nacije) ugnjetava ostale nacije«. I šesta konferencija Balkanske komunističke federacije, koja je održana krajem novembra i početkom decembra 1923. donijela je posebnu rezoluciju o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u kojoj se kaže da je Jugoslavija produkt prvog svjetskog rata i neravnopravnih mirovnih ugovora. Zato se pred proletarijat postavlja zadatak obaranje tih ugovora i njihovih rezultata, što znači rušenje državne zajednice SHS.

Pošto se desnica nije odrekla svojih ranijih stavova o nacionalnom pitanju, pristupilo se u januaru—februaru 1924. provođenju referenduma u NRPJ, u kome se članstvo izjasnilo o svim rezolucijama Treće zemaljske konferencije. Do početka marta, članstvo je glasanjem prihvatilo rezoluciju usvojenu na konferenciji.

Kako u zemlji nije bilo više snaga koje bi riješile sukobe između ljevice i desnice u KPJ o nacionalnom pitanju, taj problem se prenio na Egzekutivu Kominterne (KI). Rezultat proučavanja sukoba između ljevice i desnice, i uopšte odnosa u KPJ, bila je Rezolucija KI o nacionalnom pitanju donijeta na Petom kongresu KI juna 1924. godine u Moskvi. U njoj su ponovljeni stavovi Treće konferencije KPJ o nacionalnom pitanju o postojanju tri naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca), o neodrživosti teorije o troimenom narodu u Jugoslaviji i odbacivanju teze Sime Markovića da se nacionalno, u stvari, svodi na ustavno pitanje. U diskusiji i rezoluciji je konkretna državna zajednica Jugoslavija prenebregnuta i odbačena kao okvir razrješavanja socijalnih i nacionalnih problema i njihovo rješenje je preneseno u sferu i okvire Federacije balkanskih država.

Dr Lukač dalje ukazuje da je nacionalno pitanje u sporu u Partiji zauzimalo posebno mjesto. Valja istaći da i pored pakušaja Centralnog odbora Nezavisne radničke partije Jugoslavije (CO NRPJ) da se nađe sporazum sa opozicijom, i dalje su dominirale nesuglasice u stavovima CO i opozicije u vezi s nacionalnim pitanjem. Veći dio opozicije je bio na stanovištu da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, da su Makednoci Srbi i da nacionalno pitanje ne postoji, već međusobni sukobi i obračuni plemenskih buržoazija. Manja grupa u opoziciji na čelu sa Simom Markovićem priznavala je postojanje tri naroda, ali je ostajala pri tezi da se na-

cionalno u postojećim uslovima u Jugoslaviji javlja samo kao ustavno pitanje. CO i NRPJ su ostali na stanovištu Rezolucije o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji sa Treće konferencije KPJ i Petog kongresa Kominterne.

U sukobu ljevice i desnice o nacionalnom pitanju svaka od ovih struja je energično branila svoje poglede. I novembarski plenum CV KPJ 1924. je pretekao u sukobu između ljevice i desnice. Na plenumu je usvojena Rezolucija o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, u kojoj je istaknuto da se konačno rješenje nacionalnog pitanja može postići obaranjem vlasti buržoazije i formiranjem radničko-seljačkih vlada u Federaciji radničko-seljačkih republika Balkana. Ponovljena je tvrdnja da je Jugoslavija produkt svjetskog imperijalističkog rata. Prema Rezoluciji, nacionalizam egzistira uglavnom kod nacionalnih buržoazija i u redovima srpske vladajuće nacije. Iz toga je proizlazio zadatak KPJ da se bori protiv »nacionalističke politike buržoazije«.

Da se nađe rješenje spora u KPJ, Egzekutiva KI je 21. III 1925. formirala jugoslovensku komisiju pri KI, u koju su ušli Georgi Dimitrov, Staljin, Zinojev, Manuilski i još nekoliko istaknutih rukovodilaca i radnika u KI. Dr D. Lukač ovoj aktivnosti posvećuje dosta prostora i pokazuje kako je na osnovu izvještaja i materijala rukovodilaca KPJ i opozicije u jugoslovenskoj komisiji vođena diskusija. Tom prilikom (30. III 1925) Staljin je održao govor. U njemu je on podvukao »da je nacionalno pitanje u privredno, kulturno i politički zaostalijim zemljama kao što je Kraljevina SHS u suštini seljačko pitanje« (223). Takođe se obračunao sa stavovima Sime Markovića o nacionalnom pitanju. Tako je ovaj u Jugoslavenskoj komisiji, pod pritiskom Staljina, prihvatio sve njegove kritičke primjedbe o stavovima prema nacionalnom pitanju. Po dobijenim materijalima Jugoslovenska komisija izradila je prijedlog rezolucije na osnovu koga je Peti prošireni plenum IK KI donio aprila 1925. Rezoluciju o jugoslovenskom pitanju. Rezolucija je, ipak, predstavljala kompromis CK KPJ i opozicije. Prihvaćeno je stanovište da potpuno rješenje nacionalnog pitanja može obezbijediti samo proleterska revolucija. Rezolucija je kritikovala postavke Sime Markovića i odbacila poglede opozicije da je nacionalno, u stvari, ustavno pitanje.

Autor dalje prikazuje kako je neposredno pred Treći kongres KPJ Predsjedništvo Izvršnog komiteta KI ponovo raspravljalo o stanju u radničkom pokretu u Jugoslaviji, s posebnom pažnjom na nacionalno pitanje. Tom prilikom je usvojena Rezolucija o jugoslovenskom problemu, u kojoj je u vezi s nacionalnim pitanjem usmjeren akcent na borbu za samoopredjeljenje ugnjetenih, ali se ne ističe važnost izdvajanja pojedinih naroda iz Jugoslavije.

Rad Trećeg kongresa KPJ (17—22. V 1926. u Beču) i njegov pristup nacionalnom pitanju također privlače autorovu pažnju. U Rezoluciji o nacionalnom pitanju on ukazuje, pored ostalog, da se ističe pravo samoopredjeljenja, ali se nigdje zvanično ne potcrtava potreba izdvajanja Hrvatske i Slavonije iz sastava države. Ističe se već ranija parola — zahtjev za stvaranje Federacije radničko-seljačkih republika Balkana.

Četvrti kongres KPJ (krajem 1928) nije imao posebnu tačku dnevnog reda o nacionalnom pitanju — utvrđuje autor — ali se iz izvještaja i di-

iskusije vidi da je tom pitanju bila posvećena pažnja. Tako se, npr. postavljalo pitanje izdvajanja ugnjetenih naroda iz Jugoslavije i tražilo razbijanje Kraljevine SHS.

Razdoblje od Četvrtog kongresa KPJ do Četvrtе zemaljske konferencije KPJ ispunjeno je nizom političkih događaja i zavođenjem šestojanuarske diktature 1929. To dr Lukač ilustruje nekim dostupnim izvorima. Tokom 1930. i 1931. godine u nekoliko članaka u partijskoj štampi traženo je pravo na samoopredjeljenje pojedinih naroda i njihovo izdvajanje. Novo rukovodstvo KPJ u inostranstvu istaklo je 1932. ponovo stavove o razbijanju jugoslovenske države. Rukovodstva komunističkih partija koje su bile u sastavu Balkanske komunističke federacije izdala su izjavu u povodu sklapanja balkanskog pakta, u kojoj je ukazano na fašističku opasnost na Balkanu i vjernost ovih partija principu samoopredjeljenja svih balkanskih naroda.

Četvrta zemaljska konferencija KPJ u Ljubljani (25. XII 1934) dosta pažnje je posvetila daljoj razradi stavova KPJ u nacionalnoj politici, i to autor sasvim opravdano uočava i podvlači. Na konferenciji su takođe upućene zamjerke privremenom rukovodstvu KPJ na čelu sa Milanom Gorkićem (Josipom Čižinskim) zbog propusta koje je činilo u vezi s nacionalnim pitanjem. Iz materijala se vidi da je oslabila ranija suviše isticana nacionalna komponenta. Takođe, polagano počinje da iščezava iluzija u Balkansku komunističku federaciju, ide se na rješavanje unutrašnjih problema i očekuje se »stvaranje radničko-seljačke vlasti u zemljama Jugoslavije« (268). Ideja o razbijanju Jugoslavije, iako se više ne apostrofiira, ostaje prisutna, ali ipak samo kao pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja svih potlačenih naroda.

U trećoj glavi (1935—1941), pošto je u kraćim crtama dao pregled spoljne i unutrašnje političke situacije u Jugoslaviji, autor nam je prikazao najvažnije momente u stavovima o nacionalnom pitanju od Četvrtе zemaljske konferencije do Splitskog plenuma (decembar 1934 — juni 1935). Tu se vidi da su zaključci Četvrtе zemaljske konferencije o formiranju antifašističkog fronta slabo provođeni. Osnovna pažnja je posvećena pokušaju formiranja Jedinstvene radničke partije, i to uglavnom sporazumijevanjem odozdo sa opozicionim grupama i partijama. Formiranje jedinog fronta išlo je nešto brže u toku pripremanja skupštinskih izbora u proljeće 1935. godine. Važan momenat je bio pokušaj oživljavanja pokreta hrvatskih i slovenačkih nacionalnih revolucionara. U Hrvatskoj je pokrenut posebni list hrvatskih nacionalnih revolucionara **Hrvatski put**, koji je finansirala KPJ, a uređivali su ga, uglavnom, komunisti.

Splitski plenum CK KPJ (9—10. VI 1935) koji je održan u jeku priprema za Sedmi kongres KI privlači, takođер, pažnju dr Lukača. Pitanje razrješavanja unutrašnjih međunacionalnih odnosa nije detaljnije raspravljano na plenumu. U odnosu na jugoslovensku zajednicu konačno je napuštena dotadašnja neodlučnost i čvrsto se stalo na stanovište da je ona neophodna za opstanak naroda Jugoslavije. Na tom osnovnom zadatku, izgradnje antifašističkog narodnog fronta, bila je razvijena velika aktivnost. Više se ne insistira na stvaranju ogoljelog nacionalnog pokreta, već

se aktivnost prenosi na opštu revolucionarno-demokratsku platformu, koja bi obuhvatila cjelokupnu društveno-političku problematiku: socijalne probleme, nacionalno pitanje, antifašizam, selo, demokratizaciju društva itd. Prema dr. D. Lukaču, stavovi Splitskog plenuma dobili su svoju potvrdu i na Sedmom kongresu KI (25. VII—20. VIII 1935). Što se tiče Jugoslavije, odustalo se od politike njene diobe i preovladalo je shvatanje prema kojem je ona postala okvir u kome se može voditi borba za rješavanje svih društvenih protivurječnosti. U vrijeme održavanja Kongresa u Moskvi se sastao 1. VIII 1935. Politbiro CK KPJ, koji je izradio detaljnu odluku o zadacima KPJ i prihvatio stavove KPJ sa Splitskog plenuma. Istaknuta je uloga borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja, a posebno borbe hrvatskog naroda protiv velikosrpske hegemonije. U vezi s nacionalnim pitanjem je prihvaćeno: ukidanje svih elemenata neravnopravnosti, brisanje vještačke podjele države na banovine, sloboda isticanja nacionalnih zastava, amblema natpisa itd.

U svjetlu političkih kretanja u radničkom pokretu ukazuje se da je značajan momenat predstavljalo formiranje KP Slovenije (aprila 1937) i KP Hrvatske (1. i 2. VIII 1937). Osnivanje KPH baziralo se na potrebama jedinstva revolucionarnog i nacionalnog pokreta hrvatskog naroda i na potrebama učvršćenja saradnje sa ostalim narodima. Dr. Lukač ukazuje i na druge značajne momente društveno-političkog života Kraljevine Jugoslavije koji su bili važni u procesu sagledavanja nacionalne problematike u Jugoslaviji:

— Konferencija predstavnika nacionalnih odbora Stranke radnog naroda održana je u junu 1938. u Zagrebu sa ciljem objedinjavanja svih demokratskih snaga u Narodnom frontu. U usvojenoj platformi na konferenciji rješenje nacionalnog pitanja i borba za uređenje demokratskih odnosa među narodima Jugoslavije zauzimali su značajno mjesto.

— Narod je svoje antifašističko raspoloženje protiv Italije i Njemačke vidno pokazivao posebno u vrijeme upada Hitlerove vojske u Austriju i tom prilikom široki društveni slojevi su pokrenuti na demonstracije protiv fašizma.

— U proglasu CK KPJ u povodu anšlusa Austrije, ukazano je da fašizam direktno ugrožava narode Jugoslavije i snažno je istaknuta sudbinska vezanost i uzajamnost opstanka Srba, Hrvata i Slovenaca u jugoslovenskoj zajednici. Srpski narod je pozvan da se bori za odbranu Hrvatske i Slovenije, koje su bile direktno ugrožene od italijanske irendente, Hrvati da se bore za Slovence, a Srbi za slobodu i svoj narodni opstanak.

— Okupacija Čehoslovačke (mart 1939) opredjeljuje CK KPJ da mijenja politiku KPJ prema novonastaloj političkoj situaciji u svijetu i ukazuje na činjenicu neriješenog nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

— Iznalaženju najpodesnijih puteva rješenja nacionalnog pitanja u borbi protiv fašizma posvećena je znatna pažnja u Otvorenom pismu CK KPJ članovima KPJ (maj 1939) i na savjetovanju KPJ (9. i 10. VI 1939) u blizini Ljubljane. Na savjetovanju KPJ u referatu generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita, **Stanje u Partiji**, iznesene su neke slabosti iz rada

Partije u oblasti nacionalnog pitanja. Konstatovano je da se zapostavlja rad partijske organizacije u nekim nacionalno ugnjetenim pokrajinama — Makedoniji, Kosovu, Metohiji, kao i u krajevima gdje žive nacionalne grupe.

— Na sporazum Cvetković-Maček (26. VIII 1939) KPJ je gledala kao na logičnu posljedicu razvoja unutrašnjih prilika u Kraljevini Jugoslaviji. Tito je dao ocjenu sporazuma i okvalifikovao ga kao kompromis nacionalnih buržoazija.

Prilike u Jugoslaviji u vrijeme izbijanja drugog svjetskog rata i opasnost što je zaprijetila Jugoslaviji od fašizma i fašizacije zemlje, koju »kolebljiva jugoslavenska buržoazija vodi u propast« autor je prikazao na kraćem prostoru u knjizi. Ali se, zato, partijskoj aktivnosti posvećuje mnogo više pažnje.

U periodu od kraja 1939. do Pete zemaljske konferencije KPJ (oktobar 1940) ojačale su organizacije KPJ. Iz razvitka i učvršćenja KPJ proistekli su stavovi u KPJ u pojedinim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama o rješavanju nacionalnog pitanja. CK KPJ i drugi rukovodeći organi počinju da se bave razradom međunacionalnih odnosa i u Bosni i Hercegovini.

Na Pokrajinskoj konferenciji KPJ za Bosnu i Hercegovinu 1940, koja je predstavljala dio širih priprema KPJ za Petu zemaljsku konferenciju, istaknuto je da je narodna autonomija BiH najbolje rješenje za osiguranje ravnopravnosti muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa. Uz to je istaknuto da se ova autonomija može samo izvojevati u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi svih naroda BiH s radničkim pokretom na čelu. U rezoluciji Konferencije priznaje se etnička osobenost Muslimana.

Peta zemaljska konferencija KPJ (19. do 23. X 1940) imala je posebnu tačku posvećenu nacionalnom pitanju. O toj problematici bilo je riječi u izvještaju koji je u ime CK KPJ podnio sekretar Josip Broz Tito te u referatu Edvarda Kardelja **O političkoj situaciji** i u drugim referatima i diskusijama. Konferencija je postavila pred komuniste zadatak »borbe za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije«. U pogledu Bosne i Hercegovine istaknuta je potreba tako da se vodi »borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele BiH i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatraju da narodi BiH treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije ili slično« (369).

— Period poslije konferencije, do aprilskog rata, predstavlja završnu fazu u evoluciji i izgradnji pogleda radničkog pokreta u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Više se ne spominje u dokumentima rješenje nacionalnog pitanja u okviru Balkanske komunističke federacije, nego »stalo se na čvrsto stanovište da se rešenja problema naroda Jugoslavije traže u okvirima postojeće državne zajednice« (370) zaključuje autor.

Ova monografija, kao naučno-analitički rad, pisana na bazi arhivske građe partijske provenijencije, štampe i literature, predstavlja nov doprinos rasvjetljavanju, još uvijek nedovoljno izučene problematike o nacionalnom pitanju, odnosno o stavovima pojedinih političkih snaga prema

ovom pitanju u našoj historiografiji. Na žalost, autor nije pregledao svu građu u pojedinim republičkim arhivima u kojima se još može naći dokumenata o ovom pitanju iz provenijencije radničkog pokreta i vlasti. No, daljim istraživanjem građe i proučavanjem ovoga problema, neki njegovi stavovi biće možda revidirani, ali studija ostaje kao fundament u proučavanju ovoga problema. Značajno je napomenuti da autor daje kraći presjek i parcijalno se osvrće na Balkansku komunističku federaciju i njene stavove prema Jugoslaviji. Takođe ima dosta novih stavova o odnosima Kominterne prema jugoslovenskom radničkom pokretu, što je vrlo važno s obzirom na to da je jugoslovenski dio svjetskog radničkog pokreta. Politika Kominterne prema Jugoslaviji u našoj historiografiji je još nedovoljno izučena, pa ti stavovi, obrađeni u knjizi, doprinose rasvjetljavanju tih problema. Tekst je, inače, vrlo čitljiv i pored nekih manjih štamparskih grešaka koje ne umanjuju vrijednost studije. I, na kraju, treba konstatovati da samo neki odjeljci imaju, poslije izlaganja materije, izvučene zaključke, ali na žalost ne i svi. Knjiga bi još više dobila na vrijednosti da su poslije svakog odjeljka i glave, kao i na samom kraju studije, izvučeni uočeni i riješeni problemi značajni za istorijsku nauku.

Mr Uroš Nedimović

Istorijski procesi na prostoru Bosne ikoja je kroz vijekove bila stje-
cište raznorodnih strujanja i uticaja spolja, tekli su najčešće neujednačeno
i plahovito. Ali, nikad u istoriji ovi procesi na prostoru Bosne nisu bili
tako burni kao što je to bilo u toku narodnooslobodilačkog rata i narodne
revolucije od 1941. do 1945. godine. Sva negativna nasljeđa, taložena kroz
vijekove u razvoju ovog područja, svi protivurječni uticaji istoka i zapada,
velikih i malih susjeda, kultura, politika i religija opterećivali su život
i usporavali progres.

Dvadeset dvogodišnji život u prvoj zajedničkoj državi jugoslovenskih
naroda ne samo da nije uticao na zbliženje vijekovima razdvojenih naroda
nego je režim Kraljevine Jugoslavije svojom politikom nacionalnog ugnje-
tavanja još više produbio neslogu i razdor među Srbima, Hrvatima i
Muslimanima na ovom području. Okupator je ove okolnosti vješto iskori-
stio i odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije počeo da raspiruje bra-
toubilački rat u cilju uništenja i denacionalizacije svih njenih naroda.

Ali je istorija, posebno ona bliska između dva svjetska rata, ostavila
u nasljeđe i pozitivne faktore i predala ovom vremenu snažan antifaši-
stički pokret sa učvršćenom Komunističkom partijom, spremnom da u ovim
najtežim trenucima preuzme zadatak organizatora i predvodnika oslobodi-
lačke borbe. Neophodno je istaći da nigdje nije bilo tako teško i kom-
plikovano usmjeriti narodne mase i pokrenuti opšti oslobodilački pokret
kao što je to bio slučaj u bosanskim prilikama. Čitav niz dubokih unutra-
šnjih protivurječnosti ekonomski nerazvijenog, kulturno zaostalog i nacio-
nalno i konfesionalno razbijenog bosanskohercegovačkog društva trebalo
je razrješavati u najkomplikovanijim uslovima fašističke okupacije, pro-
gona i pljačke. Na zgarištima popaljenih domova moralo se početi sa
mukotrpnim poslom zbližavanja Srba, Hrvata i Muslimana, koji žive izmi-
ješani na ovom području. Ovi ogromni zadaci i naponi morali su se izvr-
šavati i ovaploćavati u jednom burnom vremenu, bogatom i uspjesima i
neuspjesima sa silaznim i uzlaznim trenucima i tokovima.

Pisati o svim tim zbivanjima, iznalaziti najbliži pristup istini oko
koje se još i danas spore neki pokretači i rukovodioci ustanka u Bosni
i Hercegovini, nije bio nimalo lak posao.

Trudeći se da prouči sve sačuvane izvore, Zdravko Antonić je posebnu pažnju posvećivao knjižičkoj obradi svih izvora koji su dolazili u obzir za korišćenje prilikom pisanja knjiga. Svaki ovaj podatak Antonić je proučavao i osvjetljavao sa svih njegovih strana. Paralelno je korišćena građa domaćeg i stranog porijekla, pri čemu su nepristrasno uzimani vjerodostojniji podaci bez obzira na provenijenciju izvora. Za najraniji period ustanaka i borbe za koji je sačuvano malo primarnih izvora domaćeg porijekla korišćeni su memoarski izvori, ranije napisani ili sada uzimani i zapisani od strane samog autora. Vidljivo je da je Antonić podatke ovih izvora temeljito proučavao i provjeravao sa više strana. Tek poslije studioznog istraživačkog poduhvata i temeljitog izučavanja svih raspoloživih izvora i literature, Antonić je postavio kompoziciju knjige koja cjelovito prati stvarni proces zbivanja na području istočne i centralne Bosne u 1941. godini.

U prvoj glavi (knjige, str. 42—117, daje se presjek toka aprilskog rata na ovom prostoru i iznose osnovni podaci o uspostavljanju ustaške vlasti i počecima ustaškog terora u ovom dijelu Bosne. Na kraju ove glave izložen je sažeto i veoma pregledno rad Komunističke partije Jugoslavije na pripremanju masa za ustanak do jula 1941. godine. I pored kratkoće ovog dijela teksta, koji je uslijed oskudice izvornih materijala, po običaju štur u svim radovima o ustanku u Jugoslaviji 1941, autor je uspio da buhvati i sagleda sve važnije momente koji dokazuju i potvrđuju organizovani rad organa Komunističke partije na pripremanju ustanaka u ovim predjelima.

U drugoj glavi, str. 117—225, detaljno su obrađeni: period podizanja ustanaka u svim užim regionima istočne i centralne Bosne do septembra 1941, kao i nastojanja okupatora i organa Nezavisne Države Hrvatske da se ustanak uguši ili barem oslabi u nekim predjelima. Poseban odjeljak u ovoj glavi posvećen je nastanku, razvitku i djelatnosti prvih organa narodne vlasti. Za ovu glavu korišćen je brojna fond dokumenata, posebno građe NDH i okupatora. Citiranje dokumenata vršeno je u skladu sa naučno-metodološkim principima. Ipak se nameće pitanje da li bi za brojnije fondove i zbirke građe bilo korisno, pored signatura, navesti još neki podatak o dokumentu (naziv dokumenta, ili pak oznaku njegovog užeg izvora ili datuma i slično). U brojnim i veoma bogatim fondovima nekih zbirki u Arhivu vojnoistorijskog instituta, ovo nešto prošireno navođenje olakšalo bi rad budućim istraživačima i korisnicima istih dokumenata kojima se i Antonić koristio.

U trećoj glavi, str. 226—416, uspješno i detaljno je obrađen dalji razvoj ustanaka u ovim krajevima u jesen 1941. pri čemu je posebna pažnja posvećena djelovanju komunista u stvaranju bratstva i jedinstva, nastojanjima da se suzbije četnički pokret koji je jednako, kao i ustaški pokret, djelovao na zaoštavanje međunacionalnih odnosa. Ovdje je takođe dovoljno pažnje posvećeno naporima političkog i vojnog rukovodstva NOP-a u izgradnji partizanskih odreda, učvršćivanju i proširivanju partijskih organizacija i organizovanju života i rada na oslobođenim područjima istočne i centralne Bosne — u duhu odluka septembarskog savjetovanja u Stolacima.

U četvrtoj glavi, str. 417—487, pregledno su iznijeti i obrađeni napori političkog i vojnog rukovodstva NOP-a da se očuva jedinstvo ustanika u ovim krajevima, kao i nastojanja pokreta da se pridobiju četnici za borbu protiv okupatora.

U posljednjoj, petoj glavi str. 487—521, iznijet je sažeto pregled vojno-političke situacije u istočnoj i centralnoj Bosni krajem 1941. i početkom 1942. godine. U ovom dijelu je obuhvaćen i uspješno obrađen niz krupnijih pitanja koja se odnose na osnovne tokove NOR-a i revolucije u Jugoslaviji uopšte. Krupni događaji na svjetskoj pozornici, na prvom mjestu moskovska bitka i sve teži gubici fašističkih zemalja u ratu sa saveznicima i čitav niz prelomnih događaja u zemlji, na primjer, sukobi sa četnicima, neuspjesi fašističkih ofanziva, uspješan rad narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji itd. usloviili su nove procjene u pogledu dalje organizacije oslobodilačke borbe. Autor po prvi put objavljuje jedan dokumenat sa Partijskog savjetovanja u Ivančićima 7. i 8. januara 1942. g. (strana 503—507) u kome se, pod utiskom uspjeha ofanzive Crvene armije u bici pred Moskvom i vjerovanja u brži poraz fašizma, zagovara oštriji kurs klasne borbe u zemlji. Ova nova gledanja na tokove rata i neposredne zadatke pokreta nisu u potpunosti razumjela i podjednako shvatila sva regionalna rukovodstva, što je dovelo do poznatih lijevih skretanja u pokretu — naglašavanje značaja klasne borbe, obračun sa bogatijim seljacima—»kulacima« i sl, što će privremeno negativno uticati na rast oslobodilačke borbe u nekim užim regionima Jugoslavije.

Kratkoća zaključaka koje nam autor prezentira na kraju knjige potvrđuje našu tezu da je još uvijek teško davati sintetizovane zaključke o procesima i zbivanjima iz istorije NOR-a i narodne revolucije u nekim predjelima Jugoslavije, a posebno Bosne i Hercegovine. Prenapregnutost zbivanja, duboke protivurječnosti, sukobljavanje i lomljenje tokova istorijskog procesa u ovim područjima uopšte, prisiljavaju naučnog radnika da se drži više analitičkog metoda objašnjavanja i prezentiranja istorije NOR-a i revolucije.

Koristeći se metodom analitičkog izučavanja i izlaganja uz kratka sintetička uobličavanja, autor je uspio da sagleda i zahvati u dovoljnoj mjeri sve probleme rađanja i razvoja ustanika i oslobodilačke borbe u ovim krajevima do početka 1942. godine. Kao izvanredan poznavalac izvorne arhivske građe i uopšte zbivanja iz perioda oslobodilačke borbe, na ovom području, Antić je znalački otkrivao uzroke pojedinih događaja i odslikavao tokove i posljedice tih kretanja. Njegovi sintetički zaključci i dokazi dobro snabdjeveni izvornim i primarnim podacima stoje čvrsto i teško da će se moći pobijati. Izvanredno baratanje svim vrstama izvora i građe pomogli su autoru da izgradi naučnu i preglednu kompoziciju knjige. U dovoljnoj srazmjeri obuhvaćene su pojedinosti i opšte kategorije za pojedine tokove, vremenska razdoblja i regione. Jezik i stil autora su pristupačni i naučni. Antić se u dovoljnoj mjeri uspio osloboditi propagandnih parola koje nameću pojedine vrste izvora.

Postojeći nedostaci knjige, koje ćemo ovdje ukratko navesti, nastali su više uslijed objektivnih okolnosti, nego zaslugom autora.

Autor se samo ovlaš dotakao ilegalnog NOP-a, koji je ovdje bio razvijen, naročito u nekim većim gradovima i mjestima. No, poznata je činjenica da je o djelovanju ilegalnog pokreta, usljed veoma teških okolnosti, sačuvano veoma malo građe i podataka. Stoga će se obradi ilegalnog NOP-a ne samo u Bosni i Hercegovini, već i u Jugoslaviji, morati pristupiti uz nešto više vremena i napora. U ovome će se moći koristiti iskustvima i mogućnostima i dr Antonića.

Naslov knjige je jednim svojim dijelom neadekvatan stvarnom procesu i toku oslobodilačke borbe u Bosni. Kod čitalaca će izazvati nedoumicu naziv »centralna Bosna« (koji označava predjele oko Sarajeva i rijeke Bosne. Zabunu će povećati i činjenica da je predio između Vrbasa, Bosne, Save i Vlačića u toku cijelog NOR-a nosio naziv »Centralna Bosna« i ulazio u šire operativno područje Bosanske krajine. Čak su i dvije brigade iz ovih krajeva, koje se šire ubrajaju u skup dvadeset krajiških brigada nosile naziv »srednjobosanske« (14. i 18. srednjobosanskih brigada). Autor se u uvodu pokušavao ograditi od ovog nedostatka, jer smatra da je predio oko Sarajeva i rijeke Bosne zaista u geografskom i istorijskom smislu centralni dio Bosne. Međutim, matramo da bi, ipak, bilo adekvatnije da se autor za ove predjele koristio nazivom Sarajevska oblast, koja je postojala i djelovala kao operativno područje u toku pripremanja i pokretanja ustanka 1941. godine.

Mora se istaći da ovi objektivno uslovljeni sitniji nedostaci ne mogu umanjiti opštu vrijednost ove knjige. Ona po svojoj izvornosti i zasnovanosti na ogromnom fondu kritički izučavanih izvora, svojom izvanrednom kompozicijom, ozbiljnošću sadržaja i svojom strogo naučnom metodom analitičko-sintetizovanog izlaganja materije predstavlja do sada jedne od najzreljih i najboljih djela iz istorije NOR-a i revolucije naroda Jugoslavije.

Dr Dušan Lukač

Ime Bila Dikina nije nepoznato jugoslovenskoj javnosti. Kao član, odnosno šef Vojne misije Velike Britanije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ (u vremenu od 28. maja do decembra 1943. godine) boravio je u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji; poslije rata jedno vrijeme je radio i u Ambasadi Velike Britanije u Beogradu. Boraveći u misiji svoje zemlje pri Vrhovnom štabu, bio je svjedok i učesnik u mnogim krvavim bitkama sa okupatorskim i kvislinškim divizijama, i svojim pretpostavljenima slao izvještaje o vojnim i političkim zbivanjima u Jugoslaviji. Bez obzira na sve poteškoće koje je kao predstavnik svoje zemlje imao, on je, to se mora podvući, mnogo doprinio da istina o narodnooslobodilačkom pokretu naroda Jugoslavije pobijedi i da zapadni saveznici u anti-hitlerovskoj koaliciji uspostave i zvanično svoju stalnu misiju pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, odnosno pri Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije. Njegova je zasluga, s druge strane, sadržana i u činjenici što je konačno u Londonu prevladala istina o stvarnoj snazi i držanju četnika Draže Mihajlovića.

Istoričarima Jugoslavije u cjelini, a istoričarima drugog svjetskog rata posebno, Bil Dikin je još poznatiji. Budući da je i sâm istoričar (diplomirao je savremenu istoriju na Oksfordskom univerzitetu 1934, da bi na njemu već naredne godine predavao, sve do početka drugog svjetskog rata), napisao je mnogo radova o drugom svjetskom ratu i o zbivanjima u Jugoslaviji. Učestvovao je i na nekoliko naučnih skupova sa zapaženim referatima (U Sarajevu 1968 »Neretva — Sutjeska«, Beogradu 1973 »Treći Rajh i Jugoslavija 1933—1945«, Splitu 1973. »Dalmacija 1943«). Pored »Bojovne planine«, koja je 1971. objavljena na engleskom jeziku »The Embattled Mountain«, Oxford University Press, Dikin je autor i zapažene knjige »The Brutal Friendship. Hitler, Mussolini and the Fall of Italian Fascism«, London 1962.

Odakle početi osvrt na »Bojovnu planinu«? Obično se počinje s predgovorom autora. Mi ćemo to pravilo narušiti i poći ćemo od kraja knjige.

»Dvadeset godina docnije preduzco sam jedno putovanje natrag u prostor i u vreme s prtljagom pomešanih i fragmentarnih sećanja. U tišini šuma i brdskih padina koje okružuju vrhove Durmitora, minule bitke, junačka dela i sudbine ljudi, među koje je jedna mala grupa neupućenih

bila naglo ubačena iz drugog sveta...« — piše Dikin, i dalje opisuje susrete s ljudima kod kojih je bio na gozbi koja mu je bila priređena. Bio je to prvi susret u području bojovne planine dvadeset godina poslije spuštanja njegove grupe. Probudila su se stara sjećanja na minule dane, ljude i događaje, rodila se i želja da se ta sjećanja upotpune novim saznanjima iz sačuvanih dokumenata i izjava njegovih britanskih i jugoslovenskih drugova. Zbir svega toga rezultirao je ovim svjedočanstvom, koje smo u jednom dahu pročitali.

Pročitavši »Bojovnu planinu«, nemoguće se oteti utisku da je njen autor odličan poznavalac prilika, a kao historičar uvijek je nastojao da svakom događaju da autentičnu podlogu. Zbog toga je Dikin »Bojovnom planinom« dao mnogo više od onoga što je najavio u svom predgovoru — da ova knjiga treba da bude »impresionistički preludij« za jednu iscrpnu studiju o bici na Sutjesci. On je u knjizi (koju je podijelio u tri dijela: Prolog, str. 19—55; Prvi deo, str. 55—149; Drugi deo, str. 149—265 i Epilog, str. 265—307) dao iscrpan prikaz kako su on i članovi njegove grupe doživjeli petu neprijateljsku ofanzivu; zatim stanje ranjenika i bolesnika u improviziranim bolnicama (partizanskim), bez najneophodnijeg sanitetskog materijala i brigu o njima; ocrtao je mnoge ličnosti jugoslovenskog NOR-a i revolucije; prikazao historijat slanja, dolaska i rada gotovo svih engleskih grupa ubacivanih u Jugoslaviju za vrijeme rata; prikazao je držanje i pravo stanje pokreta Draže Mihajlovića i njegovih najbližih saradnika. Posebno je mjesto dao Bosni koja je po njemu predstavljala »bojno polje suparničkih mitova i svet u malom jednog svirepog građanskog rata između tri suparnika« — nacionalističkih četnika, ekstremističkih Pavelićevih ustaških formacija, izgrađenih u bijednom oponašanju fašističkog izazova razjedinjenom svijetu i stvorenih po uzoru na njihove osovinske gospodare i, konačno, njemačko nacističkih i italijansko-fašističkih okupatora.

Za partizane — po Dikinu — Bosna je bila baza komunikacija za vezu sa njihovim operativnim zonama u Hrvatskoj, Sloveniji i Dalmaciji. Odavde, zaobilazeći mapuštena uporišta Crne Gore, uslijediće kasnije narš natrag u Srbiju.

Za Pavelića i njegove jedinice ovo je područje bilo i geografski i ekonomski dio »Nezavisne Države Hrvatske« i granično područje jedne velike Hrvatske, granica na kojoj se vodio »krstaški rat između katolika i pravoslavaca«.

Za četnike Bosna je bila simbolično utočište srpskog pravoslavlja iza historijskih granica njihove države, stoljećima pod stranom vladavinom i predodređena da bude ujedinjenja u veliku Srbiju.

Dikin je uspješno ocrtao i suštinu partizanskog načina ratovanja, prikazavši ga u poređenju sa ruskim partizanskim jedinicama. Za Ruse su partizanske jedinice predstavljale pomoćno sredstvo jedne redovne vojske — da bi izvršavale izvjesne zadatke iza neprijateljskih linija; jugoslovenske partizanske jedinice bile su sama vojska, organizovana u pokretne formacije i u teritorijalno zaštitne jedinice, koje su zajedno predstavljale moral i ideologiju revolucionarnog rata. Tito je od početka — navodi Dikin — »verovao da ostvaruje jedno eksperimentalno iskustvo u revoluciji koje

nije imalo presedana«. Tako mu je jednom prilikom Tito rekao (u razgovoru 27. avgusta 1967. godine), da je posmatrao jedinice SS-divizije kako se sporo kao puž kreću sa svojim poljskim kuhinjama, dovodeći pojačanja na kritički sektor. »Pričao mi je — navodi dalje Dikin — da je njemačko planiranje bilo smišljenije i uspješnije nego u prethodnoj ofanzivi (četvrtoj ofanzivi — prim. R. B.), ali su Nemci propustili da organizuju pokretne jedinice sa specijalnom obukom za borbu protiv partizana... Izgubivši grozničavu trku za pojedine planinske grebene, nemačka operacija je pretrpela neuspjeh u svom glavnom cilju: uništiti jugoslovensku glavnu operativnu grupu«.

U opisivanju koliko je i kako britanska strana od samog početka bila obaviještena o partizanskom pokretu, Dikin najprije konstatuje da nikada niko u Velikoj Britaniji nije imao nikakvih veza sa Komunističkom partijom Jugoslavije, kako prije rata tako ni za vrijeme puča od 27. marta 1941. i kasnije. »Nije bilo nikakvih izvještaja — navodi Dikin — o njenoj jačini, organizaciji i aktivnostima. Logično je da nije moglo biti nikakvih obavještenja o komunističkim aktivnostima posle osovinske invazije 1941. godine, pošto su naređenja Centralnog komiteta KPJ za ustanak... bila izdata tek posle napada Nemaca na Sovjetski Savez, 22. juna«.

Ovdje treba podvući dvije stvari. Činjenica je da niko u Velikoj Britaniji nije imao nikakvih kontakata sa KPJ zahvaljujući prije svega zvaničnom stavu Britanske vlade prema komunističkom pokretu uopšte i »komunističkoj opasnosti«. Međutim, s druge strane, ni tako objektivni Englez, kao što je Dikin, ne bi trebalo da odluku CK KPJ od 4. jula 1941. uzima kao jedino što je KPJ učinila u pogledu pripremanja ustanka. Slična primjedba može mu se staviti i tamo gdje kaže da su prve veze sa Jugoslavijom bile radio Draže Mihajlovića, čije su poruke sredinom septembra bile slučajno uhvaćene na Malti, i u kojima o komunističkoj djelatnosti Mihajlović nije davao nikakve podatke. Mihajlović je sve sebi pripisivao, dok je aktivnost protiv okupatora u bilo kojem kraju koji nije mogao smatrati da je pod njegovom neposrednom kontrolom od samog početka veoma uspješno krio. Tek dolaskom Bila Hadsona u Crnu Goru, krajem septembra 1941. godine, otkrilo se postojanje »patriotskih snaga«, koje su u kasnijim porukama nazivane nacionalističkim i partizanskim snagama. U pogledu značenja riječi »partizan« od početka je nastala zabuna. Kasnije su Hadson i Bejli ukazali na to da svi takozvani partizani nisu pod čvrstim rukovodstvom KPJ, iz čega se na britanskoj strani izvukao zaključak da je potrebno s tim neidentifikovanim grupama uspostaviti kontakt i stvoriti neki oblik organizacije ujedinjenog otpora pod britanskim rukovodstvom. Ova iluzija — zaključuje Dikin — nije proistekla »iz analize događaja u zemlji koju su izvršili Bejli i Hadson, već je to, u relativnijim uslovima vojnog planiranja, davalo britanskoj Glavnoj komandi u Kairu, koja je bila odgovorna za specijalne operacije na Balkanu, još jedan argument da traži od vlasti iz Londona da preduzme planiranje u ovom pravcu, na isključivo vojnim osnovama, a da ostave po strani političke opasnosti i zaplete jedne takve akcije«.

Usljed takve »neobaviještenosti«, odnosno namjerno pogrešnog informisanja Draže Mihajlovića, o partizanima koje predvode komunisti, svjet-

ska javnost je iz Londona primila »eventualna nagađanja« kao moguću istinu da se na čelu partizana nalazi ruski oficir Lebedev, čime se mnogo operisalo i u Jugoslaviji, naročito na području takozvane NDH.

S druge strane, zbog takvih šturih obavještenja, Britanci su se potrudili da hvataju razne vijesti o situaciji u Jugoslaviji, koje su pažljivo analizirali i na osnovu toga otpočeli su sa planovima spuštanja mnogih vojnih grupa »na slepo« u razne predjele Jugoslavije. U tome su im područja Hrvatske i Slovenije bila naročito interesantna. Ubrzo se rodio »hrvatski projekat«, na osnovu kojeg je došlo do spuštanja nekoliko manjih i jedna veća grupa u Hrvatskoj, na prostor gdje se nalazio Glavni štab Hrvatske. Bila je to misija »Fungus«, sastavljena od Srba iz Kanade. Gotovo istovremeno jedna druga grupa se spustila u istočnoj Bosni; poslije je uslijedilo spuštanje jedne čisto britanske misije u Glavni štab Hrvatske, a nekoliko dana kasnije i misija »Typical«, u kojoj su se nalazili Bil Dikin, Bil Stjuart i drugi, koji su spuštteni kod Durmitora u vrijeme pete neprijateljske ofanzive.

Prikazujući okolnosti kako je došlo do upućivanja ovih grupa i razvoj situacije poslije njihovog uspješnog spuštanja, Bil Dikin ukazuje i na »više planove« koji su tada postojali u Komitetu za obradu Srednjeg istoka. Tako je ovaj Komitet osmog juna 1943. obavijestio načelnika Generalštaba u Londonu o svom planu pružanja podrške Titu na zapadu, a Mihajloviću na istoku od rijeke Ibar. U tom planu najvažnije je bilo maksimalno pružanje otpora Osovini. Nastojali se privoljeti i Tita i Mihajlovića da na prvo mjesto stave operativne zahtjeve. Partizani su sada predstavljali najefikasniji pokret otpora u Jugoslaviji, i pružanje britanske pomoći njima bilo je logično i neophodno. Ako bi podrška partizanima u zapadnoj Srbiji bila uskraćena (naime, ako bi se smatralo da je cijela Srbija isključivo Mihajlovićeva teritorija), ne samo da bi se doveo u pitanje otpor Osovini u tom rejonu, već bi to uticalo i na stanje u Hrvatskoj i Sloveniji. U Generalštabu nisu u potpunosti prihvatili takav plan. Britanska politika morala je, po Dikinu, tražiti da se sve grupe otpora spoje u jedan jugoslovenski otpor. Međutim, sva ta neslaganja presjekao je Čerčil, koji se lično zainteresovao i podvukao veoma veliku važnost »davanja najveće moguće podrške jugoslovenskom antiosovinskom pokretu, koji je držao oko 33 osovinske divizije...« Ova stvar je bila toliko važna da je Čerčil smatrao da se »izvestan mali broj aviona kojima bi se povećala naša pomoć ako je potrebno, obezbedi i nauštrb bombardovanja Nemačke i protivpodmorničkog rata«. Neposredno poslije toga uslijedila je odluka da se Ficroj Maklejn, bivši diplomata, a tada oficir dodijeljen Specijalnoj vazduhoplovnoj službi, uputi da radi kod Tita. Ove odluke bile su neposredno povezane s prelomnom tačkom u cijelom ratu na Sredozemlju. Tako su — piše Dikin — »nepriznate u svojoj izolaciji, i jedva zapažene od strane malih britanskih grupa koje su bile spuštene u ova pusta i gola područja, Titove snage su se sada (u očima Britanaca tek sada — prim. R. B.) pojavile kao vodeći pokret otpora u jednom prostoru koji je dobijao neposredan strategijski značaj«.

Dolaskom Ficroja Maklejna u Vrhovni štab NOV i POJ, kao šefa zajedničke vojne misije zapadnih saveznika, u septembru 1943. godine, mi-

sija »Typical« je završila svoj rad. Dikin i ostali su priključeni novoj misiji (jedino je nedostajao Bil Stjuart, koji je poginuo u petoj ofanzivi, 9. juna istog dana kada je i Tito bio ranjen).

Posljednji dio »Bojovne planine«, kojemu je autor dao naziv Epilog, govori o situaciji u Jugoslaviji neposredno po kapitulaciji Italije: o oslobođenju Splita, razoružavanju italijanskih divizija, borbama sa Nijemcima, pripremama i slanju prve misije Vrhovnog štaba NOV i POJ u Kairo u štab Glavne komande Srednjeg istoka; o osnivanju i radu Prve vazduhoplovne baze NOV i POJ u Livnu i životu na oslobođenoj teritoriji, kao i o nekim drugim pitanjima.

Ne upuštajući se u razmatranje svih pitanja o kojima se ovdje govori, interesantno je osvrnuti se na onaj dio gdje Bil Dikin govori o životu na oslobođenoj teritoriji. Riječ je o njegovom putovanju iz Splita (19. septembra 1943. godine) u Jajce, gdje se nalazio Vrhovni štab i gdje je već bio stigao šef nove britanske vojne misije, general Ficroj Maklejn. Na tom putu zadržao se nekoliko dana u ustaničkom selu Sajković na Livanjskom polju. Tu je njemu i njegovoj pratnji domaćin bila seoska partizanska straža, sastavljena od nekih tridesetak boraca — i mlađih od 14 i starijih od 70 godina. U samom selu, inače, bilo je mnogo manje stanovnika nego uoči rata, jer su se gotovo svi odrasli ljudi i žene nalazili u jedinicama NOVJ širom Jugoslavije. Bilo ih je u dalmatinskim, krajiškim, crnogoskim, srbijanskim i drugim brigadama.

Sajković se nalazi na jednom od glavnih puteva kojima se prenosilo italijansko oružje, municija i druga ratna sprema iz Splita od zarobljene italijanske divizije »Bergamo«, kojim naoružanjem je bio snabdjeven gotovo cijeli 8. dalmatinski korpus NOVJ, čiji se štab početkom oktobra nalazio u oslobođenom Livnu. I s jedne i s druge strane ove male partizanske jedinice nalazio se neprijatelj. Prema Livnu ustaše, a prema Bosanskom Grahovu četnici. Neprijateljskih snaga je bilo toliko da su svakog časa mogli presjeći puteve snabdijevanja koji prolaze kroz ovaj rejon, kao i uništiti ovu malu partizansku jedinicu. Međutim, postojala je neka vrsta »nesigurne, nepisane ravnoteže«, koju je Dikinu objasnio komandir straže. Naime, ako bi ova jedinica bila savladana, pojavila bi se najbliža partizanska brigada ili divizija koja bi uništila neprijateljske garnizone. Inače, partizanska straža je predstavljala tipičnu grupu seljačkih ustanika. »Svaki čovjek ili dječak — piše Dikin — imao je pušku ili pištolj različite izrade, s nekoliko metaka. Kao vojna snaga oni nisu postojali; kao simbol prisustva bili su svemoćni«.

Hranu im je spremala jedna mlada djevojka koja ni s kim nije govorila ni s grupom Bila Dikina niti sa nekim od svojih drugova. »Stranci« su mislili da je po srijedi djevojačka sramežljivost. Istina je bila na drugoj strani. Ta mlada djevojka bila je jedini preživjeli stanovnik susjednog srpskog sela, u kojem su ustaše u ljeto 1941. godine izvršile pokolj. Ljude, žene i djeou bacali su u jamu, a ova djevojka koja je bačena posljednja, zaustavivši se na tijelima svojih prethodnika, slučajno je ostala živa. Ležala je nekoliko dana u provaliji, a da bi preživjela, lizala je vlagu sa stijena; našli su je partizani, ali je od pretrpljenog straha, užasa i potresa ostala nijema, kao i još jedan broj njenih, po sudbini, drugarica iz drugih sela, koje su takođe na sličan način ostale kao živi svjedoci ustaške bestijalnosti.

Boraveći u ovom partizanskom uporištu koje je to zaista bilo za cijelo vrijeme NOR-a, Dikin je prvi put mogao na licu mjesta da vidi kako radi jedan »primitivni obavještajni centar« jugoslovenskih partizana. Svi stanovnici sela bili su istovremeno i obavještajci. »Seljaci, naročito žene i čobani, — piše Dikin — odlazili su, tobož nekim poslom do prijateljskih i neprijateljskih sela i baza i vraćali se noseći stalno izveštaje o neprijateljskim pokretima«. Na osnovu takvih podataka saznalo se da su četnici iz Cmnog Luga napustili selo i povukli se u brda i da grupa može nastaviti put prema Drvaru, Mrkonjić Gradu i Jajcu. Ispraćaju su prisustvovali svi stanovnici. Komandir je održao uzbudljiv govor, podvukavši veličinu zadatka njihove jedinice koja do slijedeće usputne stanice prati članove jedne savezničke misije na njihovom putu u Vrhovni štab.

Na kraju, nekoliko riječi o zadacima nove vojne misije, na čelu sa brigadnim generalom Ficrom Maklejn, kako ih je naznačio Dikin.

Odmah treba podvući, a to ističe i Bil Dikin u svojoj knjizi, da je dolaskom Maklejna, generala i članova Britanskog parlamenta, NOVJ de facto bila priznata kao vojna saveznička snaga u antihitlerovskoj koaliciji, koja je po britanskim ocjenama igrala značajnu ulogu u jugoistočnoj Evropi. Ta je snaga poslije kapitulacije Italije toliko ojačala da je omogućavala stvarnu nadmoćnost širom zemlje. S tom snagom su zapadni saveznici i te kako računali u konačnom slamanju Hitlerovog evropskog bedema. Zbog toga je »prvi zadatak nove britanske misije — piše Dikin — bio da radi na ostvarenju širokog programa vojnog snabdjevanja NOVJ, kako bi se njene jedinice osposobile za vršenje diverzantskih akcija na glavne komunikacije u Hrvatskoj, Bosni i Sloveniji i nosile s neprijateljem širom Jugoslavije pod tehnički ravnopravnim uslovima«.

Već 5. oktobra Maklejn je oputovao iz Jajca u Italiju noseći sa sobom iscrpan izvještaj o vojnoj i političkoj situaciji u Jugoslaviji, kao i spisak zahtjeva za vojnu pomoć. Obostrani naponi bili su usmjereni na to kako otpremiti i prihvatiti omužje i drugu ratnu opremu iz britanskih i američkih baza u Italiji. Svi ti planovi bili su istovremeno i proba sposobnosti snage NOVJ, čije su jedinice trebalo da tokom više mjeseci drže jednu teritoriju, strateški važnu i centralno postavljenu sa koje bi se vojne zalihe mogle dodjeljivati ojačanim divizionima i brigadama u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni. Istovremeno te su jedinice morale biti sposobne da izdrže neizbježne njemačke protivnapade i prodore.

Najveći problem predstavljao je nedostatak prikladnog aerodroma. Pošto su postojeći aerodromi bili u rukama neprijatelja, trebalo je urediti jedan tajni teren za slijetanje i polijetanje u nekom odvojenom planinskom regionu, koji bi bio skriven od neprijateljskog izviđanja i dobro zaštićen sa zemlje. Izabran je široki plato blizu Glamoča i dogovoreno je da jedan iskusan britanski vazduhoplovni oficir preuzme na sebe tehnički posao oko uređenja ovog improviziranog letišta. Kako je početkom oktobra Livno bilo oslobođeno, a nekoliko dana kasnije u njemu bila formirana i Prva vazduhoplovna baza NOVJ i kako se tu nalazio štab Osmog korpusa, odlučeno je još ranije, u dogovoru sa Maklejn, da se obrazuje podmisija i uputi u Livno, a da jedan njen dio ostane u Glamoču i organizuje sletno-poletnu stazu i radi kao isturena baza za radio-vezu.

Sva je djelatnost bila usmjerena na pripreme za prihvatanje pošiljki ratne opreme, dok su politička pitanja ostala privremeno po strani. Međutim, razvoj NOP-a u cjelini i posebno njegova pojačana vojna i politička snaga, neodložno su nametali rukovodstvu da preduzme nove odlučne korake i na unutrašnjem i na spoljnom planu. Tito i Vrhovni štab su, pored ostalog, zahtijevali od zapadnih saveznika i zvanično priznanje, u kom smislu je trebalo jugoslovensku delegaciju, na čelu sa članom Vrhovnog štaba i Politbiroa CK KPJ Lolom Ribanom da primi general Vilson ispred Britanske komande Sredozemlja u Kairu. Delegacija je trebalo krenuti čim se osposobi sletno-poletna staza kod Glamoča. Na njenom osposobljavanju radilo se užurbano, kako zbog prihvatanja Maklejna, koji je svakog dana trebalo da se vrati, tako i zbog polijetanja jugoslovenske delegacije.

Povratak Maklejna odužio se zbog loših atmosferskih prilika, što je na jugoslovenskoj strani izazvalo sumnje i nestrpljivost. Kako je u međuvremenu pobjegao iz njemačke vazduhoplovne baze kod Banjaluke jedan bombarder tipa »domnijaer« i spustio se blizu Livna, Lola Ribar je insistirao da se više ne čeka na povratak Maklejna, odnosno na dolazak britanskih aviona u Glamoč, već da se preduzme let sa pristiglim »domnijaerom«. Uz mnoge komplikacije prijedlog je na kraju prihvaćen i 27. novembra 1943. trebalo je sa Glamočkog polja da poleti jugoslovenska delegacija, najprije u Brindizi, a odatle u Kairo.

Opisujući dalje tok akcije, Dikin je potanko opisao udes na Glamočkom polju i posebno pogibiju Ive Lole Ribara.

Zbog pomenutog udesa i čitavog niza drugih okolnosti, jugoslovenska delegacija je otputovala u Kairo tek 2. decembra 1943. tj. poslije završenog Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu i Konferencije velike trojice u Teheranu.

Po dolasku u Kairo, Bil Dikin je dobio novu dužnost, najprije je postavljen za šefa Jugoslovenskog odsjeka Britanske uprave za specijalne operacije (Special Operations Executive — S. O. E.), a nešto kasnije za savjetnika pri komandi balkanskog ratnog vazduhoplovstva čija se komanda nalazila u Bariju. Dikin je olakšao dolazak u Jugoslaviju i prve vojne misije Sovjetskog Saveza, početkom 1944. godine. U Kairu je imao prilike da lično upozna Vinstona Čerčila sa situacijom u Jugoslaviji, što je kod britanskog premijera učvrstilo još više stanovište da jugoslovenskom NOP-u treba pružiti svu moguću pomoć, jer se samo njegove snage bore protiv Nijemaca, dok se pristalice Draže Mihajlovića nalaze u prisnom prijateljstvu i dodiru s neprijateljem. Po odluci premijera, Dikin je ovo lično saopštio i kralju Petru, koji se u to vrijeme takođe nalazio u Kairu.

Tako je Bil Dikin još za vrijeme rata uspješno okončao svoje objektivno informisanje o situaciji u Jugoslaviji, utičući znatno na ubrzanje procesa mijenjanja britanske politike prema jugoslovenskim pitanjima u korist narodnooslobodilačkog pokreta. »Bojovna planina« njegovu ličnost u svoj svojoj kompletnosti najbolje je potvrdila u kazivanju o svim ovim događajima i trideset godina kasnije.

Mr Rafael Brčić

NOVIJI UDŽBENICI O POMOĆNIM ISTORIJSKIH NAUKAMA

Dr Stjepan Antoljak, **Pomoćne istorijske nauke**, Kraljevo 1971 str. 394.

Bartol Zmajčić, **Heraldika, sfragistika, genealogija**, »Školska knjiga«, Zagreb 1971, str. 81.

J. Stipišić, **Pomoć povijesti znanosti u teoriji i praksi**, »Školska knjiga«, Zagreb 1972, str. 227.

Za proučavanje istorijskih izvora služe nam discipline koje mi nazivamo pomoćnim istorijskim naukama. One se bave proučavanjem istorijskih izvora iz kojih možemo dobiti sigurno naučno saznanje istorijskog zbivanja, drugim riječima, bez tih istorijskih disciplina ne bi se mogla ostvariti kritika izvora i iz njih dobijenih podataka. Osim toga, neke od tih naučnih disciplina služe nam i za utvrđivanje autentičnosti spomenika, a i istoriografskih djela (paleografija i hronologija). Svi ovi momenti ukazuju na zadatke pomoćnih istorijskih nauka, ali i na njihov ogroman značaj u istraživačkom radu istoričara, kao i u njegovom rješavanju izvjesnih istorijskih problema.

Međutim, svi oni koji su željeli da se posvete proučavanju razvoja ovih naučnih disciplina kod nas, godinama su bili upućeni na stranu literaturu, što je umnogome otežavalo njihov rad, jer sve do 1952. god. tj. do pojave knjige V. Novaka **Latinska paleografija** u izdanju »Naučna knjiga« u Beogradu, u našoj istoriografskoj literaturi nije postojao nijedan udžbenik koji se bavio tom problematikom. Djelo V. Novaka, **Latinska paleografija**, predstavlja dragocjen doprinos našoj istoriografskoj literaturi i studijama pomoćnih istorijskih nauka, ne samo zbog njegove vrijednosti kao udžbenika za škole nego i zbog naučne vrijednosti. Naime, sam autor je istakao da mu je bila namjera da ovaj udžbenik, izrađen s naučnim aparatom, bude podstrek za dalja proučavanja opšte latinske paleografije. Autor je u svojoj namjeri i uspio, što najbolje dokazuje pojava knjige sa istom tematikom, doduše nešto kasnije.

Nepune dvije decenije kasnije izlazi iz štampe knjiga dr Stjepana Antoljaka **Pomoćne istorijske nauke**, koja je označila korak naprijed u razvoju pomoćnih ist. nauka kod nas. Ovaj udžbenik doživio je dva izdanja; prvo 1966. god. u Skoplju na makedonskom jeziku, i drugo 1971. u Kraljevu

na srpskohrvatskom jeziku. Dok je djelo V. Novaka predstavljalo pravu studiju o latinskoj paleografiji, dotle je djelo S. Antoljaka posvećeno svim pomoćnim ist. naukama podjednako.

Svoje djelo autor je podijelio u dva dijela: prvi dio sadrži pregled razvoja pomoćnih ist. nauka, a drugo priloge — slike i reprodukcije pojedinih tekstova sa njihovom transkripcijom. Ispod takvog objavljenog i transkribovanog teksta nalaze se podaci o mjestu i vremenu pronalaska teksta.

Prvi dio udžbenika pruža nam veoma mnogo saznanja iz oblasti pojedinih pomoćnih istorijskih nauka, kao što su paleografija (grčka, latinska, glagoljska i ćirilska), hronologija, sfragistika, genealogija i arhivistika, kojoj je autor posvetio najveći dio knjige. Poslije uvodnog dijela knjige, gdje nam Antoljak govori o tome šta su to i koje su pomoćne ist. nauke, te gdje i otkad se njeguju kod nas, slijedi poglavlje o paleografiji kao pomoćnoj ist. nauci.

Tu autor iznosi kratak pregled razvoja paleografije u svijetu i kod nas, a potom se osvrće na doprinos J. J. Mabillona u razvoju ove naučne discipline. Istovremeno se osvrće na njegovo djelo **De re diplomatica librissex**, koje je postalo osnova za sistematsko proučavanje razvoja latinskog pisma. Prekretnica, prema autoru, u razvoju paleografije kao pomoćne ist. nauke nastala je zaslugom Scipiona Maffeia, koji je na osnovu istraživanja brojnih rukopisa zastupao mišljenje o genetičkom procesu latinskog pisma, za razliku od Mabillona, koji je ostao samo na klasifikaciji pisma. S. Maffei tvrdi da postoji samo jedno — rimsko pismo, koje se pojavljivalo u tri osnovna vida: kao majuskala, minuskala i kursiv. Ovim svojim shvatanjem, Maffei je postao preteča onih koji na moderan način prilaze proučavanju ove oblasti.

Prije no što je započeo obradu latinske paleografije, Antoljak se ukratko osvrnuo na razvoj grčke paleografije, zatim na djelo Monfaucona **Paleographia Graeca** s kojim je ovoj disciplini data definitivna forma. Kada, pak, počinje da govori o latinskoj paleografiji, Antoljak više nije tako koncizan. Slično kao V. Novak, on polazi od spoljnih elemenata pisma; od opisa materije na kojoj se pisalo, od oblika rukopisa, da bi preko filigranologije (pomoćne istorijske nauke koja ulazi u okvir paleografije, a koja se bavi izučavanjem znakova ili filigrana služeći se njima kao sredstvom za datiranje papira) prešao na detaljan opis postanka i razvoja latinskog pisma, uz koji prilaže nama već poznati Novakov »genealoški grafikon«. Uz sve to u posebnom poglavlju su obrađene srednjevjekovne skraćenice i minijature.

U okviru poglavlja o paleografiji našle su mjesto i glagoljska i ćirilska paleografija, tako da na kraju dobijemo udžbenik paleografije za naše potrebe. Ali mora se istaći da je za nas od važnosti i turska paleografija, te bi bilo dobro da je i ona obuhvaćena nekim udžbenikom. Nakon svakog poglavlja, autor daje i literaturu koja se tiče određene problematike, te time daje šire mogućnosti za njeno proučavanje.

U poglavlju o diplomatici centralno mjesto zauzima dio o poveljama — diplomama, što je i razumljivo kad se ima u vidu da je diploma, odnosno

povelja predmet izučavanja ove naučne discipline. No, autor ne zaboravlja da govori i o istorijatu diplomatike, njenim zadacima — da istražuje nastanak povelja, postupak s njima, kao i da utvrdi njihovu originalnost, što opet daje za naše potrebe cjelovitu sliku o ovoj naučnoj disciplini.

Hronologija kao naučna disciplina od davnina je zanimala stručnjake. Antoljak joj, također, poklanja zasluženu pažnju. Mada na svega desetak stranica govori o ovoj pomoćnoj ist. nauci, ipak je uspio da nam da prikaz njenog razvoja, njenu podjelu, te da prikaže domen njenog izučavanja; da iznese osnove izučavanja vremena, označavanja godina u srednjem vijeku (razni načini datiranja), da prikaže početke računanja godina, podjelu godina, označavanje dana, izučavanje Uskrsa sa posebnim osvrtom na numerus aureus — zlatni broj koji pomaže za tačno određivanje Uskrsa i naravno, ne izostavlja ni reforme kalendara. Posebno prikazuje preračunavanje muslimanske ili islamske ere. Na kraju autor prilaže literaturu koja nas može pobliže uputiti u probleme hronologije, naglašavajući pri tom da su za praktičnu upotrebu osobito pogodne tablice Grotefenda (i to za opštu hronologiju), jer one sadrže i uputstva za upotrebu prilikom računanja vremena. Uz ove autor preporučuje i Lietzmannove tabele koje daju samo najnužniji materijal za računanje vremena od 1 — 2000 god. n. ere., čime je uveliko olakšano računanje vremena.

U narednih nekoliko poglavlja svoje knjige Antoljak daje kratak pregled razvoja sfragistike, heraldike i genealogije, pomoćnih istorijskih disciplina koje svaka na svoj način mogu biti korisne u naučnom istraživanju. Sfragistika, čiji je zadatak da na ispravi, na kojoj je stavljen pečat posmatra način na koji je pečat pričvršćen, da utvrdi materijal od kojeg je pečat napravljen, da utvrdi oblik i tip pečata — može nam biti od velike važnosti za proučavanje izvora. Heraldika koja se bavi proučavanjem grbova također nam pomaže u utvrđivanju autentičnosti nekog izvora. Genealogija, jedna od najstarijih pomoćnih ist. nauka, koja se bavi proučavanjem porijekla porodice i odnosa rodova, jedna od značajnih naučnih disciplina koja pomaže u izučavanju istorije.

I na kraju prvog dijela svoje knjige autor posvećuje posebno poglavlje arhivistici (139 — 202 str.). Imajući u vidu značaj ove naučne discipline, te njene višestruke zadatke — bavi se istorijom arhiva, postankom arhivskog fonda i zbirki, potom proučavanjem sadržaja dokumenata, sistematizacijom i klasifikacijom arhivske građe i dr. — on joj prilazi sa širokog aspekta, te na osnovu tog i dijeli poglavlje na trinaest dijelova, u kojima je obradio sve što je u vezi sa arhivom i arhivskom građom. Pri tom autor se ne ograničava samo na teoretsku stranu nego i praktičnu, upućujući nas na pravila za sređivanje arhivske građe, na mogućnosti uređenja arhiva i sl. te se ovim uputstvima možemo koristiti za školske, naučne i praktične potrebe rada u arhivu (kao pomagala).

Drugi dio knjige sadrži priloge, koji su odvojeni po principu poglavlja od prvog dijela knjige. U priložima za paleografiju dati su primjeri i transkripcija pojedinih pisama, tabele razvoja nekog alfabeta uz sve modifikacije slova i dr. Poglavlje o diplomatiki autor je dopunio Hrisovuljom cara Konstantina XI Dragoša Dubrovačkoj Republici iz 1451., Hrisovuljom cara Stefana Dušana manastiru Dohijaru na Sv. Gori 1349. godine, a za

sfragistiku i heraldiku s po nekoliko primjera iz naše diplomatske građe. Ovim prilogima Antoljak je dopunio svoju knjigu i učinio je shvatljivijom i pristupačnijom.

Iste godine kada je izašao udžbenik S. Antoljaka, 1971. u izdanju »Šolske knjige« u Zagrebu izlazi i knjiga Bartola Zmajića **Heraldika, sfragistika, genealogija**. Pored teoretičkog dijela, u kome su prikazane ove historijske nauke, u djelu se nalaze i prilozi iz oblasti ovih pomoćnih historijskih nauka, dati na kraju na nekih 24 stranice. Teoretski dio knjige sadrži tri tematske cjeline prema disciplinama.

U poglavlju o heraldici govori se o istorijatu ove naučne discipline, o njenom značaju, a osobito je do u detalje obrađen predmet njenog izučavanja — grb. Autor se ne zadovoljava samo opisom grba nego prilaže i crteže u kojima je naznačen njegov svaki dio — njegov oblik, boja, podjela, a zatim i svi likovi koji su se kroz istoriju javljali na grbovima (geometrijski likovi, likovi životinja i biljaka, nebeskih tijela, oružja, oruđa, slova i dr.). Sastavni dio grba je štít, kaciga, znakovi čina i dostojanstva i čuvani grba (likovi ljudi, životinja ili mitološka bića, koji stoje sa strane štita držeći ga ili noseći). Sve te dijelove autor obrađuje pojedinačno i detaljno. Pored ostalog, on govori i o spajanju grbova više obitelji u jedan štít. To se osobito dešavalo kad žena svom mužu donosi u nasljedstvo uz posjed i grb svog roda, koji potom stavlja u grb muža.

Poslije takvog jednog opisa grba — njegovih dijelova, likova i boja, jasno je jednom istoričaru — istraživaču, jedan grbovnik ne može više biti tajna. Priručnik koji daje B. Zmajić je ključ za odgonetanje tajne. Uz sve to ne smije se zaobići ni materijal za izučavanje heraldike, kao ni udžbenici koje autor daje na kraju poglavlja u ovoj pomoćnoj ist. nauci. To se odnosi, uglavnom, na naš srednji vijek i našu domaću heraldičku građu.

Drugo poglavlje Zmajićeve knjige posvećeno je sfragistici. Kao i u prethodnom poglavlju, i u ovom je prisutna širina s kojom je autor prišao ovoj tematici. Jedina razlika je u tome što se ovdje ne govori o grbu, nego o pečatu koji i jeste predmet izučavanja ove pomoćne ist. discipline. Preko definicije pečata i pečatnjaka, autor hronološki prikazuje sve što je u vezi s njima — upotrebu pečata, vrste pečatnjaka i pečata, materijal od kojeg se prave, način pričvršćivanja pečata na povelju, oblik, veličinu i tipove pečata i, na kraju, natpise na pečatima. Naravno, uz preporuku literature za proučavanje ove naučne discipline. Slično je urađeno i u trećem poglavlju koje je posvećeno genealogiji. U tekstu koji obrađuje ovu pomoćnu ist. nauku date su, između ostalog, i dvije geneološke tabele: rodoslovno stablo obitelji Patačić i tabele potomaka istoričara Ivana Kukuljevića-Sakcinskog i pjesnika Marina Držića. Priloge za heraldiku i sfragistiku autor daje izdvojeno, na kraju knjige. Prilozi za heraldiku sabrani su na sedamnaest tabela koje sadrže 340 primjeraka grbova, a za sfragistiku na tri tabele sa po šest pečata naših vladara, gradova, crkvenih vlasti i dr. Za naše potrebe bi bilo neophodno unijeti slične discipline koje se odnose na tursku istorijsku građu (tugra penče).

Svojom širinom i ozbiljnošću kojom je Zmajić prišao obradi ove tri pomoćne historijske nauke njegovo djelo je dobilo značajno mjesto među

udžbenicima ove problematike. Ono je izvrsna nadopuna udžbenika Stjepana Antoljaka za oblast ove tri naučne discipline, što se, pak, u izvjesnom smislu, ne može reći za knjigu J. Stipišića koja izlazi godinu dana kasnije (1972), također u izdanju »Školske knjige« u Zagrebu.

Za razliku od prethodna dva udžbenika, knjiga J. Stipišića **Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi** rađena je, kako se iz samog naslova da naslutiti, s drugačijom namjenom nego prethodni udžbenici. Ovaj priručnik, kako ga sam autor naziva, namijenjen prvenstveno za praktičnu upotrebu, obrađuje tri pomoćne istorijske nauke koje su prema Stipišiću osnovne — latinsku paleografiju, opštu diplomatiku i hronologiju.

Namjenjujući ovo djelo, kako je već rečeno, prvenstveno praktičnoj upotrebi, autor nastoji da materiju prikaže što jasnije i što jednostavnije. Budući da je odabrao samo tri pomoćne ist. discipline, moglo se očekivati da će autor biti iscrpniji od Antoljaka, kao što je to bio Zmajčić. On međutim, u poglavlju o paleografiji govori samo o latinskoj paleografiji, naglašavajući pri tom da je ona, prije svega, praktična znanost, jer je i njen cilj praktične namjere. On nas dalje upozorava na to da osobitu teškoću pri čitanju starih rukopisa stvaraju kartice i ligature, pa o njima govori u posebnom poglavlju.

Paleografija nije sama sebi svrha, ona je pomoćna znanost istoriji umjetnosti, istoriji, istoriji prava i dr. — konstatuje Stipišić, u daljem tekstu knjige. Kad prati tok razvoja latinskog pisma kroz epohe, autor ide istim poretком kao i V. Novak dvadeset godina ranije, dajući razvoj latinskog pisma rimskog razdoblja, zatim latinskog pisma u srednjem vijeku, uz naglašavanje dominantne uloge crkve u ovom periodu, u oblasti srednjovjekovne kulture, te uloge benediktinaca. Pregled paleografske literature dat je na kraju poglavlja, dok su slike i reprodukcije sa transkripcijama skladno ukomponovane u sam tekst.

Na u oblasti diplomatike Stipišić nije iscrpan. On daje opštepoznatu definiciju i zadatke diplomatike, definiciju isprave i njene karakteristike. Uz sve to on primjere organičava na one iz hrvatske istorijografije.

Nešto iscrpnije, i sa izvjesnim za naše prilike osobenim prilazom, prikazano je poglavlje o hronologiji. Tu autor polazi od konstatacije, koja je da uzgred kažemo, netačna, da je hronologija dio diplomatike, argumentujući to činjenicom da se pojedini dokument može podvrći diplomatskoj kritici tek kada ga smjestimo u vrijeme i mjesto njegovog postojanja. To, međutim, ukazuje samo na usku vezu ove dvije naučne discipline.

Posredstvom opisa osnovnih dijelova datuma, i datiranja po praznicima, autor govori o reformama kalendara, o erama ili počecima brojanja godina, ne izostavljajući ni objašnjenje kontrolnih elemenata datuma (indikacije, epakte i konkurentne) koje daje u posebnom poglavlju, a koji su veoma bitni u hronologiji. Na kraju, po običaju, prikazuje odabrane priručnike i rasprave koje se tiču hronologije, potom kalendare hrišćanskih blagdana i hronološke tablice Grotenfenda. Dok nam ih Antoljak u svom udžbeniku samo preporučuje i u nekoliko primjera objašnjava njihovu upotrebu, Stipišić svom udžbeniku prilaze: 1) tablice rimskih kalendara,

2) tablice indikacija, 3) zlatne brojeve, 4) tabelu epatika, 5) pomoćne tablice za pronalaženje Uskrsne tablice, i 6) Uskrsne tablice, naravno uz objašnjenje o upotrebi ispod svake tablice. Time je omogućio da na jednom mjestu bude osnovni tekst o računanju vremena, a i dokazao je praktičnu namjenu svog udžbenika, mada se i tu ograničio na potrebe hrvatske historiografije.

Imajući u vidu šta svaki od ova tri udžbenika pruža, te njihovu opremljenost, možemo konstatovati da je njihova pojava označila veće interesovanje za pomoćne istorijske nauke, te da predstavljaju doprinos i kao priručnici u naučno — istraživačkom i praktičnom radu istoričara. Na kraju, treba istaći, da su udžbenici Antoljaka i Zmajića s obzirom na širinu tematike a i izbor diplomatske građe, namijenjeni za upotrebu na jugoslovenskom planu, a da je udžbenik Stipišića ograničen uglavnom na hrvatsku historiografiju.

Vesna Mušeta

GODIŠNJAK DRUŠTVA ISTORIČARA BOSNE I HERCEGOVINE

XIX. godina 1970—1971, Sarajevo, str. 342

Posljednji broj **Godišnjaka** donosi više interesantnih priloga iz bosanskohercegovačke i jugoslovenske historije. Ovo je jubilarni broj koji »formalno« obilježava 25-godišnjicu postojanja Društva historičara Bosne i Hercegovine. Redakcija ga nije posebno pripremala za taj jubilej ali je nastojala da prilogi koje donosi održavaju nivo naše historijske nauke.

Godišnjak je zadržao svoju raniju formu. U ovom broju donosi deset rasprava i članaka, četiri priloga i deset ocjena i prikaza koji tretiraju različite historijske probleme.

Radovi dr Sime Ćirkovića: **Jedna bosanska kraljevska presuda** (str. 9—18) i dr Johna Finea, **Uloga bosanske crkve u javnom životu srednjovjekovne Bosne** (str. 19—29), predstavljaju nove priloge proučavanju pravne i crkvene historije srednjovjekovne bosanske države.

Profesor S. Ćirković u svom članku na osnovu građe iz Dubrovačkog arhiva donosi nekoliko rijetkih podataka iz »historije srednjovjekovnog bosanskog prava« iz kojih se na jednom primjerku može vidjeti kakvi su bili pravni odnosi bosanskog kralja, kao vrhovnog sudije, i Dubrovčana sredinom 30-godina XV vijeka. »Presuda« koju je 1423. donio kralj Tvrtko II Tvrtković o sporu dvojice mletačkih i jednog dubrovačkog trgovca opovrgnuta je od strane dubrovačkog suda, koji je svoga građanina oslobodio, pozivajući se na ranije »ustaljene« državno-pravne odnose sa Bosnom i Srbijom.

Docent Univerziteta u Mičigenu (SAD) dr John Fine u svom kratkom članku iznosi jedno novo mišljenje o ulozi bosanske crkve u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, nastojeći da dokaže da je njena uloga u našoj historiografiji »isforsirana«, pri čemu zastupa jedan pomirljiviji stav kad je u pitanju javna uloga pripadnika te crkve u poslovima državnih institucija i plemstva.

Za proučavanje agrarnih i političkih odnosa u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću vrijedni su pažnje radovi: Avde Sućeske, **Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u Bosanskom pašaluku** (str. 31—43) i Ahmeda Aličića, **Ustanak u Drobnjacima 1805. godine** (str. 45—70).

Autor prvog članka je na osnovu turske arhivske građe nastavio rad koji je u istoriografiji inicirao Nedim Filipović (Odžakluk timari u Bosni, POF, V, Sarajevo, 1955. str. 251—274.) na proučavanju pitanja odžakluk timara u Bosni. Svestranom analizom dokumenata (u prvom redu fermana) Sućeska je došao do novih rješenja o ovom problemu. Ustanovio je da su odžakluk timari u Bosni postali nasljedni 1593. godine. Kako su ovi »predstavljali samo jednu varijantu timara«, pojavio se problem oko načina njihovog nasljedstva. Na početku sistem nasljeđivanja nije bio potpuno izgrađen, ali su potrebe prakse uticale da tokom vremena bude usavršavan. Konačno, 1192 (1778) posebnim fermanom (Hatt i Hümayün) problem je riješen kada«... su definitivno precizirani uslovi nasljeđivanja zijameta i timara po sistemu odžakluka« (38).

U svom radu A. Aličić je dao kompleksnu sliku odnosa osmanske vlasti prema njenim podanicima u kadilucima Kolašin i Nikšić. Autor je izvodio zaključke, uglavnom, na osnovu turskih i crnogorskih izvora. Možda je upravo zbog toga gotovo izostala veza »ustanka« (možda bi ga bilo bolje nazvati pobunom) sa srpskim ustancima, koji su, izgleda, davali tom ovom pokretu. »Ustanak« 1805. godine je jedna epizoda u borbi Drobnjaka protiv otomanske vlasti, s tim što je on inače dalekosežniji cilj — konačno oslobođenje od turske vlasti. Mobilisao je znatne snage uključujući i veći broj susjednih crnogorskih plemena, mada se zvanična Crna Gora na čelu sa Petrom I i držala pasivno, jer je njen stav zavisio od rusko-turskih odnosa.

Tematiku iz privredne istorije naroda Bosne i Hercegovine pod austrougarskom vlašću tretiraju dva rada: dr Hamdije Kapidžića, **Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)** (str. 71—96) i dr Dževada Juzbašića, **Problem austrougarske politike u Bosni i Hercegovini poslije okupacije i izgradnja željezničke linije Bosanski Brod — Sarajevo** (str 97—138).

Rad o agrarnim odnosima akademika dr Hamdije Kapidžića (Pristupno predavanje održano je u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 8. maja 1972. godine), predstavlja do sada najkompletniju ocjenu ovog veoma značajnog problema u istoriji naroda Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom. Tim je svoje, kao i radove drugih istoričara dopunio i dao jednu zaokruženu sliku ovih odnosa. U ovom radu autor iznosi osnovne karakteristike agrarne politike Habzburške Monarhije u pogledu njene 40-godišnje uprave Bosnom i Hercegovinom. Iako je dobivanjem međunarodnog mandata za okupaciju (1878) primila na sebe moralnu obavezu da riješi goruća društvena pitanja, pa i agrarno, ona nije ozbiljno pristupila njegovom rješenju. Nakon proučavanja agrarnih odnosa u prvim godinama okupacije, austrougarska uprava se odlučila za političko, a ne i ekonomsko rješenje ovog pitanja. Obligatnom otkupu kmetova pretpostavljeno je otkupljivanje na osnovu dogovora i pogodbe dviju zainteresovanih strana. Oslanjajući se na tursko agrarno zakonodavstvo (Saferska naredba od 1859) i konzervativni begovat, Monarhija je svojim polovičnim mjerama ostala na pola puta u rješavanju agrarnog pitanja (koje je bilo i ostalo »... centralno političko, ekonomsko i društveno pitanje u Bosni i Hercegovini«, a igrajući ulogu »arbitra« u agrarnim sporovima ona se našla u procepu dviju nepomirljivih društvenih klasa.

Rad Dž. Juzbašića odnosi se na pitanje izgradnje željeznica u Bosni i Hercegovini — na problem sa kojim se okupacioni režim susreo na samom početku svoje uprave. O ovom problemu kod nas je vrlo malo pisano. Imajući u vidu vojne, ekonomske i političke interese Habsburške Monarhije, na primjeru izgradnje željezničke pruge od Bosanskog Broda preko Zenice do Sarajeva, autor prezentira niz problema koji su proisticali iz sukoba austrijskog i mađarskog kapitala u Bosni i Hercegovini.

Za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave značajan doprinos pružaju radovi: Ilijasa Hadžibegovića, **Klerikalizam prema radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini početkom XX vijeka** (str. 139-162) i dr Nikole Babića, **Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine u borbi za društveni preobražaj uoči prvog svjetskog rata** (str. 163-191).

Vrlo je interesantan i malo istraživani problem o kome piše I. Hadžibegović. U svom radu on govori o pokušajima klerikalne grupe okupljene oko nadbiskupa Josipa Štadlera da u skladu sa svojim cjelokupnim programom omete formiranje socijalistički usmjerenog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Programatski usmjerena papskim enciklikama (iz 1891, 1901 i 1903.), ova grupa je radničkoj klasi ponudila rješenja socijalnih pitanja zasnovana na kršćanskoj ideologiji i na taj način se suprotstavljala »... svim modernim socijalnim učenjima koja su sadržavala antiklerizam i ateizam«. Sa ciljem da katoličkoj crkvi obezbijedi vodstvo nad svim katolicima u Bosni i Hercegovini ova klerikalna grupa služila se različitim metodama i sredstvima borbe. Autor je ova nastojanja prikazao na osnovu originalnih arhivskih dokumenata.

Članak N. Babića odnosi se na djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine u periodu od 1909. godine do prvog svjetskog rata. U obradi problema autor je izabrao nekoliko važnijih sfera djelatnosti ove stranke, koja ni programski ni u praktičnoj borbi nije uspjela da savlada vlastite slabosti koje su dobrim dijelom proizilazile iz opšteg stanja u Drugoj internacionali. Boreći se za sopstveni opstanak, ona se za društveni preobražaj borila više riječima i »... bila više propagandna organizacija nego organizator praktičnih akcija za razrješenje raznih društvenih problema« (188).

Stav Srpske socijaldemokratske partije prema borbi jugoslovenskih naroda za ujedinjenje obradio je dr Dušan Lukač u radu: **Srpski socijaldemokrati i nacionalno pitanje južnoslovenskih naroda u Austro-Ugarskoj do 1918.** (str. 191—204). Od ideje o balkanskoj federaciji koju je od svog osnivanja SSDP najdosljednije zastupala, suprotstavljajući se austrougarskoj ekspanzionističkoj politici na Balkanu, pni kraju prvog svjetskog rata iskristalisale su se u redovima ove partije dvije koncepcije rješenja jugoslovenskog pitanja. Jedna je bila više nacionalno obojena, čiji su zagovornici bili predstavnici Komiteta SSDP u Parizu okupljeni oko lista »Budućnost«, a druga internacionalistički orijentisana. Ipak, ideja balkanske federacije u SSDP nije izgubljena iz vida ni nakon ujedinjenja 1918. godine.

Nesumnjiv doprinos proučavanju stranačkog života u Bosni i Hercegovini u periodu neposredno poslije ujedinjenja 1918. godine ima rad Tomislava Kraljačića: **Organizovanje i struktura Radikalne stranke u Bosni i**

Hercegovini (str. 205—228). Ovdje je autor obradio pitanje organizovanja, te socijalnu i nacionalnu strukturu Radikalne stranke na tlu Bosne i Hercegovine. U procesu stranačkog pregrupisavanja (poslije ujedinjenja, Radikalna stranka proširila je svoju djelatnost na Bosnu i Hercegovinu. Nikola Pašić je iskoristio politički momenat uslovljen krizom Pribićevićeve Demokratske stranke nakon njenog fuzionisanja sa »strankama opozicionog bloka« i stvorio jaka uporišta radikala u gradu, a donekle i na selu. Nacionalna homogenost i socijalna heterogenost dvije su trajne karakteristike ove stranke.

U redovnoj rubrici »Prilozi« objavljeno je nekoliko interesantnih priloga. To su: **Obaveze na vjernost dvojice katonara vojvodi Sandalju Hraniću** (str. 229—233) dr Desanke Kovačević-Kojić, **Prilozi za istoriju Blagaja na Buni u doba turske vladavine** (str. 235—265) Hivzije Hasandedića, **Sergej Mihajlovič Kravčinskij-Stepnjak u hercegovačkom ustanku 1875. god.** (str. 267—280) Jovana Jovanovića i **Statut sanitetske službe Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije** (str. 281—292) Radomira Bulatovića.

Pored desetak ocjena i prikaza nedavno objavljenih zbirki istorijskih izvora, održanih međunarodnih skupova, monografija i dr. devetnaesti broj **Godišnjaka** donosi i bibliografiju objavljenih radova dr Hamdije Kapičića (str. 331—336).

Na kraju možemo konstatovati da su napori nove redakcije urodili plodom i da su nastavljene pozitivne tradicije ovog uglednog stručnog časopisa koji daje zapažen prilog jugoslovenskoj istoriografiji.

Ibrahim Tepić

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY, Volume XVII — 1972,
Parts 1—3, izdavač International Instituut voor Sociale Geschiedenis,
Amsterdam

U povodu stogodišnjici Pariske komune, koja je živjela 72 dana (18. III — 28. V 1871), Francusko odjeljenje Internacionalnog instituta za socijalnu istoriju u Amsterdamu prikupilo je radove a Institut ih je štampao u ovom broju Revije.¹⁾ Osim dvobroja sveske posvećene Komuni, treći svezak tretira problematiku iz evropske socijalne istorije. Pošto su neki radovi novi i interesantni, ovdje ćemo pokušati dati prikaz najznačajnijih.

U uvodnim napomenama Jacques Rougerie, stariji asistent ekonomske i socijalne istorije Univerziteta u Parizu ističe da se ranije mnogo pisalo o Pariškoj komuni, ali da su i ovi prilozi doprinos naučnom istraživanju tog problema. Osim novog pristupa izučavanju pokreta, dat je poseban osvrt i uloga pojedinih ljudi iz drugih zemalja u Parizu i unutrašnjosti Francuske. Revolucija je osvijetljena s mnogih aspekata. Mnogi članci govore o odjeku Komune u nekim evropskim zemljama (Engleskoj, Švajcarskoj itd.) i na tlu južnoameričkog kontinenta. Dobar dio stranica je posvećen Marks-u i njegovim zaslugama za Komunu, ulozi proletarijata, kao i stavu pojedinih ideologa u periodu oko 1871. godine. Značajno je istaći ulogu istoričara socijalističkih zemalja u izučavanju 1871. godine, jer su oni u ranijim svojim radovima dali doprinos historiografiji.

Odjek Pariske komune u drugim zemljama i njena popularnost među radnicima izučavana je već ranije. U Mađarskoj, npr., događaji su odjeknuli snažno. I u Rumuniji bilo je odjeka. Napokon, i u Kini, koja je tako daleko udaljena od evropskih zbivanja, osjetio se odjek tih događaja. Rougerie smatra da su autori na putu naučnog izučavanja te problematike, ali da tim utartim stazama treba i dalje produžiti i da se naučno sagleda čitava veličina Komune.

Dvobroj sveske Revije o Komuni podijeljen je na posebna poglavlja. Tako, prvo poglavlje ima naslov 1870—1871. i obrađuje događaje vezane za te godine.

¹⁾ Redakcija je bila najavila 1970. godine u svojoj Reviji da će broj za 1971. godinu biti posvećen godišnjici Pariske komune. Međutim, pošto Francusko odjeljenje pomenutog Instituta nije pripremilo radove o Komuni, rok objavlivanja članaka posvećenih 1871. prolongiran je za 1972. godinu.

Prvi i najobimniji rad je Jacques Rougerrie pod naslovom: **Internacionalno udruženje radnika (Prva Internacionala) i radnički pokret u Parizu za vrijeme događaja od 1870—1871** (L'A. I. T. et le mouvement ouvrier à Paris pendant les événements de 1870—1871). Autor je na osnovu arhivske građe i literature obradio problematiku i događaje u vrijeme i pri kraju Carstva, ulogu Internacionalnog udruženja radnika, značaj Komiteta budnosti u Komuni i rekonstrukciju Internationale. Podjednako su u prilogu rekonstruisani izbori od 8. februara i stanje organizacija u vrijeme Komune. Na kraju je priloženo više dokumenata koji govore o toj problematici.

Interesantna problematika je obrađena u radu Götz Langkaua, naučnog saradnika Internacionalnog instituta socijalne istorije u Amsterdamu pod naslovom: **Njemačka sekcija u Parizu.** (Die Deutsche Sektion in Paris) Autor je u prvom dijelu rekonstruisao ranu istoriju te sekcije i njenu aktivnost pratio od 1865. godine, kada su njemački komunisti i socijalisti počeli da djeluju u Internacionali. Pri tome je posebno ispitao uloge Lasalijanaca i uloge lista **Socijal-demokrat**. Među prvim osnovanim njemačkim sekcijama bila je ona Le Chauv-de-Fondes. U okviru te problematike donekle je dotaknuta i aktivnost 400 Nijemaca — pekara. Nadalje je obrađeno učestvovanje svih radnika u akcijama. Rad se završava prikazom pomoći francuskih drugova njemačkim aktivistima u radničkom pokretu.

Prilog Maurice Moissonie, profesora iz Liona **Provincija i Komuna** (La province et la Commune) obrađuje odjek Komune i događaje oko nje u unutrašnjosti, gdje su tretirani poslednji dani Carstva u provinciji, pad Carstva i posljedice. Zatim je obrađen ustanak i pokret komuna u unutrašnjosti 1871, a date su i značajne smjernice i pravci za istraživanje tih događaja. Na kraju je priloženo nekoliko najznačajnijih dokumenata koji govore o pokretima u unutrašnjosti u vrijeme Komune.

Julian P. W. Archer — profesor na katedri za istoriju (Ajova SAD), u kraćem napisu pod naslovom **Narod u Lionskoj komuni i pobuna u kvartu La Guillotière** (The Crowd in the Lyon Commune and the Insurrection of La Guillotière), obrađuje događaj vezan za ovu pobunu. U početku je naglasio da Pariz i njegova okolina imaju dominantan istorijski značaj za sve što se dogodilo u proljeće 1871. godine. Naporedo sa Parizom, drugi važan centar bio je Lion, u kome je takođe formirana Komuna, a njen nastavak je bio ustanak (pobuna) u kvartu La Guillotière. Vješto prezentiranim tabelama iskazan je broj učesnika (ljudi, djece i žena) u Komuni, broj uhapšenih itd.

Drugo poglavlje obrađuje Internacionalne dimenzije događaja. Dosta obiman rad o tome predstavlja tekst Carola Witziga, asistenta za istraživanja u Institutu Univerziteta visokih internacionalnih studija (Ženeva) pod naslovom: **Bismark i Komuna. Reakcija konzervativnih monarhija protiv republikanskih i socijalističkih pokreta (1870—1872) gledana kroz njemački arhiv.** (Bismarck et la Commune. La réaction des monarchies conservatrices contre les mouvements républicains et socialistes (1870—1872) vue à travers les archives allemandes). U početku nam autor izlaže neprijateljski stav prema Komuni, zatim antirepublikanske manifestacije prije, i u vrijeme Komune.

Posebno je istaknuto reagovanje Bizmarka na događaje poslije Komune do sastanka u Gasteinu u avgustu 1871. godine. Na kraju je prikazano razdoblje između Gasteina i Berlina (kraj 1871. avgust — septembar 1872).

Članak Carlosy Seco Serrana, saradnika na Katedri opšte i istorije Španije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Barceloni nosi naslov: **Španija, Komuna i Internacionala** (*L' Espagne, la Commune et Internationale*) a obrađuje problematiku Komune i političko-društvene odnose u Španiji. Iz ovog teksta je vidljivo reagovanje vladajućih slojeva protiv Komune, dok je na kraju prikazana propaganda i učvršćenje internacionalnog anarhizma Španske komune.

Negativan stav zvanične Amerike prema događajima u Francuskoj i sva problematika s tim u vezi tretira se u napisu Edwarda T. Gargana, profesora na Katedri istorije Univerziteta u Viskonsiju (Medison, SAD) pod naslovom: **Američki konzervativni odgovor** (*The American Conservative Response*). Tu se posebno obrađuje pisanje nekih tadašnjih američkih listova o događajima vezanim za Komunu (*The Nation, The Chicago, The New York Herald*).

Treće poglavlje »**Diaspora**« i **povratak** posvećeno je proskripciji i nekim ličnostima u Komuni. Više autora prikazalo je proskripcije u Belgiji i Latinskoj Americi i stanje u Švajcarskoj. U drugom odjeljku više autora je prikazalo istaknute aktere Komune. Zaslužuje pažnju rad Davida Stafforda, profesora na Katedri za istoriju Univerziteta u Vicotrii (Britanska Kolumbija-Kanada), o ličnosti **Paul Broussea**. Brouss je pripadao generaciji komunara. On je učestvovao u ustancima u unutrašnjosti i bio je za radikalne promjene. Prvo je radio u radikalnom listu **La Liberté**, a onda je 1870. izabran u administrativni komitet Jules Guesde, koji je imao uporište u novinama **Les Droits de L'Homme**. Te novine su se stavile u odbranu Komune. Poslije pada Komune, on uzima učešće u radu kongresa Internationale u Ženevi 1873. godine. Potom se preselio u Bern, gdje je učestvovao u osnivanju lista **Die Arbeiter-Zeitung**. Ove novine su širile revolucionarnu propagandu u redovima pripadnika njemačko-švajcarske narodnosti. I poslije 1876. njegova aktivnost je vidna u radničkim organizacijama.

Boris Spair, naučni saradnik slovenske sekcije u Internacionalnom institutu za socijalnu istoriju u Amsterdamu, obradio je lično **Petra Lavrova**, poznatog lidera ruskog narodnjaštva. Lavrov je doputovao u Pariz (13 marta 1870.) kao izbjeglica iz Rusije. U Parizu je nastavio da radi politički. Pozdravio je pad Napoleona III početkom 1870. godine, a onda je prisustvovao u Parizu proklamaciji režima Komune (28. marta 1871.) i uključio se u rad Internationale. Poznavao je i cijenio Marksovo djelo **Građanski rat u Francuskoj**, koga je često citirao. Lavrov je u neku ruku nastavljao tradiciju utopista socijalista. Autor je izložio i njegove poglede na svijet kao socijaliste i na kraju priložio tri njegova pisma.

Odjek Komune i njen ideološki uticaj u drugim zemljama obrađuje nekoliko autora. O tome je interesantan prilog dala Agnes Ségvári, direktorica Arhiva u Budimpešti pod naslovom: **Uticaj i refleksije u Mađarskoj** (*Wirkung und Reflektion in Ungarn*). Autor daje dokumentovan prikaz industrijskog razvitka zapadnih provincija Habzburške Monarhije od sre-

dine 19. vijeka. Razvitkom industrije, rastao je i broj radnika među koje su šireni i čitani razni radnički listovi iz zapadne Evrope. Tek 1870. osnovana je organizacija (radnička bolesnička kasa) grafičara. Tiraži radničkih listova su mnogo manji od tiraža građanske štampe. O događajima u vezi sa Pariskom komunom radnici su, ipak, bili informisani. Organizovanje štrajkova uz zahtjev povišice nadnica bio je važan momenat u pokretu radnika. Odjek Komune bio je vidan u Mađarskoj. I građanska štampa je pisala o događajima iz života Komune. Klerikalni i vladini listovi negativno su tretirali događaje u vezi sa Komunom. Liberalni publicisti ispitali su kontinuitet Komune i njene revolucionarne tradicije. Bilo je i nekih akcija širenja simpatija prema Komuni. Autor je u svome radu pratio događaje u Evropi i reagovanje Mađarske vlade na tok historijskih kretanja. Bilo je i straha od radničkog pokreta. Zbog toga su vlasti svim mjerama (uključujući i sudske procese) suzbijali njegovu aktivnost.

Na kraju toga odjeljka objavljen je jedan prilog o Kini. **Od mita do modela akcije** (La Chine. Du mythe de référence au modele d'action) u kome Marie-Claire Bergère, asistent na Nacionalnom institutu za jezike i civilizacije Orjenta u Parizu, ukazuje na neke sličnosti iz Pariske komune i Komune u Kantonu 1927. godine

U rubici **Od literature do istorije** dva autora su dala svoje prikaze i političke osvrtne na literaturu. Dvobroj sveske o Komuni završava se napisom Roberta Brécya, saradnika za istoriju radničkog pokreta u Parizu, koji prilaze **Monuskript »Internacionale«** (Un Manuscrit de »L'Internationale«).

U trećoj svesci ima nekoliko zanimljivih radova. Dva priloga obrađuju problematiku iz polovine 19. vijeka, a jedan iz razdoblja između dva svjetska rata. Svi ti radovi tretiraju Evropsku socijalnu istoriju. Ralph Hayburn, lektor istorije na Univerzitetu Otago, Novi Zeland, piše članak pod naslovom: **Policija i marševi gladnih** (The Police and the Hunger Marchers), u kojem je predmet razmatranja pohod gladnih na London 1932, 1934. i 1936. Njih je organizovao Nacionalni radnički pokret nezaposlenih (National Unemployed Workers Movement -NUWM). Ta organizacija je osnovana u aprilu 1921. godine sa ciljem da pomaže nezaposlenim. Lider organizacije je bio Wal Hannington, a blagajnik Tom Mann. Organizacija je bila posebno jaka u Glazgovu, Koventriju i Birminghamu, te jugoistočnom Lankaširu i prisno povezana sa Komunističkom partijom Engleske. Većina nacionalnih lidera te organizacije i lokalnih rukovodstava bili su članovi KP Britanije. Pokret nezaposlenih u Velikoj Britaniji je bio aktivan 20-tih godina, a između 1929. i 1936. godine on je bio vrhunac.

Prvi »nacionalni marš gladnih« organizovan je u novembru 1922. god., kada se grupa učesnika marša iz Škotske, sjeveroistoka, Lankašira, Midlanda, južnog Velsa itd. skupila u Londonu i stigla na Kapitol. Između 1929. i 1936. godine organizovano je više nacionalnih marševa na inicijativu organizacije NUWM. Većina ovih akcija završavala se sa velikim demonstracijama u Hajd parku, deputacijama ministrima itd. U tim godinama odnosi između policije i pokreta gladnih bili su zategnuti. Glazgov, Manchester, Merseyside, a posebno London bili su u to vrijeme poprište istinskih »bitki« između gladnih demonstranata i policije. Uhapšeno je na stotine

demonstranata zahvaljujući konfidentima iz radničkih redova, a 1932. policija je otvaranjem vatre na demonstrante ubila dvojicu u Belfastu. Sve te akcije praćene su i mitinzima koji su bili česti poslije 1932. godine.

Engleska istorija polovinom 19. vijeka tretirana je u članiku Keith Burgessa, lektora ekonomske istorije Univerziteta u Glazgovu pod naslovom: **Politika tredjuniona i lok aut 1852. u britanskoj inženjering industriji** (Trade Union Policy and the 1852 Lock-out in the British Engineering Industry). Mada je istorija britanskih radnika, zaposlenih u inženjeringu, već ranije bila napisana, ipak se ovim prilogom donekle upotpunjuje slika događaja polovinom 19. vijeka. Krajem 18. i početkom 19. vijeka prvi radnici u inženjeringu bili su pripadnici radničke aristokratije. U to vrijeme su se upravo i formirale lokalne organizacije treduniona. Inženjering industrija je imala i svoje faze razvitka. U godinama 1847—1851. ona je bila u depresiji. Međutim, polije tih godina, nastupa period ozdravljenja. U periodu depresije hiljade i hiljade nezaposlenih radnika bile su bez sredstava za život. Godine 1850. izbio je štrajk radnika u Lidskoj tvornici lokomotiva koji je završen pobjedom radnika.

Članak Georga Fasela, profesora istorije na Univerzitetu u Misuri (Kolumbia-SAD) pod naslovom: **Gradski radnici u unutrašnjosti Francuske februar—juni 1848.** (Urban Workers in Provincial France, February—June 1848) zaslužuje posebno da se istakne. Autor u njemu najprije ukazuje na činjenicu da je revolucija izbila u Parizu i odatle se »eksportovala« u provinciju. Osim Pariza, i gradovi u unutrašnjosti preživljavali su revolucionarna kretanja. U mnogim gradovima radnici su bili pretežno zanatlije i radili su u malim radnjama. Oni nisu bili daleko od sela, gdje su takođe živjele kao zanatlije, ali čiji je osnovni rad bio poljoprivreda, tako da se može govoriti o »radnicima« posebno rasprostranjene kategorije. Revolucija 1848. godine u glavnom gradu bila je podstrek za njeno širenje među radničkom klasom u provinciji. Zbog revolucije, nastala je depresija u privredi, a broj nezaposlenih je rastao. Radnici iz pojedinih gradova pokrenuli su akciju i međusobno se povezali. Takođe su izbijali i štrajkovi u nekim fabrikama, a u drugim su se izvodile demonstracije. U nekim su, opet, podizane barikade i vodila se borba sa policijom. Vlasti su preduzimale oštre mjere. Revolucionarna vrenja bila su jaka i u Limožu u predvečerje 25. II 1848. godine kad su radnici saznali za revolucionarne pokrete u Parizu. Tu je formiran i privremeni administrativni komitet. U nekoliko sljedećih dana republikanski lideri su organizovali politički klub **Société populaire**, koji u početku nije bio ekskluzivan klub, jer je u njemu bilo i starih monarhističkih funkcionera koji su se vremenom preobratali u republikance.

U Marselju, drugom po veličini francuskom gradu, izbile su u junu demonstracije radnika i njih je nacionalna garda pokušala da suzbije. Međutim, lijevo krilo garde se solidarizalo sa demonstrantima i zbog toga su vojne vlasti ubile 9 vojnika. Autor izlaže u zaključku, pored ostalog, da revolucionarna 1848. nije bila samo u Parizu nego je vihor njenih događaja zahvatio i neke gradove u unutrašnjosti.

³⁾ J. B. Jefferys, The Story of the Engineers (1946)

Revija u ovom broju objavljuje dokumenta. Alfred Erich Seen, profesor istorije na Univerzitetu u Misuri (Kolumbia), daje kraću informaciju o listovima: **Politika** »Glas« i »Naše riječi« (The Politics of and Nashe Slovo) i objavljuje ujedno 8 dokumenata u vezi s tim listovima, koji su svoje stranice ustupali člancima socijalista. Ulaskom njemačkih trupa u Francusku (u avgustu 1914), talasi nacionalizma i patriotizma širili su se među francuskim socijalistima uz podršku ruskih socijalista emigranata u Parizu. Emigranti svih političkih partija bili su uključeni u Ujedinjeni komitet ruskih emigranata. Od 13. IX 1914. godine, kada je počeo izlaziti **Golos** (Glas), novine na ruskom jeziku, pojavili su se u javnosti novi protivnici rata, koji su pisali na stranicama ovog lista. Svojevremeno, Lenjin je pohvalio **Golos** kao najbolje socijalističke novine u Evropi. Francuske vojne vlasti zabranile su u januaru dalje izlaženje lista i umjesto Glasa od 29. I 1915. pojavilo se **Naše slovo** (Naša riječ) koje je nastavilo borbu. Uprkos napada protivnika socijalista u Francuskoj i Rusiji, kao i pronjemačke propagande i francuskih teškoća, ovaj list izlazio je do 15. IX 1916. godine.

Na Cimervaldskoj konferenciji u septembru 1915. godine francuski predstavnik i socijalist Alphonse Merrheim istakao je posebnu ulogu ruskih emigranata, čija je djelatnost bila značajna u antiratnoj propagandi među Francuzima. Merrheim je ocijenio da se opozicija ratu nalazi među »ruskim drugovima oko Našeg slova. Posredstvom ovog lista, opozicioni pokret u drugim zemljama se dosta afirmisao. Trocki, koji je reprezentovao list na Konferenciji, pohvalio je u svome izvještaju i ocijenio novine »koje su se u inostranstvu čitale, a iz njih se poneke špaltne prevodile za ruske, njemačke i švajcarske partijske novine«. Malo se, međutim, zna o razmiricama socijalista oko lista, ali ima indicija da je njih bilo.

I u ovom broju Revije³⁾ piše Edmund Silberner, profesor istorije modernih socijalnih pokreta na fakultetu ekonomskih nauka (Herbrejskog univerziteta u Jerusalimu). Prilog je pod naslovom: **Zagubljena pisma Hercena i Ogareva (sa jednim pismom Victora Hugoa)** (Verschollene Herzen-und Ogareff-Briefe (Mit einem Briefe von Victor Hugo) Pored već tri pronađena Hercenova pisma, Silberner je pronašao u Parizu i Ženevi još 7 njegovih pisama. Pored njih, on je u ovome radu objavio još Igoovo i 2 pisma pjesnika Nikolaja Ogareva. Jedno pismo je upućeno naučniku-prirodjaku Karlu Vogtu, a ostala francuskom ljekaru Amédio Devillu (1820—1879).

Na kraju svezaka Revija donosi najnoviju odabranu bibliografiju s područja socijalne istorije iz raznih zemalja i kontinenata. Svaka od bibliografskih jedinica popraćena je kratkim sadržajem knjige.

³⁾ Vidi **International Review of Social History**, Amsterdam 1971, rad E. Silberner **Drei Herzen Briefe** i prikaz toga n писа koji je objavio U. Nedimović u **Prilozima**, br. 8, Sarajevo 1972, 387 strana.

Ova Revija, za razliku od ranijih brojeva, ima najviše objavljenih članaka. Nesumnjivo, tu obimnost je upotpunila 1 i 2 sveska Revije, koja je vrlo bogata radovima o Pariskoj komuni. Treba istaći da još uvijek ima značajnih problema iz istorije Komune koji traže svoju naučnu obradu. Autori su ovim svojim radovima još više osvijetlili tu prvu proletersku revoluciju. Korisno je što je redakcija okupila veliki broj autora iz svih zemalja svijeta. Šteta što nema saradnika iz socijalističkih zemalja (osim dvojice iz Budimpešte) jer bi njihovim priložima Revija bila još svestranija.

Mr Uroš Nedimović

OSVIII

VI KONGRES ISTORIČARA JUGOSLAVIJE

(Budva, 7—10. oktobra 1973)

Šesti po redu skup jugoslovenskih istoričara bio je posvećen jednoj temi od posebnog, moglo bi se slobodno reći izvanrednog značaja za svaku, pa i našu historiografiju — odnosu sela i grada kroz istoriju. Sva dosadašnja istorija ljudskog društva, od pojave gradova, u stvari, iscrpljivala se na pomenutoj relaciji. Tematski, odnosno metodološki riječ je, nesumnjivo, o neispravnoj problematici. Iako su se u dosadašnjim istraživačkim naporima jugoslovenski istoričari bavili pitanjima odnosa sela i grada, ipak je odluka da se njihov Kongres pozabavi ovom relacijom, u svakom slučaju, bila višestruko motivirana. Prije svega, neprekidnom aktuelnošću, bez obzira na stepen dosadašnje obrađenosti pojedinih pitanja, a zatim i spoznajom da materijalističko shvatanje istorije nameće potrebu i zadatak da obradu odnosa sela i grada, kao osnovne karike ekonomskih formacija društva, treba jednom postaviti u žižu istraživačkih napora.

Stav Izvršnog odbora Saveza društava istoričara da se opredijeli za ovu temu stoga nije rezultat slučajnosti. Jugoslovenska historiografija je i pored svih napora njenih tragalaca za istorijskom istinom u godinama poslije rata i dalje deficitarna što se tiče i kvantiteta i kvaliteta radova o odnosima sela i grada kroz istoriju jugoslovenskih naroda. Kritičko preispitivanje dosadašnjeg doprinosa naših istoričara i sve prisutnija razmatranja problema marksističkog obrazovanja u nas, od osnovnih do viših i visokih škola, u čemu je doprinos historiografije nezaobilazan, nesumnjivo, sa svoje strane, takođe su uticali da se kroz opredijeljenu tematiku jugoslovenska historiografija i jugoslovenski istoričari organizovano dovedu u uslove pod kojima će, slobodnije rečeno, ići u korak s vremenom i moći odgovoriti potrebama koje to vrijeme nameće. Shvatanje da su istorija i istoričari i te kako važni sudionici obrazovanja i vaspitanja (tj. formiranja marksistički i samoupravno orijentisanih radnih ljudi naše zajednice) tražila je od njih, kako je to negdje skoro napisano, »prestrojavanje«. Do toga je trebalo da dođe ili da se bar nasluti u pretkongresnim naučno-stručnim skupovima (6. oktobra 1973), na Kongresu i posebno nakon Kongresa. S obzirom na to da nas od tih dana ne dijeli ni pola godine, to o njegovim sadržajnim odjecima ne možemo opširnije govoriti. Nešto, i to više, uopšteno nego konkretno, reći ćemo o njegovom programu, organizaciji i o tome šta se čulo, a posebno samo o IV sekciji čiji smo rad mogli da »in continuo« pratimo.

Iz programa pretkongresnih naučno-stručnih skupova istoričara — pedagoga možda se ponajbolje vidjelo šta i koliko se očekuje od istoričara — istraživača u pravcu kvalitativnih promjena postojećih nastavnih programa od osnovne škole do univerziteta. Iz razmatranja teme Drugog jugoslovenskog simpozijuma o nastavi istorije («Nastavni program za istoriju sa stanovišta njihove naučne, ideje i pedagoške zasnovanosti») samog Kongresa proizišli su i formulisani zaključci da se zbog nastavnih potreba »ubrza rad na izdavanju treće i četvrte knjige 'Istorije naroda Jugoslavije'«. To tim više što je problem udžbenika istorije u nas akutan više decenija, još od vremena kada su neke prevedene knjige sovjetskih istoričara bile temelj našim nastavnim programima.

Kongres je radio u plenumu i u pet sekcija:

- I. antika i srednji vijek,
- II. XVI—XVIII vijek,
- III. XIX vijek do 1918. godine,
- IV. od 1918. do 1941. godine i
- V. od 1941. do 1945. godine.

U plenumu su prvog dana (7. oktobra) podnesena tri veoma uspjele referata¹⁾ koja, na žalost, nisu pobudila učesnike Kongresa da, na osnovu izloženih stavova, daju iole značajniji prilog diskusiji. Izuzetak je, samo donekle, bio referat akademika dr B. Đurđeva, koji je izazvao konfrontaciju i oprečna mišljenja.

U prvoj i drugoj sekciji bilo je zvanično prijavljeno po 16 saopštenja, u trećoj i četvrtoj po 22, a u petoj 8. U svim sekcijama zvanično je referentima bilo određeno po dvadeset minuta za izlaganje. Pregled odabраниh tema, odnosno onih koje su razmatrane u sekcijama, pokazuje da intencije Izvršnog odbora Saveza društava istoričara Jugoslavije nisu u potrebnoj mjeri i sprovedene. Ne radi se uopšte o broju prijavljenih ili eventualno određenih tema, nego o odsustvu većeg stepena koordiniranosti, pa i dosljednijeg usmjeravanja obrađivača ili organizacionog uobličavanja tendencija, s obzirom na osnovnu temu Kongresa. Ovako, imali smo priliku da čujemo popriličan izbor tema (84 prijavljene) od kojih je pozamašan broj, takav se utisak dobio, bio mnogo više izraz želja autora da se uklope u osnovnu temu Kongresa, nego odraz napora koji će predstavljati stvaralački doprinos. Stekao se dojam da Izvršni odbor nije, i pored svesrdne angažiranosti u toku priprema, imao mogućnosti da animira izvjestan broj istraživača u pravcu obrađivanja nekih tema koje bi trebalo da budu prezentirane Kongresu. Da li bi za istorijsku nauku bilo bolje napustiti ovu formu saopštenja najnovijih rezultata pojedinačaca? Da li bilo moguće da jugoslovenski kongres ipak bude nešto drugo nego simpozijum na kome ćemo slušati i one radove koji nemaju nivo jednog takvog skupa, pa da kažemo i formata. Mišljenja smo da je ne samo moguće nego i potrebno. Pripremni odbor mogao bi ubuduće, uz konsultovanje republičkih društava, da odredi teme

¹⁾ Dr B. Đurđev, Marksovo shvatanje suprotnosti između sela i grada u istoriji; Dr B. Grafenauer, Problemi sela i grada u istoriji naroda Jugoslavije; Dr D. Vujović, Specifičnosti razvika crnogorske države.

po sadržaju i naslovu i da se tako unaprijed formulirane teme od posebnog, a istovremeno i opšteg značaja obrade putem konkursa, putem određivanja obrađivača ili pak slobodnim izborom. U svakom slučaju bio bi to kvalitet više, toliko neophodan jugoslovenskoj istoriografiji koja bi bila manje uskraćivana u pogledu konkretnih istoriografskih rezultata. I još nešto. Problem »selo i grad u istoriji« trebalo je, vjerovatno, prema očekivanju organizatora tretirati bar u diskusionalnoj formi i metodološki. Doprinos koji su napravili u tom pravcu istoričari za antički period i srednji vijek navode hroničara na zaključak da se u ovom pogledu moglo i trebalo učiniti znatno više.

Upadno mali doprinos, bar u broju izbora tema, bio je u petoj sekciji (period 1941—1945. godine). S obzirom na ulogu seljaštva i doprinos sela u ratu i revoluciji, ne možemo se oteti utisku da je, i tematski i metodološki, učinjen od strane organizatora i drugih nedovoljan napor da pitanja i problemi iz naše najnovije istorije budu dostojnije zastupljeni. Možda je i deplasirano u ovakvoj informaciji podsjećati u kolikoj su se mjeri i na kakve načine u ratu i revoluciji, koje su vodili naši narodi od 1941. do 1945. godine uzukršitali selo i grad. Notorno je poznata činjenica da su bazu naše Narodnooslobodilačke vojske činili seljaci, a da su se, i te kako, brojni dijelovi radničke klase, inteligencije i omladine iz gradova na poziv KPJ uključivali u njene redove. Ili, npr., podatak da je naše selo bilo kao nikad dosad u svojoj istoriji zahvaćeno kulturno-prosvjetnim radom. Toliki tečajevi za nepismene, tolike kulturne, da ne kažemo i umjetničke priredbe i manifestacije, (iako je i takvih bilo — kao Pozorište narodnog oslobođenja Jugoslavije) samo su jedna od niza još nedovoljno obrađenih tema iz domena odnosa sela i grada naše najnovije istorije koje su zasluživale da budu zastupljene na Kongresu. Broj onih koji su posjećivali rad ove sekcije i diskusija koja se, ne uvijek, vodila to i potvrđuju. Kada je riječ o diskusiji, onda bi se i tu mogle staviti načelne primjedbe, iako je ovo »osjetljivo pitanje«, jer se ponekad treba i suprotstavljati onima koji svjesno ili nesvjesno odstupaju od unaprijed prihvaćenih poslovnika rada. Vrijeme koje je oficijelno dozvoljavalo diskutantima da iznesu svoje mišljenje iznosilo je 10 minuta. U principu je to dobro i omogućava onome ko istupa da sažeto, precizno, konkretno i jasno iznese svoj stav ili sud. Ali, bilo je slučajeva, kao u IV sekciji da se to ograničenje često formalno poštivalo, pa je diskusija, koja nekad predstavlja stvarni doprinos, bila nedovršena, a time i gubila mnogo od svoje vrijednosti. Suprotan slučaj bio je sa radom predsjedništva III sekcije koje je pokazalo da je moguće naći onu pravu mjeru za stvaralački doprinos u diskusiji ili replici. Bilo je slučajeva da se u toj sekciji uz blagonaklon stav predsjedavajućeg, a i auditorijuma »prekoračivalo« oficijelno vrijeme, u stvari ispoljavao tolerantan stav kada se radilo o kreativnoj diskusiji.

Zbog činjenice što su se sesije sekcija održavale u isto vrijeme na raznim mjestima hotelskog kompleksa u Bečićima nije bilo moguće pratiti, iz razumljivih razloga, rad svih sekcija. Ako istup istoričara iz BiH na ovom Kongresu sagledavamo kroz prizmu njihovog učešća, i brojnog i tematskog, na sličnim dosadašnjim skupovima, onda nalazimo da je potrebno da ovog puta posebno istaknemo njihov doprinos. Veći broj uzeo je učešća u radu svih sekcija, bilo referatima, bilo diskusijama.

Referate su podnijeli:

I sekcija: Kovačević — Kojić dr Desanka, Nazivi za gradska naselja srednjovjekovne Bosne;

II sekcija: Handžić dr Adem, Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni i Hercegovini u XVI vijeku; Sućeska dr A., Selo i grad u Bosni u XVIII stoljeću; dipl. ing. Bejtović Alija, Kućni komfor u gradu i selu u turskom periodu;

III sekcija: Aličić mr A., Prilog proučavanju položaja sela i grada u XIX vijeku; Hadžibegović mr I., Struktura stanovništva u BiH 1878—1914. godine; Imamović dr M., Agrarno pitanje u programima građanskih političkih stranaka u BiH do 1914;

IV sekcija: Babić dr N., Selo u politici KPJ između dva rata; Galković M., Konstituisanje Saveza zemljoradnika i njegov program (1919—1921).

U diskusiji treće sekcije učestvovao je Dž. Juzbašić, četvrte Išek T., a Bajić N., u petoj).

U toku trodnevnog rada Kongresa od 7. do 9. oktobra 1973. godine na svoje ukupno četiri održane sesije IV sekcija je saslušala 18 saopštenja. Od svih saopštenja iz zvaničnog programa u njih desetak dominirala su pitanja koja su se direktno odnosila u cjelini na položaj seljaštva kako u Jugoslaviji, tako i u pojedinim njenim dijelovima. Među temama koje su privukle pažnju istraživača treba nabrojati one koje su se pozabavile pitanjima o agrarnoj reformi, migracionim kretanjima, stavovima Komunističke partije Jugoslavije, nekih političkih stranaka, zatim odnosom sindikalnog pokreta i nekih njegovih frakcija prema seljaštvu. Isto tako, najveći broj saopštenja, podnesenih u ovoj sekciji, obuhvatao je cijeli period od stvaranja zajedničke države do 1941. godine. Takođe, najveći dio prijavljenih komunikacija ove sekcije odnosio se na probleme sela i seljaštva cijele Jugoslavije. Te tri značajke (tretman seljaštva u šire shvaćenom opsegu, najširi vremenski dijapazon i jugoslovenski aspekt istraživanih tema) apriori su uslovile zajedničku ocjenu većeg dijela saopštenja i indirektno doprinijele opštem sudu ostalih tema.

U većini slučajeva sva saopštenja su sadržavala dosad manje ili nedovoljno poznate ili sasvim nepoznate činjenice, stavove i ocjene. Ipak, objektivno su istraživači bili hendikepirani najprije prostorom, a pri čitanju ili referisanju ograničenjem vremena, tj. nepostojanjem mogućnosti da dokumentovani potkrijepe činjenicama svoje stavove ili da posegnu za detaljnijim analizama. Takvi su bili referati Djerd Gala, Nikole Babića ili Tome Milenkovića¹⁾.

¹⁾ Juzbašić dr Dž. Agrarno pitanje u bosanskoj politici poslije donošenja zakona o fakultativnom otkupu kmetova 1911;

Išek mr Tomislav, O pogledima Antuna Radića na ulogu hrvatskog seljaštva krajem XIX i početkom XX stoljeća;

Nevenka Bajić, Učešće osnovnih socijalnih kategorija u NOP-u u BiH 1941. g.

²⁾ Đ. Gal, Borba saveza proizvođača šećerne repe protiv kartela šećerana u bivšoj Jugoslaviji; N. Babić, Selo u politici KPJ između dva rata i dr T. Milenković, Stavovi Jugoslovenskih socijal-reformista prema selu i seljaštvu 1918—1941.

Dijapazon tema bio je prilično širok, pa bi se mogle spomenuti neke kao npr.: Agrarna reforma, agrarna kriza, stavovi KPJ i nekih (ne tako brojno zastupljenih) građanskih političkih stranaka, zatim one sa širim privrednim aspektom ili, pak, one koje su probleme sela i seljaštva promatrale sa aspekta sindikalne borbe.³⁾

I letimičan pogled na naslove saopštenja govori u prilog činjenici da se obrađene teme odnose na gotovo sve dijelove Jugoslavije. Namjerno je rečeno »gotovo«, jer iz istorije Crne Gore ovog razdoblja u ovoj sekciji nismo čuli posebno ni jedne jedine riječi. A apsurdno je i pomisliti da društveno-ekonomska i politička zbivanja u ovom dijelu naše zemlje između dva rata ne zaslužuju ni pomena. A teško je i zamisliti da historičari — istraživači ove naše Republike, domaćina Kongresa, potpuno zaobilaze period između dva rata.

Ako pođemo od činjenice da je osnovna tema Kongresa bila odnos sela i grada kroz istoriju, kao nonsens zvuči podatak da će svi oni koji se interesiraju za međuratni period u zvaničnom programu ovog skupa jugoslovenskih historičara uzalud tražiti neku od tema vezanih za djelatnost najbrojnije seljačke partije u nas od početka XX stoljeća — Hrvatske seljačke stranke. Poimanje izvjesnog broja pitanja iz naše međuratne, posebno političke, istorije jednostavno je nemoguće bez obraćanja pitanjima vezanim za stavove i djelatnost ove političke stranke. Istini za volju posljednjeg dana moglo se čuti u istupu M. Konjevića o »konfrontaciji baze i rukovodećeg aparata HSS-a u akutnoj fazi procesa diferencijacije« (podvukao T. I.). Ovo nije prvi, a ni usamljeni primjer da se problemi vezani za procese tretiraju s kraja čime se implicate gubi potrebni kontinuitet, nužan da bi se bilo koji događaj ili bilo koja pojava ili ličnost ocijenili onako kako to treba — cjelovito. Posljednjih godina često se može čuti ili pročitati o tzv. »građanskoj komponenti« naše novije istorije bez koje, zacijelo, nema ni mogućnosti kompletnog sagledavanja historijskih zbivanja. Na Kongresu su prisutni mogli saslušati istupanja (koja su za predmet istraživanja imala i pitanja iz istorije nekih drugih seljačkih partija⁴⁾).

U zavisnosti od onoga što su rezimirani istupi ili odštampani rezime mogli da pruže kretala se i diskusija. Nije potrebno isticati od kolike je važnosti i interesa za nauku polemička izmjena mišljenja. Uopštena ocjena svega onoga što se moglo čuti u diskusionom dijelu sesija IV sekcije bila bi: mnogo više se dopunjavalo, nego što se osporavalo. Prisutni su ponijeli uvjerenje da je tome umnogome komovalo i striktno pridržavanje Poslovnika.

³⁾ N. Gačeša, Opšta obeležja agrarne reforme i kolonizacija u Vojvodini između dva svetska rata, s posebni osvrtom na stvaranje novih naselja; A. Hadri, Agrarno pitanje na Kosovu za vreme Kraljevine Jugoslavije; A. Apostolov, Posledice velike ekonomske krize (1925—1935) za makedonsku agrarnu privredu; mr. Z. Jovanović, KPJ prema seljaštvu u Srbiji do 1929. godine; dr B. Janjatović, Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1918—1941. i radnici i seljaci.

⁴⁾ M. Stiplošek, Slovenske političke stranke in njihovi kmečki programi 1918-1920, kao i navedeno Gakovićevo saopštenje.

Kao što često biva, bilo je i »odsutnih«. Ovog puta su, na žalost, to bili oni istoričari čije se izlaganje očekivalo sa nestrpljenjem i neskrivenom dozom istraživačke ljubopitljivosti. Njihov dosadašnji opus i najavljivane teme³⁾ su nametali takav stav.

I, na kraju, umjesto rezimea treba reći da će sve ono što se nije čulo u dvorani hotel Bellevua, gdje su tri dana istupali istoričari koji se bave izučavanjem međuratnog perioda naroda Jugoslavije, radoznalci moći na stranicama Jugoslovenskog istorijskog časopisa koji treba da objavi sve prijavljene radove.⁴⁾

Od ovog Kongresa nije bilo moguće očekivati da svojim rezultatima da odgovore na većinu, a kamoli na sva pitanja. Ukoliko je pružio dovoljno materijala, ponukao kako odgovorne, tako i zainteresirane da organizirano nastave započeti posao (a mi mislimo da jeste), onda je njegov doprinos pozitivan. Time se pokreće još jedno opšte i te kako važno i do kraja neregulisano pitanje fininsiranja naučno-istraživačke djelatnosti u oblasti savremene istorije. I to kako sa pozicija našeg društva, tako i naučnika — istraživača između kojih ne treba zaobići obrazovno-pedagoške faktore.

Na skupštini Saveza društava istoričara Jugoslavije, koja je održana 10. oktobra, nakon izvještaja o radu Saveza, te Nadzornog odbora o poslovanju Saveza, u diskusiji su se čula interesantna mišljenja, u stvari podrška stavovima ispoljenim na pretkongresnim skupovima u pogledu obaveza i dužnosti koje stoje kako pred istoričarima — pedagozima, tako i istoričarima — istraživačima na realizaciji reforme nastave istorije.

Za novog predsjednika Saveza izabran je prof. Filozofskog fakulteta u Novom Sadu Branislav Vranešević. Jednodušno je prihvaćen prijedlog da Novi Sad bude domaćin narednog VII Kongresa istoričara Jugoslavije.

Mr Tomislav Išek

³⁾ P. Damjanović, Politička KPJ prema selu u delima jugoslovenskih marksista između dva svjetska rata; dr B. Gligorijević, Selo kao izvor političke moći u jugoslovenskom parlamentarnom sistemu 1919-1929. i V. Vinaver, Seljačka epoha u revolucionarnom pokretu evropskog jugoistoka 1923-1925 VI. Stipetić, Promjene u odnosu gradskog i seoskog stanovništva u Jugoslaviji u XX vijeki.

⁴⁾ Da bi lista svih prijavljenih bila potpuna, navode se i ostali radovi: B. Bošković, Posedovni i socijalni odnosi u kosovskom selu 1918-1941; O. Ivanovski, Odnos na KPJ prema makedonskoto selanstvo (1918-1941); Đ. Milanović, Izgradna saveza organizovane radničke klase i seljaštva u klasnoj borbi u Vojvodini 1929-1941. godine; M. Palić, Borba KPJ u Vojvodini za savez radnika i seljala u godinama između dva svetska rata; A. Nedog, Razvoj Kmečega gibanja u okviru ljudske fronte na slovenskem; Z. Stipetić, Interpretacija savremenog odnosa selo—grad od strane intelektualaca u Hrvatskoj tokom međuratne razdoblja.

DEVETA INTERNACIONALA KONFERENCIJA ISTORIČARA RADNIČKOG POKRETA U LINCUI OD 11. DO 15. SEPTEMBRA 1973. GODINE

Deveta međunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincui (Austrija) okupila je 111 istoričara iz 18 evropskih zemalja i Izraela, Japana, Kanade i SAD. Glavna tema o kojoj je raspravljao ovaj naučni skup nosila je naslov: Širenje marksizma na prelazu iz XIX u XX stoljeće (1890—1905. godine). Uvodni referat, koji je poslužio kao osnova za dvodnevnu diskusiju, podnio je prof. Erik Hobsbaum iz Londona. Osim referata prof. Hobsbauma, u kojem je problematika širenja marksizma tretirana u širim evropskim i svjetskim okvirima, podneseno je još desetak referata u kojima je prikazan proces usvajanja i širenja marksizma u radničkim pokretima pojedinih zemalja.

Period koji je obuhvaćen u glavnoj temi, zbog niza događaja koji ga karakterišu, zauzima posebno mjesto u istoriji međunarodnog radničkog pokreta. Osim činjenice da je na prelazu iz XIX u XX stoljeće započela nova imperijalistička etapa u razviku kapitalizma, ovaj vremenski period se podudara sa djelatnošću Druge internacionale od njenog osnivanja 1889. do revolucije u Rusiji 1905. godine. Druga internacionala je u ovom periodu održala šest kongresa na kojima su tretirana najznačajnija pitanja teorije i taktike borbe radničke klase, zbog čega ona, kako je rekao Lenjin, »ima svoje istorijske mjesto i zasluge kojih se ni jedan svjestan radnik neće nikad odreći«.

Pošto je izazvao najživlje interesovanje učesnika naučnog skupa, u našem prikazu osvrnućemo se samo na referat prof. Hobsbauma. Moramo već u početku istaći da on, zbog originalnog pristupa problematici i zbog toga što je baziran na najnovijim istraživanjima, opravdano zaslužuje ovakvu pažnju.

Naglasivši da se u svom referatu pojmom marksizma koristio u najširem smislu riječi, autor je u uvodnom dijelu iznio manje poznat podatak da se sama riječ »marksizam« prvi put javlja u časopisima sredinom 90-ih godina XIX vijeka, i to 1893—1895. jedanput, 1897, 1898. tri puta i 1899. sedamnaest puta. Podrazumijevajući pod ovim pojmom ne samo djela Marksa i Engelsa, već i shvatanja svih onih koji se smatraju njihovim učenicima, prof. Hobsbaum iz definicije marksizma isključuje samo otvorene protivnike socijalizma, one koji su sasvim desno od socijaldemokratskog

pokreta, kao na primjer britanske fabijance i anarhiste. U ovako shvaćenu definiciju marksizma, koja se u potpunosti podudara s pojmom socijaldemokratije, Hobsbaum uključuje i revizioniste — sljedbenike Eduarda Bernštajna.

Iako bi se to na osnovu naslova teme moglo i pretpostaviti, autor se ne bavi pitanjem razvitka i učvršćenja marksističke teorije (ili teorija), još manje problemom razgraničenja između »pravih« i »pogrešnih« tumačenja Marksovih misli. Njega u prvom redu interesuju uticaji svih onih raznovrsnih Marksovih i Engelsovih ideja u okviru socijaldemokratskog pokreta, koje su propagirane od strane ljudi koji su se smatrali marksistima.

Širenje marksizma je, po mišljenju autora, zavisilo u prvom redu od dvije društvene grupe — proletarijata i intelektualaca, od kojih je on najranije mogao očekivati podršku. S druge strane, marksizam je bio pod uticajem snaga alternativnih ideologija, na primjer anarhizma ili nacionalizma, a u znatnoj mjeri on je zavisio od stanja buržoasko-demokratskih institucija koje su dozvoljavale slobodno širenje socijalističke literature, djelatnost radničkih organizacija i izbore sa pravom glasa radničke klase.

Profesor Hobsbaum je nadalje utvrdio da je u nekim socijalističkim pokretima, i pored znatnog odziva kod seljaštva i poljoprivrednog proletarijata (na primer u Bugarskoj, Italiji, Francuskoj), masovna baza partije bila, ipak, pretežno proleterska. Broj intelektualaca je bio neznan, čak i u radničkim pokretima Engleske, Belgije i Njemačke. Tako se parlamentarna frakcija SPD 1905, 1906. sastojala od 65,43% radnika, nasuprot manje od 17% »Akademičara«.) Prisustvo jedne male grupe intelektualaca na vodećim partijskim položajima, kako je istakao autor, nije znak masovnije pripadnosti tog sloja partiji. Za razliku od Njemačke, socijalizam je u nekim zemljama, naročito u Rusiji i Italiji, u mnogo većem broju privlačio intelektualce. Vjerovatno ni u jednoj drugoj zemlji, kao u Rusiji, nije bilo tako mnogo socijalista među naučnicima i istaknutim piscima.

U nastavku referata prof. Hobsbaum je posvetio pažnju odnosu intelektualaca prema marksizmu u zapadnoevropskim zemljama. Na nekoliko primjera on je pokazao da revolucionarni aspekt marksizma nije bio naročito atraktivan među intelektualcima ovih zemalja. Navodeći primjer L'École Normale Supérieure u Parizu¹⁾, koja je u francuskoj politici bila lijevo orijentisana i koja je 90-tih godina dala znatan broj socijalističkih intelektualaca, autor je ukazao na činjenicu da ova škola nije bila »hranljivo tlo« Gedizma. Naprotiv, njeni najznačajniji socijalisti su bili alemanisti²⁾ ili su simpatisali sa žoresistima, »mješavinom republikanizma, reformizma i pomalo klasne borbe«. Radnik — proleter u Njemačkoj gajio je mržnju prema intelektualcima ne samo zbog toga što su oni redovno polagali

¹⁾ Die Neue zeit, XXIV, 1905—6, str. 863.

²⁾ L'École Normale Supérieure — jedan od nekoliko najviših i najpoznatijih viših škola u Francuskoj, čiji su studenti postali poznati na raznim poljima nauke, kulture, diplomatije i uopšte javnog života zemlje. — Larousse, 7,813 (I—II).

³⁾ Pristalice Žana Alema koji su bili na poluanarhističkim pozicijama i naglašavali su kao glavno ekonomsku borbu radničke klase.

pravo na vodeće položaje u radničkom pokretu već i zbog njihovog naginjanja revizionizmu, koji se, kako i sam Kautski priznaje, jako proširio u redovima »Akademičara«. Ovakav odnos intelektualaca prema marksizmu autor objašnjava socijalnim porijeklom ovog društvenog sloja. Tipičan »Akademičar«, koji je buržoaskog porijekla ili je, na osnovu akademskog stepena, pripadao srednjem društvenom sloju, nije imao nikakav lični motiv da usvoji revolucionarno uvjerenje. U Francuskoj prema tvrđenju Pola Luja, većina intelektualaca su postali socijalistički revolucionari tek kada su se uvjerali da im vrijeme provedeno u školi i na univerzitetu nije donijelo očekivane uticajne društvene položaje u buržoaskom društvu. Prema tome, samo razočarani intelektualac bio je potencijalni, ali u isto vrijeme i nepouzdan revolucionar. Situacija je u tom pogledu bila sasvim drugačija u zaostalim zemljama, gdje intelektualci mnogo ranije postaju revolucionari, jer liberalna buržoazija ne daje zadovoljavajuća rješenja za osnovne probleme zemlje.

Prevlast alternativnih ideologija u zapadnoj Evropi bila je, po mišljenju profesora Hobsbauma, druga značajna prepreka širenju marksizma. Naročita konkurencija marksizmu bile su razne forme republikanskog i demokratskog liberalizma ili (kao npr. u Francuskoj) predmarksističke revolucionarne ideologije. U nekim zemljama (većinom latinskim), jače širenje marksizma sprečavala je anarhosindikalistička ideologija. To je bio slučaj naročito na Iberiskom poluostrvu. Međutim, poslije 1917. godine, kada se marksizam mogao identifikovati sa stvarnom revolucijom, anarhizam je ubrzo ustaknuo iz Španije.

U srednjoj i istočnoj Evropi, barem u zemljama u kojima se na dnevnom redu nalazilo pitanje oslobođenja i nezavisnosti, najjača konkurencija marksizmu bila je nacionalistička ideologija. Iako prvobitno povezan sa socijalističkim pokretom, tamo se nacionalizam pokazao kao vrlo snažan suparnik. Tako su, na primjer, u Poljskoj i Jermeniji internacionalno-marksističke organizacije bile mnogo slabije od nacionalno-socijalističkih, iako su prve ranije osnovane. U Češkoj i Moravskoj socijalizam je prvobitno jače privlačio njemačko stanovništvo 1895. godine među socijalistima se nalazilo 48% Nijemaca i 30% Čeha). Ipak je odvajanje »čeških socijalista« 1898. godine pokazalo da su mnogi od njih prije postali nacionalisti nego socijalisti. Zbog toga, ako se uzme u obzir i slučaj Irske, nije ni čudo da se marksističke diskusije, naročito poslije 1905, tako često bave nacionalnim pitanjem. Kako nam je poznato u periodu koji je obuhvaćen ovim referatom, marksizam nije pronašao zadovoljavajuće rješenje nacionalnog pitanja. Na kraju prvog dijela referata autor je istakao da je nastanak i razvitak socijalističkog pokreta, sa više ili manje marksističkog sadržaja, zavisio od naročitih karakteristika svjetskog razvitka kapitalizma i specifičnih privrednih i političkih prilika u pojedinim zemljama. U periodu od 1873. do 1896. godine, koji je od strane privrednih historičara označen kao »velika kriza«, socijalizam se proširio u internacionalnim razmjerama, postavši u mnogim zemljama masovni pokret. Na drugoj strani, »kriza marksizma« je znatno doprinijela shvatanju da je kriznom periodu razvitka kapitalizma, barem u razvijenim zemljama, došao kraj i da se stoga

kapitalistički društveni sistem ne nalazi pred neposrednim slomom. Na ovom shvatanju je dobrim dijelom zasnovan revizionizam Eduarda Bernštajna.

U drugom dijelu referata profesor Hobsbaum je dao kratak pregled geografskog širenja i hronološkog razvitka marksizma u to vrijeme. Konstatovavši da je 1905. godine marksizam bio gotovo isključivo evropski fenomen ili fenomen onih zemalja koje su naseljavali Evropljani (izuzetak su Transkavkazija i dio Japana), on zaključuje da već poslije 1900. godine širenje socijalističkih i marksističkih ideja izvan Evrope nije više za potcjenjivanje. Po njegovom mišljenju, postoje tri glavna centra odakle su se dalje širile socijalističke ideje i marksizam. Prvi centar se nalazio u zemljama srednje i zapadne Evrope. Među njima posebno mjesto zauzimaju Njemačka, Engleska, Francuska i sjeverna Italija, iz kojih se ideološki uticaj, osim u Evropi, širio na američki kontinent, engleske kolonije, sjevernu Afriku i Levant. Drugi centar je bila carska Rusija iz koje su se još od vremena narodnjaka širile revolucionarne ideje i uticaj na neruske nacionalnosti (na pr. Transkavkazija) i na Balkan. Uspjeh marksizma na Balkanu (u Rumuniji, Bugarskoj, Srbiji) se, kako kaže profesor Hobsbaum, u znatnoj mjeri pripisuje ruskom uticaju. Treći centar su bile Sjedinjene Američke Države iz kojih se socijalistička misao širila preko Pacifika, prije svega u Japan i Novi Zeland.

U svim razvijenim zemljama sjeverozapadne i centralne Evrope, izuzev možda Holandije, postojali su marksistički socijalistički pokreti već od 80-tih godina, a u većini od njih 90-tih godina i socijalističke partije masovnog karaktera. Iako u Rusiji u to vrijeme nije postojala masovna socijalistička partija, ona je, ipak, bila veliki centar marksizma. Kao najbolji dokaz za ovu tvrdnju naveden je primjer da je u periodu od 1869. do 1906. godine Komunistički manifest doživio 57 izdanja na ruskom jeziku.

S obzirom na ograničenost prostora, osvrnućemo se na kraju još samo na autonova razmatranja o socijalističkom pokretu i širenju marksizma u balkanskim zemljama i onima koje su se nalazile u sastavu Austro-Ugarske. Po njegovom mišljenju, socijalistički pokret u Austro-Ugarskoj je pokazivao tendenciju nacionalnog odvajanja, i više partija, koje su se nazivale socijalističkim, bile su u prvom redu nacionalističke (na primjer u Češkoj i austrijskom dijelu Poljske). Dok je u Češkoj socijalizam imao masovnih pristalica među radništvom, u Mađarskoj je on naišao na podršku seljaštva, inteligencije i radničke aristokratije.

O širenju marksizma među narodima jugoistočne Evrope profesor Hobsbaum je dao vrlo oskudne, pa čak i takve podatke i zaključke s kojima se učesnici u diskusiji iz ovih zemalja nisu mogli složiti. Tako je, na primjer, navodeći jedino podatak da je u periodu od 1891. do 1893. godine Komunistički manifest doživio četiri izdanja, autor zaključio da je 90-tih godina socijalizam u Rumuniji izazvao samo prolazan interes. Ovakav zaključak je demantovan saopštenjem dr N. Koptova (Prodor ideja naučnog socijalizma u Rumuniji krajem XIX i početkom XX vijeka) u kojem se navodi podatak da su se do 1893. godine, kada je osnovana i SDP Rumunije, pojavile 43 različite socijalističke publikacije. Ne spomenuvši ni

jednu ličnost, autor je samo konstatovao da se među Južnim Slovenima socijalizam vidljivo proširio u početku našega stoljeća, ali se, po njegovom mišljenju, samo za Bugarsku može tvrditi da su 1905. godine socijalizam i marksizam uhvatili dublje korijene. Za ovakvu tvrdnju navedena je kao dokaz činjenica da su Bugari preveli Marksov Kapital ranije od Čeha, više od 20 godina prije Srba i 40 godina prije Slovenaca.⁴⁾ U isto vrijeme je i u Makedoniji postojao jak uticaj socijalističkih ideja. Muslimansko stanovništvo na Balkanu, kako je istaknuto u ovom referatu, ostalo je do 1905. godine izvan uticaja socijalističkih ideja. Ne bismo se, ipak, mogli složiti sa autorovom konstatacijom o širenju marksizma u našim zemljama. Bez obzira na ograničenost prostora, prof. Hobsbaum nije smio zanemariti najistaknutije ličnosti (S. Marković, E. Kristan, V. Glavinov, I. Ancel, D. Tucović, H. Tuma, A. Prepeluh, D. Popović i drugi) koje su dale veliki doprinos širenju socijalističkih ideja i marksizma među Južnim Slovenima. Osim toga, kao dokaz da se marksizam i na našem tlu u znatnoj mjeri proširio možemo navesti činjenicu da su do 1905. godine bile osnovane socijaldemokratske partije u Hrvatskoj (1894), Sloveniji (1896) i Srbiji (1903). Ovdje je potrebno još pomenuti Poljsku, koja je u Evropi imala veliku emigraciju (Poljska je bila podijeljena između Njemačke, Austro-Ugarske i Rusije). Doprinos poljskih socijalista u internacionalnoj istoriji socijalizma, koji je bez sumnje veoma zapažen, teško je ocijeniti zbog toga što su mnogi od njih prvobitno bili pristalice SDKLP (SDP Kraljevstva Poljskog i Litve), a ne pristalice PPS (Poljska socijalistička partija).

Referat prof. Hobsbauma, iz opravdanih razloga, nije mogao obuhvatiti ni približno sve ono što se odnosi na pojedine evropske i vanevropske zemlje. Ova praznina je djelimično popunjena diskusijom Feliksa Tiha (Poljska), Franca Klopčiča (Jugoslavija), Nikolau Kopoiua (Rumunija), Siploš-Vince Edit (Mađarska), Jana Galandauera (Čehoslovačka), i Adama Vandruške (Austrija). Zapaženiji je, ipak, onaj dio diskusije koji je zahvatio problematiku u cjelini. Tako je Kovalski Jozef (Poljska) ukazao na pojavu spontaniteta u radničkom pokretu, koji je, za razliku od organizovanog radničkog pokreta, podložan oportunističkomu. On je odbacio tezu prof. Hobsbauma da se pod uticajem marksizma u istočnoevropskim zemljama razvio nacionalizam. Ovoj tezi su se suprotstavili i Feliks Tih i France Klopčič, koji je istakao potrebu razlikovanja nacionalizma ugnjetenih i vladajućih nacija, odnosno proleterskog nacionalizma. Po mišljenju Franca Klopčiča, prof. Hobsbaum nije naveo dovoljno ubjedljive razloge zbog kojih je Sjevernu Ameriku svrstao u treći centar marksizma.

Prof. Hans Momzen (SR Njemačka) osvrnuo se u svojoj diskusiji na pojavu anarhosindikalizma u Španiji, Italiji i Francuskoj. On je naglasio potrebu što tačnijeg definisanja pojedinih pojmova kao što su, na primjer, sindikalizam, anarhosindikalizam, reformizam itd. On se, zapravo, priključio mišljenju Suzan Miler (SR Njemačka), koja je istakla potrebu jasnog definisanja revizionizma, reformizma i praktičizma i tačnog razgraničenja ovih pojmova. Zapažena je i diskusija Horsta Šumahera (DDR), koji je

⁴⁾ U Jugoslaviji je Kapital, I i II tom, prvi put preveo na srpsko-hrvatski jezik Moša Pijade u Sremskoj Mitrovici 1927—1930. godine i tom III u Lepoglavi 1931—1932. godine.

podvukao ogroman značaj marksizma u Rusiji, posebno od vremena kad je u ruskom i međunarodnom radničkom pokretu vodeću ulogu preuzeo Lenjin. Ono što je u ruskom marksizmu bilo novo i najvrednije, kako je istakao Šumaher, jeste stvaranje nove revolucionarne partije. U diskusiji o referatu prof. Hobsbauma učestvovali su još: Naaman Shlomo (Izrael), Matijas Erih (SR Njemačka), Merhav Perec (Izrael), Merc Eduard (Austrija), Žorž Haupt (Francuska), Jemnic Janoš (Mađarska), Hornik Leopold (Austrija), Frike Diter (DDR), i Vangerman Ernst (Engleska).

Autori koreferata bili su Žorž Haupt, dr Georg N. Golikov i dr Boris G. Tartakovski (SSSR).

Zajednički rad Gorikova i Tartakovskog, uglavnom, ukazuje na društveno-ekonomske uslove nastanka marksizma, ulogu ruskog radničkog pokreta i na revolucionarni karakter marksizma u Rusiji. Budući da se ne zasniva na novim istraživanjima, u ovom radu su izložene manje-više poznate činjenice, a to je i glavni razlog što je ostao nezapažen.

Žorž Haupt, kao drugi koreferent, u svom usmenom izlaganju ukazao je na problem definisanja marksizma, na teškoće periodizacije i specifičnosti perioda Druge internacionale.

Osim navedenih, vrijedne naučne priloge predstavljaju i referati dr Ditera Frikea (Organizaciono pitanje i širenje marksizma u internacionalnom radničkom pokretu na prelazu u epohu imperijalizma), Tibora Erenjia — Mađarska (Nekoliko primjedbi na ideološki i organizacioni problem socijalističkog radničkog pokreta od 1890. do 1905. godine), Ernsta Vangermana (Diskusija u njemačkoj i austrijskoj socijaldemokratiji o odnosu reforma — revolucija), Merhava Pereca (Širenje marksizma u židovskim radničkim masama), Jemnica Janoša (Nekoliko pitanja na temu širenje marksizma), dra Fr. de Jonga (Nizozemski marksizam 1894—1905), Edite Sikloš-Vince (Širenje marksizma u radničkom pokretu Mađarske 1868—1914), Narihiko Itoa — Japan (Japanski radnički pokret i marksizam 1895—1910), Buse Ditera — Kanada (Uloga partijskog sekretara u razvitku SPD ka jednoj nerevolucionarnoj partiji 1910—1914), i zajednički rad Larsa Bjerlina, Uno Gustavsona — Švedska, Klauza Brilda i Nilsa Kristiansena — Danska (Širenje marksizma u Danskoj i Švedskoj).

Posljednjeg dana rada učesnici naučnog skupa saslušali su, uz projekcije, izlaganje dr Fridriha Langa (Austrija) pod naslovom o mogućnostima primjene uređaja za obradu podataka u radu na pisanju istorije radničkog pokreta.

Na kraju, koristimo se ovom prilikom da istaknemo odličnu organizaciju ovog naučnog skupa i gostoljubivost domaćina.

Mr Ibrahim Karabegović

iz instituta

DJELATNOST INSTITUTA U 1973. GODINI

Nismo u mogućnosti da iscrpnije govorimo o radu Instituta u 1973. godini i da široko obrazložimo sve čime su se saradnici Instituta bavili. Zato ćemo pokušati da ukratko prikažemo djelatnost Instituta i rezultate koje su postigli njegovi saradnici, što će, po našem mišljenju, biti dovoljno da se dobije predstava o onome čime se Institut bavio.

Da odmah na početku kažemo da je Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 31. januara 1973. godine, donijela Zakon kojim je propisano da Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo nastavi rad pod novim nazivom: **Institut za istoriju u Sarajevu**. Ovim zakonom su određeni i zadaci Instituta za istoriju, koji se sastojao u sljedećem: proučava i naučno obrađuje, organizuje i podstiče proučavanje istorije naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, kao i istorije drugih naroda čija je prošlost vezana za istoriju naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije; saraduje sa odgovarajućim ustanovama i organizacijama, kao i pojedinim naučnim radnicima u zemlji i inostranstvu i neposredno saopštava rezultate svoga naučnog rada i čini ih dostupnim javnosti. Prilagođavajući poslovanje Instituta zadacima određenim Zakonom, Institut je, krajem 1973. godine, svoj Arhiv predao Arhivu Bosne i Hercegovine. Arhiv Bosne i Hercegovine je primio i pet radnika (2 arhivista i 3 arhivska pomoćnika) koji su radili u Arhivu Instituta.

Aktivnost Instituta u cjelini, i njegovih saradnika pojedinačno, bila je usmjerena na izvršavanje osnovnih zadataka postavljenih programom rada Instituta za 1973. godinu. Programski zadaci su obuhvatili poslove na naučnoj obradi određenih tema iz istorije naroda Bosne i Hercegovine, prikupljanje i obradu arhivske građe i istorijske dokumentacije. Pored toga, Institut je ostvario određenu saradnju sa više naučnih ustanova u zemlji i nekim naučnim ustanovama u inostranstvu.

Odmah možemo konstatovati da su zadaci Instituta, određeni programom rada, uglavnom, izvršeni. Određena odstupanja od programa javljala su se samo kao posljedica objektivnih razloga. Svako odstupanje od programa bilo je nadoknađeno drugim poslovima koji su se javljali kao nužni u određenom vremenu.

Evo pregleda konkretne aktivnosti Instituta.

U toku 1973. godine završena je tema: »Napredni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini u periodu 1919—1941. godine«, koju je radila mr Dubravka Škarica, spoljni saradnik.

U radu su bile sljedeće teme:

1. **Brailo Tezalović komornik na dvoru porodice Pavlovića**, koju, kao magistarski rad, radi Pavo Živković, asistent.

2. **Djelatnost bosansko-hercegovačkog sabora**, obrađivač dr Dževad Juzbašić, naučni saradnik.

3. **Borba za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju i stvaranje prvih političkih organizacija kod Muslimana Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom**, obrađivač dr Nusret Šehić, naučni saradnik.

4. **Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u svjetlu istorijskog razvitka radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta**.

5. **Bosna i Hercegovina i stvaranje jugoslavenske države**, obrađivač dr Luka Đaković, spoljni saradnik.

6. **Reformizam u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine između dva rata**, obrađivač mr Ibrahim Karabegović, asistent.

7. **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine**, obrađivač dr Ahmed Hadžinović, naučni saradnik.

8. **Stavovi i djelatnost HSS u Bosni i Hercegovini do 1929. godine**, obrađivač mr Tomislav Išek, asistent.

9. **Nacionalna i socijalna struktura partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini 1941. godine**, obrađivač Nevenka Bajić, viši stručni saradnik.

10. **KPJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. do oslobođenja 1945. godine**, obrađivač dr Rasim Hurem, naučni saradnik.

11. **Četnički pokret u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine**, obrađivač dr Zdravko Antonić, naučni saradnik.

12. **Odnosi Trećeg Rajha i Nezavisne Države Hrvatske**, obrađivač mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik.

13. **Istorijski razvoj SSRN Bosne i Hercegovine**, obrađivač dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta.

14. **Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a**, obrađivač Drago Borovčanin, sekretar Instituta.

Pored rada na temama, Institut je organizovao naučni skup na temu: **Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini i AVNOJ (1942—1943)**. Na skupu je podneseno 48 naučnih referata. U diskusiji su uzela učešća 33 učesnika skupa koji su svojim izlaganjima doprinijeli da se razjasne, odnosno otvore pojedini problemi.

Naučnom skupu su prisustvovali mnogi učesnici događaja iz 1942. i 1943. godine u Bosni i Hercegovini, kao i predstavnici društveno-političkog života u Republici, među kojima: Mićo Rakić, predsjednik Republičke konferencije SSRN Bosne i Hercegovine, Momir Kapor, potpredsjednik Skup-

štine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Hasan Grapčanović, sekretar Sekretarijata Centralnog komiteta SK Bosne i Hercegovine, Đuro Pucar, član Savjeta federacije i mnogi drugi.

Svi referati, podneseni na naučnom skupu, kao i diskusije, biće objavljeni u posebnoj publikaciji **Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini i AVNOJ**, koja će se štampati tokom 1974. godine. Napominjemo da su tri referata objavljena u »Opredjeljenjima« — časopisu za teoriju i praksu samoupravnog društva br. 5 i 6, a oko petnaest referata je fragmentarno objavljeno u dnevnom listu **Oslobođenje**.

U 1973. godini u Arhivu Instituta izrađene su istorijske bilješke za fondove okružnih komiteta KPJ Tuzla, Majeвица, Vlasenica i Trebava, za period 1941—1945. godine (Rosa Cvijović) i za oblasni komitet KPJ BiH Sarajevo za period 1949—1952. godine (Ljiljana Gaković). Izrađene su istorijske bilješke i za fondove sreskih komiteta KPJ iz perioda 1941—1945. godine, i to: Bihać, Grahovo, Petrovac, Krupa, Bosanski Novi, Drvar, Glamoč, Prnjavor, Fojnica, Gradačac, Nevesinje, Stolac i Konjic (Rosa Cvijović). Izrađen je vodič za zbirke RP I, Zbirka RP II, Zbirka SPK (komunista), Zbirke SP, Zbirke proglasi i leci i Fond »Grafičara« (Ljiljana Gaković). Sređivana je i arhivska građa: Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, Zemaljskog odbora NO BiH okružnih odbora NO, Onladinska pruga Samac—Sarajevo i dr. Pripremljeno je za štampu »Radničko jedinstvo«.

Radeno je na istorijsko-bibliografskoj obradi **Glasa Slobode** (Mirjana Trninić) i bibliografiji **Jugoslovenskog lista** (Željka Vrdoljak), Mr Uroš Nedimović je radio **Hronologiju najvažnijih događaja u BiH 1945—1963. godine** i **Hronologiju Narodnog fronta u BiH 1945. do 1963. godine**.

Institut je organizovao savjetovanje naučnih i društveno-političkih radnika na temu: **Razvoj i programski zadaci Instituta za istoriju u Sarajevu**. Referat o ovoj temi podnio je dr Nikola Babić, direktor Instituta, a u diskusiji je uzelo učešća oko 20 naučnika, koji su u diskusiji izlagali svoje mišljenje o daljem razvoju Instituta i njegovoj programskoj orijentaciji.

Pored naprijed izloženog, treba kazati da su saradnici Instituta u ovom periodu ispoljili aktivnost na određenim zadacima mimo svojih redovnih poslova, predviđenih programom rada.

Više saradnika Instituta je uzelo učešća na naučnim skupovima organizovanim u našoj zemlji, na kojima su podnijeli referat iz tematike koju proučavaju, odnosno koja je bila predmet određenog skupa, ili su učestvovali u diskusiji vođenoj o podnesenim referatima.

Na naučnom skupu: **Narodnooslobodilačka borba u BiH i AVNOJ, (1942—1943)**, učestvovali su:

1. Dr Zdravko Antonić, naučni saradnik sa referatom **O formiranju dobrovoljačkih jedinica u istočnoj Bosni početkom 1942. godine**,
2. Nevenka Bajić, viši stručni saradnik, sa referatom: **Neke karakteristike NOP-a u prvoj polovini 1942. godine na ustaničkom području Hercegovine**,

3. Drago Borovčanin, sekretar Instituta, sa referatom **Bosna i Hercegovina u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a**,

4. Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik, sa referatom: **Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942-1943) i**

5. Dr Rasim Hurem, naučni saradnik, sa referatom: **Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942. godine.**

U diskusiji na ovom skupu od saradnika Instituta uzeli su učešća: dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta, dr Rasim Hurem, naučni saradnik i dr Zdravko Antonić, naučni saradnik.

Na naučnom skupu koji su organizovali, povodom 30-godišnjice AVNOJ-a u Jajcu, treći programi radio Sarajeva, Beograda, Skoplja i Zagreba, učestvovao je dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta, sa referatom **Bosna i Hercegovina i AVNOJ.**

Na naučnom skupu **Dalmacija 1943. godine** održanom 5. 6. i 7. 12. 1973. godine u Splitu učestvovao je mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik sa referatom: **Neke karakteristike NOP-a u Livanjskom kraju i veze s Dalmacijom 1943. godine.** Na ovom skupu su učestvovali i dr Nikola Babić, viši naučni saradnik i dr Zdravko Antonić, naučni saradnik.

Na naučnom skupu **Bibliografije kod nas i u svijetu** održanom 15. i 16. 11. 1973. godine u Beogradu učestvovala je Mirjana Trninić, viši stručni saradnik.

Konferenciji istoričara radničkog pokreta, održanoj od 11. do 17. septembra u Lincu prisustvovao je mr Ibrahim Karabegović, asistent.

Na Kongresu istoričara Jugoslavije, održanom od 7. do 10. oktobra 1973. godine u Budvi, učestvovali su dr Zdravko Antonić, naučni saradnik, dr Nikola Babić, viši saradnik, Nevenka Bajić, viši stručni saradnik, Drago Borovčanin, sekretar Instituta, dr Rasim Hurem, naučni saradnik, mr Tomislav Išek, asistent, dr Dževad Juzbašić, naučni saradnik i dr Nusret Šehić, naučni saradnik.

Na kongresu je u IV sekciji dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta, podnio referat **Selo u politici KPJ između dva rata**, dok je u III sekciji dr Dževad Juzbašić, naučni saradnik, imao diskusiju **Agrarno pitanje u bosanskoj politici poslije donošenja zakona o fakultativnom ot-kupu kmetova 1911. godine**, u IV sekciji mr Tomislav Išek, asistent **O pogledima A. Radića na ulogu hrvatskog seljaštva s kraja 19 i početka 20 vijeka**, i u V sekciji Nevenka Bajić, viši stručni saradnik, imala je diskusiju **Učešće osnovnih socijalnih kategorija u NOP-u Bosne i Hercegovine 1941. godine.**

Dr Nusretu Šehiću, naučnom saradniku, pripala je čast da bude izabran u predsjedništvo rada III sekcije.

Jedan broj saradnika je objavio svoje naučne radove u naučnim časopisima, i to:

1. Dr Zdravko Antonić, naučni saradnik, objavio je: 1. knjigu **Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine**, Vojnoizdavački zavod Beograd 1973. godine; 2. **O ustanku u istočnoj Bosni poslije Savjetovanja u Stolicama**

1941. godine; Prilozi Instituta br. 8, i 3. **Odnosi i veze rukovodstva ustanka u Jugoslaviji i Kominterne krajem 1941. godine, Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa**, izdanje SANU Beograd 1973. godine.

2. Dr Nikola Babić, naučni saradnik, direktor Instituta objavio je: 1. **Višenacionalna zajednica i savez komunista, Opredjeljenja**, časopis za teoriju i praksu samoupravnog društva, Sarajevo 1973, br. 1; 2. **Ravoj i programski zadaci Instituta za istoriju u Sarajevu, Opredjeljenja** br. 4, Sarajevo 1973. godine.

3. Drago Borovčanin, sekretar Instituta, objavio je: 1. **Osnivanje i djelatnost ZAVNOBiH, Lica**, časopis mladih za društvena pitanja, kulturu i umjetnost br. 8 i 9 1973.; 2. Zdravko Antonić: **Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.** Vojno izdavački zavod, Beograd 1973. — prikaz. »Pregled« časopis za društvena pitanja br. 10/73. i 3. **Djelatnost Instituta u 1972. godini** — prikaz, Prilozi« br. 8.

4. Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik, objavio je članak: **Štrajkovi radnika BiH 1919—1920. godine**, »Prilozi«, br. 8 i održao predavanje za saradnike Instituta slavljanovedenija i balkanistike Akademije nauka SSSR-a, na temu: **Dosadašnja djelatnost Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo**, koje će biti štampano.

5. Dr Rasim Hurem, naučni saradnik, objavio je: 1. **Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine u mozaiku pokreta otpora u Evropi, Ustanak u Jugoslaviji 1940. godine i Evropa**, izdanje SANU Beograd 1973; 2. Dane Olbina — **Ratni dani** — prikaz, »Svjetlost«, Sarajevo 1972. »Prilozi« br. 8.

6. Dr Dževad Juzbašić, naučni saradnik, objavio je knjigu: **Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat**, »Svjetlost«, Sarajevo 1973. godine.

7. Mr Uroš Nedimović, viši stručni saradnik, objavio je: 1. **Djelovanje komunista u sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925 do 1929. godine**, »Prilozi« br. 8; 2. Dr Petar Milosavljević: **Položaj radničke klase u Srbiji 1918—1929**, Izdavačko preduzeće »Rad« Beograd 1972. godine — prikaz i 3. **Internacional Review of Social History**, izdavač Internacionalni Institut voor Sociale Geschiedenies, Amsterdam 1971. godine — prikaz.

Tokom 1973. godine, u izdanju Izdavačkog preduzeća »Veselin Malesha« iz Sarajeva i Instituta za istoriju u Sarajevu izašla je iz štampe knjiga: **1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine** u kojoj su objavljeni referati i diskusije sa naučnog skupa održanog pod istim naslovom u organizaciji Instituta 1971. godine u Drvaru.

Institut je organizovao razgovor o temi **Štrajkovi radnika Bosne i Hercegovine 1919—1920. godine** iz teme dr Ahmeda Hadžirovića: **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine**, u kome su učestvovali saradnici Instituta iz Odjeljenja istorijske obrade.

Razgovor je organizovan i o projektu teme: **Stavovi i djelatnost HSS u Bosni i Hercegovini do 1929. godine**, koju radi mr Tomislav Išek, asistent kao i o uvodnom dijelu teksta ove teme. U diskusiji su učestvovali saradnici Instituta koji rade u Odjeljenju obrade.

Isto tako organizovana je diskusija o informaciji o principima rada na izradi istorijsko-bibliografskog pregleda »Glasa Slobode« sa prilogom ilustrovanog teksta istorijsko-bibliografskih jedinica, koju je priredila Mirjana Trninić, Viši stručni radnik.

Pet saradnika Instituta: dr Zdravko Antonić, dr Nikola Babić, mr Rafael Brčić, dr Ahmed Hadžirović i dr Rasim Hurem, saraduju u Petoj potkomisiji Komisije za istoriju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Tri saradnika Instituta su provela izvjesno vrijeme na specijalizaciji, odnosno istraživanjima u inostranstvu:

Mr Ibrahim Karabegović, asistent, boravio je od 1. marta do konca maja 1973. godine u Bonu i Amsterdamu. U Bonu je u Institutu SPP (Zaduzbina Fridriha Elenta) pregledao najznačajnije socijaldemokratske časopise i osnovnu literaturu za problem reformizma u radničkom pokretu, a u Institutu za socijalnu istoriju u Amsterdamu pregledao je fond Druge internacionale (Sozialistische Arbeiter International), protokole SAJ i prepisu jugoslovenskih socijalista sa K. Kautskim.

Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik, proveo je od 1. septembra do 1. decembra 1973. godine u Moskvi i Lenjingradu, gdje je konsultovao tamošnju arhivsku građu i literaturu relevantnu za obradu teme **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine.**

Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik, proveo je jedan mjesec dana u Bonu i u Političkom arhivu Ministarstva spoljnih poslova pregledao relevantnu arhivsku građu koja se odnosi na vojna, politička i privredna pitanja u sklopu odnosa Trećeg Rajha i NDH.

Dr Dževad Juzbašić, naučni saradnik, proveo je mjesec dana u Beču, gdje je u tamošnjim arhivima: Kriegsarchivu i Haus-Hof-und Staatsarchivu proučavao relevantnu arhivsku građu koja se odnosi na rad bosanskog sabora i istoriju naroda BiH u austrougarskom periodu.

Ostvarena je dosta široka saradnja Instituta sa naučnim ustanovama u zemlji. Ovu konstataciju potvrđuje činjenica da su na naučnom skupu **Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini i AVNOJ (1942—1943)**, održanom u organizaciji Instituta, uzela učešća 43 naučna radnika iz Vojnoistorijskog instituta iz Beograda, Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije iz Beograda, Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske iz Zagreba, Instituta za nacionalnu istoriju Crne Gore iz Titograda, Instituta za nacionalnu istoriju Makedonije iz Skoplja, Instituta za istoriju radničkog pokreta Slovenije iz Ljubljane, Instituta za istoriju radničkog pokreta Slavonije iz Slavenskog Broda, Instituta za istoriju Kosova iz Prištine, Fakulteta političkih nauka iz Sarajeva, Pravnog fakulteta u Sarajevu i nekih drugih institucija.

Sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu razvijena je široka saradnja o mizu pitanja od zajedničkog interesa. Profesori sa ove Katedre su članovi organa upravljanja u Institutu, članovi Naučnog vijeća, članovi komisije za izbor kandidata u naučna i stručna zvanja i sl. Profesori ovog fakulteta neposredno učestvuju i u utvrđivanju programa rada Instituta za obradu pojedinih tema iz istorije naroda Bosne i Hercegovine.

I sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu i sa Katedrom za istoriju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu je ostvarena dosta dobra saradnja. Tako mladi saradnici Instituta završavaju postdiplomske studije na odjeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, prijavljuju doktorske disertacije i dr.

I sa Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ostvaruje se plodna saradnja. Pet saradnika Instituta: dr Zdravko Antonić, dr Nikola Babić, mr Rafael Brčić, dr Ahmed Hadžirović i dr Rasim Hurem saraduju u Petoj potkomisiji Komisije za istoriju Akademije, a dr Dževad Juzbašić saraduje u Potkomisiji za austrougarski period.

Saradnici Instituta su učestvovali na naučnim skupovima koje su organizovale druge naučne institucije u zemlji, pa je i na taj način ostvarivana određena saradnja sa odnosnim naučnim institucijama. Naročito je bilo dosta plodne saradnje sa Zajednicom instituta za radnički pokret, koja je svrđno predložila i organizaciju naučnog skupa **Narodnooslobodilačka borba u BiH i AVNOJ (1942—1943)** i koji je organizovao Institut.

I arhivski radnici Instituta su ostvarili određenu saradnju sa arhivskim ustanovama. Tako je Veselin Mitrašević, viši stručni saradnik, prisustvovao Skupštini zajednice arhiva Bosne i Hercegovine održanom u Sarajevu, godišnjoj skupštini Društva arhivskih radnika BiH, sjednici Komisije za mikrofilm pri Savezu društava arhivskih radnika Jugoslavije, održanom u Skoplju i pretkongresnom skupu arhivskih radnika Jugoslavije, održanom u Budvi, dok je Ljiljana Gaković, arhivist prisustvovala Skupštini zajednice arhiva BiH održanoj u Sarajevu.

Organi upravljanja, izvršni i stručni organi Instituta su obavljali redovne poslove prema programu rada. Jedan od najvažnijih zadataka koji je obavljen u toku 1973. godine jeste da je rad Instituta usaglašen sa Zakonom o institutu za istoriju u Sarajevu. U tom pravcu Radna zajednica Instituta je izmijenila Statut, pa je Institut mogao da pride prilagođavanju organizacije Instituta novim zadacima i proširenju kadrovske strukture Instituta, tako što su primljena dva nova saradnika: jedan za istoriju srednjeg vijeka i jedan za istoriju osmanskog perioda. U skladu s ovim korakom pripojen je i Arhiv instituta Arhivu Bosne i Hercegovine, pa je tako završena reorganizacija u smislu pomenutog zakona. Ovaj korak predstavlja, svakako, nov kvalitet u radu Instituta, jer će omogućiti da se proučava cjelovita istorija naroda Bosne i Hercegovine.

Organ upravljanja u Institutu je Radna zajednica kao cjelina. Predsjednik radne zajednice je dr Nusret Šehić, naučni saradnik, a zamjenik predsjednika Radne zajednice je Veselin Mitrašević, viši stručni saradnik. Kad Radna zajednica razmatra pitanje od posebnog društvenog interesa, njenoj sjednici prisustvuju i punopravno odlučuju i predstavnici društvene zajednice:

Predstavnike društvene zajednice sačinjavaju:

I Imenovani od strane Skupštine SR BiH

1. Danilo Bilanović, poslanik Vijeća naroda Savezne skupštine i
2. Dževad Pašić, direktor Zajednice za osnovno obrazovanje Tuzla.

II Delegirani od strane:

a. Filozofskog fakulteta u Sarajevu:

1. dr Milan Vasić, vanredni profesor,

b. Društva istoričara Bosne i Hercegovine:

1. mr Tomislav Kraljačić, asistent Filozofskog fakulteta u Sarajevu,

c. Republičke zajednice za naučni rad:

1. mr Dubravka Škarica, poslanik Vijeća naroda Savezne skupštine.

Radna zajednica ima Izvršni odbor, koji sačinjava Predsjednik:
Nevenka Bajić, viši stručni saradnik.

Članovi:

1. Rosa Cvijović, arhivist

2. dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik,

3. dr Rasim Hurem, naučni saradnik,

4. mr Uroš Nedimović, viši stručni saradnik,

5. Alija Prolić, visokokvalifikovani radnik i

6. dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta.

Institut ima Naučno vijeće od 11 članova koji sačinjavaju:
Predsjednik:

Dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta.

Članovi:

1. dr Milorad Ekmečić, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,

2. Prof. Nedim Šarac, direktor Muzeja revolucije u Sarajevu,

3. dr Boro Čović, saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu,

4. dr Adem Handžić, saradnik Orijentalnog instituta u Sarajevu,

5. dr Zdravko Antonić, naučni saradnik u Institutu,

6. dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik u Institutu,

7. mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik u Institutu,

8. dr Rasim Hurem, naučni saradnik u Institutu,

9. mr Ibrahim Karabegović, asistent u Institutu i

10. dr Nusret Šehić, naučni saradnik u Institutu.

Institut ima sljedeću unutrašnju organizaciju:

I Odjeljenje istorijske obrade, u kojem je 1973. godine radilo ukupno 16 saradnika, i to: 1 viši naučni saradnik, 5 naučnih saradnika, 2 viša stručna saradnika, 4 asistenta (od kojih 2 magistra), sekretar Instituta i 4 spoljna saradnika.

II Arhiv Instituta, u kojem je radilo ukupno 6 saradnika, od kojih: 1 viši stručni saradnik, 2 arhivista i 3 arhivska pomoćnika.

III Dokumentacija, u kojoj su radila ukupno 3 saradnika, i to: 2 viša stručna saradnika i jedan bibliotekar.

IV Sekretarijat Instituta, u kojem radi ukupno 14 saradnika, od kojih 5 u Tehničkoj službi.

Drago Borovčanin

PREGLED DOMAĆIH I STRANIH ČASOPISA KOJE PRIMA
BIBLIOTEKA INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Domaći časopisi

- ANALI GAZI HUSREF-BEGOVE BIBLIOTEKE, Sarajevo.
- ARHIVSKI PREGLED, organ Društva arhivskih radnika i arhiva SR Srbije
Beograd.
- ARHIVSKI VJESNIK, izlazi jedanput godišnje, Zagreb.
- BALKANIKA, godišnjak Instituta za balkanologiju Srpske akademije nauka
i umjetnosti, Beograd.
- BIBLIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE — članci i prilozi u časopisima, novinama
i zbirnim delima. Serija A. Društvene nauke — Politika, Ekonomija,
Pravo: izdavač: Jugoslavenski bibliografski institut, Beograd.
- BIBLIOTEKARSTVO, časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine.
Izlazi tromjesečno. Sarajevo.
- BULLETIN, Scientifique. Section B. Sciences humaines. Izdavač: Savjet
akademija nauka i umjetnosti SFRJ. Izlazi tromjesečno. Ljubljana.
- ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST, Institut za historiju radničkog po-
kreta Hrvatske. Zagreb.
- FORUM. Časopis odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti. Izlazi mjesечно. Zagreb.
- GLASNIK ARHIVA I DRUŠTVA ARHIVSKIH RADNIKA BOSNE I HERCE-
GOVINE. Izlazi jedanput godišnje. Sarajevo.
- GLEDIŠTA. Časopis za društvenu kritiku i teoriju. Izdavači: Beogradski
univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije. Izlazi mje-
sečno. Beograd.
- GODIŠNJAK DRUŠTVA ISTORIČARA BOSNE I HERCEGOVINE. Sarajevo.
- GODIŠNJAK PRAVNOG FAKULTETA U SARAJEVU. Sarajevo.

- ISTORIJSKI ČASOPIS, Istorijiski institut. Beograd.
- ISTORIJSKI ZAPISI, organ Istorijiskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore. Izlazi tromjesečno. Titograd.
- JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS, organ Saveza društva istoričara Jugoslavije. Izlazi tromjesečno. Beograd.
- JUGOSLOVENSKI PREGLED, informativno-dokumentarni priručnik o Jugoslaviji: Savezni sekretarijat za informacije. Izlazi mjesečno. Beograd.
- MEĐUNARODNI RADNIČKI POKRET, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi šest puta godišnje. Beograd.
- NAŠE STARINE, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo.
- POLITIČKA MISAO, časopis za političke nauke. Izdavač: Fakultet političkih nauka. Izlazi tromjesečno. Zagreb.
- PREGLED, časopis za društvena pitanja. Izdavač: Univerzitet u Sarajevu — izlazi mjesečno. Sarajevo.
- PRILOZI ZA ISTORIJU SOCIJALIZMA, izdavač: Institut za savremenu istoriju. Izlazi jedanput godišnje. Beograd.
- PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU, Orijentalni institut, Sarajevo.
- PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, izdavač: Institut za zgodovino delavskega gibanja. Izlazi 2—4 puta godišnje. Ljubljana.
- RADOVI, izdavač: Filozofski fakultet. Izlazi povremeno. Sarajevo.
- RADOVI. Institut za hrvatsku povijest — Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- SOCIJALIZAM, časopis Saveza komunista Jugoslavije. Izlazi mjesečno. Beograd.
- TOKOVI REVOLUCIJE. Zbornik istorijskih radova Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije. Beograd.
- VESNIK, Vojni muzej. Beograd.
- VOJNOISTORIJSKI GLASNIK, organ Vojno-istorijskog instituta. Izlazi tromjesečno. Beograd.
- ZBORNİK, časopis Historijiskog instituta Slavonije. Izlazi jedanput godišnje. Slavonski Brod.
- ZBORNİK INSTITUTA ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA DALMACIJE. Split.
- ZBORNİK RADOVA, Pravnog fakulteta. Izlazi jedanput godišnje. Split.
- ZGODOVINSKI ČASOPIS, izdavač: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Izlazi jedanput godišnje. Ljubljana.

STRANI ČASOPISI

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ARBEITERBEVEGUNG. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi tromjesečno. Berlin.

CRITICA MARXISTA, Editori Riuniti. Izlazi dvomjesečno. Roma.

EINHEIT, Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi mjesečno. Berlin.

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY, Edited by the International Institut voor Soziale Geschiedenis. Amsterdam.

INTERNATIONALE WISSENSCHAFTLICHE KORRESPONDENZ ZUR GESCHICHTE DER DEUTSCHEN ARBEITERBEVEGUNG. Berlin.

MARXISMUSSTUDIEN, izdavač: J. C. B. Mohr. Izlazi povremeno. Tübingen

NOVAJA I NOVEJŠAJA ISTORIJA. Izdatel'stvo »Nauka«. Izlazi dvomjesečno. Moskva.

ÖSTERREICHISCHE OSTHEFTE. Herausgeben Österreichisches Ost. — und. Südosteuropa-Institut. Izlazi dvomjesečno. Wien.

SLOVANSKY PREHLED. Izdaje: Československo-sovetsky institut ČSAV. Izlazi dvomjesečno Praha.

SÜDOST-FORSCHUNGEN, internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur, und Landeskunde Südosteuropas. München.

VIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE. Deutsche Verlag-Anstalt. Stuttgart.

DIE ZUKUNFT. Sozialistische Zeitschrift für Politik Wirtschaft und Kultur. Socialistischer Verlag Ombli. Wien.

Željka VRDOLJAK

Prilozi
Institut za istoriju Sarajevo

Za izdavača:
Nikola Babić

Lektor:
Muris Idrizović

Korektor:
Veselin Mitrašević

Tehnički urednik:
Veselin Mitrašević

Tiraž:
750 primjeraka

Štampa:
Štamparija »DES« — Sarajevo

Za štampariju:
Ljubo M. Slijepčević

Štampanje završeno:
Oktobra 1974. godine

U troškovima štampanja ovog broja djelomično je učestvovala i
Republička zajednica za naučni rad Sarajevo

